T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'İN DEZAVANTAJLI TOPLUM BİREYLERİNE YAKLAŞIMI

(DOKTORA TEZİ)

Meral SALMAN

BURSA-2025

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN-I KERİM'İN DEZAVANTAJLI TOPLUM BİREYLERİNE YAKLAŞIMI

(DOKTORA TEZİ)

Meral SALMAN

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

BURSA-2025

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 711923018 numaralı Meral SALMAN'ın hazırladığı **"Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı"** konulu doktora tezi çalışması ile ilgili tez savunma sınavı 19/06/2025 Perşembe günü 11:00-13:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ……(başarılı/başarısız) olduğuna ……. (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Doç. Dr. Hidayet PEKER
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin ÖZ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Prof. Dr. Osman KABAKÇILI
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Doç. Dr. Mahmut Sami ÇÖLLÜOĞLU
Karabük Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

19/06/ 2025

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: .../06/2025

Tez Başlığı/Konusu: "Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı".

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısmından oluşan toplam 503 sayfalık kısmına ilişkin, 19/05/2025 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışma Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim. …../06/2025

Adı Soyadı : Meral SALMAN

Öğrenci No : 711923018

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tefsir

Statüsü : ☐ Yüksek Lisans / ☐ Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **"Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

İmza:

19/06/2025

Adı Soyadı : Meral SALMAN
Öğrenci No : 711923018
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tefsir
Tezin Türü : ☐ Yüksek Lisans / ☐ Doktora / ☐ Sanatta Yeterlilik

ÖZET

Yazar adı soyadı	Meral SALMAN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Tefsir
Tezin niteliği	Doktora
Mezuniyet tarihi	…/…/2025
Tez danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı

Bu çalışma Kur'an-ı Kerim'in dezavantajlı toplum bireylerine yaklaşımını konu edinmektedir. Dezavantajlı bireyler, toplumun diğer mensuplarıyla aynı fiziksel, biyolojik, sosyo-ekonomik vb. imkânlara sahip olmayan ve bu alanlarda çeşitli yoksunluklar yaşayan kimselerdir. Bu bağlamda çocuklar, kadınlar, yaşlılar, engelliler, yoksullar, göçmenler ve hürriyeti sınırlandırılmış kimseler dezavantajlı olarak kabul edilir. Dezavantajlı bireyler toplumun bir parçası olduğu için onların yaşadığı sorunlar ve karşılaştıkları güçlükler toplumun diğer üyelerini de bir şekilde ilgilendirmektedir. Bunun yanı sıra her insanda dezavantajlı olma potansiyeli vardır. Kur'an insana hitap eden bir kitap olarak, genel anlamda insanların özelde ise çeşitli yoksunluklarla mücadele etmek zorunda kalan dezavantajlı kimselerin gereksinimlerini karşılayacak mahiyettedir. Dolayısıyla Kur'an'ın dezavantajlı bireylerin ihtiyaçlarına yönelik ortaya koyduğu maddî-manevî ilkelerin tespit edilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada Kur'an'ın dezavantajlı bireylere yaklaşımının ortaya konulması ve dezavantajlı bireylerin sorunlarına çözüm üretecek, onların gereksinimlerine cevap verecek ve onları manevî açıdan destekleyecek Kur'anî ilkelerin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Yapılan araştırmada Kur'an merkezli olarak dezavantajlı bireylerle ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu nedenle tezde işlenen konu orijinaldir. Tezde doküman analizi metodu kullanılmış olup çalışma nitel karakterlidir. Araştırmamızda sosyal bir konu olan dezavantajlılık, Kur'an bağlamında incelenmiş, tefsir kaynaklarının ve sosyal bilimlerin verileri analiz edilerek Kur'an'ın dezavantajlılık olgusuna yaklaşımı değerlendirilmiştir. Çalışmanın neticesinde Kur'an'ın dezavantajlı bireylere insan olarak gerekli değeri verdiği, haklarını teslim ettiği, karşılaştıkları sorunlara çözüm odaklı yaklaştığı, mükellefiyetlerde bazı kolaylıklar sağladığı, onların sorunlarının çözümü için topluma bir sorumluluk yüklediği ve onları manen destekleyici ilkeler ortaya koyduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an-ı Kerim, Dezavantaj, Dezavantajlı Bireyler, Toplum.

ABSTRACT

Name & surname	Meral SALMAN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic Islamic Sciences
Subfield	Tafsir
Degree awarded	PhD
Date of degree awarded	……/…../2025
Supervisor	Asst. Prof. Mehmet EFE

Approach of the Qur'an to Disadvantaged Community Members

This study is about the Quran's approach to disadvantaged individuals in society. Disadvantaged individuals are those who don't have the same physical, biological, socio-economic opportunities as other members of society and experience various deprivations in these areas. In this context, children, women, elderly, disabled, poor, immigrants and those whose freedoms are restricted are considered disadvantaged. Since disadvantaged individuals are a part of society, the problems and the difficulties are they experienced somehow concern other members of society. In addition, every person has the potential to be disadvantaged. As a book that appeals to people, the Quran is qualified to meet the needs of people in general and disadvantaged people in particular. Therefore, it is important to determine the material and spiritual principles that the Quran puts forward to meet the needs of disadvantaged individuals. This study aims to reveal the principles that will provide solutions to the problems of disadvantaged individuals meet, their needs and support them spiritually within the framework of the Qur'an. In the research conducted, no study was found about this topic according to Qur'an. Therefore, this thesis is an original study. The document analysis method was used in the thesis and this study has qualitative character. As a result, it was seen that the Quran gave the necessary value to disadvantaged individuals, approached the problems they faced with a solution-oriented, gave their rights, provided some conveniences in responsibilities, imposed a responsibility on the society for solve their problems and presented principles that supported them spiritually.

Keywords: Tafsir, The Holy Qur'an, Disadvantage, Disadvantaged People, Society.

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı isimli bu çalışmada sosyal hayatta ve tarihi süreçte çeşitli nedenlerle diğer insanlarla aynı imkânlara sahip olmayan bireylerin yaşadığı yoksunluklar dikkate alınarak Kur'an'ın bu kimselerin sorunlarına yönelik ortaya koyduğu maddî-manevî ilkeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Uzun bir araştırma neticesinde gerçekleştirilen çalışmada Kur'an-ı Kerim bağlamında sosyal hayatta dezavantajlı olduğu yönünde izlenim edindiğimiz çocuklar, kadınlar, yaşlılar, yoksullar, engelliler, hürriyeti kısıtlanmış bireyler ve özellikle zorunlu nedenlerle göç etmek zorunda kalmış kimselerin durumları incelenmiştir. Konu geniş bir alanı ilgilendiği için başta Kur'an ayetleri olmak üzere birçok eser ve kaynak taranmış, dezavantajlılık olgusunun anlaşılması ve bir sorun olan dezavantajlılığın çözümüne katkı sağlayabilecek ilkelere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde daha çok dezavantajlılık olgusu, dezavantajlı bireylerin sorunları, çeşitli medeniyetlerde dezavantajlı bireylerin yaşadıkları olumsuzluklar ve Ehl-i Kitap'ta ve Câhiliye Dönemi toplumunda dezavantajlı bireylere atfedilen anlam araştırılmıştır. İkinci bölümde Kur'an'da dezavantajlı bireylerle ilgili kelimeler ve ayetler ele alınmış; Kur'an bağlamında dezavantajlılığın nedenleri incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde Kur'an'da dezavantajlı bireylerin durumlarını iyileştirme maksadına matuf ortaya konulan maddî-manevî ilkeler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın sosyal bir sorun olan dezavantajlılığın çözümüne katkı sağlaması niyazıyla her şeyden önce bana Kur'an ilmi yolunda karınca kararınca çalışma fırsatı veren ve bu çalışmayı neticelendirme imkânını bahşeden Cenâb-ı Allah'a hamd-ü senâlar olsun. Bu vesileyle tezin son şeklini almasında olumlu yönde yaptıkları eleştiriler için tez savunma sınavında jüri olan tüm hocalarımıza ayrıca teşekkür ederim. Bilhassa tez konusunun tespiti kadar tezin yazılma sürecinde de desteklerini esirgemeyen tez danışmanı hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Efe'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezin yazılma sürecinde maddî-manevî desteğini esirgemeyen herkese şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim. Bu vesileyle ilim yolunda dualarını her dâim yanımda hissettiğim dedeme, bu zorlu yolda benden desteğini esirgemeyen, her türlü imkânı sunan anne ve babama; maddî ve manevî

destekleri için ablama, abilerime ve kardeşime müteşekkirim. Bu çalışma umarım ailemden hayatta olanlar için bir sadaka-i câriye, ahirete intikal edenler için rahmet vesilesi olur…

13/06/2025

Meral SALMAN

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **i**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **ii**
YEMİN METNİ ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xvi**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Konusu **1**
2. Araştırmanın Amacı **2**
3. Araştırmanın Önemi **2**
4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları **4**
5. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları **6**

BİRİNCİ BÖLÜM
DEZAVANTAJLILIK KAVRAMI

1. Dezavantaj ve Dezavantajlı Bireyler Kavramlarının Çerçevesi **10**
2. Dezavantajlılığı Ortaya Çıkaran Faktörler **12**
2.1. Engelli Olma **14**
2.1.1. Engellilik Anlamında Kullanılan Kavramlar (Zedelenme/Bozukluk, Sakatlık/Yetersizlik, Özürlülük) 15
2.1.2. İlgili Olduğu Uzuv-Rahatsızlık Açısından Engel Türleri ve Engelliler 17
2.2. Çocuk, Kadın ve Yaşlı Olma **22**
2.3. Çaresizlik, Yoksulluk **28**
2.3.1. Çaresizlik 28
2.3.2. Yoksulluk 31
2.4. Hürriyeti Tahdit Eden Faktörler **34**
2.4.1. Kölelik 35
2.4.2. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlü Olma 36

2.5. Göç 38
2.5.1. Göçe Yol Açan Etkenler 40
2.5.2. Göçle İlgili Kavramlar 43
3. Toplumsal Yaşam ve Dezavantajlı Bireylerin Sosyal Hayatta Karşılaştığı Problemler 44
3.1. İnsani Değer-Saygınlık ile İlgili Problemler 46
3.1.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler 46
3.1.2. Engellilerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler 50
3.1.3. Yoksulların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler 51
3.1.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler 52
3.1.5. Göçmenlerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler 54
3.2. Sağlıkla İlgili Problemler 55
3.2.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler 55
3.2.2. Engellilerin Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler 60
3.2.3. Yoksulların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler 61
3.2.4. Hükümlü ve Tutukluların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler 62
3.2.5. Göçmenlerin Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler 64
3.3. Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Problemler 65
3.3.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Problemleri 66
3.3.2. Engellilerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler 69
3.3.3. Yoksulların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler 71
3.3.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler 72
3.3.5. Göçmenlerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler 73
3.4. Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Problemler 75
3.4.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler 75
3.4.2. Engellilerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler 79

3.4.3. Yoksulların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler 80
3.4.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler 81
3.4.5. Göçmenlerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler 82
3.5. Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlik ile İlgili Problemler 84
3.5.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler 84
3. 5.2. Engellilerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler 88
3.5.3. Yoksulların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler 90
3.5.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler 90
3.5.5. Göçmenlerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler 91
3.6. Haklarla İlgili Problemler 92
3.6.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler 92
3.6.2. Engellilerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler 96
3.6.3. Yoksulların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler 98
3.6.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler 99
3.6.5. Göçmenlerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler 100
3.7. Dini Yaşantıyla İlgili Problemler 102
3.7.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler 102
3.7.2. Engellilerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler 107
3.7.3. Yoksulların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler 108
3.7.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler 109
3.7.5. Göçmenlerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler 110
4. Antik Medeniyetlerde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 112
4.1. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşımı 113
4.1.1. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 113
4.1.2. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Engellilere Yaklaşım 116
4.1.3. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım 117
4.1.4. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım 118

4.1.5. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Tutuklu ve Hükümlülere Yaklaşım. 121
4.1.6. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Göçmenlere Yaklaşım 123
4.2. Kadim İran Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 124
4.2.1. Kadim İran Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 124
4.2.2. Kadim İran Medeniyetinde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım 127
4.2.3. Kadim İran Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım 128
4.2.4. Kadim İran Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım 130
4.2.5. Kadim İran Medeniyetinde Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülere Yaklaşım 130
4.2.6. Kadim İran Medeniyetinde Yabancılara-Mültecilere Yaklaşım 132
4.3. Kadim Hint Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 133
4.3.1. Kadim Hint Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 133
4.3.2. Kadim Hint Medeniyetinde Engellilere Yaklaşım 137
4.3.3. Kadim Hint Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım 139
4.3.4. Kadim Hint Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım 140
4.3.5. Kadim Hint Medeniyetinde Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülere Yaklaşım 141
4.3.6. Kadim Hint Medeniyetinde Yabancılara-Göçmenlere Yaklaşım 142
4.4. Antik Mısır Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 143
4.4.1. Antik Mısır Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 143
4.4.2. Antik Mısır Medeniyetinde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım 145
4.4.3. Antik Mısır Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım 146
4.4.4. Antik Mısır Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım 147
4.4.5. Antik Mısır Medeniyetinde Hükümlü-Tutuklu ve Eski Hükümlülere Yaklaşım 149
4.4.6. Antik Mısır Medeniyetinde Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım 150
5. Tevrat ve İncil Ekseninde Ehl-i Kitap'ın Dezavantajlı Bireylere Yaklaşımı. 151
5.1. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 151
5.1.1. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 151
5.1.2. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Engellilere ve Hastalara Yaklaşım 154
5.1.3. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Yoksullara Yaklaşım 156
5.1.4. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Kölelere Yaklaşım 157
5.1.5. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Suçlulara/Günahkârlara Yaklaşım 159

5.1.6. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Göçmenlere-Yabancılara Yaklaşım 160
5.2. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 161
5.2.1. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 162
5.2.2. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Engellilere Yaklaşım 164
5.2.3. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Yoksullara Yaklaşım 166
5.2.4. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Kölelere Yaklaşım 167
5.2.5. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Suçlulara/Günahkârlara Yaklaşım 168
5.2.6. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım 169
6. Câhiliye Döneminde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım 170
6.1. Câhiliye Döneminde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım 171
6.2. Câhiliye Döneminde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım 177
6.3. Câhiliye Döneminde Yoksullara Yaklaşım 178
6.4. Câhiliye Döneminde Kölelere Yaklaşım 179
6.5. Câhiliye Döneminde Suça Karışan Kimselere Yaklaşım 181
6.6. Câhiliye Döneminde Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım 183

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA DEZAVANTAJLILIK KAVRAMI, DEZAVANTAJLI BİREYLER ve DEZAVANTAJLI BİREYLERLE İLGİLİ AYETLER

1.Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlı Bireylerle İlgili Kelimeler 186
1.1. Kur'an-ı Kerim'de Engellilikle ve Engellilerle İlgili Kelimeler 186
1.1.1.Kur'an-ı Kerim'de Engellilik Anlamında Kullanılan Kelimeler 186
1.1.2. Kur'an'da Engel Türleri ve Engellilerle İlgili İfadeler 188
1.1.2.1. A'mâ(أَعْمَى) 188
1.1.2.2. Ekmeh (أَكْمَه) 189
1.1.2.3. Esamm (أَصَمّ) 189
1.1.2.4. Ebkem (أَبْكَم) 190
1.1.2.5. E'rac (أَعْرَج) 190
1.1.2.6. Mecnun (مَجْنُون) 191
1.1.2.7. Sefîh(سَفِيه) 191
1.1.2.8. Marad (مَرَض) 192
1.1.2.9. Sekam (سَقَم) 193
1.1.2.10. Ebras(أَبْرَص) 193

1.1.2.11. Durr (الضُّرُّ)....194
1.1.2.12. Darar(الضّرَرُ) 195
1.1.2.13. Mudtar (مُضْطَر)....195
1.1.2.14. Sû' (سُوء) 196
1.1.2.15. Ezâ(أَذَي) 196
1.1.2.16. Azap(عَذاب) 197
1.1.2.17. Şer(شَرّ)....198
1.1.2.18. Be's (بَأس)....198
1.2. Kur'an-ı Kerim'de Toplumsal Bağlamda Dezavantajlı Bireyler 199
1.2.1. Çocuklar/Yetimler 199
1.2.2. Kadınlar 200
1.2.3. Yaşlılar....201
1.2.4. Da'îfler/Mustad'aflar (Zayıflar/Ezilenler)....204
1.2.5. Mülteciler (Göçmenler-Muhacirler) 205
1.3. Kur'an-ı Kerim'de Maddî Olanaklar Bağlamında Dezavantajlı Bireyler....206
1.3.1. Fakirler/Miskinler....206
1.3.2. İbnü's- Sebîl (إِبْنُ السَّبِيل) 209
1.3.3. Ğarîm(غَرِيم) 210
1.3.4. Fi-sebîlillah(في سَبِيلِ الله)....211
1.4. Kur'an-ı Kerim'de İnsan Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Dezavantajlı Bireyler 213
1.4.1. Köleler 213
1.4.2. Mücrimler, Suça Karışanlar/Günahkârlar (مُجْرِمُون)....214
2.Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler....223
2.1. Engellilerle İlgili Ayetler....223
2.1.1. Ortopedik Engellilerle İlgili Ayetler....224
2.1.2. Görme Engellilerle İlgili Ayetler....224
2.1.2.1. Hakikî Anlamda Görme Engellilerden Bahseden Ayetler....225
2.1.2.2. Mecâzî Anlamda Görme Engellilerden Bahseden Ayetler....230
2.1.3. İşitme Engellilerle İlgili Ayetler....235
2.1.3.1. Hakîki Anlamda İşitme Engellilerden Bahseden Ayet 236
2.1.3.2. Mecâzî Anlamda İşitme Engellilerden Bahseden Ayetler 237
2.1.4. Konuşma Engellilerle İlgili Ayetler 239

2.1.5. Zihinsel Engellilerle İlgili Ayetler 241
2.1.5.1. Hakikî Anlamda Zihinsel Engellilerden Bahseden Ayetler 241
2.1.5.2. Mecâzî Anlamda Zihinsel Engellilerden Bahseden Ayetler 243
2.1.6. Hastalarla-Süreğen Hastalarla İlgili Ayetler 244
2.1.6.1. Hakikî Anlamda Hasta-Süreğen Hastalarla İlgili Ayetler 244
2.1.6.2. Mecâzî Anlamdaki Hastalık-Kalplerdeki Hastalık 246
2.2. Toplumsal Bağlamda Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler 248
2.2.1. Çocuklarla-Yetimlerle İlgili Ayetler 248
2.2.2. Kadınlarla İlgili Ayetler 255
2.2.3. Yaşlılarla İlgili Ayetler 261
2.2.4. Da'îf ve Mustad'aflarla İlgili Ayetler 265
2.2.5. Muhacirlerle (Mültecilerle) İlgili Ayetler 272
2.3. Maddî Olanaklar Bağlamındaki Dezavantajlı Bireylerden Bahseden Ayetler 275
2.3.1. Fakirler ve Miskinlerle İlgili Ayetler 275
2.3.2. İbnü's- Sebillerle İlgili Ayetler 280
2.4. Hak ve Hürriyetler Bağlamındaki Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler 281
2.4.1. Kölelerle İlgili Ayetler 281
2.4.2. Suçlularla İlgili Ayetler 283
3. Kötülük Problemi ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Dezavantajlılığın Nedenleri... 287
3.1. Kötülük Problemi Bağlamında Dezavantajlılık 287
3.2. Kur'an-ı Kerim'e Göre Musibetler ve Dezavantajlılık 290
3.2.1. Musibet Kavramının Çerçevesi(مُصِيبَة) 290
3.2.2. Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlılığın Nedenleri 291

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUR'AN'DA DEZAVANTAJLI BİREYLERLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

1. Kur'an'da Toplumsal Hayatın Dayandığı Temeller 305
1.1. Kur'an'ın Teyit Ettiği Evrensel Hukuk İlkeleri 305
1.1.1. Eşitlik 305
1.1.2. Adalet 309
1.1.3. İnsan Haklarına Saygı 311
1.2. Kur'an'ın Teyit Ettiği Evrensel Ahlâkî İlkeler 312
1.2.1. Merhamet 312

1.2.2. Yardımlaşma-Dayanışma 314
1.2.3. Müsamaha (Hoşgörü) 319
1.3. Kur'an'ın Yerleştirmeye Çalıştığı İlkeler 324
1.3.1. Selamlaşma 324
1.3.2. Kardeşlik 325
1.3.3. Cemaat Bilinci 332
1.3.4. Îsâr 334
1.3.5. Üstünlük Ölçütü Takva 337
1.3.6. Tevazu 341
2.Kur'an'da Dezavantajlı Bireylerin Durumlarını İyileştirmeye Yönelik Düzenlemeler 344
1.2. Engelli Bireylere Yönelik Düzenlemeler 344
1.3. Toplumsal Anlamda Dezavantajlı Olan Bireylere Yönelik Düzenlemeler 357
2.2.1. Çocukların Durumuyla İlgili Düzenlemeler 357
2.2.2. Yetimlerin Durumlarıyla İlgili Düzenlemeler 361
2.2.3. Kadın Haklarına Yönelik Düzenlemeler 368
2.2.4. Yaşlılarla İlgili Düzenlemeler 378
2.2.5. Da'îf ve Mustad'afların (Zayıf ve Ezilenlerin) Durumunu Düzenleme ... 385
2.2.6. İbnü's-Sebillerle İlgili Düzenlemeler 405
2.3.1. Köle ve Cariyelerle İlgili Düzenlemeler 407
2.3.2. Suçlular (Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlüler) Hakkındaki Düzenlemeler 412
3. Dezavantajlı Bireyleri Psikolojik-Manevî Açıdan Destekleme/Güçlendirme 421
3.1. İman 422
3.2. Sabır 425
3.3. Şükür 428
3.4. Dua 433
3.5. Tevekkül 435
3.6. Dengeli Kader İnancı 438
3.7. Ahirete İman-Ahiret Mükafatı Va'di 443
SONUÇ 448
KAYNAKÇA 452
ÖZGEÇMİŞ 476

KISALTMALAR

a.s. : aleyhisselam
A.Ü.H.F. : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
b. : bin/ibn
bkz. : bakınız
b.y. : basım yeri yok
çev. : çeviren
Çık. : Mısır'dan Çıkış/Çıkış
ÇSGB : Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DEM : Değerler Eğitimi Merkezi
drl. : derleyen
ed. : editör/editörler
EKEV : Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
Elç. : Elçiler'in İşleri
haz. : hazırlayan
Hz. : Hazreti
IOM : International Organization for Migration (Uluslararası Göç Örgütü)
İZÜ : İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Lev. : Levililer
Luk. : Luka
Mat. : Matta
Mar. : Markos
md. : madde
Mez. : Mezmurlar
MÜİFV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Neh. : Nehemya
nşr. : neşreden
ö. : ölüm
Özd. : Süleyman'ın Özdeyişleri/Süleyman'ın Meselleri
Rom. : Romalılar
s.a.v. : sallallahu aleyhi ve sellem
Say. : Çölde Sayım/Sayılar
s.y. : sayfa yok
ss.y. : sayfa sayısı yok
şrh. : şerheden
TAF : Türk Silahlı Kuvvetleri Koruyucu Hekimlik Bülteni
T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
TCK : Türk Ceza Kanunu
ter. : tercüme
thk. : tahkik
tsh. : tashih
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

UNICEF	: United Nations International Children's Emergence Fund (Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu)
Va.	: Vahiy
Vai.	: Vaiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
WHO	: World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
Yar.	: Yaratılış/Tekvin
Yas.	: Yasa'nın Tekrarı/Tesniye
yay. haz.	: yayına hazırlayan
Yşa.	: Yeşeya/İşaya
Yuh.	: Yuhanna
yy.	: yüzyıl
y.y.	: yayınlayan yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Dezavantajlılık olgusu tarihi süreçte yaşanan bir realite olup 20.yy.'da yaşanan iki dünya savaşı ve bunların derinleştirdiği sosyal sorunlar, dezavantajlı bireyleri nitelik ve nicelik bakımından etkileyerek dezavantajlılığı daha belirgin hale getirmiştir. Bu durum bir yandan dezavantajlı bireylerle ilgili kolektif bilinç oluşmasına zemin hazırlarken diğer taraftan sosyal devlet anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca sosyal bilimler alanında dezavantajlı bireylerle ilgili çalışmalar yapılmaya ve çeşitli alanlarda yoksunluk yaşayan insanların sorunları gündeme getirilmeye başlanmıştır. Zira insan sosyal bir varlıktır ve toplum içinde yaşam koşulları bağlamında çeşitli avantajlara sahip bireyler kadar diğerlerinin sahip olduğu imkân ve olanaklardan mahrum olan insanlar da bulunmaktadır. Çocuklar ve yaşlılar bulunduğu yaşam dönemi nedeniyle; kadınlar cinsiyetleri nedeniyle engelliler ve süreğen hastalığı olanlar fiziksel-biyolojik yetersizlikleri nedeniyle; yoksul, zayıf ve çaresiz kimseler sosyo-ekonomik nedenlerle; tutuklu-hükümlü-eski hükümlüler özgürlüklerinin kısıtlanmasının beraberinde getirdiği bazı yoksunluklar nedeniyle ve göçmenler sosyo-ekonomik alanda yaşadıkları olumsuzluklar nedeniyle bazı dezavantajlar yaşayabilmektedir. Bunun yanı sıra bazen insanın doğuştan getirdiği mensubiyeti, ırkı ya da inancı bazen de yaşanılan savaş, kuraklık, doğal afetler gibi olumsuz koşullar dezavantajlılığa yol açabilmektedir. Bu bağlamda dezavantajlılık, bireyin doğuştan getirdiği bazı özellikler ya da yetersizlikler veya sonradan meydana gelen olumsuzluklar nedeniyle kendi kendine yeterli olamaması bunun yanı sıra diğer insanların istifade ettiği olanakları kullanamaması; sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda eksik kalması şeklinde ifade edilebilir. Bu çerçevede hayatta çeşitli nedenlerle kendi kendine yetme hususunda sorun yaşayan, diğer insanlarla aynı imkân ve fırsatlardan yararlanamayan ve dezavantaj yaşayan bireylerin, karşı karşıya kaldıkları problemler ve zorluklar açısından ele alınarak Kur'an-ı Kerim'in bu bireylere yönelik yaklaşımını ve maruz kaldıkları sorunlara getirdiği çözümleri tefsir kaynakları başta

olmak üzere sosyal bilimlerin verileri de dikkate alınarak incelenmesi bu tezin temel konusunu oluşturmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

‘‘Kur’an-ı Kerim’in Dezavantajlı Toplum Bireylerine Yaklaşımı’’ isimli bu tezin öncelikli amacı, Kur’an-ı Kerim’in her insana değer verip, hayatlarını düzenlediği gibi sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda yoksunluk yaşayan çocuk, yaşlı, kadın, engelli, yoksul, göçmen, köle, tutuklu-hükümlü ve eski hükümlü gibi kimselere de insanî değerini teslim ederek hayatlarının her alanını yaşanabilir kılmak için gerekli tedbirleri gündeme getirdiğini ortaya koymaktır. Tezin diğer amacı da Kur’an bağlamında somut anlamda dezavantajlı bireylerle ilgili gerek maddî alanda sağlanan kolaylıkları gerekse manevî alanla ilgili yaklaşımları belli bir çerçeve oluşturacak şekilde tespit ederek Kur’an’da öngörülen yaklaşım ile çözümlerin dezavantajlı bireylerin hayatını kolaylaştırma, hayatı onlar için yaşanabilir kılma anlamında değerine işaret etmek ve karşılaşılan zorluklara karşın psikolojik yapıyı ve manevî bünyeyi kuvvetlendirmenin önemini ortaya koymaktır. Dolayısıyla bu tez Kur’an bağlamında dezavantajlı bireylere/gruplara değer verildiğini ve Kur’an’ın onları maddî ve manevî anlamda destekleyen ilkeler vaz ettiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Zira Kur’an’ın iman, ibadet, muamelât ve ahlâkî anlamda ortaya koyduğu prensipler hem insanın Allah’ın rızasına uygun bir hayat yaşayarak tekâmül etmesine hem de dünya-ahiret saadetine ulaşmasına vesile olmaktadır. Özellikle çeşitli sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan, diğer insanların sahip olduğu imkân ve fırsatlara ulaşma hususunda yoksunluk yaşayan birey ve gruplar açısından bu ilkelerin daha özel bir önemi vardır.

3. Araştırmanın Önemi

Yaşam, doğası gereği olumlu bazı yönlere sahip olduğu kadar bazı olumsuzlukları da bünyesinde barındıran bir gerçekliktir. İnsan, doğar, büyür, gelişir ve çeşitli kazanımlara sahip olabilir, makam-mevki elde edebilir, güçlü-kuvvetli, sağlıklı bir yaşam sürebilir. Bu olumlu kazanımlar yanında insan hayatı hastalık, engellilik, ölüm, savaş, doğal afetlere maruz kalma, sahip olunan gençlik, makam-mevki veya maddî olanakların kaybı,

özgürlüğünü yitirme vb. olumsuzlukların da yaşanabileceği bir alandır. Dolayısıyla hayatta karşılaşılan istendik durumlar ve elde edilen kazanımlar kadar insanın istemediği olumsuzluklar, yoksunluklar, engel durumları ve musibetler de yaşamın doğası gereği olağandır ve her insanın yaşamın doğal akışı içinde çeşitli nedenlerle dezavantaj yaşaması muhtemeldir. Dolayısıyla dezavantajlılık olgusu henüz hastalık, engelli olma, statü kaybı, maddî kayıp, özgürlüğünü kaybetme, doğal afet, savaş vb. durumlar yaşamamış olsa da her insanı ilgilendirir. Diğer taraftan insan, toplum içinde yaşar, diğer insanlarla etkileşimde bulunur. Bu nedenle toplum içindeki diğer insanların sorunlarına bigâne kalınması mümkün değildir. Bu açıdan sosyal hayatta dezavantajlı konumda olan bireylerin sorunları toplumdaki herkesi bir şekilde ilgilendirir. Bu nedenle sosyal bilimler, dezavantajlılık olgusunu çeşitli yönleriyle irdeleyerek dezavantajlılık olgusunu anlamak ve anlamlandırmak için bazı yaklaşımlar ortaya koymuştur. Geçtiğimiz yüzyılda yoğun bir şekilde bu yaklaşımların dezavantajlılığa getirmeye çalıştığı açıklama ve çözümlerle ilgili çalışmalar yapılmış ve dezavantajlılığın farklı yönlerini ilgilendiren yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir. Her yaklaşım kendi penceresinden bazı doğrular ihtiva etmektedir. Ancak dezavantajlılık olgusu bütüncül bir bakış açısı ile henüz değerlendirilmemiştir.

İlahiyat alanında yapılan çalışmalar dikkate alındığında ise dezavantajlılık olgusu ve dezavantajlı bireylerle ilgili kapsayıcı bir çalışmaya rastlanamamıştır. Konu bazlı olarak yapılmış İslam'da (Kur'an veya sünnette) kadın, yaşlılar-yaşlılık, fakirlik vb. çalışmalar mevcuttur ancak bunlar dezavantajlılık bağlamında değerlendirilmemiştir. Bunun yanı sıra son zamanlarda engellilik ve çeşitli engel gruplarıyla ilgili hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezleri ile telif eserlerde artış görülmektedir. Dolayısıyla dezavantajlılık ve dezavantajlı bireyler, Kur'an-ı Kerim ve hadisler açısından genellikle engelliler bağlamında irdelenmiş ancak Kur'an-ı Kerim'in hayatta çeşitli nedenlerle dezavantajlı hale gelmiş bireylerle ilgili kuşatıcı tavrını ortaya koyan bir çalışma yapılmamıştır. Neticede bu tez, Kur'an-ı Kerim'in dezavantajlı bireylere yönelik yaklaşımını ve yaşadıkları sorunlara yönelik çözüm önerilerini bütüncül bir şekilde ortaya koymaya çalışan ilk çalışma olduğu için önem arz etmektedir.

4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Çalışmada Kur'an-ı Kerim'in Dezavantajlı Bireylere Yaklaşımı incelenmektedir. Bu bağlamda tezde Kur'an özelinde bizde dezavantajlı olduğu izlenimi oluşan bireylerin durumları ve bunların durumlarını iyileştirme hususunda Kur'an'ın sağladığı kolaylıklar ve ortaya koyduğu maddî-manevî prensipler ele alınacaktır. Dezavantajlılık göreceli bir kavramdır, dolayısıyla genel anlamda her toplumda dezavantajlı olarak kabul edilen bireyler kadar toplumdan topluma, zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterebilen bir dezavantajlılık algısı vardır. Çalışmada yerel anlayışlara göre ya da marjinal düşünce ve kabuller çerçevesinde dezavantajlı olduğu kabul edilen ancak Kur'an'da bu bağlamda değerlendirilmeyen bireylerin durumu incelenmeyecektir.

Dezavantajlı olarak kabul edilen grupların en önemlilerinden biri de engellilerdir. Ancak yapılan araştırmada engellileri isimlendirme konusunda sakat, özürlü, engelli gibi bazı farklı nitelendirmelerin olduğu görülmüştür. Günümüzde daha az incitici olması kadar sosyal hayata katılımı dikkate alması nedeniyle engelli isimlendirmesi daha çok tercih edilmektedir. Bu nedenle tezimizde özel bir durum kastedilmediği sürece engelli ifadesi kullanılacaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, dezavantajlılık kavramı, dezavantajlı olarak kabul edilen bireyler/gruplar, dezavantajlılığın nedenleri, dezavantajlılıkla ilgili yaklaşımlar, dezavantajlı bireylerin çeşitli alanlarda yaşadığı problemler gündeme getirilerek belli başlı eski medeniyetlerde dezavantajlı bireylerin gördüğü muamele tarihi perspektifi ortaya koyabilmek maksadıyla irdelenmiştir. Bunun yanı sıra Ehli Kitap'ın Tevrat ve İncil çerçevesinde dezavantajlı bireylere yaklaşımı ile Kur'an'ın nüzulü öncesinde Câhiliye Döneminde dezavantajlı bireylerin durumu dikkate alınmıştır. Dolayısıyla ilk bölümde dezavantajlı bireylerin genel durumu, sosyal bilimlerin verileri ve tarihi arka plan dikkate alınarak incelenmiş ve tezin alt yapısını oluşturan çerçeve belirlenmiştir.

İkinci bölümde, Kur'an-ı Kerim'de engellilik anlamı ifade eden kelimeler ile dezavantajlı kimseler için kullanılan kelimelerden/kavramlardan bahsedilmiştir. Bu kelimeler klasik Arapça sözlükler, Kur'an sözlükleri ve Meâni'l-Kur'an gibi eserlerden yararlanarak araştırılmış ve ifade ettikleri anlam ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra ikinci

bölümde dezavantajlı bireylerle ilgili olup daha çok durum tespiti yapan ayetler irdelenmiştir. Bu sayede Kur'an'da dezavantajlı bireylere ilişkin genel bir çerçevenin oluşturulması amaçlanmıştır. Bölümün sonunda kötülük probleminden bahsedilerek Kur'an'a göre dezavantajlılığın nedenleri musibet kavramıyla bağıntılı olarak Kur'an ayetleri muvacehesinde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde öncelikle Kur'an-ı Kerim'de toplumsal hayatın dayandığı ilkeler ele alınmış ve dezavantajlı bireylerin maddî-manevî anlamda daha iyi koşullara kavuşabilmesi adına ortaya konulan ilkelere ve somut çözümlere yer verilmiştir. Özellikle çocuk, kadın, yaşlı, hasta veya engelli, yoksul, zayıf-ezilen, özgürlüğünü kaybetmiş ya da (tutuklu, hükümlü) suçlu-eski hükümlü, göçmen gibi dezavantaj yaşama ihtimali yüksek olan kimselerin hayatlarını kolaylaştıran ve onların haklarına işaret eden ayetler dikkate alınarak Kur'anî çözümler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bahsi geçen dezavantaj gruplarına moral anlamda destek sağlayabilecek, bir anlamda manevî yönden sorunlara çözüm üretebilecek ilke ve değerler Kur'an esaslı olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla üçüncü bölüm, inanç, ibadet ve ahlâkî değerler bağlamında dezavantajlılığa çözüm üretebilecek maddî-manevî Kur'anî ilkelerin ortaya konulmaya çalışıldığı bir bölümdür.

Tezimizde, bizim açımızdan Kur'an-ı Kerim'de dezavantajlı olarak kabul edildiği izlenimi oluşan bireylerin durumları incelenmiştir. Tezde ayetlerle ilgisi olduğu nispetle hadis-i şeriflere yer verilmiş ancak mesele Kur'an merkezli olarak ele alınmıştır.

Çalışma sosyal bir konuyla ilgili olduğu için birçok alanla ilgili araştırma yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Dezavantajlılık gibi oldukça geniş bir konuyu Kur'an-ı Kerim bağlamında tüm yönleriyle değerlendirmek ve genel geçer neticelere ulaşmak tezimizin hem avantajı hem de sınırlılığı olmuştur. Zira dezavantajlı bireylerin yaşadıkları olumsuzlukların Kur'an bağlamında irdelenmesi son derece geniş bir alanı ihtiva etmesi nedeniyle konunun fazlaca detaylandırılmasını gerekli kılmıştır. Kur'an bağlamında birçok ayetin doğrudan ya da dolaylı şekilde konuyla olan ilgisi araştırma alanını genişletmiş ve bu ayetlerin doğru anlaşılması için farklı tefsir kaynaklarına başvurulmasını gerekli kılmıştır. Ayrıca araştırmada birçok dezavantajlı gruptan bahsedilmesi, her biri başlı başına bir tez konusu olabilecek çeşitli konuların dezavantajlılık paydasında bir arada değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Bu durum bir

taraftan birçok kaynak ve eserden istifade edebilme gibi bir kolaylık sağlamış olup diğer taraftan konunun farklı dezavantajlı bireyler/gruplar etrafında detaylandırılması zaman zaman ana eksenden uzaklaşma problemini de beraberinde getirmiştir. Neticede tezin yazımında konunun geniş bir alanı ilgilendirmesinin bazı olumlu yönlerinin yanı sıra olumsuzlukları da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

5. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmada Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tez yazımı ile ilgili kurallarına riayet edilmiştir. Türkçe kelimelerin yazımında ve noktalamasında Türk Dil Kurumu'nun belirlediği esaslar; Arapça kelimelerin yazımında Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki usûller dikkate alınmıştır. Tezin içeriğinde yoğun olarak yer alan ayetlerin sadece meâlleri verilmiştir. Uzun ayetlerin meâlleri bazen gerekli olduğu kadarıyla verilmekle yetinilmiştir. Ayrıca birçok ayetin meâlinde de anlam yoluyla aktarım esas alınmıştır. Ayetlerin meâlleri verilirken Diyanet İşeri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Kur'an Yolu Meâli* tercih edilmiştir.

Yaptığımız çalışmada kullanılan başlıca yöntem, nitel veri analizi yöntemidir. Bu yöntem kullanılarak Kur'an'daki ilgili ayetler muvacehesinde farklı yorumlardan istifade edebilmek için çeşitli dönemlere ait tefsir kaynaklarının karşılaştırılması cihetine gidilmiştir. Farklı dönemlere ait tefsir kaynakları, sosyal bilimlerin verileri ve konuya katkı sağlayabilecek eserler üzerinden doküman analizi yapılmıştır.

Araştırmamızda Kur'an-ı Kerim'in dezavantajlı toplum bireylerine yaklaşımını incelerken konuya dair giriş niteliğindeki bilgilere ulaşabilmek için sosyal bilimlerin verilerinden istifade edilmiştir. Özellikle tezimizin birinci bölümünde dezavantajlılık kavramının çerçevesinin belirlenmesinde, dezavantajlı bireylerin yaşadığı problemlerin tespitinde ve değerlendirilmesinde sosyal politika bilimiyle ilgili eserlerden ve dezavantajlı bireylerin problemlerine çözüm üretmek için hazırlanmış seminer ve bildirilerden oluşturulmuş kitaplardan istifade edilmiştir. Genel çerçeveyi oluşturmada yardımcı olan bu eserlerden bazıları Ömer Zühtü Altan'ın *Sosyal Politika Dersleri;* Yılmaz Çelik'in *İslam'da Sosyal Hizmet-Hz. Peygamber Dönemi*; Ali Seyyar'ın *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar;* Charles Zastrow'un *Sosyal*

Hizmete Giriş; Zuhal Ağılkaya Şahin'in *Manevî Danışmanlık Nasıl Uygulanır;* Faruk Taşçı'nın S*osyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*; Meryem Koray'ın *Sosyal Politika* isimli eserleridir. Ayrıca farklı dezavantaj gruplarıyla ilgili çeşitli kitap, tez, seminer ve kitap bölümlerinden yararlanılmıştır. Tarihi anlamda dezavantajlı bireylerin karşı karşıya kaldıkları zorluklar ise eski medeniyetlerle ilgili hazırlanmış çoğunlukla ikincil derecedeki kaynaklardan yararlanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tevrât ve İncil'de dezavantajlı bireylere sergilenen yaklaşım ise Kitab-ı Mukaddes ile konuyla ilgili kaleme alınan araştırma-inceleme türündeki eserlerden yararlanılarak ele alınmıştır.

Tezin ikinci bölümünde Kur'an bağlamında dezavantajlılık olgusu irdelenmiştir. Dezavantajlılıkla ilgili kelime ve kavramların Kur'an'daki karşılıkları hususunda klasik Arapça sözlüklerden, Garîbü'l-Ḳur'ân, Meâni'l-Kur'an, Mecâzü'l-Kur'an, el-Vücûh ve'n-Nezâir *tarzında* telif edilmiş eserlerden istifade edilmiştir. Sözlük olarak Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn,* Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sıhâh,* Abdü'l-Kâdir er-Râzî'nin (ö. 666/1268'den sonra) *Muḫtâru's-Sıhâh,* İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab,* Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât*, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Ḳâmûsu'l-Muhît,* Ebû'l-Bekâ'nın (ö. 1095/1684) *Külliyât*, Tehânevî'nin (ö. 1158/1745 *Keşşâfü Istılâhâtü'l-Fünûn,* Ezherî'nin (ö. 1205/1791) *Tehzibu'l-Lüğa* isimli eserlerine müracaat edilmiştir. Bunun yanında *Garibû'l-Ḳur'ân* tarzında telif edilen Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî'nin (ö. 330/941), Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) eserlerinden yararlanılmıştır.

Ayrıca Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ferrâ (ö. 207/822) ve Zeccâc'ın (ö. 311/923) Meâni'l Kur'an; Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra), Dâmegânî (ö. 478/1085) ve Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Vücûh ve'n-Nezâir,* Şerîf Râdî'nin (ö. 406/1015) *Mecâzü'l-Kur'an* tarzında kaleme alınmış eserleri hem kelime anlamının tespiti hem de kelimenin farklı anlamlarıyla ve kullanımlarıyla ilgili olarak istifade edilen eserlerdendir.

Kur'an tefsiriyle alâkalı olarak Süddî el-Kebir'in (ö. 127/745) *Tefsiru's- Süddî el-Kebir,* Taberî'nin (ö. 310/923) *Tefsiru't-Taberî,* İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Ğayb,* Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, gibi eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca Cessâs'ın (ö. 370/980) *Ahkâmû'l-Kur'an,* Kurtubi'nin (ö.

671/1273) *el-Câmi‘ li-Aḥkâmi’l-Ḳurʾân,* Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) *Te’vilâtü’l-Kur’an,* Elmalılı Hamdi Yazır’ın *(1878-1942) Hak Dini Kur’an Dili;* Muhammed Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza’nın (1865-1935) *Tefsir-u Menâr ve* İbn Âşûr’un (ö. 1284/1868) *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* isimli tefsir eserlerinden yararlanılmıştır.

Konuyla ilgili hadislerde ise *Sahîhu Buhârî, Sahîhu Müslim, Sünenü Ebî Dâvûd, Sünenü Tirmizî, Sünenu Nesâî, Sünenü İbn Mâce*, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* ve İmam Mâlik’in (ö. 179/795) *el-Muvatta’*ına müracaat edilmiştir.

Fıkıh ve fıkıh usûlüyle alakalı konularda Mâverdî’nin (ö. 450/1058), *el-Aḥkâmü’s-Sulṭâniyye*; İbn Hazm el-Endelüsî’nin (ö. 456/1064) *el-Muḥallâ;* Serahsî’nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*; İbn Kayyım el-Cevziyye’nin (ö.751/1350) *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyaseti'ş- Şer'iyye*; İbn Hümâm’ın (ö. 861/1457) *Şerh-u Fethu’l Kadir;* Abdülkerim Zeydan’ın (1921/2014) *el-Mufassal;* Yusuf el-Kardâvî’nin (1926-2022) *Fıkhu'z-Zekât;* Hayrettin Karaman’ın (1934/_) *Mukayeseli İslam Hukuku* isimli eserlerine başvurulmuştur.

Üçüncü ve son bölümde ise ikinci bölümde yararlanılan klasik sözlükler, Kur’an lügatları, klasik ve çağdaş tefsir kaynakları kadar konunun çeşitli boyutlarıyla ilgili ikincil derecedeki kaynaklardan, çeşitli telif eserlerden, akademik tez çalışmalarından ve konuyla ilgili makale vb. materyallerden istifade edilmiştir.

Dezavantajlı Bireylerle ilgili yapılan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri genellikle Psikoloji, Eğitim-Öğretim, Kamu Yönetimi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Sosyoloji, Endüstri ve Endüstri Mühendisliği gibi alanlarda yapılmıştır. Ayrıca Sosyal Hizmetler alanında konuyla ilgili hazırlanmış uzmanlık tezleri bulunmaktadır. Bahsi geçen tezler, konuyu ilgili olduğu alan çerçevesinde ele almış ve ait oldukları alana çeşitli katkılar sağlamışlardır. Bizim çalışmamız açısından bu tezler, dezavantajlılık kavramının anlaşılması ve dezavantajlı bireylerin yaşadıkları problemleri tespit anlamında yararlı olmuştur. Ancak bizim dezavantajlılığı Kur’an bağlamında değerlendirmemiz yapılan bu çalışmalardan farklı bir yol benimsememizi gerekli kılmıştır.

Konuyla ilgili yararlandığımız yüksek lisans tezleri şunlardır: Sinan Aydoğdu’nun *Türkiye’de İnsan ticareti Suçu ve Polisin Fuhuş Amaçlı İnsan Ticareti ile Mücadelesi;* Deniz Ergüden’in *Sosyal Dışlanma Açısından Bedensel Engelli Bireylerin Yaşantılarının*

İncelenmesi; Sevcan Topçu'nun *Göç Eden ve Göç Etmeyen Kadınların Sağlığı Geliştirme Davranışlarının Değerlendirilmesi;* Yüsra Ak'ın *Çoklu Bir Dezavantajlılık Olarak Engelli Yoksulluğu: Türkiye Örneği*; Kıymet Gökçen Seçen'in *Eski Hükümlülerin Toplumla Bütünleşmeleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz.*

Doktora tezleri ise; Gül Özsan'ın *Türkiye'de Modernleşme ve Kadın Sağlığı Politikaları*; Ronald Musızvıngoza'nın *Kadın Sağlığının Sosyo-Kültürel Belirleyicileri: 15–49 yaş grubundaki anne adaylarının doğum ve sağlık hizmetleri süreçlerinin incelenmesi*; Yasemin Durduran'ın *Engelli Çocukların Engellilikleri Dışındaki Sağlık Sorunları ve Sağlık Hizmetinden Yararlanma Durumları: Kontrollü Saha Çalışması*; Fatma Karakaş Doğan'ın *Cezanın Amacı ve Hapis Cezası;* Nebi Kılıçarslan'ın *Engellilerde Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarının Ulaşılabilirliği: Hacı Hasan Camii Modeli Örneği* isimli tezidir.

İlahiyat alanında ise son yıllarda dezavantajlı bireylerden özellikle engellilerle ilgili yapılan lisansüstü çalışmalarda artış gözlenmektedir. Tezimizde yapılan bu çalışmalardan Yüksek Lisans Tezi bağlamında Münür Tezcan'ın *Kur'an'ın Engellilere Yaklaşımı ve İslam'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylıklar* isimli tezi ile Doktora Tezi bağlamında İslam Musayev'in *Engelli Bireylerin Din Eğitimi* isimli tezinden istifade edilmiştir. Diğer dezavantajlı birey/gruplarla ilgili olarak hazırlanan tezlerden ise Memet Zeki Uyanık'ın *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane*, Arif Korkmaz'ın *Göç ve Din (İsveç'teki Kulu'lular Örneği)*, Nazan Atalay Algan'ın *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı*, Mustafa Şen'in *Zenginlik ve Fakirlik*, Hasan Kafalı'nın *Yoksulluk ve Din (Kütahya Örneği)* isimli tezlerinden yararlanılmıştır.

Engellilerle ilgili telif eser olarak İsmail Karagöz'ün *Ayet ve Hadisler Işığında Engelliler*, M. Naci Kula'nın *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma* ve Emine Gül'ün hazırladığı *Kur'an'ın Engelliler* isimli kitapları istifade ettiğimiz belli başlı ikincil kaynaklardandır. Bunların dışında dezavantajlı bireylerle ilgili birçok makale ve kitap bölümü incelenmiş konuya katkı yapabilecek eserlerden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEZAVANTAJLILIK KAVRAMI

1. Dezavantaj ve Dezavantajlı Bireyler Kavramlarının Çerçevesi

Dezavantaj, Fransızcadan dilimize geçmiş bir kelimedir. Avantajlı olmama anlamında kullanılmaktadır. Avantaj ise ayrıcalık, üstünlük anlamındadır.[1] Bu durumda dezavantaj, herhangi bir ayrıcalığa sahip olmama, kendisini diğer insanların önüne geçirebilecek üstünlüklere sahip olmama ya da bu ayrıcalıklardan mahrum olma şeklinde ifade edilebilir.

Dezavantajlı birey ise kendi ihtiyaçlarını karşılama ve kendine yeterli olma hususunda gereken araçlara erişemeyen[2] ya da sınırlı bir şekilde erişebilen kimse şeklinde tanımlanmaktadır. Kendi kendine yetememe olgusu bireyin özel durumu ya da niteliklerinden kaynaklanabildiği gibi çevresel koşulların uygun olmaması, diğer insanların istifade ettiği imkânlara erişimde yaşanan sorunlar ile sosyal politikalar belirlenirken dezavantajlı bireylerin göz ardı edilmesiyle de ilgili olabilir.[3]

Toplumlarda aynı dezavantajlı niteliklere sahip bireyler, dezavantajlı grupları oluşturur. Bu grupların teşekkülünde bazen bireyin sahip olduğu özel koşullar bazen ise toplumun kendine has yapısından kaynaklanan özellikler etkili olur. Dezavantajlı kimseler, inançları, renkleri, etnik mensubiyetleri, cinsiyetleri gibi sosyo-kültürel nedenlerle sosyal hayata katılım sağlayamadığı gibi çeşitli alanlardaki yetersizlikleri ya da hürriyetlerinden mahrum kalmaları sebebiyle de başta sosyal hayat olmak üzere çalışma hayatında istenen seviyede varlık gösteremezler. Kısaca çeşitli nedenlerle sosyal ve ekonomik hayata

[1] *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010), ‘‘avantaj’’, 651.
[2] Sebiha Kablay - Gizem Yaşar Şimşek, ‘‘Türkiye’de Dezavantajlılık: Engelliler ve Sosyal Politika’’, *Sosyal Politikada İleri Araştırmalar*, ed. İbrahim Görücü (Afyonkarahisar: Yaz Yayınları, 2024), 14.
[3] Margit Mayer, “The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities and Urban Movements”, *International Journal of Urban and Regional Research* 27/1 (Mart 2003), 3-5; Steven E. Mayer, *What is a Disadvantaged Group? Effective Communities Project* (Minneapolis: MN, Kasım 2003), 3.

katılım hususunda zorluk çeken bireyler dezavantajlı grupları oluşturur.[4] Dezavantajlı olmanın göstergesi olarak kabul edilen sosyal ve ekonomik bütünleşmeyi sağlayamama durumu bir anlamda dezavantajlı bireylerin içinde bulundukları toplumun ortalama refah seviyesine ulaşmasına vesile olan imkânlara sahip olmadıkları anlamına da gelir.[5]

Hayat şartları karşısında zorlanan dezavantajlı gruplar, kendi kabiliyetleri ile toplum standartlarına ulaşamayan, kapasite ve gelişme potansiyeli açısından zayıf toplumsal gruplardır.[6] Dezavantajlı gruplar, ister doğuştan getirdikleri nitelikleri nedeniyle olsun isterse sonradan ortaya çıkan problemlerden kaynaklansın ayrımcılığa maruz kalma ihtimali yüksek olan kimselerdir. Bu nedenle yoksullar, engelliler, kadınlar, yaşlılar, eski hükümlüler, mülteciler, çocuklar, süreğen hastalığı olanlar vb. şeklinde çeşitli sınıfları kapsayan dezavantajlı grupların özel ilgi ve alâkaya ihtiyaç duydukları söylenebilir.[7] Ancak bahsi geçen grupların ne zaman ve hangi koşullarda dezavantajlı oldukları değişkenlik gösterebilir. Coğrafyadan coğrafyaya, kültürden kültüre ve toplumun içinde bulunduğu ekonomik, sosyal durumlara göre değişebilen dezavantajlı bireylerden/gruplardan söz etmek mümkündür. ABD'de siyahi olmak insanı dezavantajlı hale getirebilir. Ancak siyahi olmak dünyanın her yerinde aynı anlama gelmez.[8] Bunun gibi zamanın değişmesiyle dezavantajlı gruplar da değişebilir. Günümüzde dezavantajlı olmayan kimse ya da grupların gelecekte dezavantajlı konuma gelmesi mümkündür.[9] Bu

[4] Ömer Zühtü Altan, *Sosyal Politika Dersleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2006), 247; Volkan Göçoğlu, "Dezavantajlı Gruplar Üzerinde Yapılan Bir Kamu Politikası Sonlandırmasının Analizi: Eski Hükümlülerin Özel Sektördeki İstihdam Zorunluluğunun Kaldırılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 847; Françoise Caillods, *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues* (Paris: International Enstitüte for Educational Planning/UNESCO, 1998), 10.

[5] Gürkan Sait Gündüz, *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü* (Ankara: ÇSGB, Uzmanlık Tezi, 2007), 11-12.

[6] İhsan Çapcıoğlu - Fatma Çapcıoğlu, ''Psiko-Sosyal Destek ve Manevi Bakım Uygulamaları: Budapeşte Örneği'', *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım,* ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatıma Zeynep Belen (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 37; Shen Hong, ''Access To Higher Education For Disadvantaged Groups in China a Summary Report'', *Chinese Education and Society* 37/1 (Ocak-Şubat 2004), 55-56.

[7] Yılmaz Çelik, *İslam'da Sosyal Hizmet-Hz. Peygamber Dönemi* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 15; Fatıma Zeynep Belen, ''Dezavantajlı Gruplara Yönelik Manevi ve Psiko-Sosyal Bakım Uygulamaları: Sevilla Örneği'', *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım,* ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatıma Zeynep Belen (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 15-16.

[8] Abdullah Tamer Yılmaz, *Türkiye İş Kurumu Tarafından Dezavantajlı Gruplara Yönelik Uygulanan Mesleki Eğitim Kurslarının Etkilerinin İncelenmesi ve Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesine Yönelik Öneriler* (Ankara: ÇSGB İŞKUR Genel Müdürlüğü, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, 2016), 5; Yavuz Kağan Yasım, ''Dezavantajlı Gruplar ve İşgücü Piyasası'', *İşgücü Piyasasında Dezavantajlı Gruplar,* ed. Yavuz Kağan Yasım (Ankara: Türk Metal Sendikası Eğitim ve Araştırma Merkezi, 2019), 2-3.

[9] Çapcıoğlu - Çapcıoğlu, ''Psiko-Sosyal Destek ve Manevi Bakım Uygulamaları: Budapeşte Örneği'', 37.

açıdan dezavantajlılık göreceli bir kavram olup[10] zamana, mekâna ve kültüre göre farklı anlamlar ifade edebilen bir kavramdır. Ancak dezavantajlılığın belirlenmesinde daha çok eğitim durumu ve sosyo-ekonomik kıstaslar etkili olmaktadır.[11]

Dejavantajlı gruplarla ilgili olarak isimlendirme konusunda da bir görecelik olduğu söylenebilir. Zira bu gruplar hakkında henüz tek isim ya da kavramdan bahsetmek mümkün değildir. Dezavantajlı gruplar anlamında dışlanmış gruplar, risk grupları, marjinal gruplar, sınıfaltı gruplar, savunmasız gruplar gibi farklı kavramlar kullanılır.[12] Bu isimlendirmelerden daha çok tercih edilen dezavantajlı gruplar ile dışlanmış gruplar ifadeleri birbirinin yerine kullanılsa da eşanlamlı değildir. Dezavantajlı gruplar; dezavantajlarından dolayı sosyal, ekonomik ve kültürel yoksunluk yaşayan kimselerdir. İnsanların dışlanmışlıklarından bahsedebilmek içinse toplumdaki diğer insanların ya da kurumların dezavantajları sebebiyle bu grupları dışlayıcı bir tutum benimsemesi ve bunu davranış boyutuna taşıması gerekir. Dolayısıyla dezavantajlı olmak ile dışlanmışlık eşanlamlı değildir.[13] Zira her dezavantajlı bireyin ya da grubun mutlak anlamda dışlanmışlığından bahsetmek mümkün değildir.

2. Dezavantajlılığı Ortaya Çıkaran Faktörler

İnsanın dezavantajlı olmasına tesir eden etkenler doğum öncesi dönemle ilgili olabildiği gibi doğum sırasında yaşanan problemler ile doğum sonrasında ortaya çıkan olumsuzluklardan kaynaklanabilmektedir.

(1) Doğum Öncesi Nedenler: İnsan, henüz dünyaya gelmeden önce onunla ilgili uygun koşulların sağlanamaması, engelli olma anlamında dezavantajlılığa zemin hazırlamaktadır. Çocuğu dünyaya getiren annenin yetersiz beslenme, sağlıksız koşullarda barınma gibi problemler yaşaması; akraba evliliği, koruyucu sağlık hizmetlerinden

[10] Vardit Rispler - Chaim, *Disability in Islamic Law* (Dordrecht: Springer Verlag, 2007), 11.
[11] Caillods, *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues,* 11.
[12] Adem Öcal, ‘‘Dezavantajlılıkla İlgili Temel Kavramlar’’, *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Bilgiler,* ed. Adem Öcal (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 3.
[13] Gündüz, *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü,* 19.

yeterince yararlanamama ve kalıtımsal hastalıklar doğum öncesinde engellilik durumunun ortaya çıkma nedenlerindendir.[14]

(2) Doğum Esnasında Ortaya Çıkan Problemler: Özürlülük/engellilik durumunun meydana gelmesinde doğum esnasında ortaya çıkan sorunların önemli bir rolü vardır. Doğum esnasında yaşanan zorluklar, bebeğin anne karnında oksijensiz kalması, normal olmayan doğum sancıları, aşırı kanamalar, plasenta ve göbek bağı ile ilgili anormallikler, erken ya da geç gerçekleşen doğum, doğum sırasında yaşanan travmalar ve yapılan yanlış uygulamalar, doğum sırasında kapılan ciddi bulaşıcı hastalıklar doğum anında ortaya çıkabilen sorunlardır.[15]

(3) Doğum Sonrası Nedenler: Yüksek ateşin eşlik ettiği enfeksiyon hastalıkları, havale, zatürre ve gribal enfeksiyonlar, beyin ve beyin zarı ile ilgili iltihabî hastalıklar, solunum yollarında meydana gelip beyni etkileyen iltihaplanmalar, geçirilen kaza ve travmalar,[16] engellilik bağlamında risk oluşturan dezavantajlılık faktörleridir.

Birçok insan hayata engelsiz başlasa da potansiyel olarak bir engelli adayıdır. Nitekim yaşanan yangın, sel, deprem gibi tabii felaketler; trafik ve iş kazaları ile nefsi, malı, namusu veya vatanı müdafaa esnasında ortaya çıkan olumsuzluklar nedeniyle engelli hale gelen insanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.[17] Bunun yanında yaşlılık[18] ve bazı ciddi hastalıklar da insanı gerek sosyal gerek ekonomik gerekse ruhsal anlamında ciddi şekilde etkileyerek[19] insanın engelli olmasına neden olabilmektedir.

Sağlıkla ilgili problemler, ufak çaplı yaralanmalardan ölüme yol açabilecek ciddi hastalıklara kadar geniş bir alanla ilgilidir. Bunların oluşumunda kazalar, enfeksiyonlar,

[14] Ali Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 3.
[15] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 3.
[16] Doğan Çağlar, ''Geri Zekâlılar'', *Özel Öğretime Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1987), 246-250.
[17] *Seyyar, Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 3.
[18] Ramazan Ayvallı, ''İslam'da Engellilerle İlgili Bazı Hükümlerin Değerlendirilmesi'', *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu* (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012), 116.
[19] Çelik, *İslam'da Sosyal Hizmet- Hz. Peygamber Dönemi,* 201.

virüs ve bakteriler, kötü beslenme ve stres gibi pek çok etken bulunur.[20] Her insanı farklı düzeylerde etkileyebilen hastalıkların hareket kabiliyetini kısıtlama, güç kaybına neden olma, insanı dış dünyaya bağımlı yaparak yardım alacak konuma getirme vb. sonuçları olabilmektedir. Ayrıca insanlar fizyolojik problemlerini çözmeye çalışırken sosyal ve psikolojik açıdan bazı olumsuzluklar yaşayabilmektedir. Endişe, korku, umutsuzluk gibi psikolojik sorunların yanında öfke, depresyon ve isyan gibi daha olumsuz ruhsal süreçler ortaya çıkabilmektedir. Sosyal olarak ise iş hayatını bırakma, sosyal çevre ile eskisi gibi bir arada olamama, bakıma muhtaçlık, hastane ortamına alışma veya toplum tarafından hastalığı sebebiyle damgalanma gibi negatif etkiler söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla uzun süren hastalıklar insanı sadece fizyolojik olarak değil psiko-sosyal açıdan da dezavantajlı duruma getirebilmektedir.[21]

Hastalık olgusu tedavi sisteminin işleyişi bağlamında da dezavantajlılığa kaynaklık etmektedir. Öncelikle sağlık kuruluşlarının hizmet değil kâr elde etmeye odaklı olması, önleyici sağlık hizmeti yerine tedavi endeksli anlayışın hakim olması; tedavi imkânlarından faydalanmanın sosyo-ekonomik durum ve toplumsal sınıfla ilgisinin olması, sağlık hizmetlerine dünyanın her yerinde insanların eşit bir şekilde ulaşamaması bu nedenlerdendir.[22] Tüm bu koşullar, özellikle maddî olanakları yeterli olmayan yaşlı ve hastaların daha ciddi problemler yaşamasına neden olmaktadır.

2.1. Engelli Olma

Toplumda her ferdin kendi yaşına, cinsiyetine ve sosyo-kültürel etkenlere bağıntılı olarak oynaması gereken roller bulunur. Bireyin yetersizlik-sakatlık gibi nedenlerle bu rolleri gereği gibi oynayamaması halinde özür/engel denilen durum ortaya çıkar.[23] Dolayısıyla

[20] Charles Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş,* çev. Aslıhan Aykara vd. (Ankara: Nika Yayınları, 2014), 682.
[21] Zuhal Ağılkaya Şahin, *Manevi Danışmanlık Nasıl Uygulanır* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 357-358.
[22] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 684-687.
[23] Sharon V. King, ‘‘The Beam in Thine Own Eye: Disability and Black Church’’, *The Western Journal of Black Studies* 22/1 (1998), 38.

insanın çeşitli alanlardaki yeti kaybı kadar toplumsal hayata katılım sağlayamama durumu da engelli olmasında etkilidir.[24]

2.1.1. Engellilik Anlamında Kullanılan Kavramlar (Zedelenme/Bozukluk, Sakatlık/Yetersizlik, Özürlülük)

Dünya Sağlık Örgütü tarafından oluşturulan bir sisteme göre engellilik olgusunun farklı özelliklerine işaret eden zedelenme/bozukluk, sakatlık/yetersizlik ve özürlülük şeklinde üçlü bir sınıflandırma yapılmaktadır. [25] Ancak bunlar her zaman birbirini gerektiren ya da birbirinin sonucu olan durumlar değildir. Zira her zedelenme/bozukluk, sakatlık ve yetersizliğe neden olmadığı gibi her sakatlık/yetersizlik de engelli olmaya neden olmayabilir.[26]

(1) Zedelenme/Bozukluk: Bireyin psikolojik, biyolojik ya da fizyolojik yapısında meydana gelen kalıcı ya da geçici bozukluklardır.[27] Zedelenme/bozukluğun ortaya çıkış sürecinde önce insanın bedeninde veya zihninde bir bozukluk oluşur sonrasında bu bozukluk vücudun tamamında ya da bir kısmında veya organlarda işlevin yerine getirilememesine yol açar.[28] Kol, bacak gibi bir uzvun kaybedilmesi veya göz sinirlerinin zedelenmesi sonucu gözün organın işlevinin bozulması buna örnektir.[29]

(2) Sakatlık/Yetersizlik: Buna yeti yitimi de denir. Bazı vazife ya da hareketleri yerine getirmeye engel olan bozuklukların sonucu meydana gelir.[30] Dolayısıyla zedelenme ya da bozukluk sebebiyle bireyin özgürlüğünün kısıtlanarak normal şartlarda yapabilmesi

[24] Engelliler Hakkında Kanun. *Resmî Gazete* 25868 (7 Temmuz 2005), Kanun No. 5378, md. 3.
[25] World Health Organızation (WHO), *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps* (Geneva: y.y., 1980), 14.
[26] Ali Kumaş, *İslam Engelliler Hukuku* (Rize: STS Yayınları, 2016), 33-34; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 27.
[27] Yahya Özsoy, ''Okullarda Görme Taramalarının Körlüğü Eğitim Yönünden Önemi'', *Körlük Sorunları, Seminer Çalışmaları ve Bildiriler* (Ankara: Türkiye Körler Vakfı Yayınları, 1978), 5.
[28] WHO, *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps*, 27; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 27; Mustafa Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2013), 20; Rispler - Chaim, *Disability in Islamic Law*, 1.
[29] Deborah Beth Creamer, *Disability and Christian Theology: Embodied Limits and Constructive Possibilities* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 13-14.
[30] Süleyman Turan, *Hristiyanlıkta Engellilik Teolojisi* (Rize: STS Yayınları, 2013), 13; Rispler - Chaim, *Disability in Islamic Law*, 1.

gereken bir etkinliği yapamaması veya sınırlı bir şekilde yapması durumu sakatlık/yetersizlik olarak isimlendirilir.[31]

(3) Özürlülük: Sosyal hayatta kişilerin nasıl davranacağını ve ne yapacağını bedensel özelliklerden daha çok toplumun beklentileri belirler.[32] Zira kişinin yaş, cinsiyet gibi özellikleri ile toplumun sosyal ve kültürel yapısına göre insana bazı toplumsal roller atfedilir. Bir kimse yetersizlik sebebiyle toplumsal rollerini yerine getiremiyor ya da bu hususta zorlanıyorsa buna özür denilir.[33] Özürlü, çeşitli nedenlerden ötürü bedensel ya da zihinsel yeteneklerini tam olarak kullanamayan ve bu nedenle kendi ihtiyaçlarını karşılama ve sosyal hayata uyum sağlama hususunda zorluk yaşayan kimsedir.[34] Kısaca özürlülük bireyin toplumun kendisinden beklediği etkinliği gösterememesi olarak tanımlanabilir. Bu durumu sosyal, hukuki, çevresel engellilik olarak isimlendirmek veya handikap kavramıyla ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede handikap, daha çok sosyal hayattan engellenme, toplum ve hukuk sisteminde engelli durumuna gelme şeklinde gerçekleşmektedir. Bu aşamadan sonra özürlü kimse artık engelli durumuna gelir.[35]

Engellilik hakkındaki bu isimlendirmelerde bakış açısı yanında engel durumunun insana tesiri dikkate alınmaktadır. Örneğin zedelenme ve sakatlık isimlendirmesinde tıp biliminin insan vücuduna bütüncül bakışının önemli bir tesiri vardır. Buna karşın özürlü kavramı daha çok hata ve kusuru olan defolu anlamında bir kavram olarak karşımıza çıkar.[36] Bu bağlamda özürlülüğü bedenî, zihnî, aklî bozukluk olarak nitelendirmek mümkündür.[37] Engelli kavramının kullanımında ise özel gereksinimi olan bireylerin ihtiyaçlarını giderme ve toplumla bütünleşme hususunda yeterli sosyal desteği görememesi durumu ön plandadır. Dolayısıyla engellilik, bireysel eksiklik ya da

[31] WHO, *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps*, 28; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 28; Haşim Albayrak vd., *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Elyaf Matbaa ve Baskı Hizmetleri, 2014), 3; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 21.
[32] M. Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma* (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), 79.
[33] Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 21.
[34] WHO, *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps*, 29; Turan, *Hristiyanlıkta Engellilik Teolojisi*, 13; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 25; Rispler - Chaim, *Disability in Islamic Law,* 1.
[35] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 28.
[36] Sibel Yardımcı, ''Sakatlığın Tarihsel İnşası'', *Engellilik ve Ayrımcılık (Eğitimciler İçin Temel Metinler ve Örnek Dersler*), drl. Kenan Çayır vd. (İstanbul: Karekök Yayınları, 2015), 9.
[37] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 29.

yetersizlikler üzerinden değil toplumsal koşulların insanın durumuna uygun olup-olmaması dikkate alınarak bir isimlendirmedir.[38]

Günümüzde kullanım açısından daha çok engelli kavramı tercih edilmekte olup engellilik, çeşitli yaş gruplarındaki insanların, hastaların ve sakatların bedenî ve aklî ya da sosyal dezavantajlarından dolayı aktivite eksikliği yaşamaları durumu olarak da tarif edilmektedir. Genel anlamda engellilik kişinin sosyal hayata katılımına mâni olan ve sosyal hayata katılım sağlandığı takdirde ise bazı sınırlılıklarla karşılaşma durumu şeklinde görünmektedir.[39] Sakatlık, özürlülük gibi farklı kavramlarla da ifade edilen engellilik aslında bahsi geçen durumların sosyal yönünü ön plana çıkaran daha kuşatıcı bir üst kavramdır.[40]

Engelliliğin, doğum öncesi, doğum esnasında ve doğum sonrasında meydana gelen bazı risk faktörlerinden kaynaklanması mümkündür. Doğum öncesi sebepler arasında beslenme ve barınma koşullarının yetersizliği, akraba evliliği, genetik etkenler, kalıtım, koruyucu sağlık önlemleri almamak, zamanında tedavi olmamak sayılabilir. Doğum esnasında oluşan engellilik, daha çok doğum sırasında gerekli yardımı alamama ve doğumda meydana gelen komplikasyonlardan kaynaklanır. Doğum sonrası sebepler ise bir bebeğin doğumundan hayatının sonuna kadar karşılaşacağı risk faktörleriyle ilgilidir. Kazalar, yaralanmalar, hastalıklar vs. bu risk faktörlerinden bazılarıdır.[41]
Özürlü olma anlamında engellilik, insanın dezavantaj yaşayabileceği en önemli durumlardan biri olarak kabul edilebilir.

2.1.2. İlgili Olduğu Uzuv-Rahatsızlık Açısından Engel Türleri ve Engelliler

Engellilik türleri daha detaylı olarak şu başlıklar altında değerlendirilmektedir;

[38] Yardımcı, ‘‘Sakatlığın Tarihsel İnşası’’, 9; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 25.
[39] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 26; Albayrak vd., *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*, 74-78; Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 247.
[40] Albayrak vd., *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*, 74-78.
[41] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 24.

(1) Ortopedik Engelli: Hastalık, kaza gibi değişik nedenlerle el, kol, bacak gibi organlarında arızası, eksikliği ya da bozukluğu olan kimsedir.[42] Kas ve iskelet sisteminde fonksiyon kaybı olan engelliler bu kapsamda değerlendirilir. Omurga, kemik ve kas sistemi ile ilgili noksanlıklar, fazlalıklar, şekil bozuklukları veya işlevsel bozukluklar, selebral palsi, spastikler, felçliler, spinabifida olanlar ortopedik engelli kabul edilir.[43] Ortopedik engelliliğin ortaya çıkmasında doğum öncesi, doğum esnası ve doğum sonrası faktörler etkili olabilmektedir. Doğumdan önceki nedenler; anne adayının geçirdiği iltihabi hastalıklar, anne adayının yetersiz beslenmesi, kaza geçirmesi, kan uyuşmazlığı, vitamin eksiklikleri gibi durumlardır. [44] Doğum sırasındaki nedenler, zor doğum zedelenmeleri, kan zehirlenmesi, ters doğum esnasında yapılan müdahalelerden kaynaklanan olumsuzluklar[45] ile doğum esnasında oksijensiz kalma gibi durumlardır.[46] Doğum sonrası ile ilgili nedenler ise kazalar, çocuk felci, uzuv kaybına sebep olan durumlar, kemik-adale sistemini ilgilendiren verem, romatizma gibi hastalıklardır.[47]

(2) Görme Engelli: Görme engelli, görme kabiliyetini kısmen ya da bütünüyle kaybeden kimsedir.[48] Görme uzvu olan gözün işlevini hiç yerine getirememesi ya da çok az bir oranda yerine getirmesi sonucu meydana gelen engel türüne de görme engelliliği denir.[49] İngiltere'deki bir kanun körü, görmenin gerekli olduğu hiçbir işi yapamayan olarak tanımlamaktadır.[50] Görme engelliliği kendi içinde az görenler (en fazla onda üç oranında gören kişi) ve körler (en fazla onda bir oranında görebilen kimse) şeklinde iki grupta değerlendirilmektedir.[51]

---

[42] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 32; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 30.
[43] İlhan Tomanbay, "Engelli ve Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmet Kuruluşları", *Sosyal Hizmet Kuruluşları,* ed. İlhan Tomanbay - Nuray Karaca (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014) 24; Zeki Karataş, ''Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller'', *Engellilik ve Dinler,* ed. Süleyman Turan (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 22.
[44] Doğan Çağlar, ''Ortopedik Özürlüler'', *Özel Öğretime Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1987), 182.
[45] Çağlar, ''Ortopedik Özürlüler'', 182.
[46] Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 30.
[47] Çağlar, ''Ortopedik Özürlüler'', 182; Mehmet H. Okuturlar, *Özel Eğitim* (İstanbul: Okuturlar Yayınları, 1968), 263-264; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 30.
[48] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 32.
[49] Mitat Enç, ''Görme Özürlüler'', *Özel Öğretime Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1987), 52-53; Karataş, ''Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller'', 22.
[50] Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı,* 351.
[51] Enç, ''Görme Özürlüler'', 52-53.

Görme özürlerinin nedenleri arasında bazı iltihaplı hastalıklar, bir kısım beyin tümörleri, erken doğum sebebiyle oksijen çadırına alınan bebeklerde göz sinirlerinin fazla oksijenden zarar görmesi, eşyaların yaralanmaya neden olabilecek köşe ve uçlarından kaynaklanan kazalar, mantar, tabanca vb. şeylerin patlaması, irsiyet, doğum öncesi faktörler ve nedeni tespit edilemeyen faktörler bulunmaktadır. [52] Renk körlüğü, gece körlüğü ve göz protezi kullanma da görme engeli kapsamında değerlendirilmektedir.[53] Dolayısıyla sadece görme yetisini tamamen kaybedenler değil, gözlerinin görme işlevini büyük ölçüde kaybeden ya da görme yetisini etkileyen önemli sorunlar yaşayan kimseler de görme engelli olarak kabul edilmektedir.

(3) İşitme Engelli: Doğum öncesi, doğum esnası veya doğum sonrasında meydana gelen problemlerden ötürü işitme kabiliyetini kısmen ya da tamamen kaybeden kimseye işitme engelli denir.[54] Tıbbi olarak işitme engelliliği, dış ya da orta kulakta sesin iletimine engel olan bir durum ile sinir yollarındaki bozukluktan kaynaklanabilen bir problemdir.[55] Bu engel türü kısaca işitme duyusu organının işlevindeki arızadan meydana gelen yetersizlik sonucu oluşan engel türü olarak tanımlanır.[56]

Engelli kimsede işitme ile ilgili problemin doğuştan olması ya da sonradan meydana gelmesine göre farklı isimlendirmeden bahsedilir. Doğuştan hiç işitmeyen veya konuşmaya başlamadan işitmesini kaybeden veya işitmesinde konuşma yetisini etkileyecek derecede kusur olanlara sağır denir.[57] Doğuştan veya sonradan herhangi bir zamanda işitmesinde, özür meydana gelenlere, işitme güçlüğü çeken veya işitme özürlü denir.[58] İşitme özrünü meydana getiren faktörler şunlardır: Doğum öncesi etkenler; dış kulaktaki yapısal anormallikler, kan uyuşmazlığı, annenin geçirdiği ateşli hastalıklar

[52] Enç, ‘‘Görme Özürlüler’’, 59; Okuturlar, *Özel Eğitim,*196.
[53] Karataş, ‘‘Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller’’, 22.
[54] Seyyar, *Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 32-33
[55] William F. Ganong, *Tıbbi Fizyoloji,* çev. Orhan Andaç vd. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1977), 169-170; Anthony Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı,* çev. Erzen Onur - Nida Tektaş (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 355.
[56] Seyyar, *Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 33; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 31.
[57] Okuturlar, *Özel Eğitim,*110.
[58] Yahya Özsoy, ‘‘İşitme Özürlüler’’, *Özel Öğretime Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları,1987), 100; Okuturlar, *Özel Eğitim,* 111; Karataş, ‘‘Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller’’, 22.

bunlardandır. Doğum esnasında oluşan travmalar; güç gerçekleşen doğum veya ameliyatla doğum yapma, doğum esnasında işitme yolunun zedelenmesi ya da iltihaplanması gibi durumlardır. [59] Doğumdan sonraki faktörler ise iltihaplanma, kireçlenme, yaşlanma, kazalar ve ilaçlar gibi işitme uzvunu zedeleyebilecek unsurlardır.[60]

Geçmişte işitme engeli olan kimselerin hiçbir şey anlayamayacak kimseler olduğu kanaati hâkimken günümüzde işaret dilinin kullanılması ve bu dille yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinin yaygınlaşması durumun böyle olmadığını göstermiştir.[61]

(4) Konuşma Engelli: Konuşma engelli konuşmanın akışında, seslerin çıkarılmasında, ifade kabiliyetinde problem yaşayan kimsedir [62] Konuşmanın akıcı olmaması, konuşmanın duyulma açısından yetersiz olması, sesin bozuk ve tırmalayıcı olması, sesin ritim ve vurgularının bozuk olması, dil yönünden yaşanan yetersizlik, yaş ve fiziksel yapı ile paralel dilsel gelişimin olmaması gibi hususlar dilsel yetersizlik olarak kabul edilir.[63] Konuşma engellilik durumunun iletişim kurma açısından neden olduğu yetersizliğe dikkat çeken bir tanıma göre; iletişim sırasında meramını ifade etmekte zorlanan, etraftaki kimselerin kişinin ne dediğinden ziyade nasıl söylediğine odaklandığı, dikkat çeken ve beklenilen şekilden farklı bulunan konuşma üslubu olan kimseye konuşma engelli denir.[64] Konuşma engeli doğuştan olabileceği gibi sonradan meydana gelen bir bozukluktan ya da hastalıktan dolayı geçici veya sürekli olarak ortaya çıkabilir. [65] Çağımızda habis tümörler nedeniyle gırtlağın alınması da konuşma özrünün ortaya çıkmasına yol açmaktadır.[66]

(5) Zihinsel Engelli: Zihinsel engellilik, çeşitli nedenlerle gelişim fonksiyonlarında oluşan yavaşlama, sürekli gerileme ve uyum sağlama yeteneğini zorlayan sürekli gerilik ve yetersizlik durumu olarak tarif edilir. Bu özellikleri gösteren bireylere de zihinsel

[59] Özsoy, ‘‘İşitme Özürlüler’’, 106.
[60] Özsoy, ‘‘İşitme Özürlüler’’, 106; Okuturlar, *Özel Eğitim,* 113-115.
[61] Emine Gül, *Kur’an’da Engelliler* (İstanbul: Akis Kitap, 2005), 28.
[62] Seyyar, *Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 33.
[63] Yahya Özsoy, ‘‘Konuşma Özürlüler’’. *Özel Eğitime Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1987), 138; Okuturlar, *Özel Eğitim,* 163; Karataş, ‘‘Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller’’, 22; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 32.
[64] Özsoy, ‘‘Konuşma Özürlüler’’, 92.
[65] Kumaş, *İslam Engelliler Hukuku,* 94-95.
[66] Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı,* 332.

engelli denilir.[67] Zihinsel engelliler kendi aralarında kişiden kişiye değişen farklı özellikler gösterebilen bir gruptur, dolayısıyla onların homojen bir grup olduğu söylenemez.[68]

Zihinsel engellilik durumunun ortaya çıkmasında şu faktörler etkilidir: Doğum öncesi etkenler; doğum öncesi dönem, doğum sancısının başladığı ana kadar olan dönemi ifade eder. Soya çekim, ailevi nedenler, genlerle alakalı olan fiziki anormallikler, annede görülen hastalıklar ya da metabolizma ile ilgili aksaklıklar, erken doğum gibi faktörler[69] zekâ geriliğine sebep olur. Ayrıca nefes darlığı, kan uyuşmazlığı, ışınlara maruz kalma, travma geçirme ve çeşitli bulaşıcı hastalıklar, anne karnındaki bebeği etkiler.[70] Doğumla ilgili etkenler; güç doğum, göbek bağının bebeğin boynuna dolanması, çocuğun başının incinmesi gibi doğumsal problemler bu kapsamda değerlendirilir.[71] Doğum sonrası etkenlerden olan 0-3 yaş arasında geçirilen ateşli hastalıklar, havaleler, zehirlenmeler ile ekonomik, kültürel ve çevresel koşulların zihinsel gelişimi desteklememesi zekâ gelişimini olumsuz etkiler.[72] Zihinsel engelliler hususunda bir gelişme sağlanamayacağı yönünde toplumsal olarak bir önyargı söz konusudur. Ancak son yıllarda bu engellilik türüyle ilgili teşhis, tedavi ve eğitim anlamında önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir.[73]

(6) Ruhsal Engelli: Zekâ kaynaklı olmayıp kalıtımsal özellikler, geçirilen hastalıklar veya yaşanılan psikolojik sıkıntılar-travmalar nedeniyle normal dışı davranışlar sergileyen kimseye ruhsal engelli denir.[74] Bu grupta akıl hastaları ve bunama hastaları yer alır.[75] Bunlarda görülen bozukluklar normal dışı davranışlar şeklinde kendini gösterir. Abartılı

[67] Çağlar, ‘‘Geri Zekalılar’’, 241; Okuturlar, *Özel Eğitim,* 61; Karataş, ‘‘Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller’’, 23; Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 35; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 34.
[68] Gül, *Kur'an'da Engelliler*, 32.
[69] Okuturlar, *Özel Eğitim,*65-66.
[70] Adnan Kulaksızoğlu, ‘‘Çocuk Psikolojisi ve Gelişimi’’, *Farklı Gelişen Çocuklar*, ed. Adnan Kulaksızoğlu (İstanbul: Epsilon Yayınları, t.y.), 9; Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı* (*A*nkara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978), 87; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 35.
[71] Okuturlar, *Özel Eğitim,* 67; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı,* 87; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*, 35.
[72] Çağlar, ‘‘Geri Zekalılar’’, 244-251; Okuturlar, *Özel Eğitim,* 68; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 88; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 36.
[73] Gül, *Kur'an'da Engelliler*, 34.
[74] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 39.
[75] Kumaş, *İslam Engelliler Hukuku,* 77.

duygusal çıkışlar, konuşma ya da giyim tarzındaki tuhaflıklar, uyku düzeninde bozukluk ruhsal engellilerde görülen bazı emarelerdir.[76]

(7) Süreğen Hastalığı Olan Kimseler: Süreğen hasta, tıbbi olanaklardan ve rehabilitasyon hizmetlerinden yaralandığı halde rahatsızlığından kurtulamayan, iyileşemeyen veya rahatsızlığının şiddeti artan kimsedir.[77] Bireyin günlük hayatını ve akranları ile aynı ortamda, eşit şekilde fırsatlardan yararlanmasını olumsuz etkileyen, günlük tedavi ve bakım ihtiyacı oluşturan hastalıklar ise süreğen hastalıktır.[78] Süreğen hastalıklar, kandan kalbe, solunum sisteminden sindirim sistemine kadar insan metabolizmasının birçok alanında görülebilir. Hatta bazı ruhsal-sinirsel hastalıklar da süreğen hastalık kategorisinde kabul edilir. Süreğen hastalıklar genel anlamda engellilik kategorisinde kabul edilmekte ancak diğer engel türlerinden ayrı değerlendirilmektedir.[79]

2.2. Çocuk, Kadın ve Yaşlı Olma

Dezavantajlılık tarif edilirken genellikle insanın cinsiyeti, ırkı, mensup olduğu etnik topluluk ya da maddî imkânsızlık üzerinden bir değerlendirme yapılır. Ancak dezavantajlılık bunun ötesinde kişinin kendisi için elzem olan şeylere ulaşamaması durumuyla da ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle kişisel özerkliğe sahip olamama, kamu hizmet ve desteğine ulaşamama, sağlık, eğitim ve iş olanaklarından yararlanamama ve erişim-ulaşım imkânlarını kullanamama gibi sınırlılıklar yaşayan kimselerin dezavantajlı olduğunu söylemek mümkündür.[80] Bu bağlamda toplumdaki bazı birey ya da grupların dezavantajlılık potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

---

[76] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 23; Sedat Murat, ''Genel Olarak Özürlülere Yönelik Çalışmalar ve İSMEK Örneği'', *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 56 (2009), 26-27, 56.

[77] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 33.

[78] Emine Yılmaz Bolat, ''Süreğen Hastalığı Olan Çocuklar ve Hastane Okulları'', *Milli Eğitim Dergisi* 47/218 (Mayıs 2018), 165; *Aile Eğitim Rehberi-Süreğen Hastalıklar*, yay.haz. Ahmet Rasim Kalaycı (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007), 9; Öztürk, *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları,* 76.

[79] Durduran, *Engelli Çocukların Engellilikleri Dışındaki Sağlık Sorunları ve Sağlık Hizmetinden Yararlanma Durumları: Kontrollü Saha Çalışması*, 12; Karataş, ''Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller'', 23; *Aile Eğitim Rehberi-Süreğen Hastalıklar,* 9, 80.

[80] Mayer, *What is A Disadvantaged Group? Effective Communities Project*, 2-3.

Çocukluk dönemi insanın büyüme, gelişme ve yetişme dönemidir. Çocuklar kişisel özerkliğe sahip olamadıkları ve yetişkinlerin ulaştıkları çeşitli fırsat ve imkânlara ulaşmada sınırlılık yaşadıkları için potansiyel olarak dezavantajlı olarak kabul edilen gruplardandır. Zira küçük çocuk yetişkinlere muhtaç olup kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ve kendini idare edecek imkânlardan yoksundur.[81] Çocuk, sözlükte küçük yaştaki kız ya da erkek; bebeklik ve ergenlik dönemi arasındaki kız ya da oğlan;[82] gelişmekte olan henüz reşit olmamış kişi şeklinde tanımlanır.[83] İnsan yaşamını dönemlere ayırma hususunda çokça tartışma yapılmaktadır. Kişiden kişiye toplumdan topluma bu konuda farklı anlayışlar vardır. Cinsiyet, coğrafi koşullar, sıcaklık gibi faktörler de çocukluk ve gençlik evrelerini birbirinden ayırırken farklı etkiler yapabilmektedir. Türkiye'de 15 yaşına kadar olan bireyler için çocuk tabiri kullanılmaktadır.[84] İslam hukukundaki tasnife göre çocukluk henüz iyi-kötü ayrımının çok net yapılamadığı ilk çocukluk evresi-temyiz öncesi dönem ile doğru-yanlış ayrımının yapılabildiği buluğ öncesindeki temyiz çağını kapsar. İslam hukukunda bulûğa ulaşmanın geciktiği durumlarda 15 yaş çocukluğun üst sınırı olarak kabul edilmektedir.[85]

Çocukluk ve gençlik dönemleri fiziksel, eğitsel, sosyal, bilişsel ve ahlâkî gelişimin tam olarak gerçekleşmediği dönemler olarak kabul edilir.[86] Ancak dünyaya gelen her çocukta büyüme, gelişme ve olgunlaşma kapasitesi vardır. Çocuk gelişmekte olan bir varlık olarak yalnızca kendi iç dinamiklerinin etkisiyle gelişimini tamamlamaz. Çocuğun yetiştiği çevre, etkilendiği çevresel koşullar, aldığı eğitim de onun gelişimini yakından etkiler.[87] Çocuk ya da yetişkin, insanoğlunun en temel hakkı yaşama hakkıdır. Dünyaya gelen her insan yaşamak ve hayatının sürdürmek için lüzumlu olan maddî-manevî haklara sahip olmalıdır.[88] Çocukların en temel hakkı olan yaşam hakkı açısından anne karnında bebek ölümleri ile çocuk ölüm oranlarının yüksek olması ciddi problemlerdir. Yaşam hakkının yanı sıra eğitim hakkı bağlamında kız ya da erkek çocuklarının gerekli eğitimleri

[81] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993), 252.
[82] *Türkçe Sözlük*, ''çocuk'', 556; Orhan Çeker, *Çocuk ve Hakları* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2004), 28-29; Celal Erbay, *İslam Hukukunda Küçüklerin Himayesi* (İstanbul: Rağbet Yayınları,1998), 9.
[83] Atalay Yörükoğlu, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk* (İstanbul: Özgür Yayınevi, 1992), 13.
[84] Altan, *Sosyal Politika Dersleri*, 205.
[85] Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*, çev. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Kitabevi, 1994), 1/402-403.
[86] Altan, *Sosyal Politika Dersleri*, 210.
[87] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 251.
[88] Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 284.

alamamaları ayrıca çocuklar arasında yapılan cinsiyet ayrımı dezavantajlılık anlamında risk faktörlerindendir.[89]

Normal şartlarda dahi dezavantajlı olması muhtemel olan çocuklar, anne-babalarını kaybettiklerinde, yetiştirme yurtlarında ve çocuk yuvalarında büyümek zorunda kaldıklarında, kendi ailesi dışındaki kimseler tarafından bakımları üstlenildiğinde,[90] göçmen ya da sokak çocuğu durumuna geldiklerinde daha zor şartlarla karşılaşabilmektedir. Özel durumları sebebiyle bu çocuklar yalnızca maddî ihtiyaçlarının karşılanması hususunda değil manevî anlamda da daha fazla alakaya ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla bu çocukların daha fazla risk altında olduklarını söylemek mümkündür.[91] Dezavantajlılık bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer çocuk grubu ise suça karışmış çocuklardır. Bunların çocukluk döneminde yaşadıkları vicdanî yıkım doğru değer yargıları geliştirme hususunda ciddi problemlere neden olmaktadır. Ayrıca erken yaşta karşı karşıya kaldıkları suç olgusu sebebiyle diğer çocuklarla kıyaslandığında maddî-manevî birçok imkândan yoksun yetişmektedirler.[92] Dolayısıyla dezavantajlı çocuklar, akranları gibi normal aile ortamında yetişme şansı olmayan, çevresel olumsuzluklar nedeniyle psikolojik ve fiziksel olarak olumsuzluklara maruz kalan çocuklardır.

Çocuk dezavantajlılığı hem çocuklar hem de içinde yaşadıkları toplumlar açısından birçok riski beraberinde getirmektedir. Temel haklar arasında zikredilebilecek eğitim, barınma ve sağlık haklarına erişim sağlayamayan çocukların dezavantajlılığı artmakta; ortaya çıkan sosyal ve ekonomik birçok sorunun ortaya çıkmasında bu olumsuzlukların yansımaları görülmektedir. Zira bu çocuklar, yetişkin olduklarında dahi döngüsel bir biçimde sahip oldukları dezavantajların neden olduğu sorun ve yoksunluklarla mücadele

[89] Kemal Sandıkçı, ‘‘Açılış ve Protokol Konuşmaları’’, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu,* yay.haz. Ahmet İshak Demir (İstanbul: Ensâr Vakfı Yayınları, 2010), 12.
[90] Sula Wolf, *Problem Çocuklar ve Tedavi*, çev. Ayhan Oral, Seçkin Kara (İstanbul: Say Kitap Pazarlama,1986), 354.
[91] Çelik, *İslam'da Sosyal Hizmet- Hz. Peygamber Dönemi,* 133-134.
[92] Wolf, *Problem Çocuklar ve Tedavi*, 358.

etmek zorunda kalmaktadır.[93] Dolayısıyla toplumun geleceği açısından çocuk dezavantajlılığı nesilden nesile tevarüs eden problemlerin de kaynağıdır.

Dezavantajlılık olgusu üzerinde cinsiyetin de etkisi vardır. Birçok toplumda cinsiyet, daha özelde erkek olmak, ayrıca biyolojik özellik olarak yaşça büyük olmak yüksek statüye işaret eder. Erkek olmanın kendi başına bir dezavantaj olduğunu söylemek zordur. Buna mukabil çeşitli sebeplerden dolayı kadınların gerek geleneksel toplumlarda gerekse modern toplumlarla birçok dezavantaj yaşadığı görülür.[94] Zira dünyanın birçok yerinde kadınlar, insan olmanın gerektirdiği temel fonksiyonları yerine getirme hususunda arka planda kalmaktadır. Erkeklerle kıyaslandığında kadınlar beslenmeden sağlık hizmetlerinden faydalanmaya, eğitimden bir alanda uzmanlaşmaya ve teknik eğitime, iş yaşamından siyasi hayattaki konumlarına kadar birçok olumsuzluğa maruz kalmaktadır.[95] Bunlara ek olarak şiddet ve tacizin mağduru olan kadınların sayısı son derece fazladır.[96] Bütün bunların altında cinsiyet temelli ayrımcılık bulunmaktadır.

Günümüzde de cinsiyete dayalı ayrımcılık ya da eşitsizlik sosyal hayatın birçok alanında görülmektedir. Kadınlar yüzyıllardır toplumsal ve ekonomik hayata katkı sağlamalarına karşın sosyal, iktisadi ve siyasi hayatta erkekler kadar görünür olamamıştır. Bu eşitsizliklerin kadınların fiziksel anlamda erkeklerden daha güçsüz olması, kadın cinsine yönelik olumsuz önyargılar, toplumsal-kültürel değer yargıları,[97] kadının sosyal çevresi ve aile ile ilgili işlerinden ve sorumluluklarından kaynaklandığı düşünülmektedir.[98] Ataerkil aile yapısı içerisinde kız çocukları, başta beslenme ve yetiştirilme biçimleri olmak üzere pek çok noktada, erkek çocuklarından farklı muamele görmektedir. Aynı zamanda dünyanın birçok yerinde kadınlar, evlilik, evliliğe son verme ve mirastan pay

[93] Fatih Kahraman - Ahmet Burak Kahraman, ‘‘Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünya’da ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu’’, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/20 (2017), 265.
[94] Abdullah Elmas, ‘‘1923-2016 yılları arası Hükümet Programlarında Dezavantajlı Gruplar’’, *Social Sciences Studies Journal* 4/15 (2018), 947.
[95] Gökhan Sait Gündüz, *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü* (Ankara: ÇSGB, Uzmanlık Tezi, 2007), 21.
[96] Tijen Harcar vd., “Kadına Yönelik Şiddet ve Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddetin Durumu”, *Toplum ve Demokrasi* 2/4 (Eylül-Aralık 2008), 56.
[97] Mehtap Yeşilorman, ‘‘Toplumsal Eşitlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış’’, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2001), 269.
[98] Harcar vd., “Kadına Yönelik Şiddet ve Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddetin Durumu”, 57.

alma vb. konularda ayrımcılığa uğramaktadırlar.[99] Bahsi geçen bu nedenler kadınların daha fazla yoksulluğa maruz kalmasına yol açmakta ve yaşadıkları sorunlar derinleşmektedir.[100] Ancak kadın dezavantajlılığı tüm kadınlar açısından aynı düzeyde yaşanmamakta çeşitli değişkenlere bağlı olarak sosyal hayatta farklılıklar görülmektedir. Bunlardan biri sosyal sınıf ya da tabakalaşmaya göre yaşanan farklılıklardır. Sosyo-ekonomik açıdan imkânları kısıtlı bir çevrede yaşayan kadınların dezavantajlılık yaşama oranının daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Yerleşim yeri açısından kırsal ya da kentsel yerleşim yerleri arasında da ciddi farklılıklar vardır. Özellikle kırsal alanda yaşayan kadınların sorumluluk, hayatın yükünü taşıma ve haklarını kullanma anlamında kentte yaşayan kadınlara oranla daha çok problemi bulunmaktadır.[101] Şehir hayatında ise iş ve aile sorumluluğunu birlikte yürütmek zorunda kalan kadınlar bir yandan ekonomik bağımsızlıklarını elde ettiği için avantaj sağlamış olurken diğer taraftan birden fazla alanla ilgili sorumlulukları yerine getirmenin zorluğuyla mücadele etmektedir.

Dezavantajlılık açısından insanın hayatının son dönemi olan yaşlılık da bir risk faktörüdür. Yaşlılık, insan hayatının zorunlu olarak geçirmek durumunda kaldığı ve önlenmesi/geri çevrilmesi mümkün olmayan sosyolojik, psikolojik ve biyolojik bir süreç olup[102] kocamış, yaşı ilerlemiş, ihtiyar kimseye de yaşlı denilir.[103] Kur'an-ı Kerîm'de de erzeli'l umur[104] olarak zikredilen yaşlılık dönemi insanın yaratılışta tersine doğru dönüşü ve zayıflık dönemi olarak[105] tavsif edilir. Üzerinde görüş birliğine varılmış bir yaşlılık sınırı mevcut değildir. Kişiye, topluma, zamana ve yaşlılıkla ilgilenen ilim dalına göre yaşlılığın sınırı hakkında farklı görüşler vardır.[106]Ancak genel kabule göre 65 yaş ileri yaşlılığın başlangıcı olarak kabul edilir. Yaşlılıkla birlikte insanda birtakım değişiklikler meydana gelir. Fiziksel aktivitede düşüş, biyolojik yapıda hastalıkların artması, zihinsel

[99] Ülker Gürkan, *Ev Kadınlarının Hak ve Sorumlulukları Alanında Eşitlik İlkesinin Sağlanması İçin Ekonomik Güvenceye Sahip Kılınmaları Sorunu* (Ankara: Türkiye Kadın Yılı Kongresi, Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği Yayınları, 1978), 126-132.
[100] Tuncay Güloğlu - Gülhan Güven Çepni, ''Dezavantajlı Gruplar Açısından Yoksulluk Profilleri'', *Journal of Economics and Political Sciences* 2/1 (2022), 96.
[101] Yeşilorman, ''Toplumsal Eşitlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış'', 275-276.
[102] Saffet Sancaklı, ''Hadislerde Yaşlılık Olgusunun Değerlendirilişi'', *Manevi Sosyal Hizmetler*, ed. Ali Seyyar (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008), 380.
[103] *Türkçe Sözlük,* ''yaşlı'', 2548.
[104] en-Nahl 16/70.
[105] Yâsîn 36/68.
[106] Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Muhammed Münir Dımaşki-Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: İdâretü'l-Tabâ'a, 1928), 7/58.

işlevlerde azalma, ve psikolojik anlamda daha hassas ve kırılgan olma bu değişikliklerdendir.[107] Bunun yanı sıra azalan biyolojik yeterlilik, varlığını sürdürebilme imkânlarının sınırlı hale gelmesi,[108] olgunlaşma evresinin sonlanarak ömrün sonuna gelindiğine dair emarelerin güçlenmesi ve çevre ile ilişkilerin güçleşmeye başlaması yaşlılığın en önemli göstergelerindendir.[109]

Yaşlı insanların büyük bir kısmının fiziksel, ekonomik veya psiko-sosyal anlamda zorlanmalar yaşadığı bilinmektedir.[110] Artan sağlık harcamaları, erken emeklilik, genç nüfusa daha fazla değer verilmesi, düşük gelirle yaşamak zorunda olmak, aile ve arkadaşların kaybı, barınma sorunları, beslenme problemleri, ulaşımla ilgili sorunlar, suçun nesnesi olmaya müsait olma, duygusal-psikolojik problemler, ölüm ve ölüm korkusu yaşlıların zorlanma yaşadığı alanlardandır.[111] Bu durumun insanoğlunun tabiatı ve hayattan beklentisiyle de ilgisi vardır. Zira insan doğası gereği mutluluk, huzur, nimet ve rahatlığı arzu eder; buna mukabil kendi nefsinden elemi uzaklaştırmaya çalışır.[112] Yaşlılık döneminde ise azalan bedensel fonksiyonlar ve ortaya çıkan hastalıklar insanın kaygıyla daha fazla yüzyüze gelmesine dolayısıyla insanın cesaretinin kırılarak yaşam enerjisinin azalmasına neden olmaktadır.[113] Çünkü sınırlı bir yaşama sahip olmasına rağmen insanoğlu ölümsüzlük temâyülünde olup her insan içinde ebedilik arzusu taşır.[114] Dolayısıyla bu dönemde sona yaklaşmanın getirdiği kaygı, endişe ve umutsuzluk zaman zaman yaşlılıkla özdeşleşmekte ve bu dönemde yaşanan olumsuzluklar daha belirgin hale gelmektedir.

[107] Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm* (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 295-296.
[108] Simon de Beauvior, *Yaşlılık-İlk Çağı*, çev. M. Ali Kayabal, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), 27.
[109] Mehmet Akif Karan, ‘‘Biyolojik, Psikolojik ve Sosyal Açıdan Yaşlanma’’, *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar,* ed. M. Faruk Bayraktar (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2007), 19.
[110] Faruk Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018), 66.
[111] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 644-662.
[112] Hayati Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1999), 95.
[113] Ağılkaya Şahin, *Manevi Danışmanlık Nasıl Uygulanır*, 344.
[114] Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi,* 84.

2.3. Çaresizlik, Yoksulluk

İnsanın çözüm bulamadığı bazı sorunlar ile yoksulluk da dezavantajlılığın nedenlerindendir.

2.3.1. Çaresizlik

Hayatta çözüm bulunamayan problemler insanı çaresiz duruma getirebilir. Çaresizlik sonucunda meydana gelen zorunlu göçler ve onun vasıtasıyla adeta insanları köleleştirme şeklinde uygulanan insan ticareti modern çağın en önemli sorunlarından biridir. Çaresiz insanları hürriyetinden ve temel haklarından mahrum bırakmak suretiyle gerçekleştirilen insan ticareti hem bireysel değerleri hem de toplumsal bütünlüğü sarsacak bir mahiyettedir. Hukuki metinlerde insan ticareti, emeğin sömürüsü, çocukları da içeren bir şekilde her türlü cinse karşı cinsel istismar, çocuk ticareti ve organ ticareti boyutları ile incelenmektedir. İnsan ticareti, insanları sadece hürriyetinden mahrum bırakarak sömürmek ve kanuna aykırı durumlara zorlamak şeklindeki hukuki boyuttan ibaret olmayıp ekonomik, siyasi, sosyolojik boyutları olan kompleks bir yapıdır. Uluslararası organizasyonlarla gerçekleştirilen insan ticareti, az riskle yüksek kâr elde etme amacıyla gerçekleştirilmektedir. Modern bir kölelik sistemini andıran insan ticareti insanî hakların göz ardı edilerek insanın beden ve emeğinin her yönüyle sömürülmesinden ibarettir. Çalışma hayatında dengeleri bozan, kamu sektöründe yozlaşmaların artmasına neden olan insan ticareti[115] aynı zamanda ahlâkî çözülmenin de sistemleşmesine neden olmaktadır.

İnsan ticareti, bir insanın en temel hak ve hürriyetlerinden mahrum bırakılarak zorla veya hile ile emeğinin ve bedeninin sömürülmesi amacıyla bir başka ülkeye göç ettirilmesi olarak tanımlanabilir.[116] İnsanların zorla çalıştırılması, hizmet ya da fuhuş sektöründe kullanılması, özgürlüklerinin elinden alınması, organlarının alınması amacıyla şiddet ya da tehdide maruz kalması veya kaçırılarak bir yerde alıkonulması, bir yerden-ülkeden

[115] Hüdayi Sayın, *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Bakımından Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Cinsel Sömürü Suçları ve Bunlarla Mücadelede Uluslararası İş birliği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 9.
[116] Fahrettin Tepealtı, *Avrupa Birliği'nin Göç Politikaları ve Türkiye* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 19.

zorla çıkarılması ve başka bir yere-ülkeye sevk edilmesi vb. eylemleri içeren ve suç niteliği taşıyan fiiller insan ticareti olarak değerlendirilmektedir.[117] Bu muameleye maruz kalan insanların bazı mecburiyetlere binaen bu muameleyi ister-istemez kanıksadıkları görülmektedir.

İnsan ticaretinin sebepleri arasında yoksulluk, cinsiyete dayalı ayrımcılık, kadına yönelik şiddet ve kadının toplumsal statüsünün kaybolması, boşanma, eşlerin madde ya da alkol bağımlılığı, göç, savaş ve afetler, küreselleşme, daha müreffeh bir hayat hayali, insanların çaresizliği, etnik önyargılar, suçun örgütlenmesi, devlet otoritesinin zayıflaması sayılabilir. [118] Sonuçta çaresiz kalan insanlar, tasvip etmedikleri bazı çözümlere başvurmak ya da baskı ile bu yönde hareket etmek zorunda kalabilmektedir. İnsan ticaretinden en bariz şekilleri şunlardır.

(1) Kadın Ticareti: Kadınlar, kandırılarak, tehdit edilerek veya mağduriyet durumlarının kullanılması suretiyle bu çeşit ticaretin öznesi haline gelebilmektedir. Genellikle ev işlerinde çalışmak, bakıcılık, mankenlik yapmak ya da tarım veya sanayi sektöründe çalıştırılma vadiyle kandırılan kadınlar kaçırılarak zorla fuhuş bataklığına sürüklenmektedir. [119] Zir insan ticaretinin en ileri boyutu, insan cinselliğinin ticaret nesnesi haline getirilmesidir. Metalaşarak, satılan bir objeye dönen bedenler ve cinsellik, toplumu yozlaştırmakta, bireysel ve toplumsal psikolojiyi olumsuz etkilemektedir. Bunun yanında insan ticareti olaylarında fuhşa zorlama veya cinsel olarak sömürülme, HIV/AIDS gibi çeşitli bulaşıcı hastalıkların yayılmasında etkin rol oynamaktadır. [120] Modern dönemlerde belirgin hale gelen bu sömürü şeklinde kadınlar, psikolojik, fiziksel, sosyal ve ekonomik anlamda birçok dezavantajı bir arada yaşamaktadır.

(2) Zorla Çalıştırılma: Zorla çalıştırma ve tarihsel bir olgu olan kölelik, şartları bakımından birbiriyle benzer özelliklere sahiptir. Her iki durumun özünde emeğin

[117] Ahmet Caner Yenidünya, *İnsan Ticareti Suçu (TCK. md. 80)* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2007), 5.
[118] Güngör Toprak Çabuk - Turgay Çavuşoğlu, ‘‘İnsan Ticareti ve Sosyal Hizmet’’, *Dezavatajlı Gruplar ve Sosyal Politika*, ed. Betül Altuntaş (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 235-236.
[119] Sayın, *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Bakımından Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Cinsel Sömürü Suçları ve Bunlarla Mücadelede Uluslararası İş birliği*, 174.
[120] Sayın, *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Bakımından Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Cinsel Sömürü Suçları ve Bunlarla Mücadelede Uluslararası İş birliği*, 9.

sömürülmesi ve hak ettiğini alamama bulunmaktadır. Zorla çalıştırmanın iki çeşidinden bahsetmek mümkündür. Birincisi; herhangi bir ücret vermeden kadın ya da erkek mağdurun bir yerde çalıştırılması ve karşılığında kazanç sağlanmasıdır. İkincisi ise önceden yapılan anlaşmaya muhalif olarak bazı hakları ihlal ederek belirlenen ücretten azına razı etmek suretiyle kadın ya da erkeğin çalıştırılmasıdır. Burada çalışanın aciz oluşu, korumasızlığı, zayıflığı gibi sebepler onun hak aramasının önüne geçmektedir.[121]

Genellikle geçim şartları zorlu olan kimseler, insan tacirlerinin ağına düşerek yaşadıkları topraklardan kopmakta, tanımadıkları bir yerde zorlu çalışma koşullarına maruz kalmaktadır. Çoğunlukla ellerinden pasaportları alınan bu kimseler, işe olan ihtiyaçlarından ve çaresizliklerinden yararlanılarak ülkenin yerli işçilerinin yapmak istemeyeceği derecede zorlu işlerde çalışmaya zorlanmaktadır. Adeta modern köleler olan emek sömürüsü mağdurları, hem memleketlerinde daha iyi bir koşulda çalışma imkânı olmadığından hem de ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olduklarından çalışmaya razı olmaktadır. Çalışmaya razı olmayanlar ise işverene borçlandırılarak zorla çalışmak durumunda bırakılmaktadır. İş piyasası için ucuz iş gücünü oluşturan bu kimseler uzun mesai saatlerinde düşük ücret karşılığında çalışmaya zorlanmaktadır. Gönüllü kaçak işçi pozisyonları sebebiyle ücretlerini eksik aldıkları olduğu gibi hiç alamadıkları durumlar da bulunmaktadır.[122] İnsanlar istemese de bu şartları kabullenmek zorunda kalmaktadır.

(3) Vücut Organlarının Alınması: İnsanların çaresizliğinden kaynaklı sömürü çeşitlerinden biri de organ ticareti vasıtasıyla insanların sömürülmesidir. Arz-talep ilişkisi içinde şekillenen organ piyasasının ihtiyacını karşılayabilmek için canlı donörden alınan organlar büyük önem taşımaktadır. [123] Organ ticaretinin organı alan ve verenin bulunmasından nakil ekipmanı, nakli yapacak uzman doktor ve naklin yapılacağı hastaneye kadar çok büyük bir altyapısının olması gerekmektedir.[124] Dolayısıyla ciddi bir

[121] Sinan Aydoğdu, *Türkiye'de İnsan ticareti Suçu ve Polisin Fuhuş Amaçlı İnsan Ticareti ile Mücadelesi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 13.
[122] Sayın, *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Bakımından Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Cinsel Sömürü Suçları ve Bunlarla Mücadelede Uluslararası İş birliği*, 175.
[123] Aydoğdu, *Türkiye'de İnsan ticareti Suçu ve Polisin Fuhuş Amaçlı İnsan Ticareti ile Mücadelesi*, 12.
[124] Ayşe Ayata vd., *Türkiye'de İnsan Ticaretinin Farklı Formlarına Olan Talebin İncelenmesi* (Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 2008), 47.

suç organizasyonu ile çaresiz yoksul kimseler istismar edilirken aynı zamanda uluslararası boyutta suç şebekeleri kendilerine çıkar sağlamaktadır.

(4) Çocuk Sömürüsü: Yetişkinler gibi çocuklar da üzerlerinden gelir elde etme ya da çıkar sağlamak için bazı kimseler tarafından kullanılmaktadır. Çocuk ticaretinin temel nedeni sosyo-ekonomik problemlerdir. Çocukların zorla çalıştırılması, dilendirilmesi, hırsızlık amaçlı kullanılması, cinsel istismarı ya da pornografi sektörü tarafından sömürülmesi insan ticareti ve emek sömürüsü bağlamında çocukların kullanıldığı alanlardır.[125] Çocuk sömürüsü bazen anne-babanın çocuğu para karşılığı satması şeklinde de gerçekleşmektedir. Genellikle zorlu hayat şartlarının geçerli olduğu ülkelerde çocuğunu evlatlık olarak verme ve bir miktar maddî çıkar sağlama söz konusudur. Özellikle bekâr annelerin çocuk yetiştirmede karşılaştıkları problemler çocuklarını evlatlık olarak vermelerine neden olabilmektedir. Çoğunlukla internet üzerinden gerçekleşen bu ticarette karşılıklı rıza söz konusudur. Bu ticareti iş kolu haline getiren tacirler çocukların satılmasında aracılık etmekte ve sosyal ağlar bu maksatla kullanılmaktadır.[126] Dolayısıyla çocukların kendilerini koruma hususundaki zafiyetinden yararlanan kötü niyetli kimseler kadar çaresiz kalmış ailelerin de çocuğu bir gelir vasıtası haline getirdiği görülmektedir.

2.3.2. Yoksulluk

Yoksulluk, normal yaşam için gerekli olan şeylerden mahrum olma, gereksinimlerin karşılanamaması, mevcut toplumda mutlu bir yaşamı ifade eden tüm olanaklardan mahrum bırakılma [127] şeklinde tanımlanır. Dolayısıyla yoksulluk insanların temel ihtiyaçlarının karşılanamadığı bir mahrumiyet durumu olarak nitelendirilebilir. Yoksulluğun belirlenmesinde farklı kıstaslar bulunur. Kişi başına düşen ortalama mili

[125] Betül Altuntaş, ‘‘Dezavantajlı Grupları Yazmak’’, *Sosyal Politika ve Dezavantajlı Gruplar*, ed. Betül Altuntaş (Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2020), 238.
[126] Hanifi Sever - Salih Arslan, ‘‘Modern Bir Kölelik Olarak İnsan Ticareti’’, *Çağın Polisi Dergisi* 79 (Temmuz 2008), 44.
[127] Aziz Şeker, *101 Soruda Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler* (Ankara: SABEV Yayınları, 2009) 209.

gelirin altında gelire sahip olma ya da bir insanın günlük kalori ihtiyacı olan miktarın karşılanamaması durumu yoksulluk olarak kabul edilir.[128]

Yoksulluk, ilgili olduğu ilim dalının bakış açısına göre çeşitli şekillerde temellendirilmektedir. Yoksulluğu ekonomik argümanlarla izah eden yaklaşıma göre yoksulluğun en temel iki sebebi; iktisadi yapının adil olmaması ile yoksullukla mücadele mekanizmalarının gerektiği şekilde işlememesi sonucu yoksulluğun kronikleşmesi ve yeni yoksullukların ortaya çıkmasıdır.[129] Bunun yanısıra yoksulluğun, insanların alışık oldukları kültürel yapının bir uzantısı olduğunu savunan yaklaşım ile toplumda bazı kesimlerin sömürülmesine dayandıran görüşe ve yoksulluğu kadere dayandıran yaklaşıma kadar [130] farklı anlayışlar bulunmaktadır.

Yoksulluk, birçok sorunu beraberinde getiren bir problem olduğu kadar pekçok sorunun yol açtığı bir netice olarak da karşımıza çıkar. Bu sebeple sosyal alanda sosyal politika, sosyal güvenlik, ekonomi politikaları gibi farklı alanların çalışmalarına konu olmuştur. Genel olarak yoksulluk toplum bireylerinin temel ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli ve düzenli bir gelire sahip olmaması durumu olarak tanımlanmaktadır. Ancak yoksulluğun tanımı kişiden kişiye, toplumdan topluma, zaman ve mekana göre değişebilmektedir. Bu nedenle yoksulluğun göreceli bir kavram olduğu söylenebilir.[131] Kavramın net olarak ortaya konulabilmesindeki bir başka problem ise yoksulluğun sadece bireysel ölçütlerle değil çevre ile kıyaslanma ile ortaya konulabilmesinin dikkate alınması sorunudur.[132]

Yoksulluk, beslenme, barınma gibi en temel ihtiyaçlar üzerinden değerlendirildiğinde mutlak yoksulluk yani birincil derecede yoksulluk olarak isimlendirilir. Buna göre yoksulluk, hayatın devamı için zorunlu ihtiyaçları karşılayamama durumudur.[133] İçinde yaşanılan toplumun yaşam standartlarına ulaşamama anlamındaki yoksulluk ise göreli ya da nisbi yoksulluk olarak kabul edilir. Bu yaklaşımın temelinde toplumdaki ortalama gelir

[128] Meryem Koray, *Sosyal Politika* (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2000), 265.
[129] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*, 27.
[130] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama,* 16-19.
[131] Altan, *Sosyal Politika Dersleri*, 145.
[132] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 174.
[133] Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 146; Fikret Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 91.

düzeyine ulaşılıp ulaşılamadığı belirleyici olmaktadır.[134] Aslında nisbi yoksulluğun belirlenmesinde bir kimse ya da grubun sahip olduğu gelirin ve yaşam koşullarının bir referans grubuyla kıyaslanması söz konusudur.[135]

Bir başka yoksulluk sınıflandırmasına göre aşırı yoksulluk ve kronik yoksulluktan bahsedilmektedir. Aşırı yoksulluk mutlak yoksullukla eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Kronik yoksulluk ise yoksulluk koşullarına uzun süre maruz kalmayı ifade eden bir kavramdır.[136] Kronik yoksulluğun maddî sorunlar kadar sosyal ve psikolojik olumsuzlukları da beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

Yoksulluk, yalnızca gelir seviyesindeki düşüklükle açıklanabilecek bir olgu değildir; bunun yanında yaşam kaynaklarından herkes gibi makul ve gerçekçi bir şekilde istifade edememekten kaynaklanan bir güvence yoksunluğu anlamını da içermektedir.[137] Bu durum yoksulluğun sadece maddî olanak anlamında bir yoksunluktan öte, yetersiz beslenme, eğitim olanaklarından gerektiği gibi yararlanamama ve diğer bireylerin ulaşabildiği imkânlardan mahrumiyet, sosyal izolasyon ve yoksulluğun tetiklediği güçsüzlük anlamını da içerdiğini göstermektedir.[138]

Yoksulluğu tek bir nedenle ilişkilendirmek mümkün değildir. Zira yoksulluk farklı alanları ilgilendiren kompleks bir sorundur. Yüksek işsizlik oranı, sağlık sorunları, fiziksel engeller, yüksek sağlık harcamaları, kalabalık aileler, mesleki yetersizlik, düşük eğitim seviyesi,[139] psikolojik ya da duygusal sorunlar, alkol- uyuşturucu, kumar, kadının geçimi üstlenmesi, yaşanılan bölgedeki iş imkânlarının kısıtlı olması, zihinsel engellilik, boşanma-terk edilme, eski hükümlü olma, emeklilik, cinsiyet ayrımcılığı, etnik ayrımcılık, düşük gelirli işler vb. yoksulluğun başlıca nedenleri arasında sayılmaktadır.[140]

---

[134] Altan, *Sosyal Politika Dersleri*, 146.
[135] Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk,* 91.
[136] *Sosyal Yardım Algısı ve Yoksulluk Kültürü*, 11.
[137] Stephane Chauvier, ‘‘The Right to Basic Resources’’, *Freedom From Poverty as a Human Rights: Who Owes What to the Very Poor?,* ed. Thomas Pogge (USA: Oxford University Press, 2007), 303.
[138] Necmi Erdoğan, “Giriş: Yoksulları Dinlemek”, *Yoksulluk Halleri-Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri,* ed. Necmi Erdoğan (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı Yayınları, 2002), 9-10.
[139] Begüm Köse, ‘‘Sosyal Bir Problem Olarak Yoksulluk,’’ *Sosyal Problemler Sosyolojisi:* Dünyadan ve Türkiye’den Örnekler, ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 227-234.
[140] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 177; *Sosyal Yardım Algısı ve Yoksulluk Kültürü*, 12.

Yoksulluğun en önemli nedenlerinden biri de iş bulamamak yani işsizliktir. İşsizlik, iş bulduğu halde işi ya da ücreti beğenmeme şeklindeki bireyin isteğine bağlı olan işsizlik ve çalışmayı istediği halde düşük ücret mukabili olsa dahi çalışıp geçimini sağlayacağı bir iş bulamama durumu olan gayriiradi işsizlik şeklinde iki kategoride değerlendirilmektedir. İradi işsizlik önemli bir sorun olarak değerlendirilmezken gayriiradi işsizliğin hem sosyal hem de ekonomik olarak önemli sonuçları vardır.[141] Bu durumda gerçek anlamda işsizliği gayriiradi işsizlikle özdeşleştirmek mümkündür. Zira, çalışma isteği ve yeterliliği olduğu halde düzenli ve sürekli bir gelir sağlayabilceği işe sahip olmama anlamına gelen bu durum ciddi bir sosyo-ekonomik bir problemdir.[142] Ancak işsizlik sorununun çözülmesi her zaman yoksulluğu önlemede yeterli değildir. Çünkü insanlar yaşamlarını sürdürebilmek için çalışmak zorundadadır. Ancak bağımlı statüde çalışanların çoğunlukla kazandıkları maaştan başka güvencesi yoktur. Bunlar, üretim araçları üzerinde söz sahibi olmadıkları gibi çalışma koşulları açısından serbest statüde değillerdir. Çalışma yaşamının risklerine daha çok maruz kalan kimseler de bunlardır.[143] Sınırlı güvencesi olan bu grupların yoksulluğa maruz kalma ihtimali oldukça yüksektir.

2.4. Hürriyeti Tahdit Eden Faktörler

Toplum içinde hürriyeti sınırlandıran faktörler arasında kölelik ve tutuklu/hükümlü olma durumları zikredilebilir. Ayrıca eski hükümlüler de her ne kadar fiilen hürriyetleri kısıtlanmamış ise de suç geçmişleri nedeniyle bazı dezavantajlar yaşayabilmektedir. Kölelik işlenen bir suçla bağıntılı olmayan bir hürriyet yoksunluğu durumudur. Tutukluluk ve hükümlülük ise suçlunun toplumdan tecrid edilerek belli bir mekanda tutulmasını ifade eder.[144] Her iki şekilde de insan farklı açılardan bazı mahrumiyetlere maruz kalmaktadır.

[141] Koray, *Sosyal Politika*, 139-140.
[142] Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 123.
[143] Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 5-6.
[144] Sakıp Güran, *Cezanın İnfazı-Sistemler ve Tatbikat* (Ankara: Matbaa Yeni Cezaevi, 1942), 7.

2.4.1. Kölelik

Kölelik, bir insanın başka birinin malı ve mülkü olarak hukuki, sosyal ve iktisadi yönlerden hür insanlardan aşağı ve farklı kabul edilmesini ifade eder.[145] Kölelik sisteminin başlangıcı tam olarak bilinmemekte ancak yerleşik hayata geçişle birlikte başladığı düşünülmektedir. Genel kanaate göre yerleşik yaşamda insanların tarım ve hayvancılık faaliyetleri esnasında beden gücüne duyulan ihtiyaç, köleliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Köleliğin ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren maddî gücü yerinde olan kimseler, kadın ve erkek birçok köleler edinmiş; erkekler dışarıdaki ağır işlerde çalıştırılırken kadınlar ev hizmetlerinde ve efendisinin her türlü özel isteğini yerine getirmekte kullanılmıştır. Çok sayıda köle sahibi olmak gücün ve zenginliğin simgesi olarak kabul edilmiştir.[146]

Kölelliğin en önemli kaynaklarından biri savaşlarda alınan esirlerdir. Medeniyetin ilk devirlerinde savaşlarda alınan esirler idam edilmiş ve bunlar köle olarak kullanılmamıştır. İnsanlık biraz gelişme gösterince savaşlarda ele geçirilen esirler, çeşitli sektörlerde çalıştırılarak köleleştirilmiştir.[147] Kölelik müessesesi ortaya çıktıktan sonra bunu pragmatik bir tarzda kullanmaya devam etmek için insanlar içinde yaşadıkları toplum üyelerini de köleleştirmiştir. Özellikle ağır suç işleyen kimseler köle haline getirilirken, adam kaçırma ya da kendi çocuğunu köle olarak satma da köleleştirme yöntemleri olarak uygulanmıştır.[148]

Tarihi süreçte kölelerin ilkel tarzda muameleye tâbi tutulduğu bazı durumlara rastlanmaktadır. Eskiçağda alt sınıftan olan kölelerin kurban edildiği ilkel kölelik müessesesinde savaşta alınan esirlerin, kadınların ve çocukların tanrılara takdim edildiği bilinmektedir.[149] Bunun yanında kölelerin ev halkından biri gibi kabul edildiği ya da

[145] Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1998), 3.
[146] Alexis de Tocqueville, *Sömürge ve Kölelik,* çev. Burak M. Nuri Gücin vd. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 66.
[147] Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, trc. Zeki Megamez (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329), 4/34-35.
[148] Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, 6.
[149] Glenn M. Schwartz, ''Archaelogy and Sacrifice'', *Sacred Killing The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, ed. Anne M. Porter - Glenn M. Schwartz (USA: Winona Lake, Indiana Eisenbrauns, 2012), 5-6.

toprağı işlemekle yükümlü olan kölelerin toprağın bir parçasıymış gibi muamele gördüğü kölelik şekilleri de bulunmaktadır. Genellikle kölenin ev halkından biri olarak kabul edildiği kölelik tarzı, köle sayısının az olduğu dönemlerde aynı soydan kimselerin savaş yoluyla köleleştirildiği Roma toplumunda görülmektedir. Sonradan farklı milletlerden alınan kölelerle birlikte sahip olunan kölelerin sayısı artınca bunlar insancıl olmayan bir muamele görmeye başlamıştır. Artık sadece toprağı işleyen, toprakla beraber alınıp-satılan bu insanlar, hiçbir insanî değere layık görülmemiştir.[150]

Kölelik müessesesi ile ilgili mevcut bilgiler antik medeniyetlere kadar uzanmaktadır. Ancak köleliğin meşru olmadığının kabul edilmesi oldukça geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Tarihi süreçte kölelik gerek esaret altındaki kimseler tarafından gerekse özgür kimseler tarafından son derece doğal kabul edilmiş ve sosyal teşkilatın ayrılmaz bir parçası olarak benimsenmiştir. Zamanın şartları ve toplumun durumuna göre bazı değişimler gösterse de[151] 19.yy.'ın ortalarına kadar (1865) kölelik yaşayan bir sosyal kurum olmaya devam etmiştir.[152]

2.4.2. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlü Olma

Toplumda düzenin sağlanması, hak ve sorumlulukların belirlenmesi kanunlarla düzenlenir. Kanunlar, toplumdaki tüm bireylerin uyması gereken temel kurallardır. Suç ise ceza yasalarında belirlenmiş ve toplum düzenini bozucu, hukuka aykırı eylemlere verilen isimdir. Tarih boyunca her toplumda, o toplum için zararlı olan, tehlike arzeden fiil ve davranışlar suç olarak kabul edilmiştir.[153] Zira suç, suçu işleyen kimseyi toplumla

[150] Özcan Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986), 131; Bülent Tahiroğlu - Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri* (İstanbul: Der Yayınları, 2005), 128.
[151] Bülent Tahiroğlu, ''Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik'', *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45/1-4 (Temmuz 2011), 650-651.
[152] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku*, 130.
[153] Tülin Günşen İçli, *Türkiye'de Suçlular-Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1993), 7; Senem Burkay, ''Sosyal Problem Görünümüyle Sapma ve Suç'', *Sosyal Problemler Sosyolojisi:* Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler, ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 290.

karşı karşıya getiren bir çatışmanın ürünü olup[154] karşılığında yaptırım belirlenen yasaklanmış davranışlardır.[155]

Suç olgusunun farklı bakış açılarına göre değişik tanımları yapılmıştır. Hukuk, sosyoloji, psikoloji, ahlak, kriminoloji, din gibi alanların kendine özgü suç tanımları vardır.[156] Sosyolojik anlamda suç, toplumsal normlara ve genel ahlaka aykırı şekilde ortaya çıkan davranışlarla ilgilidir.[157] Bu ifadeye göre toplumsal düzeni bozucu davranışlar suç kapsamında kabul edilir.[158] Neticede suçluluk da bireyin çevresiyle etkileşimi sonucu meydana gelmektedir.[159] İslam hukukunda ise suç, mala veya cana karşı işlenen, şer'i olarak yasaklanmış yani haram kılınmış fiillere verilen isimdir.[160] Mâverdî'ye göre ise Allah Teâla'nın had ve ta'zîr cezalarıyla cezalandırdığı şer'i olarak sakınılması gereken yasaklardır.[161] En basit şekliyle suç, kınamayı doğuran ve cezayı gerektiren fiilere denilir.[162] Bu tariflerde suçun belirleyicisi dini referanslardır.

Genel olarak hukuk kuralları olarak isimlendirilen kanunlara uymayanlara yine kanunlarla düzenlenmiş yaptırımlar uygulanır ve bu kimseler suçlu olarak nitelendirilir. Bu kapsamda tutuklu, işlediği bir suç nedeniyle ya da işlediği zannı oluşan bir suçtan dolayı henüz soruşturma aşamasında olan ancak kaçma veya delilleri karartma ihtimaline binaen tutuklanıp özgürlüğünden mahrum bırakılan kimsedir. Yargı organlarınca verilen cezalar bazen suçu ispatlanan kimsenin hürriyetinden mahrum bırakılarak hapsedilmesine neden olur. Bu durumdaki suçluya hükümlü ya da mahkûm denilir.[163] Kendisine verilen cezayı tamamlayarak hapishaneden çıkan eski suçluya ise eski hükümlü adı verilir.[164]

---

[154] Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Suç* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 27.
[155] Sulhi Dönmezer, *Kriminoloji* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984), 57; Abdülvahit İmamoğlu, *Psikolojik ve Ahlâkî Açıdan Çocuk Suçluluğu* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2015), 18.
[156] Dönmezer, *Kriminoloji,* 62.
[157] Tülin Günşen İçli, *Kriminoloji* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2007), 21.
[158] Günşen İçli, *Kriminoloji,* 23.
[159] İmamoğlu, *Psikolojik ve Ahlâkî Açıdan Çocuk Suçluluğu,* 18.
[160] Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1324), 27/84.
[161] Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayetü'd-Diniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 273; Abdulkadir Udeh, *İslam Ceza Hukuku ve Beşerî Hukuk*, çev. Akif Nuri (İstanbul: Özdemir Basımevi, 1976), 171.
[162] Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukukunda Suç ve Ceza,* 1/23.
[163] Rıfat Bilgin - Hüseyin Doğan, ''Tutuklu ve Hükümlüler'', *Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar,* ed. Hüseyin Doğan (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 281-282.
[164] Altan, *Sosyal Politika Dersleri*, 250.

Dilimizde hükümlü anlamına gelen mahkûm kelimesi Arapçada kendisi için tasarrufta bulunmaktan, iş görmekten, dini ve toplumsal uğraşlardan yargı kararıyla alıkonulmuş kimseyi ifade eder.[165]

İnsanları suç işlemeye sevkeden çeşitli nedenler vardır. Bunlar suça zemin hazırlayan etkenler olarak da kabul edilebilir. Sağlıksız kentleşme, gecekondulaşmayla beraber yoksulluk, devletin sunduğu imkânlardaki eşitsizlikler; işsizlik; eğitim seviyesinin düşük olması; imkân ve şartlardan eşit bir şekilde yararlanamama[166] bunlardan bazılarıdır. Suç işleyen kimseler cezalarını çekme aşamasında doğal olarak bazı hak mahrumiyetleri yaşamakta; ayrıca cezasını tamamladıktan sonraki süreçte psiko-sosyal ve ekonomik bazı problemlerle karşılaşabilmektedir.

2.5. Göç

Tarih boyunca insanlar çeşitli sebeplerle vatanlarını geçici bir süre veya devamlı bir şekilde terketmek durumunda kalmışlardır. Göçün özünde yer değiştirme bağlamında bir hareketlilik vardır. Göçün tanımı yapılırken de belli zaman ya da mekanda yapılan hareketlilik kastedilir.[167] Daha açık bir ifadeyle göç insanın fiziksel çevresinin gönüllü ya da zorunlu olarak geçici ya da kalıcı süreyle değişmesidir.[168]

Göç olgusu yaşanılan yer ile göç edilen yerin hayat şartlarının kıyaslanması sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Yani göç olayı üzerinde yaşanılan yerin ve göç edilecek yerin özellikleriyle alakalı itme ve çekme faktörlerinin etkisi bulunur. İtme faktörleri arasında yaşanılan bölgenin hayat şartları üzerindeki olumsuz etkileri, eğitim olanaklarının sınırlı olması, tarım topraklarının nüfusa yetmemesi, kuraklık gibi nedenler bulunur. Çekme faktörleri ise göç edilecek bölgenin ekomik, siyasi, sosyo-kültürel, teknolojik imkânlar

[165] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ibn Kayyım el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyaseti'ş Şer'iyye* (Dımaşk: Dâru'l-Beyan, t.y.), 1/89.
[166] Burkay, ''Sosyal Problem Görünümüyle Sapma ve Suç'', 303-306.
[167] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*, 39.
[168] Tamer Aker vd., "Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları", *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 3 (2002), 98.

bakımından insanlara cazip gelen özellikleridir.[169] Dolayısıyla coğrafi hareketliliklerde bazı sorunların ve fırsatların olduğu söylenebilir. Bağlı bulunduğu çevreden kopma, hem toplumsal desteği kaybetmeye hem de toplumsal bağımlılıklardan kurtulmaya yol açabilir. Göç edilen yerde daha düşük maaş ve yaşam standartlarına razı olma, sağlık, eğitim olanaklarına erişim konusunda zorluklarla karşılaşma, uyum konusunda mücadeleci bir çabaya girme ve statü elde etmek için gayret etme söz konusudur.[170] Savaşın neden olduğu göçlerde ise yabancılık yaşama, dil problemi, yabancı bir kültürle zorunlu olarak karşılaşma gibi sonuçların yanında ülkesini ve yakınlarını geride bırakma, savaşta yakınlarını kaybetme acısı ile onların maruz kaldığı insanlık dışı muameleler de insanı farklı açılardan etkilemektedir.[171] İnsan hareketliliğini ifade eden göç, sosyal yapıdan etkilenen ve sosyal yapıyı etkileyen bir olgudur. Zira göç hadisesi, sadece göçmenlerin hayatında değil göç alan bölgelerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarda değişiklik yapabilecek en önemli faktörlerden biridir.[172] Özellikle gelişmekte olan ülkeler için göç önemli bir sosyal problemdir. Şehir kültürüne adapte olamama, altyapı, eğitim ve sağlık hizmeti eksiklikleri göçmenleri sosyal-siyasi manipülasyonlara açık hale getirmektedir. Ayrıca bazı göçmenlerin suç çetelerinin ağına düşmesi karşılaşılabilecek sosyal problemler arasındadır.[173]

Genel olarak göçü nedenlerine göre, gönüllü ve zorunlu göç şeklinde tasnif etmek mümkündür. Gönüllü olarak yapılan göç, iyi bir eğitim almak, sağlık imkânlarından faydalanmak, ekonomik anlamda gelişme isteği, evlilik, askerlik ve meslek dolayısıyla tayin gibi durumlarla ilgilidir.[174] Gönüllü olarak yapılan göçler beraberinde birçok fırsatı getirebileceği gibi bazı olumsuzlukların yaşanması da ihtimal dahilindedir. Zorunlu nedenlerle yapılan göçler ise insan hayatında daha keskin değişiklikler yapmakta ve dezavantajlılık anlamında göçmenler birçok zorluğa maruz kalmaktadır. Zira zorunlu nedenlerle yapılan göçlerde insanlar hem daha az sosyal destek görmekte hem de

[169] Ali Çağlar, *Türkiye'de Sığınmacılar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011), 61-62; Tepealtı, *Avrupa Birliği'nin Göç Politikaları ve Türkiye*, 10-11.
[170] Abdullah Özbolat, *Statü ve Din* (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 82.
[171] Teceli Karasu - Hakim Taşkan, ''Savaş Nedeniyle Göç Edenlerin Yaşadıkları'', *Disiplinler arası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu,* ed. Kadir Canatan vd. (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2015), 504.
[172] Vedat Yılmaz - Murat Çelik, ''İç Göçün Sebepleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis Örneği'', *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar*, ed. Vahap Özpolat (Ankara: HEGEM Yayınları, 2018), 132.
[173] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum*, 96-97.
[174] Mehmet Tamer - Ali Birvural, ''Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler'', *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar,* ed. Vahap Özpolat (Ankara: HEGEM Yayınları, 2018),12.

göçmenlerin politik olarak savunmasızlıkları mevcut sorunlarını derinleştirmektedir.[175] Bunun dışında amaçları açısından çalışma ve sığınma amaçlı göç; kullanılan yöntemlere göre ise yasal ve yasadışı göç şeklinde farklı sınıflandırmalar da yapılabilir.[176] İnsanların göç etmesinde etkili olan bazı faktörler vardır.

2.5.1. Göçe Yol Açan Etkenler

Göçlerin en önemli sebepleri arasında coğrafi etkenler, savaşlar, kuraklık, doğal afetler, geçim sıkıntısı ve dini sebepler sayılmaktadır.[177]

(1) Coğrafi etkenler: Göç olgusu üzerinde tabiattan kaynaklanan sel, deprem, erozyon, volkanik patlamalar yanında iklimsel özelliklerin sonucu ortaya çıkan kuraklık ve dondurucu soğukların tesiri vardır.[178] Tüm bu doğal nedenler doğrudan ya da dolaylı şekilde insan yaşantısını olumsuz bir şekilde etkilemekte ve insan hareketliliğine neden olmaktadır.

(2) Savaşlar: Bir ülkede yaşanan iç karışıklık, savaş ve siyasi sıkıntılar, göç sürecinin yaşanmasına neden olan faktörlerdendir. [179] Savaş ortaya çıktığı andan itibaren tüm toplumu ve ülkeyi etkisine alan büyük bir olaydır. Ekonomi ve üretim mekanizması doğrudan savaştan etkilenir. Enflasyon ve karaborsacılık ortaya çıkar. Savaş pek çok sosyal kurumun işleyişinde bozukluklara neden olur. Eğitim alanında ve hukuk sisteminde aksamalar meydana gelir. Çocuk suçluların oranında artış olur. Ekonomik kaynaklar tamamen savaşın finansmanına yönlendirilir.[180] Ayrıca doğal kaynaklar tahrip olur ve tarımsal üretim sekteye uğrar. Can güvenliği sağlanamaz, geçim sıkıntısı ortaya çıkar ve gelecek kaygısı yaşanır. Dolayısıyla göç kaçınılmaz hale gelir.

---

[175] Aker vd., "Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları", 99.
[176] Fatih Altun - Mehmet Birinci, ''Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi'', *Disiplinler arası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu*, ed. Kadir Canatan vd. (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2015), 105.
[177] Taşçı, Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama, 39.
[178] Taşçı, Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama, 51.
[179] Tamer - Birvural, ''Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler'', 13.
[180] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum*, 182.

(3) Siyasi-Askeri Sebepler: Yönetim kademesinin çeşitli düzeylerinde verilen kararlar ve yönetim yapısının özellikleri, hukuk kurallarından bazıları ile uluslararası ilişkiler, kentleşme anlamında göçü özendirmektedir. Yeni şehirlerin ya da merkezlerin oluşturulmak istenmesi, sığınmacılar için yerleşim bölgeleri oluşturulması, seyahat ve ticaretle ilgili özgürlükleri kısıtlayan yasaların kaldırılması kentleşme anlamında göç hareketlerini etkilemektedir.[181]

Göçün ortaya çıkma sebeplerinden biri de terör faliyetleri nedeniyle ortaya çıkan güvenlik sorunu sonucu yer değiştirme mecburiyetiyle karşı karşıya kalınmasıdır. Göçün bu çeşidi siyasi-askeri nedenlerle de yakından ilgilidir. Keza ülkenin siyasi iktidarı aleyhine radikal çatışma içine girmek suretiyle gerçekleşen politik göçler de siyasi-askeri nedenlerle ilintilidir.[182]

(4) Yoksulluk ve Ekonomik Etkenler: İnsanların geçimlerini sağlama hususunda gerekli olanaklara sahip olamaması veya kısıtlı imkânlar sebebiyle geçim sıkıntısı çekmesi en önemli göç nedenlerinden biridir. Küçük yerleşim yerlerinde iş imkânlarının sınırlı olması, özellikle köylerde toprağın miras yoluyla bölüşülmesi sonucu yeni neslin farklı geçim kaynakları arayışına girmesi durumunda göç kaçınılmaz hale gelmektedir. Bunun yanısıra tarım sektöründe çağdaş üretim araçlarının tercih edilmesi insan gücüne olan ihtiyacı azaltmakta ve insan gücünün farklı merkezlere yönelmesine neden olmaktadır.[183]

(5) Teknolojik Nedenler: Teknolojik gelişmeler hayatın birçok alanını olduğu gibi sosyo-ekonomik alanı da etkilemektedir. Teknolojik gelişmelerin sonucunda artan üretim için gerekli olan iş gücünün sağlanması kent çevresinde öbeklenmiş sanayi kuruluşlarının insan gücü ihtiyacının giderilmesi kırsal nüfusun kent çevresine göçü ile mümkün olmaktadır. Ulaşım teknolojilerinin gelişmesi, insan hareketliliğinin ulaşım araçları sayesinde kolaylaşması yine göçü kolaylaştıran nedenler arasındadır.[184]

[181] Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası* (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 25.
[182] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama,* 48.
[183] Keleş, *Kentleşme Politikası*, 23.
[184] Keleş, *Kentleşme Politikası*, 25.

(6) Sosyal-Kültürel ve Eğitimle İlgili Etkenler: Sosyal ve kültürel nedenlerin başında eğitim, sağlık ve meslek gibi sebepler yer almaktadır. Mesleğin tayini, daha iyi bir eğitim veya yükseköğretimin farklı bir ilde olması ya da sağlık hizmetlerinden farklı yerlerde yararlanmak istenilmesi gibi etmenler göçe neden olmaktadır.[185] Eğitim-öğretim olanaklarından daha iyi yararlanma amaçlı yapılan yapılan göçler aynı ülke içinde farklı şehirlere yapılabildiği gibi yurtdışındaki eğitim kurumlarının imkânlarından yararlanmak için yabancı ülkelere de yapılabilmektedir. Bunun yanısıra alanında uzman kimselerin çalışma hayatında yurtdışını tercih etmesi göç olgusunun bir başka boyutudur. Beyin göçü olarak adlandırılan bu durum eğitilmiş kalifiye insan kaynağının hareketliliği anlamında kullanılmaktadır.

(7) Dini Etkenler: Dini saiklerle gerçekleştirilen göçlerde benimsenen dini inancın daha iyi yaşanabilmesi ya da inancını farklı yerlere yayma olgusunun önemli bir rolü vardır. Kur'an-ı Kerim'de göç ile ilgili olarak hicret kavramı kullanılmaktadır. Hicretin özünde de göç etme vardır. Ancak her göçü hicret olarak değerlendirmek uygun bir yaklaşım değildir. Çünkü hicretle ilgili hareketliliğin sebebi dinidir.[186] Ancak Siyer-i Nebi gözönüne alındığında Mekke'de karşılaşılan baskılardan kurtulup mensup olunan dini rahatça yaşayabilmeyi hedefleyen bunun yanı sıra müslümanların sosyal, ekonomik ve kültürel dışlanmışlıklarına son vermeyi amaçlayan hicretin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

(8) Sosyal ve Psikolojik Etkenler: Şehir yaşamının çekici özellikleri, hizmet ve olanakların fazlalığı, insanların daha hareketli ve geniş imkânları olan bir hayatı arzu etmesi, kentlerdeki özgürlük havası, şehirli olmanın insana verdiği gurur; bir anlamda statü atlama kaygısı-isteği, özellikle köyden kente göçün en önemli saiklerindendir.[187] Günümüzde Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletlerine yapılan bazı göçlerde aynı saiklerin etkisi olduğu söylenebilir.

[185] Tamer - Birvural, ''Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler'', 14.
[186] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama,* 44.
[187] Keleş, *Kentleşme Politikası*, 27.

2.5.2. Göçle İlgili Kavramlar

Göçle ilgili göçmen, geçici göçmen, sığınmacı, iltica ve mülteci kavramları kullanılmaktadır.

(1) Göçmen: Kişisel rahatlığı amacıyla dışarıdan herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan özgür iradesiyle göç etmeye karar veren kimseye denir.[188] Bu kimseler, göç ettikleri farklı coğrafi ve kültürel özellikleri olan yerde çalışmayı ve hayatını orada idame ettirmeyi planlamış olabileceği gibi uzun süre kalma maksadıyla da o yere yerleşebilir.[189]

(2) Geçici Göçmen: Genellikle iş akdiyle geçici göçmen işçi statüsü altında bireysel ya da bir şirketle yapılan sözleşme uyarınca belirli sürelerde bir ülkede çeşitli mevkilerde çalışmak üzere göç eden kimsedir.[190]

(3) Sığınmacı: Göçle ilgili ulusal ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde bir ülkeye mülteci olarak kabul edilmek için başvuru yapıp bu hususta neticeyi bekleyen kimsedir.[191] Sığınmacının bu talebinde gördüğü baskılar ve öldürülme korkusu hâkim olup genellikle yasa dışı bir şekilde yabancı bir ülkeye girilir.[192]

(4) İltica: Bu kelime Arapça olup sığınma anlamına gelen *l-c-e* kökünden türemiştir. Ancak ilticada zorlama altında olup sığınma talep etme anlamı bulunur.[193] Mülteci ise ırkı, dini, milliyeti veya siyasi görüşü, bir topluma mensubiyeti sebebiyle memleketinde haklı gerekçelere dayanarak zulme uğrama korkusu olan, bu korku sebebiyle mensubu

[188] *Göç Terimleri Sözlüğü,* çev. Littera Çeviri ve Dil Hizmetleri, ed. Bülent Çiçekli (Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü-IOM, 2009), ‘‘göçmen’’, 22.
[189] İlhan Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet temelleri ve Uygulama Alanları*, haz. Hakan Acar vd. (Ankara: Maya Akademi, 2013), 304.
[190] Göç Terimleri Sözlüğü, ‘‘geçici göçmen’’, 19.
[191] Göç Terimleri Sözlüğü, ‘‘sığınmacı’’, 49.
[192] Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, 304.
[193] Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-Ayn*, thk. Abdülhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, 2003), ‘‘lce’’, 4/70-71; İsmail b. Hammad el-Cevherî*, es-Sıhâh Tâcü’l-Lüğa ve Sıhâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar (Beyrut: Dâru’l-İlm lil-Melâyin, 1990), ‘‘lce’’, 1/71; Mecdüddin Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Muhammed Naim el-Araksusi (Beyrut: Müessesetü’r- Risale, t.y.), ‘‘lce’’, 51.

olduğu devletin korumasını talep edemeyen veya etmek istemeyen ya da yurt dışında olup haksızlığa uğrama endişesiyle ülkesine dönemeyen kimse için kullanılan bir kavramdır.[194] Hukuki olarak mülteci ve sığınmacı farklı anlamları ifade etse de dilimizde mültecinin öztürkçe karşılığı sığınmacıdır.[195]İltica başvurusunda bulunabilmek için bazı şartları taşımak gerekir. Sadece ekonomik nedenler, kuraklık, sel, deprem gibi doğal afetler sebebiyle yurdundan ayrılanlar, adi bir suç işleyip hakkında hüküm verilen ve cezadan kurtulmak için ülkesini terkeden, bilinçli bir şekilde savaş suçuna karışan, katliam, işkence gibi suçlara karışanlar mülteci statüsünden yararlanamaz. [196] Göçmenlerle ilgili farklı isimlendirmelerden de anlaşılacağı üzere uluslararası hukukta göçmenlerle ilgili statüler, farklı muamelelere tâbi tutulmaktadır.

3. Toplumsal Yaşam ve Dezavantajlı Bireylerin Sosyal Hayatta Karşılaştığı Problemler

İnsan, toplumsal bir varlık olarak tanımlanır. İnsani ictima yani insanların bir arada yaşamaları zorunlu olup insanın tek başına yaşaması düşünülemez. Gerek gıdasını ve gıdayı meydana getirecek alet-edevatı temin etme hususunda gerekse kendisini koruma ve tehditlere karşı hukukunu müdafaa etme hususunda diğer insanlara ihtiyacı vardır. Bunun yanısıra insanoğlunun herbir ihtiyacı bir maharet gerektirir ve insanın tek başına tüm becerilere sahip olması mümkün değildir. Toplumda her sanat-maharet sahibi diğer insanların ihtiyaçları karşılayabilecek biçimde yardımlaşma bilinci ile birbirine bağlıdır. Dolayısıyla insanın tek başına değil de toplum içinde yaşamasının en temel nedeni yardımlaşmadır. İnsan, yardımlaşma bilinciyle ihtiyaçlarını karşılarken ayrıca maddî-manevî bir haz almayı da arzu eder. Bu durum insanları zorunlu olarak birbirine bağımlı kılar.[197] İnsanoğlunun maddî ihtiyaçlarının karşılanmasında topluma ihtiyaç olduğu gibi manevî ihtiyaçların karşılanmasında da diğer insanlara ihtiyaç duyulur. Sevgi, güven, bağlılık insanın manevî yönünü teşkil eden en önemli duygulardandır. Bu duygular ancak

[194] Çağlar, *Türkiye'de Sığınmacılar*, 68.
[195] Çağlar, *Türkiye'de Sığınmacılar*, 66.
[196] *Türkiye'de Mültecilik ve Sığınma Başvurusu Bilgi Broşürü* (İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği, 2007), 3; Çağlar, *Türkiye'de Sığınmacılar*, 70.
[197] Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş (Şam: Darû'l-Ya'reb, 2004), 137-138; Şah Veliyyullah Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* thk. Seyyid Sabık (Kahire: Dâru'l-Cîl, 2005), 1/89.

karşılıklı paylaşımlarla değer kazanır. Bu nedenle en iptidai insan topluluklarından en modern toplumlara kadar insanın sosyal bir varlık olduğu gerçeği ile karşılaşılır.[198] İnsan, ihtiyaçlarını karşılamak için toplum halinde yaşamaya ihtiyaç duyduğu gibi iyi-kötü günlerinde diğer insanlarla sevincini-hüznünü paylaşmak ister. Özellikle yaşanan olumsuz hadiselerde dayanışmaya daha çok ihtiyaç duyulur. Zira insanın başına her zaman kaza, hastalık vb. durumların gelmesi muhtemeldir. Bu gibi durumlarda insan kendisine yeterli olamaz ve diğer insanların desteğine ihtiyaç duyar. Bu hususta tüm insanlar eşit olup, onların ülfet ve muhabbet içinde birlikte yaşaması da bununla ilgilidir. Zira insanların yalnız yaşamalarını zorlaştıracak birtakım zaafları da vardır.[199]

Zorunlu insanî birlikteliklerin toplum inşasında tek itici güç olduğunu söylemek mümkün değildir. Toplumların manevî boyutunu oluşturan, kültür ve medeniyeti inşa eden dini değerlerin de toplumun inşasında önemli bir yeri vardır. Ayrıca bilimsel, ahlâkî, sanatsal gereksinimler ve toplumların tercihleri sosyal yapıyı etkilemektedir.[200] Toplumları bir arada tutan bu unsurlar aynı zamanda insanın sosyal ihtiyaçlarının da bir yansımasıdır.

İnsanın toplumsal bir varlık olması toplumdaki herkesin aynı şartlar içinde, eşit koşullarda yaşaması için yeterli değildir. Çünkü toplum homojen bir birliktelik değildir. İnsanlar herşeyden önce fiziksel özellikleriyle birbirinden ayrılır. Cinsiyet, yaş, zekâ, dış görünüş, engelli olup-olmama gibi durumlar açısından insanların birbirinden farklılaştığı görülür. İnsanların çoğu zaman doğuştan getirdiği bu özellikler toplumda bazı farklılaşmalara da sebep olur. İnsanlar zekâ ve yeteneklerine göre toplumda avantajlı pozisyonlara gelir. Bazen derilerinin rengine göre dışlanır. İnsanların cinsiyetleri, dış görünüşleri onlar için bazen avantaj bazen de dezavantaj oluşturur. İnsanlar fiziksel özellikleri gibi toplumsal konumları açısından da heterojendir.[201] İnsanların farklı zekâya sahip olması, tabiatlarının yumuşak ya da sert olması, hırslı olup-olmama gibi özelliklerine göre toplumda farklı statüler oluşur.[202] Bütün bu farklılıkları birarada

[198] Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji-Toplumbilimi* (İstanbul: Filiz Kitabevi,1983), 11.
[199] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 1/89-90.
[200] Şaban Ali Düzgün, ''Bireyin, Toplumun ve Dinin İnşası Üzerine'', *Bütün Boyutlarıyla Din Sempozyumu* (İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı), 183.
[201] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum,* 87.
[202] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 1/91.

bulundurmak ve insanların eşit haklardan istifade etmesini sağlamak ise adalet ilkesiyle sağlanır.

İnsanlar hayatta farklı alanlarda dezavantajlar yaşayabilir. Dezavantajlı bireylerin karşılaştığı belli-başlı problemler şunlardır.

3.1. İnsani Değer-Saygınlık ile İlgili Problemler

Toplumsal statülerimizin bir kısmını doğuştan kazanırız. Irkçılığın hakim olduğu bir toplumda egemen ırkın mensubu olmak, ataerkil bir toplumda erkek çocuk olarak dünyaya gelmek insana avantaj sağlar. Din, mezhep, ırk ya da ait olunan milliyet, farklı derecelerde toplumsal statünün belirleyicilerindendir. Herhangi bir ırkın ya da dinin hâkim olduğu bir toplumda sayısal azınlıkta olanlar her zaman dezavantajlıdır.[203] Bunun yanı sıra insanda sonradan ortaya çıkan fiziksel, zihinsel, sosyo-ekonomik imkânsızlıklarla ilgili özellikler de dezavantajlı olmaya neden olabilir.

3.1.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler

(1) Çocukların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler: Çocukların sosyal ve psikolojik açıdan dezavantajlı duruma gelmesinde en önemli etken aile ortamıdır. Çocuğun doğal bir şekilde kendini ortaya koyabildiği, istek ve ihtiyaçlarına karşı duyarlılık gösterilen, takdir edildiği, merak ve öğrenme güdülerinin tatmin edildiği ve çocukla konuşulan aile ortamı, çocuğun gelişimini destekler.[204] Buna mukabil aile bütünlüğünün bozulduğu, eşler arasındaki kavgaların ve düşmanca söylemlerin arttığı aile ortamı, çocukta anne-babası tarafından istenmediği izlenimini uyandırır[205] ve bu durum çocuğun benlik algısını olumsuz yönde etkiler. Bilhassa ailedeki aşağılayıcı suçlamalar, şiddet ve kavga ortamı çocuğun özgüvenini sarsarak çocukta kaygı, korku, kızgınlık ve kötümserlik duygularının ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelir.[206] Dolayısıyla çocuğun

[203] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum,* 88, 90.
[204] Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yayın, 2003), 119.
[205] Nevzat Tarhan, *Kadın Psikolojisi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2005), 97.
[206] Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı,* 110.

yetiştiği aile ortamı çocuğun özdeğer algısı ile hayata ve insanlara karşı tutumu üzerinde belirleyicidir.

Ailede ortamı gibi ülkelerin gelişmişlik durumu da çocukların dezavantajlılığı üzerinde etkilidir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde çeşitli nedenlerle mağdur olan ve toplumsal hayatın dışına itilen çocuk nüfusu oldukça yüksektir. Bunun yanı sıra engelli çocuklar bilinçli bir şekilde dışlanmamış ve ayrımcılığa uğramamış olsa da engellilerin hayatını kolaylaştıracak sosyal politikalara yeterince önem verilmediği için toplumsal hayata katılamamaktadır.[207] Tüm bu olumsuz koşullar, çocuğun benlik algısını etkilediği gibi dış dünya tarafından gördüğü kabul ve değer üzerinde de belirleyici olmaktadır.

Çocukların gerekli değeri görememesinin başlıca nedenleri şunlardır: Çocuklar, yaşamlarının başlangıcından itibaren beslenme, gelişim ve hayatı öğrenme hususunda yetişkinlere bağımlıdır. Bu durum onları birçok olumsuzluğa açık hale getirir. Çocukların kendilerini çevresel tehlikelere karşı koruyamayacak yapıda olmaları, onları istismar ve sömürülmeye karşı savunmasız bırakmaktadır.[208] Örneğin ebeveynlerin, sosyal medya üzerinden -çocuğun mahremiyetini dikkate almaksızın- onun haysiyetini zedeleyici tarzdaki fotoğraf, ses kaydı ya da video görüntüleri paylaşmaları, arkadaş çevresi içinde çocuğu küçük düşürmektedir. Bu durum çocuğun psiko-sosyal gelişimi açısından ciddi bir sorun olduğu kadar kişilik haklarını zedelediği için kanunlara da aykırıdır.[209] Neticede toplumda çocukların kişilik haklarına saygı gösterilmemesi onların psikolojisini olumsuz etkilediği gibi çocukların sosyal hayatta yaşayabileceği birçok probleme de kaynaklık emektedir.

(2) Kadınların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler: Toplumsal yapının cinsiyet temelli ayrımcılık üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Özellikle ataerkil toplumlarda kadınların sadece cinsiyetleri sebebiyle dezavantajlı olduğu gözlemlenir. Ayrıca göçmen

[207] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 93.
[208] *Çocuk Hakları ve Gazetecilik Uygulamaları, Hak Temelli Perspektif* (UNICEF: Dublin Teknoloji Enstitüsü, 2007), 16-17.
[209] Türk Medeni Kanunu. *Resmî Gazete* 24607 (8 Aralık 2001), Kanun No. 4721, md. 24; Hüseyin Serin, ''Sosyal Medyada Çocuk Hakları İhlalleri: Ebeveynler ve Öğretmenler Farkında mı?'', *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2019), 16-17.

olmak, mahkûm olmak ya da cezaevinden tahliye olmak veya boşanmak gibi bazı risk faktörleri dezavantajlılık anlamında kadınlar açısından risk faktörlerindedir.[210]

Kadınların maruz kaldığı cinsiyet temelli olumsuzlukların yanı sıra kendilerine sosyal bir statü elde edememeleri de insan olarak yeterli değeri görememelerinin nedenlerindendir. Özellikle eğitim eksikliği, göç ve ailevi nedenler, kadınlar için sosyal statü ve değer kazanma açısından engel teşkil etmektedir. Ülkemiz açısından geleneksel aile yapısının neden olduğu olumsuzluklar, genellikle erkek tarafından uygulanan psikolojik baskı kadının saygın bir konum elde etmesine engel teşkil eden hususlardandır.[211] Ancak kadınlar, sadece psikolojik anlamda baskı ve şiddete maruz kalmamaktadır. Bunun yanında kadınlar, fiziksel, cinsel, duygusal ve ekonomik vb. alanlarda şiddete maruz kalabilmektedir.[212] Kadına yönelik şiddet, çocukların, ailenin ve toplumun huzur ve refahını etkileyen sosyal bir problem olup şiddetin son seviyesi kadın cinayetlerinde kendini göstermektedir.[213] Bu durum kadın olarak değer görmemenin ötesinde hayat hakkının hiçe sayılmasıdır.

Sonuçta birçok kültür ve toplumda erkek olmanın yüceltilmesi, kadınların sosyal bir statüye sahip olma hususunda yaşadığı zorluklar, ekonomik bağımlılık, aileyle ilgili sorumlulukları yerine getirirken ve sosyal hayatta karşılaşılan çeşitli olumsuzluklar nedeniyle kadınlar gereken insanî değeri görememektedir.

(3) Yaşlıların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler: Yaşlılık dönemi, fiziksel, biyolojik, sosyal, ekonomik vb. birçok gerilemenin yaşandığı bir dönemdir. Şüphesiz bunların en önemlilerinden biri toplumsal alanda yaşanan gerilemelerdir. Özellikle aile yapısında meydan gelen değişimler, yaşamın sürdürüldüğü yerle ilgili problemler, bulunduğu ortama intibak sağlayamama, yalnızlık, rol ve statülerin kaybı, ulaşımla ilgili problemler sosyal hayatta yaşanan sorunlardan bazılarıdır. Günümüzde şehir hayatında

[210] Rumeysa Akgün, ‘‘Kadınlar’’, Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar,* ed. Hüseyin Doğan (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 76.
[211] İsmail Akyüz, ‘‘Kur’an Kurslarındaki Kadınların Sosyalleşmelerine Yönelik Değerlendirme ve Çözüm Önerileri’’, *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur’an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar,* ed. Abdullah İnce (Ankara: İlahiyat, 2019),131.
[212] Tarhan, *Kadın Psikolojisi*, 96.
[213] Akgün, ‘‘Kadınlar’’, 67.

ailede kendisine yer bulamayan yaşlı bireyler ya huzurevlerinde ya da köylerinde yalnız yaşamak durumunda kalmaktadır.[214] Dolayısıyla değişen sosyal yapı yaşlı bireyleri yakınlarından soyutlanmış bir çevrede yaşamaya mecbur etmektedir. Zira yaşlı insan emeklilikle birlikte daha önce birlikte olduğu sosyal gruptan ayrılmış, iletişimsel anlamda daha sınırlı bir çevrede hayatını idame ettirmeye başlamıştır. Yaşlı insanları bu şartların içinde en çok etkileyen durum ise eşinin, çocuklarının ve çevrenin yaşlılara yeterince değer vermemesidir. Gereken ilgi, sevgi ve saygıyı göremeyen yaşlı bireylerin ruhsal dengesi bozulmakta ve kendine olan güveni azalarak özsaygısını kaybetmektedir.[215] Nitekim toplumda saygı gören, aranılan ve değer verilen yaşlıların, sosyal hayattan soyutlanan yaşlılara göre daha mutlu ve huzurlu olduğu gözlenmektedir.[216]

İnsan hangi yaşta olursa olsun hayata ve çevresine katkı sağladığı sürece huzurlu ve mutlu olur. Yaşlı bireylerin kendilerini yeteri kadar değerli hissedememelerinin temelinde gençlik ve yetişkinlik dönemlerindeki kadar bir işe yarayamama duygusunun önemli bir yeri vardır.[217] Ayrıca yaşlılık döneminde hayatla ilgili beklenti ve emellerin gerçekleşmemesi de değersizlik duygusuna neden olabilmektedir.[218] Özellikle günümüzde toplumdan soyutlanan yaşlı insanlar hiçlik ve değersizlik duygusu hissetmekte ve bu duygular ölümle simgeleşerek ölüm korkusunun daha çok hissedilmesine neden olmaktadır.[219] Yaşlı bireylerin çevresinden yeterli ilgi ve alâkayı görememesi ve onların hayatla ilgili beklentilerinin gerçekleşmemesi hem çevrenin onlara verdiği değeri hem de yaşlı bireylerin özsaygısını olumsuz etkilemektedir.

[214] Seda Topgül, ‘‘Yaşlıların Sosyo-Ekonomik Durumları Üzerine Bir Değerlendirme’’, *Toplumsal ve Siyasal Bilim Araştırmaları*, ed. Mustafa Talas (b.y.: Institution of Economic Development And Social Researches Publications, 2018), 172.
[215] Özcan Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1989), 171; Ali Seyyar, *Değişen Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Politikalar* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2006), 193; Beyza Bilgin, *İslam ve Çocuk* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 99.
[216] Sefa Saygılı, *Yaşlılık Psikolojisi* (İstanbul: Türdav Yayın Grubu, 2015), 142.
[217] Habil Şentürk, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), 125.
[218] Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü,* 188.
[219] Hayati Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: DEM Yayınları, 2008), 33.

3.1.2. Engellilerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler

Engelli bireyler sosyal hayatta bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde sergilenen bazı olumsuz tavırlara muhatap olabilmektedir. Yetenekleriyle değil engelli vasfıyla ön plana çıkarılan engellilere karşı bazen aşırı koruyucu tavırlar sergilenmesi bazen de aşağılanarak saygı gösterilmemesi bu olumsuzluklardandır. Ayrıca bu tarz davranışlar engellide acizlik, suçluluk ve değersizlik vb. duyguların ortaya çıkmasına yol açarak [220] onların içine kapanmasına neden olmaktadır. Bu şekilde hayattan soyutlanan engelliler geleceğe umutla bakma[221] ve kendilerini gerçekleştirmek için yaşamsal gereksinimlere ulaşma hususunda zorlanmaktadır.[222]

Engellilerin toplumdaki değer ve saygınlıklarını etkileyen hususların başında eğitim olanaklarını diğer insanlar kadar kullanamamaları ve kendi geçimlerini sağlayacakları bir iş-meslek edinememeleri ya da çeşitli nedenlerle uzun süre bir işte çalışamamaları gelmektedir. Genel anlamda insanların bir işe girerek geçimlerini sağlamaları, sadece tüketen değil üreten olarak sosyal ve ekonomik hayata katılmaları, statü elde etmelerini sağlar. Ancak engelli istihadımının son derece az olması onların sosyal statü elde etmelerinin önünde engel teşkil eder.[223] Bunun yanı sıra engelli bireyler bir işe yerleşseler dahi daha az kazanç elde ederler. Daha az eğitim alabilmeleri ve daha az istihdam edilmeleri sebebiyle ise yoksulluğa daha fazla maruz kalırlar.[224] Dolayısıyla sosyal-ekonomik hayata dahil olarak kendileri için diğer insanlar gibi bir statü edinmekte zorlanırlar.

İş ortamının uygun fiziki koşullara sahip olmaması, işverenin engelli bireylere daha az verim sağlanan çalışan gözüyle bakması, iş arkadaşlarının engelli bireyi yeterince

---

[220] Deniz Ergüden, *Sosyal Dışlanma Açısından Bedensel Engelli Bireylerin Yaşantılarının İncelenmesi,* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 33-37.
[221] Seda Topgül, ‘‘Engellilerin Kentsel Erişim Sorunları ve Yaşam Standartları Üzerine Tokat Şehri Örneği’nde Bir Değerlendirme’’, *Toplumsal ve Siyasal Bilim Araştırmaları***,** ed. Mustafa Talas (b.y.: Institution of Economic Development And Social Researches Publications, 2018), 70.
[222] Kablay - Yaşar Şimşek, ‘‘Türkiye’de Dezavantajlılık: Engelliler ve Sosyal Politika’’, 13.
[223] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*, 153.
[224] World Health Organization (WHO), *World Report on Disability* (Malta: World Health Organization, 2011), 263.

kabullenememesi, mesleki bilgi ve beceri gerektiren şeyleri yeterince kullanamama iş hayatında engellilerin yaşadığı diğer problemlerdendir.[225] Bu sorunların birçoğunun kronik hale geldiği görülür. Zira sorunların çözümünde çokboyutlu bir yaklaşımının benimsenmemesi, engelli bireylerin sosyal hayatta yer alamaması ve sosyal hizmetlerin yetersizliği bu sorunları müzmin hale getirmektedir. Sonuçta engelli insanlar izole bir şekilde başkalarına bağımlı bir hayat yaşamak mecburiyetinde kalmaktadır.[226] Engellilerin yaşadığı kronik sorunlar, onların özgüven ve özsaygılarını etkilediği gibi toplumun onlara karşı yaklaşımını ve kabullerini etkilemektedir.

3.1.3. Yoksulların İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler

İnsanın sosyal hayattaki değerini belirleyen farklı kıstaslardan bahsetmek mümkündür. Ancak modern yaşamda ekonomik durumun sosyal statüyü belirlemede etkin olduğu ve diğer faktörlerin de nispeten etkisini sürdürdüğü bir yaklaşım hakimdir.[227] Bu durum şehirde veya köyde ekonomik anlamda sıkıntı yaşayan bireylerin sosyal görünürlüğünü etkilemektedir. Şehir hayatında alt gelir grubunda olup işsizlik sorunu yaşayan aileler ile köyde topraksız aileler yoksulluk sorunuyla daha çok karşılaşmaktadır. Bu durum yoksulluk kültürü denilen alt sosyo-kültürel yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Yeni nesiller açısından birçok risk faktörünü içeren bu yapı, korunmaya muhtaç çocuklar sorununun da en belirgin olduğu alandır. Yoksulluk kültürü saygın bir benlik algısı edinme, toplumda kabul gören bir statü sağlama, kendini doğru biçimde ifade edebilme ve gelecekle ilgili plan yapabilme hususunda önemli problemleri beraberinde getirmektedir.[228] Genellikle büyük şehirlerde gecekondu bölgelerinde kümelenen ve ekonomik anlamda alt gelir grubunu oluşturan bu kimseler, farklı bir yaşam alanı içinde ayrı bir sosyo-kültürel çevre oluşturmaktadır. Kendi imkânları içinde alt ve üst gelir seviyesine sahip olan bu yapı, çevreden ayrışmış bir sosyal birliktelik meydana getirmektedir.[229] Doğrudan sosyal dışlanmanın bir tezahürü olan bu tabakalaşmada

[225] Esra Burcu, *Türkiye'de Özürlü Birey Olma- Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2007), 192.
[226] WHO, *World Report on Disability,* 2011, 263.
[227] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum,* 91.
[228] Zeki Karataş, ''Korunmaya Muhtaç Çocukların Sorunları'', *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, yay.haz. Ahmet İshak Demir (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2010), 831-832.
[229] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum,* 183.

belirleyici olan şey yoksulların kendileri gibi olan insanlar içinde ayrı bir yaşam alanı oluşturmasıdır. Ancak yoksulluk, insanı yalnızca sosyal tabakalaşma ya da sosyal ayrışma anlamında etkilemez. Yoksulluğun insanı bazen inanç bazen de ahlak ve davranış olarak zorlayan boyutları olabilir. Maddî olumsuzluklarla mücadele etmekte zorlanan bazı kimselerin kanunlara ve ahlaka uygun olmayan yollara tevessül etmesi söz konusu olabilir. Zira yoksulluğun neden olduğu çaresizlik iffetini korumakta zorlanan kimseleri hırsızlık gibi suçlara ve gayrı ahlâkî çözümlere sevk edebilir.[230] Dolayısıyla yoksulluk bazı kimseleri insan haysiyet ve onuruna aykırı işler yapmaya da mecbur bırakabilir.

3.1.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler

Suç olgusunun toplum ve suçlu açısından farklı bir anlamı vardır. Suç, toplum açısından bir yandan sosyal bağı, dayanışmayı güçlendirmekte öte yandan suç işleyen için toplumsal çözülme, toplumla bütünleşmenin sağlanamaması anlamı taşımaktadır.[231] Günümüz toplumlarında ceza almış suçluların hapishanelerde ıslah edilmesine çalışılmaktadır. Bu durum suçlunun bire-bir ıslahını sağlamasa da en azından kendisi gibi suçlularla biraraya gelerek daha fazla yozlaşmasını önlemektedir.[232] Suç işleyen kimse hapishane ortamında sosyal hayattan tecrit edilerek cezalandırılmaktadır.

Toplumsal normlardan sapma ve suç söz konusu olduğunda, karşı karşıya kalınan sorunların başında toplumdan soyutlanma, ayrışma, dışlanma ya da damgalanma olarak isimlendirilen bir kabul görememe durumu söz konusu olmaktadır.[233] Bahsi geçen durumlar, toplumun suçluya karşı tavır aldığını ve suç olgusunun insanî değer ve saygınlığı zaafa uğrattığını göstermektedir. Özellikle kadın mahkûmlar açısından sosyal dışlanmanın daha belirgin olduğu görülmektedir. Zira kültürel olarak kadın olmak ile suç işlemek yan yana düşünülemeyen kavramlar olup kadınların suç bağlamında daha az risk

[230] Mustafa Şen, *Kur'an'da Zenginlik ve Fakirlik* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 162.
[231] Meral Timurturkan, vd., ''Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç'', *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/20 (Eylül 2017), 139.
[232] Lombroso, *Suç İşlemenin Sebepleri ve Önlemleri*, çev. Sadi Anadolu (İstanbul: Sebat Kitabevi, 1935), 50.
[233] Timurturkan vd., "Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç'', 138.

taşıyan davranışlar sergilediği varsayılmaktadır. Bu pozitif ön kabule rağmen kadınların suç işlemesi, onları kötülükte tahrik edici unsur olarak algılanmasına neden olmaktadır. Hukuk önünde, yakın akraba, sosyal çevre ve hapishane yönetiminin zihinsel alt yapısındaki bu algı, kadınların kamusal ve sosyal destekten yoksun kalıp dezavantaj yaşamasına neden olmaktadır.[234]

Sadece suç işleyen ya da tutuklanıp hüküm giyen kimseler değil denetimli serbestlikten yararlanma hakkını kazanmış kimseler de sosyal hayatta kabul görmekte zorlanmakta ve sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır. Her ne kadar denetimli serbestlikten yararlanma, belli ceza ve yaptırımların uygulanmasından sonra suçlunun sosyal hayata dahil olması anlamına gelse de hükümlü olarak etiketlenmenin getirdiği dezavantajlar ve toplumsal önyargılar varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla mahkûm olarak etiketlenen birey, toplumsal yaşam içinde çok farklı sorunlarla karşılaşmakta; sosyal ve ekonomik hayata dahil edilmek istenmemektedir. Genel olarak suçlu olarak damgalanmış ve ceza almış birey, sosyal çevresini, ailesini, işini kaybetmekle karşı karşıyadır. Cezası bittiğinde ise bireyin, özel ilişkilerinden sosyal çevresine, iş yaşamından boş zaman değerlendirmesine kadar birçok alanda zorluklarla karşı karşıya kalması olasıdır. Aile ve yakın ilişkilere zarar veren mahkûmiyet durumu, yalnızlaşmaya ve psikolojik sorunlara neden olmaktadır. Suç işleme sebebiyle özgürlüğünü kaybeden ya da suça karışıp cezasını çektikten sonra normal yaşama karışan bireyler, sosyal çevre tarafından benimsenme, iş bulma ve kimseye muhtaç olmadan insanî bir yaşam sürme konusunda önemli engellerle karşılaşmaktadır.[235] Oysaki cezasının infazından sonra eski hükümlü sosyal hayata katılmaya hak kazanmış demektir. Ancak eski hükümlünün cezasını hapishane dışında devam ettirmeye çalışmak ve onu insanî itibarından mahrum bırakmak cezalandırma mantığıyla bağdaşmamaktadır. Suç, insanın yanılması veya sapmasıdır ancak bir insanı sürekli olarak işlediği suçla özdeşleştirmek hatta damgalamak adil bir yaklaşım

[234] Bilgin - Doğan, ‘‘Tutuklu ve Hükümlüler’’, 287.
[235] Timurturkan vd., “Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç’’, 153; Mehmet Nusret Bedük, ‘‘Türk İş Hukuku’nda Eski Hükümlü İstihdamı’’, *Çimento İşveren Dergisi* 16/1 (Ocak 2002), 18.

değildir.[236] Eski hükümlüler sosyo-psikolojik sebeplerle kendilerini toplumun bir ferdi olarak görmekte zorlanmakta ve toplumda kendilerine bir yer edinmekte zorlanmaktadır.

3.1.5. Göçmenlerin İnsani Değerle İlgili Karşılaştığı Problemler

Göç, birçok fırsatı ve sorunu beraberinde getiren bir olgudur. Göçün beraberinde getirdiği en önemli sorunlardan biri sosyal uyum problemidir. İnsanlar göç ettikleri yerlere kendi dil, giyim-kuşam, gelenek-görenekleri ile inançlarını da taşımaktadırlar. Bir açıdan kimliğini ve değerlerini korumayı sağlayan bu durum diğer yandan adaptasyon sağlayamama, çevre ile sorunlar yaşama ve yerli unsurlar tarafından kabullenilmeme gibi problemlere yol açmaktadır. Çoğunlukla geri dönme amacıyla yapılan göçlerde kalıcı yerleşim sağlanmışsa hem çevresel koşullar hem de yeni nesillerin tevarüs eden problemler içinde dünyaya gelmesi sorunları daha fazla derinleştirmektedir.[237] Özellikle kültür çatışmasından kaynaklanan yerli unsurların göçmenleri kabullenememesi durumu göçmenlerin insanî ölçülerde saygı görememelerine neden olmaktadır. Bu durum bir süre sonra göçmenlerin bulundukları yerde yalnızlaşmasına ve çevreyle olan iletişimlerinin sınırlanmasına neden olmaktadır.[238]

Zorunlu olarak göç etmek zorunda kalan kimseler, ihtiyari olarak göç edenlere göre insan onuruna aykırı muamelelere daha çok maruz kalmaktadır. Yerinden-yurdundan edilen insanlar göç ettikleri ülkelerde çeşitli şekillerde aşağılanmakta, dışlanmakta ve ötekileştirilmektedir. Çalışma hayatında fiziksel anlamda sömürülen zorunlu göçmenler en ağır koşullarda çalışmak mecburiyetinde bırakılmaktadır.[239] Bir anlamda işverenler tarafından göçmenlerin emekleri istismar edilmekte ve göçmenler, insanî olmayan koşullarda hayatlarını kazanmaya mecbur bırakılmaktadır. Sosyal, kültürel ve ekonomik

[236] Memet Zeki Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 272.
[237] Çağlar, *Türkiye'de Sığınmacılar*, 62.
[238] Tomanbay, ''Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma'', 317-318.
[239] Hür Hassoy, ''Sığınmacılara İlişkin Genel Durum'', *Savaş, Göç ve Sağlık* (Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 2016), 16-17.

alanlarda birçok ayrımcılığa maruz kalabilen göçmenlerin sosyal dışlanma problemi ile karşılaşması kaçınılmaz hale gelmektedir.

3.2. Sağlıkla İlgili Problemler

Dünya Sağlık Örgütü Anayasasında (1946) sağlık, hastalık, sakatlık vb. durumların olmaması ve bedensel, psikolojik, sosyal açıdan iyi olmak şeklinde tarif edilir.[240] Ancak bedensel, ruhsal ve sosyal anlamda iyilik halinde olmak birçok olumsuzluğa maruz kalan dezavantajlı gruplar için her zaman mümkün değildir.

3.2.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler

(1) Çocukların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler: Sağlık açısından en temel gösterge insanın sağlıkla ilgili imkânlara ve hizmetlere dilediği zaman ulaşmasıdır. Ancak çocuklar başta olmak üzere dezavantajlı gruplar, sağlık hizmetlerine ihtiyaç duydukları oranda ulaşmakta zorlanmaktadır. Çocukların anne karnından başlayarak gelişimlerinin her aşamasında itinalı bir bakıma ihtiyacının olması meseleyi daha önemli hale getirmektedir.[241] Öncelikle sağlıklı bir hamilelik dönemi geçiren anne adaylarının çocuklarının sağlıklı bir şekilde dünyaya gelme ihtimali daha yüksektir. Çocuklar için doğum öncesi kadar önemli olan bir başka dönem de ilk üç yaştır. Hayatın ilk üç yılı bilinçli bakım ve gözetim, çocukların ciddi rahatsızlıklara yakalanmasını engellediği gibi karşılaşılan sağlık sorunlarında tedavi sürecini de olumlu anlamda etkilemektedir.[242] Bir çocuğun, gelişimini destekleyen bir bakım görebilmesi de sağlık hizmetlerinden gerektiği biçimde yararlanabilmesi de maddî koşullarla ilgilidir. Bu durumda ekonomik imkânları sınırlı ailelerin çocuklarının sağlık açısından daha fazla risk altında olduğu söylenebilir.

---

[240] *Constitution of the World Health Organization* (Basic Documents Forty-fifth edition, Supplement, October 2006), 1. (The Constitution was adopted by the International Health Conference held in New York from 19 June to 22 July 1946, signed on 22 July 1946)

[241] Kahraman - Kahraman, ‘‘Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünya’da ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu’’, 259.

[242] Tevfik Özlü, ‘‘Çocuk ve Sigara’’, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, yay.haz. Ahmet İshak Demir (İstanbul: Ensâr Vakfı Yayınları, 2010), 75.

Her insanın sağlığı için risk faktörü olan kazalar çocuklar açısından da önemli problemlerin kaynağıdır. Gerek evdeki eşyalar gerekse elverişli olmayan çevresel koşullar, çocuk için zehirlenme, yaralanma, sakatlanma ve en kötüsü ölümle dahi sonuçlanabilecek tehlikelere zemin hazırlamaktadır. Çocuklarda psiko-motor gelişim tamamlanmadığı için nerede-nasıl kaza geçirebileceğini kestirmek mümkün değildir. Ancak bazı çevresel koşulların trafik kazası, yaralanma ve zehirlenme riskini artırdığı bilinmektedir. Yutulma ihtimali olan küçük cisimler, temizlik ürünleri, çocuğun erişebileceği yerde bulunan ilaçlar, mutfakta yanma riski oluşturabilecek ev aletleri ve kesici aletler bu risk faktörlerindendir.[243] Çocuk sağlığı için tehdit unsuru olabilecek etkenlerin fazla olması kadar çocukların bu tehditlere karşı savunmasız oluşu da sağlıkla ilgili olumsuz neticelere kapı aralamaktadır.

(2) Kadınların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler: Kadın sağlığı, bir kız çocuğunun doğumundan ölümüne kadar tüm yaşam dönemlerindeki sağlıkla ilgili durumları içermekte olup kadın sağlığı ile ilgili sorunlar kadının yaşam evresine göre farklılık gösterir.[244] Kadınların doğumundan gelişmesine, olgunlaşmasına, yaşlanmasına ve ölümüne kadar sağlık sorunları çok ve çeşitlidir. Kadınların yaşam dönemleriyle içinde yetiştikleri kültürel yapının beraberinde getirdiği özellikler veya sorunlar birlikte değerlendirildiğinde sağlıkla ilgili problemlerin sayısı da çeşidi de artış gösterir. Dolayısıyla kadın sağlığını sadece biyolojik faktörlerle değil, sosyo-kültürel, ekonomik, siyasal-politik etkenlerle birlikte değerlendirmek gerekir.[245] Kadınlar, erkeklerle kıyaslandığında -özellikle akciğer kanseri ve kalp hastalıklarında- sağlık hizmetlerine ulaşmada ve gerekli tedaviyi almada daha fazla problem yaşamaktadır. Tıp biliminde, kadın sağlığı denilince hamilelik ve doğum süreci ile ilgili rahatsızlıklar ve tedavisi ön plandadır. Ancak daha çok kadınların karşı karşıya olduğu tiroit hastalıkları, romatizmal hastalıklar, kemik erimesi, şeker hastalığı ve çoğunlukla kadınlarda görülen depresyon gibi hastalıklar nispeten daha geç dönemde tıp ilminin ilgi alanına girmiştir. Ayrıca kadınlarda, ait olunan sınıfa, ırka ve etnik yapıya bağlı olarak değişkenlik gösteren birçok

[243] Çakmaklı, *Aileler İçin Sosyal Hizmet*, 199-200.
[244] Kafiye Eroğlu, ‘‘Kadın ve Üreme Sağlığına Genel Bakış’’, *Kadın Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği El Kitabı,* yay. haz. Anahit Margirit Coşkun (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021), 16.
[245] Gül Özsan, *Türkiye'de Modernleşme ve Kadın Sağlığı Politikaları* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 67.

hastalık hakkında henüz yeterince araştırma yapılmamıştır.[246] Diğer sağlık sorunlarıyla kıyaslandığında hamilelikle ilgili daha titiz çalışmaların yapılmasının sebebi ise anne ve çocuk ölümlerine yol açabilecek önemli sağlık sorunlarının bu dönemde ortaya çıkmasıdır.[247] Bu rahatsızlıkların en önemlilerinden şeker hastalığı, gözlerdeki görme kabiliyetine zarar verdiği gibi böbrek fonksiyonlarında bozukluk hatta hamilelikle etkileşime girdiğinde ölüme kadar varabilen olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Yine kalp damar hastalıkları,[248] düşük ve zor doğum gibi hayati problemlere sebebiyet verebilecek sonuçlar doğurabilmektedir. Ayrıca, kansızlık veya gebeliğe bağlı olarak şiddetlenen diğer hastalıklar da kadınların sağlığını tehdit eden risk faktörlerindendir.[249]

Sağlık konusunda en önemli belirleyicilerden biri sosyo-ekonomik statüdür. Bu da bireyin iş tecrübesinin yanında ailesinin ekonomik ve sosyal durumunun bir ölçüsüdür.[250] Bir kadının sosyo-ekonomik statüsü, eğitim düzeyi, çalışma yaşamı ve ekonomik yaşama katılımı, kadına biçilen toplumsal rol, sosyal güvence, siyaset ve temsil durumu ve sosyal engellerin etkileşimiyle belirlenmektedir.[251] Sağlıkla ilgili konularda bilinçli olma, gerektiğinde sağlık kurumlarına müracaat etme, tedavi olanaklarından yararlanma, sağlık sigortası veya sosyal sigorta kapsamında olma, sağlıkla ilgili gerekli maddî olanaklara sahip olma gibi sağlıkla ilgili sosyo-ekonomik göstergelerden bahsedilebilir. Ancak sağlıklı yaşam bilincine sahip olma anlamında kadınların farklı özellikler göstermesi kadar sağlıkla ilgili imkânlara sahip olma ve bunları kullanma anlamında da kadınlar arasında farklılıklar söz konusudur. Zira yoksulluk ve göç olgusu maliyeti yüksek sağlık bazı sağlık hizmetlerine ulaşma konusunda her insan gibi kadınları da dezavantajlı hale getirebilmektedir.

---

[246] Özsan, *Türkiye'de Modernleşme ve Kadın Sağlığı Politikaları*, 64-65.
[247] Nuran Kömürcü - Yeliz Doğan Merih, ‘‘Gebelik Dönemi Sorunları ve Hemşirelik’’, *Kadın Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği El Kitabı*, yay.haz. Anahit Margirit Coşkun (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021), 168.
[248] Rene Frydman - Sabine Taylor, *Hamilelik*, çev. Mâide Selen (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 72,
[249] Ayşe Akın -vd., “Türkiye’de Anne Ölümleri ve Nedenleri”, *Aktüel Tıp Dergisi Kadın Sağlığı Özel Sayısı* 6/1 (Ocak-Şubat 2001), 24.
[250] Ronald Musızvıngoza, *Kadın Sağlığının Sosyo-Kültürel Belirleyicileri: 15–49 Yaş Grubundaki Anne Adaylarının Doğum ve Sağlık Hizmetleri Süreçlerinin İncelenmesi* (Bursa: Bursa UludağÜniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 75.
[251] Eroğlu, ‘‘Kadın ve Üreme Sağlığına Genel Bakış’’, 20-21.

(3) Yaşlıların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler: Yaşlanma ya da yaşlılık kavramlarının tanımlarında dikkati çeken husus fizyolojik, ruhsal, sosyal-ekonomik alanlarda insanın bir gerileme dönemine girmesidir. İnsanın biyolojik yapısında organların işleyişi ile ilgili yavaşlama ve bozuklukların ortaya çıkması da yaşlılık döneminin özelliklerindendir.[252] Bu durum yaşlılıkla hastalıklar arasında bir ilişki olduğu anlamına gelir. Zira hastalıklar yaşlılıktaki olusuz süreçleri çabuklaştırdığı gibi yaşlılıkta ortaya çıkan hastalıklarda da artış görülmektedir.[253] Neticede yaşlılığın insanı güçsüz bırakması kaçınılmaz hale gelmektedir.[254] Yaşlılığın insanda yaptığı değişiklikler, organlardaki küçülme; dokuların direncinin ve esnekliğinin azalması; atardamarların tıkanması ve sertleşmesi; tümörlerin ortaya çıkması şeklinde dört grupta incelenir.[255] Nitekim yaşlanma, beyin, akciğer, karaciğer gibi organlarda küçülme ve daralmalar meydana getirmekte; sindirim ve boşaltım sistemlerinde aksamalara neden olmaktadır.[256] Ayrıca yaşlılıkla birlikte psikolojik ve psikiyatrik sorunların görülme sıklığı da artmaktadır. İnsanın fiziksel ve biyolojik yapısında meydana gelen aksamaların strese neden olması doğaldır ancak depresyon, şizofreni, demans, kişilik bozuklukları gibi bazı hastalıklar yaşlıları zor durumda bırakabilmektedir.[257]

Yaşlanmayla beraber hastalıklar kadar tedavi süreci de bazı sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Zira yaşın ilerlemesiyle birlikte hastalıklar için kullanılan ilaçların tesiri ya düşmekte ya da daha uzun sürede tesir etmektedir. Yaşlılarda kulaktan dolma bilgilerle hastalıkları iyileştirme eğilimi daha fazla olup tarihi geçmiş ilaç kullanım olasılığı da yüksektir. Yine yaşlı bireylerin reçetede yazan uyarılara göre ilaç kullanma durumu son derece sınırlıdır. Yaşlılarda hastalık sayısının artması, birden fazla ilaç kullanma sebebiyle ilaçların yol açtığı yan etkiler, yaşlıların tedavi sürecinde başa çıkmak zorunda olduğu olumsuzlardandır.[258] Bunların yanı sıra sakatlanmalara maruz kalma; ileri

[252] Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü*, 166; Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 31.
[253] Beauvior, *Yaşlılık- İlk Çağı*, 44.
[254] Feridun Tekin, *Hz. Peygamber Döneminde Sosyal Hizmetler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 130.
[255] Melahat Aybar, *İhtiyarlık ve Hastalıkları* (İstanbul: Tan Matbaası, 1966), 24.
[256] Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı,* 287.
[257] Işın Baral Kulaksızoğlu, ‘‘Yaşlılık ve Psikiyatrik Hastalıklar’’, *Klinik Gelişim Dergisi* 22/4 (2009), 65.
[258] Saygılı, *Yaşlılık Psikolojisi,* 111.

yaşlarda ailenin bakım ve desteğine sürekli veya geçici olarak ihtiyaç duyma, karşılaşılan önemli problemler arasındadır. [259]

Yaşlı bireylerin sağlık durumunu yakından ilgilendiren bir konu da geleneksel ya da modern bir aile düzenine sahip olmakla ilgilidir. Geleneksel toplumlarda yaşlılar, ailenin bir parçası olarak saygı gördüğü gibi aile içinde bakım ve ihtiyaçları karşılanarak daha sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirmeleri sağlanır. Ancak modern toplumlarda değişen yaşam tarzı buna imkân vermemektedir. Sanayileşme ve şehirleşmenin beraberinde getirdiği çağdaş yaşam koşullarının çekirdek aile modelini gündeme getirmesi, ailenin sosyal koruma işlevinin yaşlı bireyler açısından azalmasına yol açmıştır. 20.yy.'ın son çeyreğinde tek ebeveynli ailelerin artması yine yaşlılık dönemindeki bireyler açısından önemli bir problemdir. Özellikle Batı'da yaşlı nüfusun artması devletin sosyal politika anlamında yaşlı bireylerin bakım ve sağlık giderleriyle ilgili yeni ve maddî açıdan külfetli düzenlemeler yapmasını gerektirmiştir. [260] Dolayısıyla yaşlılıkta yaşanan sağlık sorunlarının, sağlıkla ilgili gereksinimler ile sağlık harcamaların artmasıyla ilgili bir yönü bulunmaktadır.

Yaşlıların sağlıkla ilgili yaşadığı dezavantajların sağlık kuruluşlarından kaynaklanan boyutunda ise genç ve yaşlı hastalara yaklaşımın farklı olması dikkate değerdir. Özellikle bakımevlerinde kalanlar, çok fazla ömrü kalmadığı düşüncesiyle sağlık çalışanlarından gerekli sağlık hizmetini alamamaktadır. Bunun yanı sıra sigorta sistemlerinin yaşlıların sigortayla ilgili sorumluluklarını yerine getirmemesi ve bu durumun hastane bakımındaki olumsuz yansımaları da yaşlıların sağlık alanında karşılaştıkları dezavantajlardan sayılabilir.[261] Dolayısıyla yaşlı insanların sağlık sorunlarının, yaşadıkları dönemle ilgili olduğu kadar sağlık kurumları ve sağlık sistemiyle ile ilgili bir boyutu da bulunmaktadır.

[259] Seyyar, *Değişen Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Politikalar*, 193.
[260] Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 84.
[261] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 692.

3.2.2. Engellilerin Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler

Engelli bireyler, çeşitli şekillerde sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Her şeyden önce sağlıkla ilgili bütün kurum ve kuruluşlar engellilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek uygunlukta değildir. Engellilerin, sağlık kurumlarına ulaşımda güçlük çekmesi, sağlık hizmetlerinin bakım ve rehabilitasyon bölümleri açısından yeterli olmaması, tedavinin devamlılığının sağlanamaması, engellilerin engel durumu dışındaki sağlık sorunları hususunda sağlık kurumlarına vaktinde müracaat edememesi gibi farklı sorunları bulunmaktadır.[262] Bu açıdan devlet kurumunun tüm vatandaşlarına eşit sağlık hizmeti sunması oldukça önemlidir. Engelli bireylerin sağlıkla ilgili problemlerini çözerek fiziksel ve zihinsel kapasitelerini geliştirmek ve kendi kendilerine yeten bireyler olmalarını sağlamak gerekir. Bu nedenle bazen bir engel durumunun sağlıkla ilgili boyutu beslenmeden, fizyoterapiye, ortez-proteze kadar farklı alanların beraber çalışmasını gerektirir.[263] Dolayısıyla engelli bireylerin sağlık alanındaki sorunlarına çok boyutlu çözüm arayışı önem arz eder. Bu nedenle ailelerin sağlıkla ilgili problemler hususunda bilinçli olması ve psikolojik açıdan sağlam durmaları da önem arz eder. Zira engellilik durumunu yaşayan bireylerin yaşadığı sağlık sorunları kadar ailelerin engellilik durumuyla başa çıkarken yaşadığı psikolojik sorunlar da hem engelli bireyi hem de çevresindeki insanları etkilemektedir.

Engelli bireylerin en çok ihtiyaç duyduğu hizmetin rehabilitasyon olduğunu söylemek yanlış olmaz. Rehabilitasyon, fiziksel, zihinsel veya diğer yetersizlikler sebebiyle kendi ihtiyaçlarını karşılama, bir işte-meslekte çalışma ve toplumsal hayata katılma hususunda zorluk yaşayan bireyleri hayata hazır hale getirmek için yapılan faaliyetleri ifade eder.[264] Engellilerin sağlıkla ilgili sorunlarını çözmeye çalışırken onların mevcut durumlarını

[262] Yasemin Durduran, *Engelli Çocukların Engellilikleri Dışındaki Sağlık Sorunları ve Sağlık Hizmetinden Yararlanma Durumları: Kontrollü Saha Çalışması* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 21.
[263] Adem Efe, ‘‘Engelli Çocuklar ve Ailelerinin Sorunlarının Tespiti ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği)’’, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*, yay.haz. Ahmet İshak Demir (İstanbul: Ensâr Vakfı Yayınları, 2010), 862-863.
[264] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar*, 61-62.

geliştirmelerine yardım edecek rehabilitasyon hizmetlerine de gerekli önemin verilmesi gerekir.

3.2.3. Yoksulların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler

Yoksulluğun insan üzerindeki olumsuz tesirleri anne karnındayken başlamaktadır. Anne karnındaki bebek, annenin beslenme eksikliği, kontrollerini yeterince yaptıramaması ve doğumla ilgili sürecin ekonomik külfeti nedeniyle yoksulluğun sağlık alanındaki risklerine maruz kalmaktadır. [265] Neticede yoksulluğun beraberinde getirdiği yetersizlikler insanların sağlığının bozulmasına neden olmakta; anne-çocuk sağlığıyla ilgili olumsuzluklar ve hastalıklar yoksullarda daha fazla görülmektedir.[266] Zira sağlıklı olmak, maddî karşılığı olan bazı gereksinimlerin karşılanması ve koruyucu tedbirlerin alınmasıyla bağlantılı olup bu durum belli bir maddî külfeti gerektirmektedir. [267] Yoksulluğun temelinde ise insanın temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çekmesi vardır. Bu nedenle yoksullar, sağlık problemleri kadar ruh ve beden sağlığını olumsuz etkileyen çeşitli koşullarla da mücadele etmek zorundadır. Kötü barınma koşulları, yetersiz beslenme, ruhsal sıkıntı ve stresler, maddî yoksunluklar fakirliğin arka planındaki olumsuzluklardandır.[268]

Genel olarak yoksul kişiler, sağlık hizmetlerini yetersiz kullanmakta ve sağlığa elverişli olmayan mekanlarda yaşam sürmektedir. Bu özellikler başta hastalık olmak üzere çeşitli sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Sağlığın kaybedilmesi nedeniyle çalışamayan ve sağlık harcamalarını karşılamak zorunda kalan yoksulların gelirleri azalmakta ve bu durum yoksulluğu derinleştirmektedir. Dolayısıyla yoksulluk ile sağlıksız olma kısır döngü şeklinde birbirini beslemektedir. Yoksulların sağlıkla ilgili maruz kaldığı yetersiz beslenme ve sık hastalanma gibi dezavantajların yanı sıra sağlık hizmetlerinden yararlanma oranları da oldukça düşüktür.[269] Kalifiye bir işte çalışacak eğitimi olmadığı

[265] Musa İkizoğlu, ‘‘Yoksulluk ve Özürlülük İlişkisi’’, *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 1/2 (2001), 88.
[266] Fatih Şantaş, ‘‘Yoksulluğun Sağlık Statüsü ve Sağlık Hizmetleri Kullanımı ile İlişkisi’’, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler* Dergisi 13 (Ekim 2017), 547.
[267] Tijen Şahin, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2009), 103.
[268] Yusuf el-Karadavî, *Müşkiletü'l-Fakr ve Keyfe Âlecehe'l-İslam* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 19.
[269] Şantaş, ‘‘Yoksulluğun Sağlık Statüsü ve Sağlık Hizmetleri Kullanımı ile İlişkisi’’, 547, 573.

için yeterli geliri olan bir işe yerleşemeyen ya da işsizlik sorunuyla karşı karşıya olan kimseler ve aileleri sağlık imkânlarından gerekli şekilde istifade edememektedir.[270] Dolayısıyla yoksulların, yaşamlarını idame ettirdikleri şartların sağlıksız oluşu kadar hastalık durumunda ihtiyaçları olan tedaviye ulaşmalarının maddî külfeti gerektirmesi nedeniyle birçok zorlukla mücadele ettiği söylenebilir.

3.2.4. Hükümlü ve Tutukluların Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler

Cezaevlerinde bulunan suçluların asıl cezası özgürlükten mahrum bırakılmadır. Dolayısıyla sağlıklı koşullarda barınma, beslenme, giyinme, tedavi, eğitim vb. insanî haklar hükümlü ve tutuklular için devam eder.[271]

Hükümlü ve tutukluların cezalarını çekerek ıslah edilmelerinin hedeflendiği kurumlar olan hapishaneler -tüm iyileştirmelere rağmen- çeşitli mahrumiyetlere maruz kalınan bir yer olma özelliğini korumaktadır. İnsan kişiliğinin baskılandığı, insanî yaşam koşullarının sınırlandırıldığı mekanlar olarak hapishaneler, insanları ıslah etmekten çok tecrit eden bir işlevi yerine getirmektedir. Cezaevleri, fiziki şartları, kalabalık koğuş sistemi, havalandırmayla ilgili yetersizlikler,[272] ve diğer olumsuz koşullar nedeniyle hastalıkların yayılma riski yüksek olan yerlerdir. Verem, zatürre ve çeşitli cilt hastalıklarının ortaya çıkışı ve bulaşıcılığı ise sağlıksız fiziki ortamlarda artmaktadır.[273]

Hapishane ortamı bilhassa bazı yaş grupları ile özel durumu olan suçlular açısından elverişli değildir. Zira yaşlı, engelli ve kronik hastalığı olan mahkûmların cezaevi koşullarında sağlıkla ilgili durumları daha sorunlu hale gelebilmektedir. Yaşlı mahkûmlar, sağlık hizmetlerine daha çok ihtiyaç duymakta; engelli mahkûmlar gerekli rehabilitasyon ve bakım hizmetini alamadığı için başkalarına bağımlı hale gelmekte;

---

[270] İkizoğlu, ‘‘Yoksulluk ve Özürlülük İlişkisi’’, 89.
[271] Ömer Gökduman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Eğitimin Önemi* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 93.
[272] Hüsnü Yazgan, *Sorgu Yargılama Cezaevi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 132-133.
[273] Hasan Abdulğani Ebû Gudde, *Ahkâmü's-Siccîn ve Muâmeletü's-Sücenâ fi'l-İslam* (Kuveyt: Mektebetü'l-Menâr, 1987), 388; Andrew Coyle, *Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım* (London: International Centre for Prison Studies, 2002), 43.

kronik hastalığı olanlar ise açık hava, hareket serbestisi, sağlıklı beslenme gibi gereksinimlerini ihtiyaçlarıyla paralel şekilde karşılayamamaktadır.[274]

Hapis cezası ile sağlık sorunları arasındaki ilişki net olarak tespit edilmiş değildir. Ancak uzun süreli hapis cezalarında astım, tansiyon ve stres bozukluğuyla bağıntılı hastalıkların artış gösterdiği düşünülmektedir.[275] Stres bozukluğu bazen psikolojik rahatsızlık şeklinde kendini gösterir bazen ise psikiyatrik hastalıkları tetikleyecek bir etki meydana getirir. Hükümlülerde var olan psikolojik ya da psikiyatrik hastalık iki şekilde kendini gösterir. Bunlardan ilki cezaevine girdikten sonra ortaya çıkar. Bu sorunların ortaya çıkışında hükümlünün psikolojik durumu ile cezaevi koşullarının önemli bir etkisi vardır. Bunların ikincisi ise kronik ya da akut psikolojik rahatsızlıklardır. Hükümlünün durumu hapishaneye girdiğinde stabil bir seyir izleyebildiği gibi semptomlarda artış da görülebilir. Özellikle yaşlı mahkûmlarda cezaevine girdikten sonra daha çok korku ve anksiyete görülür. Bu durum genelde yaşlı mahkûmların, genç mahkûmlara karşı kendilerini korumasız hissetmelerinden kaynaklanır.[276] Zira fiziksel gücü azalan yaşlı mahkûmlar, genç mahkûmlar tarafından psikolojik, fiziksel, ekonomik istismara ve şiddete maruz kalabilmektedir.[277]

Hapishane ortamı, özel ya da hassas bir durumu olmasa dahi insanın ruh sağlığını bozabilecek niteliklere haizdir. Ayrıca mahkûmun işlediği suç nedeniyle yaşadığı vicdan azabı ya da intikam alma düşüncesi; aile ve çevreden uzaklaşıp yalnızlaşma, gelecek kaygısı, umutsuzluk ve dışlanma hissi onu yıpratarak ciddi psikolojik problemlere neden olmaktadır.[278] Dolayısıyla hapishane ortamının fiziksel ve ruhsal rahatsızlıkları tetikleme ve şiddetini artırma potansiyeli bulunmaktadır.

[274] Bilgin - Doğan, ‘‘Tutuklu ve Hükümlüler’’, 289-290.
[275] Jeremy Travis vd., *The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequence Committee on Causes and Consequences of High Rates of Incarceration* (Washington DC: The National Academies Press, 2014), 210.
[276] Burak Acar - Ömer Miraç Yaman, ‘‘21. Yüzyılda Yeni Bir Dezavantajlı Grup: Yaşlı Hükümlüler’’, *Turkish Studies Social Sciences* 14/4 (2019), 1190-1191.
[277] Bilgin - Doğan, ‘‘Tutuklu ve Hükümlüler’’, 288.
[278] Ahmed Hamdi Yıldırım, *İslam Hukukunda Mahpusun İnsani Hakları* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 49.

3.2.5. Göçmenlerin Sağlıkla İlgili Karşılaştığı Problemler

Göç olgusu ve göçmenlerin toplum nüfus artışına yaptığı etki eğitimden, belediye hizmetlerine, güvenlikten toplum sağlığını ilgilendiren konulara kadar birçok alanı etkiler.[279] Göç nedeniyle nüfusun artmasıyla bağıntılı olarak sağlık personelinin yetersiz kalması ve sağlık kuruluşlarının kapasitesinin sınırlı olması koruyucu sağlık hizmetleri ile temel sağlık hizmetlerini aksatır. Ayrıca yoğun göç dönemlerinde bulaşıcı hastalıkların çeşidi ve etkilenen insan sayısında artış görülür. Bulaşıcı hastalıklar ise uygun sağlık koşullarında yaşayamayan ve dengeli ve yeterli beslenemeyen göçmenleri daha çok etkiler.[280] Savaş sebebiyle yapılan kitlesel göçlerde ise sağlıkla ilgili problemler daha fazla ortaya çıkar. Göç alan bölgelerin sağlık kuruluşu ve sağlık personeli açısından yetersiz olması, göçmenlerin düşük gelir seviyesi, ekonomik sıkıntılar, dil sorunu, bireysel ve toplumsal stres faktörleri gibi nedenler sağlık hizmetlerinin kalitesini olumsuz yönde etkiler.[281]

Sağlık kuruluşlarında göçmenlerin dil sorununa çare olacak tercüman bulunmayışı ve kültürel farklılıklar da sağlıkla ilgili hizmet alımının önünde engel oluşturan faktörlerdendir. Bu farklılıklar henüz doktor muayenesi ve tanı konulması esnasında dahi soruna neden olarak hastane işlemlerinin uzamasına yol açmakta ve tedavi süreci sekteye uğramaktadır.[282] Savaş ve iç çalkantılar sebebiyle ülke dışına yapılan göçlerde sağlıksız koşullarda çadır kentlerde ya da konteynerlerde yaşamak zorunda kalan göçmenler, hastalıklara daha açık hale gelmektedir. Barınılan yerlerdeki su ve kanalizasyon sistemlerinin sağlık açısından risk teşkil etmesi hastalıkların görülme sıklığını artırmaktadır. Kötü yaşam koşulları, mülteciler için bir taraftan yeni hastalıkların

---

[279] Bilge Bal Özkaptan, ‘‘Göç Sürecinin Göç Edenler ve Göç Edilen Yerlerde Yaşayan Bireylerin Sağlık Durumları Üzerindeki Etkisi’’, *Zorunlu Göç ve Doğurduğu Sosyal Travmalar* (Ankara: HEGEM Yayınları, 2018), 368; Yüksel Koçak - Elvan Terzi, ‘‘Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri,’’ *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 168-169.
[280] Bal Özkaptan, ‘‘Göç Sürecinin Göç Edenler ve Göç Edilen Yerlerde Yaşayan Bireylerin Sağlık Durumları Üzerindeki Etkisi’’, 367.
[281] Semra Akköz Çevik, ‘‘Suriye’den Türkiye’ye Göç’ün Etkileri’’, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/2 (2016), 81-82; Sevcan Topçu, *Göç Eden ve Göç Etmeyen Kadınların Sağlığı Geliştirme Davranışlarının Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 11.
[282] Ergun Demir vd., ‘’Sığınmacıların/Geçici Koruma Altına Alınanların Sağlık Hizmetlerinden Yararlanmasında Mevcut Durum ve Yaşanan Sorunlar, Engeller,’’ *Savaş, Göç ve Sağlık* (Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 2016), 87.

çıkmasına zemin hazırlarken diğer taraftan mevcut hastalıkların iyileşme sürecini olumsuz etkilemektedir.[283]

Çocuklar ve kadınlar savaş ve göç hareketlerinde, en savunmasız grupları oluşturmaktadır. Erkeklerle kıyaslandığında kız çocukların ve kadınların cinsel ve fiziksel istismara, sömürüye ve mal ve hizmetlerin dağıtımında ayrımcılığa daha fazla maruz kaldığı görülmektedir.[284] Göçmenler açısından kadın ve çocuk sağlığı problemleri, hamilelik döneminde sağlık kontrollerinin aksaması, çok ve sık doğum, aile planlaması problemleri hem anne hem de çocuk sağlığını olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Yeterli ve düzenli beslenememe, çevre kirliliği ve ekonomik problemler ise kadın-erkek her yaştaki göçmeni etkileyen sağlıkla ilgili risk faktörlerindendir.[285] Genel anlamda göçmenleri en çok etkileyen sağlık sorunları arasında verem, kızamık gibi bulaşıcı hastalıklar, beslenme sorunları, kansızlık, çocuklarda gelişim bozuklukları, fiziksel ya da cinsel şiddetten kaynaklanan problemler, hamilelik ve doğumla ilgili çeşitli problemler, ağız ve diş sağlığıyla ilgili sorunlar,[286] psikolojik sorunlar, şeker, tansiyon ve kalp hastalıkları gibi kronik hastalıklar sayılabilir.[287] Neticede göçmenlerin sağlık sorunlarına maruz kalma anlamında olduğu gibi tedavi sürecinde sağlık kuruluşlarıyla ilgili olarak da dezavantaj yaşadığını söylemek mümkündür.

3.3. Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Problemler

Temel insanî ihtiyaçlar, insanın hayatta kalması için gerekli olan beslenme, giyinme, barınma gibi gereksinimlerdir. Dezavantajlı bireyler bu ihtiyaçlarını giderme konusunda da bazı sorunlar yaşayabilmektedir.

---

[283] Ömer Yavuz, *Afetler Sonrası Yapılan Sosyal Yardımlar ve Hizmetler* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014), 79-80.
[284] Nuray Özgülnar, ‘‘Kadınların Sorunları’’, *Savaş, Göç ve Sağlık* (Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 2016), 52.
[285] Bal Özkaptan, ‘‘Göç Sürecinin Göç Edenler ve Göç Edilen Yerlerde Yaşayan Bireylerin Sağlık Durumları Üzerindeki Etkisi’’, 358.
[286] Cüneyt Çalışkan-Hilal Özcebe, ‘‘Afetlerde Enfeksiyon Hastalıkları Salgınları ve Kontrol Önlemleri’’, *TAF Preventive Medicine Bulletine* 12/5 (2013), 585; Özge Karadağ - Kerim Hakan Altıntaş, ‘‘Mülteciler ve Sağlık’’, *TAF Preventive Medicine Bulletine* 9/1 (2010), 56.
[287] Yavuz, *Afetler Sonrası Yapılan Sosyal Yardımlar ve Hizmetler,* 80.

3.3.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Problemleri

(1) Çocukların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler: İnsanın temel ihtiyaçlarının başında beslenme gelir. Yetersiz ve dengesiz beslenme, kaynakların sınırlı olması ve hızlı nüfus artışı günümüzde en önemli insanî sorunlardır. Yetersiz ve dengesiz beslenme, bebek ve çocuk ölümlerinden gelişim geriliğine ve çeşitli metabolik hastalıklara kadar birçok sağlık sorununun kaynağıdır.[288]

İnsanın, beslenme gibi gereksinimlerinin karşılanması için başkalarına özellikle de anne-baba bakımına ve korumasına ihtiyaç duyduğu çağ çocukluk çağıdır.[289] Bu dönemde temel ihtiyaçların karşılanamaması ve yaşanan problemler, çocuğun fiziksel ve bilişsel gelişimini olumsuz şekilde etkiler.[290] Bilhassa yaşamın ilk üç yılı insan gelişimi için en kritik dönemdir. Bu dönemde yetersiz beslenme, zihinsel gelişimin normal seyrini etkileyen bir faktör olup bazı çocuklarda zekâ geriliğine neden olur.[291]

Çocukların temel ihtiyaçlarının karşılanmasında karşılaşılan problemler, çocukların yoksulluğa maruz kaldığının en önemli göstergesidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde insanlar çalışsa dahi yoksullukla mücadele etmek durumunda kalır ve bu durumdan en çok kadınlar ve çocuklar etkilenir.[292] Dünyada çocuk ölümlerinin yarıya yakın kısmının açlık ve beslenme yetersizliğinden gerçekleşmesi çocuk yoksulluğunun ciddi boyutta olduğunu gösterir.[293] Çocuk yoksulluğu ayrıca yeterli eğitim alamama, sağlıkla ilgili hizmetlere erişim sağlayamama, sağlıksız koşullarda barınma ile fiziksel, duygusal şiddet, istismara maruz kalma gibi riskleri beraberinde getirir.[294]

---

[288] Ayşe Baysal, "Beslenme Sorunları", *Gıda* 6/5 (Ekim 1981), 3.
[289] Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü*, 157.
[290] Güloğlu - Çepni, ''Dezavantajlı Gruplar Açısından Yoksulluk Profilleri'', 89.
[291] Baysal, "Beslenme Sorunları", 5-6.
[292] Koray, *Sosyal Politika*, 149.
[293] Kahraman - Kahraman, ''Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünya'da ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu'', 258.
[294] Nazmiye Tekdemir - Hakkı Hakan Yılmaz, ''Türkiye ve Avrupa Ülkelerinde Çocuk Yoksulluğunun Belirleyicileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme'', *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 53/3 (Aralık 2020), 1078; Kahraman - Kahraman, ''Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünya'da ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu'', 256.

Çocuk için maddî ihtiyaçlar kadar manevî ihtiyaçların da önemi vardır ve bu ihtiyaçlar öncelikle ailede giderilir. Ailesi tarafından onaylanan, ailede güven duygusu kazanan çocuklar, daha dengeli bir kişilik geliştirir.[295] Aşırı baskıcı aile içinde yetişen çocuklar ile tamamen çocuğun taleplerinin ön planda olduğu aile ortamı, çocukların kişilikleri kadar sosyal hayatlarını da olumsuz etkiler.[296] Ruhsal ve psikolojik dengesizlik yaşama ihtimali olan bu çocukların sorunlarının temeli aileyle ilgilidir.[297] Anne-babanın boşanması, ayrı yaşaması, ebeveynlerden birinin ya da her ikisinin vefatı, anne-babanın başka biriyle evlenmesi ya da gayr-ı meşru yaşantısı[298] ile aile ilgi ve sevgisinden mahrum olarak yetiştirme yurtlarında büyüme[299] çocuklar açısından maddî-manevî birçok olumsuzluğu beraberinde getirir.

(2) *Kadınların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler:* Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde kadınlar, dezavantajlı olma konusunda risk gruplarından kabul edilir. Bilhassa ekonomik imkânlar açısından kadınlar erkeklere oranla yoksulluğa daha yakındır. [300] Geleneksel toplumlarda kadınların temel gereksinimlerinin aile içinde karşılanır. Aile hem üreten hem de tüketen olarak kendi gereksinimlerini birlikte karşılar. Ailenin kazancı tüm aile fertlerinin ortak geliridir.[301] Dolayısıyla geleneksel toplumlarda ailenin ekonomik imkânları kadınların temel ihtiyaçlarının karşılanmasında etkin olup kadın, ailenin ortak gelirinden kendisine düşen miktarda istifade edebilir.

Günümüzde ise erkek ya da kadın insanların temel ihtiyaçlarını gidermesi ekonomik imkânlarla ve çalışma hayatıyla yakından ilgilidir. Kadınların çalışma hayatına dahil olmasında psikolojik ve sosyal birçok faktör yanında ekonomik anlamda bağımsız olmak

[295] Çakmaklı, *Aileler İçin Sosyal Hizmet,* 38.
[296] Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum,* 70.
[297] İmamoğlu, *Psikolojik ve Ahlâkî Açıdan Çocuk Suçluluğu,* 74; Wolf, *Problem Çocuklar ve Tedavi,* 190-191.
[298] İmamoğlu, *Psikolojik ve Ahlâkî Açıdan Çocuk Suçluluğu,* 76.
[299] Wolf, *Problem Çocuklar ve Tedavi,* 166-167; Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı,* 32.
[300] Gündüz, *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü,* 23.
[301] Mustafa Ergün, *Eğitim ve Toplum, Eğitim Sosyolojisine Giriş* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 1987), 40.

isteği de etkili olabilmektedir.[302] Ancak kadınlar, çalışma hayatına dahil olma sürecinde ülkeden ülkeye ya da ülke içindeki bölgeler arasında sosyal-kültürel kabullerden dolayı bazı kısıtlamalara maruz kalmaktadır.[303] Dünyanın her yerinde kadınların erkeklerden daha az istihdam edildiği görülmektedir. Bu konu sadece kadınların doğum izinleri ve ücretli izin haklarını kullanarak iş dünyasında ekstra gidere neden olmalarıyla ilgili değildir.[304] Bunun yanı sıra kadınların belli iş ve mesleklerde yoğunlaşması, eğitim oranlarındaki düşüklük, mesleki bilgi ve deneyimlerinin az olması, çalışma yaşamı için uygun koşulları taşısalar dahi işverenler tarafından ayrımcılığa tabi tutulmaları ve toplumsal kuralların erkekleri para kazanma; kadınları aile ve ev ile ilgili sorumluluk alanına yönlendirmesi kadınların istihdam edilmesini sınırlayan diğer sebeplerdendir.[305]

Kadınlar, kırsal bölgelerde ve kent yaşamında benzer sosyo-ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Aynı işi yapsalar dahi kadınların erkeklerle eşit ücret aldığı iş kolları sınırlıdır. Kadınlar kırsal kesimde bağ-bahçe işlerinde erkeklerden daha fazla emek verdiği halde elde edilen kazançtan hakkı oranında istifade edememektedir. Ayrıca kent ya da köyde olup evinde yaptığı işlerle aile bütçesine katkı sağlayan kadınların emekleri çoğu zaman görmezden gelinmektedir. Kent yaşamında çalışma hayatına katılan kadınlar, aile ile ilgili sorumlulukları da çoğu zaman kendi başına yüklenmek durumunda kalmaktadır.[306] Kanunlar önünde eşit olarak kabul edilmelerine rağmen kadınların daha düşük ücretli işlerde kayıt dışı olarak çalıştırılmaları, iş başvurusu esnasında yalnız erkek adaylara başvuru şansı tanınması, bazı işler için bekâr olma şartının bulunması, hamilelik gerekçesiyle işten çıkarılma, işten çıkarma esnasında vasıfsız, yeri kolayca doldurulabilecek çalışan muamelesine maruz kalma, ailenin geçiminden öncelikli sorumlu kimse olmadığı varsayımıyla işten çıkarmada kadınlara öncelik verilmesi, kadınların sosyo-ekonomik anlamda maruz kaldığı ayrımcılıklardandır.[307] Bahsi geçen

[302] Altan, *Sosyal Politika Dersleri,* 227; Kübra Cevherli, ‘‘Kur’an Kurslarındaki Kadınların Dezavantajlılık Durumları’’, *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur’an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar***,** ed. Abdullah İnce (Ankara: İlahiyat, 2019), 58.
[303] Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk,* 177.
[304] Fulya Saner Markham, ‘‘Kadın İstihdamı: Politikalar Etkili mi, Değil mi?’’, *ÇSGB AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni* 53 (2010), 4.
[305] Gündüz, *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü*, 21; Koray, *Sosyal Politika*, 216-217.
[306] Koray, *Sosyal Politika*, 278.
[307] Özlem Çakır, “Türkiye’de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması”, *Kayseri Erciyes İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 31 (2008), 33; Tülin Dalkıranoğlu - Fatma Gül Çetinel, “Konaklama İşletmelerinde Kadın

olumsuzluklar nedeniyle temel ihtiyaçlarını karşılama bağlamında kadınların daha sınırlı imkânlara sahip olduğu söylenebilir.

(3) Yaşlıların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler: İnsan hayatında yaşlılık dönemi birçok alanla birlikte ekonomik alanda da gerilemenin yaşandığı bir dönemdir. Emeklilik yaşamıyla beraber temel ihtiyaçların karşılanmasında çekilen güçlük yaşlılarda endişeye neden olmaktadır.[308] Emekli maaşının çalışma hayatındaki gelirin altında olması nedeniyle birçok yaşlı birey, azalan gelirle yaşamaya çalışmakta; ev kirası, faturalar, gıda, giyim, sağlık vb. masraflar sebebiyle aylık bütçelerini denkleştirmekte zorlanmaktadır. Sonuçta yaşlı bireyler, maddî açıdan başta eşleri ve çocukları olmak üzere yakınlarına bağımlı olarak yaşamlarını sürdürmek durumunda kalmaktadır.[309]

Emekli yoksulluğundan daha zorlu koşullar ise gençliğinde sosyal güvence sağlamayan iş yerlerinde çalışan ve yaşlılıkta emekli maaşından mahrum kalan yaşlılar için söz konusudur. Günümüzde çekirdek aile yapısının aile büyüklerini ayrı evlerde yaşamaya zorlaması, yaşlıların hem maddî hem manevî ihtiyaçlarını kendilerinin karşılaması anlamına gelmektedir. Bir diğer açıdan yaşlılıkta bakıma ihtiyaç duyabilecek yaşlıların bakım masraflarını yine kendilerinin karşılamak zorunda kalmaları yaşlı yoksulluğunu artırmaktadır.[310] Dolayısıyla yaşlılıkta çalışıp kazanma imkânlarının sınırlılığı kadar, emekliliğin kısıtlı geliri ya da emekli olamadan yaşlanma ve artan sağlık giderleri temel ihtiyaçlarını karşılama bağlamında yaşlıları zorlayabilmektedir.

3.3.2. Engellilerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler

Engelli bireyler, sahip oldukları engelleri sebebiyle birçok mahrumiyet yaşamakta ve bağımsız hareket etmekte zorlanmaktadır. Bu durum onların kendilerine özel bir işte

ve Erkek Yöneticilerin Cinsiyet Ayrımcılığına Karşı Tutumlarının Karşılaştırılması", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2008), 280.
[308] Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü*, 172.
[309] Topgül, ''Yaşlıların Sosyo-Ekonomik Durumları Üzerine Bir Değerlendirme'', 181.
[310] Mevlüde Türkan - Sergender Sezer, ''Yaşlı Yoksulluğunun Yarattığı Sosyal ve Psikolojik Sorunlar-Muğla Örneği'', *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/4 (Aralık 2017), 41-42.

çalışma, meslek edinme, sosyal çevreye girme, eğitim, aile kurma gibi hususlarda kısıtlanmasına neden olmaktadır.[311]

Engellilerin sorunları gündeme geldiğinde en önemli problemlerden birinin de sosyo-ekonomik problem olduğu görülmektedir. Bu açıdan bir engellinin çalışabilir durumda olup olmadığı önem arz etmektedir. Bir yandan çalışabilir durumda olan engellilerin hangi işlerde çalışıp ne kadar ücret alabileceği konusu gündeme gelirken; diğer yandan çalışamaz durumda olan engellilerin geçimlerini temin etme sorunu söz konusudur. Bu problemler bir yana engelli bireylerin kendi öznel durumları sebebiyle başetmek durumunda olduğu psikolojik problemler de sosyal hayatta ve çalışma hayatında farklı sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. [312] Dolayısıyla engelli bireylerin en önemli sorunlarından biri de geçimlerini sağlayabilecekleri bir işe girmeleri yani istihdamdır. Bazen eğitim ya da beceri yetersizliği sebebiyle istihdam edilememe durumu ortaya çıkarken bazen de engelliler gerekli bilgi-beceriye sahip olduğu halde iş yerindeki fiziksel koşullar engellilere göre düzenlenmediği için iş piyasasında ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. [313] Bu durum engelli bireylerin maddî olumsuzlukların yanı sıra psikolojik anlamda da dezavantajlı duruma gelmesine neden olmaktadır.

Dünyanın birçok yerinde engelliler genellikle toplumun yoksul kesiminden gelmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde engellilerin karşı karşıya olduğu ekonomik zorluklar daha barizdir. Engellilikle ilgili problemler yoksulluk ortamında daha fazla neşvü nema bulmakta aynı zamanda engellilik işsizliğin de sebepleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla engellilik ve yoksulluk arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Engellilerin özel durumlarından kaynaklanan harcamalar sebebiyle hem kendileri hem de aileleri ekstra masraflarla mücadele etmektedir. Engelli çocuğu olan bir aile bakım masraflarıyla birlikte özel eğitim için de imkânlarını zorlamak durumunda kalmaktadır.[314]

[311] Burcu, *Türkiye'de Özürlü Birey Olma-Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma,* 237.
[312] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 53.
[313] Yüsra Ak, *Çoklu Bir Dezavantajlılık Olarak Engelli Yoksulluğu: Türkiye Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 60-61.
[314] Mustafa Öztürk, *Türkiye'de Engellilik Gerçeği* (İstanbul: MÜSİAD Cep Kitapları, 2011), 25.

Engelli bireylerin bir kısmı belli bir mal varlığına sahip olmadığı gibi kendi ihtiyaçları için gerekli maddî kazancı elde etme yeteneğine de sahip değildir. Bu durumda sosyal yardım adı verilen devlet yardımları gündeme gelmektedir. Sosyal yardımların amacı iş gücü niteliği taşımayan, çalışma ve geçimini sağlama yeterliliği olmayan bireylere maddî destek sağlamaktır.[315] Dolayısıyla herhangi bir geliri olmayan ve çalışma hayatına giremeyecek durumda olan engelliler, temel ihtiyaçlarını karşılamak için sosyal yardım enstrümanlarından istifade etmek durumunda kalmaktadır.

3.3.3. Yoksulların Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler

Günümüzün en önemli problemlerinden biri olan yoksulluğun endüstrileşmeyle beraber yaşanan ekonomik gelişmelerle paralel olarak daha belirgin hale geldiği söylenebilir. Zira sanayi devriminden sonra toplumda hızla zenginleşen azınlık bir zenginler sınıfı ile oldukça sınırlı bir gelirle yaşamaya çalışan yoksul kitleler ortaya çıkmıştır. Köyden kente göçle devam eden bu süreçte yoksullukla mücadele eden kimseler şehrin kenar mahallelerinde diğer bir ifadeyle gecekondu bölgelerinde yaşamlarını sürdürmeye çabasındadır.[316]

Yoksulluk, bilindiği gibi mutlak ve göreceli yoksulluk şeklinde tasnif edilerek değerlendirilir. Mutlak yoksullukta yeme-içme, barınma, giyinme gibi en temel ihtiyaçları karşılamakta zorluk çekilmesi belirleyici olur. Göreceli yoksullukta ise eğitim, sağlık, ulaşım gibi diğer gereksinimler de hesaba katılır.[317] Bu durumda yoksulluk başlı başına temel ihtiyaçları elde etme sorunu olarak temayüz eder. Bu ihtiyaçların karşılanamadığı ya da yeterli düzeyde giderilemediği durumlarda açlık-yokluk ve bunlara bağlı problemler ortaya çıkar. Vitamin eksikliğinden gelişim geriliğine, zihinsel süreçlerdeki zayıflıktan organlardaki işlev bozukluklarına kadar bir dizi olumsuzlukta temel ihtiyaçların yeterince karşılanamaması etkilidir. Bazen temel ihtiyaçlarla ilgili bu eksiklikler, ölüme neden olabilecek sonuçlara da yol açabilir.[318] Zira hayatı tehdit

[315] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 59-60.
[316] Reşat Açıkgöz - Ö. Şükrü Yusufoğlu, ''Türkiye'de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları'', *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 81.
[317] Açıkgöz - Yusufoğlu ''Türkiye'de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları'', 84.
[318] Abdülgaffar Aslan, *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi* (Isparta: Fakülte Kitapevi, 2003), 108.

edebilecek boyutlara ulaşan bazı hastalıkların ortaya çıkmasında yetersiz beslenme, sağlıksız koşullarda barınma, sağlık ve tedavi fırsatlarına erişememe gibi yoksulluğun tetiklediği yoksunluklar yatar.

Yoksulluğun emarelerinden biri de barınma koşullarıyla ilgilidir. Maddî imkânları kısıtlı kimseler genellikle gecekondu gibi bakımsız binalarda barınmak zorunda kalır. Bu tür konutların genel olarak yalıtım sorunu bulunur. Ayrıca mutfak, tuvalet, banyo gibi bölümleri genellikle bakımsızdır. Bununla beraber haşere sorunu bu tür yapılarda daha çok görülür.[319] Dolayısıyla temel bir gereksinim olan barınma koşulları yoksullar için çoğunlukla sağlıksızdır.

3.3.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler

Toplumsal bir sorun olan suçun sebep olduğu birçok problem vardır. Suçun toplumdaki yansımalarından biri olan sosyal dışlanmışlık, eğitim ve aile hayatından yakın çevre ilişkilerine, mesken problemlerinden ekonomik sorunlara, siyasi-politik söylemlere kadar geniş bir alanı kapsar. Ancak toplumsal dışlanmanın veya benimsenmenin en önemli göstergelerinden biri istihdamla ilgilidir.[320] Dolayısıyla bir işe yerleşip-yerleşememe yani istihdam, dezavantajlılığın göstergelerinden biridir. Kriminolojik açıdan değerlendirildiğinde, herhangi bir suçtan hüküm giymiş olanların büyük bir çoğunluğunun ekonomik yönden güçsüz, aile ve toplumsal ilişkileri sağlıksız, temel ve mesleki eğitimleri yetersiz ve genç yaşlardaki kişilerden oluştuğu görülür. Kendi hesabına bir iş kurup çalışamayan bu durumdaki kişiler, ister istemez bir işverene bağımlı olarak çalışmak zorundadır.[321] Dolayısıyla suç işleme hususunda ekonomik anlamda dezavantajlı bireyler daha fazla risk altındadır.

[319] Açıkgöz - Yusufoğlu, ‘‘Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları’’, 96-97.
[320] Timurturkan vd., “Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç’’, 150-151.
[321] Ömer Zühtü Altan, *Kadın İşçiler ve Türkiye’de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu ile Korunması* (Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1980), 224.

Suç geçmişi olan eski hükümlüler ise özellikle istihdam alanında ayrımcılığa açık dezavantajlı kimselerdir. Birçok eski hükümlü için iş hayatına giriş ve halihazır işi sürdürebilme, suç geçmişleri nedeniyle oldukça zordur.[322] Bu nedenle çalışabilir nitelikte olmalarına rağmen hem yoksulluk hem de dışlanmaya diğer dezavantajlı gruplardan daha fazla maruz kalırlar.[323] Bir taraftan işledikleri suçun şekli, diğer taraftan cezaevi geçmişleri, eski hükümlülerin iş hayatına girmelerini sınırlar. İşverenlerin eski hükümlülere yönelik olumsuz tavırları ve eski hükümlülerin eğitim ve tecrübe eksikliği, sosyal çevre edinmede zorluk yaşamaları,[324] kötü alışkanlıklar edinmeleri iş hayatında eski hükümlülerin karşılaştıkları olumsuzluklardır.[325] Bu durumda toplumda olduğu gibi iş yaşantısında da geçmişte kanuna aykırı fiillerin içinde bulunması nedeniyle eski hükümlülere daha temkinli bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir.

Eski hükümlülerin iş hayatında yaşadığı problemler nedeniyle ya geçici işler vasıtasıyla ya da ailelerinin desteğiyle geçimlerini sağlamaya çalıştıkları görülür. Birçok eski hükümlünün sürekli bir işinin olmaması maddî olarak yoksulluğa maruz kalmalarına neden olur.[326] Geçimini sağlamak için bir iş bulmak zorunda olan eski hükümlünün toplumdaki olumsuz koşullandırmalardan dolayı bir iş bulamaması hâlinde tekrar suç işlemesi olasılığı ortaya çıkar.[327] Dolayısıyla genel olarak eski hükümlülerin iş bulma konusunda yaşadıkları zorluklar temel ihtiyaçlarını karşılama hususunda dezavantaj yaşamalarına neden olur.

3.3.5. Göçmenlerin Temel İnsani İhtiyaçları Karşılamayla İlgili Karşılaştığı Problemler

[322] İhsan Erkul vd., *Sosyal Politika Dersleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984), 2, 68-69; Orhan Koçak - Serdar Altun, "Ceza İnfaz Kurumundaki Mesleki Eğitim Faaliyetlerinin Hükümlü İstihdamına Katkıları", *Çalışma İlişkileri Dergisi* 1/1 (2010), 97.
[323] Fatma Erbil Erdugan, *Türkiye'de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği* (Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, Kasım 2010), 72; Bilgin - Doğan, ''Tutuklu ve Hükümlüler'', 283.
[324] Timurturkan vd., "Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç'', 152.
[325] Zahide Gençtürk - Adem Korkmaz, ''Eski Hükümlü Bireylerin İşgücü Piyasasına İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Araştırma'', *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 24/2 (2019), 371.
[326] Kıymet Gökçen Seçen, *Eski Hükümlülerin Toplumla Bütünleşmeleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz* (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 94-98.
[327] Koçak - Altun, "Ceza İnfaz Kurumundaki Mesleki Eğitim Faaliyetlerinin Hükümlü İstihdamına Katkıları", 97.

Göç ve yoksulluk etkileşim içinde olan iki olgu olup göç, yoksulluğa neden olan bir faktör olduğu kadar yoksulluk da göçün nedenlerinden biridir. Yoksulluk nedeniyle göç edenlerin bir kısmı maddî anlamda rahata kavuşurken diğer bölümü daha da yoksullaşarak düşük yaşam standartlarına razı olmaktadır. Köyden kente göç ederek gecekondu bölgelerinde kümelenen bu kimseler, çoğunlukla işsizlikle mücadele eden ya da geçici işlerde çalışan ve yardıma muhtaç yoksul sınıfı oluşturmaktadır.[328] Kentte nüfus yığılmasına yol açan göç hareketleri şehirde plansızlık ve gelir dağılımı açısından dengesizliği dolayısıyla yoksulluğu beraberinde getirmektedir.[329]

Ülkeler arası göçlerde daha belirgin olan temel problemler ise beslenme ve barınmadır. Alışık olunan bir sosyal çevreden yaşam koşulları farklı bir ülkeye göç edildiğinde ekonomik sorunlar ve sınırlı maddî imkânlar, göçmenlerin zorlanmasına neden olmaktadır.[330]

Zorunlu göç hareketlerinde, kamplarda yaşamayı tercih etmeyen ve şehir merkezinde kalmak isteyen sığınmacılar, barınacak ev bulma hususunda zorluk yaşamaktadır. Ayrıca ekonomik problemler ile güvenlik kaygısının birden fazla ailenin aynı evde yaşamasına yol açtığı görülmektedir.[331] Yaşanan ekonomik zorluklar şehrin sosyo-ekonomik düzeyi düşük bölgelerinde kırılganlığa neden olmakta ve risk faktörleri açısından güven vermeyen kötü koşullarda barınma mecburiyetini beraberinde getirmektedir. [332] Kamplardaki koşullar ise kalabalık ve yetersiz altyapının neden olduğu birçok risk taşımaktadır.

İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılamasının yolu bir iş bulup gelir elde etmekten geçmektedir. Bu nedenle göçmenlerin kabiliyetlerine uygun çalışma alanları bulması

[328] Fatime Gül Oktay, ‘‘Kadın Göçünün Yoksulluğa Etkisi: Isparta Örneği’’, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari İlimler Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 169.
[329] Murad Tiryakioğlu - Sabâ Yağcı, ‘‘Derinleşen Kent Yoksulluğunun Kaderini Salgın mı Belirleyecek?’’, *Afetlerle Yoksullaşma-Salgınlar, Göçler ve Eşitsizlikler*, drl. Murad Tiryakioğlu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021), 210.
[330] Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, 318.
[331] Tamer - Birvural, ‘‘Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler’’, 16.
[332] Tiryakioğlu - Yağcı, ‘‘Derinleşen Kent Yoksulluğunun Kaderini Salgın mı Belirleyecek?’’, 213.

önem arz etmektedir.[333] Bilhassa zorunlu göç hadiselerinde her göçmenin kendi yeterlilik alanıyla ilgili iş bulması mümkün olmamaktadır. Bu durum temel ihtiyaçlarını karşılamak için düşük ücretli işlerde çalışmaya neden olmakta; neticede dengeli ve düzenli beslenme hijyenik koşullarda barınma gibi temel gereksinimler sınırlı bir şekilde giderilebilmektedir.

3.4. Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Problemler

İnsanın en temel gereksinimlerinden biri olan eğitim-öğretim insan hayatının her alanıyla bir şekilde ilişkili olup yaşanan bazı yoksunluklarda da eğitim-öğretim eksikliği etkilidir. Dezavantajlı bireylerden bazıları eğitim-öğretim olanaklarından yeterince istifade edemediği için bazıları da bilişsel kabiliyetlerini yeterince kullanamadığı için olumsuz koşullara maruz kalır.

3.4.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler

(1) Çocukların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler: Eğitim-öğretim, hayatın her devresinde önemli olmakla beraber özellikle çocukluk döneminde gerekli bilgi, beceri ve tutumların edinilmesi için elzemdir. Çocukların eğitimi ailede doğal bir seyirde başlar, çevresel bileşenlerle şekillenir. Yaşanılan bölgenin sosyo-kültürel özellikleri ve ekonomik koşulları, ailenin eğitim durumu, sosyal statüsü, ekonomik durumu, ailedeki çocuk sayısı, [334] çocuğun cinsiyeti, engelli olup-olmaması, göçmen olup-olmama vb. etkenler çocuğun aldığı eğitimin kalitesini belirler. Ailenin eğitim seviyesinin düşük olması, bir anlamda çocukların küçük yaşta eğitim-öğretimden ayrı düşmesi ve yetişkinlikte yoksullukla mücadele etmesi anlamına gelir. Zira üst sosyo-ekonomik seviyedeki ailelere mensup çocuklar birtakım eksikliklerini telafi edecek fırsatları kullanma anlamında avantajlıdır ancak alt sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerden

[333] Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, 321.
[334] Süleyman Sarıbaş - Gonca Babadağ, ‘‘Temel Eğitimin Temel Sorunları’’, *Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi* 3/1 (2015), 28-29.

gelen çocuklar, mevcut dezavantajlarını ortadan kaldıracak ve kapasitelerini geliştirebilecek imkânlara ulaşmakta zorlanır.[335]

Çocuklar açısından eğitim-öğretim bağlamında dezavantaj oluşturabilecek değişkenlerden biri de cinsiyettir. İlkesel olarak kız ve erkek çocukların eğitim-öğretim olanaklarından adaletli bir şekilde faydalanmaları temel bir haktır. Ancak daha çok geleneksel değerlerin hâkim olduğu ülkelerde aileler, kız çocuklarının eğitim hayatlarına devam etmesine daha az gerek duymaktadır. Devlet imkânlarının yeterli olmaması ve eğitim masrafları, kız çocuklarının okula devam etmesi bakımından dezavantaj oluşturmaktadır.[336] Ailenin ekonomik durumu kız çocukları kadar erkek çocukların da eğitim-öğretime devam durumunu etkilemektedir. Zira aile yoksulluğu nedeniyle çocuklar, aileye yardım etmek ya da dışarıda çalışmak suretiyle eğitim-öğretim olanaklarından akranları kadar istifade edememektedir. [337] Çalışan çocuklardan büyük bir kısmı aileleri tarafından çalışmaya mecbur edilmektedir. Sokak ortamıyla tanışan ve eğitim-öğretimden uzak kalan bu çocuklar, kötü niyetli suç çetelerinin açık hedefi haline gelebilmektedir.[338] Dolayısıyla çalışan çocuklar için hem eğitim-öğretimden uzaklaşma hem de zararlı sosyal çevrelerle karşı karşıya gelme riski bulunmaktadır.

Çocukların yaşamak zorunda kaldığı en zor durumlardan olan engellik, eğitim-öğretim dahil birçok alanda yaşanan dezavantajları tetiklemektedir. Engellilik durumuyla başa çıkmak zorunda kalan çocuklar, kendilerine hizmet sunma iddiasında olan kurumların yeterince gelişmiş olmaması ve bu kurumlarda yeterli eğitimcinin olmaması gibi nedenlerle problem yaşamaktadır.[339]

---

[335] Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*, 118; Hülya Kabakçı Karadeniz, ‘‘Yoksulluğun Nedenleri’’, *Gelir Dağılımı ve Yoksulluk,* ed. M. Çağlar Özdemir - Emel İslamoğlu (Ankara: Seçkin Yayınları, 2017), 176.
[336] Meryem Koray, *Sosyal Politika* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 439.
[337] Caillods, *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues,* 9-10; Kahraman - Kahraman, ‘‘Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünya’da ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu’’, 261.
[338] Tülin Günşen İçli, *Çocuk Suç ve Sokak* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Genel Yayınları, 1. Basım, 2009), 143.
[339] Efe, ‘‘Engelli Çocuklar ve Ailelerinin Sorunlarının Tespiti ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği’’, 863.

Çocukların eğitim durumlarını etkileyen bir başka faktör de teknolojik imkânların kullanımıdır. Günümüzde radyo, televizyon, bilgisayar, cep telefonları vb. teknolojik aygıtların amacı dışında kullanımıyla çocukların ve öğrencilerin öğrenme süreçleri olumsuz bir şekilde etkilenmektedir.[340] Zira çağımızda bilgiye ulaşmak kolaylaşmış olmasına rağmen, bilgiye ulaşma vasıtası olarak kabul edilen birçok elektronik cihaz, oyun-eğlence ya da olumsuz örnek teşkil eden içeriklerin membaı konumundadır. Bu durum çocukların bilgiye ulaşırken, olumsuz ya da gereksiz zihinsel uyaranlarla farklı mecralara sürüklenmesine zemin hazırlamaktadır.

(2) Kadınların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler: Kadınların eğitim eksikliklerinin toplumsal dezavantajlılık bağlamında farklı sonuçları bulunmaktadır. Eğitim eksikliği gelir getirici bir işte çalışıp kazanç sağlamaya engel olduğu gibi toplum içinde saygın bir statü elde edilmesine ve fırsat eşitliğine de engel olmaktadır.[341] Kadınların erkeklere oranla daha az eğitim alması toplumsal-kültürel bazı nedenlere dayandırılabilir. Erken yaşta evlenme, ailenin ekonomik güçlük çekmesi, yaşantının sürdürüldüğü yerde okul olmaması, ailenin çocukların iş gücüne ihtiyaç duyması, ailenin kız çocuğunun okutulması ile ilgili dini-kültürel nedenlere dayandırdığı olumsuz kanaati, kız çocuklarının okutulmasının önündeki engeller arasında sayılabilir.[342] Son zamanlarda okuyup bir statü edinme konusunda erkek ve kız çocuklarının eşitliğinden söz edilse de kız çocukları hem eğitim olanaklarından faydalanma hem de eğitim seviyesine bağlı bir statü edinme konusunda kültürel bir dirençle karşılaşmaktadır.[343] Eğitim imkânlarından yeterince yararlanamayan özellikle temel eğitim ve mesleki eğitim anlamında erkeklere oranla daha az eğitim alan kadınların, çalışma hayatına dahil olup kalifiye bir işte çalışmaları zorlaşmaktadır.[344] Zira eğitim eksikliği çalışma hayatında düşük ücret ve eksik sosyal hak anlamına gelmektedir.

[340] Sarıbaş - Babadağ, ‘‘Temel Eğitimin Temel Sorunları’’, 28.
[341] Akyüz, ‘‘Kur’an Kurslarındaki Kadınların Sosyalleşmelerine Yönelik Değerlendirme ve Çözüm Önerileri’’, 130.
[342] Abdullah İnce, ‘‘Kur’an Kurslarındaki Dezavantajlı Kadınların Sosyalleşmesine Olumsuz Etki Eden Faktörler’’, *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur’an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar*, ed. Abdullah İnce (Ankara: İlahiyat, 2019), 68.
[343] Özbolat, *Statü ve Din*, 109.
[344] Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama,* 110.

Eğitim-öğretim eksikliğinin sosyal hayatta kendini ifade edebilme durumuyla da ilgisi bulunmaktadır. Yetişkin kadınlar eğitim eksiklikleri sebebiyle özgüven eksikliği, utanma, içe kapanıklık gibi duygular yaşamakta ve bu durumu sosyalleşmelerinin önünde bir engel olarak görmektedirler.[345] Dolayısıyla kadınlar açısından eğitim eksikliği maddî-manevî dezavantajların yaşanmasına zemin hazırlamaktadır.

(2) Yaşlıların Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler: Yaşlılık döneminde birçok yönden insan aktivitelerinde gerileme yaşandığı gibi bilişsel etkinliklerde de azalma görülür. Yaşlılıkta genellikle mantık ve muhakeme kabiliyeti zayıflar,[346] zihni durgunluk, şaşkınlık ve yaşanılanları kavramada yetersizlikler ortaya çıkar.[347] Neticede yaşlı bireyler çevreye karşı gösterdiği ilgi ve alakayı artık gösterememeye başlar. Bilişsel tabloda meydana gelen gerilemelerin asıl kaynağı beyinle ilgili damar sertliği ve damar-sinir sisteminin yüksek duyarlılığıdır. Her iki durum da hipertansiyon sonucu meydana gelir. Kan dolaşımıyla ilgili bozukluklar genellikle felç denilen sorunu ortaya çıkarır. Dolaşım bozuklukları sonucu meydana gelen hastalıklar yanında yaşlılık, hücre içi metabolik bozukluklarla seyreden ruhi bozukluklarla kendisini gösteren alzhemier, ihtiyarlık bunaması ve pick gibi hastalıkların ortaya çıktığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bu rahatsızlıkların tamamı bilişsel kapasiteyi olumsuz yönde etkiler.[348] Özellikle 70 yaş sonrası bazı yaşlılarda, zihni toplayamama, hayal ile gerçeği karıştırma, akli yargıda bulunurken zorlanma, geçmişle ilgili yaşananların halihazırda yaşananlarla karıştırılması gibi durumlar ortaya çıkar. Modern çalışmalar, yaşlılık dönemiyle beraber beynin uyumunda bir çöküntü meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bu durum beynin sinirsel dokularına oksijen taşıyan damarların sertleşmesinin bir sonucudur.[349] Dolayısıyla biyolojik yapıdaki bozukluk zihinsel süreçleri etkilemekte, yaşlılar zihni melekelerini sağlıklı bir şekilde kullanma hususunda problem yaşayabilmektedir. Kur'anda geçen

[345] Cevherli, ''Kur'an Kurslarındaki Kadınların Dezavantajlılık Durumları'', 54.
[346] Köknel, *Depresyon-Ruhsal Çöküntü,* 169-170.
[347] Topgül, ''Yaşlıların Sosyo-Ekonomik Durumları Üzerine Bir Değerlendirme'', 169.
[348] Aybar, *İhtiyarlık ve Hastalıkları*, 29-30.
[349] M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 224.

''erzeli'l umur''[350] ifadesinin yaşlılık dönemindeki davranış bozukluğu ile zihinsel gerilim haline işaret ettiği söylenebilir.[351]

3.4.2. Engellilerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler

Her insan gibi engellilerin de eğitim-öğretim hakkının olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Böyle bir gerçeklik olmakla birlikte bu eğitim-öğretim faaliyetlerinin niteliği, engelli bireyin ihtiyacına cevap verip-vermediği, herkesin aynı olanaklardan faydalanıp-faydalanamadığı gibi birçok tartışmayı da beraberinde getirmektedir.[352] Her şeyden önce engelli çocuklar yaşadıkları olumsuzluklar nedeniyle engelli olmayan çocuklara göre okula başlama, okula devam ve sınıf geçme anlamında daha düşük bir profil göstermektedir.[353] Okullarda uygulanan program baştan engelli olmayanlara yönelik hazırlanmakta;[354] dolayısıyla engelliler eğitim sisteminde görmezden gelinmektedir. Ayrıca engellilere yönelik farklı bir program hazırlanması ve eğitim sistemiyle bütünleşmenin sağlanmaya çalışılması bir anlamda onların dışlanmışlığını pekiştirmektedir.[355] Bu nedenle engellileri çeşitli şekillerde eğitim sistemine eklemleme çabaları istenen neticeyi verememektedir.

Genel olarak engelli bireyler toplumdaki diğer bireyler kadar eğitim olanaklarından faydalanamamaktadır. Ayrıca engelliler istedikleri okullarda eğitim görmekte zorluk çekmektedir. Birçok engelli özürlü okullarında okumak durumunda kaldığı için bu durum engelsiz bireylerle aralarındaki farkı açmaktadır. Engelli bireyler, diğer insanların kendileri hakkındaki olumsuz kanaatleri sebebiyle başta eğitim hakkı olmak üzere diğer haklarından eşit bir şekilde yararlanamamaktadır.[356] Zira insanın eğitim düzeyinin

---

[350] *Kur'an-ı Kerim,* çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 2016), el-Hac 22/5.
[351] Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 225.
[352] Esra Burcu, *Engellilik Sosyolojisi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 23.
[353] WHO, *World Report on Disability*, 263; Taşçı, *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama,* 152.
[354] Kasım Karataş, ''Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları: Bir Sosyal Politika Yaklaşımı'', *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 2/2 (2002), 47.
[355] Akif Öztürk - Elif Akdoğanoğlu, ''Küresel Problem: Eğitim'', *Sosyal Problemler Sosyolojisi: Türkiye'den ve Dünyadan Örnekler*, ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Yayın-Dağıtım, 2009), 86.
[356] Burcu, *Türkiye'de Özürlü Birey Olma-Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma,* 236.

artması, sosyal hayata katılım sağlama, sağlık imkânlarından faydalanma, ekonomik, kültürel anlamda gelişme ile doğru orantılıdır. Birçok engelli çocuk için gerekli eğitimi alamamak kendi kendilerine yeterli hale gelerek sosyal hayatta statü edinmeye engel teşkil etmektedir.

3.4.3. Yoksulların Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler

İnsanların kendilerini doğru bir şekilde ortaya koyabilmesi, haklarıyla ilgili doğru tasarrufta bulunabilmesi, hayatını idame ettirirken gerekli imkânları kullanabilmesi, kendine uygun bir işe yerleşebilmesi eğitim-öğretimle mümkündür. Toplumda saygın bir statü edinmenin de eğitim durumuyla ilgisi vardır.[357] Sosyal hayatta bir iş ya da meslek kolunda çalışma konusunda en çok risk altında olan grubun eğitim-öğretim görmemiş ya da temel seviyede öğrenim görmüş kimselerin olması bu nedenledir.[358] Bu nedenle yoksulluk ve eğitim arasında kısır döngü şeklinde bir ilişki vardır. Yoksulluk arttıkça eğitim fırsatlarından istifade etme seviyesi düşmekte; eğitim seviyesi düştükçe fakirlik problemi artmaktadır.[359] Eğitimin, bireyin sosyal değişimlere uyumu, siyasi ve sosyal hayata katılım sağlaması gibi çeşitli faydalarının yanı sıra daha fazla gelir etmesine vasıta olduğu bir gerçektir.[360] Buna karşın eğitim-öğretim olanaklarından yararlanma açısından yoksulların daha dezavantajlı olduklarını söylemek mümkündür. Zira çocuk sayısı çok olan yoksul bir hanede büyümek, kız ya da erkek çocukları açısından önemli bir dezavantajdır.[361] Ayrıca yoksulluk okula devam durumunu da etkileyen bir değişken olup yoksulluk problemi yaşayan ailelerde erkek ya da kız çocuklarının okulu bırakma oranı daha yüksektir.[362] Gelir seviyesi yüksek olan aileler çocuklarını özel okul ve üniversitelerde okutma fırsatını kolaylıkla elde edebilirken yoksul kesim için bu durum sadece burslu okuma imkânı elde etmesiyle mümkün olabilmektedir. Eğitimde özel

[357] Şahin, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi,* 106-107.
[358] Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk,* 164.
[359] İbrahim Yaşar Kazu, ‘‘Sosyo-Ekonomik Açıdan Dezavantajlı Kişilerin Eğitimleri Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar’’, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 34 (2018), 42.
[360] Caillods, *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues*, 8; Figen Ereş, ‘‘Eğitimin Sosyal Faydaları: Türkiye-Avrupa karşılaştırılması’’, *Milli Eğitim Dergisi* 33/167 (2005), s.y.
[361] Francisco H.G. Ferreira - Jeremie Gignoux, *Eğitimde Fırsat Eşitsizliği: Türkiye Örneği* (Devlet Planlama Teşkilatı-Dünya Bankası, 2010), 5; Caillods, *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues,* 8.
[362] Ferreira - Gignoux, *Eğitimde Fırsat Eşitsizliği: Türkiye Örneği,* 9-10.

sektörün payının her geçen gün artması yoksulların gelecekte eğitim konusundaki daha bariz dezavantajlar yaşamasına neden olacaktır. Zira kent hayatına dahil olsa da sosyo-ekonomik imkânları ortalamanın altında olup yoksullukla mücadele eden kimseler, özel sektörün elindeki eğitim imkânlarından faydalanma konusunda şanslı değildir. Yoksul ve ekonomik durumu iyi olan kimselerin aynı eğitimi aldığı durumlarda bile eşit gelir ve getiri elde edemedikleri gözlenmektedir.[363] Bu durum maddî olanakları sadece temel ihtiyaçlarını karşılamaya müsait olan toplum fertlerinin öğrenimini sürdürmesini zorlaştırmaktadır.[364] Yoksulluk, birçok yoksunluğu besleyen bir realite olarak en çok eğitim eksikliğinden etkilenmekte ayrıca eğitim eksikliğine de neden olmaktadır.

3.4.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler

Suç, toplumsal bir realite olup suç işleyenler çoğunlukla işlenen suçun nedenlerini öngörememe ve cahillik gibi sebeplerle suça karışmaktadır.[365] Bu açıdan eğitim seviyesi ile suç işleme arasında ters orantı ilişkisi vardır. Zira eğitim seviyesi yükseldikçe insanların sorunlarına akılcı çözümler bulma oranı artmakta dolayısıyla insan kendisini hukuksuz durumların öznesi haline getirmeden sorunlarını halledebilmektedir. Ayrıca eğitim seviyesinin yüksek olması, gelir düzeyinin artmasını da sağlamaktadır. Bunun neticesinde kültürel ve sosyal çevre bu eksende şekillenerek, çevresel faktörler açısından insanın suça eğiliminde azalma görülmektedir.[366]

Suça karışan kimselerin eğitim eksikliklerinin en temel sebebi ekonomik anlamda yaşanan sıkıntılar neticesinde hayatın sorumluluğunu erken yaşta üstlenmek ve çalışmak zorunda kalmaktır. Birçok suçlu kırsal kesimden gelmekte ve yetiştikleri çevrede okul

[363] Kazu, *''Sosyo-Ekonomik Açıdan Dezavantajlı Kişilerin Eğitimleri Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar'',* 45.
[364] Ferreira - Gignoux, *Eğitimde Fırsat Eşitsizliği: Türkiye Örneği*, 5.
[365] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 233.
[366] Ereş, ''Eğitimin Sosyal Faydaları: Türkiye-Avrupa karşılaştırılması'', s.y.

bulunmamaktadır.[367] Bu bağlamda okullaşma oranının artırılarak eğitim seviyesinin yükseltilmesi suç işlemeyi büyük ölçüde azaltacaktır.

Meselenin diğer boyutunda suç işleyen kimselerin ıslah vasıtası olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin yeterli uygunlukta olmaması sorunu bulunmaktadır. Cezaevlerinde mahkûmların topluma intibakını sağlayacak düzeltme eğitimleri verilmektedir ancak bir daha suça ve cezaevine dönüşün olmaması için yapılan çalışmaların ve eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Cezaevlerinde verilen eğitimlerin verimliliğinin sağlanması için uluslararası standartlara uygunluğun sağlanması önemli olup; bu faaliyetler üniversiteler, belediyeler ve çeşitli sivil toplum örgütleri gibi paydaşlarla iş birliği içinde yürütülmelidir.[368] Günümüzde cezaevlerindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin cezaevlerindeki koşullarla yakından ilgisi bulunmaktadır. Cezaevi bina koşulları içinde gereğinden fazla tutuklu ve hükümlü bulunurken bunlara kalifiye eğitimi, kültürel ve sosyal hizmeti sağlayacak uzman, kadro ve personelin bulunmaması faaliyetlerdeki verimliliği düşürmektedir.[369]

Her dezavantajlı grup gibi tutuklu ve hükümlüler için de eğitim-öğretim eksikliği yaşadıkları sorunlarla yakından ilgilidir. Zira suç açısından eğitim-öğretim eksikliği bir risk faktörüdür. Bunun yanı sıra suç işleyen kimselerin ıslahı için cezaevlerindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin niteliği önem arz etmektedir. Dolayısıyla suça karışmış kimselerin cezalarını tamamladıklarında hayata intibakına katkı yapacak bir eğitim almaları her zaman mümkün olamamaktadır.

3.4.5. Göçmenlerin Eğitim-Öğretimle ve Bilişsel Alanla İlgili Karşılaştığı Problemler

Göç nedeniyle meydana gelen değişiklikler göçmen kadın ve çocukları daha fazla etkiler. Göç olgusuyla karşı karşıya kalan kadınların modern dünyada karşılaştığı birçok problem bulunur. Bu durum ülke içinde yaşanan kırsal bölgelerden kente yapılan göçlerde dahi

[367] Gökduman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Eğitimin Önemi*, 96.
[368] Hazel Karafazlı - Cem Tuna, ‘‘Türkiye’de Cezaevlerinde Uygulanan Eğitim Politikaları’’, *Eğitim Yönetimi ve Politikaları Dergisi 1/2* (2020), 51.
[369] Gökduman, *Ceza İnfaz Kurumlarında Eğitimin Önemi,* 100.

kendisini hissettirir. Bir yandan kültürel özellikleriyle var olmaya çalışma diğer yandan özellikle köyden kente göçün insana kentlileşme anlamında baskısı, yani uyum sorunu [370] ekonomik zorluklar, eğitim olanaklarından yoksunluğun getirdiği problemler, yaşanan olumsuzlukların en önemlilerindendir.

Ülkeler arası göçlerde ise durum daha karmaşık bir hale gelmektedir. Savaş sebebiyle ya da geçimi sağlamak için çalışma amaçlı yapılan göçlerde dil problemi, sosyal izolasyon, kültürel yabancılaşma karşılaşılan önemli sorunlardır. [371] Göç hadisesinde çocuklar açısından farklı bir sosyal çevre, yabancı bir dil ve farklı kültürel özelliklerin getirdiği zorluklar eğitim-öğretim faliyetleri üzerinde etkili olmaktdır. Her ne kadar okul ortamı göçmen çocuklar için güvenli bir sosyal ortam anlamına gelse de hem yaşadıkları zorlu süreçlerin üstesinden gelmek hem de yeni bir hayat tarzına adapte olmak ekstra bir çabayı gerektirmektedir. Savaş vb. nedenlerle yapılan zorunlu göçlerde sığınmacıların ilk ve ortaöğretim kademelerinde ülkenin kendi vatandaşlarıyla birlikte eğitim alması hem öğrenciler hem de öğretmenler açısından dil ve anlatım bağlamında önemli problemlere neden olmaktadır. Yükseköğretim kademesinde ise sığınmacılara yönelik yapılan bazı pozitif ayrımcılık türünden uygulamalar ülke vatandaşlarında haksızlık-adaletsizlik olarak algılanmaktadır. [372] Bu bağlamda bazen göç edilen ülkenin yerli vatandaşları, göçmenlere yönelik pozitif uygulamalara karşı önyargı geliştirebilmektedir.

Eğitim-öğretim ortamında dil problemi yaşayan, farklı bir kültürle karşı karşıya kalan göçmen çocuklar, bir yandan da ayrımcılıkla mücadele etmek zorunda kalmakta ve bu durum onları psikolojik açıdan olumsuz etkilemektedir. [373] Neticede göçmen çocuklar sadece eğitim-öğretim problemleriyle değil, okul ortamına uyum ve sosyal dışlanma problemiyle de karşılaşmaktadır.

---

[370] Arife Cengiz Yılmaz-Gülsen Demir, ‘‘Göç Sürecinde Kadın’’, *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinler arası Kadın Çalışmaları Kongresi 05-07 Mart 2009* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2009), 3/33.

[371] Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, 318.

[372] Tamer - Birvural, ‘‘Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler’’, 17.

[373] Hüseyin Buğra Karaman - Sefa Bulut, ‘‘Göçmen Çocuk ve Ergenlerin Eğitim Engelleri, Psikolojik Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma’’, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018), 406.

3.5. Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlik ile İlgili Problemler

I. ve II. Dünya Savaşları esnasında yaşanan uzuv ya da yeti kaybı ve bu savaşlardan sonra ortaya çıkan salgın hastalıkların olumsuz tesirleri, yaşlı nüfusta görülen artış gibi nedenlerle hayata uyum sağlayabilmek için fiziki ve sosyal çevrede düzenleme yapılması gereği ortaya çıkmış ve erişilebilirlik kavramı gündeme gelmiştir. Başlangıçta daha çok engelli bireyleri ilgilendirdiği düşünülen bu kavram sonradan benzer problemleri yaşayan herkesi kapsayacak şekilde geniş bir boyuta taşınmıştır.[374] Günümüzde konuyla ilgili olarak erişilebilirlik ve ulaşılabilirlik kavramları kullanılmaktadır.

Erişilebilirlik; yapıların, ortak kullanıma açık alanların, ulaşım-bilgi teknolojilerinin engelli bireyler tarafından ulaşılabilir ve bağımsız bir şekilde kullanılabilir olmasıdır.[375] Benzer bir çerçeveye sahip olan ulaşılabilirlik ise fiziki ve mimari çevrenin, özellikle de kamuya açık alanların insanın gitmek istediği yere varmasını kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesidir.[376] Bu açıdan özürlülük ve engellilik farklı iki kavramdır. Özürlülük, doğuştan veya sonradan meydana gelen herhangi bir sebeple çeşitli alanlardaki kabiliyetlerin kısmen ya da tamamen kaybedilmesi ve normal hayata intibak sağlayamama durumudur. Engellilik ise toplumsal etkenlerle ilgili olup özürlü kimsenin çevredeki koşulların yetersizliği nedeniyle toplumsal rollerini yerine getirme hususunda yaşadığı güçlükle ilgilidir.[377] Sosyal devlet anlayışının zamanla önem kazanması, devletin tüm vatandaşlarının gereksinimlerini gözönüne alarak sosyal politika geliştirmesi gerektiği anlayışının yerleşmesi erişilebilirlik/ulaşılabilirlik kavramlarını gün geçtikçe daha önemli hale getirmiştir.

3.5.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler

[374] Hakan Özgül, ‘‘Erişilebilirlik’’, *Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu-Erişilebilirlik, Eğitim, Çalışma Hayatı ve Sağlık Verileri-Analizler*, yay.haz. Süleyman Akbulut vd. (Ankara: Hermes Tanıtım-Ofset*, 2015),* 57.
[375] Engelliler Hakkında Kanun, md. 5378/3.
[376] *Seyyar, Dünya'da ve Türkiye'de Engelli dostu Sosyal Politikalar,* 57.
[377] T.C. Başbakanlık Özürlüler Dairesi Başkanlığı, Ulaşılabilirlik Stratejisi ve Ulusal Eylem Planı (2010-2011), 1.

(1) Çocukların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler: Erişilebilirlik kavramı, kişinin toplumsal rollerini yerine getirmesinin kısıtlanması olarak tanımlanmaktadır. Bu durum daha ziyade uzuv ya da işlev kaybı yaşayan kimselerle ilgili bir durum olarak görünse de engelli olsun-olmasın çocuklarla ilgili bir boyutu da bulunmaktadır. Zira bina ve çevre tasarımları çoğunlukla yetişkin ve sağlıklı bireyler dikkate alınarak yapılmakta ve yetişkinlere hitap eden çevresel düzenlemeler, çocukların hayatını zorlaştırarak onları adeta engelli bir birey haline getirebilmektedir.[378]

Bu hususta ana okulları ve ilkokullarda çocukların kullanmak durumunda olduğu tuvalet ve lavaboların,[379] çocukların kullanacağı mobilya ve objelerin, parmaklık, kapı, balkon vb. bölümlerin, kültürel ve sosyal alanların, yüzme havuzlarının ve spor salonlarının özürlü-özürsüz çocukların kullanımına uygunluğu ve çocukların hayatını tehlikeye atmayacak şekilde düzenlenmesi ayrıca ses ve ışık düzeni açısından uygunluğun sağlanması da erişilebilirlik hakkı açısından değerlendirilebilir. Ani ışık değişimleri bazı özür grubundaki çocukların sağlığını olumsuz etkilemekte; şiddetli ve yüksek sesli anonslar, zil sesleri ya da müzik yayını;[380] Umumî tuvaletlerde sifon ve el kurutma makinesi sesi otizmli çocuklarda olumsuz tesirlere neden olabilmektedir.[381] Tüm bunların özel gereksinimi olsun olmasın çocuklar açısından uygun şekilde dizayn edilmesi önem arz etmektedir. Zira engelli olup olmadığına bakmadan gerek çevresel koşullar gerekse bilgi ve imkânlara eşit şartlarda ulaşmak çocukların temel haklarındandır.[382] Günümüzde eğitim-öğretim olanaklarından yararlanabilme hususunda internet büyük önem kazanmıştır. Çocukların bilgiye erişim sağlayıp-sağlayamaması, bilgi teknolojilerinden yararlanıp-yararlanamaması kadar interneti güvenle kullanmaları, zararlı içerikler ve sitelerin tesirlerinden korunmaları da erişilebilirlik anlamında dezavantaj oluşturan hususlardandır.

[378] Deniz Çağlayan Gümüş vd., ‘‘Çocuklar İçin Yapılı Çevrede Erişilebilirlik Rehberi’’ (Konya: Uluslararası Yeşil Başkentler Kongresi, 2018), 1091.
[379] *Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı),* ed. Deniz Çağlayan Gümüş, (Ankara: Uzman Matbaacılık, 2020), 92.
[380] Çağlayan Gümüş vd., ‘‘Çocuklar İçin Yapılı Çevrede Erişilebilirlik Rehberi’’, 1094-1095.
[381] *Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı),* ed. Deniz Çağlayan Gümüş, 86.
[382] Çağlayan Gümüş vd., ‘‘Çocuklar İçin Yapılı Çevrede Erişilebilirlik Rehberi’’, 1091-1092.

(2) Kadınların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler: Erişilebilirlik hakkı, sadece engelliler için değil herkes için bina, ulaşım vb. imkânların kullanımını kolaylaştırmayı hedefler. Zira bireyleri engelli hale getiren yeti yitiminden ziyade toplumsal alanda karşılaşılan engellerdir.[383] Bu engeller, bireylerin herkes için geçerli olan fırsatlardan yararlanması konusunda ayrımcılığa yol açar.

Erişilebilirlik/ulaşılabilirlik en genel ifadesiyle kamuya açık mekanların-alanların dizayn edilmesinde herkes için uygunluğun gözetilmesidir. En basitinden kamuya ait binalarda ya da alanlarda en az bir erkek ve bir kadın tuvaletinin bulunması en doğal erişilebilirlik/ulaşılabilirlik hakkıdır. [384] Zira erişilebilir mekân ve sistemlerin imal edilmesi günümüzde sadece özürlü bireyleri ilgilendiren bir olgu değildir. Aynı zamanda bu tür düzenlemeler, çocuklar, yaşlılar, hastalar, hamileler, dikkat eksikliği yaşayan kimseler, elinde bir çanta ya da yük taşıyanlar,[385] geçici engeli bulunanlar, çocuklu-bebek arabalı bayanlar ile özel fiziksel durumu olan aşırı kilolu-aşırı uzun kimseleri de ilgilendirmektedir.[386]

Kendi özel durumuyla bağlantılı olmaksızın kadınların iş hayatına katılımının ve eğitim olanaklarına erişiminin toplum kaynaklı değer ya da uygulamalarla sınırlanması da bir çeşit erişilebilirlik engelidir. Bazen de siyasi mekanizma tarafından toplumdaki her grubu ilgilendiren sosyal politikaların üretilmemesi kadınların dezavantajlı olmasına yol açmaktadır. [387] Çalışmak zorunda olan yalnız annelerden büyük çoğunluğu ulaşım olanaklarının yetersizliği, çocukları için bakıcı bulamamaları ya da bakım ücretlerinin fazlalığı ve yeterli eğitime sahip olmamaları nedeniyle çalışma hayatına katılamamaktadır.[388] Bu durum iş ve çalışma hayatına erişim/ulaşım sağlamayla ilgili kadınların engellenmesine yol açmaktadır.

(3) Yaşlıların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler: Yaşlılıkta vücut fonksiyonlarındaki yavaşlamalar insanı daha az hareket eder bir konuma

[383] Özgül, ‘‘Erişilebilirlik’’, 115
[384] *Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı)*, 85.
[385] Özgül, ‘‘Erişilebilirlik’’, 57.
[386] *Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı),* 9.
[387] Mayer, *What is A Disadvantaged Group? Effective Communities Project*, 2-4.
[388] Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş,* 175.

getirmekte, zorunlu ihtiyaçları için dahi olsa bir yerden başka bir yere gitmek fiziksel koşullar açısından zorlayıcı olabilmektedir. Dolayısıyla yaşlı insanların yüzyüze olduğu en önemli problemlerden biri de ulaşım problemidir.[389] Bunun yanında yaşlılıkta refleks ve ani karar verme mekanizmasının yavaşlaması, el-göz koordinasyonu gerektiren işlerde dikkati toplamadaki zaafiyet, araç kullanan yaşlı bireyleri olumsuz etkilemektedir. Yaşlıların seyahat ve ulaşım esnasında daha fazla kaza geçirmesi ise bir diğer risk faktörüdür.[390] Zira yaşlılıkta daha belirgin hale gelen ve kronikleşen hastalıklar, hastane takibi ve doktor kontrolünü zorunlu kılmakta; yaşlılar bu hizmetlerden yararlanma ve ulaşım araçlarından faydalanma hususunda zorluklarla karşılaşmaktadır.

Günümüzde yerleşim yerlerinin herkes için uygunluk taşıyan fiziksel düzenlemelerden yoksun olması engelliler ve yaşlılar için önemli problemlere neden olmaktadır. Çevresel düzenlemelerdeki yetersizlikler, bu kimselerin dış dünyadaki yaşamlarını kısıtlayarak başkalarından yardım almadan hareket etmelerini zorlaştırmaktadır.[391] Sosyal hayatta en basitinden kamuya açık bina ya da alanlarda yürüyebilen yani ambulant engelliler için tuvaletlerin bulunması engelliler kadar hareket kısıtlılığı yaşayan, romatizmal hastalıklardan muzdarip yaşlılar için bir gerekliliktir.[392] Ayrıca sokak düzenlemelerinin, binalara giriş-çıkış yükseltilerinin, rampaların, yaya yollarının ve bu yolların malzemelerinin, binaların bahçelerinin yaşlılar dahil hareket kısıtlılığı yaşayan bireyler için uygunluğunun gözetilmesi erişilebilirlik/ulaşılabilirlik anlamında önemli bir haktır.[393] Bu bağlamda birçok yaşlı birey özürlü olmasa da fiziksel anlamda özürlülerle aynı kısıtlılıkları yaşayabilmekte ve erişilebilirlik/ulaşılabilirlik anlamında bazı düzenlemelere gereksinim duyabilmektedir.

[389] Onur, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*, 357.
[390] Saygılı, *Yaşlılık Psikolojisi,* 151-152.
[391] Meryem Akça - Nihal Arda Akyıldız, ‘‘Yaşlı Bireyler İçin Geleneksel Yapıların Erişilebilirlik Değeri Üzerine Bir İnceleme: Malatya Beşkonaklar Evi’’, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 22/57 (Ekim-Aralık 2022), 716.
[392]*Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı),* 95.
[393] Akça - Arda Akyıldız, ‘‘Yaşlı Bireyler İçin Geleneksel Yapıların Erişilebilirlik Değeri Üzerine Bir İnceleme: Malatya Beşkonaklar Evi’’, 728-730.

3. 5.2. Engellilerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler

İnsanın içinde yaşadığı fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel çevrede var olabilmesi ve bu çevrelerdeki imkânlardan, hizmetlerden yararlanması her şeyden önce bir haktır.[394] Engelliler için erişilebilirlik/ulaşılabilirlik hem hakları kullanabilmenin hem de bağımsız ve insan onuruna münasip bir yaşam sürmenin ön koşuludur. Erişilebilirlik, aslında bir hakkın, bir hizmetin, fırsatın toplumdaki her birey tarafından kullanılabilir olmasını, engelli-engelsiz ayrımı yapılmadan toplumdaki tüm fertlerin ihtiyacına karşılık verebilmesini ifade eder. Fiziksel erişim olarak da nitelendirilebilecek bu durum özelde engellilerin karşılaştıkları problemleri ortadan kaldırmak adına yapılan tüm faaliyetleri kapsar. Dolayısıyla engelli-engelsiz tüm insanların yaşam standartlarının kullanılabilirlik anlamında aynı düzeyde olması erişilebilirlik kavramıyla ifade edilir.[395]

Erişilebilirliğin çok boyutlu bir yapısı vardır. Sağlık hizmetlerinden eğitim hizmetlerine, ulaşımdan ekonomiye, sosyal, medeni ve siyasi hakların kullanımına kadar geniş bir alan erişilebilirlikle ilintilidir.[396] Bu açıdan erişilebilirlik/ulaşılabilirlik temel bir hak olup herkesin, kamuya açık devlet kurum ve kuruluşlarının binalarını, mabetleri, kütüphaneleri, eğitim, kültür, sanat, eğlence ve sağlık kurumlarını rahatça kullanabilmesi şeklinde değerlendirilir.[397]

Engellilerin hayatlarını normal şartlara sahip bireyler gibi sosyalleşerek geçirememesinin nedenleri arasında ulaşım sorunu ve fiziksel çevrenin onların ihtiyaçlarını hesaba katmadan düzenlenmiş olması yer alır. Modern bir anlayışa göre planlandığı söylenen yerleşim merkezleri bile engellilerin erişilebilirlikleri yeterince dikkate alarak dizayn edilmemiştir.[398] Engellilerin içinde yaşadıkları fiziksel ortam onların sahip oldukları fiziksel işlev bozuklukları ve yetersizlikleri düşünülmeden ayarlandığından bu durum

[394] Selda Çağlar, ‘‘Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye’de Erişebilirlikleri’’, *A.Ü.H.F. Dergisi* 61/2 (2012), 542.
[395] Topgül, ‘‘Engellilerin Kentsel Erişim Sorunları ve Yaşam Standartları Üzerine Tokat Şehri Örneği’nde Bir Değerlendirme’’, 55; Kamal Lamichhane, *Disability, Education and in Developing Countries* (Delhi: Cambridge University Press, 2015), 2.
[396] Özgül, ‘‘Erişilebilirlik’’, 58.
[397] Seyyar, *Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 58-59.
[398] Ali Seyyar, *Özürlülere Adanmış Sosyal Politika Yazıları* (Adapazarı: Adapazarı Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006), 22.

onlar için büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Yollar, kaldırımlar, kamu binaları, parklar ve bahçeler, okullar, içinde yaşanılan konutlar, ulaşım araçları ve bunun gibi daha birçok fiziksel çevre unsuru, engellilerin topluma katılmasının önünde ciddi birer engel oluşturmaktadır.[399] Engellilerin toplu taşıma araçlarını yeterince kullanamadığı,[400] sağlık hizmetlerinden yararlanırken hareket güçlüğü ve ulaşımla ilgili problemler yaşadıkları[401] bilinmektedir. Sosyal ve fiziksel çevrenin engelli bireyin ihtiyaçları gözetilmeden düzenlenmesi, özel gereksinimi olan bireylerin dezavantajlarını artırmaktadır.[402]

İhtiyaçları temin hususunda olduğu gibi işe ulaşım konusunda engelli bireylerin yaşadıkları güçlükler, hayatı onlar için zorlaştırmaktadır.[403] Zira engelli bireyler işgücü niteliği taşısa da evinden iş yerine ulaşım konusunda birçok mimari-fiziki engelle karşılaşabilmektedir. Bu konuda kısıtlı hareket kabiliyetine sahip olan engelli bireylerle ilgili proje üretebilecek konumdaki, kamusal hizmetleri yerine getiren belediyelerin, şehir planlamacılarının ve mimarların daha özenli davranması gerekmektedir.[404]

Bir diğer erişim konusu da bilgiyle ilgilidir. Fiziksel koşullar kadar bireyin bilgiye ulaşması ve bilgi edinme materyallerini kullanabilmesi de önem arz etmektedir. Ortopedik engelli, görme engelli, işitme engelliler açısından farklı materyallerin hazırlanması ve kullanılabilmesi,[405] internet sitelerinin ve iletişim aletlerinin, işitsel ve görsel medya materyallerinin engellilerin ihtiyaçlarına göre dizayn edilmesi bu grupta değerlendirilebilir. [406] Zira modern dünyada bilgi, iletişim ve medya araçlarının

[399] Burcu, *Türkiye'de Özürlü Birey Olma- Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma,* 194.
[400] Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması-2010* (Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2011), 27.
[401] TÜİK, *Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması-2010*, 32.
[402] WHO, *World Report on Disability*, 263.
[403] Burcu, *Türkiye'de Özürlü Birey Olma-Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma,* 192.
[404] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 53, 57.
[405] Süleyman Akbulut, ''Eğitim'', *Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu-Erişilebilirlik, Eğitim, Çalışma Hayatı ve Sağlık Verileri-Analizler,* yay.haz. Süleyman Akbulut vd. (Ankara: Hermes Tanıtım-Ofset, 2015), 176.
[406] Ayşe Şeyma Turgut, ''Engelliler'', *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar,* ed. Hüseyin Doğan (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 116.

kullanılabilirliğini engelli bireylerin erişebileceği nitelikte tasarlamak bir gereklilik haline gelmiştir.

3.5.3. Yoksulların Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler

Yoksulluk, farklı boyutları olan kompleks bir olgudur. Yoksullukla mücadele eden kimseler emek ve kazancını geçimi için harcamak zorunda olup özel tüketim imkânına sahip değildir. Ayrıca kamusal imkânlardan yararlanma oranları düşüktür. Okur-yazarlık seviyesi düşük olan yoksullarda, kaynaklara ulaşamama ve gelişmişlik seviyesi düşük bölgelerde yaşama durumu söz konusudur.[407] Bu açıdan maddî güçlüklerle karşı karşıya olan kimselerin erişim ve ulaşım anlamında yaşadığı birçok problem vardır. Genellikle şehir dışında meskûn olan yoksullar, ulaşımın zor ve sınırlı olduğu yerlerde yaşamını sürdürmekte; şehir merkezindeki sosyal, kültürel ve değişik alanlardaki fırsatlardan maddî refaha sahip kimseler kadar istifade edememektedir. Genellikle yoksulların meskûn olduğu alanların ulaşım anlamında şehir merkeziyle bağlantısı oldukça meşakkatlidir. Bu durum şehir merkezinde çalışan yoksulların işyerlerine ulaşım sağlamasında güçlüğe neden olduğu kadar maddî külfeti de beraberinde getirmektedir.[408] Dolayısıyla yoksulluk insanın birçok imkân ve fırsata erişim sağlamasına engel olan bir yoksunluk ortamına zemin hazırlamaktadır. Bilgi ve iletişim olanakları, eğitim-öğretim fırsatları, sağlık hizmetleri, iş imkânları yoksulların yaşamını devam ettirdiği alanlarda oldukça sınırlıdır. Ayrıca bu hizmetlerden bazılarından istifade edebilmenin maddî külfeti beraberinde getirmesi yoksullar açısından erişilebilirlik/ulaşılabilirlik anlamında problemdir.

3.5.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler

Tutuklanarak hüküm giyen suçlular, cezaları dolayısıyla belli bir mekanda cezalarını çekmek durumundadır. Dolayısıyla aldıkları ceza sebebiyle ulaşım ve erişimle ilgili bazı

[407] Beyza Erkoç - M. Zafer Danış, ‘‘Yoksullar’’, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Bireyler,* ed. Hüseyin Doğan (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 142.
[408] Şahin, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*, 109.

sınırlılıklar yaşayabilmektedirler. Bu bağlamda hükümlülerin ancak birinci dereceden yakınının cenazesi için yetkili mercilerin oluru ile ulaşım izni alması mümkündür. Ayrıca hükümlülere ölümcül hastalığa yakalanan birinci dereceden yakınların ziyaret edilmesi haricinde hasta ziyareti için ulaşım izni verilmemektedir.[409] Mahkûmların kısıtlamaya tâbi olabileceği alanlardan biri de iletişimdir. Mutlak manada mahkûmların haberleşme hürriyeti vardır. Ancak yasa dışı örgütlerle bağlantısı olan ve bu şekilde suça yardım etme, ülkeye ve insanlara zarar verme durumu olan mahkûmların haberleşme hürriyetlerinin sınırlandırılması veya sonlandırılması mümkündür.[410]

Mahkûmlar, işledikleri suçlarla ilintili bir şekilde erişilebilirlik/ulaşılabilirlik sorunu yaşarken eski hükümlüler daha ziyade toplum tarafından dışlanmaları nedeniyle kendileri ile ilgili fırsatlara erişim sağlamada bazı sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle iş hayatında gerekli nitelikleri taşımamaları güvenceli ve sürekli bir işe erişimlerine engel olmakta ve bu durum daha çok geçici işlerde çalışmalarına yol açmaktadır. Toplum ve işverenler nazarında eski hükümlülere önyargıyla yaklaşılması, onların yeterli gelire yani toplumun ortalama refah düzeyine ulaşmalarını zorlaştırmaktadır.[411] Suç geçmişi nedeniyle birçok eski hükümlü normal şartlarda kendileri için erişilebilir nitelikte olan fırsatları kullanamamakta sosyal dışlanma nedeniyle engellenme yaşayabilmektedir.

3.5.5. Göçmenlerin Erişilebilirlik/Ulaşılabilirlikle İlgili Karşılaştığı Problemler

Göç, insanın geleceğini olumlu ya da olumsuz şekilde etkileyebilecek bir yer değiştirme hadisesidir. Bu nedenle göç ederken iyice düşünerek göç edilen yerin özelliklerinin uygunluğunu değerlendirmek gerekir. Aksi halde göç edip daha iyi fırsatlara kavuşmak isterken olumsuz koşullar nedeniyle yeniden göç etmek durumunda kalınabilmektedir.[412] Göçmenlerin yaşadığı yerin sağlık kurumlarına uzaklığı ulaşım anlamında ciddi bir problemdir. Ayrıca hasta yoğunluğuna karşın sağlık kurumlarının imkânlarının sınırlı olması, göçmenlerin dille ilgili yaşadıkları zorluklar, bazı sağlık çalışanlarının

[409] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 251-252.
[410] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 275.
[411] Güloğlu - Çepni, ‘‘Dezavantajlı Gruplar Açısından Yoksulluk Profilleri’’, 97.
[412] Yılmaz - Çelik, ‘‘İç Göçün Sebepleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis Örneği’’, 155.

göçmenlere yönelik olumsuz tutumları sağlık hizmetlerine erişim sağlamada yaşanan önemli problemlerdendir.[413]

Kamplarda barınmak durumunda kalan göçmenler için erişilebilirlik/ulaşılabilirlik anlamında daha ciddi problemler söz konusudur. Göçmen kampları genellikle yerleşim yerlerinin dışında özel bir alana inşa edilir. Burada barınan göçmenlerden işe yerleşebilenlerin işe geliş-gidişleri zaman zaman probleme neden olabilmektedir.[414] Göçmen kamplarının resmî kurumlara, eğitim-öğretimin çeşitli kademelerdeki okullarına, sosyal-kültürel mekanlara ve tam kapasiteli hastanelere uzaklığı da göçmenler açısından önemli erişilebilirlik/ulaşılabilirlik sorunları arasındadır.

3.6. Haklarla İlgili Problemler

Her insan için varlığını devam ettirebilmek, insanca yaşamak, haklarını bilmek ve bunlara sahip çıkmakla mümkündür. Bazı kimseler bulundukları yaş grubu, cinsiyeti, engeli, sosyo-ekonomik durumu ya da işlediği suç nedeniyle haklarını elde etmeyle ilgili sorunlarla daha fazla mücadele etmek durumunda kalmaktadır.

3.6.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler

(1) Çocukların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler: Çocukluk dönemi her açıdan daha çok ihtimam gösterilmesi gereken bir dönemdir. Çocuklukta yaşanan problemler, gelecekte çocuğun yetişkin olduğunda kendi çocukları ve diğer insanlarla yaşayacağı problemlerin de nedeni olma potansiyeli taşır. Bu bağlamda çocukların yaşadığı sorunlar yalnızca ailenin değil tüm toplumun problemidir. Bu nedenle çocuk hakları, tüm çocuklar açısından hem korunması hem de geliştirilmesi gereken haklardır.[415] Ancak

[413] Demir vd., ‘‘Sığınmacıların/Geçici Koruma Altına Alınanların Sağlık Hizmetlerinden Yararlanmasında Mevcut Durum ve Yaşanan Sorunlar, Engeller’’, 89.
[414] Tomanbay, ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’, 321.
[415] Banu Karakaş - Ömer Can Çevik, ‘‘Çocuk Refahı: Çocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme’’, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18/3 (Aralık 2016), 904.

toplumundaki en savunmasız grup olan çocuklar gerek ailevî gerekse olumsuz çevresel koşullardan en çok etkilenen kesimdir.[416]

Çocuğun en temel hakkı yaşama hakkı olup çocuğun fiziksel ve ruhsal bütünlüğünün korunması bu hakkın gereğidir. Çocukların uygun koşullarda gelişmesi ve yetişmesi için gerekli tedbirlerin alınması, fiziksel, zihinsel, ruhsal yeteneklerinin geliştirilmesi, her türlü istismar, şiddete karşı korunması, kendisiyle ilgili kararların alınma sürecine katılım sağlanması uluslararası alanda dile getirilen hususlardır.[417] Çocuk hakları hususunda dört farklı kategoriden bahsedilir. Bunlar; refah hakları, koruyucu haklar, yetişkin hakları ve ana-babalara karşı haklardır. Refah hakları çocukların beslenme, barınma, eğitim konularıyla ilgilidir. Koruyucu haklar, çocukların kötü muameleden, ihmalden ve şiddetten fiziksel ve manevî anlamda korunmasını ifade eder. Yetişkin hakları, potansiyel olarak yetişkinlerin sahip olduğu hakların çocuklar için de geçerli olması anlamındadır. Ana-babalara karşı haklar ise çocuğun kendisi ile ilgili olarak aldığı kararlarda çocuğun bağımsızlığını öne çıkaran haklardır.[418] Bu sınıflamada çocuk haklarıyla ilgili korumacı nitelikler kadar özgürleştirici nitelikler de kendini gösterir.

Bir toplumun gelişmişlik seviyesi, çocuklara verilen eğitim ve onların haklarına gösterilen ihtimamla yakından ilişkili olup çocukların haklarına riayet edilmeyen ve onların kötü muamele maruz kaldığı toplumlarda bu durum geri kalmışlık belirtisidir. Medeni toplumlarda çocuklar toplumun bir parçası olarak kabul edilir ve onlarla ilgili toplumsal düzenlemeler devlet tarafından yapılır. Çocuk hakları hem çocukların insan olmasından hem de büyüme ve gelişme hususunda yetişkinlerin koruma ve gözetimine ihtiyaç duymasından dolayı daha itina gösterilmesi gereken haklardır.[419] Ancak her insan gibi bazı haklara sahip olan çocukların, haklarından yeterince istifade edemediği durumlarla karşılaşılmaktadır. Özellikle kız çocuklarının haklar bağlamında daha fazla dezavantajla karşılaştığını söylemek mümkündür. Bu durumun yetiştirilme tarzıyla

[416] Sevil Kurt, ‘‘Çocuk Haklarına İlişkin Temel Uluslararası Belgeler ve Türkiye Uygulaması’’, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 36 (Ağustos 2016), 123.
[417] Kurt, ‘‘Çocuk Haklarına İlişkin Temel Uluslararası Belgeler ve Türkiye Uygulaması’’, 111-113.
[418] Bob Franklin, ‘‘Giriş’’, çev. Alev Türker, *Çocuk Hakları,* drl. Bob Franklin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 30-33.
[419] Rabia Dirican, ‘‘Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları’’, *Çocuk ve Gelişim Dergisi* 2/2 (2018), 58-59.

yakından ilişkisi vardır. Genellikle aile ortamında kız çocukları bilişsel özellikleri ve yetenekleriyle değil cinsiyet temeli üzerinden tanımlanır ve toplumsal iletişim de bu yönde şekillenir. Kız çocuklarının hakları denilince eşit eğitim görme, çocuk sahibi olma konusunda karar verebilme, potansiyelini geliştirme fırsatlarına eşit şekilde kavuşma, ayrımcılığa tâbi tutulmadan yaşama, suiistimal, taciz ve şiddetin öznesi olmama gibi durumlar öne çıkar.[420] Çocukların şiddete maruz kalması en ciddi hak ihlallerindendir. Ancak bazen çocukların şiddet içerikli eylemlerde fail haline dahi getirildiği görülmektedir. Günümüz savaşlarında çocuklar, küçük olmaları ve kolaylıkla telkin edilebilir olmaları nedeniyle uç terör (canlı bomba gibi) eylemlerinde kullanılabilmekte ya da asker olarak savaşa katılmak zorunda bırakılmaktadır.[421] Bunlar çocukların iradelerinin baskı altına alındığı, zorlanarak şiddet eylemlerine yönlendirildiği hak ihlalleridir.

Çağımızda çocukların ihmal, istismar gibi sorunlarla daha çok karşı karşıya kalması, değişen hayat şartları ve teknolojik gelişmeler, eğitim seviyesinin artışına paralel olarak çocuklardan beklentilerin artması nedeniyle çocuk hakları konusunda daha titiz davranılması ve çocuk hakları eğitimine daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.[422] Dolayısıyla modern çağ, çocuk haklarını gündeme getirdiği kadar çocuk haklarıyla ilgili farklı sorunlara da kaynaklık etmektedir.

(2) Kadınların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler: İnsan haklarının genel özelliği insanın haysiyetini ve değerini korumayı hedefleyen haklar bütünü olmasıdır. İnsan haklarının gelişimi ve kabul edilmesi uzun bir süreç sonucunda çetin mücadelelerle gerçekleşmiştir. Ancak insan hakları denilince yapılan düzenlemeler daha çok erkek eksenli olmuş; kadın, cins olarak hep arka planda kalmıştır. Kadınların özellikle kamusal alanda karşılaştığı olumsuzluklar, kadınların hakları sorununu gündeme getirmiştir. Bir yandan mevcut sosyal adaletsizlikler diğer yandan kadınların haklarının teslim edilmemesi, kadın haklarının ayrı bir kategori olarak gündeme getirilmesini gerekli

[420] Sue Lees - Jenny Mellor, ‘‘Kızların Hakları’’, çev. Alev Türker, *Çocuk Hakları,* der. Bob Franklin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 190-191.
[421] Abdullah Sarman vd. ‘‘Savaş ve Göçün Çocuklar Üzerindeki Travmatik Etkileri’’, *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar*, ed. Vahap Özpolat (Ankara: HEGEM Yayınları, 2018), 35.
[422] Dirican, ‘‘Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları’’, 58-59.

kılmıştır. Aslında kadın hakları, insan haklarından bağımsız olmaması gereken haklar bütünüdür.[423] Ancak, kadın ve erkeğin insan olma bağlamında eşit görülmemesi, kültürel ön kabuller ve kadına uygulanan şiddet gibi nedenlerle kadınların bu hakları kullanma yönünde irade gösterememesi, insan haklarının sadece erkeklere ait haklar olarak görülmesine neden olmuştur.[424]

İslam hukukçuları, insanın temel haklarını beş grupta toplamışlardır. Bunlar; dinin korunması, canın korunması, aklın korunması, malın korunması, neslin korunmasıdır.[425] Bunlar erkek ya da kadın olarak insanın maddî-manevî anlamda varlığını devam ettirmesi ve haksızlığa uğramaması için korunması gereken haklardır. Ancak haklar konusunda yaşanan en büyük sorun genel anlamda insanların özelde ise kadınların haklarının bilincinde olmaması hususudur. Özellikle geleneksel toplumlarda yüzyıllar içinde şekillenen kültürel yapı içinde kadınlar, hem insan olarak haklarından haberdar olma[426] hem de bunları gerekirse kanun önünde insanî bir biçimde savunma bilincine ulaşamamıştır. Bu durumun eğitim eksikliği ile yakından alakası vardır. Zira eğitim sayesinde her insan gibi kadınlar da başta yaşam hakkı olmak üzere, kendi kararlarını alma, çalışma-meslek edinme, evlenme-boşanma, miras gibi haklarının bilincine varabilmektedir.

(3) Yaşlıların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler: Yaşlılık durumunda insanın güç ve kuvveti azalır. Bazen fiziksel aktivite ile zihinsel kabiliyetler yavaşlar. Bu durumda insanların hakları olan şeyleri yeterince bilmesi de bunları elde edebilmek için uğraşması da zorlaşabilir. Neticede haklar hususunda yaşlı bireylerin karşılaştığı dezavantajların bulundukları yaşam dönemiyle ilgili olduğu söylenebilir. Resmî işlemler konusunda borçlanma, kredi çekme, mal alım-satımında yaşlı bireylerden sağlık raporu istenmekte;

[423] Şafak Kaypak - Mehmet Kahraman, ‘‘Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansıması’’, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33(2016), 313.
[424] Meryem Arıkfidan, *İslam Hukukunda Kadın Haklarının Korunmasına Yönelik Tedbirler* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 23.
[425] Ertuğrul Boynukalın, ‘‘Makâsıdu’ş- Şerîa’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 27/425.
[426] Arıkfidan, *İslam Hukukunda Kadın Haklarının Korunmasına Yönelik Tedbirler, 123.*

dolayısıyla yaşlılar, ayrımcılığa maruz kalmaktadır.[427] Dolayısıyla belli bir yaştan sonra yaşlı birey zihnen sağlıklı olduğunu ispat etmeye mecbur bırakılmaktadır.

Çalışma hayatında ise ücretlerin ödenmesi ve meslekte yükselme ile ilgili hukuksuz uygulamalara genellikle yaşlı bireyler maruz kalmaktadır. [428] Yaşlı bireylerin iş yaşamında yeterince esnek görülmemesi ve yetersiz olarak algılanmaları işe kabul edilme noktasında problem oluşturmaktadır. Bazen de yaşlı çalışan, işten çıkarılarak aynı iş için daha düşük ücret mukabili genç bir çalışan tercih edilmektedir. Bu durum daha çok iş yaşamıyla ilgili ayrımcılık olarak değerlendirilse de sonuçta yaşlılar çalışma hakkından mahrum edilmektedir.[429]

Sağlık hizmetlerine erişim sağlama ve bakım hizmetlerinden yararlanma hususunda yaşlıların sağlık kurumları ve sağlık çalışanları tarafından ayrımcılığa uğraması hak kayıplarına neden olan bir diğer alandır. Zira yaşlıların kronik rahatsızlıklarıyla uğraşmak yerine gençlerin tedavisi çoğunlukla ön planda olmaktadır. Aynı zamanda yaşlılara yönelik hizmet veren bakım görevlilerinin onların biyolojik ve psikolojik durumlarıyla ilgili yeterince bilgi sahibi olmaması yaşlıların gereksinimleri olan, aynı zamanda hakları olan bakımı yeterince görememesine neden olmaktadır.[430] Yaşlılığın getirdiği zihinsel ve fiziksel güçsüzlük hali bu gibi haksızlıklarla mücadele etmeyi zorlaştırmaktadır.

3.6.2. Engellilerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler

Engelli bireyler, uzun süre temel haklarının bilincinde olmadan toplum içinde var olmaya çalışmışlardır. Onların kendilerine ait olan hak ve hürriyetleri kullanabilmeleri ve diğer bireylerle eşit insanî yaşam koşullarına kavuşabilmeleri için devlet kuruluşlarının gerekli tedbirleri alması ve onların da kendi haklarının bilincinde olması önem arz etmektedir.

---

[427] Aylin Görgün Baran, ‘‘Yaşlılıkta Sosyal Dışlanmanın Toplumsal Boyutu’’, *Yaşlılık: Disiplinler arası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler-2*, ed. Velittin Kalinkara (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 109.
[428] Selver Yıldız, ‘‘Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar’’, *Sosyal Politika*, ed. Aysen Tokol - Yusuf Alper (Bursa: Dora Yayıncılık, 2011), 341.
[429] Şebnem Gökçeoğlu Balcı, *Sosyal Güvenlik Hakkı Açısından Yaşlı Bakımı* (İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2017), 36.
[430] Şengül Hablemitoğlu - Emine Özmete, *Yaşlı Refahı Yaşlılar için Sosyal Hizmet* (Ankara: Kilit Yayınları, 2010), 36.

Bunun için öncelikle her birey gibi engelli bireylerin de eğitim hakkından yararlanması gerekir ancak birçok engelli eğitim hakkından mahrum bırakılmaktadır. Eğitimsizliğin yanı sıra erişilebilirliğin olmaması da engelli bireylerin diğer insanların istifade ettiği imkânlara ulaşmalarının önündeki engellerdendir. Erişilebilirliğin, ayrımcılık yapmama, fiziksel olarak ulaşılabilir olma ve ekonomik anlamda erişilebilir anlamında üç boyutu vardır. Bu üç boyut bir şekilde birbiriyle ilintilidir. Ayrımcılığın yapılmaması eğitim vb. konularda kimsenin özellikle de engellilerin hak kaybına uğramaması anlamındadır. Fiziksel erişilebilirlik eğitim imkânlarının herkes tarafından yer-mekân, coğrafi koşullar anlamında ulaşılabilir olmasıdır. Ekonomik erişilebilirlik ise eğitimin maddî külfet getirmemesi ve eğitim masrafının herkes tarafından karşılanabilmesidir.[431]

Eğitim hakkı sosyal ve ekonomik bir haktır. Bu hakkın özellikle engelliler tarafından gereği gibi kullanılması devletin gerekli pozitif bazı düzenlemeler yapmasıyla mümkündür. Eğitim hakkının diğer açıdan önemi ise insanın diğer haklarının bilincinde olabilmesi ve hak engellerine karşı mücadele edebilmesi için eğitime ihtiyaç duymasıdır. Bu açıdan eğitim hakkı diğer hakları elde edebilmek için gerekli olan en önemli haklardan biridir.[432]

Engellilerle ilgili ayrımcılık yani hak ihlalleri eğitim, çalışma hayatı, ulaşım, mesken, kamu hizmetlerine erişim vb. alanlarda daha çok görülmektedir. Ancak açıkça ayrımcılık olarak isimlendirilemese de sosyal dışlanma, çeşitli engellere maruz kalma şeklinde olumsuzluklar da bulunmaktadır. [433] Bunun yanında herkesin istifade ettiği sosyal imkânlardan yararlanamamak, toplu taşıma araçlarına binememek, görme, işitme vb. engel grupları için uygun bilgilendirmelerin yapılmaması, eğitim ortamlarına katılamamak, sağlık hizmetlerine ulaşamamak türünden engellilerin karşılaştığı bariyerler birer ayrımcılık örneği olup aynı zamanda engelliler açısından erişilebilirlik

[431] Yener Şişman, ‘‘Engelliler Açısından Eşitlik, Ayrımcılık ve Eğitim Hakkı’’, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 14/31 (Ocak 2014), 80-81.
[432] Laden Yurttagüler, “Eğitim Hakkı: Uygunluk ve Ulaşılabilirlik”, *Üniversite Gençliği ve Sosyal Haklar Raporu* (Toplum Gönüllüleri Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi STK Eğitim ve Araştırma Birimi, 2007), 138.
[433] *Birleşmiş Milletlerde İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006,* drl. Lema Uyar (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 157-158.

anlamında hak mahrumiyetidir. [434] Dolayısıyla engelli olmayan bireylere nazaran engellilerin karşılaştıkları hak mahrumiyetlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum onların eğitim hakkını kullanamamalarından ve kendi durumlarıyla ilgili özel haklarının bilincinde olmamasından kaynaklanmış olabilir.

3.6.3. Yoksulların Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler

Dezavantajlılık kavramının tanımında toplumda çoğunluğun ulaştığı fırsat ve kaynaklara erişim sağlayamamak, özerkliğe ve özsaygıya sahip olamamak, kamu desteğinden yoksun olmak, istihdam, sağlık vb. haklardan yararlanamamak gibi özelliklerden bahsedilir. [435] Bu bağlamda yoksulluk sadece maddî olanaklardan yoksunluk anlamı içermez. Sosyal, kültürel, iktisadi destek yetersizliği ve bu gibi alanlardaki imkânlardan istifade edememenin de yoksullukla yakından ilişkisi vardır. Bir diğer ifadeyle yoksulluk beraberinde yoksunluk ve sosyal dışlanmayı da getirmektedir.[436]

Yoksulluk problemi yaşayan kimseler çeşitli alanlarda insanî haklarını kullanma hususunda ciddi sınırlılıklar yaşamaktadır. Bunların en önemlilerinden biri sınırlı maddî gücü olan kimselerin sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkını yeterince kullanamamasıdır. Yine konut edinme hakkı maddî külfeti olan haklardan biridir. Toplumda insanca bir yaşama kavuşması beklenen dezavantajlı gruplardan yoksulların konut edinme hakkı yine maddî yetersizlik nedeniyle oldukça kısıtlıdır. Yoksulluk problemi yaşayan insanların bir işe girerek geçimini sağlama hakları bulunur ve bu asgari bir gelire ulaşmak için gereklidir. Ancak mesleki yeterlilik ve sosyal çevre sınırlılığı bu alanda gerekli etkinlik gösterilememesine neden olmaktadır. Ayrıca tüm insanlar gibi yoksulların da hem haklarını savunmak için gerekli becerileri elde etmek hem de toplumda ve iş hayatında bir statü edinebilmek için iyi bir eğitim alma hakkı vardır. Fakat çeşitli seviyelerdeki eğitim fırsatlarından yoksullukla mücadele eden dezavantajlı grup

[434] Zehra Erol Karaca - Dilek Nam, ‘‘Kronik Bir Sosyal Sorun: Engellilere Yönelik Ayrımcılık’’, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1(Bahar2021), 185-186.
[435] Güloğlu - Çepni, ‘‘Dezavantajlı Gruplar Açısından Yoksulluk Profilleri’’, 83.
[436] Ali Seyyar, “Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele”, *Yoksulluk/Yoksulluk Sempozyumu-2003,* ed. Ahmet Emre Bilgili - İbrahim Altan (İstanbul: Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 2003), 1/4.

yeterince yararlanamamaktadır.[437] Neticede yoksulluk eğitim fırsatlarını kısıtlamakta; eğitim imkânlarından yararlanamamak da sosyal ve ekonomik alanda elde edilebilecek birçok haktan mahrumiyete dolaylı olarak neden olmaktadır.

3.6.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler

Cezanın infazı safhasında hükümlülerin bazı yükümlülükleri vardır ancak temel hakları varlığını korumaya devam eder. Zira hükümlünün özgürlüğünü kanunlarla belirlenen esaslar çerçevesinde kaybetmesi diğer haklarını kaybettiği anlamına gelmez, devlet bu temel hakları korumakla mükelleftir. Bunun yanı sıra devletin tutuklu ve hükümlülere yönelik negatif ve pozitif bazı yükümlülükleri vardır. Devletin sorumluluklarından biri de başta yaşam hakkı olmak üzere hükümlü ve tutukluların maddî ve manevî bütünlüğünü koruyucu tedbirleri almasıdır. [438] Kanuna göre tutuklu ve hükümlülerin savunma, avukat ve noterle görüşme, kültürel ve sanatsal faaliyetlere katılma, kütüphaneden ve yayınlardan yararlanma hakkı ile temel haklardan barınma, beslenme, giyinme, haberleşme, inanç, tedavi vb. hakları bulunur. Bu haklar, korunması devlet sorumluluğunda olan haklardandır. [439] Ancak mahkûmiyet durumunda özgürlüğün kısıtlanması yanı sıra temel haklarda da bazı sınırlamalar meydana gelmektedir. Bu sınırlamaların hangi seviyede olacağı hususunda ilgili kanun ve kuralların dikkate alınması elzemdir. [440] Şüphesiz her insanın en temel hakkı can güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu açıdan hak ihlalleri anlamında öncelikle ruh-beden bütünlüğüne yönelik hükümlü şikayetlerinin dikkate alınması gerekir. Cezaevindeki şikayetleri karara bağlayan infaz hâkimliklerine genellikle cezaevindeki koğuşların fiziki yapısı ve sosyal şartlarla ilgili şikayetlerde bulunulmaktadır. Bu şikayetlerin değerlendirilmesinde ilgili kanunlar kadar uluslararası belgeler de dikkate alınmalıdır. [441] Bu bağlamda koğuş sistemini belli sayı ve usûllere uygun düzenlemek, mahkûmlar içinde diğerlerine zarar

[437] Şahin, *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*, 106-107.
[438] Bahattin Aras, ‘‘Uluslararası Belge ve Kararlar Işığında Cezaevlerindeki İdari ve Yargısal Denetimin İnsan Hakları İhlallerini Önlemedeki Etkisi’’, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2 (2022), 1342.
[439] Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkındaki Kanun, *Resmî Gazete* 25685 (29 Aralık 2004), Kanun No. 5275, md. 59, 72; Aras, ‘‘Uluslararası Belge ve Kararlar Işığında Cezaevlerindeki İdari ve Yargısal Denetimin İnsan Hakları İhlallerini Önlemedeki Etkisi’’, 1299-1300.
[440] Timur Demirbaş, *İnfaz Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 51.
[441] Aras, ‘‘Uluslararası Belge ve Kararlar Işığında Cezaevlerindeki İdari ve Yargısal Denetimin İnsan Hakları İhlallerini Önlemedeki Etkisi’’, 1301.

verebilme temayülü olan mahkûmları ayrı bir şekilde hapsetmek; zorunlu hallerde tek kişilik hapis-hücre cezasını devreye sokmak,[442] kalabalık fiziki ortamda ortaya çıkan olumsuzlukları en aza indirmeyi sağlayabilir.

Hükümlüler açısından en önemli hak ihlallerinden biri hükümlülerde suçu pekiştiren ve ıslah niteliği taşımayan uygulamalardır. Bunun yanı sıra temel insanî haklarla ilintili olan beslenme, barınma, fiziki şartlar, iletişim, sağlık vb. hakların belirlenen usûllere uygunluğunun gözetilmemesi ve cezaevi yönetiminin hukuka aykırı muameleleri de hak ihlali bağlamında yaşanan dezavantajlardandır.[443] Dolayısıyla cezalandırmayla bağıntılı olmayan temel hakların ihlali yanında olumsuz cezaevi şartları da tutuklu ve hükümlülerin hukukunun çiğnenmesi demektir.

Eski hükümlüler ise suç geçmişleri dolayısıyla daha çok bir işe girip çalışabilme hususunda problem yaşamaktadır. Cezasını tamamlayan hükümlülerin sosyal hayata dönmesiyle birlikte iş yaşamında karşılaştıkları ayrımcılık onların sosyal hayatın dışına itilmesine neden olduğu gibi çalışıp-kazanma ve geçimini temin etme hakları da çiğnenmektedir.

3.6.5. Göçmenlerin Haklarla İlgili Karşılaştığı Problemler

Türkiye Devleti hukuk sisteminde göçmen ya da muhacir olmak, ülke dışından memleketimize yerleşme amacıyla gelen Türk kökenli kimseler hakkında söz konusudur.[444] Türkiye'deki göçmenler hakkında ise mültecilik, şartlı mültecilik ve ikincil koruma statüleri bulunur.[445] Türkiye'de Avrupa haricinden ülkemize gelenler mülteci olarak kabul edilmemektedir.[446]

---

[442] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 269.
[443] Aras, ''Uluslararası Belge ve Kararlar Işığında Cezaevlerindeki İdari ve Yargısal Denetimin İnsan Hakları İhlallerini Önlemedeki Etkisi'', 1304-1305.
[444] İskân Kanunu, *Resmî Gazete* 26301 (26 Eylül 2006), Kanun No. 5543, md. 3/1; Yusuf Furkan Şen - Gözde Özkorul, ''Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Yeni Bir Eşik: Sığınmacı Krizi Bağlamında Bir Değerlendirme'', *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Temmuz 2016), 91.
[445] Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK), *Resmî Gazete* 28615 (11 Nisan 2013), Kanun No. 6458, md. 6/1.
[446] Nuray Ekşi, "İklim Mültecileri", *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 16.

Mülteci ve sığınmacı arasında haklar bağlamında bazı farklar bulunmaktadır. Mülteci hukuken tanınmış bir statüye sahip yabancıyı ifade ederken, sığınmacı henüz hukuki bir statü elde edememiş ancak geçici koruma ile mültecilik başvurusu incelenen kimsedir.[447] Bu durum pratik olarak bazı farklı uygulamaları beraberinde getirmektedir. Mülteci, aile birleşimi, çalışma hakkı ve bazı sosyal haklardan yararlanırken, sığınmacılar bu haklardan mahrum olarak hayatını idame ettirmekte ve ülkeye giriş tarihi baz alınarak ancak eksik sosyal haklara sahip olabilmektedir. Bunun daha dezavantajlı konumda olan şekli ise kaçak sığınmacılar ile ülkede kalma süresini aşanlardır.[448] Dolayısıyla göçmenler özellikle ülkelerarası göçler söz konusu olduğunda statülerinden kaynaklanan haklarla ilgili birçok sorunla karşılaşmaktadır.

Göçle birlikte birçok göçmen bilmedikleri bir hukuksal çerçeveye ister istemez dahil olmaktadır. Göçmenlerin yeni entegre oldukları toplumda bürokratik, hukuki problemlerle karşılaşmaları ve bunların çözümü için desteğe ihtiyaç duymaları normaldir. Zira göçmenlerin sığınma hakkını alabilmesi dahi belli bir politik ve hukuki süreç sonunda gerçekleşmektedir.[449] Göçmenlerin hukuki sorunlarının çözümü ise belli bir süreç sonunda gerçekleşebilmektedir. Uluslarası sahada hukuk kurallarıyla güvenceye alınan göçmen haklarından bahsedilir. Ancak birçok ülke, çeşitli nedenlerle göç etmek durumunda kalan insanların haklarını görmezden gelmektedir. Bu sebeple savaş gibi zorunlu nedenlerle göç eden insanlardan çoğu, ülkelerindeki imkânlardan mahrumiyet bir yana göç ettikleri yerlerde de birçok hak ihlaline uğramaktadır. Özellikle kaçak göçmenler iş piyasasında ucuz işgücü olarak insanî olmayan koşullarda adeta sömürülmektedir.

[447] Zeynep Kıvılcım Kıvılcım, "Suriyeli Mültecilere Karşı Türkiye'de Hukuksal Şiddet: Geçici Koruma Rejimi", (Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Forumlar Dizisi, Forum 7: Can Pazarından Hayat Savaşına: Zorunlu Göç ve Sığınmacılar), *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 54 (Mart 2016), 164.
[448] Peter Dwyer-D. Brown, "Meeting Basic Needs? Forced Migrants and Welfare", *Social Policy and Society* 4/4 (Ekim 2005), 370.
[449] Tomanbay, ''Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma'', 320-321.

3.7. Dini Yaşantıyla İlgili Problemler

Dezavantajlı gruplar, sahip olunan inancın, öğrenilmesi, uygulanması ve yaşanması bağlamında farklı şekillerde bazı zorluklarla mücadele etmek durumunda kalmaktadır.

3.7.1. Çocukların, Kadınların ve Yaşlıların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler

(1) Çocukların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler: Çocukların inanç ve dini yaşantıyla ilgili karşı karşıya olduğu sorunların önemli bir bölümü aile yapısından kaynaklanır. Ailede yaşanan olumsuzluklar, huzursuzluklar çocuğun dine bakışını da yetişkinlikte dinle kurduğu etkileşimi de etkiler. Genellikle ailenin dininden başka bir dine yönelme ya da yeni çıkan dini akımlara merak duygusu geliştirmede çocukluk dönemindeki bu mutsuz aile ortamının etkisi vardır. Dolayısıyla aile, sağlam bir inanç sistemi geliştirmede çocuğun ilk okulu gibidir. Çocuk, birçok şeyi anne-babayla özdeşleşme yoluyla öğrenir; inanç ve kültürle ilgili değerler de ilk çocukluk döneminde aile büyükleriyle özdeşleşerek benimsenir. Ancak anne-babanın din ve inanç bağlamındaki ilgisizlik durumu çocuğun dinle doğru özdeşim kuramamasına neden olur.[450]

Çocuğun dini yaşantısını etkileyen hususlardan biri de hayat tarzının değişmesi ile değişen aile yapısıdır. Kentleşmeyle birlikte aile yapısındaki değişim, aile içi iletişim ve etkileşimin azalması güvensiz bir aile ortamının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentleşen aile yapısı geleneksel geniş ailenin yerine getirdiği eğitim, dayanışma, sosyalleşme, değer aktarımı gibi işlevleri başka kurumlara devrettiği için çocukların dini bilgi kaynakları ve öğrenme ortamları da değişmiştir.[451] Bu durumda çocukların dini bilgi ve kültürlerini gelişigüzel bir şekilde akran grupları ya da farklı sosyal ortamlarda edinmeleri kaçınılmaz hale gelmiştir.

[450] Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 145-147.
[451] Celaleddin Çelik, *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 140.

Dini açıdan çocuklar, buluğ çağıyla birlikte dini mükellefiyetle sorumlu hale gelmektedir. Fakat bu dönemden önce dini şuur edinemeyen ve dini pratiklerle ilgili bir altyapıya sahip olamayan çocuklar, dini hayatın gereklerine adapte olamamaktadır.[452] Bu durum gelişim dönemindeki çocukların hayatı anlamlandırmasını sağlayacak sağlam bir din anlayışı geliştirememesine yol açmaktadır.

(2) Kadınların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler: Kadınların dini alanda karşılaştığı problemlerden çoğu, dini pratiklerden ziyade dine dayandırılan aslında kültürel kodların ürünü olan olumsuz algılarla ilgilidir. Birçok toplum, kadının ikinci sınıf insan olduğuna ilişkin geleneksel önyargılarını mensup olduğu dinin esası gibi kabul etmektedir. Dini açıdan kadın ve erkek ibadetler, emir ve yasaklar anlamında aynı şeylerden sorumlu tutulmaktadır. Ancak İslam'da kadın annelik özelliği ve bundan kaynaklanan bazı durumlar sebebiyle bazı ibadetlerden geçici olarak muaf tutulmuştur.[453] Kadınların dini pratiklerle/ibadetlerle ilgili ortaya çıkabilecek sorunları ise daha çok dini bilgi eksikliğinden kaynaklanabilecek şeylerdir. Bu bağlamda dini ya da dünyevi ilimlerin eğitim-öğretimi anlamında kadınlar açısından ciddi dezavantajların yaşandığı tarihi dönemler söz konusudur. Ancak bu dezavantajların İslam'ın özünden kaynaklandığını söylemek mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber döneminde cami, mescid aynı zamanda bir eğitim-öğretim kurumudur. Kadın-erkek, genç-yaşlı, tüm müslümanların eğitim faaliyetleri burada yürütülmüştür.[454] Sonraki dönemlerde ise kadınların bu imkândan yararlanması kısıtlanmış ve kadınlara yazının dahi öğretilmemesi gerektiği yönünde bir anlayış hakim olmuştur. Günümüzde Hz. Peygamber'in tutum ve davranışları dikkate alınarak bu türden yanlışların düzeltilmesi için uğraşılmaktadır.[455]

İslam'da cemaatle yerine getirilen ibadetlerin sosyalleşme, bir ve beraber olma anlamında ayrı bir anlamı vardır. Hz. Peygamber döneminde cemaat ruhunu hissetmeleri için kadınların toplu olarak yerine getirilen ibadetlere katılmalarında bir sakınca

[452] Mehmet Eren, ''İbn Mahled el-Attar'ın (ö.331/943) ''Ahbaru's- Sıbyan''ındaki Rivayetler Çerçevesinde Anne-Babanın Çocuklarına Karşı Sorumlulukları'', *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu,* yay. haz. Ahmet İshak Demir (İstanbul: Ensâr Vakfı Yayınları, 2010), 237.
[453] Cihangir Ecer, ''İslam'da Kadının İbadet Hayatı ile İlgili Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri'', *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı* (Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), 221.
[454] Hüseyin Yılmaz, ''Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi'', *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (Aralık 2007), 108.
[455] Ecer, ''İslam'da Kadının İbadet Hayatı ile İlgili Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri'', 218.

görülmemiştir. Ancak sonraki dönemlerde sosyal ya da siyasi nedenlerle kadınların cemaatle ifa edilen ibadetlere iştirak etmesine negatif bir anlam yüklenmiştir. Günümüzde bu durum biraz yumuşamış olup ibadethanelerde kadınlar için bölümler tahsis edilerek mekan düzenlemesi yapılmaktadır. Bu olumlu yaklaşımlara rağmen bazı ibadethanelerde kadınlar için hâlâ bölüm ayrılmamakta; bazı camilerde ise kadınlar için ayrılan bölümlerin son derece kuytu, karanlık ve dar olduğu dikkati çekmektedir.[456] Cuma namazlarına katılmak isteyen kadınlar içinse ibadethanelerdeki şartlar daha iyi değildir. Zira kadınlar, sadece belli başlı camilerde Cuma namazını kılabilecekleri yer bulabilmektedir.[457] Dolayısıyla kadınların dini konulardaki dezavantajları daha çok eğitim eksikliği ile kültürel bazı engellerden kaynaklanmaktadır.

(3) Yaşlı ve Hastaların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler: Hayatın her döneminde insan için ibadetin özü aynı olmakla beraber her gelişim dönemi için farklı anlamlar taşır. Yaşlılar için ibadet, kulluk borcunu ifa etmenin yanı sıra manevî-moral destek, sosyal hayata katılmak-cemaate devam etmek, hayattan kopmamak anlamı da ifade eder.[458]

İslam'da insanın ibadetlerle yükümlü olması ergenlik ile başlar, insan ömrünün sonuna kadar bu mükellefiyet devam eder. Dolayısıyla yaşlılar da herkes gibi temel ibadetlerle sorumludur. Ancak yaşlıların, ilerleyen yaşlarından kaynaklanan bazı rahatsızlıkları, kronik hastalıkları, yaşlılığın insanı zayıf düşürmesi vb. nedenlerle ibadetlerini rahat bir şekilde yerine getirmesi zorlaşmaktadır. Bu yüzden yaşlılar genel olarak hastalarla aynı hükümlere tâbi olup; her iki grup için verilen hükümler benzerlik göstermektedir. [459]

Her yaşlı birey için durum aynı olmamakla beraber zihinsel sağlığı yerinde olup fiziksel açıdan kısıtlılık yaşayan yaşlılar, abdest, teyemmüm veya gusül abdesti alırken

[456] Ecer, ''İslam'da Kadının İbadet Hayatı ile İlgili Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri'', 213.
[457] Yılmaz, ''Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi'', 127; Ecer, ''İslam'da Kadının İbadet Hayatı ile İlgili Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri'', 217.
[458] Mehmet Akif Kılavuz, ''Yaşlılık Döneminde Dini Etkinliklerin Sosyal Destek Sağlama Açısından Önemi'', *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2004), 88; Nazan Atalay Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı* (Bursa: Bursa UludağÜniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2022), 234.
[459] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 214.

başkalarının yardımına ihtiyaç duyabilmektedir.[460] Bu açıdan birçok ibadetin yerine getirilmesinin ön şartı olan dini temizlik konusunda bazı yaşlıların dezavantaj yaşaması muhtemeldir.

Beş vakit namazın kılınışında yaşlılar, biyolojik, fiziksel ve mental bazı problemlerle daha fazla karşı karşıya kalmaktadır. Bununla beraber özellikle ülkemizde yaşlıların cemaate devam etme hususunda ayrı bir hassasiyet gösterdiği bilinmektedir. Hadislerde, cemaatle kılınan namazın tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletli olduğu bildirilmektedir.[461] Cemaatle namaz kılmak, mezhepler açısından farklı hükümlere tâbi olup (Hanbelîlere göre, erkekler için farz-ı ayın; Şâfiîlere göre, farz-ı kifâye; Mâlikîlere ve Hanefîlere göre sünnet-i müekkede)[462] dinimizde cemaatle namaz kılmak ciddi anlamda teşvik edilmektedir. Ayrıca Cuma ve bayram namazları için cemaat, bir zorunluluktur. Ancak yaşlılık, hastalık, ihtiyaç sahibi olma gibi durumlar ile havanın soğuk ya da yağmurlu olması cemaate devam edememe hususunda mazeret olarak kabul edilmektedir.[463] Dolayısıyla sağlık durumlarının elvermemesi, yaşlılığın neden olduğu güçsüzlük, olumsuz tabiat koşulları vb. etkenler istekli oldukları halde yaşlıların cemaatle ibadete devamı konusunda dezavantaj yaşamalarına neden olabilmektedir. Oruç, namazdan sonra her Müslümanın sorumlu olduğu en önemli ibadettir. Ancak her Müslümanın oruç tutmaya gücü yetmeyebilir. Bu bağlamda oruca zorlukla dayananların fidye vermesi gerektiği bildirilmiştir.[464] Oruca zorlukla dayananların müzmin hastalar ve yaşlılar olduğu söylenmiştir.[465] Yerine getiremedikleri bir ibadet için fidye verseler bile yaşlıların ve müzmin hastaların orucu tutamamaktan

[460] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 218.
[461] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahihü'l-Buhârî: el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahih* (Beyrut; Kahire: Darü't-Te'sil, 2012), ''Ezân'' 30; Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim,* tsh. Muhammed Salih Haşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), ''Mesâcid'', 249; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü Nesâî*, İ'dad Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1988), ''İmâmet'', 42; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce***,** thk. Halil Me'mun Şiha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996), ''Mesâcid'', 16.
[462] Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa Hanefî Aynî, *el-Binâye fi şehi'l-Hidâye* tsh. Muhammed Ömer (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1980), 1/304-305.
[463] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa*, 2/40; Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî, *el-Ümm,* thk. Rıfat Fevri Abdulmuttalib (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2001), 2/40.
[464] el-Bakara 2/184.
[465] Hüccetü'l-İslam İmam Ebû Bekir Ahmet b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* thk. Muhammed Sadık Kamhavî (Beyrut: Dâru İhyâ-it-Türasi'l-Arabî, 1992), 1/219.

kaynaklanan manevî bir eksiklik hissetmesi muhtemeldir. Farziyeti Kitap,[466] sünnet[467] ve icma[468] ile sabit olan hac ibadetine gelince akıllı, bulûğ çağına ulaşmış, hür, mal ve beden bakımından gerekli güce sahip olan ve yol güvenliği içinde haccı ifa edebilecek bütün Müslümanlara ömürde bir kere olmak üzere bu ibadet farzdır.[469] Bedeni güce sahip olma şartı, hac ibadetinin ifa şartlarından biridir. Bu konuda yaşlılar, engellilerden sonra en çok olumsuzluk yaşayabilecek dezavantajlı grup olarak kabul edilebilir.

Zekât ibadetiyle ilgili özellikle yaşlıların muhatap olabileceği olumsuzluklar arasında aklî melekelerin yeterince kullanılamaması, hesap yaparken zorluk çekme veya acizlik durumu sayılabilir. Bu gibi durumlar yaşlıların zekât ibadetini yerine getirmesine imkân vermeyebilir veya zekâtın doğru bir şekilde yerine getirilmesini engelleyebilir.[470]

Yaşlıların hayatında dini inanç, tutum ve ibadetlerin önemli bir yeri vardır. Hem bireysel moral hem de sosyal uyum açısından din yaşlılar için pozitif bir etki yapmaktadır. [471] Azalan fiziksel aktivite, hareketlerdeki sınırlılık ve ibadetin insan fizyolojisi açısından bazı güçlükleri beraberinde getirmesi hem hastalar hem de yaşlılar için zorlanma anlamına gelmektedir. Yaşlıların ibadetlerle ilgili dezavantajlarında birçok yaşlının ibadetlerini yerine getirme isteğinde olması ancak fiziksel, biyolojik ve zihinsel kapasitelerinin bunları yerine getirmede kısıtlı kalması etkili olmaktadır. Yine manevî tatmin duygusunun, yaşam ve ölümden sonraki hayatla ilgili inancın sağlam olmadığı durumlarda hastalık ve yaşlılığın getirdiği sıkıntı ve problemlerle başetmek güçleşmektedir.

[466] Âl-i İmrân 3/97; el-Bakara 2/196.
[467] Buhârî, "İman", 1, 2; Müslim, "İman", 19, 22, "Hac", 412; Nesâî, "Menasik", 1.
[468] Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 1986), 5/5; Vehbe. Zuhayli, *el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletühü* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 3/14.
[469] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 2/307-308.
[470] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 247.
[471] Kılavuz, ''Yaşlılık Döneminde Dini Etkinliklerin Sosyal Destek Sağlama Açısından Önemi'', 85.

3.7.2. Engellilerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler

Engellilerin dini alanda karşılaştığı en önemli sorunlardan biri engellilik durumunu inanç sistemi dahilinde anlamlandırmaktır. Zira hayatta olumsuzluklara maruz kalan insanlar, kendilerini genellikle bir sorgulama süreci içinde bulur. Engellilerin de bu durumun neden kendi başlarına geldiğini, diğerlerinin değil de neden kendisinin zorlu şartlarla imtihan edildiğini sorgulaması doğaldır. Din, insanın hayatta varlığını anlamlandırmasını sağladığı gibi engelliler gibi çeşitli mahrumiyetlerle karşı karşıya olan kimselerin de içinde bulundukları çıkmazlarına cevap aradıkları bir mercidir. Engelli bireylerin dinle etkileşimi inanç boyutuyla sınırlı değildir. Engelliler, genel olarak ibadetin kendilerine huzur verdiğini ifade etmekte ancak ibadetlerini yerine getirirken karşılaştıkları bazı olumsuzluklardan bahsetmektedir. Engelliler, camilerin erişilebilirlik anlamında kendileri için uygun mimari özelliklere sahip olmadığını belirtmektedir. Özellikle hareket kısıtlılığı olan ortopedik engelliler ibadetlerini ifa ederken zorlandıklarını ifade etmektedir. İşitme engelliler ise ezan sesini duyamamalarını, Kur'an-ı Kerim okunuşunu dinleyememelerini bir problem olarak kabul etmektedir. Ayrıca yaşadıkları sağlık sorunları ndeniyle camiye gidememelerini, oruç tutmak istedikleri halde tutamamalarını dini yaşantılarını olumsuz yönde etkileyen nedenler arasında sayan engelliler bulunmaktadır.[472]

Engelliler açısından dini yaşantıyla ilgili karşılaşılan problemlerin bir kısmı da bilişsel alanla ilgilidir. Engellilerin doğru ve güvenilir bilgi edinebileceği kaynaklara erişiminin sağlanması, dini ihtiyaçlarına cevap verecek imkânların oluşturulması gerekmektedir. Mevcut dini kaynakların işitme engellilerin ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması,[473] görme engellilerin dini bilgi ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli kaynak eserin olmaması, ciddi sorun oluşturmaktadır.[474] Bu bağlamda engelliler, inançla ilgili soruları-sorunları,

[472] Vehbi Ünal, ''Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları'', *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (Aralık 2018), 1461, 1473.
[473] Ayşegül Gün, "İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin DKAB Dersine Yönelik Tutumları: Amasya ve Samsun Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015), 87-89.
[474] Ünal, ''Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları'', 1474.

ibadetleri yerine getirirken yaşadıkları zorluklar ve dini mekanlara, dini bilgiye erişimlerinin kısıtlılığı nedeniyle dini hayatlarında problem yaşamaktadır.

3.7.3. Yoksulların Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler

Yoksulların dini alanla ilgili en önemli problemi fakirliğin bir kader olup olmaması meselesidir. Ancak insanların yaşadıkları olumsuzlukları sadece kader olgusuyla ilişkilendirmesi inanç anlamında bazı sorunları beraberinde getirebileceği gibi insanî çaba ve emeği anlamsızlaştırabilmektedir. Bu bağlamda kötülük problemi gündeme gelmekte ve hayatta yaşanan yoksulluk gibi olumsuzlukları anlamlandırmak önem arz etmektedir.[475]

İslami alanda yoksulluk genelde fıkıh ve kelâm ilminin inceleme alanında olmuştur. Fıkhi açıdan yoksulluk, olumsuz anlam yüklenen bir kavram olup kurtulunması gereken bir durum olarak değerlendirilir. Zira yoksulluk, insanı mağdur eden, gelecek nesillerin yetiştirilmesini olumsuz etkileyen, insanın aklını, canını, malını, ahlakını tehdit eden olumsuzluklara kaynaklık eder. Ayrıca yoksulluğun insanı bunalttığı durumlarda suç işlenmesi mümkün olabilir. Kelâm ilmi açısından insanlar tarafından istenmeyen durumların dini esaslar çerçevesinde anlamlandırılması gündeme gelmektedir. Dinin bu duruma makul açıklamalar getirmesi maddî anlamda ya da farklı alanlarda dezavantaj yaşayan bireyler için önem arz etmektedir.[476] Dolayısıyla yoksulluk, inanç ve uygulama bağlamında bazı sorun ve riskleri beraberinde getirmektedir.

Bunun yanı sıra mali niteliği ağır basan ibadetler söz konusu olduğunda maddî imkânların yetersizliği, dini yaşantı açısından dezavantaj oluşturmaktadır. Yoksulluk mal ile yapılan kurban ve zekât ibadetlerinin ifa edilememesi; infak ve sadaka gibi gönüllü maddî ibadetlerin ise sınırlı bir şekilde yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Hac ibadetini yetine getirebilmek için de bedenen sağlıklı olmanın yanında yol masrafını karşılayacak

[475] Hasan Kafalı, *Yoksulluk ve Din-Kütahya Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 65-66.
[476] Kafalı, *Yoksulluk ve Din-Kütahya Örneği,* 75-76.

maddîyata sahip olmak gerekir[477] Ancak dini vecibelerini yerine getirme arzusunda olan kimseler açısından bu ibadetleri yerine getirememek üzüntü kaynağıdır. Zira mümin, ibadetler vasıtasıyla yaratıcısıyla irtibat kurarak O'na muhabbetini gösterir. Bu durumda bazı ibadetlerin maddî koşullar nedeniyle yerine getirilememesi insanın psikolojisini yıpratabilir.

3.7.4. Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler

Tutuklu ve hükümlülerin dini inanç ve ibadet hürriyeti vardır. Bu bağlamda mensup olduğu dinin gereklerini yerine getirme, ibadet etme, dinin yapılmasını istediği vücut temizliklerini yapma, dini eğitim alabilme, belli periyotlarla din görevlisiyle görüşme, dini bayramlarda aynı dine mensup olduğu kimselerle bir arada bulunma gibi hakları vardır.[478] Bu hakların kullanımının kısıtlanması ya da gerekli koşulların sağlanmaması birçok dezavantajın yaşanmasına zemin hazırlayabilir. Zira mahkûmiyet, ibadetlerin yerine getirilmesinde bir takım zorluklara neden olabilir. Mahkûmların cezasını çektiği cezaevlerinde, kalabalık koğuş sistemi içinde ibadetlere yoğunlaşmak ya da ibadet edebileceği münasip bir mekan bulmak sorun olabilir. Bu bakımdan cezaevi/hapishane idarecilerinin mahkûmların dini vecibelerini yerine getirebilecekleri ortam uygunluğunu sağlaması gerekir. Mesela namaz ibadetini ifa edebilmek için abdest alacak yerin ve mescidin bulunması ibadet edenler için bir haktır. Oruç ibadetinde namazdan farklı olarak yemek vakitleriyle ilgili düzenleme yapılması gerekir. Oruç tutan mahkûmların sahur, özellikle de iftar yemekleri, oruç ibadetinin vakti dikkate alınarak düzenlenmelidir.[479] Normal şartlarda cezaevi idaresinin ibadet etmek isteyen mahkûmlarla ilgili uygunluk şartlarını hazırlama görevi vardır.[480] Bu şartlar hazırlanmadığında mahkûmlar açısından dezavantaj oluşur.

---

[477] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Tefsiru't-Taberî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 3/294.
[478] Coyle, *Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım*, 47-48.
[479] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn*, 425-426; Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 197.
[480] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 198.

Ayrıca günlük ibadetini yerine getiremese de müslümanlar için simgesel önemi olan Cuma ve bayram namazlarının eda edilemeyişi tutuklular için yoksunluk-eksiklik hissine neden olabilir. Çünkü bu namazlar için cemaat gerekli olduğu gibi insan hür de olmalıdır.[481] Dolayısıyla tutuklu kimseler için Cuma namazı için farziyet, bayram namazları için vaciplik hükmü ortadan kalkar. Ayrıca hac ibadetinin farziyetini ortadan kaldıran mazeretler arasında da hapis cezası vardır. Bu durumda mahkûm için hac sorumluluğu ortadan kalkar.[482] Ancak ibadetleri yerine getirme sorumluluğunu hisseden kimseler için gerekli şartları taşıdığı halde bunları ifa edememek manevî huzursuzluk nedeni olabilir.

Tutuklu ve hükümlülerin dini alanda helal-haram, günahkârlık-tövbe, kader vb. konularda soru ve sorunları olabilir. Yine dünyada kötülüğün bulunması, suçluların çekmek zorunda oldukları cezalar, pişmanlık ve ıslah dini alanda suça karışan kimselerin zihnini meşgul edebilecek problemlerdir. Suç geçmişleri nedeniyle eski hükümlüler de benzer içsel sorgulamalar yapabilir. Dolayısıyla bir şekilde suça karışan kimselerin inancı koruma, sorgulama, suçu-cezayı anlamlandırma ve ibadetleri yerine getirecek koşullara sahip olup-olmama anlamında sorunları olabilir.

3.7.5. Göçmenlerin Dini Yaşantıyla İlgili Karşılaştığı Problemler

Göç olgusu, dini yaşantıyı olumlu veya olumsuz etkileyebileyebilecek özelliklere sahiptir. Göç edilen yerde insanın inancına-değerlerine daha çok sahip çıkması ve inancın, sahip olunan kimliğin korunmasındaki pozitif etkisi, dinin göç olgusundan olumlu yönde etkilenebileceğini gösterir. Bazen de göç edilen yerde çeşitli sosyal ve dini topluluklar insana sosyal bir ağa dahil olma fırsatı yani sosyalleşme imkânı verebilir. Ancak bu etkilenme her zaman olumlu yönde gerçekleşmez. Zira göçün neden olduğu hareketlilik insanın yaşantısında ve çevreyle ilişkilerinde dağılma etkisi de meydana

[481] Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 204.
[482] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn*, 427; Uyanık, *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane,* 209.

getirebilir.[483] Neticede hem iç göçlerde hem de dış göçlerde bazı yönlerden dini yaşantıda dezavantajlılığın ortaya çıkma potansiyeli vardır.

İç göçler genellikle köyden kente gerçekleşmekte ve sosyal hayattaki farklılıklar insanların kültürel alanda bazı sorunlarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Çünkü köy hayatında ailenin ve yakın akrabanın çocuklar üzerindeki mutlak denetimi şehir yaşantısında görülmemektedir. Köy hayatında ailenin kültürel değerlerini herhangi bir sorgulama yapmadan kabullenen çocuklar ve gençler şehir hayatında farklı uyaranlara maruz kalmakta ve değer ve inanç alanında asimilasyon yaşanmaktadır. Köy ve şehir yaşamındaki din algısındaki farklılıklar da göç edenler üzerinde tesirli olmaktadır. Köy yaşantısında doğal bir süreç içinde şekillenen dini hayat, şehirde daha akılcı ve kurumsal bir seyir izlemektedir. Şehirde insanların düşünce yapısı da köyde yaşayanların gelenek merkezli anlayışından farklı, özgürlükçü ve eleştireldir. Köyde tüm değerler gibi inanç sistemi, ibadetler, dini kutlamalar vb. genç kuşaklara kültürel aktarımın bir parçası olarak tabii bir şekilde geçmektedir. Ailenin ve yakın akrabanın şehirde çocuklar ve gençler üzerindeki tesiri zayıfladığından dış dünyanın insanın değerler sistemine etkisi artmaktadır.[484] Bu açıdan şehir yaşamı ya da modern yaşam düşünme, algılama ve anlamlandırma süreçlerini etkilemektedir. Geleneksel toplumlarda dini inanç ve değerlerin aktarımında ciddi bir sorun yaşanmazken modern toplumlarda ilgisizlik, dağılma, çoğulculuk, tenkitçilik, şüphecilik ve sınırlı da olsa inkârcılığa giden bir süreç ortaya çıkabilmektedir.[485]

Farklı inanç ya da inançların hakim olduğu yabancı bir ülkede yaşamak zorunda kalan göçmenlerin ise inançlarını yaşama, dini ritüellerini gerçekleştirme ve yeni nesilleri sahip olunan değerler doğrultusunda yetiştirme hususunda karşılaştığı farklı dezavantajlar vardır. Çünkü din, insanın doğup büyüdüğü, yetiştiği vatanda çeşitli şekillerde görünürlüğü olan bir olgudur. Ezan, özellikle cemaatle yerine getirilen ibadetler, dini tören ve kutlamalar hem inancı yansıtır hem de kültürel bir öğe olarak ortak değer ifade

[483] Özbolat, *Statü ve Din,* 128-129.
[484] Özlem Gültekin, ‘‘Göç ve Din İlişkisine Dair Ampirik Bir İnceleme’’, 2-3. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://andcenter.org/wp-content/uploads/2019/11/GOC_ve_DIN_ILISKISINE_DAIR_AMPIRIK_BIR_I.pdf
[485] Celaleddin Çelik, *Şehirleşme ve Din* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2002), 82.

eder. O ülkenin vatandaşı kendiliğinden bu dini ve kültürel bütüne erişir ve içselleştirir. Ancak yabancı bir ülkede bir kimsenin bunlara ulaşması, vatanındaki kadar kolay değildir. Bu durum göç eden kimseler için bir dezavantajdır. Anavatanda dinsel içerik, ibadetler çoğu zaman bir kültürel unsur olarak kabul edilir. Beş vakit namaz için ezan okunması, cuma sâlâsı ve cuma namazına gitmek, dini bayramları idrak etmek, kurban kesmek gibi. Bunları yerine getirmek için kişi ekstra bir çaba göstermek zorunda kalmaz. Anavatanda çoğunlukla Cuma namazı için işyerlerinde saat ayarlaması yapılır, oruç tutana kolaylık gösterilir, iftar ilan edilir; bu gibi hususlarda olumsuz davranışlar hoş karşılanmaz. Sosyal hayat ibadetlerini gerçekleştirmek isteyenleri motive edici şekildedir. Ancak yabancı bir ülkede bunları yerine getirmek kişisel hassasiyeti ve gayret göstermeyi gerektirir. Zira bunları hatırlatıcı kültürel, sosyal uyaranlar göç edilen yabancı ülkede mevcut değildir.[486]

Göç edilen yabancı ülkede kendi değerlerini korumak, bunları yeni nesillere aktarmak kolay bir şey değildir. Anavatanda resmi ya da daha belirli kanallar yoluyla dini ve kültürel değerler aktarılır. Ancak yabancı bir ülkede insan ya kendi kendisini yetiştirmek ya da birbirinden kopuk küçük dini toplulukların eğitim-öğretim faaliyetlerinden istifade etmek zorunda kalır. Ayrıca dini bilgilendirme konusunda güvenilirliği tartışmalı olan internet mecralarınının rehberliğine başvurulması da gerçek ve net dini bilgiye ulaşmaya engel olabilir. Resmi olmayan yollardan edinilen yüzeysel dini bilgiler, İslam'ın birlik esasıyla çelişebilir.[487] Dolayısıyla gayr-ı müslim unsurların çoğunlukta olduğu ülkelerde din eğitiminin bütünlükten uzak yapısı, Müslüman göçmenlerin ister istemez ayrışmasına ve birbirinden kopuk bir dini kültürün oluşmasına zemin hazırlar.

4. Antik Medeniyetlerde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

Dezavantajlı bireylerin tarihte yaşadığı olumsuzlukların bilinmesi, dezavantajlılık olgusu hakkında daha net kanaat sahibi olunması kadar Kur'an'ın dezavantajlı bireylere yönelik ortaya koyduğu pozitif yaklaşımın kavranmasına da vesile olacaktır. Bu başlık altında

[486] Arif Korkmaz, *Göç ve Din-İsveç'teki Kulu'lular Örneği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 82.
[487] Korkmaz, *Göç ve Din-İsveç'teki Kulu'lular Örneği*, 83.

belli başlı antik medeniyetlerden Yunan-Roma, Mısır, İran ve Hint medeniyetlerinin dezavantajlı bireylere yaklaşımı incelenecektir.

4.1. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşımı

4.1.1. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Çocuklara Yaklaşım: Bu medeniyette kız çocukları erkek yakınlarının gözetimi altında bulunmaktaydı. Kız çocukları evlenene kadar baba, dede, erkek kardeş ya da yasal vasîsinin hukuki denetimi altında bulunur; evlendikten sonra gözetim sorumluluğu kocaya geçerdi.[488] Erkek çocuklarında bu durum rüşt çağına kadar devam ederdi.[489] Antik Yunan medeniyetinde kız çocuklarına küçük yaşlardan itibaren ev hanımları için bilinmesi gereken beceriler öğretilir; sadece erkek çocuklar eğitim-öğretim hakkından yararlanabilirdi. Resmi anlamda eğitim askeri eğitim ve beden eğitimi şeklindeki kategorilerden oluşmaktaydı. Erkek çocuklara okuma-yazma eğitimi yanında, edebiyat ve müzik eğitimi de verilirdi.[490] Genel olarak kızların iyi bir eğitim alması önemsenmezdi. Evde anneleriyle birlikte kalır; annelerinin gözetimi altında terbiye görürlerdi.[491] Kadının asli görevi erkek çocuk dünyaya getirmek olup kız çocukları ikinci sınıf insan olarak kabul edilmekteydi.[492] Erkek çocuk varken kız çocuk babasının mirasından pay alamazdı. Evli bir erkek, oğlu yoksa kızını evlendirdiği kişiyi evlat edinirdi. Bu da olmazsa öldüğü zaman babanın mirası kız çocuğun erkek evladına intikal ederdi.[493] Kız çocuk ailenin maddî varlıkları üzerinde sadece çeyiz hakkı talep edebilir; evlenen ve çeyizini alan bir kız ise miras üzerinde hak talep edemezdi.[494] Buna göre kız çocukların hak ehliyetlerinin son derece sınırlı olduğu söylenebilir.

---

[488] Sadri Maksûdi Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi* (İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1948), 132.
[489] Şakir Berki, *Roma Hukuku* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949), 128.
[490] Will Durant, *Kıssatü'l-Hadare,* çev. Muhammed Bedran (Kahire: Mektebetü'l-Usra, 2001), 4/253.
[491] Ahmet Gürkan, *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi* (Ankara: Akçağ Yayın-Basım; İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969), 48.
[492] Arsal*, Umumî Hukuk Tarihi,* 133.
[493] Ney Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları,* çev. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 29.
[494] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 135.

Roma Medeniyetinde aile babası ya da şefinin ölümü durumunda ailenin erkek çocukları aile babası durumuna gelebilirken aynı şey kız çocukları ile söz konusu değildi.[495] Bu durum kız çocuğunun ailenin devamını sağlayan kişi olarak kabul edilmediğini gösterir mahiyettedir.

(2) *Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Kadınlara Yaklaşım:* Çağdaş insan hakları söyleminin tarihsel arka planı aslında kadim Yunan medeniyeti filozoflarının ahlâkî kuramlarına dayanır.[496] Ancak insan haklarının Antik Yunan öğretilerine göre temellendirilmesi kadim zamanlarda toplumda kadın-erkek her birey için eşit şartların benimsendiği anlamına gelmez. Zira Antik Yunan'da erkek olmaya pozitif bir anlam yüklenirken, kadın olmak negatif bir anlam ifade etmiştir. Ailede erkek figürü, çoğalmanın ve etkin olmanın; kadın ise erkeğin gücünü kabul etmenin ve edilgen olmanın karşılığıdır.[497] Yunan Site hayatında kadının toplumsal statüsü son derece düşüktür. Aristo, kadınlarda olumlu ahlâkî vasıfların olabileceğinden şüphe duymaktadır. Kadınların kamusal hayata dahil olması söz konusu değildir.[498] Bilgi ile beceri gerektiren işler erkeklerle özdeşleştirilmiştir. Evle ilgili meşguliyetler ve çocukların bakımı ise kadının görevidir.[499] Devlet nazarında kadınların asli görevi erkek çocuk doğurmaktan ibarettir. Bu görevi yerine getirebilmeleri için kadınların güçlü olmasına önem verilir.[500]

Roma'da aileye dahil olma doğum yoluyla gerçekleştiği gibi izafi olarak da gerçekleşir.[501] Kanunen ailenin temel öğesi olan babanın ölümüyle onun yerine geçen erkek çocuk aile şefi olarak kabul edilir. Dini törenle erkeğin eşi olan kadın da ailenin ferdidir. Ayrıca erkek çocuklar, erkek çocukların eşleri ve bunların kız ya da erkek çocukları ailenin üyeleridir. Evlilik yapana kadar kız çocuğu babasının gözetimindedir. Ailede baba,

---

[495] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 168.
[496] Rona Aybay, *İnsan Hakları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 25-26.
[497] Lloyd Genevieve, *Erkek Akıl, Batı Felsefesinde Erkek ve Kadın,* çev. Mutttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 24.
[498] Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları,* 28.
[499] Giulia Sissa, ''The Sexsual Philosophies of Plato and Aristotle'', *A History of Women- From Ancient Goddesses to Christian Saints*, ed. Pauline Schmitt Pantel (London: Chambrich üniversity Press, 1994), 1/47.
[500] Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 214.
[501] Berki, *Roma Hukuku,* 141.

mutlak otoritedir. Hatta aşırı yaşlılık, ehliyetsiz olma dahi aile babasının otoritesinden bir şey kaybettirmez.[502]

Roma hukukuna göre kadınların tüzel bir kişiliği yoktur. Kadınlara yüklenen olumsuz fiziki ve ahlâkî nitelikler nedeniyle ehliyetsiz olarak kabul edilmeleri yadırganmaz.[503] Bu nedenle yazılı Roma yasaları, kadınların haklarını kısıtlayıcı bir şekilde düzenlenmiştir.[504] Kamu hukukunda haklarından mahrum olan kadınların özel hukukla ilgili konularda da sınırlı hakları vardır. Kadınlar, vasîlik veya kefillik yapamadığı gibi mirastan hakkı olanı ancak eksik olarak alabilir. Kadınlar aile babası gözetiminde değilse kendilerine vasî atanır[505] ve kadınlar tüm yaşamları boyunca vesayet altındadır.[506] Bu vesayetin maksadı ailenin sahip olduğu varlıkların ailenin maslahatına uygun şekilde korunmasıdır.[507] Kadınların, evlenince eşlerinin ya da eşlerinin ailelerinin-babalarının hakimiyeti altına girmesi gerekir, aksi takdirde doğan çocukların eşin ailesi ile hukuki bir münasebeti olmaz ve dışlanır.[508] Bu medeniyette kadınların, hemcinsleri arasında da eşit oldukları söylenemez. Kadınların ten renkleri onların bir anlamda hangi tabakaya ait olduğunun göstergesidir. Teni beyaz olan kadınlar, ev dışında çalışmak zorunda olmayan üst tabaka; yanık tenli kadınlar ise aşağı tabaka olarak kabul edilir.[509] Roma Cumhuriyet döneminde artan refah değişen hayat şartlarıyla beraber kadınlar daha özgüvenli ve dışa dönük hale gelmiştir. Bu dönemde erkek egemen bir düzen mevcut olsa da kadınların bazı haklara sahip olduğu görülmektedir. Aile içinde kadının da söz hakkının olduğu istişarelerin yapılması, kendi işini ve babasından veya eşinden kalan mirası idare edebilmesi bu haklardandır.[510]Ancak bu dönemde kadının hukuki kapasitesini tam olarak

[502] Recai Galip Okandan, *Roma Amme Hukuku* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1944), 15-16; Belgin Erdoğmuş, *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), 120.
[503] Yan Thomas, ‘‘A Compulsory Norm’’, *A History of Women-From Ancient Goddesses to Christian Saints*, ed. Pauline Schmitt Pantel, (London: Chambrich üniversity Press, 1994), 1/83.
[504] Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları*, 33.
[505] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 176.
[506] Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları,* 30.
[507] Erdoğmuş, *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar,* 128.
[508] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 164.
[509] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları,* 209.
[510] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları,* 439-440.

kazandığı söylenebilir.[511] Antik Yunan-Roma medeniyetlerinde kadınların durumunda ancak uzun bir süre sonra bazı olumlu gelişmeler meydana gelmiştir.

(2) Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Yaşlılara Yaklaşım: Eldeki veriler Eski Yunan'da yaşlıların toplumdan dışlandığına dair bir bilgi içermez. Genel olarak eski çağda ihtiyarlık, şeref ile özdeşleştirilmiştir. Bu nedenle ihtiyarlara bazen yönetim görevi verilerek şereflerinden yararlanılır. Bu yönetim görevi çoğu zaman bir danışma görevi şeklinde gerçekleşir. İhtiyarlığı tecrübe, söz söyleme mahareti ve otorite ile bütünleşmiş akıllılık ile bağdaştıranlar da bulunur. İnsanın ihtiyarlıkta bedeni yapıdaki zayıflığı bakımından ise ihtiyarlık ya da yaşlılık istenmeyen bir şeydir. Zira düşmanlarla mücadele etme ve savaşma, tecrübe ve akıllılık kadar fiziksel gücü de gerektirir.[512] Bir aile reisi, ihtiyarlık, hastalık, ya da ehliyetsizlik gibi durumlarla karşılaşsa dahi toplumdaki statüsünü kaybetmez, ölene kadar hem kararlar hem de mal-mülk üzerindeki otoritesini korur. Nüfuz sahibi aile şefi ya da reisinin ölümünden sonra dahi otoritesinin hissedildiği görülür.[513] Buna karşın toplumsal statüsü düşük, mal ve kudret sahibi olmayanların yaşlılığına bir değer atfedilmez. Tüm biyolojik gerilemelerin yanında sosyal şerefe nail olamamak en önemli eksikliklerden kabul edilir. Bu durumda yaşlılığın sadece güç ve kuvvetten düşmüş biyolojik yanı temayüz eder.[514] Buna göre Antik Yunan-Roma Medeniyetinde yaşlıların gördüğü değer sosyal statüye göre değişmekte olup mutlak manada yaşlıların hürmete layık görüldüklerini söylemek zordur.

4.1.2. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Engellilere Yaklaşım

Antik Yunan Medeniyetinde engellilere yönelik tutum, kölelerin durumuyla kıyaslanamayacak derecede kötüdür. Bu konuda Platon'un Devlet adlı eserinde iyi bir toplum oluşturabilmenin ön şartı olarak fiziksel ve ruhsal sağlığı yerinde olan bireylerin bulunması gerektiği ifade edilir. Hatta bu medeniyetlerde engelli çocukların öldürülmesinde bir sakınca görülmez. Zira Devlet'i ayakta tutan savaşlarda engelli olanlar yararlılık gösteremez. Aristo'nun da benzer bir bakış açısı vardır. Ona göre engelli

[511] Bensadon, *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları,* 31.
[512] Beauvior, *Yaşlılık- İlk Çağı,* 147-149.
[513] Okandan, *Roma Amme Hukuku,* 16.
[514] Beauvior, *Yaşlılık-İlk Çağı*, 150-151.

çocukların büyümelerine izin verilmemelidir.[515] Bu anlayış, engelli çocukların öldürülmesi gerektiği yönünde nihâî şeklini almıştır. Engelli çocuklara lâyık görülen bu muamelenin şüphesiz Antik Yunan inançlarıyla yakından ilgisi vardır. Engellilik bir anlamda anne-babanın günahlarının neticesi olarak kabul edilerek Tanrının onları engelli çocuk vererek cezalandırdığına inanılmıştır.[516] Bir bakıma insanlar, engelli çocukları öldürerek bu günahın cezasından kurtulmak istemiştir. Diğer taraftan Antik Yunan medeniyetinin düşünce yapısı olarak güzellik, güç ve zekâya odaklı olması engelliler açısından olumsuz neticeleri beraberinde getirmiştir. Aristo'nun mükemmel olmayanın yok edilmesini salık veren anlayışı doğrultusunda ağır derecede engeli bulunan çocuklar için öldürülme, dilendirilme, terkedilme veya köle olarak satılma seçeneklerinden biri geçerli olmuştur.[517] Binaenaleyh engelliler hayat hakları elinden alındığı gibi insan haysiyetine yakışmayacak muamelelere de maruz kalmıştır. Bu bağlamda Roma İmparatorluğu döneminde görme engelli erkeklerin kürekçi olarak çalıştırıldıkları, kızların fuhuş sektörü için yetiştirildikleri görülür. Yine kör çocukların dilencilik yapmaya zorlandığı ve elde ettiği gelire el konulduğu, bu gelir az olduğunda ise dayakla cezalandırıldığı vakidir.[518] Dolayısıyla hayatta kalan engelliler için yaşamak, başkaları tarafından işgücü ya da gelir kaynağı olarak kullanılmaktan ibarettir.

4.1.3. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım

Antik Yunan Medeniyetinde her toplumda görülen bir sosyal tabakalaşma temayülü vardır. Hatta belli periyotlarda kanun koyma salahiyetine haiz olanlar toplumu sınıflara ayırarak belli yasalar koymuşlardır.[519] M.Ö. 624'de Drakon toplumu zenginlik ölçütüne yukarıdan aşağıya doğru çeşitli sınıflara ayırmış ve bu sınıfların varlıkları nispetinde haklara sahip olduğu kabul edilmiştir. Buna göre en az gelire sahip olan kesim asalak

[515] Haşim Albayrak vd., *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Elyaf Matbaa ve Baskı Hizmetleri, 2014), 42-43.
[516] Nebi Kılıçarslan, *Engellilerde Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarının Ulaşılabilirliği: Hacı Hasan Camii Modeli Örneği* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 11; Turgut, ''Engelliler'', 109.
[517] Okuturlar, *Özel Eğitim*, 103.
[518] Mitat Enç, *Körler-Ruhbilim, Eğitim ve Öğrenimleri* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 4.
[519] Ahmet Gözlü - Defne Yılmazcan, ''Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği'', *Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2017), 120.

misali geçimini başkalarına muhtaç olarak sürdüren ve ancak kendilerini köle olarak satarak geçimlerini sağlayabilen kimselerdir.[520]

Antik Yunan'daki aile yapısının da yoksulluğun ortaya çıkışında önemli bir rolü vardır. Ailenin büyük oğlu her anlamda ailenin temsilcisi kabul edilmektedir. Kurban kesme ritüellerine katılan aile içi yargılamalarda karar veren büyük kardeştir. Diğer kardeşlerin büyük kardeş yanında bir hakkı yoktur. Büyük kardeş etrafında güçlenen aile yapısı diğer kardeşleri yanaşma statüsüne sokmuş ve bunlar, hiçbir haktan istifade edemeyen kimseler haline gelmiştir. Zira yanaşma statüsündeki kimse çalışsa da bu para kendisinin olmamış, hatta yaşadığı için fidye ödemesi gerektiği kabul edilmiştir.[521] Dolayısıyla Antik Yunan Medeniyetinde maddî gücün bir statü vasıtası olarak benimsendiği, maddîyat eksenli sınıfsal ayrımın desteklendiği ve yoksul kimselerin toplumun alt sınıfı olarak görüldüğü söylenebilir.

4.1.4. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım

İlkçağ uygarlıkları açısından değerlendirilecek olursa kölelik hem gizli hem de önemli bir sosyal gerçekliktir. Gizli olması tabii bir olgu olarak kabul edilerek yadırganmamasıyla ilgilidir. Önemli olması ise ekonomik hayatın üretim safhasındaki rolüyle alakalıdır.[522] Antik Medeniyetlerde üretimde ilkel metotlar kullanıldığı için çok emekle düşük verim sağlanmıştır. Bu durum köle işgücünü ve emeğini önemli hale getirmiştir. Antik Yunan'da yoksulluk sebebiyle köle durumuna gelenler olduğu gibi eşkıyalık ve dışarıdan köle ithal edilmesi köleliğin kaynaklarındandır. Esirlerin büyük çoğunluğu mutfak işleriyle ilgilenir ancak ağır işleri yapan köleler de mevcuttur. Her evde mutlaka köle bulunmuş, köle sayısının fazlalığı zenginlik alameti olarak kabul edilmiştir.[523] Antik

[520] Klaus Adomeit, *Hukuk ve Devlet Felsefesi: Eski Yunan Düşünürlerinin Devlet Hakkındaki Görüşleri,* çev. Halil Akkanat (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 2004), 44.
[521] Fustel de Coulanges, *Antik Site*, çev. İsmail Kılınç (Ankara: Epos Yayınları, 2011), 218.
[522] Tahiroğlu, ''Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik'', 650.
[523] Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, 15.

Yunan'da kölelerin pragmatik anlamda kullanılması gayet doğal olup nazarî olarak filozoflar buna karşı çıkmamış ve köleliği adaletsiz bulmamıştır.[524]

Antik Yunan medeniyetinin devamı olan Roma medeniyetinde de insanlar sınıflara ayrılmışlar ve sınıflara göre insan hakları bakımından bazı sınırlamalar söz konusu olmuştur.[525] Roma hukukunda insanlar arası eşitsizliklerin kabul edilmesinin bir uzantısı olarak hür erkekler diğerlerinden farklı olarak müstesna bir sosyal konum elde etmiştir.[526] Buna mukabil köle, hak ehliyetine haiz olmayan ancak kendisi bir hakkın konusu olan varlıktır.[527] Bir Roma filozofu olan Çicero, insanlar arasında mutlak eşitliğin olamayacağı görüşünde olup insanların hür-köle şeklinde ayrıma tâbi tutulmasını son derece doğal karşılamıştır.[528] Sadece köle statüsünde olan kadın ve erkekler değil genel anlamda kadınlar da özgür olamamıştır. Çocuk babasının malı olarak telakki edilip babanın evladını köle olarak satma salahiyeti bulunur.[529] Bu durum köleliğin fiilî olarak hür kategorisindeki bazı kimseler için de geçerli olduğunu gösterir. Roma'da kadın ve çocukların yanısıra köylüler de köle statüsünde kabul edilir.[530] Vatandaş sayılmayan, orduya katılamayan, oy kullanamayan aile reisi olup mülkiyet hakkı olmayan, yargıda hâkim olamayan kimseler doğal olarak kölelerden farksızdır.[531]

Roma hukukunda köleliğin sebepleri: köle kadından dünyaya gelmek; savaşta esir edilmek, hürriyetini kaybetmeye yol açacak suç işlemek, borçlarını ödeyememek,[532] aile reisi tarafından satılan bir çocuk olmak ve yirmi yaşını geçen bir Romalı'nın kendisini köle olarak satması şeklinde sıralanabilir.[533] Vatandaşlık kütüğüne kaydedilmeyen

[524] Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006), 84.
[525] Etem Çalık, "İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasi ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/16 (2017), 45.
[526] Andreas B. Schwarz, *Roma Hukuku Dersleri*, çev. Türkan Rado (İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1965), 210-211.
[527] Erdoğmuş, *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar*, 109.
[528] Uğur Kara vd., *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 26-27.
[529] Gürkan, *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi*, 48-49.
[530] Murat Sarıcık, *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlıda Kölelik, Cariyelik ve Harem* (Isparta: Tuğra Ofset, 1999), 15.
[531] Sarıcık, *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik, Cariyelik ve Harem,* 14.
[532] Berki, *Roma Hukuku*, 109-110; Tahiroğlu - Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri,* 129.
[533] Ahmed Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslam* (İstanbul: y.y., 1314), 23-24; Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku*, 132-134; Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 127.

kimselerin,[534] savaştan kaçan askerlerin köleleştirilmesi de mümkündür. Bunlar, başka bir devletin korumasına giremezse köle olarak kabul edilir.[535] Ayrıca ölüme ya da madenlerde çalışmaya mahkûm edilen kimseler hem hak ehliyetlerini hem de özgürlüklerini kaybederek köle durumuna gelir. Bunlara sahibi olmayan köleler denir.[536]

Kölelerin çalışma alanları birbirinden farklılık gösterir. Köleler ekseriyetle evde hizmetçi statüsünde çalışır bazen ise imalathane ve atölyelerde istihdam edilir.[537] Hukuki anlamda köle efendisinin malı konumunda olduğu için köle sahipleri, malları olarak kabul ettikleri köleleri kazanç elde etme aracı olarak kullanır. Kölenin hukuki işlemlerden doğacak hakları efendisine aittir. Ancak bunun aksi yani kölenin borçlarından efendisinin sorumlu olması durumu söz konusu değildir.[538] Köleler alım-satım yapma ehliyetine haiz olmakla birlikte kazançlarından efendilerine belli bir miktar ödemekle yükümlüdür. Köleler, sahipleri tarafından kiraya verilebilir; kiralanan köleler en ağır işlerde çalıştırılarak insanî bakımdan değer görmez. Bu durumda kadın kölelerin durumu erkeklerden daha zorlu şartlarda bir mücadeleye dönüşür. Madenlerde çalıştırılır, flütçü olarak kiraya verilir veya fuhuş sektörü için sermaye haline getirilirler. Kölenin toplumda gördüğü muamele efendisinin karakteriyle alakalı olup efendi, kölesine insancıl şekilde davranabildiği gibi son derece sert muamelede de bulunabilir.[539]

Bir efendinin kölesine zarar vermesi haksız bir davranış olarak kabul edilmez. Örneğin kölesinin ölümüne neden olan efendi bir caza ile karşılaşmaz. Ancak zamanla efendilerin köleleri üzerindeki mutlak yetkilerinde bazı sınırlamalara gidildiği görülür. Burada gaye sadece işkence ve insanlık dışı birtakım muamelelerin önüne geçmekten ibarettir.[540] Kölelerle ilgili nispeten daha insanî uygulamalar, köklü ailelerde görülür. Ancak

[534] Berki, *Roma Hukuku*, 109-110.
[535] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 134.
[536] Erdoğmuş, *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar*, 108; Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 133.
[537] Helmut Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans-Greklerde Kölelik Müessesesi,* çev. Afif Erzen (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1968), 5.
[538] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 136-137.
[539] Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans-Greklerde Kölelik Müessesesi, 5*-8.
[540] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku,* 140.

sonradan zengin olmuş bir kesim kölelere karşı son derece merhametsiz muamelede bulunur.[541]

Ticaret mallarının alınıp-satılması gibi köle ticareti de normal karşılanır. Kadın veya erkek köleler efendileri için çalışmaya başlamadan önce oldukça tesirli bazı deneyimler yaşarlar, aileleri parçalanır ve kültürlerinden koparılırlar. Spartalılarda kölelerin doğrudan sahipliği anlamındaki menkul kölelik ve yarı kölelik durumunu ifade eden Heilotlardan oluşan bir yapı vardır. Yarı köleler daha çok devletin hizmetkarı olarak kabul edilir, bir anlamda karın tokluğuna üretim sistemini ayakta tutar. Zamanla nüfusları artan yarı kölelerin, av partilerinde atış talimi için kullanıldığı ve acımasızca öldürüldüğü bilinmektedir. Köleler insanî kimlikleriyle değil kimin işine ne kadar yaradığı ile ilgili olarak değer kazanır.[542] Dolayısıyla köle, kazanç ve yararlılıkla özdeşleşmiş durumdadır. Köle azadı son derece az rastlanan bir durumdur. Kölenin azat edilmesi onun durumunda bir değişikliğe neden olmaz.[543] Efendinin kölesini azat etmesinin nedenleri arasında insanî saikler kadar gösteriş yapma kaygısı da bulunur.[544] Dolayısıyla köleler, Antik Yunan'da ve Roma'da sahiplerinin çıkarlarına hizmet etme dışında bir anlam ifade etmemiştir.

4.1.5. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Tutuklu ve Hükümlülere Yaklaşım

Eski Yunan'da cezalandırmanın temelinde kısas uygulanması ve intikam alma olgusu vardır. Suç işleyenlere verilen cezalarda insan onur ve haysiyetinin aşağılanması, köle durumuna getirme, sürgün etme, acı verici çeşitli vasıtaları kullanma, dayak ve ölüm cezası bulunr. Ölüm cezası iple asma, zehirleme, yüksek bir yerden atma, boğma, yakma ya da kılıç gibi kesici-delici bir silahla gerçekleştirilmiştir.[545]

[541] Berve, *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans-Greklerde Kölelik Müessesesi,* 9.
[542] Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları,* 204-205.
[543] Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku*, 173; Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 129.
[544] Erdoğmuş, *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar,* 111.
[545] Mehmet Kurt, *Cezaların İnfazı ve Ceza İnfaz Kurumlarının Sorunları* (Ankara: Adalet Yayınları, 2007), 7.

Antik Yunan ve Roma Medeniyetlerinde işlenen suçlara karşı bazı cezalar öngörülmektedir. Fakat cezanın uygulanmasında kişinin hür-köle oluşu ile toplumsal statüsü etkili olmuştur. Meskûn mahalde yangın çıkarma cezası yukarı tabakadan veya aşağı tabakadan olmaya göre değişmektedir. Toplumda aşağı tabakadan biri bu suça karşılık ölümle cezalandırılırken elit kabul edilen kimseler sadece sürgün cezasına çarptırılmıştır.[546] Bu cezalar sonradan hafifletilerek hürler için belli bir yerde mecburi ikamet, köleler için madenlerde çalıştırılma şeklinde değiştirilmiştir.[547]

Roma kanunlarında cezaevleri sanığın yargılanması esnasında tutulduğu, bekletildiği yerlerdir. Bu bağlamda bir suçla itham edilen zanlı tevkif edilerek kimseyle konuşup görüşemeyeceği karanlık, rutubetli ve oldukça kötü beslenme koşullarının bulunduğu bir zindana hapsedilmiş, kendisini savunmak için yardım almasına müsaade edilmemiştir. Suçluların cezaları ise ibret olsun diye alenen uygulanmıştır.[548] Cezalandırmada insanlar arasındaki eşitsizlikler etkili olmuş; hırsızlık suçu işleyen köle ise dövülmüş, hür ise işkence yapıldıktan sonra malı çalınan kimseye teslim edilip o kimsenin inisiyatifine bırakılmıştır.[549] Kölelere uygulanan hapis cezası özel bir iş yerinde çalıştırma veya kapalı bir yerde çalıştırma şeklindedir. Ölüm cezasının müebbet hapse çevrilmesi mümkündür.[550] Hapis cezası için kullanılan mekanlar ise yer altındaki bodrumlar, karanlık zindanlar, kale ya da kulelerin altındaki mekanlardır.[551] Önceleri sadece yabancılara yurtdışına çıkarılma cezası uygulanırken sonradan bu ceza Roma vatandaşlarına da uygulanan bir ceza olmuştur.[552]

[546] A. Wilinski, ‘‘Roma Ceza Hukuku ve Ceza Usûl Hukukuna Bir Kuşbakışı’’, çev. Belgin Erdoğmuş, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1983), 335.
[547] Recai Galip Okandan, “Romalıların Suç Telakki Ettikleri Fiiller ve Bunlara Terettüp Eyleyen Cezalar”, *Tahir Taner'e Armağan*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956), 335; Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku*, 173; Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 129.
[548] Gürkan, *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi,* 49-50.
[549] Mehmet Emin Artuk vd., *Ceza Hukuku Özel Hükümler* (Ankara: Turhan Yayınları, 2007), 705.
[550] Bahri Öztürk - Mustafa Ruhan Erdem, *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Emniyet Tedbirleri Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2008), 346.
[551] Timur Demirbaş, ‘‘Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi’’, ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun, *Hapishane Kitabı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), 6; Fatma Karakaş Doğan, *Cezanın Amacı ve Hapis Cezası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 88.
[552] Okandan, “Romalıların Suç Telakki Ettikleri Fiiller ve Bunlara Terettüp Eyleyen Cezalar”, 335.

Genel olarak Roma'da yargı sistemi nüfuzlu, elit kabul edilen tabakanın menfaatlerinden etkilenmiştir. Yargı kanun ve vicdanın öngördüğü şekilde bağımsız hareket edememiş, devlet otoritesinin baskısına maruz kalmıştır.[553] Dolayısıyla suç ve suçluluk olgusu üzerinde hak, adalet değil devlet otoritesi, güç ve nüfuz etkin olmuştur.

4.1.6. Antik Yunan-Roma Medeniyetinde Göçmenlere Yaklaşım

Antik Yunan Medeniyetinde yabancılara karşı tanınan esneklik daha çok dost kabul edilen ülkelerin vatandaşları için söz konusudur. Mütekabiliyet esasına göre dost olan devletlerin birbirlerinin vatandaşlarına koruma sağladığı görülmektedir.[554]

Antik Roma'da ise daha ziyade tekelci bir yapı söz konusudur. Çünkü Antik Roma, dışarıya kapalı olup vatandaşlarının sahip olduğu hakların bir kısmı yabancılar için geçerli değildir. Sonradan bazı dini prensiplerin tesiriyle yabancılara karşı daha mutedil bir yaklaşım benimsenmiştir. Ayrıca Roma'nın siyasi anlamda yalnızlığına son verebilmek maksadıyla bazı devletlerle mütekabiliyet esasına dayalı olarak birbirlerinin vatandaşlarına koruma sağlanmış ve gelişen ticari faaliyetlere paralel olarak yabancılara karşı daha hoşgörülü bir yaklaşım ortaya çıkmaya başlamıştır. Dolayısıyla ilk dönemlerde yabancıların haklarının kısıtlandığı teamül terkedilmiş ve kanunlarda yapılan düzenlemelerle yabancıların eşit haklardan istifade ettiği bir zemin oluşturulmaya başlanmıştır.[555]

Roma Cumhuriyeti dönemi göz önüne alındığında ise genel anlamda yabancı ve göçmenlere yönelik olarak, kendi kültür ve kişiliklerini kaybetmelerine neden olacakları korkusu beslenmemiştir. Ancak bu dönemde daha seçmeci bir politika takip eden Roma Cumhuriyeti maslahat prensibine göre kendi işine yarayacak göçmenleri-yabancıları topluma adapte etmiştir. Burada insancıllık ve iyilikten ziyade faydacı bir yaklaşım söz konusudur. Ayrıca kendi politikalarına aykırı hareket yabancı unsurlara baskı ve dışlama

[553] A. Wilinski, ''Roma Ceza Hukuku ve Ceza Usûl Hukukuna Bir Kuşbakışı'', 329.
[554] Özcan Karadeniz Çelebican, ''Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik'', *A.Ü.H.F. Dergisi* 43/1-4 (1993), 300.
[555] Karadeniz Çelebican, ''Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik'', 299-300.

uygulamaktan da kaçınılmamıştır.[556] Dolayısıyla yabancı ve göçmenlere karşı aslında pragmatik bir tutum izlenmiş; bu tutum yabancı ve göçmenlerin dezavantajlı olmasının önüne geçememiştir.

4.2. Kadim İran Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

4.2.1. Kadim İran Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Kadim İran Medeniyetinde Çocuklara Yaklaşım: Persler Devrinde bir kimsenin toplum nezdinde değerini belirleyen şey savaşlarda gösterdiği cesaretten sonra çok çocuk sahibi olmasıdır. Zira çokluğun kuvvete vesile olduğuna inanılmaktadır. Hatta çok çocuk sahibi olan kişi her yıl kral tarafından ödüllendirilmiştir.[557]Aile reisi olan erkek, aile fertleri üzerinde mutlak hak sahibi konumundadır. Aile reislerinin çocuklarını ve kardeşlerini öldürme hakkı dahi bulunur.[558] Dolayısıyla çocukların hayat hakkının güvence altında olmadığını söylemek mümkündür.

Çocuklar, babalarına itaat etmekle yükümlü olup, onun emirlerine karşı gelmeleri düşünülemez. Çocukların bakımından ve terbiyesinden belli bir yaşa kadar anneleri sorumlu olup kız çocuğu kendi eşini seçme hakkına sahip değildir. Bir kimse vefat etse erkek çocukları ve evlenmemiş kız çocukları mirasından pay alabilir ancak evlenmiş kız çocukları mirastan pay alamaz. Çünkü kız çocuğuna evlenirken verilen çeyiz bir anlamda mirastaki hakkı olarak kabul edilir.[559] Dolayısıyla kız çocukları erkek çocuklarla mukayese edildiğinde birçok toplumda olduğu gibi eski İran'da daha az değer görmüştür.

Eski İranlılarda çocuklarla ilgili farklı bazı adetler bulunur. Bir çocuk dört yaşına kadar babasına gösterilmez, ölürse babası üzülmesin diye ancak dört yaşından sonra gösterilir. Artık bu yaştan sonra çocuklar babanın riayetinde olur. Çocuklar ve gençler 4-24 yaş arasında dövüş sanatları, ok atma, mızrak kullanma, binicilik ve ahlak alanlarında eğitim

[556] Karadeniz Çelebican, ''Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik'', 311.
[557] Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev., Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002), 1/136
[558] Ahmet Tekin, *Kur'an ile İlan Edilen İnsan Hakları* (İstanbul: Kelam Yayınları, 2006), 90.
[559] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, 77.

görür.[560] Erkek çocuklara iyi bir savaşçı olabilmesi için gerekli beceriler kazandırılmaya önem verilmiştir.

(2) *Kadim İran Medeniyetinde Kadınlara Yaklaşım:* Kaynaklarda İran Medeniyetinde kadınların konumu ile ilgili birbirinden farklı bazı bilgiler yer alır. Özellikle İran menşeli kaynaklar kadim İran Medeniyetinde kadının saygın bir konumunun olduğundan bahseder. Bu kaynaklara göre İran'da kurulan en eski medeniyet olan Elamlılar devrinde kadınlar sosyal hayattan kopuk değildir. Erkeklerle eşit hakları olan kadınların ticari faaliyetlerde bulunması, köle ya da cariyelerinin olması normaldir. Ayrıca bu dönemde hakimlik yapan kadınlar dahi bulunur. Yine kadına değer verildiğine dair bir argüman olarak sonraki asırlarda krallığa varis olma şartı olarak hem kralın neslinden gelmek hem de kraliyet ailesinden bir prensesin çocuğu olma şartının getirilmesinden bahsedilir. Krallıkta anne soyuna önem verilmesi ve kraliçenin ölene dek saltanata ortak oluşu, bu bağlamda delil olarak zikredilir.[561]

İran kaynaklarında Mad döneminde de kadına değer verildiğinden bahsedilir. Evde anne, büyük bir kadın olarak addedilir, anne evde aileye hizmet eder. Her evde bir ocak vardır ve bu ocak anne tarafından sürekli yanık halde bulundurulur. Ateşi kutsal kabul eden İran Medeniyetinde bu anneyi dolayısıyla kadını değerli kılar.[562] Eski İran'da kadın, evin kadını ve erkek, ailenin reisi olarak ailede farklı yerlere sahiptir. Evli kadınlar dini törenleri yapma hususunda özgür olup ailenin devamı ve çocukların eğitimi kadının vazifesidir. Sosyal anlamda kadınların özgürlüğü vardır. Savcı olma, ruhani olabilme vb. görevleri üstlenebilirler. Bazı durumlarda bu görevler erkekler yerine kadınlara verilir.[563]

İran menşeli olmayan kaynaklarda ise bu konuda farklı değerlendirmeler yapılır. Bu kaynaklara göre İran Medeniyetinde kadın küçümsenir ve bütün kötülüklerin ve gazabın sebebi olarak kabul edilir.[564] İran kültüründe kadının dezavantajlı olduğunu gösteren birçok uygulama bulunur. Erkeklerin kız kardeşleriyle evlenebilmeleri, erkeklerin eş ve

[560] Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948), 1/303.
[561] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/77-78.
[562] Aliakbar Mazaheri, *İslam Öncesi İran Ailesi* (Tahran: Nashre Ghatre,1995), 141.
[563] Mohammad Mirshekvayi, *Kadın ve Kültür* (Tahran: Nashre Ney, 2003), 168
[564] Yunus Vehbi Yavuz, *Kur'an'da Kadının Hak ve Özgürlüğü* (İstanbul: Bayrak Yayınları,1999), 36.

çocuklar üzerinde mutlak hakim olmaları bunlardandır. En ilkel toplumlarda bile kan yakınlığı evlilik engeli olarak kabul edilirken eski İran Meddeniyetinde bu doğal karşılanır.[565] Bunun yanısıra eski İran'da aile içinde fuhşun teşvik edilmesi kadının değersiz konumuna işaret olarak kabul edilir. [566]

Eski İran'da kral birçok kadınla evlenme ve birçok cariyesi olma hakkına sahiptir. Kralın çok evlilik yapması çok çocuk sahibi olup güç ve kuvvetini artırmasıyla ilgilidir. Kralın Pers kökenli olmayan eşi varsa ondan dünyaya gelen çocuk diğer eşlerden dünyaya gelen çocuklarla aynı haklara sahip olamaz. Aile içi evlilik İranlılarda meşru kabul edildiğinden kralın kızkardeşiyle evlenebildiği durumlar da bulunur.[567]

İran'da Mazdekizm'in resmen kabul edilmesiyle insanların hayatları Mazdek'in öğretileriyle şekillenmiştir. Mazdek, onlara haz ve lezzetlerle meşgul olmayı; yemeyi, içmeyi, ortaklığı ve birbirlerine karşı zorbalık yapmamayı emretmiştir. Mazdek'e nispet edilen görüşlerin en önemlisi, insanlar arası eşitsizliklerin insanlar arasında kin, nefrete sebep olmasıyla ilgilidir. Mazdekizmin toplumda kabul gördüğü dönemlerde kadın ve mal, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların sebebi olarak görülmüş ve bunu önlemek için herkesin bunları ortak kullanması gerektiğine inanılmıştır. Bu inancın toplumsal hayattaki yansıması, insanların mallarına ortak olma iddiasıyla sahip olduğu şeylere el konulması ve kadınlarının da mal gibi ele geçirilen bir nesneye indirgenmesi şeklindedir. [568]

İran Medeniyetinin kadınların yaşamı hususunda İran asıllı olmayan kaynaklar genellikle olumsuzluklardan ve aile içi evliliklerden bahsederken İranlı kaynaklar olumlu özelliklere değinmiş ve aile içi evlilik meselesine çok fazla vurgu yapmamıştır.

---

[565] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, 76; Abdülkadir Donuk, ''Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile'', *Aile Yazıları: 1- Temel Kavramsal Yapı ve Tarihi Süreç*, drl. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991), 290.

[566] Tekin, *Kur'an ile İlan Edilen İnsan Hakları,* 90.

[567] Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar* (Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2018), 78-79.

[568] Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Mektebetu Hayyât, t.y.),342; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1975), 1/249; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Toplum Düzeni*, çev. Nûrettin Demir - Vesim Taylan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1993), 21-22; Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 1/41.

(3) *Kadim İran Medeniyetinde Yaşlılara Yaklaşım:* Eski İran Medeniyetinde yaşlıların hayatın dışına itildiği; aile ve toplumdan soyutlandığıyla ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Mad döneminde evin erkeği ya da aile büyüğü aile reisidir. Dini törenleri ve gelenekleri yerine getirmek aile reisinin görevidir.[569] Dolayısıyla toplumda aile büyüğünün saygın bir konumu bulunmaktadır. Bunun bir diğer göstergesi de Mad döneminde yaşça büyüklerin sözlerinin dikkate alınması; özellikle de yaşlı kadınların sözlerinin önemsenmesidir.[570]

İran medeniyetinde iyi silah kullanabilme dışında bir kimsenin çokça çocuk sahibi olması övünülecek bir şeydir.[571] Muhtemelen nüfusun çokluğunun aile için güç ve kuvvet kaynağı olması aile büyüklerine cazip gelmektedir. Ayrıca yaşlandığında çocuklarının ve torunlarının etrafında olması ve onlardan hürmet görme beklentisi de bu durumda etkili olabilir. Eski İran'da aile büyüklerine karşı işlenen suçlar, bilhassa babasını öldürmek en kötü günahlar arasında sayılmaktadır.[572] Bu bilgiler İran Medeniyetinde aile büyükleri başta olmak üzere kadın ya da erkek ileri yaştaki kimselere hürmet gösterildiği ve onlara karşı işlenen suçların tolere edilmediğini gösterir niteliktedir.

4.2.2. Kadim İran Medeniyetinde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım

Tarihi bilgilerden İranlıların bulaşıcı hastalıklara karşı titiz davrandığı anlaşılmaktadır. Herodot'un aktardığına göre cüzzam ve akcüzzam hastalığına yakalanan yurttaş kente sokulmaz ve diğer Perslilerle biraraya gelmesine izin verilmez. Bu hastalığa yakalanan bir yabancı ise ülkeden çıkarılır. Cüzzam ve akcüzzam hastalıklarının nedeninin güneşe karşı işlenen bir suç olduğuna inanılır.[573] Özellikle bulaşıcı hastalıklara yakalanma ile işlenen günah arasında bir ilişki olduğu kabul edilir.

Eski İran'da hakim olan inançlardan biri olan Zerdüştiliğe göre Zerdüşt'ün mucizelerinden biri de bir körü, tavsiye ettiği bir otun suyunun gözüne damlatılması

[569] Râzî, *Zerdüşt Öncesi İran Dini ve Kültürü*, 114.
[570] Mazaheri, *İslam Öncesi İran Ailesi*, 141.
[571] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/302.
[572] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/305.
[573] Herodotos, *Herodot Tarihi*, 1/138; Günaltay, *İran Tarihi,* 1/304.

vesilesiyle iyileştirmesidir.[574] Bu durum İran'lıların, hem maddî hem de manevî tedavi vasıtalarını kullanarak engellilerin engellerini ortadan kaldırma bağlamında bazı yöntemleri kullandıklarını göstermektedir.

4.2.3. Kadim İran Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım

Eski İran'da toplumsal tabakalaşma söz konusu olup ahali, aristokratlar, halk kitleleri ve maglar olmak üzere üç tabakaya ayrılır. Aristokratlar, büyük kral, hanedan ailesi ve yüksek bürokratlardan oluşur. İkinci grup, tüccar, sanatkar, köylü ve işçilerden ibarettir. Bu tabakanın Perslerden olmayan kısmı daha dezavantajlı durumdadır. Çünkü Persler vergiden muaf oldukları için maddî olarak daha rahat bir hayat yaşar. Maglar ise Zerdüşt dininin temsilcisi olan din adamları ve kahinler sınıfıdır.[575] En aşağı tabakada yer alan sanat ehli ve çiftçilikle geçinen köylüler adeta esir konumundadır. Bunlar asil ve ruhanilerin topraklarını işletir, toprak üzerinde mülkiyet hakları bulunmaz ve iktisadi açıdan son derece zorlu şartlar altında yaşam mücadelesi verirler.[576]

Eski İran'da halkın büyük çoğunluğu yoksullardan oluşur. Ağır vergiler yoksulları dayanılması zor bir duruma getirmiştir. Muhtaç kimselerin ihtiyaçlarının karşılanması için ise herhangi bir tedbir alınmamıştır. [577]

Perslerde kralların Tanrı tarafından seçildiği ve mutlak itaatin gerekli olduğu inancı bulunmaktadır. Tüm ahali mutlak olarak hükümdara itaatle mükelleftir. İnsanın insan olarak sahip olduğu hakları, ne hukuk ne de devlet tanır. Zaten devlet hukuku ekseriyetle hükümdarın çıkardığı fermanlarla şekillenir. [578] Paraların üzerinde hükümdarların resimleri bulunur ve bu resimlere bakan kimselerin başlarını saygı ile eğmeleri istenir.[579] Hatta Sasani Devletine bağlı bir yapı olan Hire Krallığında krallara secde etme adeti bulunur.[580] Selamlaşmada toplumsal statünün belirleyici bir rolü vardır. Toplumdaki

[574] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/238.
[575] Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar*, 105-106.
[576] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 74.
[577] Tekin, *Kur'an ile İlan Edilen İnsan Hakları*, 90.
[578] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, 67.
[579] Alaaddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (Ankara: Teori Yayınları, 1986), 80-91.
[580] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab kable'l-İslam* (Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin), 9/225.

aşağı statüdeki bir kimse yüksek tabakadan biriyle selamlaştığında selamı yere eğilmek ya da kapanmak şeklinde gerçekleşir.[581] Bu durum, toplumsal bir tabalaşmanın bulunduğunu gösterdiği gibi toplumda statü ve varlık sahibi olmayan kimselerin saygı görmediğine de işaret eder.

İranlı Ahamenidlere bağlı vilayetlerden vergi alınır ve bu vergi vilayetin durumuna göre değerlendirilir. Hakim millet olan İran halkı vergiden muaf olup hükümdara hediye göndermek zorundadır. Bu vergi ve hediyelerin yekününun azınsanmayacak bir meblağ olduğu bilinmektedir.[582] Muhtemelen bu vergilerin en çok zorladığı kimseler İranlı olmayan orta sınıf ve yoksullardır.

Dini öğretiler dikkate alındığında eski İran'da yoksullara karşı yardımsever olmanın salık verildiği görülür. İran'da Zerdüşt'ün öğretisinde doğruluk, dürüstlük ve yoksullara yardım edenlerin tanrı yolunda çalışan kimseler olduğundan bahsedilir. Ayrıca yoksulların korunması ve gözetilmesi tavsiye edilir.[583] Ancak bu ilke pratikte her zaman yoksulların faydasına olacak şekilde uygulanmamıştır.

İran kültüründe Mazdekizm'in hâkim olduğu dönemde insanların yaratılıştan eşit olduğu kabul edilmiştir. Bu öğretiye göre maddî olanaklardan adil ve barışçı bir düzen içinde eşitlikçi bir şekilde faydalanılması gerekir. Nitekim Tanrı da yiyecek içecek gibi şeyleri insanlar eşit bir şekilde paylaşsın diye var etmiştir. Ancak insanlar hırsları yüzünden açgözlülük yapmakta, hırs, öfke ve intikam gibi duyguların esiri olmaktadır. Eşitlik ve adaleti sağlamak için mal ve kadınların ortak kullanılmalı; bunlar zenginden alıp fakire verilmelidir. Sonuçta insanların aralarındaki eşitsizlikler giderilince mutluluğa ulaşacağı anlayışı ile zenginlerin malları talan edilmiş, aileyi birbirine bağlayan nikâh görmezden gelinmiştir.[584] Dolayısıyla Mazdek'in öğretisi eşitliği sağlama yolunda, adaleti ve ahlakı görmezden gelmiştir.

[581] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/302.
[582] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 70; Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar*, 96.
[583] Hasan Rezayi, *Sasani Döneminde İran* (Tahran: Nashre Ghatreh, 1998), 70.
[584] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 78-79.

4.2.4. Kadim İran Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım

İlkçağda İranlıların kutsal kitabı olan Avesta'dır. Eski İran ataerkil bir toplum yapısına sahiptir. Ayrıca sınıflı toplum yapısı bulunur. Sayısız sürülere sahip olan doğuştan soylu kimselerle rahipler ayrıcalıklı konumdadır. Toplumda köleler de bulunur. Kölelik müessesesi ilkçağda nisbeten az gelişmiş bir nitelik arz eder.[585]

İran'da hüküm süren Persler döneminde sosyal sınıflara dayalı sistem devam etmiştir. Onlardan sonra hüküm süren Partlarda da benzer bir tabakalaşma vardır. Aristokratlar, hür vatandaşlar ve köylülerden oluşan üç tabakadan söz edilmekle birlikte bunun dışında savaş esirlerinden ve kölelerden oluşan özgür olmayan bir topluluk da bulunur.[586]

Eski İran Medeniyetinde halk ağır vergilerden bunalmış olup yoksullukla mücadele etmektedir. Borçlarından dolayı elleri kelepçeli, ayakları prangalı olarak dolaşan kimseler vardır. İnsanlar savaşlarda esir alındığı gibi borçlar ve vergi sebebiyle de köle haline getirilmiştir. Borcunu ödemeyen, vergisini veremeyen köle olarak satılır. Kölelikten kurtulmanın herhangi bir yolu bulunmaz. [587] Dolayısıyla kölelik ömür boyu devam eden bir durumdur.

İran toplumunda savaşlarda esir alınan kimselerin çokluğu bir zenginlik göstergesi ve iftihar vesilesi olarak kabul edilir.[588] Kadim İran Medeniyetinde kölelik, savaşlarda esir alınmanın yanı sıra yoksulluğun insanları sürüklediği sefaletin bir uzantısı gibidir.

4.2.5. Kadim İran Medeniyetinde Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülere Yaklaşım

İran Medeniyetinde adaletin temelleri sağlam değildi. Hakimlerin kararlarına gerekçe dahi yazmadığından bahsedilir.[589] Eski İran Hukukuna göre suçlar, Tanrıya, devlete

[585] Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası-İnsanlık Tarihine Giriş* (İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 1984), 179.
[586] Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar*, 156.
[587] Tekin, *Kur'an ile İlan Edilen İnsan Hakları,* 90.
[588] Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 4/26.
[589] Tekin, *Kur'an ile İlan Edilen İnsan Hakları,* 90.

(hükümdara) ve şahıslara karşı işlenen suçlar olarak üç kategoriye ayrılır. Ceza sisteminde ölüm, sakatlama cezası, para cezası ve hapis cezası bulunur. Cezalar her zaman aynen tatbik edilmez, bazen müsle cezası hükümdar tarafından müebbet hapse çevrilebilir.[590] Dine-devlete hıyanet ve isyan için çarmıha germe cezası uygulanır. Taşlama cezası da uygulanan cezalardan biridir.[591] Şahsi intikam İran medeniyetinde makul karşılanmış ancak teklif edilen diyetin kabul edilmesi tavsiye edilmiştir.[592] Tanrıya karşı işlenen suçlar için bir sene hapis cezası uygulanır, iyi hali görülenlerin ve pişmanlık duyanların serbest bırakılması yoluna gidilir. Suçüstü yakalan hırsız tutuklanır ve suçun şiddetine göre zincire vurulur.[593] Suçlular kanun ve düzene karşı fiillerinden dolayı hapsedilir.[594] İran Medeniyetinde suçlulara çok sert cezalar verildiğinden bahsedilmektedir. Uzuv kesme, sakatlama, gözleri oyma cezaları bunlardandır. Vatana ihanet, tecavüz, imparator haklarına saldırma gibi suçların cezası ise ölümdür.[595] Eski İran'da cezalandırma yöntemi olarak hapsetme olgusu mevcuttur. Esirler ve suçlular hapishane ve zindanlarda tutulur; savaş zamanı cephede savaşmak mecburiyetinde bırakılır.[596]

Kadim İran Medeniyetinde kral, adaletin en önemli temsilcisidir. Kralın emrindeki satraplar da onun emriyle adalet işleriyle ilgilenir. Satraplar hüküm verirken bulundukları bölgenin örf ve adetlerini dikkate alır. Yargıçların rüşvet alması gibi bazı suçlara karşı tolerans gösterilmez. Vatana ihanet suçunun cezası baş ve kol kesmektir.[597] Suçun şiddetine göre cezalandırmanın niteliğinin değiştiği görülür. Eski İran'da cezalandırma yöntemlerinde idam, uzuv kesme, fiziksel acı verme gibi yöntemler suçluların ıslahından ziyade ibret olma ve intikam alma amacının ön planda olduğunu düşündürmektedir.

[590] Mahmud Esad Seydişehrî, *Tarih-i İlm-i Hukuk* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331), 180.
[591] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 75.
[592] Ekrem Buğra Ekinci, *Hukukun Serüveni* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2011), 76.
[593] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 47, Recai Galip Okandan, *Umumî Hukuk Tarihi Dersleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952), 222.
[594] Ebû Gudde, *Ahkamu's-Siccîn,* 50
[595] Şevki Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi,* çev. Atik Aydın - Abdülhadi Timurtaş (Van: Bilge Adam Yayınları, 2005), 66.
[596] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn,* 267.
[597] Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar,* 76-77.

4.2.6. Kadim İran Medeniyetinde Yabancılara-Mültecilere Yaklaşım

İran İmparatorluğunda halk üç zümre olarak kabul edilmiştir. Bunlardan birincisi hakim unsur, ikincisi fethedilen toprakların halkı, üçüncüsü de sınır boylarındaki ülkelerin halkıdır. Tabii olarak hakim unsur olan Persler kendilerini efendi olarak görür ve diğer milletlerden üstün olduklarına inanmıştır.[598] Ahamenidler devrinde İranlılar, kendilerine yakın olan toplumlara uzak olanlara nispetle daha fazla değer vermiş, onları şerefli olarak kabul etmiştir. Buna mukabil kendi topraklarına uzakta bulunan toplum ve kavimleri değersiz ve aşağılık olarak addetmişlerdir.[599] Ancak Ahamenidler, kendilerine bağlı vilayetlerin iç işlerine ve inançlarına müdahale etmemiştir.[600]

İranlıların pratikte kendilerini üstün görme tavrı teoride biraz farklıdır. Eski İran'da Zerdüşt'ün öğretisinde fakirlere karşı cömert olma, yabancılara misafirperverlik gösterme erdemli işler arasında kabul edilmiştir.[601]

Kadim İran Medeniyetinde mültecilikten ziyade savaşlarda galip gelinen milletlerin vergiye bağlanması türünden bir uygulama bulunmaktadır. Ancak bunların iç işleri, din ve geleneklerine müdahale edilmemiştir. Hatta Babillilerin Filistin'i zaptederek Yahudileri Filistin'den sürgün etmesi sonrasında Yahudilerin Filistin'e dönerek eski teşkilatlarını kurmalarına dahi izin verilmiştir.[602] Bu müsamahakar uygulama sadece Yahudi Milletine karşı değil, Finikyalılara ve Mısırlılara da uygulanmış; onların milli teşkilatlarını korumalarına engel olunmamıştır.[603] Persler ele geçirdikleri memleketlerdeki toplumlara kendi kültür ve değerlerini benimsetme konusunda hiçbir zaman baskıcı bir tutum sergilememiştir. Bunun yerine herkesin kendi kültür ve kimliğini koruduğu hoşgörülü bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Bunda muhtemelen ele geçirilen memleketlerdeki insanların tepkisine muhatap olmadan siyasi çıkarlarını gözeterek farklı ülkeleri imparatorluklarına entegre etme düşüncesinin önemli bir rolü

[598] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/269.
[599] Günaltay, *İran Tarihi,* 1/301.
[600] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 72.
[601] Homayun Sanatizadeh, *Zerdüşt Ayinin Tarihi* (İsfahan: Nashre Gostar, 2001), 198.
[602] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 71; Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 75.
[603] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 71.

vardır.[604]Genel olarak İranlılar kendilerini üstün, diğerlerini aşağı görme tutumlarına rağmen yabancılara karşı özgürlükçü bir tutum sergilemiştir.

4.3. Kadim Hint Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

4.3.1. Kadim Hint Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Kadim Hint Medeniyetinde Çocuklara Yaklaşım: Hint Medeniyetindeki bazı uygulamalar çocuklar arasında kız-erkek ayrımı yapıldığını ortaya koymaktadır. Erkek çocuğa olumlu nitelikler lâyık görülürken kız çocuğu adeta olumsuzluklarla özdeşleştirilmiştir. Ailenin büyüyüp gelişmesi erkek evlat sahibi olmakla gerçekleşir. Erkek çocuk, aile için bereket kabul edilip babanın ruhunu devam ettiren kimse olarak değer görürken; kız çocuğu sürtüşme vesilesi olup özellikle evlilik söz konusu olunca aile için maddî yük anlamına gelmektedir.[605] Kız çocuğunun evlilik yaşı son derece küçüktür. Sekiz yaşında bir kız çocuğu evlenme çağına gelmiş kabul edilir.[606]

Miras bölüşümünde kız çocuğu yok hükmündedir. Miras erkek çocuklar arasında paylaştırılır ve büyük erkek evlat mirastan iki pay alır, kız çocuğuna mirastan pay verilmez. Oğlu olmayan kişi, kızının oğlu dünyaya gelirse onu kendi oğlu ilan eder ve mirasçısı yapar. O da yoksa mirası diğer erkek akrabalar alır.[607] Dolayısıyla kız çocuğun mirastan pay almaması için her yola başvurulmuştur.

Kız çocuklarının Hindu toplumundaki yerini anlamak için cenaze törenlerinin düzenlenişini de dikkate almak gerekir. Hint toplumunda cenazeleri yakma geleneği bulunur. Cenazeyle ilgili görevleri büyük erkek çocuk veya ölen kimsenin erkek bir yakını yerine getirir. Cenazenin ateşe verilmesi, cenaze töreni sonrasında tatlı ikramı, erkek evladın sorumluluğundadır. Bu açıdan hem dünya hem de öteki dünyaya geçişte

[604] Memiş, *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar*, 83.
[605] Heinrich Zimmer, *Hint Felsefesi,* çev. Sedat Umran (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1992), 151.
[606] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 84.
[607] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 85.

erkek evladın olması büyük önem arz etmektedir. [608] Zira evlenmenin en temel gayesi, babanın, ölümünden sonra kendisi için cenaze töreni yapabilecek bir erkek evlada sahip olmayı istemesidir.[609] Dolayısıyla kız çocuğuna sahip olma ne dünya ne de diğer dünyaya geçiş açısından tercih mevzuu değildir.

(2) Kadim Hint Medeniyetinde Kadınlara Yaklaşım: Hint Medeniyetinin kadın olgusuna yaklaşımını üç tarihi-sosyolojik dönem çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Antik dönem, klasik-ortaçağ dönemi ve modern dönem. Antik dönem Hint düşüncesinde kadın olgusunun olumsuz bir karşılığı bulunmaz. Klasik-ortaçağ döneminde kadına, evcimen bir rol uygun görülmüş ve dini değerler kadının statüsünde belirleyici olmuştur. Modern dönemde ise feminizmin etkilerinin hissedildiği, modern dünyanın gereklerine göre şekillenen daha çok seküler bir bakış açısı gelişmiştir.[610]

Hint düşüncesinde toplum hayatı kast sistemi ile dizayn edilmiştir. Kastlar, sosyal ve iktisadi yaşamdaki yerleri örf ve hukuk tarafından belirlenmiş, birbirine kapalı toplumsal gruplar olup[611] kastların teşekkülünde dinsel motivlerin rolü bulunur.[612] Hint kökenli her fert evlenme, bir meslek edinme-iş yapma veya yeme-içme ile ilgili hususlarda mensup olduğu kast tabakasına uygun davranmak mecburiyetindedir.[613] Kadınlara da kültürel olarak uygun görülen bazı rol ve görevler vardır. Bu bağlamda kadının toplumdaki yeri doğurganlık ile nitelendirilen dünya anası ile özdeşleştirilmiştir. Kadın, dünya anasının gizemli gücünün bedenlenmiş şeklidir. Kadının dini kocasına hizmet ile özdeş olup; vazifesi kocası için erkek çocuk dünyaya getirmektir. Erkek kastik rolüne uygun görevini ve dini vazifelerini yerine getirerek toplumsal konumunu elde ederken kadın, sosyal konumunu dini bir vazife yapar gibi kocasına bağlılık ve hizmet ile elde etmektedir. Bu şekilde tanrısal düzen ve uyumun mükemmel bir şekilde gerçekleştiğine inanılır.[614]

---

[608] Ali İhsan Yitik, *Hinduizm Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 1/667.
[609] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 45.
[610] Katherine K. Young, *Women in World Religions,* ed. Arvind Sharma (New York: State University of New York Press, 1987), 59.
[611] Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası-İnsanlık Tarihine Giriş,* 205; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi* (Bursa: Ekin Kitabevi, 2006), 307.
[612] Louis Renou, *Hinduizm,* çev. Maide Selen (İstanbul: İletişim Yayınları,1993), 78-79.
[613] Zimmer, *Hint Felsefesi,* 157.
[614] Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Ensâr Yayıncılık, 2010), 82; Zimmer, *Hint Felsefesi*, 159.

Ancak kadının mensup olduğu kasta göre farklı bir durumu vardır. Zira Brahman sınıfından bir kadın için eşine saygı göstermek yeterli iken, sudra sınıfından bir kadın eşinin her türlü eziyetine katlanmak zorundadır.[615] Evlenmede mantığın ön planda tutulduğu görülmektedir. Ailenin büyüyüp gelişmesi ise erkek evlat sahibi olmakla gerçekleşir.[616]

Hint kültüründe kadınla ilgili olumsuz bazı önkabuller bulunmaktadır. Hint Kanunlar Kitabı'na göre kadın, yok olma ve kötülükle özdeş tutulmuş; ölüm, yeryüzünün cehennemi, zehirli yılan, herşeyi yok eden ateşten beter yaratık olarak kabul edilmiştir. Kadının hayat hakkı kocasının hayatı ile sınırlı görülmüş; kocası ölen kadın bazen kocasıyla beraber diri diri yakılırken bazen de öldürülme yoluna gidilmiştir. Genel anlamda eski Hint kanunlarına göre kadın kendisini birebir ilgilendiren evlenme, miras gibi işlemlerde de hak sahip değildir.[617] Hinduizmde ataerkil bir yapı sergileyen Mono Yasasına göre kadının, babası, kocası, oğlu ya da erkek kardeşinden bağımsız bir yaşamının olması söz konusu değildir.[618] Bunların ölümü durumunda kadın başka bir erkek yakınının vesayetine girmek durumundadır.[619] Bu inanç ve geleneklere göre kadın, bir şahsiyet olmaktan ziyade bir erkeğe bağımlı olarak kişilik kazanabilmektedir. Kadınların dezavantajlı olmalarına neden olan birçok uygulamada da bu sosyo-kültürel yapının etkileri bulunmaktadır.

(3) *Kadim Hint Medeniyetinde Yaşlılara Yaklaşım:* Hint Hukukunda evlilikten maksat soyunu devam ettirecek ve atalara ibadeti devam ettirecek oğullar yetiştirmektir.[620] Bu bağlamda soya ve atalara önem verilir, kutsiyet derecesinde saygı gösterilir. Hint kültüründe atalara saygı takdimesinde bulunmanın yanında çok sayıda hürmet ve saygı ritüeli bulunur. İdeal bir Hindunun günlük olarak tanrılara, kahinlere, atalara, hayvanlara ve yoksullara takdimede bulunması öngörülür.[621] Ayint kutsal metinlerinden olan

[615] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 46.
[616] Zimmer, *Hint Felsefesi*, 151.
[617] Mustafa es-Sibâî, ''Tarih Boyunca Kadın Haklarının Gelişimi ve Müslüman Kadının Hukuku'', *İslam'da Kadın Hakları* (Ankara: y.y., 1993), 1/21-22.
[618] Arvind Sharma, *Hinduizm on its Own Terms* (New Delhi: D.K.Printworld, 2016), 100-101.
[619] Ülfet Görgülü, *Kadın ve Siyaset: İslam Toplumunda Kadının Siyasal Hakları Üzerine Fıkhî Bir İnceleme* (İstanbul: iz Yayıncılık, 2014), 18.
[620] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 84.
[621] Aydın, *Dinler Tarihi,* 87.

Vedalar'a göre, baba, büyük baba ve atalara her ayın yedisinde kurban takdim edilmelidir.[622]

Yaşlılık hayatın bir evresi olarak, diğer yaşam evrelerinde olduğu gibi bazı uygulama ve ritüelleri beraberinde getirir. Hint kültüründe inziva evresi olarak adlandırılan bu dönem, kişinin saçlarının beyazlaması, erkek torun sahibi olması veya emeklilik sürecine girmesiyle başlar. Yaşlanmaya başlayan kimse genellikle nefsi arındırma ve tefekkür gibi maksatlarla kırsal bir bölgede inziva hayatı yaşamaya başlar. Gündelik hayatın sorumluluklarından kurtularak nefsini terbiye ile meşgul olur. Bu açıdan yaşlılık evresi sosyal hayattan soyutlanma anlamı da içermektdir. Emekliliğin bir ileri evresi ise dini dilencilik evresidir. Bu evrede tüm dünyevi ve ailevi bağlardan soyutlanma ve kendini inancına adama söz konusudur. Yaşamın dilencilikle idame ettirildiği bu dönemde kişi kendi ölüm ritüellerini yerine getirir ve belli renklerde bir giysi ile kendisini belli eder.[623]

Hint yasalarında intihar bir suç olarak kabul edilmez, Hintlilerde yaşlıların kayıkla Ganj nehrine açılması ve kendisini suya atarak intihar etmesi geleneği vardır.[624] Bu durum Hint toplumunda çaresiz yaşlıların ölümü bir çare olarak benimsediğini gösterir mahiyettedir. Dul bir kadının eşi öldükten sonra da eşini mutlu etme vazifesi vardır. Ayrıca ölen eşinin günahlarından arınması için yardımcı olması gerekir. Ölen kocalarıyla beraber dul kadınların yakıldığı görülür. Ölülerin yakılmadığı bazı Hindu gruplarda kadının ölen eşiyle beraber diri diri gömülmesi yoluna gidilmiştir. [625] Eski Hint Medeniyetinde yaşlılar toplumsal ve dini ritüeller bağlamında saygı ve hürmet görse de yaşlılık döneminde toplumdan kendilerini soyutlamaları ve dul kadınlarla ilgili gelenekler genel anlamda yaşlı dezavantajlılığını açıkça ortaya koymaktadır.

[622] A. Hilmi Ömer Budda, *Dinler Tarihi* (İstanbul: Gazete, Matbaa, Kütüphane, 1935), 62.
[623] Aydın, *Dinler Tarihi*, 80-81.
[624] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 87.
[625] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 83.

4.3.2. Kadim Hint Medeniyetinde Engellilere Yaklaşım

Hinduizmin eski kaynakları dikkate alındığında bazı kaynaklar, engellilere karşı yardımseverlik ve merhamet duygusuyla hareket etmeyi salık verirken bazı kaynaklar engellilerin toplumdan soyutlanmalarını önermektedir. Hindistan'da Budha, zayıf ve ihtiyarlara karşı merhametli olmayı telkin etmiş; ızdırap çeken mahlukları kurtarıp, körlere şifa olmanın temennileri arasında bulunduğunu söylemiştir.[626] Hint Destanı Mahabharata'da yöneticilerin dilsiz, kör, topal ve sakatlara karşı şefkatli bir baba gibi davranması gerektiğinden bahsedilmektedir.[627]

Buna karşın Manu Yasaları'nda engellilerin dışlanmasıyla ilgili bazı ifadelere rastlanır.[628] Bunun sebebi, düşmanlık peşinde olan kimseler tarafından engelli olan veya engelli gibi görünen kimselerin ajan olarak kullanılması olabilir. Muhtemelen bu engelli görünümlü ajanlar yöneticilerin cömertliğinden faydalanarak saraya sızdırılıp casusluk vazifesi yerine getirmekte ve bu sebeple toplumdan dışlanmaları öğütlenmektedir.[629]

Hinduizm'de engellilik bir önceki hayatın günahı olarak insanların karşısına çıkan bir durum olarak kabul edilir. Buna göre engellilik karmanın bir neticesidir; önceki hayatında zekâsı sebebiyle kibirlenerek kötü şeyler yapan bir kimse bir sonraki yaşamda zekâ engelli olarak dünyaya gelir. Dolayısıyla bir anlamda engellilik hataların telafi edilmesini ya da cezasını çekmeyi sağlayan, insanı olgunlaştıran, iyileştiren bir deneyim olarak anlamlandırılır.[630] Ancak karma inancı bazen de engelli bireyin hatırlamadığı geçmiş yaşamının bir sonucu olarak engellilikle cezalandırıldığı fikrine neden olarak kendisini

[626] Enç, *Körler-Ruhbilim, Eğitim ve Öğrenimleri,* 5-6.
[627] *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa- Book 2-Sabha Parva, çev. Kisâri Mohan Ganguli* (b.y.: Scanned at sacred-textcom, 2003), 13.
[628] *The Laws of Manu, çev.* Wendy Doniger - Brian K. Smith (London: Penguin, 1991), 143.
[629] M. Miles, ''Dinlerin Engellilik ve Engelli İnsanlara Yönelik Tutumlara Bazı Etkileri'', çev. M. Enes Vural, *Engellilik ve Dinler,* ed. Süleyman Turan (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 73.
[630] M. Miles, ''Doğu Dini Konteksinde Engellilik'', çev. Beyza Aybike Deveci, *Engellilik ve Dinler*, ed. Süleyman Turan (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 225.

suçlaması hatta kendisinden utanç duymasına neden olmaktadır.[631] Bu noktada devreye Tanrı'nın otoritesine güven ve denge yaklaşımı girmektedir.[632]

Hint Medeniyeeti'nin engellilik olgusuna bakış açısıyla ilgili olarak destanlarda bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür. Hint destanlarında Vedaları ve Mahabharata Destanını yazdığı kabul edilen Vyâsa isimli bir ermişten bahsedilir. Bu ermiş, ormanda uzun riyazetler sonucu zayıf, sıska ve çirkin hale gelmiş bir kimsedir. Destanda eşlerinin kendisinden tiksinmesi sebebiyle iki çocuğunun engelli bir şekilde dünyaya geldiği anlatılır.[633] Bu anlatılanlar, engellilğin ana-babanın günahından ya da manevî hatasından kaynaklandığına dair bir inanç sahibi olunduğuna işaret etmektedir.

Antik Hint metinlerinde Ramayana ve Mahabharata da depresyon, ruhsal bozukluklar kötü ruhlarla, metafizik varlıklarla ve büyücülükle açıklanmıştır. Hastalıkların nedenleri araştırılmış, vücuttaki sıvılarla ilgili denge durumu ile hastalıklar arasında bir bağlantı kurulmuş ayrıca hastalıkların tedavisi için çeşitli maddî-manevî usûllere başvurulmuş ve hastalıkları tedavide psikolojik bazı usûller kullanılmıştır.[634]

Antik Hint Medeniyetinde engellilerin bazı haklardan men edilmesi söz konusudur. Engellilerin bakım ve gözetimine önem verilir ancak onlara mirastan pay verilmez. Aklî melekelerinde noksanlık olanlar, kör ve sağır doğanlar varis olamaz. Ölene kadar engellilerin bakımı diğer varisler tarafından yerine getirilir.[635] Bu durum en azından engellilerin temel ihtiyaçlarının karşılandığını ve engellilerin bakım ve gözetiminin sorumluluk kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.

[631] Vidya Buhushan Gupta, ''Hindular Engellilikle Nasıl Başetmektedir?'', çev. Sema Nur Uzun, *Engellilik ve Dinler,* ed. Süleyman Turan (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 266.
[632] Buhushan Gupta, ''Hindular Engellilikle Nasıl Başetmektedir?'', 268.
[633] Korhan Kaya, *Hinduizm* (Ankara: Dost Kitabevi, 2001), 37.
[634] Dinesh Bhugra, ''Psychiatry in Ancient Indian Texts: A Rewiew'', *History of Psychiatry* 3/10 (1992), 181.
[635] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 85; Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, 48.

4.3.3. Kadim Hint Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım

Hindistan'da Brahmanizm inancı, kral ve soylu sınıfı Tanrı tarafından korunan özel bir konuma yerleştirmiştir. Bu dinin temel inançlarından biri olan tenasühü yorumlayan rahipler, bir kimsenin bir üst kasta geçip geçememe durumunu kişinin davranışlarının belirlediğini söylemiştir. Dolayısıyla insan alt bir kastta olmasından da yoksulluğundan da kendisi sorumludur. Bu düşünce etrafında şekillenen Brahmanizm'de devlet ve yöneticiler, soylular adeta kutsallaştırılmış, toplumsal eşitsizlikler daha belirgin hale gelmiştir.[636] Sosyal eşitsizler nedeniyle bir taraftan zenginliği elinde bulunduran az sayıda kimseler temayüz ederken diğer taraftan büyük halk kütleleri yoksulluk nedeniyle sefalet içinde yaşamıştır.[637]

Hint Medeniyetinde sosyal hayatı şekillendiren bir tabakalaşma, herkesin doğuştan ait olduğu bir sosyal sınıf vardır. Hint Medeniyetinde kişinin, ait olduğu kast tabakasının beklentilerine ve yüklediği vazifelere uygun davranması son derece önemlidir.[638] İnsanın hayatı boyunca bu soyal-dini içerikli sınıftan diğerine geçmesi mümkün değildir.[639] Kast sistemi adı verilen bu sınıflaşma Rig Veda döneminde ortaya çıkmış olup bu sistemde yoksulların yeri oldukça aşağıdadır. Rig Veda dönemiyle ilgili olarak yoksulluğun ağır şartlarına dayanamayan bazı kimselerin kendilerini ve çocuklarını köle olmak üzere sattığı anlatılmaktadır.[640] Bu dönemde yoksulların özgürlüklerinden vazgeçecek derecede ihtiyaç içinde olduğu görülmektedir.

Hint kutsal metinlerinden Upanişadlar, Hint düşüncesinin esaslarının belirlendiği metinler olma özelliğini taşımaktadır. Bu metinlerin Rig Vedalara dayanan katı kast sisteminin yumuşamasında önemli bir katkısı vardır. Aslında Upanişadlar, Brahmin sınıfının halkı ezdiği, çeşitli adaletsizliklerin görüldüğü Brahmanalar dönemine bir tepki

---

[636] V. Diakov - S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, çev. Özdemir İnce (Ankara: V Yayınları, 1987), 257-258.
[637] Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 1/33.
[638] Zimmer, *Hint Felsefesi*, 158.
[639] Yitik, *Hinduizm Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, 1/649; Kim Knott, *Hinduizm'in ABC'si* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2000), 67-69.
[640] Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, 256.

olarak ortaya çıkmış; bu nedenle Hint halkının manevî sığınağı olmuştur.[641] Bulunduğu kastın olumsuzluklarına katlanmak zorunda kalan alt sınıf Hindular için Upanişadlar rahatlama sağlamıştır. Hint Medeniyetiyle ilgili bilgiler yoksulluğun bir kader olarak anlamlandırıldığını ve yoksulların dezavantajlarının dini metinler ve onların yorumlarıyla şekillendiğini göstermektedir.

4.3.4. Kadim Hint Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım

Manu kararnamesinde Hindistan'da geçerli olan kast sisteminde ve Hindu düşüncesinde her grubun yapması gereken görevlerin ilâhî temelinden bahsedilmektedir. Prusha olarak adlandırdıkları Yüce Varlık bütün dünyayı korumak için her gruba farklı bir görev vermiştir. Nasıl ki Brahminlerin görevi dini vazifeleri yerine getirmekse sudraların görevi de diğer gruplara hizmet etmekten ibarettir.[642] Hint sisteminde sudralardan bile daha kötü koşullara sahip olan sınıfsızlar yani paryalar bulunmaktadır. Bunlar, kast sisteminin dışında kabul edilir, diğer insanların girdiği mabetlere giremez, onların kullandığı bazı sosyal imkân ve vasıtaları kullanmaktan men edilirler. Onların yaşam alanları, kastın diğer sınıflarından izole bir yer olarak belirlenir.[643] Sadece ölülerden kalan kıyafetleri giyebilen ve kırık kaplarda yemek yeme hakkı olan paryalar, akrabası olmayan ölüleri kaldırmakla görevlidir. Bu durumda paryaların yaşam koşullarının sudralardan bile aşağı olduğunu söylemek mümkündür. Hint-Sanskirit hukuk metinlerine göre esaret-kölelik kanunlara bağlanmıştır. Buna göre köleliğin sebepleri, esir bir anneden doğmak, savaşta esir olmak, aileye para sağlamak için köle olmak, borcu sebebiyle köle olmak, hür bir kadının bir esirle gayr-ı meşru münabette bulunması ve dini nezirleri ihlal etmektir.[644] Zamanla kölelerin lehine bazı uygulamalar yapılması yoluna gidilmiştir. Kölelerin ücret mukabili olmayan çalışmalarında bir zarara yol açmaları durumunda zararı efendisinin karşılaması kararı bu durumun örneğidir.[645] Ancak toplumsal tabakalaşma hiçbir zaman

[641] Bayur, *Hindistan Tarihi*, 1/33-34.
[642] *The Laws of Manu*, 87-98.
[643] Aydın, *Dinler Tarihi,* 78; Ahmed Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslam*, 9-11.
[644] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 40
[645] Budda, *Dinler Tarihi,* 181.

alt sınıftan kimselerin de kölelerin de diğerleriyle eşit şartlar içinde yaşamasına olanak vermemiştir.

4.3.5. Kadim Hint Medeniyetinde Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlülere Yaklaşım

Eski Hint Hukukunda ölüm, sakatlama, hapis, sürgün, kasttan ihraç, müsadere ve para cezaları gibi çeşitli cezalar vardır.[646] Suçun karşılığı olan cezalardan ziyade toplumsal kasta göre uygulanan cezalar söz konusudur. Üst kasttan veya kendi kastından birini öldürmenin cezası idam iken; alt sınıftan birini öldüren idam edilmez, diyet öder.[647] Brahmanlar, insan öldürse bile ancak sürgün edilebilir, alnına damga vurulabilir, en şiddetli riyazetlere tâbi tutulabilir[648] ve para cezası verilebilir. Maktul sudradan biri ise para cezası oldukça hafif, Kşatriyadan biri ise ağır olur.[649] Eski Hintte hapishaneler, suçluların bedeni cezaları çekmeleri için bekletildikleri yerlerden ibarettir.

Manu kanunlarında geçen iki madde hapis cezasından bahsetmektedir. Buna göre Kral suçluların teşhir edilmesi için bütün hapishaneleri yol üzerine inşa etmelidir. Bu kanuna göre davacı hasmını tutuklatabilir, fakat bu hakkını art niyetli olarak kullandıysa para cezasına çarptırılır. Hakaret suçuna, yerine göre para cezası, ağza kızgın demir sokulması, boğazın dağlanması veya dilin kesilmesi gibi cezalarla karşılık verilir. Yaralama ve yalancı şahitlik, para cezası veya sürgün; fuhşa aracılık etmek ise müsle veya sürgünle cezalandırılır.[650]

Hindistan'da milattan önce 3.yüzyılda mahkûmların içine atıldığı zindanlardan bahsedilmektedir. Bu zindanlar, kaynar suyla doldurulmuş büyük bir kuyunun bulunduğu yerlerdir.[651] Günümüzde suçluların cezaları çektikleri hapishanelerin o dönemde oldukça kötü koşulları bulunmaktadır.

---

[646] Seydişehrî, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, 144; Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi*, 43.
[647] Ekinci, *Hukukun Serüveni,* 86.
[648] Seydişehrî, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, 144.
[649] Arsal, *Umumî Hukuk Tarihi,* 47.
[650] Seydişehrî, *Tarih-i İlm-i Hukuk*, 156-157.
[651] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn*, 282.

Hint Medeniyetinde suçlar ve cazalarla ilgili en çarpıcı özellik, adaletin kast sistemindeki konuma göre farklı uygulamalarının olmasıdır. Dolayısıyla mutlak adaletten ziyede kasta göre adalet anlayışı hakimdir. Bu durum kastın alt tabakasında yer alan kimselerin ağır cezalara çarptırılması anlamına gelmektedir.

4.3.6. Kadim Hint Medeniyetinde Yabancılara-Göçmenlere Yaklaşım

Hint Medeniyetinde Rig-Veda birçok kölenin varlığına işaret etmektedir. Köle anlamında kullanılan *dâsya* kelimesi davetsiz misafir ve düşman anlamına gelmektedir. Bu açıdan kölelerin sevilmeyen yabancılar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunun yanı sıra Hint Medeniyetinde insanların sosyal konumları toplumsal tabakalaşmanın etkisi altındadır. Eski çağlarda Hindistanda devlet otoritesinin ortaya çıkmasıyla toplumsal sınıflar belirgin hale gelmiştir. Özgür insanlar kendi içinde dört varna/kasta ayrılmıştır. Bunlar içinde özgür yabancılar, karar mekanizmasına dahil olamayan ve bir şeye sahip olma hakkı olmayan, dinsel törenlere katılamayan en alt seviyeki kimselerdir. Bunlar varna/kast içinde sudra sınıfını oluşturur. Varnalar/kastlar arasında evlenmeden çeşitli haklardan yararlanmaya ve cezaların uygulanışına kadar bir dizi eşitsizlik ve adaletsizlik bulunmaktadır. Eski Hindistan'da Ahamenidler döneminde yabancı gezgin ve tüccarlar daha sık Hindistan'ı ziyaret etmeye başlamıştır. Hint ülkesini baştan sona dolaşan bu yabancı gezginler ülkenin refahı ile ilgili efsanevi bazı haberleri yaymışlar; bu haberlerin harekete geçirdiği Makedonlar ve Grekler Hindistan'ı işgal etmeyi planlamaya başlamıştır. Ancak bu devletlerin işgal faaliyetleri akamete uğramıştır.[652]

Dolayısıyla Hint Medeniyetinde başlangıçta yabancılara karşı oldukça dışlayıcı ve aşağılayıcı bir statü belirlenmiş ancak zamanla yabancılar/göçmenler daha rahat koşullarda hareket eebilecekleri bir alana sahip olmuştur.

[652] Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, 256-258.

4.4. Antik Mısır Medeniyetinde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

4.4.1. Antik Mısır Medeniyetinde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Antik Mısır Medeniyetinde Çocuklara Yaklaşım: Antik Mısır'da her sınıftan insan, kız ya da erkek olduğuna bakmaksızın çocuklarına değer vermiştir.[653] Buna göre cinsiyet temelli kız-erkek ayrımından bahsedilmesi zordur. Okur-yazarlık hususunda ise kız ve erkek çocukların durumunu etkileyen farklı değişkenlerden söz edilebilir. Eski Mısır'da okur-yazarlık oranı yüzde beş civarındadır. Bu oran içinde kızların okur-yazarlık durumu ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak kral soyundan gelen prenseslerin okuma-yazma bildiği belirlenmiştir.[654] Eski Mısır'da Orta Krallık döneminden sonra devlet okulları yanında özel eğitimcilerin varlığından bahsedilir. Özellikle soylu aileler bu özel eğitimcilere başvurarak çocuklarının eğitim almasını sağlamıştır.[655] Tapınakların etrafına inşa edilen okullarda genelikle varlıklı ailelerin çocuklarının eğitim aldığı görülür. Bu dönemde devlet memuru olması için yetiştirilen çocuklardan da söz edilmektedir.[656]

Köylü çocuklarının resmi bir eğitim kurumunda eğitim aldığına dair herhengi bir bilgi mevcut değildir. Ancak kâtip ve yönetici sınıfın kendi çocuklarının eğitimine önem verdiği bilinmektedir. Yine köklü bir aileden gelen kızlara aileleri tarafından eğitim imkânı sağlanmıştır.[657] Bu bağlamda Mısır Medeniyetinde çocukların eğitim durumunu belirleyen husus ailenin sosyal ve ekonomik statüsüdür. Düşük statüdeki ailelerin çocukları eğitim fırsatlarından yeterince yararlanamıştır.

Eski Mısır'da ahlaken yozlaşma olmaması için erken yaşta gençleri evlendirme adeti bulunmaktadır. Bunun bir sebebi de aileyi güçlendirmek ve tarım alanında iş gücüne

---

[653] Douglas J. Brewer - Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* çev. Nihal Uzan *(Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011),* 122.
[654] Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür* (İstanbul: Büke Yayınları, 2002), 75.
[655] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 125.
[656] Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi,* 113.
[657] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 125.

duyulan ihtiyaçtır.[658] Çocuğu olmayan ailelerin hem kendilerine yardım etmesi hem de miraslarını bırakabilmeleri için evlat edinme yoluna gittiklerinden bahsedilir.[659] Evlat edinme müessesesinin işletilmesi çocuk sahibi olma isteği kadar kimsesiz çocukların mahrumiyet ve dezavantajlarını gidermeye yönelik bir yaklaşım olarak da değerlendirilebilir.

(2) Antik Mısır Medeniyetinde Kadınlara Yaklaşım: Eski Mısır Medeniyetinde kadının müstesna bir yerinin olduğu söylenir. Bunun sebebi kalıtımın kadın yoluyla geçtiğinin düşünülmesidir.[660] Eski Mısır'da kadınlar kendi çağdaşları olan uygarlıklardaki kadınlardan daha şanslı durumdadır. Boşama yetkisine, şahitlik yeterliliğine, dava açma hakkına, miras üzerinde tasarrufta bulunma hakkına sahiptirler.[661] Tek eşlilik esas olmakla birlikte Mısır Medeniyetinde erkeklerin istediği sayıda kadınla evlenebildiği bazı durumlarla da karşılaşılmaktadır.[662]

Kral ailesinde kraliçe ve prenseslerin önemli bir yeri vardır. Erkek evlat olmadığı zaman kralın kızı veliaht ilan edilir. Ancak aile içi evlilikler (kız kardeş veya kız çocuk ile evlenme) Eski Mısır'da uygulanagelen âdetlerdendir.[663] Bu gayr-ı ahlâkî uygulama kadınların bazı durumlarda hiç te hoş olmayan bazı muamelelere maruz kaldığını göstermektedir. Bunun yanı hayat şartları ile yaşam süresi arasındaki bağıntı da kadınların daha dezavantajlı olduğuna işaret etmektedir. Köyde yaşayan beş yaşını doldurabilmiş bir Mısırlı eğer bu dönemde hayatta kalabilmişse erkekler için 33, kadınlar için 29 yıllık ortalama bir hayat yaşayabilmektedir. Alt sınıftaki erkek ve kadınlara göre daha iyi beslenen, daha kolay işlerde çalışan üst tabakadaki kimselerin yaşam süresi ise 70-90 yıla kadar çıkmaktadır. Kadınların hem çocuk dünyaya getirme hem de onları yetiştirme ile ilgili sorumlulukları yaşam sürelerini nisbeten daha kısa hale getirmektedir.[664] Bu durum alt sosyo-kültürel yapıdan gelen kadınların ömürlerinin daha kısa olduğunu gösterdiği

[658] Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi,* 113.
[659] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 125.
[660] Ali Coşkun, *Sosyal Değişme, Kadın ve Din* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 59.
[661] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 211.
[662] Leyla Kırkpınar, *Türkiye'de Sosyal Değişme* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 38.
[663] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür,* 71-72; Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi,* 107.
[664] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 122.

gibi Mısısr Medeniyetinde yoksul kesime mensup kadınların yaşam koşullarının diğer kadınlar gibi olmadığına da işaret eder niteliktedir.

(3) Antik Mısır Medeniyetinde Yaşlılara Yaklaşım: Çekirdek aile, eski Mısır toplumunun temelini teşkil etmekte olup evlilik, mülkiyetin kuşaklar arasında aktarımına dayanmaktadır. En büyük erkek çocuk, babanın mesleğini devam ettirmek, anne-babası için cenaze töreni düzenlemek gibi ailenin devamlılığı için gerekli vazifeleri yerine getirmektedir. [665] Mısır'da gençlerin aileden olsun olmasın yaşlılara saygı gösterdiklerinden bahsedilir. Bu bağlamda Antik Mısır'da gençler, yaşlılarla karşılaştıklarında yol vermekte ve bulundukları ortama giren yaşlılara hürmeten yerlerinden kalkmaktadır.[666] Mısır Medeniyetinde saygıya layık görülmeleri açısından yaşlılara bir değer atfedilmiştir.

Eski Mısır'da yaşlılık biyolojik bozuklukların neticesinde kulağın duymaması, gözün görmemesi, fiziksel gücün ve zihinsel yeteneklerin kaybedilmesiyle özdeş tutulur. Yaşlılıkta zevkin azalması, ağrı ve kaygının çoğalması mutsuzluk vesilesi olarak ön plana çıkar. Bir anlamda yaşlılıktaki bedeni güçsüzlükler ile yaşlılık ile özdeşleştirilir.[667] Bu durum yaşlılara hürmet gösterilse de yaşlılığın arzu edilmeyen bir şey olduğunu gösterir.

4.4.2. Antik Mısır Medeniyetinde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım

Antik Mısır'dan kalan sanat eserleri incelendiğinde sosyal hayatta günlük hayat aktivitelerine katılan fiziksel engellilere görünür roller verildiği anlaşılmaktadır. Genel olarak bu medeniyette fiziksel rahatsızlıkların bir engel olarak varsayılmadığı ve fiziksel engellilere karşı olumlu bir tutum sergilendiği söylenebilir. Antik Mısır'da ahlak ve bilgelik öğretilerinde de bu doğrultuda ilkelere rastlanır. Fiziksel engellilere yönelik ayrımcılık yapılmadığının bir göstergesi de Eski Krallık Döneminde kraliyet mezarlığı yanında yüksek rütbeye ulaşmış birkaç cüceye ait gösterişli ve lüks denebilecek mezar

[665] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 135.
[666] Muzaffer Demir, ''Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği'', *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (2012), 325.
[667] Beauvior, *Yaşlılık-İlk Çağı*, 137-138.

kalıntılarının bulunmasıdır. Ayrıca Mısır hiyerogliflerinde fiziksel deformasyonlara yer verilmesi bunların hayatın bir parçası olarak kabul edildiğine delil olarak kabul edilebilir.[668]

Antik Mısırla ilgili bilgiler dikkate alındığında burada fiziksel engelliliğin yanı sıra gözle ilgili hastalıkların ve körlüğün oldukça yaygın olduğu ve bunların nedenleriyle ilgili ciddi bir bilgi birikiminin olduğu görülür.[669] Ayrıca bu dönemde ruhsal sorunlar ve hastalıklarla ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Antik Mısır papirüslerinden edinilen bilgilere göre psikolojik hastalıklar, konsantrasyon bozuklukları, duygusal gelgitleri olan hastalıklar hakkında araştırmalar yapılmış ve bu hastalıklar için çeşitli tedavi yöntemleri ortaya konulmuştur. Hastalıkların teşhis ve tedavisinde büyü, ayin, tapınaklarda inzivaya çekilme, uyku ilaçları ve rüya yorumlama gibi yöntemlere başvurulmuştur.[670] Dolayısıyla Antik Mısır'da engellileri küçümseyici davranışlar tasvip edilmemiş ve hastalıkların teşhis ve tedavisi için çeşitli yöntemler geliştirilme yoluna gidilmiştir.

4.4.3. Antik Mısır Medeniyetinde Yoksullara Yaklaşım

Eski Mısır'da kral ailesi, devlet görevi için çalışanlar, askerler, yazıcılar, sanatkârlar, zanaatkârlar, köylüler, işçiler ve köleler şeklinde toplumsal sınıflar bulunur. Kral, tanrısal adaletin dağıtıcısı ve dinsel, yargısal, askeri kuvvetlerin lideri ve mülkün sahibi olan kimsedir. Halk, krala insanüstü bir saygı göstermek zorunda olup Firavunun adın söylemeye cesaret dahi edemez.[671]

Teorik anlamda eski Mısır'da her Mısırlının toplumsal konumunu değiştirmesi mümkün olsa da nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden yoksul kesim yani çiftçiler, çobanlar ve işçiler için hayat hiç de kolay değildir. Çiftçilerin kahir ekseriyeti büyük toprak sahipleri için toprağı ekip biçen kimselerdir. Dolayısıyla yetiştirdikleri ürünün oldukça az bir

[668] Heba Mahran - Samar Mostafa Kamal, ''Physical Disability in Old Kingdom Tomb Scenes'', *Athens Journal of History* 2/3 (2001), 186.
[669] Enç, *Körler-Ruhbilim, Eğitim ve Öğrenimleri,* 6.
[670] Turan, *Hristiyanlıkta Engellilik Teolojisi,* 12-14; Mervat Nasser, ''Pscychiatry in Ancient Egypt'', *Bulletin of Royal Collage of Pscychiatrists* 11 (Aralık 1987), 421-422.
[671] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*, 71-72; Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi,* 107.

bölümü kendilerine kalmaktadır. Onlar için hayattaki zorluklara katlanmanın yolu öteki dünyada refaha kavuşacakları düşüncesidir.[672] Saray soyluları ve rahipler ayrıcalıklı sosyal konumları nedeniyle aşırı bir şekilde zenginleşmiş olup tapınakların birçok mülkü bulunur. Buna karşın köylülerin durumları son derece kötüdür. Köylüler toprağın ortakçısı olmasına rağmen ağır vergiler altında ezilir; Firavunlar ve tapınaklar için angarya işlerde çalışırlar. Günümüze kadar ulaşan büyük birer sanat eseri konumundaki Piramitler köylü ve kölelerin emekleriyle meydana getirilmiştir.[673] Köylüler için en iyi durum, mevcut durumlarını devam ettirebilecekleri şartları kaybetmemektir. Mevcut durumlarını düzeltmenin tek yolu ise okuma-yazma öğrenmek yani eğitim-öğretimdir.[674] Ancak mutluluk ve refahın kapılarını açan bir anahtar olarak görülen eğitim-öğretim olanaklarından daha çok ayrıcalıklı konumda bulunan kimseler istifade etmiştir. Münevver tabakayı oluşturan bu kesim hem sosyo-kültürel olarak hem de ekonomik anlamda çok iyi bir yere gelmiştir.[675]

Eski Mısır'da zengin-yoksul ayrımı cenaze merasimlerinde bile kendini gösterir. Toplumda ayrıcalıklı kimselerin mezarına bir büyü kitabı olan Ölüler Kitabı'nın bazı tomarları konur ve bunun ölüyü korkulara karşı koruyacağı, öldükten sonraki yaşamda mutluluk getireceği düşünülür. Ancak pahalı büyü kitanının tomarlarını mezarına koydurma imkânı olmayan yoksulların erdemli ve namuslu bir hayat sürmek ve kendisini idare edenlere boyun eğmekten başka kurtuluş çaresi yoktur.[676] Yoksul kimselerin cenazelerinin mumyalanması zenginlerle farklılık arz eder; bunun için daha kolay ve ucuz bir yönteme başvurulur.[677] Dolayısıyla yaşarken olduğu gibi ölüm ve ölüm sonrasıyla ilgili ritüellerde maddîyatın önemli olduğu görülür.

4.4.4. Antik Mısır Medeniyetinde Kölelere Yaklaşım

[672] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 102-103.
[673] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* 91.
[674] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 102; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* 91.
[675] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* 98.
[676] Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, 178.
[677] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* 96.

Antik Mısır'da yaklaşık olarak MÖ. 4000'ler civarında başladığı tahmin edilen kölelik, o dönemden kalma küçük köle heykellerinden anlaşılır.[678] Köle alım-satımı son derece yaygındır. Köleler çoğunlukla tarlalarda, madenlerde, tapınak ve saray hizmetlerinde ve ev işlerinde kullanılır.[679] Kölelerin büyük bir çoğunluğu Etiyopya ya da Libya'dan getirilmiştir. Ancak köleleştirilen Mısırlılar da bulunur. Eski Mısır'da seçkin-soylu sınıfı haricinde orta sınıf olarak nitelendirilebilecek küçük memurlar ve rahiplerin de az sayıda köleleri vardır. Orta İmparatorluk döneminden sonra normal vatandaşlar da köle sahibi olmaya başlamıştır.[680]

Eski Mısır'da kölelik kurumsallaşmış bir müessesedir. Savaşlarda esir alma veya satın alma yoluyla kölelerden istifade edilir. Bunun yanında borçlarını ödeyebilmek için kendilerini satanlar, borcuna karşı köleleştirilen kimseler, işledikleri suçlara ceza olmak üzere köleleştirilenler de bulunur. Erkek bir kölenin değeri kadın kölenin iki katı olarak kabul edilir.[681] Yeni Krallık döneminde köleler maden işçiliği, taş ocakları işleri ve su baskınlarıyla ilgili ağır işlerde ücretsiz olarak çalıştırılmıştır. Piramitlerin yapımında ağır taş blokların taşınmasında kölelerin gücünden yararlanılmıştır. Şartlar nasıl olursa olsun yaşama isteği ve ölüm korkusu ya da toplum içinde ayrıcalıklı üst tabakalara kendini kabul ettirerek yükselme hırsı; bazı durumlarda ise özgürlüğün getirdiği sorumluluğu taşımayı istememe insanların köleliği kabullenmesine sebep olmuştur.[682]

Eski Mısır'da önceleri savaşlarda alınan esirler öldürülmüş, daha sonra esir kadınlar ve esir erkekler köle yapılmaya başlanmıştır. Mısır'da köle serveti artıran bir alet ve süs eşyası olarak algılanmıştır. Bu sebeple zenginler veya prestij sahibi olmak isteyenler, gösteriş için birçok köle satın almıştır.[683] Kölelerin hayat hakkı dahil hiçbir hakkı güvence altıda değildir. Sahipleri onları dilerse hayatta bırakır, dilerse öldürebilir.[684]

[678] Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, 89-90.
[679] Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi,* 90-91.
[680] Diakov - Kovalev, *İlkçağ Tarihi- Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*, 144-145.
[681] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 105.
[682] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür,* 81-82.
[683] Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem,* 80-81; Ahmed Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslam*, 8-9.
[684] Sarıcık, *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik Cariyelik ve Harem,* 19.

Eski Mısır'da köleliğin kaynaklarından biri de doğal afetler sebebiyle göç eden, sürülen yoksul ve güçsüz kimselerdir. Köle tüccarları Asya ve Afrika'nın iç bölgelerinden topladıkları kimseleri köleleştirerek bir mal gibi değerlendirmiştir.[685]

Eski Mısır'da köle kadından dünyaya gelen çocuk köle kabul edilir. Fakat bu çocuğun azad edilmesi de mümkündür. Köleler, sahip olunan toprakla beraber alınıp-satılabilir. Ancak kölelere hürriyetini satın alma hakkı da verilmiştir. Bazı kölelerin mülk edinebildikleri, mülkleri üzerinde tasarrufta bulundukları ve mahkemede şahitliklerinin geçerli olduğu da söylenmektedir.[686] Bazı kölelerin efendisine yaptığı kölelik, efendisinin ölümüyle farklı bir boyut kazanır. Efendiyle braber öldürülen kölenin ölümden sonra efendisine hizmet etmeye devam edeceği yönünde bir beklenti bulunur.[687] Dolayısıyla öldükten sonra dahi devam edecek bir kölelik anlayışı ile köleler yaşam haklarından mahrum edilmiştir.

4.4.5. Antik Mısır Medeniyetinde Hükümlü-Tutuklu ve Eski Hükümlülere Yaklaşım

Eski Mısır'da hukuk sistemi yasalarla tanımlanmış kurallara değil, en büyük otorite olan kralın sözüne ve eylemlerine dayanır. Davranış kurallarını gösteren, neyin suç olup karşılığında verilecek cezayı bildiren ve ülkenin her yerinde geçerli olan kanun ve kurallar son derece azdır.[688]

Genel olarak bütün cezalar şiddete dayanır, bedene acı ve ızdırap verme şeklinde cezalar uygulanır. İdamda ifrat derecine varan uygulamalar vardır. Ebeveynini öldüren kişi dikenler içine atılır ve bu şekilde yakılır. Çocuğunu öldüren baba ise üç gün öldürdüğü çocuğu ile beraber insanlara teşhir edilir.[689] Hırsızlık, çalınan eşyanın ederinin üç ya da

[685] Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür,* 316.
[686] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 105.
[687] Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, 10.
[688] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 91.
[689] Okandan, *Umumî Hukuk Tarihi Dersleri,* 96.

dört mislinin ödenmesi şeklinde; rüşvet ise dayakla cezalandırılır. Görevini kötüye kullanan memura müsle cezası verilir. En büyük suçlar cinayet ve Mısır'a ihanettir.[690]

Her Mısırlı devletin angarya işlerini görmek için en az bir işte çalışmakla mükellef olup bazı kimselerin bu görevi bir şekilde devrettiği bilinir. İnsani açıdan en ağır cezalardan biri de sürekli devletin angarya işlerini görmek zorunda bırakılmaktır. Bu kimselerin durumu kölelikten daha aşağı olup, miras olarak babadan oğula geçebilen bir özelliği vardır.[691]

Hapis cezası uygulanan bir cezalandırma yöntemidir. Kur'an-ı Kerim'de Firavunun Hz. Musayı hapse atmakla tehdit ettiği anlatılır.[692] Ayrıca Hz. Yusuf zamanında suçluların ve şüphelilerin hapsedildiğinden bahsedilir. [693] Ancak hapishaneler, suç işleyenlerin yakınları tarafından ziyaret edilebildildiği ya da hâl ve hatırlarının sorulabildiği yerler değildir. Bilakis hapishanede geçirilen süre mahkûm için sıkıntı ve zorluk anlamına gelir.[694]

Tarihi verilere göre Eski Mısır Medeniyetinde Orta Krallık adı verilen dönemde çeşitli suçları işleyenler zindan ve hücrelere hapsedilmiştir. Kalelerde inşa edilen bu hapishanelerde savaş esirleri, casusluk yapanlar ve vazifesini kötü emellerine alet edenler tutulmuştur. [695] Kadim medeniyetlerde hapis cezası için kullanılan zindanların yerin altında, mahzen benzeri, havalandırma ve ışıklandırmanın olmadığı, tuvaletsiz, toplu olarak ceza çekilen yerler olduğu söylenir. [696] Dolayısıyla Mısır Medeniyetinde suçlulara oldukça ağır cezalar verilmekte olup hapis cezası, fiziksel koşullar açısından insanîlikten son derece uzaktır.

4.4.6. Antik Mısır Medeniyetinde Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım

[690] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 92.
[691] Brewer - Teeter, *Mısır ve Mısırlılar,* 104.
[692] eş-Şuarâ 26/29.
[693] Yûsuf 12/32-36.
[694] Ebû Gudde, *Ahkâmü's-Siccîn,* 265.
[695] Gültekin Yıldız, *Mapusâne* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 9.
[696] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn*, 264.

Herodotos'un aktardığı bilgilere göre Mısırlılar, temizliğe önem veren bir toplumdur. Bu nedenle hijyen kurallarına yeterince ihtimam göstermeyen toplumlara karşı mesafeli davranmışlardır. Bu toplumlardan Yunanlıların bıçağıyla kesilen hayvan etini yememişler, onların mutfakta kullandıkları araç-gereçleri kullanmaktan kaçınmışlardır.[697] Bu bağlamda Eski Mısır'ın bazı yabancılara/göçmenlere karşı seçici/dışlayıcı bir tavır sergilediği söylenebilir.

5. Tevrat ve İncil Ekseninde Ehl-i Kitap'ın Dezavantajlı Bireylere Yaklaşımı

Bu başlık altında ilâhî kaynaklı olup günümüzde muharref durumdaki Tevrat ve İncil çerçevesinde Ehl-i Kitap'ın dezavantajlı bireylere yaklaşımı incelenecektir.

5.1. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

Hz. Musa'ya indirilen Tevrat, kronolojik anlamda en eski ilâhî kitap olarak Yahûdiliğin dezavantajlı bireylerle ilgili yaklaşımını şekillendirmektedir.

5.1.1. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Çocuklara Yaklaşım: Tevrat'ta geçen ifadeler dikkate alındığında çok çocuk sahibi olmak bir nimet olup[698] özellikle de çekilen sıkıntılardan sonra çocuk sahibi olmaya hayır ve bereket nazarıyla bakıldığı anlaşılmaktadır.[699] Tanrı'nın seçtiği özel bir millet olduklarını düşünen İsrâiloğulları, nesillerinin artarak dünyaya hakim olması düşüncesiyle çok çocuk sahibi olmaya özel bir önem vermişlerdir. Bu nedenle İsrâiloğullarının hayatında çocukların müstesna bir yeri vardır.[700]

[697] Demir, ''Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği'', 323.
[698] *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Neh. 9:23.
[699] Yar.5:29.
[700] Salih Çinpolat, "Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar* 20/51 (Haziran 2017), 138.

Yaratılış bölümünde altı erkek çocuk dünyaya getiren bir kadının bunu, kendisini eşine değerli gösterecek bir nitelik olarak kabul ettiği anlatılır.[701] Bu ifadeler erkek çocukların Yahudi toplumunda özel bir yerinin olduğunu gösterir. Yahudi inancında erkek ve kız çocukların doğumlarından kaynaklanan farklı hükümler bulunur. Bir kadın erkek çocuk dünyaya getirdiği zaman lohusalık süresi 7 gün; kız çocuk dünyaya getirdiğinde ise toplamda 14 gün kabul edilir.[702] Dolayısıyla kız çocuk doğumdan itibaren ciddi bir ayrımcılığın nesnesi haline gelmektedir.

Erkek çocuğun dünyaya gelmesi sonrasında ilk cuma akşamı Şalom Zahor (erkeğe selam) adı verilen yemekli bir kutlama yapılır.[703] Kız çocukları için de mezheplere göre adı değişen yemekli bir kutlama töreni yapılır. Bu törenlerin maksadı çocuğun Yahudi toplumunun bir üyesi olmasını sağlamaktır.[704] İlk doğan erkek çocuğun aile için soyu devam ettirme anlamında önemli bir yeri vardır.[705] Hatta dünyaya gelen ilk erkek evladın diğerlerinin iki katı miras hakkı olduğuna inanılır.[706] Miras hükümleri bağlamında ise kız çocuklarının mirastan pay alabilmesi ancak erkek çocuğun bulunmadığı durumlarda söz konusudur.[707] Dolayısıyla Tevrat hükümleri dikkate alındığında erkeklerin kızlara göre ayrıcalıklı olduğu gözlenmektedir.

(2) *Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Kadınlara Yaklaşım:* Tevrat'ta bazı ifadeler dikkate alındığında yaratılış bakımından erkek ve kadının birlikte insanı oluşturduğundan bahsedilir. Her iki cins Tanrı'nın suretinden yaratılmış ve kadın ya da erkek için farklı bir statü belirtilmemiştir.[708] Ancak bazı bölümlerde yaratılış olarak sadece erkekten bahsedilir. Kadının varlığı ise erkeğin yani Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılan, Âdem'e yardımcı bir ikincil unsur olarak gündeme gelmiştir.[709] Yine Muharref Eski Ahit'e hakim olan düşünce kadını, erkeğe yasak elmayı yemeyi telkin eden eden, ayartan,

[701] Yar.30:20.
[702] Lev.12:2-5.
[703] Çık. 20:8.
[704] Salih Çinpolat, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Çocuk Algısı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 91.
[705] Yar. 4:1-26, 5:1-32, 6:10, 7:13.
[706] Yas. Tek. 21:15-17.
[707] Say.22:8.
[708] Rabia Gürer - Mehtap Altıntaş, *Kutsal Kitaplarda Kadın* (İstanbul: Hayy Kitap, 2017), 26.
[709] Gürer - Altıntaş, *Kutsal Kitaplarda Kadın*, 27-29.

hilekâr, putperestlik ve bâtıl inançlara meyilli, kötülüğün kaynağı, fesatçı-kavgacı bir varlık olarak kabul eder.[710]

Kadının kendi inisiyatifinde olmayan çocuk sahibi olamama Tevrat'a göre bir kusur olarak kabul edilir.[711] Çünkü kadının birincil görevi çocuk doğurmaktır. Bu kadının asli görevi olmakla birlikte erkeğe yasak meyveyi yedirmesi sebebiyle aynı zamanda ilâhî bir cezadır. Tevrat'a göre kadın erkeğin hakimiyeti altında olmalıdır.[712] Boşamada kadın söz sahibi olmayıp boşama hakkı sadece erkeğe aittir.[713]

Tevrat'ta komşunun hanımına sahip olduğu evine, hayvanına ya da malına kötü gözle bakılmaması istenir.[714] Kadınlar, aile hayatında olduğu gibi ibadette de ikincil konumdadır; din adamı olamazlar, cemaatle ibadete katılamazlar. Kadınların cenaze törenlerine katılmalarına müsaade edilmez.[715] Tevrat hükümlerine göre hac, sadece erkekler tarafından yerine getirilen bir ibadettir.[716] Gönüllülük esasına dayanan adak adama bile kadının babasının veya eşinin iznine tâbi kılınmıştır.[717] Tevrat'taki bu hükümler, kadının olumsuz bir cins olarak algılandığına işaret ettiği gibi din veya dünya işleriyle ilgili olarak iradesini ortaya koymaya ehil kabul edilmediğini de göstermektedir.

(3) *Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Yaşlılara Yaklaşım:* Yahudi geleneği yaşlılığı saygı çerçevesinde değerlendirmesiyle ün kazanmıştır.[718] Tevrat'ta yaşlı bireylerle ilgili ifadeler onların toplumdaki konumları ve gördükleri değer hakkında bilgi verir. Yaşlı bir peygamberin Tanrı'nın yoluna çağırmasından bahsedilmesi,[719] dini ve sosyal açıdan yaşlıların hayattan soyutlanmadığına işaret eder. Yine Tevrat'taki ifadeler bize yaşlı kahinlerin dini otorite olduğunu; toplumda bilge olarak kabul edilip saygı gördüklerini

[710] 1Kr.12:24, 17:18; 3:16-20; 2Kr.9:30; 23:7; Say.5:13, 21, 25, 27;31:16.
[711] Yar.11:30; 29:31.
[712] Yar.3:16.
[713] Yas.24:1-4.
[714] Çık.20:17.
[715] Çık.23:17; Yas.16:16.
[716] Çık.3:17, 34:23.
[717] Say.6:1-3.
[718] Beauvior, *Yaşlılık- İlk Çağı*, 138.
[719] 1Kr.13:26.

gösterir.[720] Hz. İbrahim'in yaşlı ve her şeyden sorumlu bir uşağının olması,[721] yaşla gelen bilgeliğin sorumlulukla özdeşleştiğine işaret eder. Ancak Tevrat'a göre yaşlılık, eğer tedbirden ve etrafındaki nasihatlere kulak tıkamaktan ibaretse herhangi bir değer ifade etmez.[722]

Tevrat'taki bazı ifadeler; genç-yaşlı ayrımı yapılmaksızın birlikte hareket etme bilinciyle yaşlıların toplumdan soyutlanmadığına işaret eder.[723] Özellikle savaş gibi olağanüstü durumlarda genç-yaşlı tüm fertlerin birlikte hareket etmesi,[724] yaşlılık döneminde kadın veya erkek tüm bireylerin toplumla birlikte bir hayat sürdüğünü ve sosyal hayattan soyutlanmadığını gösterir mahiyettedir.[725] Bu nedenle Tevrat hükümleri çerçevesinde açıkça yaşlıların dezavantajlı olduğundan bahsetmek mümkün değildir.

5.1.2. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Engellilere ve Hastalara Yaklaşım

Yahudilikte, Tanrı'nın yaratıcı olarak her şeye gücünün yettiği; insanların sağlıklı ya da engelli yaratılmalarında O'nun tek yetki sahibi olduğuna inanılır.[726] Bu minvalde hastalık ve engelliliğin itaatsizlik ve insanın potansiyelini doğru yolda kullanmamasının bir sonucu olduğu ifade edilir.[727] Sodom ve Gomora'nın yıkılışını anlatan Tevrat bölümlerinde Hz. Lût'un evine saldıran erkeklerin melekler vasıtasıyla cezalandırması ve ilâhî yasalara itaatsizliğin sonucu olarak kör edilmelerinden bahsedilir.[728] Tevrat'ta Hz. Musa ile Rabb'in özel bağını sorgulayan Miryam'ın cüzzam hastalığına düçar oluşu, Tanrı'nın itaatsizliğe bir ceza olarak verdiği ceza olarak zikredilir.[729] Tevrat'a göre Tanrı sadece İsrâiloğullarını değil onların düşmanlarını da itaatsizlikleri sebebiyle çeşitli hastalıklarla cezalandırmıştır. Buna karşın Tanrı, İsrâiloğullarına, emirlerini yerine

[720] Ezr.3:12.
[721] Yar. 24:2.
[722] Vai.4:13.
[723] Çık.10:9.
[724] 2.Kr.3:21.
[725] Zek.8:4
[726] Çık.4:10-11.
[727] Yas.28:27-28,35,59-62.
[728] Yar.19:1-11.
[729] Say.12:1-16.

getirmeleri durumunda, Mısırlılara verdiği hastalıklardan hiç birini onlara vermeyeceğine dair güvence vermiştir.[730]

Tevrat'ta birçok bölümde engelli olma durumu hakikî anlamda kullanılmıştır. İnsanlara, sağır ya da kör olan engelli kimsenin önüne engel koymamak emredilmiş [731] gözü görmeyeni yolundan saptıranın lanetlenmesi gerektiği bildirilmiştir.[732] Toplumda zayıf ve düşkünün kayırılması, engelli topal, çolak ve köre durumlarına uygun rehberlik yapılması tavsiye edilmiştir.[733] Çünkü Rab de ezilenlerin hakkını alan, yoksulu doyuran, öksüz ve dul kadınlara yardım eden, köleleri özgür kılan ve körü, iki büklüm olanları iyileştirendir.[734] Rab, yardımıyla kullarına geldiğinde onları kurtararak sıkıntısı olanlar ve kör, topal gibi engellilere çare olacaktır.[735] Aynı zamanda Rab, körlere bilmedikleri yolda engelleri ortadan kaldırarak rehberlik edeceğini müjdelemiştir. [736] Tevrat'ta engellilik bazen de mecâzî anlamda kullanılmıştır. Bazı bölümlerde Tanrı'nın kullarının körlüğünden söz edilirken[737] hakkı görmeye yanaşmadıklarına işaret edilmiştir. Ayrıca rüşvet almanın insanı kör edeceğinden bahsedilerek[738] yasak bir fiilî işlemenin adeta insanı hakikate karşı körleştireceği vurgulanmıştır. Benzer şekilde Tevrat'ta sağırlığın mecâzî boyutuna işaret eden ifadeler de bulunur. Kulağı olduğu halde duymayan kimselerin[739] hakkın çağrısına kulak vermedikleri anlaşılır. Tevrat hükümleri gözönüne alındığında bazı ifadelerde insanın günahlarının hasta ve engelli olma hususunda etkili olduğu düşüncesi hâkimdir; bazı ifadelerde ise engellilere karşı pozitif tutum ve davranışlar desteklenir.

[730] Çık.15:26.
[731] Lev.19:14.
[732] Yas.28:18
[733] Ezr.2:21.
[734] Mez.146:7-9.
[735] Yşa.35:4-5-6.
[736] Yşa.42:16.
[737] Yşa.42:19.
[738] Çık.23:8; Yas.16:9.
[739] Yşa.43:8; Mez.38:13.

5.1.3. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Yoksullara Yaklaşım

Tevrat'ın İsrâiloğullarına emri gereğince; İsrâiloğulları, kendilerine verilen ülkedeki yoksul kardeşlerine karşı eli sıkı davranmamalı, kalplerini onlara karşı katılaştırmamalıdır.[740] Yoksul kardeşine cimri davranarak ona yardım etmekten sakınan kimseyi yoksul kardeşi Rabbe şikayet edebilir. Bu durumda günaha düşmüş olur.[741] Tevrat, yoksul kardeşi ya da yabancı birini sömürmeyi yasaklamaktadır. Ücretle çalışan yoksulun ücretini hemen ödemek gerekir. Çünkü yoksulun Rabbe yakarması daha kolay karşılık görür ve haksızlık yapan günahkâr duruma düşer.[742]

Yoksullara karşı merhamet nazarıyla muamele edilmelidir. Zira bunun karşılığı Rab tarafından misliyle verilecektir.[743] Buna mukabil yoksula haksızlık yapan kimse adeta bunu Rabbine yapmış gibidir.[744] Fakirlere, yoksullara zulmeden kimselere karşı gereken neyse o yapılmalıdır. Bu şekilde şımararak yoldan sapanların kötülüğüne engel olmak ve yoksula karşı verici olmak gerekir.[745]

Tevrat dürüst yoksulun faziletini anlatır,[746] maddî gücün değil aklın ve sezginin gücüne vurgu yapar. Akıllı yoksul kimsenin sezgi gücüyle insanın düşüncelerini okuyabilmesinden[747] ve bilge bir yoksulun kentini kurtarmasından bahsedilir. İnsanlar bilgelikle başarılan işleri görmezden gelse de bilgeliğin her zaman güçten üstün olduğu söyler.[748] Tevrat'ın bakış açısına göre yoksulluk, insanların değerinden bir şey eksiltmez, aksine Tanrı katında yoksulların duası kabule şayandır. İnsanlar her ne kadar maddî güce göre başkalarına kıymet veriyorsa da insanların özellikle aklını kullanmadaki mahareti, faziletli olmanın asıl sebebi olarak kabul edilmektedir.

[740] Yas.15:7.
[741] Yas.15:9.
[742] Yas.24:14-15.
[743] Özd.19:17.
[744] Özd.14:31.
[745] Vai.5:8-9.
[746] Özd.19:1.
[747] Özd.28:11.
[748] Vai.2:13-16.

Hayatın, kâinatın yaratılması Tanrı'ya mahsustur. Bu bağlamda zenginlik ve fakirlik Tanrı'nın tasarrufudur.[749] Ancak çalışma ile kazanma, tembellik ile yokluk arasında kuvvetli bir bağ vardır.[750] İçki gibi kötü alışkanlıklar ve yeme-içme hususundaki israf insanın yoksulluk çekmesine neden olur.[751] Bu bakımdan insanın hataları ile yoksulluk arasında doğru orantı kurulduğu da görülür.

İsrâiloğulları kendilerine gönderilen peygamberlerin tebliğ ettiği ilkeler doğrultusunda yoksulluk ve yoksullarla ilgili gerekli şeyleri öğrenmişlerdir. Peygamberlerin telkinleri doğrultusunda toplumda düşkün, yoksul, dul ve yetimlere karşı gereken hassasiyeti göstermişler,[752] ancak zamanla bu tutumlarını sadece Yahudilere mahsus kılmışlardır.[753] Dolayısıyla Yahudilerin milliyet anlayışları sadece kendinden olanlara karşı yardımsever ve hoşgörüyü öne çıkarmıştır.

5.1.4. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Kölelere Yaklaşım

Yahudilikte herhangi bir savaşta kazanan tarafın mağlup taraftan aldığı esirlerin köleleştirilmesi, [754] borçlu kimsenin ya da yakınının köleleştirilmesi geleneği bulunmaktadır.[755] Tevrat hükümlerinden o dönemde bazı insanların yoksulluk sebebiyle kendilerini köle olarak sattıklarından;[756] bazı Yahudilerin ise çaresizlik sebebiyle oğul ve kızlarını köle olarak satmak zorunda kaldıklarından bahsedilmektedir.[757] Buna göre bir baba, kız çocuğunu sadece on iki yaşından küçükse köle olarak satabilir.[758]

Tevrat hükümlerine göre bazı suçların cezası köle olmaktır. Çaldığı malın parasını ödemeyen hırsız köle yapılır. [759] Tevrat'taki Hz. Yûsuf'la ilgili bölümler dikkate alındığında o zamanda bir kimsenin çaldığı mala karşılık mal sahibi tarafından

[749] 1Sa.2:6-8.
[750] Özd.10:4.
[751] Yer.5:25.
[752] Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 220.
[753] Mustafa es-Sibâî, *İslam Sosyalizmi*, çev, M. Niyazioğlu (İstanbul: Hareket Yayınları, 1976), 65.
[754] Say.31:26-27; Yas.20:10-11.
[755] 2Kr.4:1; 5:26.
[756] Yas.28:68; Lev.25:39; Lev.25:47.
[757] Neh.5:5.
[758] Çık.21:7
[759] Çık.22:3.

köleleştirildiği ortaya çıkmaktadır.[760] Ayrıca Tevrat'ta lanetlenmeleri sebebiyle köle olarak kabul edilip Tanrı tapınağına hizmete zorlanan kimselerden de bahsedilir.[761] Tevrat'ta Hz. Nûh'un üç oğlundan Hâm'ın işlediği günah sebebiyle oğlu Kenan'ın Hâm'ın kardeşleri Sâm ve Yâfes'e kul olmak suretiyle cezalandırıldığı anlatılır.[762]

Yahudilikte bütün kölelerin aynı şartlara tâbi olduğu söylenemez. Tevrat hükümlerine göre kölelerin durumu İbrânî asıllı olup olmamaya göre değişir. İbrânî asıllı köleler, altı yıl kölelikten sonra yedinci yıl karşılık ödemeden serbest kalır,[763] isterse efendisine hizmet etmeye de devam edebilir.[764] İbrânî asıllı olmayan kölelerin ise ömür boyu efendisine hizmet etmek zorunluluğu bulunur.[765] Genel olarak Yahudilikte köle, insandan ziyade mal mesâbesindedir. Efendi kölesini döverek öldürse cezalandırılır ancak dövdükten iki gün sonra ölse herhangi bir cezaya çarptırılmaz çünkü onun malı kabul edilmektedir.[766] Tevrat, efendinin köleye vurmasını, onun bedenine zarar vermesini kesinlikle yasaklamaktadır. Efendi, eğer bir suç işlemişse köleyi cezalandırabilir ancak dövülürken köle sakatlanırsa, özgürlüğüne kavuşmuş olur.[767]

Geleneksel bir uygulama olarak Yahudi toplumunda bazı kadınlara köle gibi davranılması söz konusudur. Tevrat, erkeklerin hoşlanmadıkları kadınlarını parayla satıp onlara köle gibi muamele edilmesini yasaklamıştır.[768] Bu bağlamda teorik olarak köleliği kabullenen Yahudi şeriatı, kölelikle ilgili pratiklerde şartları kolaylaştırma cihetine gitmiştir. Ancak başka milletlerden olan kölelere, kendi soylarından gelen kölelerden farklı usûlleri uyguladıkları da bir gerçektir.

[760] Yar. 44:10
[761] Yeş.9:23.
[762] Yar.9:20-29.
[763] Çık.21:2.
[764] Çık.21:5.
[765] Çık.21:6.
[766] Çık.21:21.
[767] Çık.21:26.
[768] Yas.21:14.

5.1.5. *Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Suçlulara/Günahkârlara Yaklaşım*

Yahudi inancında suç-günah, insanın Tanrı ile olan ilişkisinde Tanrı'yı tercih etmemesi ve aralarındaki ilişkinin bozulmasına neden olan şeydir. Yahudilikte bireysel olarak işlenen günahın yanında Hz. Adem'den kaynaklanan toplu günaha da işaret edilir.[769]

Tevrat'a göre asıl suç, Rabbin buyruklarına karşı gelmekle işlenmiş olur. Önderlerden[770] ya da halktan birinin bu suçu işlemesi;[771] gözden kaçmış bir hadise olması bu durumu değiştirmez.[772] Bu ifadeler cezalandırma sisteminde sosyal statünün dikkate alınmadan objektif bir yaklaşım sergilendiğini gösterir niteliktedir. Tevrat'ta bilmeden pis, murdar bir şeye elleyen kimse de[773] bilmeden ant içen kimse de suçlu olarak kabul edilir.[774] Tevrat kurallarında hırsızlık yapan kişi eve girerken öldürülse, öldüren kişi suçlu sayılmaz.[775] Bir açıdan nefsi müdafaa olarak kabul edilebilecek cürümler suç kapsamında değerlendirilmez.

Hâkimin huzurunda yargılama esas olmakla birlikte bir şeyin sahibi olduğunu iddia eden iki kişiden hangisi hâkim tarafından suçlu bulunursa karşı tarafa iki katını ödemekle mükellef tutulur.[776] İntikam almak bazı şartlarda câiz görülür. Tevrat'a göre kan öcü alacak kimse bunu sığınak kentin dışında yaparsa suçlu kabul edilmez.[777] Kutsal kişilik kabul edilen kahinler için ise Tevrat'ta günahtan kurtulma yolları gösterilir: Meshedilmiş kâhin kendi günah işleyip halkını da günahkâr kılarsa, Rabbine kurban sunarak günahtan kurtulmaya çalışmalıdır.[778] Bu bağlamda bazı suçların telafi edilmesi için kefâret (kappârâ) söz konusudur.

---

[769] Yas.3:1–24.
[770] Lev.4:22.
[771] Lev.4:27.
[772] Lev.4:13
[773] Lev.5:2-3.
[774] Lev.5:4.
[775] Çık.22:2.
[776] Çık.22:9.
[777] Say.35:27.
[778] Lev.4:3.

Ahd-i Atik'te Allah'ın şeriatına ve kralın emirlerine karşı gelenlere verilen cezalardan biri de hapistir. Yeremya peygamberin hapishaneye, Yûsuf peygamberin zindana atılarak cezalandırıldığından söz edilir.[779] Dolayısıyla Allah'ın seçilmiş kulları da bazı suçlarla itham edilmiştir.

5.1.6. Tevrat Ekseninde Yahûdilikte Göçmenlere-Yabancılara Yaklaşım

Yahudilikte öne çıkan inanç esaslarından biri İsrâiloğulları'nın Rab tarafından seçilmiş, üstün daha net bir ifadeyle söylemek gerekirse kutsal bir kavim olmaları inancıdır.[780] Yahudilerde seçilmişlik olgusunu Tanrı'nın sevgisine muhatap olma anlamında dinsel bir üstünlük olarak algılayanlar olduğu gibi bu inancı ırk üstünlüğü olarak değerlendirip diğer milletleri değersiz hatta gereksiz olarak gören Rabbinik Yahudi anlayış da vardır. Bunlara göre Yahudiler öyle mükemmel ve muhteşem bir ırktır ki diğer insanların tamamı bir Yahudi kadar değerli olamaz.[781]

Tevrat'ta Yahudi olmayanlara nasıl davranılacağıyla ilgili bazı ifadeler vardır. Buna göre Yahudilerin Yahudi olmayanlarla ahit yapmalarına izin verilmemiştir. [782] Yahudi olmayanlarla nasıl savaşılacağı onlara bildirilerek [783] fethedilen yerlerde kutsal mekanlarının, mabetlerinin yıkılması gerektiği söylenmiştir.[784] Tevrat'taki bu tür ifadeler Yahudi milletini diğerlerinden üstün, ayrıcalıklı tutan ifadelerdir. Ayrıca Kral Süleyman'ın yabancı kadınlar yüzünden günaha düşürüldüğüne inanıldığı için[785] yabancı kadınlarla evlenmek hoş karşılanmamıştır. [786] Günahların bağışlanmasına vesile olan kutsal sunulardan yabancıların yiyememesi[787] İsrailoğuları'nın dini değeri olan şeyleri yabancılara lâyık görmediğini ve yabancıların sosyal dışlanmaya maruz kaldığını düşündürmektedir.

---

[779] Yer.37:16; Yas.39:20.
[780] Yas.26:18-19.
[781] Sacha Stern, *Jewish Identity in Early Rabbinic Writings* (Leiden-NewYork-Köln: E. J. Brill, 1994), 42.
[782] Çık.34:12,15; Yas.7:2.
[783] Yas.20:10-18.
[784] Çık.34:13; Yas.7:5.
[785] Neh.13:26.
[786] Neh.13:27.
[787] Çık.29:33.

Tevrat'ta dikkat çeken bir husus da köle ve cariyelerin çevredeki yabancılardan edinilmesi gerektiğinden bahseden ifadelerdir. Ayrıca Yahudi toplumun içinde yaşayan yabancıların çocuklarının satın alınarak köleleştirilmesinin istenmesi ve onların ömür boyu köle olarak kullanılması gerektiği yönündeki ifadeler,[788] yabancıların daha alt tabaka insanlar olarak kabul edildiği izlenimi vermektedir.

Tevrat'taki bazı ifadeler ise diğer insanlara karşı daha ılımlı, aşağılayıcı olmayan tavırlara işaret etmektedir. Tevrat'ta göçmen kavramından ziyade İsrâiloğullarından olmayan anlamında yabancı kelimesi tercih edilir. Yerli, yabancı herkes için Rabbin aynı olduğu, [789] Rabbe küfredenin kim olursa olsun cezalandırılması gerektiğinden bahsedilir.[790] İsrâiloğullarının, içlerinde yaşayan yabancılara karşı bazı kuralları bulunur. Eğer bir yabancı İsrâiloğullarının Fısıh Bayramı'nı kutlamak isterse evindeki her erkeğin sünnet edilmesi kaydıyla bu bayramı kutlayabilir.[791] Bilmeden günah işleyen yerli-yabancı herkes için aynı kurallar geçerlidir.[792] Bilerek günah işleyen yerli-yabancı her vatandaş aynı cezaya çarptırılır ve halkın arasından çıkarılır.[793] Bu ifadeleri esas alan anlayış sahipleri Yahudilerin arasında yaşayan gayr-ı Yahudi unsurlara da yabancılara da düşmanca davranmayı tercih etmemiştir.

5.2. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

Hz. İsa'ya indirilen İncil, muharref de olsa günümüz dünyasında en çok bağlısı olan dinin kutsal kitabı olarak dezavantajlı bireyler açısından ortaya koyduğu ilkeler Hristiyanlığı benimseyen kimseler için önem arz etmektedir.

[788] Lev.25:44-46.
[789] Çık.12/49.
[790] Lev.24:16.
[791] Çık.12:48.
[792] Say.15:29.
[793] Say.15:30.

5.2.1. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Çocuklara Yaklaşım: Hristiyanlığın çocuklara yaklaşımında ilk günah meselesinin büyük bir önemi vardır. İncil'e göre yeni doğan her çocuk cennetten kovulmanın sebebi olan[794] aslî günahın nesilden nesile geçmesi sebebiyle günahkâr olarak dünyaya gelir.[795] İnsanın bu günahtan kurtulmasının yolu ise İsa'ya bağlanarak onunla bütünleşmesiyle mümkündür.[796] Bu sebeple her doğan çocuk vaftiz edilmelidir. Suyla vaftiz edilen çocuk adeta suda boğulacak ve İsa ile bütünleşmek için yeniden dirilecektir.[797] Hristiyanlığın vaftiz uygulaması tüm Hristiyan çocukları için geçerli olup erkek- kız ya da büyük-küçük evlat olma herhangi bir farklı uygulama gerektirmez.[798] Ancak ilk doğan erkek çocuğun Tanrı'ya adandığı ve kendisi için Tanrı'ya bedel olarak kurban sunulan bir varlık olarak[799] daha fazla değer gördüğü söylenebilir.

Hristiyanlığın kutsal kitabında çocuklar hakkında çeşitli sınıflamalardan bahsedilir. Bu sınıflandırmalarda annenin hür ya da köle olması belirleyici bir özellik olmuştur. Buna göre köle Hacer'den dünyaya gelen İsmail gibi köle olan çocuklar ile hür Sare'den dünyaya gelen İshak gibi hür çocukların olduğundan bahsedilir.[800] Bu ayrım dolaylı olarak çocuklar hakkında hür ya da kölenin çocuğu şeklinde bir sınıflandırma olduğuna işaret edebilir.

İncil'in ifadesine göre çocukların kendine has konuşma, düşünme ve davranış biçimleri vardır ve bu durum insanın yetişkinlikteki durumuyla aynı değildir.[801] Dolayısıyla gerekli olgunluğa ulaşamayan çocukların, düşünme tarzından davranışlarına kadar her halinde gelişmekte olma özelliği kendisini gösterir. Çocuklar aynı şekilde kendi haklarına sahip çıkma bağlamında özerk değildir. Eğer bir çocuğa miras kalmışsa, her şeye sahip olsa da

[794] Yar.1:3-24.
[795] Mehmet Katar, *Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslam'da Tevbe* (Ankara: Andaç Yayınları, 2003), 85.
[796] Rom.5:12-21.
[797] Çinpolat, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Çocuk Algısı,* 91.
[798] Çinpolat, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Çocuk Algısı,*102.
[799] Luk.2:23.
[800] Gal.4:23-25-29.
[801] 1Ko.13:11; 14:20.

büyüyene dek bir köle mesâbesindedir.[802] Neticede İncil'e göre asli günah nedeniyle her doğan çocuğun günahkâr olarak dünyaya gelmesi, çocukların ailelerinin hür ya da köle oluşu ve gelişimsel özellikleri dezavantajlı olmalarında belirleyici olmuştur.

(2) İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Kadınlara Yaklaşım: İncil'de Tanrı'nın tüm insanları ve ulusları tek bir insandan türettiği ve yeryüzüne yaydığından bahsedilir.[803] Âdem, ilk insan olup[804] insan bir erkek ve dişi olarak yaratılmıştır.[805] Kadının erkekten yaratılması gibi erkek de kadından dünyaya gelir. Dolayısıyla kadın ve erkek birbirinden bağımsız değildir.[806] Buna göre iki cins açısından yaratılıştan gelen bir eşitliğin varlığından söz edilebilir. Buna karşın kadın, (şeytan tarafından) aldatılan olarak, erkeğe öğretmeye ve ona egemen olmaya liyakatli değildir.[807] Kadının toplantılarda konuşması hoş karşılanmaz eğer bir şey öğrenmek için soru sorması gerekirse kocasına sorması gerekir.[808] Kutsal Kitap'ta tek eşlilik ön planda olup[809] kadın erkeğe bağımlı olmakla yükümlüdür.[810] Boşanmada erkek hak sahibidir.[811] İncil'de evlenmeyip bekâr bir hayat sürmek de tavsiye edilir.[812] Neticede İncil'de kadın için yaratılışta geçerli olan eşitlik, hayatın işleyişiyle ilgili durumlarda varlığını devam ettirememiştir.

İncil'de kadına biçilen ikincil rol, ortaçağ Hristiyan dünyasında kadının daha da aleyhine olacak şekilde evrilmiştir. Kadın ve evlilik öylesine kötülenmiştir ki Fransa'da 585 yılında tertip edilen Macon Konsilinde kadının ruhunun olup-olmadığı bile tartışma mevzuu yapılmıştır. İncil'e ve Tevrat'a dayandırıldığı söylenen bazı gerekçelere istinaden Avrupa'da cadılık suçlamasıyla birçok kadın öldürülmüştür.[813] Bu açıdan kutsal

[802] Gal.4:1.
[803] Elç.17:24-25.
[804] 1Ko.15:45-47.
[805] Mar.10:6; Mat.19:4.
[806] Kor.13:11-12.
[807] 1Ti.2/10-15.
[808] 1Ko.14:34-35.
[809] Gürer - Altıntaş, *Kutsal Kitaplarda Kadın*, 72.
[810] Ef.5:22.
[811] Yas.24:1-4.
[812] 1Ko.7:25-40
[813] Gürer - Altıntaş, *Kutsal Kitaplarda Kadın*, 80-81.

kitapların bazı hükümleri keyfi biçimde yorumlanması birçok kadının hayatına malolmuştur.

(3) İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Yaşlılara Yaklaşım: İncil'de insanın yaşlı kimselere kendi yakınlarına davrandığı gibi ihtimam ve saygı çerçevesinde davranması gerektiği vurgulanır. İnsanlara karşı muamelede genç erkeklere kardeş, yaşlı adamlara baba gibi hürmet edilmesi; genç kadınlara kız kardeş gibi temiz niyetle yaklaşılarak yaşlı kadınlara anne gibi davranılması[814] öğütlenir. Dolayısıyla yaşlıların toplumsal hayatın içinde var olarak dışlanmadan kabul göreceği bir ortam oluşturulması hedeflenir.

İncil'de Anna isimli yaşlı bir kadın peygamberin Allah'a itaat ve ibadetinden, tapınakta sürekli vakit geçirmesinden övgüyle bahsedilir.[815] Ayrıca İncil'de yaşlı kadınların saygıdeğer bir yaşam sürmesi son derece önemsenir.[816] Buna göre yaşlıların özellikle de yaşlı kadınların haysiyetlerinin korunmasına ihtimam gösterildiği söylenebilir.

İncil'in Vahiy bölümünde başlarına taç giymiş, beyaz kıyafetli yirmi dört ihtiyarın Tanrı'nın tahtının etrafındaki tahtlarda oturduklarından[817] ve saygı ve şükranla Tanrıya kulluk ettiklerinden bahsedilir.[818] Bu ifadeler, İncil'de ihtiyarlığın bilgelik ve dindarlıkla özdeşleştirildiği ve Tanrıya ulaşma anlamında insan tekâmülünün son seviyesi olarak görüldüğü izlenimini verir.

5.2.2. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Engellilere Yaklaşım

İncil'deki ifadelere göre o dönemde insanlar kişinin anne-babasının ya da kendisinin işlediği bir günah sebebiyle kör olduğuna inanmaktadır.[819] Hz. İsa bu iddiaları reddederek bu durumu ilâhî hikmete dayandırarak açıklar.[820] Fakat İncil'deki bazı bölümler bu yaklaşımın aksi yönde engellilik gibi durumların kişinin kendi günahının sonucu olduğu

[814] 1Ti.5:1
[815] Luk.2:36.
[816] Tit.2:3.
[817] Va.4:4.
[818] Va.4:9;5:8;11:16.
[819] Yuh.9:2.
[820] Yuh.9:3.

yönündedir. İncil'de anlatılan bir hikâyeye göre Hz. İsa otuz sekiz yıldır kötürüm olan bir adamın iyileşmesine vesile olmuştur. Hz. İsa'nın adama tavsiyesi bir daha günah işlememesi ve bu sebeple başına kötü bir şey gelmemesi yönündedir.[821]

İncil'de bazen körlüğün mecâzî boyutuna vurgu yapılır; insanın içindeki karanlığın körlüğe neden olduğundan bahsedilir. [822] Benzer şekilde doğru düşünme yetisini kullanamama anlamında zihinlerin körlüğü gündeme getirilir.[823] Bazı İncil ifadelerinde kendini müstağni gören zengin kimsenin zavallı, acınacak durumda, yoksul, kör ve çıplak olduğu belirtilir.[824] Bu ifadelerde bir anlamda kendini zengin gören kimsenin aslında ihtiyaç sahibi kimse gibi olduğunu söylense de bahsi geçen engellilik durumlarının acınası özelliğini de vurgu yapılmış gibidir.

İncil'deki bazı ifadeler körlük anlamında engelli olmanın ilâhî bir ceza olduğundan bahseder.[825] Özellikle dilsizliğin cinlenme sonucunda oluştuğu kanaati bulunur.[826] Sağır ve dilsizlerin içine kötü bir ruhun girdiğinden[827] bahsedilmesi sebebiyle engellilik bir açıdan kötü ruhların insana tesir etmesiyle özdeşleştirilir. İncil'deki bazı ifadelere göre ise kötürüm olma, körlük, çolak olma, dilsizlik gibi durumların hastalık kategorisinde kabul edildiği görülür.[828]

Tevrat, Zebur ve İncillerin yazıldığı dönemler dikkate alındığında toplum genelinde engelliler horlanıp aşağılanmıştır. Onların da bu durumu kabullendiği göze çarpar. Engelliler toplumdan dışlanmış olup aynı zamanda yoksullukla mücadele etmek zorundadır. Geçimlerini dilencilikle sağlayan engelliler,[829] kölelerden bile daha aşağıda bir toplumsal sınıf olarak kabul edilir. Engelli doğmanın ana babanın günahından kaynaklandığına inanılır. Bunun yanında engelli olmasa o kişinin çok kötü ve kâfir olacağına inanılmış veya engelliliğin gelecekte işlenecek bir günahın kefâreti olduğu

[821] Yuh.5:1-14.
[822] 1Yu.2:11.
[823] 2Ko.4:4.
[824] Va.3:17.
[825] Elç.13:11.
[826] Mat.9:32, 12:22; Luk.11:14.
[827] Mark.9:25.
[828] Mat.15:30
[829] Mat.20:29-34; Mar.10:49; Luk.18:35-43.

düşünülmüştür. Engellinin engelinin ortadan kaldırılmasına dini inançların önceliği olmakla birlikte şifalı sular ve çamur tedavi aracı olarak kullanılmıştır.[830]

Körler ve toplumdaki zayıf bireylere karşı anlayışın değişmesi Hristiyanlığın iyice yayılması ile mümkün olmuştur. Hristiyanlık hem sakat ve zayıflara merhamet gösterilmesini telkin etmiş hem de kilise onların hâmisi olmuştur. Kilise, daha çok sadaka türü bağışlarla bu kimselerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Sonraları fakir ve sakatları mabet kapılarından uzaklaştırarak daha ciddi yardım ve bakım hizmeti verebilmek için misafirhaneler kurulmuştur. Zamanla bu misafirhanelerin sayısı artmış ve ihtiyaç sahipleri için barınma işlevi de yerine getirmiştir. Dinsel kurum olarak manastırlar da sakat ve yoksulların hizmete gördüğü kurumlardan biridir. Bu kurumlarda eğitim-öğretim ve beceri kazandırma-istihdam işlevinden ziyade hayırseverlik anlayışı hakim olmuştur.[831] Sakat ve yoksullara yönelik tahsil hakkı ve kanuni hakların tanınması için herhangi bir çalışma yapılması yoluna gidilmemiştir.[832] Dolayısıyla Hristiyan anlayışında engellilere yönelik zamanla bir yumuşama meydana geldiği söylenebilir.

5.2.3. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Yoksullara Yaklaşım

Hristiyanlıkta Tanrı olarak kabul edilen İsa Mesih'in kendi halkı zengin olsun diye yoksulluğu tercih ettiğine inanılır.[833] Dolayısıyla yoksulluk bir bakıma yüce gönüllü kimselerin başkalarının hayrı için seçtiği bir riyâzete benzetilir. Bunun yanı sıra İncil'de Tanrı'nın yoksul kimseleri imanda zenginleşmek ve kendi egemenliğinin mirasçıları olmak üzere seçmiş olmasından[834] bahsedilerek yoksulluğun ilâhî açıdan fazilet olarak kabul edildiğine işaret edilir.

Hristiyanlıkta yoksul kimselerin ihtiyaçları daha çok bağış-sadaka türü yardımlarla karşılanır. İncil'de kutsal topraklardaki yoksullar için yardım toplandığı anlatılır.[835]

---

[830] Albayrak vd., *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*, 28-29.
[831] Enç. *Körler-Ruhbilim, Eğitim ve Öğrenimleri*, 6-8.
[832] Okuturlar, *Özel Eğitim,*104.
[833] 2Ko.8:9.
[834] Yak.2:5.
[835] Rom.15:26.

Yoksul olduğu halde cömertlik yapmak önemli bir fazilet olarak kabul edilir. İncil'de yardım kutusuna yardım atan insanlar içinde en fazla yoksul ve dul bir kadının yardımda bulunmasından övgüyle bahsedilir.[836]

İncil'de iyi giyimli zengin kimselerin toplum içinde baş köşede ağırlanması, yoksul ve giyimi yeterince gösterişli olmayan kimselerin dikkate alınmaması, kötü hakimlerin davranışı gibi görülür.[837] Buna göre bazı kimselerin pratikte yoksullara karşı dışlayıcı bir tutum benimsemeleri İncil'de kınama mevzuu yapılmıştır.

5.2.4. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Kölelere Yaklaşım

İncil'de köle ya da özgür olsun tüm insanların yaptığının karşılığını alacağı inancı bulunur.[838] Yasaların doğrular için değil, anne-babasını öldürenler, katiller, fuhuş yapanlar, köle tüccarları gibi sağlam öğretiye karşı olanlar için konulduğundan bahsedilir.[839] Bu bağlamda köle tüccarı olan kimselere suçlu gözüyle bakıldığı söylenebilir.

İncil'de köleliğin varlığı tarihi bir olgu olmasının yanı sıra Hz. İsa üzerinden yapılan bir benzetmeyle adeta kabul edilmiş bir durumdur. Aziz Pavlus'un yazdığı bir mektupta Efes halkına Hz. İsa'ya itaat ettikleri şekilde efendilerine de itaati emrettiği görülür.[840] Ancak Hristiyan öğretilerindeki idealler her zaman pratik hayatta karşılık bulamamıştır. Bu açıdan kölelerin hürler gibi temel insanî haklara sahip kimseler olduklarını söylemek mümkün değildir. Kölelerin, efendilerinin işlerini yerine getirirken efendisi veya başkaları tarafından şiddete uğraması son derece doğal olup bazen dövülmüşler bazen de yaralanmışlardır.[841] Kölelerin öldürülmesine aldıran da olmamıştır.[842] Köle kızlar,

[836] Mar.12:43.
[837] Yak.2:2.
[838] Ef.6:8.
[839] 1Ti.1:9.
[840] Ef.6:5-9.
[841] Mar.12:4; Luk.20:10-11.
[842] Mar.12:5.

efendilerine para kazandırmak için falcılık gibi işler yapmıştır.[843] Dolayısıyla kölelerin maddî ve manevî anlamda dezavantajlılıkları sosyal hayatta devam etmiştir.

5.2.5. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Suçlulara/Günahkârlara Yaklaşım

İncil öğretilerine göre günah, Tanrı'nın iradesine ve isteklerine aykırı davranmak olarak kabul edilir. Günahların ortak niteliklerinden olmak üzere Tanrı'dan ayrı kalmak,[844] Tanrı-insan ilişkisinin zedelenmesi,[845] ve Tanrı'nın sözüne itaat etmeyip bütün günahların (kötü düşünceler, cinayet, zina, fuhuş, hırsızlık, yalan yere tanıklık ve iftira gibi) insanın içinden kaynaklanması gösterilir.[846] Hakikatte günah Tanrı'nın arzusuna muhalif davranmak olup bu şekilde davranan kimseye günahkâr denir. Hristiyanlıkta çoğunluğun anlayışına göre günah Tanrı'ya karşı gelmek, ondan uzaklaşmak anlamında olup insanın zayıflığının sonucu meydana gelir. Bazılarına göre ise günah işleme olgusunda cehalet etkili olup ancak günah işlendiğinde insan bilinci bunun farkına varabilir.[847]Dolayısıyla İncil'de günahın kaynağı olarak, insanın arzularına tâbi olarak Tanrı'nın iradesine aykırı davranması, niyetin fasit olması ve insanın fıtratındaki zayıflıklara işaret edilir. Neticede harici etkenlerin de devreye girmesiyle günahın ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelir.[848]

Hristiyanlık'ta günahı; konu ve içeriğine göre çeşitli şekillerde tasnif etmek mümkündür. Bu bağlamda Tanrıya, kişinin kendisine ve yakınlarına karşı işlenmesine göre; bedeni ve ruhi olmasına göre ve düşünce, söz ve davranışlarla irtibatına göre farklı günah türlerinden bahsedilebilir. Ancak Hristiyan teolojisinde genel olarak günahlar, fiilî günah ve aslî günah olmak üzere ikiye ayrılır.[849]

Fiilî günah; insanın irade ve isteğiyle yaptığı ve bundan dolayı sorumlu olduğu amellerle ilgili olup insanın doğduğu esnada bulunmayan günahlardır. Bu günahlar Tanrı'nın

---

[843] Elç.16:16.
[844] Luk.15:11-32.
[845] Mat.1:21-9:10-13; Mar.2:15-17; Luk.1:77,7:34-37.
[846] Mat.15:19-20.
[847] Rom.1:16.
[848] Ferruh Kahraman, *İtikadi Açıdan Hristiyanlık ve İslamiyet'te Günah* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 33.
[849] Kahraman, *İtikadi Açıdan Hristiyanlık ve İslamiyet'te Günah*, 33-34.

yasalarını ve tabii düzenini çiğneme sonucu meydana gelir. Fiilî günahlar kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Ölümcül günah, büyük günahları ifade eden bu kavram, Tanrı'nın koyduğu yasaları çiğnemeyi, insanın gönlünde Tanrı sevgisini azaltarak ondan uzaklaşmayı ifade eder.[850] Hz. İsa'nın on emir şeklinde zikrettiği bu günahlar; adam öldürmek, zina yapmak, hırsızlık yapmak, yalancı şahitlik etmek, haksızlık-zulüm yapmak ve ana-babaya hürmetsizlik etmek,[851] Tanrı'nın adının boşuna ağzına almak,[852] şirk koşmak,[853] Cumartesi yasaklarını çiğnemek,[854] komşuya karşı tamahkarlık etmek[855] şeklinde ifade edilmiştir. Ölüme götürmeyen günah ise küçük günah mesâbesinde olup affedilmesi mümkün olan günahları ifade eder. Daha çok ahlâkî ilkelere aykırı davranma sonucu meydana gelen hafif günahlar anlamında kullanılır.[856]

Aslî Günah; Âdem'in cennetten çıkarılmasına neden olan suçtur. Bu suç-günah nesilden nesile aktarılır ve her insan bu suçu taşır. Hz. İsa insanoğlunu bu suçtan kurtarmıştır. Yine de her çocuk vaftiz olmadıkça suçlu olarak kabul edilir.[857] İncil'e göre suç ve günah yakın anlamlı ifadelerdir. Hristiyan teolojisinde özellikle aslî günah kavramı dikkate değerdir. Hiçbir suçu-günahı olmasa da her çocuk bu günahla dünyaya gelir. Dolayısıyla herkes, işlemediği bir suçun günahından sorumlu gibidir.

5.2.6. İncil Ekseninde Hristiyanlıkta Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım

İncil, yabancılığı yerinden yurdundan uzak olmak anlamında değil, insanın düşüncelerinde Tanrıya uzak olması olarak kabul eder.[858] İncil'e göre insan nefsi, insana karşı mücadele eder, nefsin tutkularından kaçınmak gerekir çünkü insan dünya hayatında

[850] Kahraman, *İtikadi Açıdan Hristiyanlık ve İslamiyet'te Günah*, 35-36.
[851] Çık.20:12-16.
[852] Çık.20:7.
[853] Çık.20:3-5.
[854] Çık.20:8-10.
[855] Çık.20:17.
[856] Kahraman, *İtikadi Açıdan Hristiyanlık ve İslamiyet'te Günah*, 37.
[857] Rom.5:12-21
[858] Kol.1:21.

sadece bir yabancıdır.[859] Yabancılık bir nevi özüne olan uzaklık ve asıl yakın olunması gereken Tanrı'dan ayrı düşmek anlamında manevî bir yabancılıktır.

İncil'de yabancı ifadesi bazen de topluma sonradan dahil olan kimseler için kullanılır. İnsanlara karşı davranışlarında, yabancı olduğu halde kardeş kabul edilen insanlara içten davranmak övülmüştür.[860] Bu ifadelere göre özellikle kardeş vasfı ile nitelendirilen kimselere (bir anlamda anlaşma yapılan yabancı insan ya da toplumlara) karşı samimi davranmanın fazilet olduğu söylenebilir.

6. Câhiliye Döneminde Dezavantajlı Bireylere Yaklaşım

Câhiliye Dönemi İslamiyet gelmeden önce Arapların yaşadığı devrin adıdır. Câhiliye, ilmin zıddı olan *c-h-l* kökünden türemiş olup[861] birşeye, bulunduğu hale muhalif olacak şekilde inanmaktır.[862] Râgıb el-İsfahânî (ö. V.yy./XI.yy.'ın ilk çeyreği/) bu anlamların yanı sıra üçüncü bir anlamdan bahsetmektedir. Buna göre sahih ya da fasit bir itikattan ötürü birşeyi hakikatine muhalif bir şekilde yapmak da cehalettir.[863] Câhiliye Dönemi isimlendirmesi de ilk etapta bilgisizlik çağı anlamında olup İslamiyet'ten önceki fetret devrine bu isim verilmektedir.[864] Fakat *chl* kökünün anlam çerçevesinde birincil olarak cahil azgın, sabırsız, arzularının esiri olmak, şiddet taraftarı olmak gibi anlamlar bulunmaktadır. Dolayısıyla Câhiliye bilgisizlikten ziyade bildiği halde nefsinin kötü isteklerinin peşinden sürüklenerek hareket etmek anlamını içermektedir.[865]

---

[859] 1Pe.2:11.
[860] 3Yu.1:5.
[861] Halil b. Ahmed, ''chl'', 1/270; Cevherî, ''chl'', 4/1663; Firûzâbâdî, ''chl'', 980; Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem ibn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), ''chl'', 11/129.
[862] Ali b. Muhammed Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât,* thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadile, t.y.), ''chl'', 72.
[863] Ebû'l-Kasım Huseyn b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an,* thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire: el-Bâbî el-Halebî, 1961), ''chl'', 102.
[864] Halil b. Ahmed, ''chl'', 1/270; İbn Manzûr, ''chl'', 11/130.
[865] Adem Apak, ''Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyo- Kültürel Ortam'', *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.) Milletlerarası İlmi Toplantı (2010: İstanbul),* ed. Ahmed Kavas (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011), 73-74.

Câhiliye kavramı gerek Kur'an[866] gerekse hadislerde İslam'dan önceki inanç, tutum ve davranışları İslamî olanlardan ayırt etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla Câhiliye yaşanmış bitmiş bir süreçten ziyade bir kültürü temsil etmektedir.[867] Bu dönemin Câhiliye şeklinde isimlendirilmesinde Arapların din ve toplumsal alandaki bazı bozuk inanç ve adetlerinin etkisi vardır.[868] Toplumda mevcut olan durumun adalet, akl-ı selim ve sağduyuya aykırı uygulamalar içermesi; ilkellik (bedevilik), zulüm ve insanlık dışı kabullerin bir yaşam tarzına dönüşmesi nedeniyle bu döneme Câhiliye adı verilmiştir.[869] Dolayısıyla Câhiliye inanç, ahlak ve yaşam tarzındaki bozulmaların bütününe verilen isimdir.

6.1. Câhiliye Döneminde Çocuklara, Kadınlara ve Yaşlılara Yaklaşım

(1) Câhiliye Döneminde Çocuklara Yaklaşım: Câhiliye Döneminde Arapların erkek çocuklarına sevgi ve şefkatle muamele ettikleri bilinir. Araplardan sadece bir kısım zayıf ve fakir kimseler, çocuklarını öldürmüştür.[870] Câhiliye Döneminde çocukların öldürülme sebebi Kur'an-ı Kerim'de fakirlik korkusuyla izah edilir.[871] Câhiliye müşriklerine, çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösteren ortakları (yani insan ve cin şeytantarı ya da put bakıcıları) olup bu hem kendilerini mahvetmeleri hem de dinlerini karıştırıp bozmaları içindir.[872] Bahsi geçen ayetlerde yaşam hakkının çiğnenmesinde kız-erkek çocuk ayrımından bahsedilmemiştir. Bu bağlamda maddî ve sosyal endişelerle çocukların öldürülmesi sapkın bir anlayış olarak Kur'an'da şiddetle tenkit edilmiş ve yapılan uygulamalar yasaklanmıştır.[873]

Bu dönemle ilgili olarak özellikle kız çocuklarına değer verilmediğine işaret eden ayetler de vardır. İslam öncesinde kız çocuklarını değersiz kabul edip onları Allah'a lâyık gören, erkekleri ise kendileri için ayıran Câhiliye anlayışı *"Onlar, kızları Allah'a nispet*

[866] Âl-i İmrân 3/45; el-Mâide 5/50; el-Ahzâb 333/33; el-Fetih 48/26.
[867] Apak, ''Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyo-Kültürel Ortam'', 82.
[868] Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, t.y.), 99.
[869] Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 75.
[870] Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai*, 1/57.
[871] el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31.
[872] el-En'âm 6/137.
[873] Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları,* 284. (el-En'âm 6/140; et-Tekvir 81/8-9; el-İsrâ 17/31.)

ediyorlar -ki Allah bundan uzaktır- sevip istedikleri erkekleri ise kendilerine"[874] ayetinde dile getirilir. Erkek olarak dünyaya gelmediği için adeta suçlu muamelesi gören kız çocuğu, değersizliği ve aile için yüz kızartıcı kabul edilmesi sebebiyle öldürülmesinde sakınca olmayan bir varlıktır.[875] Kur'an'da kız çocuğu sahibi olan kişinin öfkeden yüzünün simsiyah kesildiği, kavminden utandığı ve kız çocuğu sahibi olmanın verdiği aşağılık duygusuyla yaşamak ile onu toprağa gömmek arasında gidip geldiğinden bahsedilir.[876] Câhiliye Döneminde kız çocukları, erkek gibi savaşamaz, geçim darlığına neden olur, ailenin namus ve şerefine halel getirir düşüncesiyle utanç vesilesi olarak görülmüştür.[877] Zira birçok toplumda kız çocuğunun namusla özdeşleştiği görülür.

Câhiliye Döneminde çocukların maruz kaldığı dezavantajlardan en çok etkilenenler arasında yetimler bulunur. Bu dönemde babasını kaybeden yetim çocuklara karşı yapılan haksızlıklar olağan hale gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yetim kızların haklarına riayet edilmesi emrinin[878] altında bu haksızlıklar vardır. Câhiliye Arapları genel olarak yetim kızları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Bu bağlamda bir kimse velîsi olduğu yetim kız çocuğu güzelse onunla evlenmiş, bu şekilde malına ortak olmuş; eğer güzelliğini beğenmediyse evlenmesine engel olarak yine onun malına el koyma yoluna gitmiştir.[879] Câhiliye Devrinde kadınlara mirastan pay verilmediği gibi kız çocuklarına ve genel anlamda çocuklara herhangi bir hak verilmemiştir.[880] Dolayısıyla çocukların özellikle de kız çocuğu ise hayat hakkının çiğnenmesi başta olmak üzere ciddi haksızlıklara uğradıklarını söylemek mümkündür.

(2) Câhiliye Döneminde Kadınlara Yaklaşım: Arap aile yapısında mutlak hâkim erkektir. Zorlu çöl şartlarında yaşayan ve sık sık çıkan savaşlarla uğraşmak zorunda kalan Araplar için erkek gücü oldukça önemlidir. Arapların nesep bakımından en geniş aile efradını

[874] en-Nahl 16/57. (bkz. ez-Zuhruf 43/17; et-Tûr 52/39; en-Necm 53/21-22)
[875] Apak, ''Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyo- Kültürel Ortam'', 91.
[876] en-Nahl 16/58-59; ez-Zuhruf 43/17.
[877] Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb: Tefsiru'l-Kebir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 20/56; Süleyman Ateş, *İslam'da Kadın Hakları* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), 11.
[878] en-Nisâ 4/127.
[879] Ateş, *İslam'da Kadın Hakları,* 25; Köse, *İslam Hukukuna Giriş,* 80.
[880] Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib b. Ümeyye b. Amr el-Haşimi el-Bağdadi, *Kitabu'l-Muhabber* (Beyrut: Darû'l'l-Afakil Edebiye), 324; Ateş, *İslam'da Kadın Hakları,* 25.

ifade eden kabile için savaşçı olmayan kadınların pek önemi yoktur. Kadın sadece erkek bir çocuk dünyaya getirdiği zaman sosyal hayatta değer görmüştür.[881] Çocuk dünyaya getirmeyen bir kadın ailenin parçası sayılmamış, vefat edince kocasına başsağlığı dilenmemiştir. Bunun yanında çocuksuz kadının diyet ödemesi gerekse eşi değil kadının ailesi bunu ödemekle yükümlü tutulmuştur.[882]

İslam öncesi dönemde kadın bizzat bir varlık olarak değil de erkeğin kendisinden istifade edeceği bir varlık olarak kabul edilmiştir. Câhiliye Devrinde kadınların hakları erkeklerin istek ve keyiflerine bırakılmıştır. Kadının eşini seçme hürriyeti yoktur. Çok evliliğin belli bir sınırı olmadığı için kadının kendisini güvende hissetmesi mümkün değildir. Sadece Arapların ileri gelenleri evlilik hususunda kızlarının fikrini almıştır. Kız çocukları uğursuzluk vesilesi olarak algılanmış; erkek gibi savaşmadığı için ailenin namus ve şerefini koruyamayacağı düşünülmüştür.[883] Genel olarak bir değer görmeyen kadın, çeşitli hakaretlere de maruz kalmıştır.[884]

Kadının değer verilmeyen konumu edebi eserlerde de kendisini gösterir, Câhiliye Arap şiirinde kadın acizlik ve zayıflık sembolü olarak görülür.[885] Kız çocukları ve kadınların varlıklarından genel olarak utanç duyulur.[886] Câhiliye Döneminde insanî olarak erkeklerden daha aşağıda bir konumda olan kadın mirastan pay alamamış,[887] babası ölen bir çocuğu üzerinde velayet hakkı iddia edememiştir.[888]

Evlilik ve boşanma ile ilgili Câhiliye Arapları bazı kaidelere riayet eder. Evlilikte denklik aranır; baba, erkek kardeş amca gibi ailenin erkek büyüklerinden evlenilmek istenen kız istenir ve nikâh için bir mehir belirlenir.[889] Ancak Câhiliye Döneminde evlilik yapılırken insanlar genellikle kadınlara mehirlerini vermemek ya da eksik vermek suretiyle

[881] Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 4/24; Apak, ‘‘Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Gönderildiği Sosyo-Kültürel Ortam’’, 90.
[882] Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 129.
[883] Sibâî, ‘‘Tarih Boyunca Kadın Haklarının Gelişimi ve Müslüman Kadının Hukuku’’, 1/23.
[884] Mehmet Şeker, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 77.
[885] Harun Öğmüş, *Câhiliye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 186.
[886] Çelik, *İslam’da Sosyal Hizmet-Hz. Peygamber Dönemi,* 263.
[887] Murat Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem-Câhiliye Kültürü* (Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2002), 160.
[888] İbn Habib, *Kitabu’l-Muhabber*, 324; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 5/565-567
[889] Şehristanî, *el-Milel ve’n-Nihal,* 2/245; İbn Habib, *Kitabu’l-Muhabber,* 310.

kadınlara zulmetmiştir.[890] Nikâh normal şekilde gerçekleştiği gibi gayr-ı ahlâkî bazı şekillerde de yapılmıştır. Erkeğin izin vereceği bir kimseden çocuk sahibi olması için eşini başka biriyle nikâhlaması şeklinde gerçekleştirilen istibdâ nikâhı[891] bunlardan biridir. Yine bir kadının on kişiden az olmak kaydıyla fazlaca kimseyle evlenmesi yani müşterek nikâh,[892] erkeklerin eşlerini değiştirmek suretiyle yaptıkları bedel nikâhı, hür kadının zina yapmamak için metres hayatına razı olarak gerçekleştirdiği hıdn nikâhı, iki erkeğin mehirsiz olarak birbirlerinin yakını ya da velîsi oldukları kızlarla evlenmeleri yani şigâr nikâhı,[893] geçici evlilik anlamındaki mut'a nikâhı[894] uygulanan evlilik şekilleridir. Câhiliye Döneminde insanlar ölen babalarının eşleriyle de evlenebilmiştir.[895] Bu onların evlilikle ilgili yaptığı en çirkin iştir. Ölen kimsenin en büyük oğlu elbisesini babasının eşinin üzerine atarak kadının nikâhı üzerinde hak sahibi olmuştur. Büyük erkek evlat buna tevessül etmezse kardeşlerinden biri belli bir mehir karşılığında dul kalan eşle evlenebilmiştir.[896] Dolayısıyla kadın mal gibi miras olarak kalmış, buna ilaveten çok eşlilikte sınır tanınmamıştır.[897]

Câhiliye Dönemin de evlilik çoğunlukla kadının ailesinin onayı alınarak yapılmıştır. Ancak boşanma mutlak anlamda erkeğe ait bir haktır.[898] Kadının eşinden boşanması (toplumda saygın bir konumu olup, boşama hakkı da elde edenler hariç) ancak eşine belli bir miktar mal vermekle mümkündür ki buna hul' boşanması denilir.[899] Adl boşanması denilen bir boşama çeşidi daha vardır ki Câhiliye erkeği eşiyle nikâhını sürdürmekle beraber evlilik münasebetinde bulunmaz. Ne hanımını boşar ne de başka biriyle evlilik yapmasına olanak verir. Ekseriyetle bu davranışın amacı kadını boşanma karşılığında bir miktar mal ya da para vermeye zorlamaktan ibaretti.[900]

---

[890] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/200.
[891] Buhârî, ''Nikâh'', 33; Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem-Câhiliye Kültürü*, 216.
[892] Buhârî, ''Nikâh'', 36.
[893] Buhârî, ''Nikâh'', 28; Müslim, ''Nikâh'', 57.
[894] Buhârî, ''Nikâh'', 36, Müslim, ''Nikâh'', 11.
[895] Buhârî, ''Nikâh'', 36, Müslim, ''Nikâh'', 11.
[896] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 2/245; İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber,* 325-326.
[897] İmam Şibli, *Asr-ı Saâdet,* çev. Ahmet Karataş (İstanbul: Timaş Yayınları, 2002), 1/40.
[898] İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber,* 309; Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 5/548; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai* (Beyrut: Dâru'l Cîl, 1991), 1/56-57.
[899] Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai*, 1/57.
[900] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/90.

Kadınların aleyhine olan zıhâr ve îlâ gibi uygulamalar[901] sebebiyle kadınlar, aile ve toplumda daha da dezavantajlı konuma gelmiştir. Zıhâr, erkeğin eşini, annesinin sırtına benzetmesi,[902] bir kimsenin hanımını, nesep veya süt hısımlığı yönünden kendisine mahrem olan annesi, kızı veya kız kardeşine benzetmesi, onunla tabir etmesi, bakması kendisine haram olan vücudunun belli bir uzvuyla benzerlik kurması şeklinde tanımlanır.[903] Bu şekilde benzerlik kurmak, fiilî olarak evliliği sona ermesine sebep olurken, nikâh şeklen devam etmektedir.

İlâ ise erkeğin belli bir süre hanımıyla evlilik münasebeti kurmamaya yemin etmesi anlamına gelmektedir.[904] Bu durum uzun bir süreyi kapsayabileceği gibi ebediyen de olabilir. İlâda maksat kadını zarara uğratmaktan ibarettir. Bu dönemde ayrıca erkeğin eşini iffetsizlikle suçlama durumuyla da karşılaşılır. Câhiliye Devrinde adam eşine zina isnad eder ve aralarında tartışma çıkarsa kâhine başvurulur[905] ve onun vereceği karara göre hareket edilir.

Kadınlarla ilgili bu olumsuz uygulamalara rağmen Câhiliye Devrinde kadınların şerefini korumak için savaşlar da yapılmıştır. Arap kabileleri arasında yapılan baskınlarda kadın ve kız çocukların esir edilmesi ve kötü muameleye uğraması silinmez bir leke olarak kabul edilmiştir. Savaşlarda özellikle güzel kadınlar ordunun arkasında bulunarak savaşçıları motive etmiştir.[906] Nitekim savaşlarda düşman tarafından yakalanan kadınların insanlık dışı muamelelere maruz kaldığına dair bilgilere rastlanır. Bu bağlamda savaşlarda ele geçirilen kadınların karnının yarıldığı ve çocukların öldürüldüğü durumlarla karşılaşılmıştır.[907] Câhiliye Devrinde haklar bağlamında birçok olumsuzluğa maruz kalan kadınların, asil ve varlıklı bir aileden gelmediği sürece ailede ve toplumda bir değer ifade etmesi mümkün olmamıştır.

[901] Köse, *İslam Hukukuna Giriş,* 75-77.
[902] Râgıb el-İsfahânî, ‘‘zhr’’, 318.
[903] Cürcânî, ‘‘zhr’’, 122.
[904] Cürcânî, ‘‘eyl’’, 37.
[905] Dıhlevî, *Hüccetüllahi’l-Baliğa,* 2/217.
[906] Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem- Câhiliye Kültürü,* 137, 139.
[907] İmam Şibli, *Asr-ı Saâdet*, 1/40.

(3) Câhiliye Döneminde Yaşlılara Yaklaşım: Câhiliye Döneminde toplumsal konuların görüşülmesi suretiyle karar alınan Şûra sistemine büyük önem verilmiştir. Şûra genellikle Kureyş kollarının ileri gelenlerinin toplandığı Dâru'n-Nedve'de bir araya gelerek istişarede bulunur. Dâru'n Nedve'ye öncelikli olarak zengin, nüfuzlu kimseler üye olabilir. Üyeliğin bir diğer şartı bazı istisnaları olmakla beraber kırk yaşını geçmiş olmaktır.[908] Bu durumda Câhiliye Devrinde yönetim ve karar alma kademesinde olabilmek için zenginlik ve nüfuzun yanı sıra belli bir olgunluğa sahip olmanın gerektiği anlaşılır.[909] Zira kabile içinde yaşça büyük, nüfuzu fazla, malca zengin olan kimseler kabile reisi olarak seçilir. Kabilenin lideri konumundaki şeyh mutlak otorite olmaktan ziyade gerekli durumlarda görüşüne başvurulan ileri gelenlerden bir kimsedir.[910]

Arap toplumu aynı atadan gelenlerin oluşturduğu kabile temeli üzerine inşa edilmiştir. Zamanla dışardan katılımlarla genişlese de kabilede ayrıcalıklı konuma sahip olanlar aynı atadan gelenlerdir.[911] Bu bağlamda Câhiliye kültürü, atalara ve babalara saygı temeli üzerine kurulmuş olup bazı durumlarda atalar, tapma derecesine yükseltilmiştir.[912] Ailede ataların gelenek-göreneklerine sıkı sıkıya bağlılık vardır. Ataların şerefiyle yani haseple övünmek son derece yaygındır. Atalarının saygınlıklarını kendileri için bir erdem olarak kabul etmişlerdir. Bu davranışlarının temelinde kendi kavmiyle ilgili değerli unsurları sahiplenme vardır.[913]

Cenaze törenlerinde ölen kimsenin yakın akrabasının en büyüğünün-yaşlısının cenaze defninden sonra Tanrı rahmet etsin şeklinde dua etmesi[914] yaşlılara hürmet edildiğine ve yaşlıların duasının daha makbul olduğuna inanıldığına işaret eder mahiyettedir.

Genel anlamda o dönemde atalara hürmet etme geleneği olsa da yaşlıların gördüğü değerin nüfuz sahibi olma ve kavmi için yararlılık gösterebilmeyle yakından ilişkili

---

908 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/47; Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafî ve'l-İctimai*, 1/43.
909 Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 1/18.
910 Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafî ve'l-İctimai*, 1/46-47.
911 Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 1/44.
912 Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi,* çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 76.
913 Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1997), 95.
914 Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 125.

olduğu söylenebilir. Bu nedenle kız çocukları, kadınlar, eli silah tutmayan erkek çocuklar gibi savaşa katılamayan yaşlılara mirastan pay verilmemiştir.[915] Dolayısıyla yaşlıların mutlak anlamda değer gördüklerini söylemek oldukça zordur.

6.2. Câhiliye Döneminde Engellilere ve Hastalara Yaklaşım

İslam öncesi Câhiliye Döneminde hasta ve engelliler küçümsenip horlanmış ve onlara karşı ilgisiz davranılmıştır. Hatta Araplardan bazı kimseler, Hz. Peygamber gönderilmeden önce engellilerle birlikte yemek dahi yememiştir. Engellilere reva görülen bu gayr-ı insanî muamele yalnız o günün Arap toplumuna has bir özellik olmayıp dünyanın birçok yerinde engellilere karşı daha incitici davranışlar da sergilenmiştir.[916]

Câhiliye Döneminde özellikle Mekke aristokrasisi sosyal statüsü düşük olan fakirleri, zayıfları (engelliler, köleler yetimler, düşkünler) küçümseyerek dışlamış ve onlarla bir arada bulunmak istememiştir.[917] Bu alışkanlıklarına son derece bağlı olan Mekke ileri gelenleri Hz. Peygamberle görüştüklerinde dahi bu kimselerin aynı ortamda bulunmasından rahatsızlık duymuş, bu kimseleri yanından uzaklaştırmasını talep etmişlerdir.[918] En'âm Sûresinde bu durumdan *"O halde, Rablerinin rızasını isteyerek, sabah akşam O'na yalvaranları (n hiçbirini) yanından kovma,''* [919] ifadesiyle bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra Câhiliye Döneminde Araplardan bazıları engelli ve hastalarla aynı sofrayı paylaşmaktan imtina etmiştir. Genellikle kendini üstün gören zengin ve nüfuzlu kimseler, toplumdaki zayıf, düşkün, hasta ve engellilere karşı bu vb. tutumlarıyla onlardan duydukları rahatsızlıkları dışa vurmuştur.[920]

---

[915] Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem Câhiliye Kültürü,* 160; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi,* çev. SalihTuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 2/942.
[916] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubi, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an,* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r Risale, 2006), 15/346.
[917] Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* thk. Ahmed Ferid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003)*,* 1/348.
[918] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 12/246; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3/1941.
[919] el-En'âm 6/52.
[920] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/447-449; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/36-37.

Hasta ve engellilere yönelik olumsuz tutumlarına yanı sıra İslam öncesi Arabistan yarımadasında hastalıkların tedavisinde bazı usûllere riayet edilmiştir. Bunlar arasında kahinlerin okuyup üflemesi, sihir, mabetlerde dua edip kurban adamak gibi yöntemler bulunur. Diğer taraftan ilaçla tedavi ile bal gibi şifalı bazı besinler, bitki ve karışımlardan da istifade edilmiştir. Tedavide hacamat, ateşle yaraların dağlanması gibi yöntemler de kullanılmıştır. Gözdeki şaşılığın tedavisinde değirmen taşına bakmanın faydalı olacağı düşünülmüştür.[921] Bazı hastalıklar ve engellik durumları için tedavi yöntemleri uygulansa da Câhiliye Döneminde engellilere karşı sergileyen dışlayıcı tutum ve davranışlar, onların en azından insan olma anlamında değer görmediklerinin göstergesidir.

6.3. Câhiliye Döneminde Yoksullara Yaklaşım

İslam öncesi Arap toplumunda servet elde etme hususunda bir eğilimin olduğu göze çarpar. Kur'an'da sık sık yetim çocukların haklarının gözetilmesi gereğinin vurgulanması mala-mülke olan düşkünlüğün bazı kimselerde aşırıya kaçtığının göstergesidir.[922] Dolayısıyla o dönemde zenginlik tutkusu kadar yoksulluk da bir realitedir. Câhiliye Döneminde maddîyata verilen önemin bir diğer göstergesi de o dönemin sosyal düzeninde zayıf, yoksul, ezilen, nüfuzu olmayan ailelere mensup kimseler ile kölelerin kabilenin şan ve şerefinde pay sahibi kabul edilmemesidir.[923] Buna karşın Arap toplumunda kabile başkanlığına-şeyhliğe seçilen kimselerin zengin ve nüfuzlu olmasına önem verilmiştir. Şeyhlik çoğunlukla babadan oğula geçen bir statü olup hem kabiliyet hem de maddîyat bakımından avantaj sahibi olan erkek evlat şeyh olarak tercih edilmiştir.[924] Dolayısıyla maddî olanakların fazlalığı liderlik ve yöneticilik için önemli bir koşuldur.

İslam öncesi Mekke toplumunda maddî ayrıcalıklar ve dinsel hizmetleri yerine getirmekten kaynaklanan güç, zengin-hür kesimi ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Esirler ve mevâli hem ekonomik anlamda hem de hukuki olarak en aşağı seviyede olan gruplar

[921] Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 133-134.
[922] Abdurrahman Kurt, ''Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu'', *Bursa UludağÜniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 109.
[923] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 100.
[924] Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 87-88.

olup tarım, hayvancılık gibi kas gücünün gerekli olduğu alanlarda çalışmış ve birçok haktan yararlanma imkânı bulamamıştır. Kölelerin sosyal sınıf değiştirme şansı yoktur. En fazla azat edildiklerinde eski efendilerinin mevlâsı olabilirler. Kölelerin görevi efendilerine itaat etmek olup bu görevi yerine getirdikleri sürece yemek yeme hakkına sahiptirler. [925] Kadınlar söz konusu olduğunda ise asil bir soydan gelen ve varlıklı kimselerin eşleri ve kızları saygı görmüştür.[926] Buna mukabil asil soydan gelmeyen yoksul kimselerin eşlerine ve kızlarına değer atfedilmemiştir.

Maddîyat eksenli bu olumsuzluklara rağmen cömert olmak bir fazilet olup özellikle Allah'ın misafiri olan yoksul ve azığı olmayan hacılara yemek temin etme anlamına gelen rifâde görevi Mekke'nin idaresiyle ilgili önemli görevlerden biridir.[927] Ancak Câhiliye Döneminde görülen yetim ve yoksullara cömertlik yapmak gibi örnek davranışların nedeni ekseriyetle kendini beğenme ve kibirden ibarettir.[928] Genel olarak bu durumun davranışsal boyutta yoksul ya da düşkünlere insan olarak değer vermekten ziyade erdemli davranışların kendilerine prestij sağlaması düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir.

6.4. Câhiliye Döneminde Kölelere Yaklaşım

Câhiliye Devrinde Araplar soy sop ve asalete çok ehemmiyet vermiştir. Bu nedenle hali vakti yerinde olan asil kimseler üstün bir toplumsal konum elde etmiştir. Bu sosyal tabakalaşma, zenginlik ve iktidar sahiplerinin asil bir soydan ya da ilahların neslinden gelme iddialarıyla desteklenmiştir.[929] Buna karşın güç-kudret, nesep ve malca üstünlüğü olmayan köle ve cariyeler en alt tabaka olarak kabul edilmiştir.[930] Bir bakıma İslam öncesinde köleler insan olarak değere lâyık görülmemiş,[931] sahibi tarafından satılması, hibe edilmesi hatta öldürülmesi son derece normal kabul edilmiştir.[932] Kölelere işkence

[925] Kurt, ''Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu'', 112.
[926] Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 122.
[927] Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009), 64.
[928] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 100-101.
[929] M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlakı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2003), 58.
[930] Öğmüş, *Câhiliye Döneminde Araplar*, 333.
[931] Mehmet Nadir Özdemir, *İslam'ın İlk Döneminde Kölelik* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2006), 13.
[932] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 5/ 570-574.

yapmanın önünde herhangi bir engel yoktur, müsle yapılan köleler olduğu gibi fuhşa zorlananlar da olmuştur.[933]

Arap toplumunda Câhiliye Döneminde köleliğin kaynağı savaşlar ve çapulculuk yaparken kabilelerin birbirlerinden insan çalmalarıdır.[934] Bu dönemde köleliğin babadan evlada miras kaldığı da görülmektedir.[935] Bunlar ziraatla uğraşan köleler olup üzerinde çalıştıkları toprakla beraber alınıp satılan kimselerdir.[936] Ayrıca ticari ilişkiler veya kumar borcu sebebiyle borcunu ödemeyen kimseler de köleleştirilmiştir.[937] Yerleşik düzenin içinde yer alan köleler, ev hizmetleri ve diğer bazı işleri yaparak[938] ekonomik hayatın işgücü ayağını oluşturmuştur.[939]

Câhiliye Araplarında hürriyetten mahrum kalmak hürriyet şerefinden mahrum kalmak demektir. Hürriyet şerefinden mahrum kalan kadının durumu ise sadece zilletten ibarettir. İçki alemlerinde şarkı söyletilen köle kadınlar, herkesin içinde raks etmesi için zorlanmıştır.[940] Özellikle panayırlarda eşrafa pazarlanan köleler, sahipleri için gelir kaynağı olmuştur.[941] Kurân-ı Kerim'de fuhuş ve zinaya yaklaşmayan köle ve cariyelerin fuhşa zorlandıklarından bahsedilmektedir.[942] Ayrıca cariyeleri gizlice dost tutma geleneği bulunmaktadır.[943]

Kölelikten kurtulmanın yolları kaçma-firar, mükâtebe ve azat edilmekten ibarettir. Kölelerden azat edilenler bir üst sosyal konum olan mevâli tabakasına yükselir. Mevâli,

[933] Sarıcık, *Osmanlıda, Kölelik, Cariyelik ve Harem*, 258.
[934] Şeyh Ebû Ali Merzuki, *Kitabu'l-Ezmine ve'l-Emkine* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, t.y.), 1/278.
[935] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/566.
[936] Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 4/37.
[937] Sarıcık, *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik, Cariyelik ve Harem*, 16.
[938] Muhammed b. İshak b. Yesar İbn İshak, *Siret-u İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1981), 58.
[939] İrfan Shahid, ''İslam Öncesi Arabistan'', *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti,* çev. İlhan Kutluer (İstanbul: Kitabevi, 1997), 1/23.
[940] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/546; Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem- Câhiliye Kültürü,* (Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2002), 142-143.
[941] Mahmud Mikdad, *el-Mevâli ve Nizamü'l-Velâ* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 56; Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem- Câhiliye Kültürü,* 149.
[942] en-Nûr 24/33.
[943] Sarıcık, *İslam Öncesi Dönem-Câhiliye Kültürü*, 148.

hür ile kölelik arasında sosyal bir sınıf olarak kabul edilir.[944] Hürlerle aynı seviyede kabul edilmeyen mevali en azından kölelerin içinde bulunduğu zilletten kurtulmuş olur.

6.5. Câhiliye Döneminde Suça Karışan Kimselere Yaklaşım

İslam öncesi dönemde Arabistan'da muhakeme usûlü olarak kullanılan yöntemler kanunlardan kurallardan ziyade fal okları, talih için atılan zarlar, sihir vb. ilkel metotlara dayanmıştır.[945] Ayrıca bu dönemde hakkın belirlenmesinde güç, nüfuz, zenginlik gibi unsular belirleyici olmuştur. Bu durum genel anlamda toplumda varlıklı ve nüfuzlu kimselerin zayıfları ezmesine neden olmuştur.[946]

Adil olmayan bu anlayışa rağmen Câhiliye Döneminde insanlar arasındaki anlaşmazlıklarda hakeme müracaat edilmesi pratik bir yöntem olarak kullanılmıştır. Hakemler kendilerine güven duyulan kabiliyetli kimselerden olabildiği gibi kahinlerden ya da insanlar tarafından bilgili olarak kabul edilen kimselerden de olmuştur. Tahkim adı verilen bu usûl, Câhiliye Devrindeki önemli bir adlî işlevi yerine getirmiş; insanlar arasındaki ihtilaf ve davalaşmalar hakemlere müracaat edilerek çözülmeye çalışılmıştır.[947]

Araplar İslam'dan önce kabileler halinde yaşamakta ve kabile asabiyeti denilen bir bağlılıkla aynı kökten gelenler arasında bir yakınlık oluşmaktadır. Kabile asabiyeti aynı kabileden gelen kimselerin her durumda birbirlerini desteklemelerini zorunlu kılmıştır. Meselenin özü aynı kökten-nesepten gelenlerin birbirini ve kabileyi haklı-haksız her durumda savunmasıdır.[948] Kabile asabiyeti düşman kabilelere karşı kabilenin birlik ve bütünlüğünü sağlamakta önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle kabileler arasında çıkan anlaşmazlıklarda bazen tahkime başvurulmuş ancak genellikle intikam alma yoluna

[944] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/574-576.
[945] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 2/928.
[946] Mesûdânî Murad, *Târîhü'l-Kadâ İnde'l-Arab* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 29.
[947] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/635-636.
[948] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/392.

gidilmiştir.[949] Özellikle çölde yaşayan Bedeviler kısas ve diyeti kabul etmeyi bir anlamda zayıflık ve utanç vesilesi olarak görmüş ve intikam almayı tercih etmiştir.[950]

Genel olarak Câhiliye Döneminde suç işleyen kimsenin cezalandırılması gerektiğine inanılmıştır. Ancak suçlara karşı uygulanan cezalar hür-köle, asil-sıradan vatandaş, kadın-erkek, kabilenin esas mensubu-sonradan kabileye dahil olan arasında farklılık göstermiştir. [951] Dolayısıyla mutlak adalet düşüncesinden ziyade çeşitli ayrıcalıklar cezalandırmada etkili olmuştur.

Kabile kurallarına aykırı hareket eden, kabilesi tarafından tasvip edilmeyen şeyleri yapmaya devam eden ve nefsini ıslah etmeyen kimseler için geçici bir süre uzaklaştırma ya da sürgün cezası verilmiştir. Bu ceza ile özellikle kasıtlı suç işleyip kan bağından dolayı tüm kabilesini maddî külfete (tazminat, diyet vb.) ortak edenlerin kabileden uzaklaştırılması amaçlanmıştır.[952]

Câhiliye Döneminde işkence, cezalandırmanın önemli bir aracıdır. Henüz yargılama ve infaz aşamasına gelinmeden suçlunun vücuduna eziyet yapılması doğal karşılanmıştır. İslamiyet'in ilk yıllarında farklı bir dine inandıkları için suçlu olarak kabul edilen Müslümanlara yapılan işkenceler bunun açık örneğidir.[953] Bu dönemde işkence, daha çok köle ve hayvanlara yapılan bir muamele olmuş ancak işkence yapan açısından herhangi bir sorumluluk öngörülmemiştir.[954] Kabile yaşantısının hâkim olduğu Arap toplumunda suçlunun tutuklanarak belli bir yerde hapsedilmesi çok da mümkün değildir. Bunun yerine başka cezalar verilerek adalet sağlanmaya çalışılmıştır.[955]Ancak bazı rivayetlerde kuyu içine mahpusların hapsedildiğinden de bahsedilmiştir.[956] Ayrıca suçluların, halka açık alanlarda veya evlerde ağaçlara ya da direklere bağlandığı görülür.[957] Bu muamele

[949] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/395.
[950] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 4/384.
[951] Mesûdânî Murad, *Târîhu'l-Kadâ 'İnde'l-Arab,* 29.
[952] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/591.
[953] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b.Osman ez-Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm,* thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1990), 2/221.
[954] Cevâd Ali, *el-Mufassal,* 7/467.
[955] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/587.
[956] Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettanî, *Nizamü'l Hükümeti'n Nebeviyye,* thk. Abdullah Halidi (Beyrut: Dâru'l-Erkam, t.y.), 1/248.
[957] Ebû Gudde, *Ahkâmü's-Siccîn,* 268.

cezalandırmadan ziyade suçlunun kaçmasını engellemeye yönelik bir tasarruf olarak düşünülebilir.

Câhiliye Döneminde uygulanan bazı cezaların Hz. İbrahim döneminden tevarüs ettiği söylenebilir. Hırsızlık yapana el kesme cezası, yol kesene asılma cezası verilmesi Haniflikten kalma uygulamalardandır.[958] Bu bağlamda Câhiliye Döneminde bazı suçlara caydırıcılığı ön planda olan cezaların verildiği görülmektedir. Genel anlamda suç ve ceza arasındaki orantısızlık, suçu işleyene göre cezalandırma ve bazı durumlarda güç ve asabiyet odaklı cezalandırma anlayışı Câhiliye Döneminde suça karışan kimselerin birçok dezavantajla karşı karşıya olduğu izlenimini vermektedir.

6.6. Câhiliye Döneminde Göçmenlere/Yabancılara Yaklaşım

Câhiliye Döneminde Araplar, Arap olmayanlara karşı ihtiyatlı bir bakış açısına sahiptir. Bu ihtiyatlı tutum zaman zaman düşmanlık ve nefret boyutlarına varmış olup sonradan bu tutumun yumuşadığı görülmüştür.[959] Zira Arap Yarımadası, çevre ülkelerde yaşanan sürgün hadiseleri, askeri faaliyetlerin geçiş yolunda yer alması ve deniz korsanlarının ticaret yolları üzerindeki emellerinden dolayı Arapların iktisadi ve askeri kontrolü sağlama çabası nedeniyle başka milletlere mensup kimselerle münasebette bulunmak zorunda kalmış ve göç edilen bir yer olmuştur.[960] Ancak göç alan bir bölge olmasına rağmen İslam öncesinde Mekke Şehir Devletinde idare on ileri gelen ailenin elinde bulunmaktadır. Dolayısıyla yönetim kademesinde bulunabilmek için ayrıcalıklı bir soydan gelmek önem arz etmektedir.[961]

Arap toplumunda hâkim olan yapı kabile sistemidir. Kabileyi oluşturan asıl etken mensupları arasındaki kan bağı olup başka yollarla da akrabalık bağı kurmak mümkündür. *İstilhak* adı verilen ve Arapların bir yabancıyı geniş aile birliğine sokabildikleri yani nesebe dahil ettikleri bir uygulama bulunur. Geniş kabile ailesine dahil

[958] İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1963), 91.
[959] Mikdad, *el-Mevâli ve Nizamü'l-Velâ,*73.
[960] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 4/304.
[961] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 1/27.

edilen yani nesebe katılan yabancı eğer hür ise buna *daiy* denilir ve her iki taraf birbirine mirasçı olur. Aile yapısına dahil edilen kimse köle ise nesebe dahil edenin *mevlâsı* kabul edilir.[962] *Ḥılf* (anlaşma), *civâr* (sığınma, himâye) ve *velâ* (koruma altına alma, hükmî akrabalık) akrabalık bağı kurmanın diğer yollarındandır.[963] Ḥalîf olan kişi hem ḥılf yaptığı aile ile hem de bu ailenin mensubu ve parçası olduğu kabile ile akrabalık kurarak birbirlerine destek ve yardım sözü verir.[964] Buna karşın ḥalîf, o kabileye nispet edilmez, kendisiyle ḥılf yaptığı kişinin mevlâsı olarak kabul edilir. Dolayısıyla halîf ile onu kardeşliğe kabul eden arasında yapay bir soy ilişkisi kurulmuş olur. Ancak hılf yaptığı kişi tarafından kardeş ya da evlatlık olarak kabul edildiği takdirde onun nesebine dâhil edilir ki[965] buna istilhak denilir.[966]

Hılf'in bazen zor durumdaki insanlar için bir fırsat mahiyetinde olduğu görülür. İçinde yaşadığı kavimden çeşitli nedenler kovulup uzaklaştırılan kimseler bu sayede başka bir kabilenin çatısı altında güven içinde hayatını idame ettirmiştir. Başka bir ifadeyle yeniden toplum hayatına kazandırılan bu kimseler daha kötü yollara sapmaktan korunmuştur.[967] Kabile hayatında halîfler çeşitli alanlarda çalışma imkânı bulmuştur. Genellikle kabilenin asıl üyeleri ile köleler arasında sosyal bir sınıf teşkil eden bu kimseler pratikte kabilenin asıl üyeleri gibi muamele görmemiştir. Başka bir ifadeyle ikinci sınıf vatandaş statüsünde kabul edilmişlerdir.[968]

Tarihte en meşhur hılf, Câhiliye Dönemindeki Hılfu'l Fudul'dür. Hılfu'l Fudul'un oluşumunun arka planında ise Ficâr savaşlarının Mekke'de huzur ve güven ortamını olumsuz bir şekilde etkilemesinin önemli bir rolü vardır. Çeşitli haksızlıkların yapıldığı ve gasp hadiselerinin arttığı bu dönemde Mekke'ye dışarıdan gelen hacıların ve tüccarların mal ve can emniyeti kalmamıştır. Bu karmaşa ortamında ehli insaf bazı kimseler bir araya gelerek bu türden haksızlıklara son vermek için hılf yaparak erdemliler

[962] Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı,* 130
[963] Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947)*,* 4/403.
[964] Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi,* 4/28.
[965] Mikdad, *el-Mevâli ve Nizamü'l-Velâ, 43;* Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal,* 7/356, 367.
[966] Zeydan, *Medeniyyet-i İslamiye Tarihi,* 4/29.
[967] Mikdad, *el-Mevâli ve Nizamü'l-Velâ,* 41.
[968] Yunus Akyürek, ''Câhiliye Dönemi Ḳureyş Toplumunda Ḥilf Olgusu''*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 5.

teşkilatı şeklinde bir oluşuma öncülük etmiştir.[969] Dolayısıyla Hılfu'l- Fudül Mekke'nin içindeki karmaşa ve hukuksuzluklar kadar dışarıdan gelen yabancıların haksızlığa uğradığı durumlarla mücadelede de önemli bir sosyal teşkilat olmuştur.

[969] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 1/52.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA DEZAVANTAJLILIK KAVRAMI, DEZAVANTAJLI BİREYLER ve DEZAVANTAJLI BİREYLERLE İLGİLİ AYETLER

1.Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlı Bireylerle İlgili Kelimeler

Bu başlık altında Kur'an'da bahsi geçen ve sosyal hayatta dezavantajlı durumda olan bireylerle ilgili kelimelerden bahsedilecektir.

1.1. Kur'an-ı Kerim'de Engellilikle ve Engellilerle İlgili Kelimeler

Kur'an'da engellilik anlamı ifade eden bazı kelimeler bulunduğu gibi dezavantajlı grupların en önemlilerinden biri olan engellilerle ilgili de bazı kelime ve kavramlar bulunmaktadır.

1.1.1.Kur'an-ı Kerim'de Engellilik Anlamında Kullanılan Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de engelli ya da özürlü anlamında kullanılan kapsayıcı bir kavram bulunmaz. '*Uzr, (özr) (عذر)* kelimesi ise değişik türevleri ile on iki ayette geçer.[970] *Uzr-özr*, sözlükte yapılan şeyden dolayı hatasını beyan etmek,[971] günahının, kusurunun bahanesini açıklamak,[972] kusurunu ortaya çıkarmak,[973] bir kusurun hoşgörüyle karşılanmasına neden olan şey, günahtan çıkmak,[974] insanı sınayan ve kendisiyle günahların silindiği şey anlamında kullanılır.[975] Özür, Yapmadım ya da şu sebepten

[970] Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1945), '' 'uzr'', 455-456.
[971] Halil b. Ahmed, '' 'uzr'', 3/120; Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr Abdi'l-Kadir er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, thk. Muhammed İbrahim Zühve (Beyrut: Darû'l-Kitabi'l-Arabi, 2014), '' 'uzr'', 210.
[972] Cevherî, '' 'uzr'', 2/737.
[973] Firûzâbâdî, '' 'uzr'', 437.
[974] İbn Manzûr, '' 'uzr'', 5/545.
[975] Râgıb el-İsfahânî, '' 'uzr'', 327.

dolayı yaptım demek suretiyle insanı günahın/suçun sorumluluğundan kurtaran şeydir. Özrünü beyan edene de muazzir denilir.[976]

Kur'an'da özür kelimesinin (*uzr* şeklinde) kullanımı bulunmakla beraber bugün kullanıldığı anlamıyla engelli kavramını karşılamadığı görülür. Özür kelimesi iki ayette *uzr* şeklinde kullanılmaktadır; bu ayetlerden birinde[977] mazur sayılmak, diğerinde ise[978] özür anlamında kullanılmıştır. Aynı kelime *maziret* şeklinde üç ayette geçer. A'râf Sûresinde[979] özür dileme; Rûm Sûresi[980] ve Mü'min Sûresinde[981] mazeret anlamı ifade eder. Kıyâmet Sûresinde [982] *meâzir*, özürler anlamında çoğul olarak kullanılmıştır. Bunların haricinde beş ayette[983] dünya ve ahirette özür dilemek, bir ayette de *muazzirûn,* özür dileyenler[984] anlamındadır.

Günümüzde Arapçada engelli kavramına karşılık gelen *muavvak (مُعَوَّق)* kelimesi Kur'an'da engelleyiciler *(muavvıkîn)* şeklinde çoğul anlamı ifade edecek şekilde bir yerde geçer. [985] İnsanları Hz. Peygamberle beraber savaşa çıkmaktan alıkoyanlar anlamındadır.[986] Kelimenin nüzul ortamında ifade ettiği anlam ile günümüzde ifade ettiği anlam aynı değildir.

Kur'an-ı Kerim'deki *uli'd-darar*[987] *(أُولِي الضَّرَرِ)* tamlaması kapsam bakımından engelliliği ifade edebilecek en geniş ifadedir. Müzmin hastalık veya vücutta herhangi bir uzva zarar veren illet hakkında bu ifade kullanılır. Dolayısıyla körlük ve buna benzer özürler[988] ile

[976] Eyyûb b. Musa el-Hüseyni Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyyât-u Ebi'l-Bekâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), ''ʻuzr'', 644.
[977] el-Kehf 18/76.
[978] el-Mürselât 77/6.
[979] el-A'râf 7/164.
[980] er-Rûm 30/57.
[981] el-Mü'min 40/52.
[982] el-Kıyâmet 75/15
[983] et-Tevbe 9/66- 94- 94; et-Tahrîm 66/7; el-Mürselât 77/36.
[984] et-Tevbe 9/90.
[985] el-Ahzâb 33/18.
[986] Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Abdülaziz el-Uzeyzî es-Sicistâni, *Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsiri Garibi'l-Kur'ani'l-Aziz*, thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı (Katar: Vizaretü'l-Evkâf ve Şuûnû'l-İslamiyye, 2013), 431.
[987] en-Nisâ 4/95.
[988] İbn Manzûr, ''drr'', 4/483.

sağırlık, dilsizlik, topallık, felçli olma, bunama, yaşlılık, delilik gibi zihinsel ve bedensel bütün hastalıkları ve engel türlerini ifade ettiği söylenebilir.

1.1.2. Kur'an'da Engel Türleri ve Engellilerle İlgili İfadeler

Kur'an'da çeşitli engel gruplarından bahsedildiği ve bedensel, zihinsel engel türleriyle ve hastalıkla ilgili özel kavramların kullanıldığı görülmektedir.

1.1.2.1. A'mâ (أَعْمَى)

A'mâ, görme yetisinin gitmesi, körlük anlamında *'a-m-y* kökünden türemiş bir kelimedir.[989] Tek gözü görmeyen için de iki gözü görmeyen için de kullanılır.[990] Bu kelime ayrıca bir işin karışık hale gelmesi, kalbin körleşmesi ve cahil olmak anlamı ifade eder.[991] Dolayısıyla *a'mâ* kelimesi benzetme yoluyla basiretini yitirmiş, açık seçik delillere karşı duyarsız olan kimse için de kullanılır.[992] Hakka meyletmeyen ve onu kabul etmeyen kimse mecâzen *a'mâ* kabul edilir.[993] Kur'an-ı Kerim'de *'amy* kökünden gelen kelimeler, gözün körlüğü, delillere karşı kör olmak, [994] kalbin körlüğü ve kâfir kimsenin körlüğü anlamlarında [995] fiil ve isim formunda otuz yedi yerde kullanılmıştır.[996] Dolayısıyla görme engelliler için kullanılan *a'mâ* kelimesi hakikî anlamda kullanıldığı gibi mecâzî anlamda da kullanılmıştır.

---

[989] Firûzâbâdî, '' 'amy'', 1315; Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi Tehânevî, *Keşşâfü Istılâhâtü'l-Fünun ve'l-Ulum* (Beyrut: Mektebetü Lübnan li'n-Naşirin, 1996), '' 'amy'', 2/1238.
[990] Halil b. Ahmed, '' 'amy'', 3/232.
[991] Cevherî, '' 'amy'', 6/2439; Abdü'l-Kadir er-Râzî, '' 'amy'', 226.
[992] İbn Manzûr, '' 'amy'', 15/95-97; Ebû'l-Bekâ, '' 'amy'', 653; Cemâlüddîn ebû'l-Ferec Abdurrahman ibnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzır fî ilmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir,* thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî (Beyrut: Müessesetü'r- Risale, 1987), '' 'amy'',120; Râgıb el-İsfahanî, '' 'amy'', 348; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ibn Kayyım el-Cevziyye, *el-Emsâlü fi'l- Kur'ani'l-Kerim*, thk. Said Muhammed Nemru'l-Hatib (Beyrut: Darû'l-Ma'rife, 1983), 46.
[993] Tehânevî, '' 'amy'', 2/1238; İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim,* 46.
[994] Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, haz. Ali Özek (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993), '' 'amy'', 105.
[995] Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'an ev Islâhu el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim,* thk. Abdülaziz Seyyidü'l-Ehl (Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin, 1983), '' 'amy'', 333; İbnü'l-Cevzî, '' 'amy'', 121.
[996] el-Mâide 5/71; el-En'âm 6/104; Hûd 11/28; el-Hac 22/46; el-Kasas 28/66; Fussilet 41/17; Muhammed 47/23… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, '' 'amy'', 488-499.)

1.1.2.2. Ekmeh (أَكْمَه)

Kemeh, doğuştan körlüğe verilen isimdir.[997] Bu kökten türeyen *ekmeh* ise gündüz görüp gece görememe, bulanık görme ve mecâzî olarak nereye gideceğini bilmeden aklına eseni yapma gibi anlamlara gelir. Ekseriyetle doğuştan görememeyi ifade için kullanılır.[998] Bunun yanı sıra şaşkınlık, görememe, yoldan çıkma; nereye-nasıl gideceğini bilememe, sersemleme ve kafa karışıklığı anlamında da kullanılır.[999]Kur'an-ı Kerim'de iki ayette[1000] ekmeh kelimesi geçer.

1.1.2.3. Esamm (أَصَمّ)

Kelimenin fiil şekli olan *samime*, sözlükte şişenin ya da testinin kapağını kapamak anlamında kullanılır. Buradan hareketle işitme uzvunda tıkanıklık olup ağır işiten kimseye sağır anlamında *esamm* denilir.[1001] Duyma yetisinin kaybı[1002] anlamına gelen bu kelime, hakikat sözünü kabul etmeyen kimselerle ilgili olarak da kullanılır.[1003] Kur'an-ı Kerim'de kelimenin çoğul formu olan *summ* sözcüğüne daha çok yer verilmekte olup sözü işitememek, söze karşı sağır olmak anlamında kullanılır.[1004] İsim ve fiil formunda bu kelimenin çeşitli türevleri on beş yerde geçer.[1005] Sadece bir yerde[1006] hakikî anlamda kullanıldığı söylenmiştir.[1007]

---

[997] Halil b. Ahmed, ''kmh'', 4/49; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 66; Firûzâbâdî, ''kmh'', 1252.
[998] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Talib el-Kaysî, *el-Umde fi Garibi'l-Kur'an,* thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984), ''kmh'', 99; Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa,* thk. Mezid Neim-Şevki el-Mearri (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1998), ''kmh'', 722; İbn Manzûr, ''kmh'', 13/536.
[999] Zemahşerî, ''kmh'', 722.
[1000] Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.
[1001] Cevherî, ''smm'', 5/1967; Firûzâbâdî, ''smm'', 1130; İbn Manzûr, ''smm'', 12/342; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 304; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''smm'', 186; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an,* 1/323.
[1002] Halil b. Ahmed, ''smm'', 2/415; İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim,* 46.
[1003] İbn Manzûr, ''smm'', 12/343; Râgıb el-İsfahânî, ''smm'', 286.
[1004] Zemahşerî, ''smm'', 464.
[1005] el-Bakara 2/18, 171; el-Mâide 5/71; el-En'âm 6/39; el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/42; el-Enbiyâ 21/45; Muhammed 47/23… (Muhammed Fuad Abdülbâki, ''smm'', 414.)
[1006] Hûd 11/24.
[1007] Râgıb el-İsfahânî, ''smm'', 286.

1.1.2.4. Ebkem (أَبْكَم)

Konuşamayan dilsiz anlamındadır. Bir kimse cahilliğinden ötürü ve bilinçli olarak konuşmaktan kaçınırsa onun için dili tutuldu tabiri kullanılır. Bunun yanı sıra *ebkem,* düzgün konuşamayan[1008] ya da kendisiyle ilgilenildiğinde cevap vermeyi düşünemeyen kimseye denilir.[1009] Bu kelimenin dilsizlik ve şaşkınlıkla birlikte körlük durumunu ifade ettiği; sadece dilsizlik anlamına geldiği, doğuştan işitemeyen, göremeyen ve konuşamayan kişiye denildiği; konuşabilen ama cehaletten düzgün konuşamayan, cevaplarının nedenini açıklayamayan ve kalbini Allah'a yöneltmeyen insanlar için kullanıldığı söylenmiştir.[1010] Bu bağlamda Kur'an'da kalplerin dilsizliği[1011] ve konuşma uzvu açısından dilsizlikten[1012] bahsedilir. Daha ziyade doğuştan konuşma engelliliğini ifade eden *ebkem*, Kur'an'da *bükm* şeklinde çoğul olarak da kullanılmıştır.[1013] *Bükm,* bir şey konuşup anlamayan kimseler, dilsiz kimseler anlamındadır.[1014] *Ebkem* kelimesi türevleriyle birlikte altı ayette geçer.[1015] Kur'an'da bu kelime hakikî ve mecâzî anlamlarda kullanılmıştır.

1.1.2.5. E'rac (أَعْرَج)

Yukarı çıkmak anlamındaki *'a-r-c* kökünden türemiş olan bu kelime yukarı çıkan kimsenin yürüyüşü gibi yürüdü anlamı ifade eder. Bundan mütevellit fiilin *'arice* şekli bu tür yürüyüşü tabiatı haline getirdi anlamında kullanılır. Hilkati, tabiatı sebebiyle bu biçimde yürümeye sebep olan bacaktaki topallığa, aksaklığa ise *e'rac* denilir.[1016] Firuzâbâdî'ye (ö. 817/1415) göre bu kelime *'arace* kelimesinden yükselmek, bacağına bir şey olması sonucu topallamak anlamına gelir. Bu durum yaratılıştan olmayan bir

---

[1008] Halil b. Ahmed, ''bkm'', 1/158; Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, thk. Abdülcelil Abduhu Şelebi (Beyrut: Alemi'l-Kütüb, 1988), 1/94.
[1009] Ebû'l-Bekâ, ''bkm'', 432.
[1010] Firûzâbâdî , ''bkm'', 1081; İbn Manzûr, ''bkm'', 12/53.
[1011] el-Bakara 2/18.
[1012] el-İsrâ 17/97.
[1013] Râgıb el-İsfahânî, ''bkm'', 58.
[1014] Kurtubi, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/324.
[1015] en-Nahl 16/76; el-Bakara 2/18, 171; el-En'âm 6/39; el-Enfâl 8/22; el-İsrâ 17/97.
[1016] Halil b. Ahmed, '' 'arc'', 3/124; İbn Manzûr, '' 'arc'', 2/320-321; Cevherî, '' 'arc'', 1/328; Râgıb el-İsfahânî, '' 'arc'', 329; Abdü'l-Kadir er-Râzî, '' 'arc'', 211.

aksama halidir. *'Arice* şekli ise yaratılıştan gelen topallamayı ifade eder. [1017] Yürüme engelliği ifade etmek için kullanılan *e'rac* kelimesi iki ayette geçer.[1018]

1.1.2.6. Mecnun (مَجْنُون)

Bu kelime örtülü olmak, gizli olmak anlamındaki *c-n-n* kökünden türemiştir. Gözle görülemeyen varlıklara cin denilmesi de üzeri örtülü şeyler gibi görülemediklerindendir. Çıldıran, deliren kimseler, bir anlamda akılları örtülü olduğu için bu kökten gelen *mecnun* kelimesiyle isimlendirilmiştir. [1019] Bu kelimenin *cünne* şeklinde ötre harekeli kökten geldiği ve deliren, aklını kaybeden kimseye *mecnun* denildiği de söylenmiştir.[1020] Aslında *mecnun* sözlerinde ve fiillerinde istikamet olmayan kimse için kullanılan bir ifadedir.[1021] Kur'an-ı Kerim'de onbir yerde geçen bu kelime, [1022] ruhsal engelli anlamında kullanılır.[1023]

1.1.2.7. Sefîh (سَفِيه)

Sefîh kelimesinin türediği *s-f-h* kökü aslen hafiflik ve hareket anlamı ifade etmekte ve derin düşünmenin zıt anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Bir kimse hata olan bir şeye düşüncesini, fikrini ve nefsini yönelttiğinde *sefîh* olarak adlandırılır. [1024] Çoğulu *süfehâ'*dır. Bu kelime bir kimsenin aklının azlığının, hafifliğinin sözlerinde görülmesi demektir.[1025] Bir kimse nefsi, geçimi veya malı hususunda kendisini ziyana soktuğunda, aldatıldığında/aldandığında ona *sefîh* denilir. [1026] *Sefeh*, insanın sevinç ve kızgınlık durumuyla çelişen ve onu akıl ile şeriatın gereğine muhalif olacak şekilde davranmaya sevk eden hafiflik durumu olarak tarif edilir. *Sefîh* de kendisinde bu hafiflik durumu olan,

---

[1017] Firûzâbâdî, '' 'arc'', 198.
[1018] en-Nûr 24/61; el-Fetih 48/17.
[1019] Halil b. Ahmed, ''cnn'', 1/267; Cevherî, ''cnn'', 6/2093; İbn Manzûr, ''cnn'', 13/92.
[1020] Firûzâbâdî, ''cnn'', 1187.
[1021] Cürcânî, ''cnn'', 171.
[1022] el-Hicr 15/6; eş-Şuarâ 26/27; es-Sâffât 37/36; ed-Duhân 44/14; ez-Zâriyât 51/39, 52… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''cnn'', 180.)
[1023] Kumaş, *İslam Engelliler Hukuku,* 51.
[1024] Halil b. Ahmed, ''sfh'', 2/255.
[1025] İbn Manzûr, ''sfh'', 13/497; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 275.
[1026] Cevherî, ''sfh'', 6/2234.

bundan muzdarip kimseye denilir.[1027] Fukahânın literatüründe malını harcama hususunda şeriatın ve aklın gerektirdiği şekilde davranamayan, saçıp savuran kimse *sefîh*'tir.[1028] Zeccâc, bu kelimeyi, derin düşünmemekle ilişkilendirmiştir.[1029] *Sefih* de bu şekilde düşünüp taşınmadan davranan kimseye verilen isimdir.

Bu kelimenin Kur'an'daki anlam çerçevesinde cehalet ve hüsran anlamları dikkati çeker.[1030] Bazı ayetlerde *sefîh, sefeh* ve *sefahetün* kelimeleri tekil olarak[1031] bazı ayetlerde *süfehâ* şeklinde çoğul olarak[1032] kullanılmıştır.

1.1.2.8. Marad (مَرَض)

İnsanın bedeninde veya dininde meydana gelen hastalığa *marad*, hasta kimseye de *merîd* denir.[1033] Bedenle çelişen ve onu kendine has saflığından ve itidal halinden çıkaran, ona ızdırap veren şey *marad* olarak tanımlanır.[1034] Kısaca sıhhatin ortadan kalkması durumudur.[1035] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) sıhhati mülayim hissetmek olarak tanımlarken *marad*'ı olumsuz hissetmek olarak tarif eder.[1036] Bu kelime genel olarak hastalık anlamında kullanılır.[1037] Mecâzî olarak ise bir işte karışıklık-bozukluk meydana gelmesi, bir yerde fitne ve savaş çıkması,[1038] kalpteki şüphe ve nifak hastalığı[1039] ile insanın dininde meydana gelip onu sağlıklı olmaktan çıkaran bozukluklara da *marad* denir.[1040] Dolayısıyla manevî hastalıklar için de *marad* ifadesi kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de *marad*

[1027] Cürcânî, ''sfh'', 103; Tehânevî, ''sfh'', 1/958.
[1028] Ebû'l-Bekâ, ''sfh'', 349
[1029] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 1/88.
[1030] Dâmegânî, ''sfh'', 239-240.
[1031] el-Bakara 2/130, 282; el-En'âm 6/140; el-A'râf 7/67; el-Cin 72/4.
[1032] el-Bakara 2/13-13; en-Nisâ 4/5; el-A'râf 7/155.
[1033] İbn Manzûr, ''mrd'', 7/231.
[1034] Firûzâbâdî, ''mrd'', 654; Cürcânî, ''mrd'', 176.
[1035] Tehânevî, ''mrd'', 2/1511.
[1036] İbnü'l-Cevzî, ''mrd'', 544.
[1037] Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''mrd'', 301.
[1038] Zemahşerî, ''mrd'', 772.
[1039] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 394.
[1040] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 1/86.

kelimesi türevleriyle birlikte yirmi altı yerde,[1041] kalpteki küfür,[1042] şüphe,[1043] günah hastalıkları[1044] ile fiziksel hastalıkları[1045] ifade etmek için kullanılır.[1046] Bu hususta bazıları kelimenin anlam çerçevesine yara/yaralanma anlamlarını ilave eder ki bu şekilde iki ayette zikredilir.[1047]

1.1.2.9. Sekam (سَقَم)

Hastalık anlamındadır.[1048] Râgıb el İsfehânî'ye göre bedene mahsus hastalıklara *sekam* denir. Ancak bedende hastalık olduğu gibi nefiste de hastalık olabilir.[1049] *Sekam*, hadis ilminde sahih'in zıddı olarak kullanılır. Ravinin, rivayet ettiği şeyin illetli olduğunu gösterir tarzda buna muhalif davranması durumudur.[1050] Kur'an-ı Kerim'de hasta anlamındaki *sakîm* kelimesi iki ayette geçer.[1051] Bunlardan biri Hz. İbrahim diğeri Hz. Yûnus'la ilgili olarak kullanılmıştır.

1.1.2.10. Ebras (أَلْبَرَص)

Ebras, hastalık, dert anlamındaki *b-r-s* kökünden türemiştir. Hususi olarak elinde beyazlık olan kimseye *ebras* denir.[1052] *Ebras,* aynı zamanda cildin dış yüzeyinde, derideki beyazlık, deri üzerindeki lekelerden oluşan, bir tür cilt hastalığını ifade eden alaca hastalığı anlamına gelir.[1053] Ayrıca bir yerin bitkisiz, boş olması bu kelimeyle ifade

---

[1041] el-Bakara 2/10; el-Mâide 5/52; el-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/125; el-Hac 22/53… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''mrd'', 664.)
[1042] el-Bakara 2/10; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa Alevi Şerif Radî, *Telhisü'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'an* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 13.
[1043] et-Tevbe 9/125; Muhammed 47/20.
[1044] el-Ahzâb 33/32- 60.
[1045] el-Bakara 2/196.
[1046] Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir,* 21; Dâmegânî, ''mrd'', 432-433; İbnü'l-Cevzî, ''mrd'', 545-546.
[1047] en-Nisâ 4/59; el-Mâide 5/6.
[1048] Halil b. Ahmed, ''skm'', 2/258; Cevherî, ''skm'', 5/1949; Firûzâbâdî, ''skm'', 1121; İbn Manzûr, ''skm'', 12/288; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''skm'', 155.
[1049] Râgıb el-İsfahânî, ''skm'', 235.
[1050] Cürcânî, ''skm'', 103.
[1051] es-Sâffât 39/89-145.
[1052] Halil b. Ahmed, ''brs'', 1/130; Cevherî, ''brs'', 3/1029.
[1053] İbn Manzûr, ''brs'', 7/5; Firûzâbâdî, ''brs'', 623; Tehânevî, ''brs'', 1/323.

edilir.[1054] Kur'an-ı Kerim'de iki ayette[1055] *ebras* kelimesi geçmektedir. *Ebras* kelimesiyle ifade edilen durumun bir çeşit süreğen hastalık olduğu söylenebilir.

1.1.2.11. Durr (الضُّرُّ)

Sıskalık ve insanın durumunun kötü olmasına denilir.[1056] *Durr* şeklinde dammeli şekliyle sıkıntı ve bela; *darr* şeklinde fethalı şekliyle faydanın zıddı yani zarar anlamında kullanılır.[1057] Bu kelime ister nefisteki ilmin, faziletin veya iffetin azlığı şeklinde olsun; ister bedenin hastalık hali ile bedendeki noksanlık durumu olsun; isterse mevki ve mal gibi zâhiri bir durumla alakalı olsun insanın durumunun kötü olmasına delâlet eder.[1058] Kur'an-ı Kerim'de[1059] genellikle bela, sıkıntı, denizdeki sıkıntılı durumlar, yağmurun yağmaması, eksiklik, noksanlık, bedendeki belalar ve hastalık anlamında,[1060] bir ayette ise[1061] açlık anlamında kullanılmıştır.[1062] Kelimenin farklı formlarından, *dârr,* Kur'an-ı Kerim'de iki ayette,[1063] *dârra'* kelimesi ise dokuz ayette yer alır ve darlık, sıkıntı anlamı ifade eder.[1064] *Dârrâu,* zarar,[1065] bolluğun zıddı, yağmurun yağmaması, sıkıntı, savaş anlamında kullanılmıştır.[1066] Kelimenin anlam çerçevesi engellilik de dahil olmak üzere dezavantajlı bireylerin muzdarip olduğu problemlere işaret eder mahiyettedir.

[1054] Zemahşerî, ''brs'', 35.
[1055] Âl-i İmrân, 3/49; el-Mâide 5/110.
[1056] Cevherî, ''drr'', 2/720.
[1057] Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi el-Ezherî, *Tehzibu'l-Lüğa,* thk. Yakup Abdü'n-Nebi (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercümenin ofseti, t.y.), ''drr'', 11/456; Firûzâbâdî, ''drr'', 428; İbnü'l-Cevzî, ''drr'', 403; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''drr'', 190.
[1058] İbn Manzûr, ''drr'', 4/483; Firûzâbâdî, ''drr'', 428; Râgıb el-İsfahânî, ''drr'', 293.
[1059] Yûsuf 12/88; en-Nahl 16/53-54; el-İsrâ 17/56-67; el-Enbiyâ 21/83-83; el-Mü'minûn 23/75; er-Rûm 30/33; Yâsin 36/23; ez-Zümer 39/8, 38, 49; Yûnus 10/12.
[1060] Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir,* 51.
[1061] Yûsuf 12/58.
[1062] İbnü'l-Cevzî, ''drr'', 403-404.
[1063] el-Mücadele 58/10; el-Bakara 2/102.
[1064] el-Bakara 2/177, 214; Âl-i İmrân 3/134; el-En'âm 6/42; el-A'râf 7/94, 95; Yûnus 10/21; Hûd 11/10; Fussilet 41/50.
[1065] Mekkî b. Ebû Talib, ''drr'', 127.
[1066] İbn Manzûr, ''drr'', 4/483.

1.1.2.12. Darar (الضَّرَرُ)

Sözlükte ziyan, bir şeydeki noksanlık ve maldaki noksanlığı ifade etmek üzere kullanılan bu kelime aynı zamanda görmedeki noksanlık ve hastalık anlamı ifade eder.[1067] Genel olarak faydanın zıt anlamlısı olarak kullanılan *darar,* insanın sağlık, maddî varlık anlamında uğradığı ziyan,[1068] hastalık[1069] ve darlık gibi manalara gelir.[1070] Hematolojide ise yaradan kan sızması ve hastalıklar sebebiyle kan akması *darar* kelimesinin karşılığıdır.[1071] Zemahşerî, *darar* kelimesinin genel anlamda bela ve sıkıntı, zorluk anlamı ifade ettiğini söyler;[1072] Dâmegânî ise mutlak olarak ziyan anlamında kullanılan bu kelimenin yağmurun yağmaması, kuraklık, şiddetli korku, hastalık belası, bir şeydeki noksanlık, açlık belası anlamlarına işaret eder.[1073] Nisâ Sûresinde *darar* kelimesi, engel anlamına yakın bir anlam ifade eder.[1074] Bu kelime iki ayette *dırâr* şeklinde[1075] bir ayette ise *mudâr* şeklinde kullanılmıştır.[1076]

1.1.2.13. Mudtar (مُضْطَر)

Mudtar kelimesi zorda/darda kalmak,[1077] fakirlik, açlık,[1078] tüccarın yerinin dar olması, çarşıda bir kimsenin ana malının olmaması gibi anlamlara gelen *d-r-r* kökünden türemiştir.[1079] Dâmegânî, bu kelimenin şiddetli-sıkıntılı durum, boğazlamak, derisi lekeli olmak, azap, şirk, günah, kötülemek, öldürülme, yenilgi, zarar gibi geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu söyler.[1080] İhtiva ettiği çeşitli manalar dikkate alındığında bu

---

[1067] Halil b. Ahmed, ‘‘drr’’, 3/13; İbn Manzûr, ‘‘drr’’, 4/483; Ezherî, ‘‘drr’’, 11/456.
[1068] Cevherî, ‘‘drr’’, 2/719; Firûzâbâdî, ‘‘drr’’, 428.
[1069] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 307.
[1070] İbn Manzûr, ‘‘drr’’, 4/483
[1071] Tehânevî, ‘‘drr’’, 2/1112.
[1072] Zemahşerî, ‘‘drr’’, 481.
[1073] Dâmeganî, ‘‘drr’’, 289-290.
[1074] en-Nisâ 4/95; Ebû’l-Kasım Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki’t- Tenzil ve Uyûni’l Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil* (Beyrut: Dâru’l Marife, 2009), 254.
[1075] el-Bakara 2/231; et-Tevbe 9/107
[1076] en-Nisâ 4/12.
[1077] İbn Manzûr, ‘‘drr’’, 4/484; Râgıb el-İsfahânî, ‘‘drr’’, 294.
[1078] Cevherî, ‘‘drr’’, 2/721.
[1079] Firûzâbâdî, ‘‘drr’’, 429.
[1080] Dâmeganî, ‘‘drr’’, 289-290.

kelimenin insanın engelli olmasına neden olacak birçok durumla ilişkili olduğu görülür. Kur'an'da bir ayette *mudtar* kelimesi kullanılmıştır.[1081]

1.1.2.14. Sû' (سُوء)

Âfetler ve hastalıklar dahil her kötü şey için kullanılan bir sıfattır.[1082] Özelde derisi lekeli olmayı ifade eder.[1083] Bu kelime ve türevleri, hezimet, şer ve cehennem gibi anlamlarda da kullanılır.[1084] Râgıb el-İsfahânîye göre, insanın dünyevi ya da uhrevi işlerde bedenen, ruhen veya harici olarak yaşadığı kayıplar (malı, makamı, canı ya da izzeti kaybetmek) sebebiyle gam çekilen her şeye *sû'* denilir.[1085] Dâmegânî, bu kelimenin Kur'an-ı Kerim'de sıkıntılı durum, boğazlamak, zina, azap, şirk, zenb, kötülemek, öldürülme-zarar gibi anlamlarda da kullanıldığını söyler.[1086] Bunların yanı sıra kötü söz söylemek, günah ve bir şeyin en kötüsü anlamlarında da kullanılmıştır.[1087]Kur'an'da birçok ayette geçen bu kelime Neml Sûresinde *durr* kelimesiyle eş anlamlı olarak;[1088] Kasas Sûresinde alacasız, kusursuz anlamında kullanılmış;[1089] Tâhâ Sûresi ve Neml Sûresindeki başka bir ayette ise alaca hastalığı[1090] şeklinde tefsir edilmiştir.[1091]

1.1.2.15. Ezâ (أَذَى)

Kendisinden dolayı acı çekilen, hoşlanılmayan her şey,[1092] eziyet verme anlamında kullanılan bir kelimedir.[1093] Râgıb el-İsfahânî'ye göre canlılara nefsi, bedeni ve sahip

---

[1081] en-Neml 27/62.
[1082] Halil b. Ahmed, ''sve'', 2/290; Zemahşerî, ''sve'', 396; İbn Manzûr, ''sve'', 1/95; Tehânevî, ''sve'', 1/988.
[1083] Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983), 2/178 (bkz. Tâhâ 20/22); Firûzâbâdî, ''sve'', 43; Ezherî, ''sve'', 13/133.
[1084] Cevherî, ''sve'', 1/55-56.
[1085] Râgıb el-İsfahânî, ''sve'', 252.
[1086] Dâmegânî, ''sve'', 250-252; İbnü'l-Cevzî, ''sve'', 366-367.
[1087] Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, 24.
[1088] en-Neml 27/62.
[1089] el-Kasas 28/32; Zemahşerî, ''drr'', 396.
[1090] Tâhâ 20/12; en-Neml 27/12.
[1091] Mukâtil b. Süleyman, *''ezy''*, 122; Râgıb el-İsfahânî, ''ezy'', 253.
[1092] Halil b. Ahmed, ''ezy'', 1/63; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 64; İbn Manzûr, ''ezy'', 14/27.
[1093] Cevherî, ''ezy'', 6/2266; Firûzâbâdî, ''ezy'', 125.

olduklarıyla ilgili olarak ulaşan, dünya veya ahiretle ilgili zarara *ezâ* denir.[1094] *Ezâ* kelimesi Kur'an'da haram-yasak, sıkıntı, kötülemek, bühtan, isyan, ihtilaf etmek, kalbin meşgul olması, başa kakma, azap,[1095] iftira, küfürlü söz söylemek ve eziyet gibi anlamlarda kullanılmıştır.[1096] Bu kelime iki ayette sıkıntı veren durum, hastalık anlamı ifade eder.[1097]

1.1.2.16. Azap (عَذاب)

Arapçada *azap*, ceza, işkence,[1098] eziyet, acı anlamında kullanılır. Acı ve ıstırapların bazısı insanın bedeni bazısı ruhu üzerinde etkilidir. Bu bağlamda maddî, manevî acı ve eziyetlerden bahsetmek mümkündür. [1099] İnsanın şiddetli bir şekilde canını yakan, acı çekmesine neden olan her şeye *azap* denilir.[1100] Ancak bu kelime özellikle acısı devam eden şeyler için kullanılır.[1101] Ayetlerde mesh, dünyevi ceza, öldürülme, kabir azabı, ahiretteki cezalandırma, açlık,[1102] malın helak olması,[1103] boğulma, acı veren dövme-vurma, zenginliğin gitmesi[1104] gibi anlamlar ifade etmektedir.[1105] Kur'an'da türevleriyle birlikte dört yüz doksan defa geçer.[1106]

[1094] Râgıb el-İsfahânî, ''ezy'', 15.
[1095] Dâmegânî, ''ezy'', 27-29.
[1096] İbnü'l-Cevzî, ''ezy'', 162-163.
[1097] el-Bakara 2/196-222.
[1098] Firûzâbâdî, '' 'azb'', 113.
[1099] İbn Manzûr, '' 'azb'', 2/585.
[1100] Râgıb el-İsfahânî, '' 'azb'', 327.
[1101] İbnü'l-Cevzî, '' 'azb'', 448.
[1102] Dâmegânî, '' 'azb'', 319-320.
[1103] el-Kalem 68/33.
[1104] en-Neml 27/21.
[1105] İbnü'l-Cevzî, '' 'azb'', 450.
[1106] el-Bakara 2/175, 178, 201; âl-i İmrân ¾, 16, 21, 77, 88, 91, 105, 106, 176, 177, 178, 181, 188, 191; en-Nisâ 4/14, 25, 26; el-Mâide 5/33, 36, 37, 41, 73… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, '' 'azb'', 451-455.)

1.1.2.17. Şer (شَرّ)

Şer, kötülük demektir.[1107] Hayrın zıddı olan bu kelime kötü ve kötülükle ilgili çirkin, zararlı,[1108] insana zararı dokunan ve kendisinden herkesin uzaklaştığı,[1109] doğal olan ile uygunluk arz etmeyen şeyler için kullanılır.[1110] Kur'an-ı Kerîm'de *şer* kelimesi otuz yerde geçer.[1111] Ayetlerde ifade edildiğine göre insanların yanlış kabullerinin aksine hayır ve *şer* Allah'tandır.[1112] Cenâb-ı Allah insanları iyi ve güzel şeylerle sınadığı gibi korku, açlık, malların ve canların kaybıyla da sınamaktadır.[1113] Dolayısıyla şer olan bazı şeylerin engellilik nedenleri arasında yer aldığı söylenebilir.

1.1.2.18. Be's (بَ ؤ س)

Sözlükte savaş, meşakkat ve zorluk,[1114] azap, savaştaki sıkıntı[1115] anlamında kullanılan bir kelime olup fakirlik, aşırı derecede ihtiyaç, korku[1116] ve sıkıntı gibi manalarda da kullanılır.[1117] Çeşitli türevleriyle birlikte yirmi dokuz ayette geçen bu kelime[1118] Kur'an'da azap, yoksulluk ve savaş anlamı ifade eder.[1119]

[1107] Halil b. Ahmed, ''şrr'', 2/320
[1108] Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''şrr'', 169; İbn Manzûr, ''şrr'', 4/400.
[1109] Râgıb el-İsfahânî, ''şrr'', 257.
[1110] Cürcânî, ''şrr'', 109.
[1111] el-Furkân 25/34; Sâd 38/55; Fussilet 41/49, 51; el-Meâric 70/20; el-Cin 72/10; el-İnsân 76/11… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''şrr'', 378.)
[1112] en-Nisâ 4/78-79.
[1113] el-Bakara 2/155-156; Âl-i İmrân 3/180; el-Enbiyâ 21/35.
[1114] Halil b. Ahmed, ''bes'', 1/109; Firûzâbâdî, ''bes'', 531.
[1115] Cevherî, ''bes'', 3/906; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 141; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''bes'', 30.
[1116] Zemahşerî, ''bes'', 24; Ezherî, ''bes'', 13/107; İbn Manzûr, ''bes'', 6/20.
[1117] Mekkî b. Ebû Talib, ''bes'', 127.
[1118] en-Nisâ 4/84; el-En'âm 6/43, 148; el-A'râf 7/4, 5, 97, 98; en-Nahl 16/81; el-Enbiyâ 21/80… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''bes'', 113.
[1119] Mukâtil b. Süleyman, ''bes'', 129; Dâmegânî, ''bes'', 62-63.

1.2. Kur'an-ı Kerim'de Toplumsal Bağlamda Dezavantajlı Bireyler

Bu başlık altında Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen ve sosyal hayatta olumsuzluklara maruz kalma olasılığı yüksek olan bireylerden bahsedilecektir.

1.2.1. Çocuklar/Yetimler

Çocuk, henüz ergenlik çağına ulaşmamış kişi,[1120] körpe, yavru, tıfıl, sabiy olarak tanımlanır.[1121] Kur'an-ı Kerim'de her şeyin küçüğü, çocuk anlamında kullanılan kelimelerden *tıfıl*,[1122] tekil ve çoğul toplamda dört ayette,[1123] yine henüz sütten kesilmemiş çocuk[1124] anlamında kullanılan *sabiy* kelimesi[1125] iki ayette geçer.[1126] Aynı anlama sahip olan kelimelerden *velet*,[1127] ve çoğulu olan *evlat* kelimesi altmış yedi yerde kullanılmıştır.[1128] Kur'an'da çocuk anlamında ibn (benîn),[1129] gulâm,[1130] sağir,[1131] zürriyet[1132] gibi başka kelimeler de bulunmaktadır. Bu kelimelerle bulûğa ermemiş insanlar kastedilir.

Yetim ise babasını kaybeden çocuğa denilir.[1133] Tek kalmak anlamı ifade eden bu kelimenin bilhassa babasını kaybeden kimse için kullanıldığını söylenir. Annesinden ayrı olana yetim denmez çünkü çocuğun geçimi anneye değil babaya aittir.[1134] Râgıb el-

[1120] Râgıb el-İsfahânî, ''sby'', 274.
[1121] Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015), ''çocuk'', 429.
[1122] Halil b. Ahmed, ''tfl'', 3/53; Firûzâbâdî, ''tfl'', 1025.
[1123] en-Nûr 24/31-59; el-Hac 22/5; el-Mü'min 40/67.
[1124] Firûzâbâdî, ''sby'', 1302.
[1125] Halil b. Ahmed, ''sby'', 2/378.
[1126] Meryem 19/12, 29.
[1127] Firûzâbâdî, ''vld'', 327.
[1128] Âl-i İmrân 3/47; en-Nisâ 4/11, 12, 171, 176; el-En'âm 6/101; et-Tevbe 9/69; el-İsrâ 17/64; Meryem 19/35; el-Hadîd 57/20… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''vld'', 763-764.)
[1129] el-Mâide 5/78, 110, 112, 114; el-A'râf 7/150; el-Enfâl 8/41… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''ibn'', 137-138.)
[1130] Âl-i İmrân 3/40; Yûsuf 12/19; el-Hicr 15/53; el-Kehf 18/80; Meryem 19/7, 8, 20… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''ğlm'', 504.)
[1131] el-Bakara 2/282; el-İsrâ 17/24; el-Kamer 54/53. (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''sğr'', 408.)
[1132] el-Bakara 2/266; Âl-i İmrân 3/34, 38; en-Nisâ 4/9; el-En'âm 6/133; el-A'râf 7/173; Yûnus 10/83… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''zrr'', 270.)
[1133] Halil b. Ahmed, ''ytm'', 4/409; Ezherî, ''ytm'', 14/339; Cevherî, ''ytm'', 5/2064; Tehânevî, ''ytm'', 2/1312; Zemahşerî, ''ytm'', 929; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 487.
[1134] İbn Manzûr, ''ytm'', 12/645; Firûzâbâdî, ''ytm'', 1172; Cürcânî, ''ytm'', 216; Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tûnus: Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1997), 4/219.

İsfahânî, bulûğ çağına ulaşmadan önce babasını kaybeden çocuğun yetim olarak kabul edildiğini söyler.[1135] Çocuklar söz konusu olduğunda Kur'an'da yetimlere özel bir önem verildiği söylenebilir. Yetim kelimesi Kur'an'da müfred, tesniye ve cem'i olarak yirmi üç yerde geçer.[1136]

Çocuklar, fiziksel, zihinsel ve ruhsal açıdan gelişme döneminde olup henüz belli bir olgunluğa ulaşmamıştır. Ayrıca sosyal anlamda kendi ihtiyaçlarını karşılama, kendi kendine yetebilme ve toplum içinde hak ve hukukunu koruyabilme bağlamında anne-baba ya da velîye ihtiyaç duyarlar. Yetimler ise bu hususta baba desteğinden ve korumasından yoksun olmaları nedeniyle daha fazla risk altındadır.

1.2.2. Kadınlar

Dezavantajlı gruplardan biri olan kadınlarla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de kullanılan kelimeler şunlardır:

(1) Mer'etün/İmrae(مَرْأَة–إِمْرَأَة): Arapçada kadın, insanın dişisi,[1137] refika, zevce anlamlarında kullanılır.[1138] Ayrıca bu kelimelerin çoğulu olan *nisve (نِسْوَة)* kelimesi Kur'an'da iki ayette[1139] *nisâ (نِساء)* kelimesi de 57 yerde zikredilir.[1140]

[1135] Râgıb el-İsfahânî, ''ytm'', 550.
[1136] el-Bakara 2/83, 177, 215, 220; en-Nisâ 4/2, 3, 6, 8, 10, 36, 127, 127; el-En'âm 6/152; el-Enfâl 8/41; el-İsrâ 17/34; el-Kehf 18/82; el-Haşr 59/7; el-İnsan 76/8; el-Fecr 89/17; el-Beled 90/15; ed-Duhâ 93/6, 9; el-Maûn 107/2. (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''ytm'', 770.)
[1137] Firûzâbâdî, ''mre'', 52; İbn Manzûr, ''mre'', 1/155-156; İbnü'l-Cevzî, ''mre'', 571.
[1138] Halil b. Ahmed, ''mre'', 4/130; Râgıb el-İsfahânî, ''mre'', 466.
[1139] Yûsuf 12/30-50.
[1140] el-Bakara 2/49, 187, 222, 223, 226, 231, 232, 235, 236; Âl-i İmrân 3/14, 42, 61, 61; en-Nisâ 4/1, 3, 4, 7, 11, 15, 19, 22, 23, 23, 24, 32, 34, 43, 75, 98, 127, 127, 129, 176; el-Mâide 5/6; el-A'râf 7/81, 127, 141; İbrâhîm 14/6; en-Nûr 24/ 31, 31,60; en-Neml 27/55; el-Kasas 28/4; el-Ahzâb 33/30, 32, 32, 52, 55, 59; el-Mü'min 40/25; el-Fetih 48/25; el-Hucurât 49/11,11; et-Talak 65/1-4; el-Mücâdele 58/2-3.

(2) Zevce(زَوْجَة): Zevce ferdin zıddı olup özellikle kadın eş anlamında kullanılır.[1141] Bir varlığın kendi türünden eşine *zevc* denir.[1142] Kur'an'da *zevc/zevce*,[1143] kadın-erkek eşlerden ikisini ifade etmek için *zevceyn*,[1144] çoğul sîgasıyla *ezvâc*[1145] kadın-eş anlamında kullanılır.

(3) Halîle (Halâil)(خَلِيلَة-خَلَائِل): Kadın, eş anlamında kullanılır.[1146] Kelime, dostluk ve sevgi anlamındaki *h-l-l* kökünden gelir. Kelimenin müzekker şekli *halîl* arkadaş anlamı ifade eder.[1147] Kur'an-ı Kerim'de *halîle'*nin çoğulu *halâil* Nisâ Sûresinde geçer.[1148]

1.2.3. Yaşlılar

Yaşlı, olgunluk çağına ulaşan,[1149] tecrübe sahibi, güngörmüş ve canlılığını kaybeden şeklinde tanımlanır.[1150] Kur'an'da yaşlı insan anlamında çeşitli kelimeler kullanılmıştır.

(1)'Acûz(عَجوز): Arapçada yaşlı anlamında kullanılan bu kelime *'a-c-z* kökünden türemiştir. Kararlılığın zıt anlamlısı olan *'aceze* kelimesi,[1151] kudretin olmaması, zayıflık anlamlarını içermektedir.[1152] Aynı kökle bağlantılı olan *'acz,* bir şeyi yapmaktan geri kalmak, onu geç elde etmek anlamlarına gelmekte ancak bir şeyi yapamamak yani güç yetirememek anlamında da kullanılmaktadır.[1153] Yaşlı kimselerin karar mekanizmasının bozulması; fiziksel açıdan güç ve kuvvetin azalması nedeniyle bu kökten gelen bir kelime

---

[1141] İbn Manzûr, ''zvc'', 2/192; Firûzâbâdî, ''zvc'', 192.
[1142] İbnü'l-Cevzî, ''zvc'', 376.
[1143] el-Bakara 2/35, 102, 230; en-Nisâ 4/1, 20, 20; el-A'râf 7/19, 189; Tâhâ 20/117; el-Enbiyâ 21/90; el-Hac 22/5; eş-Şuarâ 26/17; el-Ahzâb 33/37; ez-Zümer 39/6; Kâf 50/7; el-Mücâdele 58/1.
[1144] Hûd 11/40; er-Ra'd 13/13; el-Mü'minûn 23/27; ez-Zâriyât 51/49; en-Necm 53/45; er-Rahmân 55/52; el-Kıyâmet 75/39.
[1145] el-Bakara 2/25, 232, 234, 240; Âl-i İmrân 3/15; en-Nisâ 4/12, 57; el-En'âm 6/139, 143; et-Tevbe 9/24; er-Ra'd 13/3…(bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''zvc'', 333-334)
[1146] İbn Manzûr, ''hll'', 11/164; Firûzâbâdî, ''hll'', 986.
[1147] Râgıb el-İsfahânî, ''hll'', 153-154; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 217.
[1148] en-Nisâ 4/23.
[1149] Şemsettin Sami, ''yaşlı'', 1260.
[1150] Nevin Kardaş vd., *Örnekleri ile Türkçe Sözlük* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), 4/3518.
[1151] Halil b. Ahmed, '' 'acz'', 3/101-102; İbn Manzûr, '' 'acz'', 5/369.
[1152] İbn Manzûr, '' 'acz'', 5/369.
[1153] Firûzâbâdî, '' 'acz'', 516-517; İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l Kur'ani'l-Kerim,* 49.

ile isimlendirilmesi mümkündür. Arapçada yaşça büyük yaşlı kadını ifade etmek için *'acûz* kelimesi kullanılır. Bu kelime de bir şeyden arkada, geride olmak ya da bir şeyin arkasında, gerisinde kalmak anlamındaki *'acuze* kelimesinden türemiştir. Yaşlı kimselerin pek çok işi yapmaktan geri kaldığı için bu şekilde isimlendirildiği söylenir.[1154] Tehânevî (ö. 1158/1745) bu kelimenin elli yaşından ömrün sonuna kadar olan dönemdeki kadınları ifade etmek için kullanıldığı görüşündedir.[1155] Yaşlılık döneminde insan, fiziksel, bilişsel ve sosyal açıdan birçok alanda eski aktivitesini gösterememekte; dolayısıyla diğer insanların gerisinde kalmaktadır. Kur'an'da dört yerde geçen *acûz* kelimesi, iki ayette Hz. İbrâhim'in eşi hakkında,[1156] iki ayette de Lût Peygamber'in eşi hakkında[1157] kullanılmıştır. Ayetlerde geçen *'acûz* kelimesi, bahsi geçen kimselerin ileri yaşta olduklarını, yaşlılığın fiziki özelliklerini üzerlerinde taşıdıklarını ve bir şey yapmaktan aciz bir duruma geldiklerini ifade eder.

(2) Şeyh(شَيْخ): Sözlükte yaşı ilerleyen, yaşlanmış,[1158] kendisinde yaşlanma emareleri görünen, saçı-sakalı beyazlayan kimseye denir.[1159] Ancak *şeyh* kelimesi sadece yaşlı insan anlamında değil tecrübe ve bilgi bakımından üstünlüğü sebebiyle saygı gören bilge,[1160] belli bir yaşa ulaşmış, tecrübesiyle bilgisi artan yaşlı,[1161] en büyük hocasına/hocalarına ya da atalarına varis olup onun/onların yerine geçen[1162] anlamında da kullanılır. Kur'an'da dört yerde geçen *şeyh* kelimesi üç yerde tekil[1163] bir yerde çoğul[1164] olarak kullanılmıştır. Ayrıca bazı ayetlerde *şeyh* kelimesinden sonra kebir ifadesi kullanılmış[1165] ve çok yaşlı kimseler kastedilmiştir.

[1154] Halil b. Ahmed, ''*'acz*'', 3/101-102; Râgıb el-İsfahânî, ''*'acz*'', 322; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''*'acz*'', 207-208.
[1155] Tehânevî, ''*'acz*'', 2/1166.
[1156] Hûd 11/72; ez-Zâriyât 51/29,
[1157] eş-Şuarâ 26/171; es-Sâffât 37/135
[1158] Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''şyh'', 178.
[1159] Halil b. Ahmed, ''şyh'', 2/370; Cevherî, ''şyh'', 1/425; Râgıb İsfahânî, ''şyh'', 271; Firûzâbâdî, ''şyh'', 254; Ezherî, ''şyh'', 7/465-466.
[1160] Râgıb el-İsfahânî, ''şyh'', 271; İbn Manzûr, ''şyh'', 3/31.
[1161] Tehânevî, ''şyh'', 1/1049
[1162] Zemahşerî, ''şyh'', 438.
[1163] Hûd 11/72; Yûsuf 12/78; el-Kasas 28/23.
[1164] el-Mü'min 40/67.
[1165] el-Kasas 28/23; Yûsuf 12/78.

(3) Kiber (كِبَر): Yaşın büyük olması, yaşlanmak anlamında olup[1166] küçük olmanın zıddıdır.[1167] Bu kelime, bir işin zor olması, bir kimsenin kadrinin yüceliği, yaşının büyük olması ve ileri dönemdeki yaşlılığı ifade eden *k-b-r* kökünden türemiştir.[1168] *Kiber* kelimesi, Kur'an'da altı yerde geçmektedir.[1169]

(4) Da'f (ضَعْف): Da'f kelimesi kuvvetin zıddı olup, zayıflığı[1170] aklın, idrakin ve bedenin zayıflıklarını ifade eder.[1171] Birçok alanda zayıflığın ortaya çıkması mümkün olup bedenin *da'f*'ı kemiklerde veya uzuvlarda olur.[1172] Bahsi geçen hususlardaki zayıflık tabii bir şekilde yaşlılık döneminde ortaya çıktığı için bu kelime yaşlılık anlamında kullanılır. Kur'an'da iki defa geçen bu kelime[1173] bir ayette dolaylı bir şekilde yaşlılığa işaret eder.[1174]

(5) Erzelü'l-'Umur (أَرْذَل الْعُمُر) : Yaşlılığın en son evresi, insan ömrünün en zor ve meşakkatli dönemi, ihtiyarlık anlamında kullanılır. *Erzel,* alçak, aşağı, bozuk, çirkin ve istenmeyen-kendisinden kaçınılan anlamındaki *r-z-l* kökünden gelir.[1175] Bundan hareketle *erzelü'l-'umur* da insanın fiziksel, biyolojik, zihinsel anlamda düşkün hale geldiği, elden ayaktan düştüğü ihtiyarlık dönemidir. Bu ifade Kur'an'da bir ayette geçer.[1176]

(6) Vehene'l- Azm (وَهَنَ الْعَظْم): Zayıflık, güçsüzlük, dayanıksızlık;[1177] iş ve eşyadaki zayıflık anlamı ifade eden *vehene* kelimesi ile oluşturulmuş kemiklerin zayıflaması anlamında kullanılan bir ifadedir.[1178] Arap dilinde yaşlılığı ifade etmek için kullanılan

[1166] Cevherî, ''kbr'', 2/801; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''kbr'', 273; İbn Manzûr, ''kbr'', 5/127; Tehânevî, ''kbr'', 1542.
[1167] Firûzâbâdî, ''kbr'', 468.
[1168] Râgıb el-İsfahânî, ''kbr'', 421; Zemahşerî, ''kbr'', 697.
[1169] el-Bakara 2/266; Âl-i-İmrân 3/40; İbrâhîm 14/39; el-Hicr 15/54; el-İsrâ 17/23; Meryem 19/8.
[1170] Cevherî, ''d'uf'', 4/1390; Firûzâbâdî, ''d'uf'', 829.
[1171] Halil b. Ahmed, ''d'uf'', 3/17; İbn Manzûr, ''d'uf'', 9/203.
[1172] Râgıb el-İsfahânî, ''d'uf'', 295-296; Firûzâbâdî, ''d'uf'', 830.
[1173] el-Enfâl 8/66; er-Rûm 30/64.
[1174] er-Rûm 30/54; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 833.
[1175] Râgıb el-İsfahânî, ''rzl'', 194; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî eş-Şevkânî, *Fethu'l Kadir: el-Cami' beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye,* thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 2020)*,* 5/435.
[1176] en-Nahl 16/70.
[1177] Cevherî, ''vhn'', 6/2215.
[1178] Halil b. Ahmed, ''vhn'', 4/404; İbn Manzûr, ''vhn'', 13/452.

ifadelerden biridir. Kur'an-ı Kerîm'de bir yerde kullanılan bu ifade[1179] yaşlılığa dolaylı olarak işaret eder.

(7) Şeyb(شَيْب): Yaşlılığı dolaylı olarak anlatan bir kelimedir. Sözlükte *şîb*, saçı-başı ağarmak beyazlamak manasına gelirken,[1180] *şeyb* saçın beyazlaması anlamındadır.[1181] Ayrıca tepenin, dağın başının beyazlaması-kar yağması anlamında kullanılan mecâzî ifadelerdendir.[1182] Saçın beyazlaması yaşlılığın alametlerinden biri olduğu için bu kelime yaşlılığa işaret eder. Kur'an'da üç defa geçen bir kavramdır.[1183]

1.2.4. Da'îfler/Mustad'aflar (Zayıflar/Ezilenler)

Kur'an'da toplumdaki zayıf, güçsüz ve ezilen kimseleri ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Her iki grup da kendi haklarına sahip çıkma, hukukunu savunma anlamında dezavantajlıdır.

(1) Da'îf(ضَعِيف) : Kuvvetin zıddı olan *da'f* kelimesinden türemiş bir kelimedir. Zayıflığın akıl, fikir veya beden bakımından olması mümkündür.[1184] Genel anlamda insanın hasta olup sağlığında, mal varlığı ve aile hususundaki eksikliği de *da'f* olarak kabul edilir.[1185] *Da'îf* de sağlığını, malını ve aile fertlerini kaybettiği için zayıf düşen, gücünü kaybedendir. Bu kelimenin Hud Sûresinde [1186] kör anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir. [1187] Ayrıca bu kelime aciz, sabrı az, hasta ve zayıf anlamlarında kullanılmıştır.[1188]

[1179] Meryem 19/4.
[1180] Halil b. Ahmed, ''şyh'', 2/369; Zemahşerî, ''şyb'', 438.
[1181] Cevherî, ''şyb'', 1/159; Râgıb el-İsfahânî, ''şyb'', 271; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''şyb'', 178; İbn Manzûr, ''şyb'', 7/251; Firûzâbâdî, ''şyb'', 103; Ezherî, ''şyb'', 11/430.
[1182] Zemahşerî, ''şyb'', 438.
[1183] Meryem 19/4; er-Rûm 30/54; el-Müzzemmil 73/17.
[1184] Halil b. Ahmed, ''d'uf'', 3/17; Cevherî, ''d'uf'', 4/1390-1391; Ebû Abdurrahman İsmail b. Abdullah ed-Dârir Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'ani'l-Kerim,* thk. Fatıma Yusuf el-Hiyemî (Dımeşk: Darû's-Sekâfe, 1996), ''d'uf'', 211; İbnü'l-Cevzî, ''d'uf'', 405; İbn Manzûr, ''d'uf'', 9/203.
[1185] Zemahşerî, ''d'uf'', 484.
[1186] Hûd 11/91.
[1187] Firûzâbâdî, ''d'uf'', 830.
[1188] İbnü'l-Cevzî, ''d'uf'', 405-406.

(2) Mustad'af(مُسْتَضْعَف) : Birini zayıf bulmak, ona kötü bir şey yüklemek anlamındaki *istad'afe* kelimesinden türemiştir.[1189] *Mustad'af,* zayıf, güçsüz, kolay kırılan ve dayanıksız anlamına gelen bir kelime olup[1190] Kur'an'da ezilen,[1191] sefil,[1192] zayıf kimseleri ifade etmek için kullanılır.[1193]

1.2.5. Mülteciler (Göçmenler-Muhacirler)

Birine sığınma, dayanma, başvurma ya da bir yerde barınma anlamı ifade eden *l-c-e (لَجَأَ)* kökünden[1194] türeyen *mülteci,* bir yere sığınan anlamına gelir.[1195] *Lecee* kelimesi Allah'a sığınma ifade ettiğinde en güzel anlamını kazanır. Bu kelimenin ism-i faili olan *mülteci* ise yurdundan çeşitli sebeplerle ayrılmak zorunda kalıp başka bir ülkeye sığınan kimseye denir.[1196] Zorunlu göç de diyebileceğimiz sığınma durumu iki şekilde gerçekleşebilir. Bir yeri ya da ülkeyi mecburen terk etmek zorunda kalmak ya da sürgün edilmek.[1197]

Kur'an'da mültecilik durumu hicretle özdeşleşmiş bir şekilde zikredilerek mülteci anlamında *muhacir* kavramına yer verilmiştir. Hicret, Mekkeli müminlerin Medine'ye zorunlu olarak göçünü anlatan özel bir kavram olarak daha çok benimsenen inancı ifade edebilmek ve yaşayabilmek için yapılmış yer değiştirme faaliyetini ifade eder.

Hicret kelimesi, sözlükte ulaşmak anlamındaki vasl kelimesinin zıt anlamlısı olup,[1198] başka bir yere gitmek için bir yerden çıkıp ayrılmak anlamında kullanılır.[1199] Müslümanlar için geçerli olan hicret, dini hususların yanında kınanma, dostluk ve

[1189] Halil b. Ahmed, ''d'uf'', 3/17-18; Cevherî, ''d'uf'', 4/1390; İbn Manzûr, ''d'uf'', 9/203.
[1190] Râgıb el-İsfahânî, ''d'uf'', 297.
[1191] el-Kasas 28/5; en-Nisâ 4/97.
[1192] es-Sebe' 34/33; İbrâhîm 14/21.
[1193] Dâmegânî, ''d'uf'', 291.
[1194] Cevherî, ''lce'', 1/71; İbn Manzûr, ''lce'', 1/152; Firûzâbâdî, ''lce'', 51.
[1195] Halil b. Ahmed, ''lce'', 4/70.
[1196] Zemahşerî, ''lce'', 732.
[1197] Adem Sağır, *Zorunlu Göçler Sürgünler ve Yol Hikayeleri/Ulupamir Kırgızları Örneği (*Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 30-34; Mehmet Emin Sarıkaya, ''Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç'', *Journal of Analitic Divinity* 2/1 (2018), 243.
[1198] Cevherî, ''hcr'', 2/851.
[1199] Firûzâbâdî, ''hcr'', 495.

arkadaşlık hukukunun kısıtlanmasından kaynaklanmıştır.[1200] Buna göre hicret insanın ülke, dil ve kalp olarak diğerlerinden ayrılmasını da ifade eder.[1201] Daha özel bir tarife göre ise küfür ehli arasında yaşanılan vatanın terk edilerek İslam yurduna göç etmektir.[1202]

Kur'an'da otuz bir yerde *h-c-r (هَجَرَ)* kökünden türemiş çeşitli kelimeler vardır. Bunların içinde hicret şeklindeki kullanım bulunmaz.[1203] Ayetlerde *h-c-r* kökünden türeyen kelimeler, kötü, küfürlü söz söylemek; çekilmek, ayrılmak; bir yerden başka bir yere intikal etmek; eşinden yüzünü çevirmek gibi anlamlar ihtiva eder.[1204] Ayrıca Kur'an'da dört ayette zorunlu göç anlamında sürgün cezasından bahsedilir. Enfâl Sûresi ve Hac Sûresindeki ayetlerde kâfirlerin Hz. Peygamberi sürgün etmek istedikleri anlatılır;[1205] Haşr Sûresi ayetlerinde ise ehli kitap hakkında gerçekleşen sürgün cezasından bahsedilir.[1206] Bu ayetlerin istenmeden/zorla gerçekleşen göçlere işaret ettiği de söylenebilir.

1.3. Kur'an-ı Kerim'de Maddî Olanaklar Bağlamında Dezavantajlı Bireyler

Ekonomik olarak kendilerine yeterli olamayan ve maddî sıkıntı yaşayan bireyler bu başlık altında incelenecektir.

1.3.1. Fakirler/Miskinler

Kur'an'da maddî yoksunluk yaşayan kimseleri ifade etmek için daha çok fakir ve miskin kelimeleri kullanılır.

[1200] İbn Manzûr, ''hcr'', 5/250.
[1201] Râgıb el-İsfahanî, ''hcr'', 536-537.
[1202] Cürcânî, ''hcr'', 214.
[1203] el-Bakara 2/218; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/34, 89, 97, 100; el-Enfâl 8/72-72, 74, 75; et-Tevbe 9/20; en-Neml 16/41, 110; Meryem 19/46; el-Mü'minûn 23/67… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''hcr'', 730-731.)
[1204] Dâmegânî, ''hcr'', 471-472.
[1205] el-Enfâl 8/30; el-Hac 22/40.
[1206] el-Haşr 59/2-3.

(1) Fakir(فَقِير) : Arapçada ihtiyaç sahibine genel anlamda *fakir* denilir.[1207] Kendine ve ailesine az da olsa yetecek imkânı olana ya da azık bulabilen kimseye *fakir*; hiçbir şeye sahip olmayana miskin denilmektedir.[1208] Nitekim İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) *fakir* ve miskin hakkında sorulmuş, o, *fakirin* yiyecek bir şeyleri olan kimse, miskinin ise hiçbir şeye sahip olmayan kimse olduğunu söylemiştir. Bunun tersini savunan, miskinin az da olsa geçimlik bazı şeylere sahip olan, *fakirin* ise hiçbir şeyi olmayan kimse olduğu yönünde görüşlere de rastlanır.[1209] Zekâtın kimlere verileceğinden bahseden ayette[1210] önce *fakirlerin* zikredilmiş olmasını buna delil getirenler de bulunur. Hanbelî, Şafiî ve bazı fıkıh alimlerinin görüşü bu yöndedir.[1211] Kur'an-ı Kerim'de *fakir* kelimesi bazı ayetlerde müfred formda,[1212] bazı ayetlerde ise *fukarâ* şeklinde cemi formda kullanılmıştır.[1213] *Fakir* ve *fukarâ* kelimeleri on iki ayette geçer.[1214] Bir ihtiyacın olması; birikmiş bir kazanç ya da servetin olmaması anlamında kullanılan *fakr* kelimesi nefsin fakirliği[1215] ve Allah'a olan muhtaçlık[1216] anlamında da kullanılmıştır.[1217] Ferrâ, zekât ayetinde bahsi geçen fakirlerin Ehl-i Suffâ olduğunu söyler. Zira onlar kabile mensubiyetinden yararlanmayan ve geceleyin mescitte konaklayan kimselerdir.[1218]

(2) Miskin(مِسْكِين) : Fakir ve *miskin* kelimelerinin anlam farkı hakkında birçok açıklama yapılmıştır. Firuzâbâdî *miskini*, hiçbir şeyi olmayan veya kendine yetecek geçimliği olmayan, ya da fakirliğin kendisini oturtup bıraktığı yani hareketini azalttığı, zelil, zayıf kimse şeklinde açıklar.[1219] İbn Manzûr'a göre, hiçbir şeyi olmayana *miskin* denilir. Bazıları ise ailesine yetecek bazı şeylere sahip olmayana *miskin* denildiğini söyler. İbnü's-Sikkît'e (ö. 244/858) göre hiçbir şeye sahip olmayan kimseye *miskin* denir. Asmaî (ö. 216/831), miskinin, fakirden daha iyi durumda olan kişi olduğunu söyler; Yûnus b.

[1207] Halil b. Ahmed, ''fkr'', 3/332.
[1208] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 354; Firûzâbâdî, ''fkr'', 457.
[1209] İbn Manzûr, ''fkr'', 5/60-61.
[1210] et-Tevbe 9/60.
[1211] Abdülkerim Zeydan, *el-Mufassal Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile,* çev. Erdinç Ahatlı (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019), 2/35.
[1212] el-Bakara 2/268; Âl-i İmrân 3/181; el-Hac 22/ 28; el-Kasas 28/24; en-Nisâ 4/6, 135.
[1213] el-Bakara 2/271; et-Tevbe 9/60; en-Nûr 24/32; el-Fâtır 35/15; Muhammed 47/38; el-Haşr 59/8.
[1214] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''fkr'', 524-525.
[1215] Muhammed 47/38.
[1216] el-Fâtır 35/15.
[1217] Râgıb el-İsfahânî, ''fkr'', 383.
[1218] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 1/443.
[1219] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 439; Firûzâbâdî, ''skn'', 1206.

Habîb (ö. 182/798) ise bunun tam tersine fakirin *miskine* nispetle daha iyi durumda olan kişi olduğunu görüşündedir.[1220]

Taberî, *fakir* ve miskinle ilgili görüşleri şu şekilde aktarmaktadır: *Fakir* istemekten haya eden muhtaç kimse; miskin isteyen muhtaç kimsedir. *Fakir,* müzmin ihtiyaç sahibi; miskin, gerçekten muhtaç kimsedir. Fukara, muhacirlerin *fakirleri*; mesâkin, hicret etmeyen muhtaç Müslümanlardır. *Fakir,* Müslümanlardan; miskin, ehli kitaptan muhtaç kimselerdir.[1221]

Mukâtil b. Süleyman, Taberî ve Cessâs yukarıda zikredilen görüşlerden; *fakirin,* yoksul ve ihtiyaç sahibi olduğu halde istemekten haya eden, insanlara karşı küçük düşmekten sakınan; miskinin ise insanlardan isteyerek hakir duruma düşen ihtiyaç sahibi kimse olduğu yönündeki görüşü tercih etmiştir.[1222] İbn Âşûr'a göre ise *fakir,* az da olsa bir şeylere sahip olan fakat lazım olan şeyleri yetersiz olan; miskin ise fakirlik sebebiyle zillete düşen kimseye denir.[1223] Dolayısıyla alimlerin birbirinden farklı fakir-miskin algıları olup neticede bahsi geçen her iki grup da yoksulluğu farklı boyutlarda yaşamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de *miskin* kelimesi müfred şekliyle olduğu gibi[1224] *mesâkîn* şeklinde cemi olarak da[1225] geçer.

İhtiyaç sahibi kimseler için Kur'an-ı Kerim'de fakir ve miskin kelimelerinin yanı sıra *sâil*[1226] ve *mahrûm* kelimeleri de kullanılır.[1227] *Sâil(سائل);* fakir,[1228] tama' edip, isteyen

[1220] Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''skn'', 248; Cevherî, ''skn'', 2/782; İbn Manzûr, ''skn'', 13/214-216.
[1221] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/124.
[1222] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 2/54; Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 4/124; Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 4/322.
[1223] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 10/235.
[1224] el-Bakara 2/184; el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38; el-Mücâdele 58/4; el-Kalem 68/24; el-Hâkka 69/34; el-Müddessir 74/44; el-İnsân 76/8; el-Fecr 89/18; el-Beled 90/16; el-Maûn 107/3.
[1225] el-Bakara 2/83, 177, 215; en-Nisâ 4/8, 36; el-Mâide 5/89, 95; el-Enfâl 8/41; et-Tevbe 9/60; el-Kehf 18/79; en-Nûr 24/22; el-Haşr 59/7.
[1226] el-Bakara 2/177.
[1227] el-Hac 22/36.
[1228] Halil b. Ahmed, ''sel'', 2/206; İbn Manzûr, ''sel'', 11/319.

kimseye denir;[1229] *mahrûm(محروم)* ise hayırdan yoksun olan,[1230] istifade edeceği malı olmayan[1231] anlamına gelir.

Kur'an-ı Kerim'de isteyen kimse anlamında *kâni';* kendisine verilmesini bekleyen, âr edip istemeyen kimse anlamında *mu'ter*[1232] kelimeleri de yine fakirlikle bağıntılı olarak kullanılır. *Kâni'(قانع)* kelimesinin bir şey isterken veya ricada bulunurken ısrarcı davranmayan ve kendisine verilene razı olan; *mu'ter'*in *(مُعْتَر)* ise gelip isteyen ve kendisine bir şeyler verilen kimseyi ifade ettiği de söylenmiştir.[1233] Kurtubi, muzari şeklinin harekesine göre kelimenin yapısındaki değişiklikten hareketle *kâni'* kelimesinin açıkça isteyen anlamında olduğunu; *kani'* şekline göre iffetinden dolayı istemeyen yoksula bu ismin verildiğinden bahseder. Ona göre *mu'ter* istesin-istemesin ihtiyacından ötürü insanın etrafında dolaşan yahut karşısına dikilen yoksul için kullanılan bir kavramdır.[1234] İbn Ebî Hâtim, bu görüşlerin hepsini nakleder ve ilave olarak iki rivayete yer verir. Buna göre, *kâni'* evinde oturan yoksul için kullanılan bir kavramdır. Diğer bir rivayete göre *kâni',* Mekke ehli, *mu'ter* ise insanların diğerlerini ifade eder.[1235]

1.3.2. İbnü's- Sebîl (اِبْنُ السَّبِيل)

Sebil, yol,[1236] kendisinde kolaylık olan yol anlamında olup[1237] Kur'an'da tâat, ulaşmak, çıkış, gidilen yol anlamlarında kullanılır.[1238] Yolcu ise yolla birlikteliğinden dolayı adeta yolun oğlu gibi olduğu için *ibnü's-sebil* olarak isimlendirilmiştir. Bu bağlamda çok yolculuk yapan misafire-yolcuya *ibnü's-sebil* denir.[1239] Bu kelime genel anlamda

[1229] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/97.
[1230] Halil b. Ahmed, ''hrm'', 1/308.
[1231] İbn Manzûr, ''hrm'', 12/125.
[1232] Halil b. Ahmed, ''kn'a'', 3/434; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 429.
[1233] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 3/428.
[1234] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 14/401.
[1235] Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî ibn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* thk. Esat Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebet-ü Nezar Mustafa el-Ba'z, 1997), 8/2495.
[1236] Cevherî, ''sbl'', 5/1724.
[1237] İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim,* 49.
[1238] İbnü'l-Cevzî, ''sbl'', 364-366.
[1239] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*,123; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/97; İbn Manzûr, ''sbl'', 11/320.

oturduğu yerden uzakta olan kimseyi ifade edip[1240] memleketinden ayrılarak geri dönmeye imkân bulamayıp yolda kalan[1241] ya da yabancı anlamında kullanılır.[1242] Kendi memleketinden diğerine geçen ihtiyaç sahibi kimseler,[1243] memleketinde zengin bile olsa gitmek istediği yere varamamış kimseler[1244] ile fakir ya da ailesinden ve malından uzak gurbette bulunan yolda kalmış kimseler *ibnü's-sebil* olarak kabul edilir. [1245]

Zemahşerî, gitmek istediği yerden engellenmiş yolcuya-misafire *ibnü's-sebil* denildiğini söyler.[1246] Fahreddin Râzî'nin aktardığına göre, İmam Şafiî (ö. 204/820), memleketinden kalkıp yolculuğa çıkan ve niyeti mâsiyet olmayıp gideceği yere yardımsız ulaşamayan herkesin *ibnü's-sebil* olduğunu söyler.[1247] Bu duruma göre, yolda parasız kalan kimse, kendi ülkesinde zengin bile olsa, servetinden yararlanma imkânı bulunmadığı için ihtiyacı olduğu kadarıyla zekât alabilir.[1248] Cihat için yola çıkmış İslam ordusundan veya hac kafilesinden ayrılıp yolda kalan kimse, vatanında malı yoksa fakir; varsa yolcu hükmünde bulunur. Her iki-durumda da zekât alabilir.[1249] Dolayısıyla maddî varlığı olsun olmasın yolculuk esnasında muhtaç duruma gelen herkes *ibnü's-sebil* kabul edilebilir.

1.3.3. Ğarîm (غريم)

Sözlükte bir şeye bağlı olmayı, düşkünlüğü ve ısrarlı davranmayı ifade eden *ğ-r-m* kökünden türemiştir. Bu kelime terim olarak borç-alacak, borçla ilgili olarak eda edilmesi gereken şey anlamındadır. Bu kökten türeyen *ğarîm* ise borçlu, üzerinde borç bulunan kimse, borcunu ödemeye gücü yetmeyen kimseye verilen isimdir.[1250] Borç veren ve borçlu kimse için zıt anlamlı olarak da bu kelime kullanılır.[1251] Ağır borç yükü altında

[1240] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 1/444; Râgıb el-İsfahanî, ''sbl'', 223.
[1241] İbn Manzûr, ''sbl'', 11/320; Firûzâbâdî, ''sbl'', 1012.
[1242] Mekkî b. Ebû Talib, ''sbl'', 111; İbn Âşûr, *et- et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 10/237.
[1243] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/54.
[1244] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 4/330; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 10/274-275.
[1245] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, 2/456; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 439.
[1246] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 236.
[1247] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/113.
[1248] Zeydan, *el-Mufassal Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile,* 2/71.
[1249] Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümam, *Şerhu Fethü'l-Kadir* (b.y.: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1970), 2/264-265; Yusuf el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât* (Katar: Dâru'l-Mekâsıd, 2020), 2/691.
[1250] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 359; Cevherî, ''ğrm'', 5/1997; Râgıb el-İsfahanî, ''ğrm'', 360; İbn Manzûr, ''ğrm'', 12/436.
[1251] Firûzâbâdî, ''ğrm'', 1142.

olup bunu ödemeye güç yetiremeyen [1252] ve borcuna karşılık gelen malları dışında nisap miktarı malı olmayanlar için de *ğarîm* ifadesinin kullanımı söz konusudur. Ayrıca, başkalarına ait diyet, borç gibi kaldıramayacağı ağır sorumlulukları yüklenerek borç altına giren kimseler de bu grupta değerlendirilir.[1253]

Mukâtil b. Süleyman ve Ferrâ'ya göre fasit bir nedene mebni olmamak kaydıyla üzerlerinde borç bulunan kimselere *ğarîm* denilir.[1254] Taberî, Allah'a mâsiyet içermeyen bir şekilde borçlanan sonrasında bunu peşin ya da vadeli ödemeye imkân bulamayan kimseye *ğarîm* denildiğini zikreder. [1255] Dolayısıyla burada ya zaruri nafakasını karşılamak üzere borçlanmak ya bir maslahatı elde etmeye yönelik olarak borçlanmak ya da insanların arasını bulma maksadıyla diyet vb. şeyleri yüklenmek kastedilir.[1256] Cessâs, kendisine zekât verilmesi gereken *ğarîm'*i elinde bulunan sahip olduğu şeyi borcu için verdiğinde neredeyse hiçbir şeyi kalmayan kimse olarak tarif eder.[1257] Kur'an-ı Kerim'de altı ayette *ğ-r-m* kökünden türeyen çeşitli kelimeler bulunur. [1258] Zekât verilecek kimselerin zikredildiği ayette bu sınıftan da bahsedilir.[1259] Ağır borç yükü altında ezilen kimselerin yoksulluğa maruz kalmaları nedeniyle dezavantajlı olduklarını söylemek mümkündür.

1.3.4. Fi-sebîlillah (في سَبِيلِ الله)

Fî sebîlillâh ifadesi Allah yolu veya Allah yolunda anlamına gelir. Allah yolunda cihat, etmek, hac vazifesinin ifası, ilim talep etmek ve Allah'ın emrettiği her türlü hayır, hidayet yolu, Allah'a yaklaştırıcı salih amel *fî sebîlillah* olarak kabul edilir. Ancak bu ifadeyle ekseriyetle cihat kastedilir.[1260]

[1252] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 2/456; Zemahşerî, ''ğrm'', 585; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 10/270, İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 10/237.
[1253] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 438.
[1254] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/54; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 1/443.
[1255] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/126.
[1256] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/113.
[1257] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 4/328.
[1258] et-Tevbe 9/60-98; el-Furkân 25/65; et-Tûr 52/40; el-Vâkıâ 56/66; el-Kalem 68/46.
[1259] et-Tevbe 9/60.
[1260] İbn Manzûr, ''sbl'', 11/320; Firûzâbâdî, ''sbl'', 1012; Tehânevî, ''sbl'', 1/929.

Kur'an'da altmıştan daha çok ayette *fî sebîlillah* kavramı bulunur.[1261] Allah Teâlâ'nın hayır-iyilik türünden yapılmasını emrettiği her tâat, *fi sebîlillah* kavramı içine girer. Çünkü bunların hepsi Allah'a götüren yollardır.[1262] Özel olarak mücahitler,[1263] gaziler ve sınır boylarında bulunanlar -fakir ya da zengin- *fi sebîlillah* kapsamında kabul edilir. Bunları gazasına ulaştıracak kadar zekât vermek gerekir.[1264] Taberî, Allah'ın dinine, yoluna, şeriatına yardım etme maksadıyla küffârla yapılan savaş ve bu uğurda yapılan harcamaları *fi sebîlillah* olarak değerlendirir.[1265] Cessâs, hac ve umre yolculuğuna çıkanların ve Allah yolunda savaşanların *fi sebîlillah* olduğunu söyler.[1266] Cihadın yanı sıra mescit inşasını, cenaze defnini, kale-sur yapımını,[1267] fakirlere ve miskinlere verilen sadakaları-yardımları hatta müellefe-i kulûba verilenleri de bu kavramın kapsamında değerlendirmek mümkündür. Fakat *fî sebîlillah* isimlendirmesiyle öncelikle cihat sonra hac sonra da Allah için ilim tahsili anlaşılır. Dolayısıyla Ehl-i Suffa gibi din ilimlerine kendilerini vakfedenler de *fî sebîlillâh* kapsamındadır. Buna rağmen cihat anlamındaki kullanımı meşhur olmuştur.[1268] Yapılan açıklamalar dikkate alındığında fi sebîlillah ifadesini cihat gibi Allah'a tâatin göstergesi olan ulvi hizmetler için ortak kullanım olarak kabul etmek mümkündür.

Kur'an, *fi sebîlillah* yani kendilerini Allah yoluna adamış, kazanç için çabalayamayan bazı fakir kimselerin mevcudiyetine dikkat çeker. Yakından tanımayan kimseler onları zengin sanır, çünkü iffetlerinden dolayı kimseden yardım istemezler, dilenmezler.[1269] Bu kimselerin ticarette kazanç elde edemeyen veya zayıflıkları nedeniyle ziraatla uğraşamayan Suffa ehli fakirler olduğu söylenmiştir. Her ne kadar fakirlikleri

[1261] el-Bakara 2/190, 195, 215, 217, 218, 244, 246, 261, 262, 273; Âl-i İmrân 3/13, 75, 99, 146, 157, 167, 169; en-Nisâ 4/36, 43, 44, 74, 75, 76… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''sbl'', 341-342.)
[1262] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 262; Hîrî, ''sbl'', 172; Dâmegânî, ''sbl'', 228.
[1263] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 2/456.
[1264] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/54; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,*1/444; Kurtubi, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an,* 10/271; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 10/237.
[1265] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/126-127.
[1266] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 4/329.
[1267] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/113.
[1268] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2579.
[1269] el-Bakara 2/273.

elbiselerinden ve zayıf bedenlerinden anlaşılsa da hallerini kimseye duyurmaz, arsızca kimseden bir şey istemezler.[1270]

1.4. Kur'an-ı Kerim'de İnsan Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Dezavantajlı Bireyler

Bu grupta yer alan dezavantajlı bireyler arasında köleler, tutuklu, hükümlü ve eski hükümlüler bulunmaktadır.

1.4.1. Köleler

Arapçada hür veya köle insana *abd* (عَبْد) denilir.[1271] Bu kelime insanın Cenâb-ı Allah'a nispetle durumuna işaret ettiğinde ubudiyet, insanın insana göre durumuna işaret ettiğinde ise kölelik anlamı ifade eder.[1272] Arapçada *abd*, hür kelimesinin zıddı olup[1273] sahip olunan anlamında kullanılır.[1274] Buna göre satılması ya da satın alınması mümkün olan insana *abd*-köle denilir. Râgıb el-İsfahânî *abd* kelimesinin anlam çerçevesini dört kategoride izah eder. Ona göre bir mal gibi alınıp-satılan insan yani köle; yaratana nispetle insanın kul olma hali, Allah'a kul olma açısından insanın en şerefli durumu; insanlara ve dünya malına bağlılık anlamında insanın en aşağı olma durumu *abd* kelimesiyle ifade edilir.[1275] Bu kavram, bir insanın başka bir insanın arzusuna tâbi olarak adeta köleye dönüşmesi şeklinde de kullanılır.[1276] Hukuki açıdan ise köle, bir şahıs değil, mal sayılan ve hürriyetinden mahrum olan kimse olarak tarif edilir.[1277]

[1270] Şevkânî, *Fethu'l-Kadir,* 2/63-64.
[1271] Halil b. Ahmed, '' 'abd'', 3/83; Firûzâbâdî, '' 'abd'', 296.
[1272] Halil b. Ahmed, '' 'abd'', 3/83.
[1273] Cevherî, '' 'abd'', 2/502; Tehânevî, '' 'abd'', 2/1162.
[1274] İbn Manzûr, '' 'abd'', 3/270; Abdü'l-Kadir er-Râzî, '' 'abd'', 205.
[1275] Râgıb el-İsfahânî, '' 'abd'', 319.
[1276] Zemahşerî, '' 'abd'', 526.
[1277] Tahiroğlu, ''Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik'', 649.

Kur'an'da köle anlamında abd (ibâd) [1278] kelimesi yanında esîr (üsârâ-esrâ), [1279] memlûk, [1280] fetâ (feteyât), [1281] rakabe (rikâb), [1282] mâ meleket-eymanüküm (milkü'l yemin)[1283] ve kadın köleler için eme (imâ'-eyâm)[1284] kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıca mükâtebe akdinden bahsedilen ayete göre [1285] mükâteb kölelerden de bahsetmek mümkündür. Bunlar, mükâtebe sözleşmesi yoluyla efendilerinden ayrılarak özgürlüğünü elde etmeye çalışan kölelerdir.[1286]

1.4.2. Mücrimler, Suça Karışanlar/Günahkârlar (مُجْرِمُون)

Kur'an-ı Kerim'de suç olgusu dinen günah olarak kabul edilen hususlardan bağımsız değildir. Kur'an'da suç-günah anlamında kullanılan birçok kelime bulunur. Suçlu da bu doğrultuda günahkâr kimseyi ifade eder.

(1) Cünâh (جُناح): Hak yoldan saparak dinen yasaklanmış olan hataya meyletmektir.[1287] C*ünâh* aslında işleyene ceza getiren fiillerin sonucunu ifade eder.[1288] Arapçada *cünâh,* ism kelimesinin muadili olarak kullanılır[1289] ve hata, kusur, mahzur, sorumluluk anlamı ifade eder. Türkçede günah şeklinde kullanılır. Genel olarak ahirette cezalandırmayı gerektiren davranışlar günah olarak isimlendirilir.[1290] Dini anlamda *cünâh,* suçu ifade edebilecek en geniş kavramdır.[1291] Kur'an-ı Kerim'de on yerde cünâh kelimesi geçer.[1292]

[1278] el-Bakara 2/178-221; en-Nûr 24/32(ibâd); eş-Şuarâ 26/22(abbette); en-Nahl 16/75 (abd memlûk)
[1279] el-Bakara 2/85 (üsârâ); el-Enfâl 8/67, 70 (esrâ); el-İnsân 76/8.
[1280] en-Nahl 16/75 (abd memlûk).
[1281] en-Nisâ 4/25; Yûsuf 12/30.
[1282] el-Mâide 5/89; el-Mücâdele 58/3; el-Bakara 2/177 (rikâb); el-Ahzâb 33/50-52; el-Beled 90/13 (rikâb); en-Nûr 24/33 (feteyât); Muhammed 47/4; en-Nisâ 4/92; et-Tevbe 9/60.
[1283] en-Nisâ, 4/92; el-Mâide, 5/89; el-Meâric, 70/30; en-Nûr, 24/33-58; en-Nahl, 16/71; el-Mü'minûn, 23/6.
[1284] en-Nisâ 4/25; el-Bakara 2/221; en-Nûr 24/32 (eyâm-imâ').
[1285] en-Nûr 24/33.
[1286] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,*1/443; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/98.
[1287] İbnü'l-Cevzî, ''cnh'', 230.
[1288] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 325.
[1289] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 198; İbn Manzûr, ''cnh'', 2/430.
[1290] Şemsettin Sami, ''günah'', 976.
[1291] Hüseyin Certel, *Suçlularda Dine Dönüş* (Ankara: Nobel Yayınları, 2009), 22.
[1292] en-Nisâ 4/128; el-Mâide 5/93; en-Nûr 24/29, 58, 60, 61; el-Ahzâb 33/15, 51, 55; el-Mümtehine 60/10.

(2) Harac(حَرَج): Sözlükte ağaçları sık/dar yere *harac* denilir. Bu kelime aynı zamanda günah anlamında da kullanılır.[1293] Râgıb el-İsfahânî'ye göre *harac,* bir şeyi toplamak ve onda bir darlık ve zorluğun tasavvur edilmesi; zorluk, sıkıntı, günah[1294] ve şüphe anlamındadır.[1295] Kur'an'da on yedi yerde *harac* kelimesi ve türevleri geçer.[1296]

(3) Seyyie(سَيِّئَة): Kötü, çirkin iş,[1297] hata, günah anlamındadır.[1298] *Seyyie,* hasene kelimesinin zıddı olup; her türlü kötülük ve çirkinliği kapsayan bir kavramdır. Şeriatın ve aklın kötü gördüğü ayrıca insan tabiatına kötü ve çirkin gelen şeyler *seyyie* olarak isimlendirilir.[1299] *Seyyie* kelimesi Kur'an'da yirmi bir yerde tekil, otuz beş yerde çoğul (seyyiât) şekilde kullanılmıştır.[1300] Çoğul kullanımında şirk, azap, darlık, sıkıntı, şer ve ahlaksızlık anlamları dikkat çeker.[1301] Ayetlerde genellikle hasene ve *seyyie* ikili bir anlatım tarzıyla karşılaştırmalı olarak geçer.[1302]

(4) Cürm-Cerîme(جُرْم-جَرِيمَة): Kur'an'da *c-r-m* kökünden türeyen kelimeler suç ve günah işlemeyi ifade eder.[1303] *Cürm* ve *cerîme,* kelimelerinin asıl anlamı meyveyi dalından kesmek, koparmak demektir.[1304] Bu kelimeler, terim olarak kazanmak, gerçekleşmek, gerekli olmak anlamı ifade eder.[1305] İstiare yoluyla ise hoşlanılmayacak her türlü kazanım yani hata, günah anlamında kullanılır. Bu kelimeden türeyen mücrim kelimesi de hata eden, günah işleyen kimse için kullanılır.[1306] *Cürm* kelimesi, zenb ile anlamdaş olup kullanıldığı yerlerin çoğunda nihaî olarak kastedilen şey küfürdür.[1307] Kur'an-ı Kerim'de

---

[1293] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 4/53; Cevherî, ''hrc'', 2/305; Firûzâbâdî, ''hrc'', 183.
[1294] Râgıb el-İsfahânî, ''hrc'', 112.
[1295] İbnü'l-Cevzî, ''hrc'', 238-239.
[1296] el-Mâide 5/6; el-A'râf 7/2; Tevbe 9/91; el-Hac 22/78; en-Nûr 24/61; el-Ahzâb 33/37, 38, 50; el-Fetih 48/17… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''hrc'', 196.)
[1297] Halil b. Ahmed, ''sye'', 2/290.
[1298] İbn Manzûr, ''sye'', 1/97; Firûzâbâdî, ''sye'', 43.
[1299] Râgıb el-İsfahânî, ''sye'', 253.
[1300] el-Bakara 2/81; Âl-i İmrân 3/120; en-Nisâ 4/78, 79, 85; el-En'âm 6/160; el-A'râf 7/95-131; Yûnus 10/27… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''sye'', 369.)
[1301] Mukâtil b. Süleyman, ''sye'', 171.
[1302] el-En'âm 6/160; el-A'râf 7/131.
[1303] Halil b. Ahmed, ''crm'', 1/234; Cevherî, ''crm'', 5/1885; Firûzâbâdî, ''crm'', 1086-1087.
[1304] İbn Manzûr, ''crm'', 12/90; Zemahşerî, ''crm'', 101; Râgıb el-İsfahânî, ''crm'', 91.
[1305] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 191.
[1306] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, 3/220; Râgıb el-İsfahânî, 91; Zemahşerî, ''crm'', 101; İbn Manzûr, ''crm'', 12/91-92.
[1307] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 324.

mücrim kelimesi tekil olarak suçlu/günahkâr anlamında[1308] kullanıldığı gibi mücrimîn-mücrimûn kalıbında suçlular/günahkârlar[1309] için de kullanılmıştır.

(5) Zenb(زَنْب): Kelime sözlükte günah, mâsiyet,[1310] suç anlamına gelip[1311] mükellefin kasten meşru olmayan bir şey yapması anlamındadır.[1312] Kişinin Allah'tan gizlediği şeyler için *zenb* ifadesi kullanılır.[1313] Çoğunlukla Allah'a karşı işlenen ve hoşnutsuzluğa neden olan cürümler bu isimle anılır. Allah'ın ayetleri hakkında uygunsuz yakıştırmalar yapmak, küfür, ahlaka mugayir ve zulüm içeren davranışlar *zenb* olarak nitelendirilir.[1314] Kur'an'da bu kelime tekil olarak on bir, çoğul formu olan *zünûb* şeklinde ise yirmi altı yerde geçer.[1315]

(6) Hatîe(خَطِيئَةَ): Doğruda isabet edememek anlamındaki *h-t-e* kökünden türeyen[1316] *hatîe*, kasıtsız işlenen kusur, günah anlamında kullanılır.[1317] Cürcânî'ye göre *hatae* fiili, insanın kasten yapmadığı, istemeden meydana gelen ve geçerli bir özre binaen Allah hakkı kabilinden verilmesi gereken had ya da kısas cezasının düştüğü ayrıca günah kazanmaya vesile olmayan hata, kusur anlamındadır.[1318] Râgıb el-İsfahânî, hatanın gidilen yoldan sapma anlamına geldiğinden ve iki şeklinin olduğundan bahseder. Birinci şekli, kişinin ilâhî iradeye uygun olmayan bir şeyi yapmayı istemesi ve onu yapmasıdır. Buna tam hata denir ve bu çeşit hatadan dolayı sorumluluk vardır. İkinci şekli ise kişinin istemeden-kasıtsız olarak ilâhî iradenin hoş görmediği bir şeyi yapmasıdır. Bundan dolayı sorumluluk yoktur.[1319] Kur'an'da *hatîe'*nin türediği hata kelimesi ve bundan türeyen

[1308] Tâhâ 20/74; el-Meâric 70/11.
[1309] el-En'âm 6/55, 147; el-A'râf 7/40, 84, 133; el-Enfâl 8/8; Yûnus 10/17, 50, 82; el-Kehf 18/53; eş-Şuarâ 26/99; el-Kasas 28/78; er-Rûm 30/12, 55; es-Secde 32/12; Yâsîn 36/59; ed-Duhân 44/22; er-Rahmân 55/41, 43…(bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''crm'', 166-167.)
[1310] Halil b. Ahmed, ''znb'', 2/76; İbn Manzûr, ''znb'', 1/389.
[1311] Cevherî, ''znb'', 1/129.
[1312] Tehânevî, ''znb'', 1/827; Ebû'l-Bekâ, ''znb'', 40.
[1313] Cürcânî, ''znb'', 93.
[1314] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 317.
[1315] Yûsuf 12/29; eş-Şuarâ 26/14; el-Mü'min 40/3, 55; el-Fetih 48/2; et-Tekvîr 81/9… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''znb'', 276.)
[1316] Halil b. Ahmed, ''hte'',1/418; Ezherî, ''hte'', 7/496; İbn Manzûr, ''hte'', 1/67.
[1317] Cevherî, ''hte'', 1/47; Firûzâbâdî, ''hte'', 39.
[1318] Cürcânî, ''hte'', 88.
[1319] Râgıb el-İsfahânî, ''hte'', 39.

kelimeler yirmi iki ayette geçer.[1320] Hata, genellikle isyan niyeti olmadan düşülen yanlışlıkları ifade eder.[1321] Ancak bu kelimenin büyük günah anlamında kullanıldığı, özellikle de son derece hoşlanılmayacak nitelikteki cürümler[1322] için tercih edildiği de vâkidir.[1323]

(7) Lemem (لَمَم): Kebâirden kabul edilmeyen küçük günaha *lemem* denir.[1324] Râgıb el-İsfahânî, sözlükte toplamak, ıslah etmek ve dağınık şeyleri yığmak anlamına gelen lemme kelimesinin, küçük günah olarak tabir edilen şeylerle mâsiyete yaklaşmak anlamına geldiğini söyler.[1325] Kur'an-ı Kerim'de iki ayette geçen bu kelime[1326] Necm Sûresinde küçük günah anlamında kullanılmıştır.[1327]

(8) İsyan-Mâsiyet(عِصْيان-مَعْصِيَّة): Başkaldırmak, karşı gelmek anlamlarında kullanılan bu kelimeler,[1328] tâatin zıddı olup[1329] daha çok günah anlamında kullanılır.[1330] *İsyan* ve *mâsiyet,* genel olarak itaati terk etmek anlamı ifade eder.[1331] Kul, Rabbinin emrine muhalefet ettiğinde isyan etmiş olur.[1332] Bu kelimeler Kur'an'da yalanlama, şirk ve şirk dışındaki günahlar ile azap anlamlarında kullanılmıştır.[1333] *İsyan*[1334] ve *mâsiyet*[1335] kelimeleri ve bu kelimelerin çeşitli türevleri Kur'an-ı Kerim'de otuz iki ayette geçer.[1336]

[1320] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''hte'', 234-235.
[1321] el-Bakara 2/286; en-Nisâ 4/92; el-Ahzâb 33/5.
[1322] Nûh 71/21-25; el-Hâkka 69/8-10, 30-37.
[1323] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 322.
[1324] Halil b. Ahmed, ''lmm'', 4/102; Cevherî, ''lmm'', 5/2032; İbn Manzûr, ''lmm'', 12/549; Firûzâbâdî, ''lmm'', 1159.
[1325] Râgıb el-İsfahânî, ''lmm'', 454.
[1326] el-Fecr 89/19; en-Necm 53/32.
[1327] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1062.
[1328] Halil b. Ahmed, '' 'asy'', 3/175.
[1329] Cevherî, '' 'asy'', 6/2429; Firûzâbâdî, '' 'asy'', 1312.
[1330] Ezherî, '' 'asy'', 14/438.
[1331] Cürcânî, '' 'asy'', 127.
[1332] İbn Manzûr, '' 'asy'', 15/67.
[1333] Hîrî, '' 'asy'', 143.
[1334] el-Hucurât 49/7.
[1335] el-Mücâdele 58/8-9.
[1336] el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112; en-Nisâ 4/42; el-Mâide 5/78; Hûd 11/59; İbrâhîm 14/36; Tâhâ 20/121; el-Hâkka 69/10, en-Nâziât 79/21…(bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, '' 'asy'', 463-464.)

(9) İsm(إِثْم): Günah anlamında kullanılan kelimelerden biridir.[1337] Şeriatın gereği olan ve tabii surette sakınılması gereken şeylere *ism* denir.[1338] Genel olarak içki içmek, kumar oynamak gibi helal olmayan bir şeyi yapmak demektir.[1339] *İsm*, Kur'an'ın ahkâm ayetlerinde sıkça rastlanan bir kavram olup[1340] haram ile bağlantılı şekilde kullanılmış[1341] ayrıca küfrün değişik veçheleri de[1342] bu ifadeyle anlatılmıştır.[1343] *E-s-m* kökünden gelen bu kelime ayetlerde şirk, mâsiyet, zenb, zina ve hata anlamlarını ihtiva eder.[1344] Kur'an'da otuz beş yerde *ism* kelimesi geçer.[1345]

(10) Fahşâ'-Fahişe (فَحْشاء–فاحِشة): Hakka muvafık olmayan[1346] haddi aşan her şey için kullanılan bir kavramdır.[1347] Bu bağlamda zina, günahların bariz bir şekilde çirkin olanları, Allah'ın nehy ettiği fiiller ile[1348] selim tabiatın hoş görmediği ve salim aklın kaçındığı şeylere *fahşâ'* denir.[1349] Bunlar, çirkinliği son derece bariz olan söz ve fillerdir.[1350] Kur'an-ı Kerim'de yedi yerde *fahşâ'* kelimesi geçer.[1351]

(11) Münker(مُنْكَر): Zor ve sıkıntılı,[1352] hoş görülmeyen,[1353] şeriatın kabih gördüğü ve haram kıldığı şeyler için kullanılan bir kelimedir.[1354]*Münker*, marufun zıddı olup Allah'ın rızasına muvâfık olmayan söz ya da fiillere denir.[1355] Sahih aklın hoş görmediği, çirkinliği

[1337] Halil b. Ahmed, ''esm'', 1/57; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 121; Cevherî, ''esm'', 5/1857; İbn Manzûr, ''esm'', 12/5.
[1338] Cürcânî, ''esm'', 11.
[1339] Firûzâbâdî, ''esm'', 1074.
[1340] el-Bakara 2/180, 182.
[1341] el-Bakara 2/173.
[1342] Âl-i İmrân 3/178.
[1343] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 320-321.
[1344] Mukâtil b. Süleyman, ''esm'', 168; İbnü'l-Cevzî, ''esm'', 147-148.
[1345] el-Bakara 2/85, 173, 182, 188, 203, 206, 209; Âl-i İmrân 3/178; en-Nisâ 4/20, 48, 50, 111, 112; el-Mâide 5/107…(bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''esm'', 12.)
[1346] Halil b. Ahmed, ''fhş'', 3/304.
[1347] Cevherî, ''fhş'', 3/1049.
[1348] Firûzâbâdî, ''fhş'', 600.
[1349] Cürcânî, ''fhş'', 139.
[1350] İbn Manzûr, ''fhş'', 6/325; Râgıb el-İsfahânî, ''fhş'', 373-374.
[1351] el-Bakara 2/169-268; el-A'râf 7/28; Yûsuf 12/24; en-Nahl 16/90; en-Nûr 24/21; el-Ankebût 29/45.
[1352] Halil b. Ahmed, ''nkr'', 4/264; Firûzâbâdî, ''nkr'', 487.
[1353] Cevherî, ''nkr'', 2/837.
[1354] İbn Manzûr, ''nkr'', 5/233.
[1355] Cürcânî, ''nkr'', 198.

hususunda ittifak edilen şeyler *münker* olarak kabul edilir.[1356] Kur'an-ı Kerim'de münker kelimesi onsekiz yerde geçer.[1357]

(12) Bağy(بَغْي): Günah işlemek,[1358] sınırı aşmak,[1359] büyüklenmek, zulüm yapmak ve haktan sapmak,[1360] araştırılıp soruşturulan bir hususta orta yolu aşmayı istemek, sınırı aşmak anlamındadır. Sınırı aşmak bazen emredilen şeylere nafileleri eklemek şeklinde övülecek tarzda bazen ise yasaklanan şeyleri çiğnemek şeklinde kınanacak tarzda olur.[1361] Kur'an'da türevleri hariç on bir yerde geçen bu kelime[1362] zulüm, mâsiyet, haset ve zina anlamlarında kullanılmıştır.[1363]

(13) Vizr (وِزْر): Ağır günah yükü taşımak,[1364] günah, ağır/zor şey, silah gibi anlamları vardır.[1365] *Vezer*, aslında sığınılan sağlam, erişilmez dağ, sığınılan her şey anlamında kullanılan bir kelimedir. Dağ, kendisine sığınanın ağırlığını yüklendiği gibi günah işleyen de hatasının ağırlığını yüklenir. Bu benzerlikten yola çıkarak günaha *vizr* denilmiştir. [1366] Kur'an'da yirmi yedi yerde *v-z-r* kökünden türemiş farklı formda kelimeler bulunmaktadır.[1367]

[1356] Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; el-Mâide 5/79; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/67, 71, 112; el-Hicr 15/62; en-Nahl 16/90; el-Hac 22/41, 72; en-Nûr 24/21; el-Ankebût 29/29, 45; Lokmân 31/17; ez-Zâriyât 51/25; el-Mücâdele 58/2.
[1357] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''nkr'', 719.
[1358] Halil b. Ahmed, ''bğy'', 1/153.
[1359] Cevherî, ''bğy'', 6/2281; İbn Manzûr, ''bğy'', 14/78.
[1360] Firûzâbâdî, ''bğy'', 1263.
[1361] Râgıb el- İsfahânî, ''bğy'',55.
[1362] el-Bakara 2/90, 213; Âl-i İmrân 3/19; A'râf 7/33; Yûnus 10/90… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''bğy'', 132.)
[1363] Mukâtil b. Süleyman, ''bğy'', 171; İbnü'l-Cevzî, ''bğy'', 191-193.
[1364] Halil b. Ahmed, ''vzr'', 4/366.
[1365] Cevherî, ''vzr'', 2/845; Firûzâbâdî, ''vzr'', 492.
[1366] Râgıb el-İsfahânî, ''vzr'', 521; İbn Manzûr, ''vzr'', 5/282.
[1367] el-En'âm 6/31, 164; en-Nahl 16/25; el-İsrâ 17/15; Tâhâ 20/100; el-Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''vzr'', 750.)

(14) Zelle (زَلَّة): Bir yerde ya da çamurda kaymak,[1368] kasıt olmadan ayağın kaymasına denir. Bundan mütevellit istemeden işlenen hata ve günahlara *zelle* adı verilir.[1369] Kur'an-ı Kerim'de dört yerde bu kökten türeyen kelimeler geçer.[1370]

(15) Kebâir(كَبائِر) : Maddî ya da mânevî anlamda büyük olmak anlamındaki *k-b-r* kökünden türemiştir.[1371] Kebîre, büyük günah anlamına gelir ve çoğulu, *kebâir* olarak kullanılır.[1372] Kebîre, nas ile kesin olarak haram kılınan çirkin fiiller[1373] ile şer'i olarak dünya ve ahirette karşılığında bir ceza belirlenen günahlara denilir.[1374] Kur'an-ı Kerim'de *k-b-r* kökünden birçok kelime kullanılmış olup üç yerde *kebâir* kelimesi geçer.[1375] Bahsi geçen ayetlerde Allah'a iman edip tevekkülde bulunanların büyük günahlardan ve hayasızlıktan kaçındıkları ifade edilmiş[1376] ve büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde ahirette küçük günahların affedileceği[1377] müjdelenmiştir. Ayrıca ufak tefek kusurları hariç büyük günahlardan sakınan (iyilik yapan) kimselere karşılığının verileceği bildirilmiştir.[1378]

İslam hukukçuları bu kavramlar içinden dünyevi yargılamayla alakası bakımından en çok cerîme ya da cürm kavramlarını tercih etmiştir. Cürm ve cerîme kelimeleri fıkıhta günah, suç ve haksız fiili kapsayacak genişlikte kullanılan kelimelerdendir.[1379] Mâverdî cerîmenin çoğulu olan cerâim kelimesini Allah'ın had veya ta'zîr cezasıyla sakındırdığı şer'an yasak fiiller[1380] şeklinde tarif etmiştir.

Günümüz hukukuyla İslam hukuku arasında suç ve suçlulukla ilgili kavramsal bir ayrım söz konusudur. Bunun haricinde günümüz hukukunun suçu sadece dünyevi bir karşılık

[1368] Halil b. Ahmed, ''zll'', 2/191; Cevherî, ''zll'', 4/1717; Firûzâbâdî, ''zll'', 1010.
[1369] Râgıb el-İsfahânî, ''zll'', 214; İbn Manzûr, ''zll'', 11/306.
[1370] el-Bakara 2/36, 209; Âl-i İmrân 3/100; en-Nahl 16/94.
[1371] Cevherî, ''kbr'', 2/801-802; Firûzâbâdî, ''kbr'', 468.
[1372] Râgıb el-İsfahânî, ''kbr'', 421.
[1373] İbn Manzûr, ''kbr'', 5/129.
[1374] Cürcânî, ''kbr'', 153.
[1375] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''kbr'', 588-590.
[1376] eş-Şûrâ 42/37.
[1377] en-Nisâ 4/31.
[1378] el-Necm 53/32.
[1379] Muhammed Ebû Zehra, *el-Cerime* (Kahire: Darû'l-Fikri'l-Arabi, 1966), 23-26.
[1380] Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 273.

olarak gören anlayışına karşın İslam hukukunun dünyevi ceza ile uhrevi sorumluluk boyutuna yaptığı vurgu temel farklılık olarak zikredilebilir. Diğer taraftan İslam hukuku açısından dünyevi ve uhrevi cezası kesin olarak belirlenen ve belirlenmeyen suçlardan da bahsetmek mümkündür. Bir diğer ayırım noktası ise hukuki ve ahlâkî olanın İslam hukukunda iç içe geçmiş olmasıdır.[1381]

İslam ceza hukukuna göre suçtan sadece onu işleyen sorumludur.[1382] Kimse başkasının suçunu yüklenemez.[1383] İyilik yapan kendi lehine, kötülük yapan da kendi aleyhine yapmaktadır.[1384] Sonuçta kötülük yapan kendi yaptığının cezasını çeker.[1385] İslam ceza hukukunda müsâvat ilkesi geçerlidir; kişiler arasında cinsiyet, ırk, renk, milliyet bakımından bir ayrım olmadığı gibi yönetici-yönetilen gibi statü farklılıkları da eşitlik ilkesine engel değildir.[1386] İslam hukukuna göre suçlar karşılığında verilen cezalara göre üç sınıfta değerlendirilmektedir.

(1) Had suçları: Şeriatın suça mukabil verilecek cezayı tespit ettiği cezalardır. Hırsızlık,[1387] içki içme,[1388] hirâbe,[1389] irtidat,[1390] bağy[1391] ve iftira cezası[1392] gibi. Allah hakkı olarak kabul edilen bu cezaların affı mümkün olmayıp kesin şekilde ispat edilmeleri gerekir. Bu suçların cezası şüphe meydana geldiği anda düşer.[1393]

(2) Kısas ve Diyet Suçları: Bu suçlara verilen cezalarda şahsi sorumluluk ön planda olup kısas ya da diyet şeklinde cezalar verilir. Adam öldürme ve müessir fiil suçları[1394] bu suçlardandır. Aleyhine suç işlenen kimsenin affetme salâhiyeti bulunur.[1395]

[1381] Hüseyin Esen, *İslam'da Suç ve Ceza* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 19.
[1382] Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1996), 1/211.
[1383] el-Fâtır 35/18.
[1384] el-Fussilet 41/46.
[1385] en-Nisâ 4/123.
[1386] Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* 1/212.
[1387] el-Mâide 5/38; el-Mümtehine 60/12.
[1388] el-Mâide 5/90-91.
[1389] el-Mâide 5/33-34.
[1390] el-Bakara 2/217.
[1391] el-Hucurât 49/9.
[1392] en-Nûr 24/4-9.
[1393] Esen, *İslam'da Suç ve Ceza,* 20.
[1394] el-Bakara 2/178-179; el-Mâide 5/45.
[1395] Esen, *İslam'da Suç ve Ceza,* 20.

(3) Ta'zîr Suçları: Suç ve cezayı tespit yetkisi idari mekanizmaya bırakılan hukuka aykırı fiillerdir. Had suçları dışındaki tüm suçlar ta'zîr suçu olarak kabul edilir.[1396]

Her hukuk sisteminde olduğu gibi İslam hukukunda da işlenen suçlara karşılık belli yaptırımlar söz konusudur. Bu yaptırımlar genel olarak ceza kavramıyla ifade edilir.

Ceza sözlükte bir şeyin karşılığı, karşılık vermek anlamındadır. Bu karşılığın iyi ya da kötü olması mümkündür.[1397] Kur'an'da daha ziyade ikâb ya da ukûbe kavramlarıyla ifade edilir. Mâverdî cezayı, Allah'ın emrettiği şeylerin yapılması ve nehyettiği şeylerin terki için koyduğu müeyyideler şeklinde,[1398] İbn Abidin ise cezayı Allah'ın insanların maslahatına binaen dinin, canın, neslin, malın, aklın korunmasına yönelik koyduğu yaptırımlar şeklinde tarif eder.[1399] Kısaca hukukun suç olarak kabul ettiği fiiller karşılığında tespit edilen yaptırımlara ceza denilmiştir.[1400]

İslam ceza hukukunda cezaların dini nitelikte oluşu cezalar açısından hem dünyevi hem de uhrevi faydanın sağlanmasını beraberinde getirmiştir. Bu gerçeklik çerçevesinden bakıldığında;

(1) Had Cezaları: Kur'an ve sünnet tarafından kesin bir şekilde belirlenen cezalardır. Bu sebeple Allah'ın hakkı bağlamında değerlendirilen cezalardır. Buna göre hafifletilmesi, affedilmesi ya da başka bir şekle dönüştürülmesi mümkün değildir.[1401] Dolayısıyla had cezalarında kimseye bir ayrıcalık tanınması mümkün değildir.

(2) Ta'zîr Cezaları: Cezanın niteliği ve miktarı naslarla belirlenmemiş olan cezalardır. Bu cezaları uygulama yetkisi idarecilerde olup cezalandırmada İslam'ın temel

[1396] Esen, *İslam'da Suç ve Ceza,* 20.
[1397] Cevherî, ''czy'', 6/2303; Râgıb el-İsfahânî, ''czy'', 93; Firûzâbâdî, ''czy'', 1270.
[1398] Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 275-276.
[1399] Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki ibn Abidin, *Haşiyetü Reddü'l Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar,* thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 4/3.
[1400] Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2016), 302.
[1401] Ekinci, *İslam Hukuku*, 292.

prensiplerinin gözetilmesi gerekir.[1402] Bu caza türünün daha esnek olduğunu söylemek mümkündür.

İslam hukukunda işlediği suçtan dolayı cezasını çekmiş ve tövbe ederek bunun manevî sorumluluğunu yerine getiren kimsenin artık kınanması veya kendisine karşı olumsuz bir tutum sergilenmesi söz konusu değildir.[1403] Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup dört şahit getiremeyen kimselerin, seksen değnek cezasıyla birlikte şahitliğinin kabul edilmemesi dışında bir kimsenin sürekli bir şekilde etkilendiği bir ceza bulunmamaktadır.[1404] Dolayısıyla Kur'an'da işledikleri suça terettüp eden cezayı çeken kimselere karşı negatif bir yaklaşım sergilenmediğini söylemek mümkündür. Bu durumun aynı zamanda manevî arınma vasıtası olan tövbeyle de ilişkili olduğu söylenebilir.

2.Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler

Bu başlık altında sosyal hayatta dezavantajlı olan bireylerle ilgili ayetler, onlar hususunda Kur'an'ın yaklaşımının anlaşılması maksadıyla ele alınacaktır. Bu bölümde daha ziyade dezavantajlı bireylerle ilgili durum tespiti yapan ayetlere yer verilecektir.

2.1. Engellilerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de çeşitli engel gruplarıyla ilgili ayetler bulunmaktadır. Bu ayetleri aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür:

[1402] Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 293; İbn Abidin, *Reddü'l-Muhtar*, 4/59-60.
[1403] el-Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/135.
[1404] en-Nûr 24/4.

2.1.1. Ortopedik Engellilerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de ortopedik engelli anlamı ifade eden kelime *a'rac'*dır. İki ayette zikredilen bu ifade doğuştan ya da sonradan yürüme aksaklığı olan kimseler için kullanılır.[1405]

Fetih Sûresinde[1406] görme engelliler ve hastalarla beraber zikredilen yürüme engelliler, savaşa katılma konusunda izinli kabul edilmektedir. Nûr Sûresinde[1407] de aynı şekilde yürüme engellilerden bahsedilmekte ancak bu ayette bahsi geçen engellilerle birlikte sofraya oturma konusu izah edilerek onların ihtiyaçlarının karşılanmasında Müslümanların üzerlerine düşen sosyal sorumluluğa vurgu yapılmaktadır.

2.1.2. Görme Engellilerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de en çok bahsi geçen engelli grubu görme engellilerdir. İlahi kelamın nüzul döneminde doğuştan görme yetisine sahip olmayanlar kadar savaşlarda yaralanma ya da geçirilen hastalıklar nedeniyle görme yetisini kaybeden görme engelliler bulunmaktadır.[1408] Bu durum, o dönemde engelli gruplar içinde görme engellilerin daha fazla olduğunu düşündürmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de görme yetisini ve basiretini kaybeden anlamına gelen *a'mâ* kelimesi[1409] farklı kullanımlarıyla otuz üç defa yer alır.[1410] Doğuştan görememeyi ifade eden *ekmeh* [1411] kelimesi ise iki ayette Hz. İsa'nın görme engellileri iyileştirmesi bağlamında zikredilir.[1412] Bunun haricinde üç ayette Hz. Yakup'un gözüne üzüntüden ak

[1405] İbn Manzûr, '' 'arc'', 2/320-321.
[1406] el-Fetih 48/17.
[1407] en-Nûr 24/61.
[1408] Yusuf Açıkel, ''Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler'', *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2(2010), 27; Münür Tezcan, *Kur'an'ın Engellilere Yaklaşımı ve İslam'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylıklar* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 19.
[1409] İbn Manzûr, '' 'amy'', 15/95.
[1410] Muhammed Fuad Abdülbâki, '' 'amy'', 487.
[1411] Râgıb el-İsfahânî, '' 'amy'', 442.
[1412] Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.

inmesi[1413] ve daha sonra iyileşmesinden söz edilir.[1414] İlgili ayetlerde bazen hakikî bazen de mecâzî olarak görme engellilerden bahsedilmiştir.

2.1.2.1. Hakikî Anlamda Görme Engellilerden Bahseden Ayetler

Görme engelinden bahseden ayetlerden on bir tanesinde fiziksel olarak görme engeli kastedilir. Söz konusu ayetlerden biri, Allah'ın insana verdiği değeri engelli ya da sağlıklı olmalarına göre olmayıp Allah ve Resulüne itaatleri doğrultusunda olması yani onurlandırma ve değer verme anlamında,[1415] ikisi cihada katılma ve cihattan geri kalan engellilerin evlerde yemek yemesi bağlamında kolaylık ve ruhsat bildirme anlamında,[1416] ikisi Hz. İsa'nın körleri iyileştirmesi bağlamında tedavi anlamında[1417] zikredilmiştir. Ayrıca bir ayette gözlere görme yetisini verenin Cenâb-ı Allah olduğundan,[1418] birinde körlüğün önemli bir problem olmasından,[1419] dört ayette ise ahirette görememekten söz edilmektedir.[1420] Hakikî anlamda görme engellilerden bahseden ayetleri bahsedilen konular bağlamında aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

(1) Onurlandırma ve Değer Verme: Abese Sûresi'nin ilk on ayetinde, Hz. Peygamber'in müşriklerin ileri gelenlerini İslam'a davet ettiği esnada kendisine bir şeyler sormak isteyen görme engelli Abdullah b. Ümmü Mektûm'a karşı olumsuz tavrından bahsedilir. Hz. Peygamber'in nefsini arındırmak isteyen kör birini, nüfuzlu-zengin inkârcılara tercih etmesi gerektiği ifade edilerek Hz. Peygamber bu tutumu nedeniyle kınanır. İbn Ümmü Mektûm ise kendini arındırmak isteyen kör bir kimse olarak taltif edilir.[1421] Bu ayetlerle Allah katında imanın her türlü dünyevi üstünlükten daha değerli olduğu vurgulanır. Ayrıca ayetlerde engellilere karşı sosyal dışlanma anlamına gelebilecek en ufak bir davranışa karşı sakındırma bulunduğu söylenebilir.

[1413] Yûsuf 12/84.
[1414] Yûsuf 12/93-96.
[1415] el-Abese 80/1-10.
[1416] en-Nûr 24/61; el-Fetih 48/17.
[1417] Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.
[1418] Yâsîn 36/66.
[1419] el-Kamer 54/37.
[1420] el-İsrâ 17/72-97; Tâhâ 20/124-125.
[1421] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/460-461; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 31/55-56.

(2) Kolaylık ve Ruhsat Bildirme: Kur'an-ı Kerim'de *''Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur. Sizin için de kendi evlerinizden, babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, ... yiyip içmenizde bir sakınca yoktur...''*[1422] ayetinde (sefere çıkanların ardından) ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla görme engellilere ve diğer engel gruplarına sağlanan kolaylıklardan bahsedilir. Bazı rivayetler esas alındığında ise Müslümanlara bahsi geçen engel gruplarıyla beraber yemek yeme adabı öğretilmiştir.[1423] Farklı muhteviyatı olan rivayetler dikkate alındığında ayette hem görme engellilerin ve bazı engel gruplarının temel ihtiyaçlarının karşılanması hem de onlara karşı davranışlarda incitici tutumlardan sakınılması salık verilmektedir.

Görme engellilerden bahsedilen bir başka ayette ise *''Gözü görmeyene zorlama yoktur, topala zorlama yoktur, hastaya zorlama yoktur,''*[1424] buyrulmakta ve cihada katılmama hususunda körlere ve diğer bazı engel gruplarına ruhsat verilmektedir.[1425]

(3) Hz. İsa'nın Körleri İyileştirmesi/Tedavi Etmesi: Âl-i İmran Sûresinde Hz. İsa'nın dilinden mucizevî olaylar sayılırken doğuştan kör olanı, alaca hastalığını iyileştirebildiğinden ve ölüleri diriltebildiğinden bahsedilir.[1426] Cenâb-ı Allah başka bir ayette Hz. İsa'nın bu mucizeleri gerçekleştirebilmesinin kendi izni dahilinde olduğunu bildirir.[1427] Ayetlerde bahsi geçen ekmeh kelimesinin kapsamı hususunda dil alimleri farklı görüşler ileri sürmüştür. Bu bağlamda doğuştan kör olana, sonradan görme kabiliyetini kaybeden kimseye; gündüz görüp gece göremeyene ekmeh denildiğini söylenmiştir. Hz. İsa'nın etrafına elli binden fazla hastanın toplandığı; yanına gelemeyenleri kendisinin giderek tedavi ettiği rivayet edilir. Tedavi için kullandığı yöntemin ise dua olduğundan bahsedilir.[1428]

[1422] en-Nûr 24/61.
[1423] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3540-3541.
[1424] el-Fetih 48/17.
[1425] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/250.
[1426] Âl-i İmrân 3/49.
[1427] el-Mâide 5/110.
[1428] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 173; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 8/63.

(4) Gözlere Görme Yetisini Vereni Zikretme: Görme kabiliyetinin Allah tarafından bahşedildiğini dile getiren bir ayette, *''Dilesek onların gözlerini büsbütün kör ederdik. O zaman doğru yolu bulmaya koşuşurlar, ama nasıl göreceklerdi?''*[1429] buyrulmaktadır. Ayette kör etmek anlamındaki *tams*, bir şeyin (yıldız, ay vs.) ışığının gitmesine denir. Keza dağ vb. bir yerde bitki olmaz ya da oranın yolu bulunmazsa bu kelimeyle ifade edilir.[1430] Bu kelime sözlükte ders-ibret olmak ve izini ortadan kaldırmak, imha etmek, silmek anlamlarına gelir.[1431] Gözün ışığının ve nurunun gitmesine de *tams* denilir.[1432] Ayette bahsi geçen gözlerin *tams* edilmesi hakkında çeşitli görüşler bulunur. Taberî, bu hususta şu görüşleri aktarmıştır. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre, burada dileseydik onları hidayete karşı kör yapardık, onları doğru yoldan saptırırdık, şeklinde mecâzî körlük; Hasan (ö.110/728) ve Katâde'den (ö.117/735) gelen rivayete göre ise dilesek biz onları kör bırakırdık şeklinde hakikî körlük kastedilmiştir. Taberî burada hakikî körlüğün kastedildiğini ve kâfirlere, kendilerine görme kabiliyetini verenin hatırlatıldığını söylemiştir.[1433] Zemahşerî'nin yorumuna göre anlam, ''Allah dileseydi onların gözlerini silerdi de gitmek istedikleri ya da aşmak istedikleri yolu yani giriştikleri işlerindeki ve alışık oldukları meskenlerindeki yolları bulup ona erişemezlerdi,'' şeklindedir. Farklı yolları bulmak bir yana, Allah istese bilip aşina oldukları, yarıştıkları yollarda bile yollarını bulamaz bir hale getirebilir. Nitekim kör kimse ancak alışıp bildiği yolda ilerleyerek varmak istediği yere ulaşabilir.[1434]

Ayette aslında görme kabiliyetinin kaynağına yani Cenâb-ı Allah'a işaret edilerek kâfirlere, onların zımnında tüm insanlara hatırlatma yapılır. Bu bağlamda Cenâb-ı Allah, nankörleri sadece ahirette değil bu dünyada bir tehdide muhatap kılmaktadır. Bu kimselerin görme kabiliyetleri ellerinden alınsa o zaman yola gelmeleri kaçınılmazdır. Ancak bu durumda onlar, iman etmeye zorlanmış olur. Cenâb-ı Allah'ın ayetlerini görmemekte ısrar eden münkirlerin, O'nun kendilerini bu şekilde yola getirebileceğini düşünmeleri pek mümkün değildir. Bu durumda onların inkârcılık edemeyecekleri şekilde suret olarak değişikliğe maruz bırakılmaları da mümkündür. Cenâb-ı Allah'ın

[1429] Yâsîn 36/66.
[1430] Halil b. Ahmed, ''tms'', 3/60.
[1431] Firûzâbâdî , ''tms'', 554; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 313.
[1432] İbn Manzûr, ''tms'', 6/126; Râgıb el-İsfahânî, ''tms'', 307.
[1433] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/286.
[1434] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 898.

bunları yapmaması gücü yetmediği için değil, onların ahirette cezalandırılmaları gerektiği içindir.[1435] Burada asıl amaç müminlerin dikkatini, iman ve küfür hususunda seçim yapma imkânının bir hikmete dayalı olduğuna çekmektir. Dünya hayatı iyi ve kötünün birbirinden ayrılması için bir imtihandır. Müminler karşılaştıkları sıkıntılardan yılmamalı ve Allah'ın yardımından ümidini kesmeden tevhit yolunda sebat etmelidir. [1436] Dolayısıyla görme kabiliyetini verene dikkatin çekilmesi bir anlamda ikaz da olabilir.

(5) Körlüğün Önemli Bir Problem Olması: Kur'an'da bir ayette ise *tams,* Cenâb-ı Allah'ın Lût (a.s.)'a gönderdiği meleklere kötü niyetle yaklaşmaya çalışan sapkın toplumun gözlerinin *tams*'ı[1437] bağlamında zikredilmiştir. Bu toplumun, göz boşluğu kalmayacak şekilde körleştirilerek azaba uğratıldığından bahsedilmiştir.[1438] Fahreddin Râzî burada kastedilenin bu toplumun idrak şuurundan yoksun hale gelmesi olduğunu söyler. Onlar sanki gözleri, suretlerinden silinmiş gibi hakikati görüp-kavrama kabiliyetinden yoksundur. [1439] Dolayısıyla ayeti hakikî anlamda körleşme ile ilişkilendirenler olduğu gibi mecâzen körlükten bahsedildiğini söyleyenler de bulunur. Burada aslında görme engelli olma durumunun ciddi bir problem olduğuna da işaret edilir. [1440]

(6) Ahirette Kör (Sağır ve Dilsiz) Olma: Kur'an-ı Kerim'de bu dünyada (Allah'ı bilip tanıma hususunda) kör olanın ahirette de kör olarak diriltileceği ifade edilir. Bu kimselerin yolunu daha da şaşırmış kimseler olduğundan bahsedilir.[1441] Kur'an'a göre ahirette Allah tarafından kendilerine hidayet nasip edilenler ile hidayetten uzaklaştırılanların durumu aynı değildir. Cenâb-ı Allah, kıyamette hidayetten uzaklaştırılanları kör, dilsiz ve sağır bir şekilde yüzükoyun süründürerek haşredeceğini bildirmektedir.[1442] Tâhâ Sûresinde de bu dünyada Cenâb-ı Allah'ı anmaktan yüz çeviren kimselerin sıkıntılı bir hayatlarının olacağı ve ahirette kör olarak diriltileceği ifade edilir. Hatta insanın bu duruma şaşırarak dünyada iken gördüğü halde ahirette bu şekilde

[1435] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4037-4038.
[1436] İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't- Tenvir,* 23/51.
[1437] el-Kamer 54/37.
[1438] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/171; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1067.
[1439] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/61.
[1440] Açıkel, ''Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler'', 21.
[1441] el-İsrâ 17/72.
[1442] el-İsrâ 17/92.

haşredilmesini sorgulamasından bahsedilir.[1443] Bazıları dünyada Allah'ın nimetlerine kör olanın, ahiret nimetlerine kör olacağının,[1444] bazıları kesin delillere karşı körlüğün, bazıları ise gözün körlüğü anlamında gerçek körlüğün kastedildiği görüşündedir. Taberî ise hem kesin delillere karşı inkâr bağlamında bir körlüğün/nankörlüğün hem de bir şey görmekten bakımından kör olmanın kastedildiğini söyler. Çünkü ayette körlük tahsis edilmemiştir. O zaman insan dünyada iken her şeyi gördüğü halde neden ahirette bu halde olduğunu sorgulayacaktır.[1445] Ahiretteki körlüğün bu dünyada Allah'ı ve nimetlerini tanıyıp bilme, hidayete kendini açma, hakka-hakikate, tövbeye yönelme bağlamında insanın noksanlığından kaynaklanan bir karşılık olarak insanın karşısına çıkacağı da ifade edilmiştir.[1446] Zira insanın dünyada hem Allah'a hem de Allah'ın nimetlerine ve hidayetine karşı kalp gözünün kör olması ahirette daha kör ve yolunu daha şaşırmış olmaya neden olacaktır.[1447] İbn Âşûr, dünyadaki körlüğün mecâz ifade ettiğini ve din hususundaki dalalet anlamına geldiğini; ahiretteki durumun ise bu dünyadaki körlükten kaynaklanan bir kafa karışıklığı olduğunu söyler.[1448] Ayetin zâhiri Allah'ın ayetlerine karşı kör olmanın kınanacak bir durum olduğuna işaret eder mahiyettedir. Dolayısıyla hakikate karşı ilgisiz ve bunun ötesinde bilinçli olarak kayıtsız kalmak bir çeşit körlük olup bu durum ahirette yapılanın benzeriyle cezalandırılmayı gerektirecek bir durumdur.

Yukarıda zikredilen duyarsız insan betimlemesine karşın Kur'an-ı Kerim'de müminlerin niteliklerinden olmak üzere Allah'ın ayetleri kendilerine hatırlatıldığında kör ve sağır olmadıkları bildirilir.[1449] Yani bu kimseler, Allah'ın ayetlerini duyduğu halde duymamış gibi ayetlerdeki hakkı görüp de görmemiş gibi ya da düşünüp de anlamamış gibi davranmaz, ondan faydalanma cihetine gider.[1450] Neticede bahsi geçen müminler duyularını hakikati idrake kapatmamış kimselerdir.

[1443] Tâhâ 20/124-125.
[1444] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 2/127.
[1445] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/231.
[1446] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 669; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 22/131; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 13/ 132.
[1447] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3192.
[1448] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 15/170.
[1449] el-Furkân 25/73.
[1450] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* 8/2740.

2.1.2.2. Mecâzî Anlamda Görme Engellilerden Bahseden Ayetler

Mecâzî anlamda görme engellilerden bahseden ayetleri konularına göre aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

(1) İbret Alma Aracı Olarak Duyu Organları: Bazı ayetlerde insanlara anlama-kavrama, görme, işitme vb. kabiliyetler ile bunların elde edileceği uzuvlar verildiği halde insanların bu yetilerini doğru şekilde kullanmaya yanaşmadıklarından bahsedilir.[1451] Cenâb-ı Allah hiçbir şey bilmez haldeyken insanları annelerinden dünyaya getirdiğini ve onlara şükretmeleri için gözler ve kalpler verdiğini bildirir.[1452] Ayrıca insanlardan bazılarının kendilerine verilen uzuvları doğru amaçlar doğrultusunda kullanamadıkları için akıbetlerinin hayır olmayacağını haber verir.[1453] Zira insanlara verilen kalpler ve işitme duyuları yeryüzünde dolaşıp ibret almalarına vesile olmalıdır. Bu nedenle asıl körlük beden gözünün kör olması değil, göğüslerdeki kalplerin körleşmesidir.[1454] Kalbin körlüğü burada kendisini doğru bilgiye götürecek delilleri tefekkür etmekten gaflette olmak anlamındadır. Gaflet içindeki kalp, gerçeği göremeyen gözler mesâbesinde kabul edilmiştir.[1455] Kur'an'a göre insanın duygularının, düşüncelerinin ve davranışlarının kaynağı kalptir. Kalp, her ne kadar insan vücudunda kan pompalayan bir organ olarak maddî bir işlev yerine getirse de latif yapısı münasebetiyle algılamayı, bilmeyi sağlayan ve insanın duygularının kaynağı olan bir merkez konumundadır.[1456] Bu nedenle kalbin algılama, bilme ve duygusal çıkarım yapabilmedeki noksanlığı körlükle özdeşleştirilmiştir.

Cenâb-ı Allah, insanları küfründe ısrar edenlerin akıbetini görsünler diye yeryüzünde gezip dolaşmaya teşvik etmektedir. Ancak insanlar ya gezip görmediklerinden ya da gezdikleri halde dikkat etmedikleri için bu durumdan bir ibret almamaktadır. Hakikatte körlük dediğimiz şey gözlerdeki görme yetisinin kaybedilmesidir. Kalplerin körlüğü ise

[1451] en-Nahl 16/78; el-Hac 22/46; el-A'râf 7/179.
[1452] en-Nahl 16/78.
[1453] el-A'râf 7/179.
[1454] el-Hac 22/46.
[1455] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/327-328; Şerif Radî, *Telhisü'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'an*, 172-173.
[1456] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 877.

bu durumda istiare ve benzetme amaçlı kullanılmakta ve insanın gördüğü şeye nazar-ı ibret ile bakmaması anlamında kullanılmaktadır. Bir anlamda insanın baktığı halde görmek istememesi, anlayabildiği halde anlamaya yanaşmamasıdır.[1457] Dolayısıyla hak ve hakikati görememek, gördüğü halde anlayıp ibret alamamak asıl körlük olarak kabul edilmektedir. Buna göre asıl engellilik gerçeklere karşı duyarsız olmakla özdeştir.

Rivayetlerde bildirildiğine göre insanın görme uzvu olan gözden başka bir de basiret gözü vardır. Bunun yeri kalptir ve bunda körlük meydana gelirse insan görme uzvuyla gördüğü şeyleri de idrak edemez. Bu nedenle asıl önemli olan olay ve durumları doğru bir şekilde anlamaya ve değerlendirmeye yarayan basiret yani kalp gözüdür. Katâde ve İbn Cübeyr bu ayetin Abdullah b. Ümmü Mektûm hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Rivayete göre İsrâ Sûresi'nin, burada kör olanın ahirette de kör olacağını[1458] bildiren ayeti nâzil olunca Abdullah b. Ümmü Mektûm, bu durum karşısında hüzünlenmiş ve bu ayetle asıl kör olanın kalplerdeki gözler olduğu ifade edilmiştir.[1459]

(2) Mümin-Kâfir/Gören-Kör Benzetmesi: Görme engelliliği ile ilgili ayetlerin altısında görme engelliliği benzetme[1460] bağlamında yer almaktadır. Bu ayetlerde kâfir, müşrik ve münafıklar hakikati kabul etmeme itiyatları sebebiyle köre benzetilmiştir.

Kur'an'da bildirildiğine göre müşrikler, Allah'ın göklerin ve yerin Rabbi olduğunu ikrar ederken O'nu bırakıp kendilerine bir fayda sağlama ya da zararı giderme kudretine sahip olmayan velîler edinmiştir. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah onlara, körle gören ile aydınlıkla karanlığın aynı olup olmayacağını sormuştur.[1461] Zira görenle kör, aydınlıkla karanlık bir değildir. Dolayısıyla, müşriklerin Allah'tan başka taptığı ve kendisine, çevresine fayda ve zararı olmayan birtakım şeyler de Cenâb-ı Allah'la bir olamaz. Yapılan bu benzetmeyle ehl-i şirkin tapındığı şeylerin işe yaramaz nitelikte olduğu vurgulanmıştır.[1462] Bu türden benzetmeler bazen de mümin ile kâfir farkını ortaya koyma kabilinden serdedilmiştir. Ayette bildirildiğine göre görmeyenle gören, karanlıkla

[1457] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 698; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 23/46.
[1458] el-İsrâ 17/72.
[1459] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 14/420.
[1460] er-Ra'd 13/16-19; el-Mü'min 40/58; Hûd, 11/24; el-En'âm 6/50; el-Fâtır 35/19.
[1461] er-Ra'd 13/16; el-En'âm 6/50.
[1462] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/526; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 396.

aydınlık, gölge ile sıcak bir olmadığı[1463] gibi iman edip dünya ve ahireti için salih amel işleyenler ve kötülük yapanlar da bir değildir.[1464]

Cenâb-ı Allah, birçok delil göstermesine ve hidayet ve dalaleti insanlara bildirmesine rağmen kâfirler yine de inanmaya yanaşmamıştır. İşte onların bu durumu müminlere kıyaslanarak bu delilleri gören müminlerle görmeye yanaşmayan kâfirlerin bir olmayacağı vurgulanmıştır. Hatta gören bir kimsenin bilincine varabileceği görmeyenin ise fark edemeyeceği örnekler üzerinden gidilerek kâfir kimsenin görmeme durumunun keyfiyeti daha bariz hale getirilmiştir. Aslında idrak sahibi müminin algısı ile idrak yoksunu kâfirin durumu kıyaslanmıştır.[1465]

Konuyla ilgili başka bir ayette *''Bu iki grubun durumu, kör ve sağır olan kimse ile gören ve işiten kimsenin durumuna benzer. Bunlar eşit olur mu?''*[1466] buyrulmaktadır. Cenâb-ı Allah, kâfirler topluluğunu kör ve sağıra, müminler grubunu da gören ve işitene benzetmektedir.[1467] Kâfirlerin, müminlere karşı durumu kör ve sağıra benzer. Çünkü kâfirler, hakka-hakikate meyletmeme hususunda işitmeyen ve görmeyen gibidir.[1468] Küfür ehli hakkı görmez, onun çağrısına uymaz, ona tâbi olmaz, davetçinin çağrısına kulak asmaz. Dalalette kalmayı hakka tercih eder ve bulunduğu durumu değiştirmeye yanaşmaz. Buna karşın iman ehli Allah'ın kesin delillerini gördüğü gibi davetçinin çağrısına tâbi olur, Allah'a ortak koşmaz, O'na itaat eder.[1469] Buradan şu da anlaşılabilir. Hem kör hem de sağırlığı bir arada taşıyan kâfirler-müşrikler ile hem gören hem de işiten yani bu iki niteliği beraber taşıyan kimseler yani müminler bir olur mu? Bu iki grup görme ve işitme bağlamında olduğu gibi diğer yönlerden de birbirinden farklıdır.[1470] Buradaki benzetmeyle ilgili yapılan bir yorumda, Allah Teâlâ'nın insanı beden ve ruhtan mürekkep olarak yarattığından bahsedilmektedir. Bedenin gözü ve kulağı olduğu gibi, ruh cevherinin de gözü ve kulağı vardır. Nitekim bedendeki göz ve kulak, kör ve sağır olduğunda, insan hiçbir işine yol bulamaz, şaşkın bir vaziyette ne yolunu görebilir ne de

[1463] el-Fâtır 35/19.
[1464] el-Mü'min 40/58.
[1465] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 26/16.
[1466] Hûd 11/24.
[1467] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 11/96-97.
[1468] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu*, 3/46.
[1469] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/269; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 17/209.
[1470] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 480-481.

bir ses ona yol gösterebilir. Dalâlete sapmış bir cahilin hak ve hakikate karşı kalbinin kör ve sağır olması da buna benzer, sapkınlığının karanlıklarında şaşkın ve çaresiz kalakalır.[1471]

Kur'an-ı Kerim'de kâfir ya da münafıkların, gözlerinin önündeki tüm delillere rağmen hakkı kabule yanaşmaması bir tür idrak edememe ya da anlayışsızlık hali olarak *kalplerin mühürlenmesi*[1472], *kalplerin çevrilmesi*[1473], *kalbin kararması*[1474] ve *kalplerin örtülü olması*[1475] şeklinde ifade edilmektedir. Bir grup ayet ise bu durumu *kalpteki hastalık*[1476] ile ilişkilendirmektedir.

(3) Hakikati Kabullenmeme Anlamında Engelli Olmak: Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın ayetlerini yalanlayanlar, karanlıklar içinde kalan sağır ve dilsizlere benzetilir. Bu kimseler adeta doğru yolda şaşırmış ve Allah'ın da şaşkınlığını artırdığı kimseler haline gelmiştir.[1477] Kur'an'da kalbi olup anlamayan, gözü olup görmeyen, kulağı olup işitmeyen kimseler hayvanlardan daha aşağı olarak nitelendirilmekte ve kendilerinden gafiller şeklinde bahsedilmektedir.[1478] Zira, insanlar ve diğer hayvanlar, beslenme ve çoğalma gibi doğal ihtiyaçları bakımından birbirine benzer. Yine insanlar ve hayvanlar beş duyu organına sahip olma ve bu duyular vasıtasıyla çeşitli maslahatları temin etme, hayal etme, tefekkür etme ve hatırlama bakımlarından da ortak niteliklere sahiptir. İnsanlar ile hayvanlar arasındaki en önemli fark ise insanı kendi hayrına olan şeyleri öğrenerek doğru davranmaya sevk eden akıl ve düşünme kabiliyetidir.[1479] Onlar bidayette Allah'a verdikleri sözü yerine getirememiş, en güzel surette yaratılmalarının gereği olan ve fıtratlarında bulunan hakkı bilip tanıma iradelerini kullanamamıştır. Sonuçta

[1471] Fahreddin er-Râzî, 17/218.
[1472] el-Bakara 2/7; el-En'âm 6/46; el-A'râf 7/101; et-Tevbe 9/83, 87, 93; Yûnus 10/74; el-Mü'min 40/35; el-Câsiye 45/23; Muhammed 47/16; el-Münafikûn 63/3.
[1473] et-Tevbe 9/127.
[1474] el-Mutaffifîn 83/14.
[1475] en-Nisâ 4/155; el-En'âm 6/25;
[1476] el-Bakara 2/10; el-Mâide 5/52; el-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/125; el-Hac 22/53; en-Nûr 24/50; el-Ahzâb 33/12, 32, 60; Muhammed 47/20, 29; el-Müddessir 74/31.
[1477] el-Bakara 2/18; el-En'âm 6/39; el-Fussilet 41/44; Muhammed 47/23.
[1478] el-A'râf 7/179.
[1479] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 9/390.

kendilerini aşağıların aşağısına düşürecek bir yanılgıya saplanmışlardır.[1480] Bu kimselerin gafiller olarak nitelendirilmesinin asıl nedeni ise duyarsızlıklarıdır.[1481]

Bakara Sûresinde münafıklar, hidayete karşılık dalalet satın alan kimseler olarak tavsif edilir.[1482] Onların dalaleti satın alması aslında, sapkınlığı hidayete tercih etmeleri sebebiyledir.[1483] Devamındaki ayetlerde,[1484] şimşeğin çakarak ortalığı aydınlatması ve tekrar karanlıkta kalma, önce görüp sonra kör olma gibi kabul edilir. Münafıklar da hakikati görebildikleri kısa bir şimşek çakma anında hakikati görüyor gibidir ancak şimşeğin aydınlığı gidince tekrar körleşirler ve karanlıklar içinde kalmaya devam ederler.[1485] Esasında onlar, şirk karanlığı içindedir.[1486] Önce iman edip sonra inkâr eden, önce İslam'a girip sonra ayrılan kimse de adeta önce görüp sonra kör olan kimseye benzer.[1487] Bu sebeple hakikati göremeyenler, kör, sağır ve dilsizlere benzetilmiştir. Buna göre *summ,* hakka karşı sağır, hakkı duymayan; *umy,* hakka karşı kör onu görmeyen; *bükm,* hakka karşı dilsiz yani hakkı konuşmayan anlamındadır.[1488] Bunlar, inatçı tavırları, haktan yüz çevirmeleri, Kur'anî hakikatlere karşı ilgisizlikleri ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu delillere karşı umursamazlıkları sebebiyle teşbih yoluyla işitmeyen, görmeyen ve duymayan olarak tavsif edilmiştir.[1489] Yazır, ayette bahsi geçen kimselerin sadece görme, işitme ve duyma kabiliyetlerinin gitmediğini, idrak ve şuur nurlarının kaybolduğunu, bu nedenle sersemlemiş bir halde olduklarını söylemiştir.[1490] Dolayısıyla ayette bilinçli bir duyarsızlıktan kaynaklanan engellilik durumundan söz edildiği söylenebilir.

(4) Bilinçli Olarak Hakikati Görmeyenlere Uyarının Fayda Vermemesi: Görme engelliliği ile ilgili bazı ayetlerde Hz. Peygamber'in üstün gayretine vurgu yapılarak

[1480] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 4/2337.
[1481] Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 196.
[1482] el-Bakara 2/16.
[1483] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 50; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 12/39.
[1484] el-Bakara 2/17-18.
[1485] el-Bakara 2/17.
[1486] Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdirrahman b. Ebî Kerîme A'ver Süddî Kebir, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir*, thk. Muhammed Atâ Yusuf (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1993),104.
[1487] İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l Kur'ani'l-Kerim*, 176-177.
[1488] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/126-127; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 1/324.
[1489] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 52; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 2/84.
[1490] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/247.

hakikati duyup görmek istemeyene onun çağrısının fayda vermeyeceğinden[1491] bahseden ifadeler bulunur. Ölülere duyurmak mümkün olmadığı gibi sağırlara da işittirmek imkân kabilinde değildir. Körleri yanlış yoldan doğru yola yönlendirme konusunda Allah'ın ayetlerine inanan ve hakkı kabule meyli olanlar dışında kimseye olumlu bir tesir yapmanın imkânı yoktur.[1492] Zira kendisini hidayete kapatanlar, küfrü kanıksayıp, haktan yüz çevirenler ölüler gibi duyu organları bir işlev yerine getiremez durumdadır. Gözü varken görmez, kulağı varken duymazlar.[1493] Zira bu kimseler haktan uzak, dalalete yakındır; görmek istemeyenin görmesini sağlamak mümkün olmadığı gibi duymak istemeyene de hakkı-hakikati duyurmak imkânsızdır.[1494] Bu ayetler bir anlamda Hz. Peygamberi teselli eder niteliktedir.

2.1.3. İşitme Engellilerle İlgili Ayetler

Cenâb-ı Allah, insanın yaratılışından ve kendisine verilen özelliklerden bahsederken onun çevreyi algılama vasıtalarından olan işitme duyusunu ayrıca zikreder. İşitme, görme ve anlama duyularının şükredilmesi gereken önemli bir nimet olduğundan bahsederek[1495] bunlarda bir problem meydana gelmesi durumunda bunun sadece kendisi tarafından giderilebileceğini vurgular.[1496] Ayete göre kulak, işitme kudretinin yeri, göz görme kudretinin yeri, kalp de yaşamın, aklın ve ilmin yeridir. Bu sıfatlar bahsi geçen uzuvlardan çıkarılırsa insanın tüm düzeni ve işleri bozulur. Bu uzuvların işleyişinin bozulmaması ve işlevini devam ettirmesi ise ancak Cenâb-ı Allah'ın koruması ile mümkündür.[1497] Kur'an'da ayrıca bu duyuların insanın imtihan edilmesi için birer vasıta olduğu da belirtilir.[1498] İşitme, görme uzuvları yerine getirdikleri işlevler anlamında bir lütuf, Cenâb-ı Allah'tan bir şefkat ve insanlar aleyhine bir delildir.[1499] Haddi zatında görme ve işitme duyularından kastedilen düşünme ve temyiz kabiliyetleridir. İnsan da kendisine

[1491] Yûnus 10/43; en-Neml 27/81; Rûm 30/53; ez-Zuhruf 43/40.
[1492] en-Neml 27/80-81; er-Rûm 30/53.
[1493] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/581.
[1494] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 790.
[1495] en-Nahl 16/78; el-Mü'minûn 23/78.
[1496] el-En'âm 6/46.
[1497] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/258; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 12/238.
[1498] el-İnsân 76/2.
[1499] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/419.

verilen bu hasletleri gereğince kullanıp-kullanamayacağı hususunda sınanmaktadır.[1500] Bu durum sadece engelli bireylerin uzuv ya da yeti noksanlığı açısından imtihan edilmekle kalmadığını, herhangi bir problemi olmayan kimselerin de duyularını yerli-yerinde kullanma anlamında denendiğini gösterir. Yani nimetin yokluğu kadar varlığı da bir imtihandır, denilebilir.

2.1.3.1. Hakîki Anlamda İşitme Engellilerden Bahseden Ayet

Fiziksel anlamda işitme engellilik benzetme açısından bir ayette yer almaktadır. Ayetin öncesinde; Allah hakkında yalan-yanlış şeyler uyduran zalimler, Allah'ın yolundan alıkoyan, onu eğri göstermeye çalışan, aslında ahirete de inanmayan kimseler olarak tavsif edilir.[1501] Bunların yaptıklarıyla Allah'a bir zarar veremeyecekleri, sadece ahirette cezalarının kat kat olmasına vesile olacak bir hakikati görememe ve işitememe durumuyla baş başa oldukları, sonuçta hüsrana uğrayacakları vurgulanır.[1502] Buna karşın imam edip salih amel işleyerek Rablerine saygıyla boyun eğenlerin cennetlik olup orada ebedi olarak kalacaklarından bahsedilir.[1503] Bu ikisinin durumunun aynı olamayacağı ifade edilirken kör ve sağır ile gören ve işiten kimselerin eşit olamayacağı belirtilir.[1504]

Bu ayette verilen misal iman ve küfür ehli ile ilgilidir. Küfür ehli ne iman eder ne hakka uyar ne de onunla amel eder. Gözü olduğu halde görmeye yanaşmaz, kulağı olduğu halde işitmek istemez. Buna mukabil iman ehli Allah'a iman ettiği gibi, hakkın çağrısına uyar ve onunla amel eder. Hakka karşı tutumları açısından körlük ve sağırlık küfür ehlinin durumunu simgelerken; gören ve işiten ise müminin misalidir.[1505] Dolayısıyla gören ve işiten yani anlayıp idrak eden müminlerin durumu ile görmeyen ve işitmeyen yani anlamaya yanaşmayan küfür ehlinin durumu mukayese edilir.

[1500] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 30/237.
[1501] Hûd 11/18-19.
[1502] Hûd 11/20-22.
[1503] Hûd 11/23.
[1504] Hûd 11/24.
[1505] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/269; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 481.

2.1.3.2. Mecâzî Anlamda İşitme Engellilerden Bahseden Ayetler

Mecâzî anlamda iki ayette işitme engelli kimselerden bahsedilmektedir. Bu ayetlerde *''De ki: "Ben sizi ancak vahiy ile uyarıyorum." Fakat (vicdanı) sağır olanlar, uyarılsalar da bu çağrıyı duymazlar.''*[1506] *''İçlerinde seni dinleyenler de var; ama sağırlara -üstelik akıllarını da işletmiyorlarsa- gerçeği sen mi duyuracaksın?''* [1507] buyrulmaktadır. Ayetlerde kulağı olup anlamak istememek; bakıp da görmemek, anlayacak kabiliyeti olduğu halde anlamaya yanaşmamak körlüğe benzetilmiştir. Zira Peygamber Efendimiz, davetini beyan ettiğinde şirk ehli onun yanında bulunmuş, onu işitmiş ve davetine bizzat şahit olmuştur. Buna rağmen, anlamaya yanaşmamışlar sanki hakikati duymamak için sağır; görmemek için kör kesilmişlerdir. Onlar, kulağı duymayan ve kalp gözü kapalı kimse gibi hiçbir tesir hissetmemişlerdir.[1508] Bu durumu bir çeşit basiretsizlik olarak değerlendirmek de mümkündür. İnsan sağır olunca hakikatin delillerini yine de kavrayabilir, âmâ kimse de hakkı tanıyabilir. Ancak insanın akılsızlığının eseri olan duymama ve görmeme onu doğru yola ulaşmaktan alıkoyar.[1509] Bu bağlamda (hak ve hakikate kendisini kapatmış) sağıra duyurmak, kör ya da apaçık sapkınlık içinde bulunanlara yol göstermek hususunda Hz. Peygamber'in tesirinin olmadığı ifade edilmiştir.[1510] İnsanın duyuları renklere, seslere karşı kör ve sağır olabildiği gibi manevî olarak doğruyu ve hakikati algılama anlamında kör-sağır yani engelli olabilir.[1511] Nitekim Nûh kavminin helak olmasında da bu körlük etkili olmuştur.[1512] Dolayısıyla insanın manevî anlamda engelli olması onun gördüğü, işittiği şeyleri algılayıp doğru anlamlandırmasına mani olabilir.

Bunların yanı sıra Kur'an'da benzetme anlamında işitme engellilerden bahseden bir ayet de bulunur.

[1506] el-Enbiyâ 21/45.
[1507] Yûnus 10/42.
[1508] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/212-213.
[1509] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 464-465.
[1510] ez-Zuhruf 43/40.
[1511] İbrahim Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 11.
[1512] el-A'râf 7/64.

İşitme engellilerle ilgili ayette*, ''İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler,'' [1513]* buyrulmuştur. Ayette geçen *ne'aka* kelimesi; çobanın koyunlarına bağırıp çağırması, karganın yüksek sesle bağırması, müezzinin yüksek bir sesle nida etmesi anlamındadır.[1514] Burada kastedilen kimseler, sağır yani Allah'ın duyulmasını istediği hakikati işitmeyen; dilsiz yani hakkı ve doğruyu söylemeyen, Allah'ın açıklanmasını istediği şeyleri konuşmayan-açıklamayan, hidayete karşı kayıtsız, hakkı göremeyen kâfirlerdir.[1515] Ayetle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlara göre; bu ayetteki benzetmede, koyunlara bağırıp-çağıran bir çobandan bahsedilmiştir. Bağırıp-çağıran kimsenin putlara dua eden kimse olduğu da söylenmiştir. Dolayısıyla putlar, kendisine dua edilen, adeta feryat figan bir şeyler istenen varlıklardır. Şu hâlde kâfirin durumu, kendisini işitmeyen şeylerden bağırıp çağırıp dua ederek bir şeyler istemekten ibarettir.[1516] Bir başka yorumda; kâfirleri imana çağıran kimsenin durumu, hayvanlarına seslenen fakat ne söylediği anlaşılmayan sadece hayvanları yönlendirmek için ıslık sesi gibi bazı sesler çıkaran çobana benzetilir. Hayvanlar, akıl sahipleri tarafından anlaşılan bu sesleri başka şekilde anlayıp kavrayamaz.[1517] Fahreddin Râzî'ye göre ayette inkâr edenler, ilahlarına dualarında dağın yanında bağırıp çağıran kimselere benzetilir. Onlar kendi bağırmasının yankısından başka bir şey duymamaktadır. Aslında inkâr edenlerin bu yalvarıp yakarmaları ilahlarına ulaşmamakta onlar sadece kendi dualarının yansımasını işitmektedir. Burada şöyle bir değerlendirme yapmak da mümkündür. Çoban, koyunlarla konuştuğunda inkârcıların putlarıyla konuşması gibi bir akılsızlık durumu ortaya çıkar. İnkâr edenlerin puta tapma hususunda babalarına tâbi olması ve onları taklit etmesi, çobanın koyunlarıyla konuşması gibi faydasızdır.[1518] İşte inkârcılar bu yaptıklarıyla kör, sağır ve dilsiz gibidir.

[1513] el-Bakara 2/171.
[1514] Zemahşerî, ''n'ak'' , 841.
[1515] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/462-463.
[1516] İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 250.
[1517] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 107.
[1518] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/8.

2.1.4. Konuşma Engellilerle İlgili Ayetler

Konuşma engelliliği ile ilgili üç ayet-i kerime bulunur. Bunlardan iki tanesinde hakikî anlam, birinde benzetme söz konusudur.

(1)Hakikî Anlamda Konuşma Engellilerden Bahseden Ayetler

Konuşma engelliliğine hakikî anlamda, Hz. Musa vesilesi ile temas edilmiştir. Bilindiği gibi Hz. Musa'nın konuşmasında bir tutukluk bulunmaktadır. Kur'an'da iki ayette bu duruma işaret edilir. Bu ayetlerde *''Dilimden (şu) düğümü çöz ki sözümü anlasınlar''*[1519] ifadesi vardır. Hz. Musa'nın dilindeki tutukluğun sonradan meydana gelen bir durum olduğu da[1520] doğuştan gelen bir özür olduğu da söylenmiştir.[1521] O, risâlet vazifesini yerine getirirken konuşmasının anlaşılmasını arzu etmiş; bu nedenle kardeşi Harun'un kendisine bir yardımcı olarak görevlendirilmesini niyaz etmiştir. [1522] Hz. Musa, kardeşinin beyan kabiliyeti daha iyi olduğu için ve kendisi konuştuğunda söylediklerini insanlara doğru bir şekilde aktarsın diye bu talepte bulunmuştur. [1523] Dolayısıyla kardeşinin hem kendisini doğrulayan bir destekçi hem de dine davet esnasında söylediği hakikatlerdeki burhanın ortaya çıkmasını sağlayan bir yardımcı olmasını istemiştir.[1524]

Hz. Musa'nın düzgün konuşma hususundaki sorunu, peygamberlerin de diğer insanlar gibi bazı engeller yaşayabileceğini gösterir. Bu durum Hz. Musa'nın peygamberlik görevini yerine getirmesine engel olmamış, Cenâb-ı Allah onu her halükârda desteklemiştir. Görme engelli olmak, hakkı bilip tanımaya engel olmadığı gibi konuşma engelli olmak da hakkı söylemeye engel teşkil etmez. Hakikat, bir âmânın gözünden görülebileceği gibi dilinde tutukluk olan bir kimsenin ağzından da dile getirilebilir.[1525] Konuşma engeli olan bir kimsenin risâlet ile vazifelendirilmesi, Cenâb-ı Allah'ın

[1519] Tâhâ 20/27-28.
[1520] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/193; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 654.
[1521] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/249.
[1522] el-Kasas 28/34.
[1523] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/24.
[1524] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 801; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/249.
[1525] Ahmet Akbaş, ''Hz. Musa'nın Dilindeki Ukde'nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili'', *Trabzon İlahiyat Dergisi* 72 (Güz-2020), 173-174.

insanları engelli-engelsiz şeklinde bir ayrıma tâbi tutmadığını delâlet eder. Allah katında asıl engellilik ise hakka karşı ilgisiz davranmaktan ibarettir.

(2) Benzetme Anlamında Konuşma Engellilerden Bahseden Ayet

Konuşma engeli, bir ayette benzetme anlamı ifade edecek şekilde kullanılmıştır. *"Allah, (şöyle) iki adamı misal verdi: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez, efendisine sadece bir yüktür. Nereye göndersen olumlu bir sonuç alamaz…''*[1526] Ayette geçen *ebkem* kelimesi bedensel bir yetersizliği ifade ettiği gibi zihinsel bir noksanlığa da işaret eder.[1527] Normalde dilsiz olarak doğmuş kimse anlamında kullanılan ebkem, Zemahşerî'ye göre hem bir şey anlamayan hem de anlatamayan kimseyi ifade eder. Ayette bu kimsenin hiçbir şeye gücü yetmeyen, efendisi için bir hayır elde etmeye muvaffak olamayan bir kimse olduğu vurgulanır. Bu kimsenin durumu akıl-izan sahibi, anlayışlı, adaleti emreden ve dosdoğru bir yol üzere olan kimseyle kıyaslanır.[1528] Fahreddin Râzî, bu ayette geçen ebkem kelimesini hiçbir idrak durumunun söz konusu olmadığı aciz kimse şeklinde açıklar.[1529] Dolayısıyla ayetin ifade ettiği ebkem, doğru yol üzere olmayan, hak ve adaletten habersiz, izansız, anlayışsız bir kimsedir.

Nahl Sûresindeki bu ayet ve öncesindeki ayette[1530] kölenin çaresizliği ve engellilik, iman etmeme durumu ile özdeşleştirilmiştir. Cenâb-ı Allah, bu ayetlerde kendisi ve kendisinden başka tapılan şeyleri benzetme yoluyla izah etmiştir. Allah'tan başka tapılan putlar düşünemeyen ve konuşamayan ebkem hükmündedir. Onlar, bir yere gönderilse bir maslahat temin edemeyen ve menfaat elde etmeye güç yetiremeyen aciz varlıklardır. Köle de efendisine nispetle putların Allah karşısındaki çaresizliğine benzer bir durumdadır.[1531] Burada iki benzetme yönünden bahsedilmiştir. Cenâb-ı Allah her şeye gücü yeten mutlak kudret sahibi, kullarını rızıklandırandır fakat putlar işitmeyen, görmeyen, rızık vermeye muktedir olmayan ve hiçbir şeye gücü yetmeyen aciz şeylerdir. Durum böyle iken müşriklerin putları ne suretle Allah'a ortak koştuğu sorgulanmaktadır. Bir başka açıdan

[1526] en-Nahl 16/76.
[1527] Râgıb el-İsfahânî, ''bkm'', 58.
[1528] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 579.
[1529] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 20/85.
[1530] en-Nahl, 16/75-76.
[1531] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 14/223.

mümin hak ve hakikate kendisini açmış ve hidayet üzere olan kimse olarak adeta duyuları işlevini yerine getiren bir insan ile kâfir ise hakka ve hakikate kendisini kapatan işitip anlamayan ve bir şeye de gücü yetmeyen aciz bir köleyle kıyaslanmıştır.[1532] Ayetlerdeki konuşma engelinden hakka karşı duyarsızlık bağlamında bahsedilmiştir.

2.1.5. Zihinsel Engellilerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de zihinsel engellileri ifade etmek üzere sefîh ve mecnun kelimeleri kullanılır. Mecnun kelimesi on bir yerde;[1533] sefîh kelimesi ise tekil olarak iki yerde, çoğul olarak ise beş yerde geçer.[1534]

2.1.5.1. Hakikî Anlamda Zihinsel Engellilerden Bahseden Ayetler

(1) Alay ve İftira Anlamında Sefîh/Mecnun: Kur'an-ı Kerim'de sefîh ve mecnun kelimelerinin kullanımında bazen akılsızlık, anlayışsızlık, delilik ithamı ve iftirası söz konusudur. İman-küfür, hak-batıl mücadelesi ekseninde peygamberler genellikle inkârcılar tarafından alay ve iftira maksadıyla bu sıfatlara layık görülmüştür. Bu bağlamda inkârcılar, bazen peygamberleri akılsız, anlayışsız (sefîh) olmakla itham etmiş bazen de onların cinlenerek akıl sağlığını kaybettikleri iddiasında bulunmuştur. Konuyla ilgili *''Dediler ki: Ey kendisine vahiy gelen adam! Sen kesinlikle cinlere kapılmış(mecnun) birisin!''* [1535] ayetinde inkârcılar, cinlenmişsin ifadesini alay maksadıyla kullanmıştır. Onlar, peygambere kitap indirilmesini kabul etmemesine rağmen istihza maksadıyla ey kitap indirilen diye hitap etmiştir.[1536] Fahreddin Râzî burada istihza kadar gerçek anlamda bir iddianın da söz konusu olabileceğini söyler. Çünkü Hz. Peygamberden gökten üzerlerine bir azap ya da melek indirmesi vb. şeyleri isteyerek cinlenmiş iddialarını temellendirmeye çalışmışlardır.[1537] Benzer şekilde, *''O inkârcılar Kur'an'ı işittikleri zaman, seni gözleriyle devireceklermiş gibi bakar, Şüphe*

[1532] İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, 206, 207.
[1533] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''cnn'', 180.
[1534] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''sfh'', 352.
[1535] el-Hicr 15/6.
[1536] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 558.
[1537] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 19/162.

yok o bir delidir, derler"[1538] ayetinde de inkârcıların Kur'an'a karşı inkârcı tutumlarını delilik suçlamasıyla temellendirdikleri görülür. Oysa Cenâb-ı Allah, elçisinin bu yakıştırmadan beri olduğunu bildirmiştir.[1539]

Kur'an-ı Kerim'de bütün peygamberlerin sihirbazlık ya da mecnunluk iftirasına-yakıştırmasına maruz kaldığı anlatılır.[1540] Bu bağlamda ayetlerde bildirildiğine göre Hz. Nûh'un kavmi (peygamberlerini) yalancılıkla itham etmiş; delinin biri olduğunu söylemiştir.[1541] Hz. Hûd'un kavmi, onun atalarının dininden ayrılmasını adeta akılsızlığın içine yerleşmek gibi kabul etmiştir. Ancak Hz. Hûd, beyinsizlik-akılsızlık nitelemesini kabul etmeyerek kavminin iyiliğinden başka bir şey istemediğini söylemiştir.[1542] Benzer şekilde Firavun, Hz. Musa'yı aklını yitirmiş olmakla,[1543] sihirbaz ya da mecnunlukla itham etmiştir.[1544] İnkârcıların peygamberlere karşı iddialarında onların aklî melekelerini doğru kullanamadığı argümanı sıkça kullanılmıştır.

(2) Koruma Anlamında Sefîh Olma: Konuyla ilgili iki ayette ise zihinsel engellilerden koruma anlamında bahsedilir. Bu ayetlerden biri aklı ermeyen borçlu kimse ile ilgilidir. *''Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velîsi adaletle yazdırsın…''*[1545] Doğruyu bilemeyen,[1546] savurganlık ve bilmezlikten ötürü kısıtlı olan kimsenin borçla ilgili durumlarını velîlerinin yazdırıp kayıt altına aldırması gerekir.[1547] Bu kimselere velî-vasî tayin edilmesi de borçla ilgili durumun yazdırılmasının gerektiğinden behsedilmesi de sefîhlerin korunması sebebiyledir. Diğer ayet ise aklı ermeyenlere malların sorumluluğunu vermemek hususundadır. *''Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.''*[1548] Ayette geçen *sefîhler* kelimesi ile savurgan, malında

[1538] el-Kalem 68/51.
[1539] et-Tûr 52/29; el-Kalem 68/2; et-Tekvir 81/22.
[1540] ez-Zâriyât 51/52.
[1541] el-Kamer 54/9.
[1542] el-A'râf 7/66-67.
[1543] eş-Şuarâ 26/27.
[1544] ez-Zâriyat 51/39.
[1545] el-Bakara 2/282.
[1546] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/184.
[1547] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 156; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/980.
[1548] en-Nisâ 4/5

tasarrufta bulunmayı beceremeyen, onu işletip geliştiremeyen kimseler[1549] ya da mallar üzerinde doğru tasarrufta bulunmayı beceremeyen yetimler, bulûğa ermemiş çocuklar ile kadınlar kastedilmekte ve velîlerin onların mallarla ilgili sorumluluğunu alması istenmektedir.[1550] Hususi manada bunlar, kişinin doğru ve yerinde harcama yapma becerisi olmayan eş ve çocukları olabileceği gibi genel anlamda kendi malını saçıp savurabilecek nitelikteki savurganlar da olabilir.[1551] Bu savurgan kimselerin mallarından her türlü ihtiyaçları karşılanmalı ancak rüşte ulaşana kadar malları kendilerine teslim edilmemelidir.[1552] Bu kısıtlamanın tamamen onların maddî haklarını korumaya yönelik bir tasarruf olduğu söylenebilir.

2.1.5.2. Mecâzî Anlamda Zihinsel Engellilerden Bahseden Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de sefîh-süfehâ kelimeleri bazen ilâhî hakikatleri anlamaya yanaşmayan kimseler için kullanılır. Bu bağlamda Taberî, Bakara 130 ve 142.ayetlerde geçen sefîh-süfehâ kelimelerinin cahil insanlar için kullanıldığını söyler. Bakara Sûresi 142.ayette geçen sefîh kelimesinin çoğulu olan süfehâ, münafıklar[1553] veya Ehl-i Kitap olabileceği gibi özelde Yahudiler de olabilir. Cenâb-ı Allah onları, hakkı ziyan etmeleri sebebiyle sefîhler diye adlandırmıştır.[1554] Bakara Sûresi 130.ayette *''sefîhe nefseh''* ifadesinde ise Yahudi ve Hristiyanların Hz. İbrahim'in hak inancı olan İslam'dan yüz çevirerek kendisini ziyana uğratan cahiller olduğundan bahsedilir. Çünkü sadece cahil kimse ahirette kendisine apaçık bir faydası olacak İbrahim peygamberin Hanif inancından yüz çevirerek kendisini ziyana uğratabilir.[1555] Ayete göre sefîh, akl-ı selim insanların yolundan ayrılarak aklını doğru yolda kullanmayan ve bu suretle kendisini alçaltan kimsedir. Zemahşerî, Bakara 142.ayette bahsi geçen sefîhlerin, Yahudiler olduğu görüşündedir.[1556] Bazıları, burada münafıklardan, bazıları ise müşriklerden

[1549] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 219.
[1550] Şevkânî, *Fethu'l-Kadir,* 2/413-414; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin el-Bağdâdî, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil,* tsh. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 1/378.
[1551] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/384.
[1552] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 2/13.
[1553] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir*, 134.
[1554] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/409-410.
[1555] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/392; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 97; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 2/404; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/498.
[1556]Zemahşerî*, el-Keşşâf,* 100.

bahsedildiğini söylemiştir. Bu kimselerin ortak noktası kıblenin tahvili hadisesini Müslümanların aleyhine propaganda maksadıyla kullanmalarıdır.[1557] Buradaki sefîhlik durumu daha çok bir şeyi anlamak istememenin sonucu olan anlayışsızlık durumunu çağrıştırır.

Ayetlerde buzağıya tapmaları nedeniyle Yahudiler hakkında Hz. Musa'nın dilinden *''...içimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helâk edecek misin?..''*[1558] buyrulur. Ayetteki süfehâ kelimesi akıl-fikir yoksunu, beynini doğru kullanamayan anlamında kullanılmıştır.[1559] Kur'an'da ayrıca Allah'a şirk koşan cinler,[1560] çocuklarını öldüren insanlar[1561] sefîh olarak nitelendirilmiştir. Ayetlerde bazen de açıkça sefîh ya da mecnun kelimeleri kullanılmasa da aklını kullanmayanlar için bu sıfatlar kastedilmiş edilmiş olabilir. *''Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler...''*[1562] ayetinde bu tarzda bir kullanım olduğu söylenebilir. Zira kendilerine her türlü imkân verilmesine rağmen bunun gereğini yerine getiremeyen kimse muhtemelen anlama, kavrama ve doğru değerlendirmede bulunma kabiliyetine sahip değildir.

2.1.6. Hastalarla-Süreğen Hastalarla İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de hastalıklardan bazen hakikî bazen mecâzî anlamda bahsedilmiştir. İlgili ayetlerde engellilik durumuyla ilgili şu hususlar dikkati çekmektedir.

2.1.6.1. Hakikî Anlamda Hasta-Süreğen Hastalarla İlgili Ayetler

Bu ayetlerden biri Hz. Yûnus'la ilgilidir. *''Sağlığı bozulmuş olarak onun ıssız bir kıyıya bırakılmasını sağladık.''* [1563] Ayette hasta anlamında kullanılan kelime *sakîm*'dir.

[1557] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 2/426; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/523.
[1558] el-A'râf 7/155.
[1559] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 390.
[1560] el-Cin 72/4.
[1561] el-En'âm 6/140.
[1562] el-A'râf 7/179.
[1563] es-Sâffât 37/145.

Rivayetlere göre Hz. Yûnus, kavminin hidayeti kabul etmemesinden usanınca onları terk etmiş; bindiği gemiden atılmış ve bir balık tarafından yutulmuştur. Nihayet Allah'ın inayetiyle balığın karnından kurtularak bitkin ve hasta bir şekilde kıyıya atılmıştır. Onun, balığın karnından çıktığında zayıf ve güçsüz bir çocuk mesâbesinde olduğu söylenmiştir.[1564] Muhtemelen Hz. Yûnus vücut direncini kaybetmiş, zayıf ve bitkin bir haldedir.

Kur'an'da hastalardan bahseden diğer bir ayetin ifadesine göre Hz. İbrahim, kavmi bir kutlama için kendisini çağırdığında onlara, *"Ben rahatsızım (hastayım)" demişti.''*[1565] Bu rahatsızlığın insanların o dönemde muzdarip olduğu ve kaçtığı tâun hastalığı olduğu;[1566] Hz. İbrahim'in ayaklarındaki bir rahatsızlık veya sara olduğu yönünde rivayetler bulunmaktadır.[1567] Dolayısıyla burada mahiyeti net olmamakla beraber hakikî manada bir hastalıktan bahsedilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de süreğen hastalık bağlamında değerlendirilebilecek ifade Hz. Eyyûb'le ilgili *''Eyyûb'u da an! Hani rabbine, "Başıma bu dert geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün" diye niyaz etmişti''* [1568] ayetinde geçer. Hz. Eyyûb, Allah'ın kendisine lütfettiği peygamberlik vazifesi yanında dünya nimetlerinden olmak üzere çokça evlat ve mal da bahşettiği bir kimsedir. Ancak insanların kendisine imreneceği bir durumda iken Allah onu evlatlarının ölümü ile sınamıştır. Sonra malı-mülkü helak olmuş ve bedenine isabet eden bir hastalık sebebiyle on sekiz sene süren bir imtihana tâbi tutulmuştur.[1569] Hz. Eyyûb'un hastalığının vücudunda çürüme yapacak ve yaralarının kurtlanmasına neden olacak kadar şiddetli olduğundan bahsedilmiştir. İçinde yaşadığı kasaba halkı onu kasabanın dışına çıkarmış, hanımı kasabanın dışında bir yerde onun ihtiyaçlarıyla ilgilenmiştir. Hz. Eyyûb'un müptela olduğu bu hastalık durumunun yedi yıl altı ay sürdüğü de söylemiştir.[1570] Uzun süre çeşitli musibetler ve hastalıkla mücadele eden Hz.

[1564] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/325-326; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 914; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 26/166; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 18/101; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4075.
[1565] es-Sâffât 37/89.
[1566] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 2/388; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/312; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 908.
[1567] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 18/52.
[1568] el-Enbiyâ 21/83.
[1569] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l Kur'ani'l-Azim,* 8/2460; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 684-685; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 22/203-206.
[1570] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 14/257.

Eyyûb'ün sabrın simgesi haline geldiği bilinmektedir.[1571] Bu durumda Hz. Eyyûb'ün süreğen bir hastalıkla imtihan edildiği ve sonunda hem dünya hem de ahirette güzel bir mükafata kavuştuğu söylenebilir. Kur'an'da bazı peygamberlerin hastalığa düçâr olduğundan bahsedilmesi, Allah'ın seçkin kullarının da bazı musibetlerle sınandığını gösterir.

Hakikî anlamda hastalıklardan bahseden ayetlerden bazıları da peygamber mucizesi olarak bazı rahatsızlıkların tedavisinden bahseder. Âl-i İmran Sûresinde Hz. İsa'nın gösterdiği mucizelerden bahsedilirken *''...Allah'ın izniyle doğuştan kör olanı, alaca hastalığına tutulanı iyileştirir ve ölüyü diriltirim..."*[1572] ifadelerine yer verilmektedir. Cenâb-ı Allah, bahsi geçen olağanüstü tedavilerin sadece kendi izniyle olduğunu bildirmiştir.[1573] Nitekim Hz. İsa'ya mucize olarak, tıp bilgisi olan kimselerin bile herhangi bir ilaçla tedavi edemediği körlük ve alaca hastalığını iyileştirebilme yeteneği verilmiştir. Bunları iyileştirebilmek insanlar için bir ibret ve Hz. İsa'nın peygamberliğinin delillerinden kabul edilmiştir.[1574] Hz. İsa döneminde tıp ilmi ileri bir seviyede olsa da doğuştan gelen körlük ve insanın cildinde ortaya çıkan beyazlıklarla kendini gösteren alaca hastalığının tedavisinde başarılı olunamamıştır.[1575] Kur'an-ı Kerim'de mucize bağlamında zikredilen engel durumlarının ve hastalıkların tedavisi en azından insanın müptela olduğu dertlere çare araması anlamında yol göstericidir. Diğer taraftan ayette hastalıkların şifa bulma sürecinde Cenâb-ı Allah'ın inayetine de vurgu yapılmıştır.

2.1.6.2. Mecâzî Anlamdaki Hastalık-Kalplerdeki Hastalık

Kur'an-ı Kerim'de hastalıkla ilgili ayetlerin çoğunluğunda mecâzî bir anlatım vardır. Bu anlatım tarzı, *kalplerinde hastalık olanlar*[1576] ifadesinin geçtiği ayetlerde kendisini gösterir. Bunlardan biri olan *"kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalığını*

[1571] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/126.
[1572] Âl-i İmrân 3/49.
[1573] el-Mâide 5/110.
[1574] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/260.
[1575] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 5/145
[1576] el-Bakara 2/10; el-Mâide 5/52; el-Enfâl 8/49; et-Tevbe 9/125; el-Hac 22/53; en-Nûr 24/50; el-Ahzâb 33/12, 32, 60; Muhammed 47/20, 29; el-Müddessir 74/31.

arttırmıştır…" [1577] ayetindeki hastalık itikadın bozukluğunu ifade eder. Zira hastalık insanın bedeninde olduğu gibi dininde de olabilir. Ayette işaret edilen münafıklar, iman ettiklerini söylemelerine rağmen imanlarında ve Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği şeyler hususunda şüphe içindedir. Her ne kadar münafıkların, müşrikler gibi şirk-i inkâri içinde oldukları söylenemese de yakinen inandıklarından bahsetmek mümkün değildir.[1578] Bu hastalık onların fiillerini ifsat eden bir nitelik olup Allah'ı bilmek, O'na itaat ve ibadet etmek bu hastalığın çaresidir.[1579] Buna göre münafıkların kalbindeki maraz, ahlâkî ve manevî bir hastalıktır. Bu hastalık onların dengelerini bozan, idrak ve şuuru gerektiği şekilde işlemekten men eden şek, şüphe ve nifaktan kaynaklanan manevî bir bozukluktur.[1580] Benzer muhtevaya sahip olan *''Kalplerinde hastalık olanlara gelince, bu onların (manevî) kirlerine kir katmıştır ve onlar inkârcı olarak ölüp gitmişlerdir''*[1581] ayetinde de kalplerinde hastalık olanlar, kalbinde nifak ve şüphe olanlar şeklinde izah edilmiştir.[1582] Burada kastedilenler de münafıklardır; onların manevî kirlerinden maksat da bozuk itikatları ve kötü ahlaklarıdır.[1583]

Bazı ayetlerde ise münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar farklı kelime grupları olarak zikredilmiştir. *''Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde hastalık bulunanlar ve şehirde kışkırtıcılık yapanlar (yalan haber yayanlar), (bu tutumlarına) bir son vermeyecek olurlarsa, gerçekten seni onlara saldırtırız,..''*[1584] Bu ayette bahsi geçen kalplerinde hastalık olanlar, henüz İslam terbiyesi almamış, mümin kadın ve erkeklere eziyet eden, ahlâkî zafiyetleri olan kendilerini bilmez kimselerdir.[1585] Dolayısıyla kalplerinde hastalık bulunanların münafık olmamakla birlikte fitne-fesat çıkarmak için uğraşan, zayıf ahlâkî vasıflarıyla kendini gösteren kimseler olduğu söylenebilir.

Muhammed Sûresinde de savaş izni verilmesini bekleyip duran, bu konuda bir sûre indirilmesini bekleyen müminlerin içinde kalplerinde hastalık olan kimselerin bulunduğu

[1577] el-Bakara 2/10.
[1578] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 1/108.
[1579] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 2/71.
[1580] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 1/299-300; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/227.
[1581] et-Tevbe, 9/125.
[1582] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/176; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 10/436.
[1583] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/237.
[1584] el-Ahzâb 33/60.
[1585] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3929.

bildirilmektedir. [1586] Bunlar, savaş emri içeren bir ayet indirilince ölmek üzere olan bir kimsenin bakışı gibi bakan samimiyetsiz kimselerdir.[1587] Benzer şekilde Enfal Sûresinde münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar ayrı ayrı zikredilmiştir.[1588]

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in eşlerine kalplerinde hastalık olanlara karşı dikkatli olmaları emredilmiştir.[1589] Kalpteki hastalık, kalbin zayıflığı-imanın zayıflığı,[1590] şüphe ve övünme, [1591] fısk[1592] ve kötülüğe meyil olarak açıklanmıştır.[1593] Burada Arapların düşünme ameliyesini kalp ile özdeşleştirdiğini dikkate almak gerekir. Bu bağlamda kalpteki hastalığın belirtileri, insanı doğru düşünmekten, aklını kullanmaktan ve idrak etmekten yoksun kılan şüphe, vehim gibi şeylerdir. Bunlar kalbi karartır ve insanın dini yükümlülükleri, hükümleri ve hikmetleri anlamasını, bunların ışığıyla aydınlanmasını engeller.[1594] Bu açıdan Kur'an'da kalplerinde hastalık olanlardan kastedilen fiziksel rahatsızlığı olanlar değil; bazen münafıklar bazen de Müslümanlardan imanı içine tam olarak sindiremeyen, imanı davranışlarına yansıtamayan ve ahlâkî zafiyet içinde olan bazı kimselerdir.

2.2. Toplumsal Bağlamda Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler

Bu başlık altında çocuklar-yetimler, kadınlar ve yaşlılarla ilgili ayetlerde Kur'an'ın bahsi geçen gruplara yaklaşımı incelenecektir.

2.2.1. Çocuklarla-Yetimlerle İlgili Ayetler

(1) Çocukların Hayat Hakkından Bahseden Ayetler: Hayat hakkı her insan gibi çocukların da en önemli hakkıdır. Kur'an-ı Kerim'de çocukların hayat hakkını elinden alan uygulamalar ibret vesikası olarak hatırlatılır. Konunun somut örneği olarak

[1586] Muhammed 47/20.
[1587] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4391.
[1588] el-Enfâl 8/49.
[1589] el-Ahzâb 33/32.
[1590] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/176.
[1591] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 855.
[1592] Fahreddin er-Râzî, *Mefâhihu'l Ğayb,* 25/209.
[1593] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3890.
[1594] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l Kur'ani'l-Hakîm*, 1/409.

Firavunun İsrâiloğullarını çeşitli işkencelere uğratması, erkek çocuklarını öldürtüp kız çocuklarını sağ bırakması ve Allah'ın onları Firavunun elinden kurtarmasından bahsedilir.[1595]

Çocukları öldürme uygulaması yalnızca Kur'an'ın nüzulünden önceki toplumlarda rastlanan bir durum değildir. Kur'an'da bildirildiğine göre Câhiliye Döneminde de Araplardan, ortaklarının süslü göstermesine kanan müşriklerin çoğu, çocuklarını öldürme yoluna gitmiştir. Ortaklarının, müşrikleri bu hususta etkilemesi hem onları helake sürüklemek hem de onların dinlerini karmakarışık hale getirmek içindir.[1596] Cenâb-ı Allah, hiçbir dayanağı olmaksızın akılsızca çocuklarını öldürenlerin ve Allah'a karşı iftira uyduranların hüsrana uğrayacağını bildirerek bu şekilde davrananların şaşırıp-sapmış ve doğru yolu bulamamış kimseler olduğundan bahsetmiştir.[1597] Çocuklarını öldürenlerin bunu neden yaptığı bir ayet-i kerimede yoksulluk endişesi olarak ifade edilir. Ayrıca, çocukları öldürme fiili büyük bir hata olarak nitelendirilir.[1598] Ancak Câhiliye Devri insanının çocuklarını öldürme eyleminin tek itici gücü fakirlik değildir. Cenâb-ı Alah'ın bildirdiğine göre o dönemde insanların çoğu kız çocuğu sahibi olmayı -onu diri diri toprağa gömecek kadar- büyük bir utanç vesilesi olarak kabul etmektedir. Kız çocuğu dünyaya gelen kimsenin kahrından yüzünün adeta simsiyah olduğu bir vakıadır.[1599]

Çocukların öldürülmemesi vurgusu İslam'a davet esnasında önemli bir ilkedir. Müşriklerin tâbi olması istenen teklifler arasında Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamanın yanı sıra yoksulluk endişesiyle çocuklarını öldürmemek de bulunur.[1600] Bu durum iman etmeye niyetlenen kimsenin kişisel, ailevi ve toplumsal boyutta yerine getirmesi gereken sorumluluklardan birinin de çocukların hayat hakkını gözetmek olduğunu gösterir. Çocuklarını öldürmemek Hz. Peygamber'e biat eden Müslümanlar için de uyulması gereken bir şarttır. Mümin kadınların Allah'a şirk koşmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek vb. hususlarda Hz. Peygamber'e biat etmesi istenmektedir.[1601] Bir çeşit

[1595] el-Bakara 2/49; el-A'râf 7/127; İbrâhîm 14/6; el-Mü'min 40/25; el-Kasas 28/4.
[1596] el-En'âm 6/137.
[1597] el-En'âm 8/140.
[1598] el-İsrâ 17/31.
[1599] ez-Zuhruf 43/17.
[1600] el-En'âm 6/151.
[1601] el-Mümtehine 60/12.

sözleşme olan biatlerde çocukları hayattan koparan uygulamalara son verilmesi şart koşulmuştur.

(2) Sahip Olunan Mal ve Çocukların İmtihan Olduğundan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de mal ve evladın, dünya hayatında rağbet edilen, dünya hayatının süsü olarak değerlendirilen ve insanlar için övünme vasıtası olarak kabul edilen şeyler olduğu bildirilir.[1602] Ayetlerde müminlerin, iman etmeyenlerin sahip olduğu mal ve çocuklara imrenmemesi emredilir. Çünkü onların sahip oldukları kendileri için sadece meşakkat vesilesi olup[1603] bu dünyalıkların ahirette herhangi bir faydası bulunmayacaktır.[1604] Zira mal ve evlat çokluğu dünya hayatının süsü olup salih davranışlar kalıcıdır.[1605] Buna rağmen insanlar birbirlerine karşı bunlarla övünüp durmaktadır.[1606] Sadece inkârcılar değil, müminler de kıyamet gününde dünyada sahip olduğu çocuklarından bir fayda göremeyecektir.[1607] Kur'an'da bazı ayetlerde insanların sahip olduğu mal ve çocuklar birer fitne olarak değerlendirilmekte;[1608] bazı ayetlerde ise eşlerden ve çocuklardan bir kısmının insanın düşmanı olduğu; onlardan sakınmak ve onlara karşı hoşgörülü olmak gerektiği bildirilmektedir. Neticede bunlar insan için birer imtihandır. [1609] Rivayete göre Avf b. Malik el-Eşcaî, gazaya çıkmaya niyetlendiğinde ailesi ona mâni olmak istemiş ve bunun üzerine eşler ve çocukların insanın düşmanı olduğu bildirilmiştir. Başka bir rivayete göre ise bazı Müslümanlar Mekke'den hicret ederek Hz. Peygamber'in yanına gelmek istemiş ancak eşleri ve çocukları bu kimselere engel olmuştur. Burada kastedilen düşmanlığın kişinin zatına yapılan düşmanlık olmadığı, eşlerin ve çocukların fiilleriyle böyle duruma yol açması olduğu söylenmiştir. Nitekim onlar istemeden tâat niteliğindeki cihat ve hicretten alıkoymalarıyla böyle bir duruma neden olmuş ve gaza ve hicret yolculuğuna çıkacak kimselerde de bir hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Eşleri ve çocukları nedeniyle gaza ve hicret yolundan alıkonulmak istenen kimselere ise bir sonraki ayette bu şekilde davranan eşler ve çocukların insan için imtihan olduğu bildirilmiştir.[1610]

[1602] el-Hadîd 57/20.
[1603] et-Tevbe 9/55.
[1604] Âl-i İmrân 3/10-116; el-Mücâdele 58 /17; Nûh 71 /21.
[1605] el-Kehf 18/46
[1606] el-Kehf 18/39.
[1607] eş-Şuarâ 26/88; el-Mümtehine 60/3; el-Münafikûn 63/9; Lokmân 80/33.
[1608] el-Enfâl 8 /28; et-Tegâbün 64 /15.
[1609] et-Tegâbün 64 /14.
[1610] (et-Tegâbün 64/15) Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1113; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 21/17.

Zira insana bilerek düşmanlık eden, onun canını, malını, namusunu tehlikeye atan aile fertleri olabileceği gibi kasıtsız olarak onu meşru olmayan davranışlara sevk edenler de olabilir ki bu ikinci durum insan için imtihana dönüşür.[1611]

Kur'an'da bildirildiğine göre hiç kimse sahip olduğu değer verdiği mallarının bir felaketle elinden çıkmasını, çocuklarının fakr-u zarurete düşmesini istemez.[1612] İnsanın babası, çocukları, kardeşleri, eşleri gibi yakınları veya sahip olduğu malları, ticareti, hoşuna giden meskenleri, onu dünyada Allah'tan, elçisinden ve Allah yolundan cihat etmekten alıkoymamalıdır.[1613] Ayetlerde şeytanın da insanı dünyevi varlıklarını kullanarak etkilemeye çalıştığından; müşriklerin çocuklarında ve mallarında onların ortakları gibi olduğundan bahsedilmektedir.[1614] Zira Câhiliye Devrinde müşriklerin, mallarından ve ürünlerinden putlara pay ayırdıkları gibi çocuklarına da Abdüllât, Abdüluzzâ gibi putlarla ilintili isimler vererek onları putperest olarak yetiştirdiklerine dair rivayetler vardır. Ayetin ifadesine göre bu, şeytanın mallarında ve çocuklarında onlara ortak olmasıdır. Daha genel olarak insanlar, mallarını haram yollarda harcamak, çocuklarını da bâtıl inanç ve kötü ahlak üzerinde yetiştirmekle bu konularda şeytanı kendilerine ortak yapmış olmaktadır.[1615] Bu nedenle insanın sahip olunan mallar hususunda olduğu gibi çocukları hususunda da şirk ve küfür nitelikli davranışlardan uzak durması önem arz etmektedir. Dolayısıyla bunlarla ilgili tasarrufları insanın imtihanı olabilmektedir.

(3) Sahip Olunan Çocukları Allah'ın Lütfu Olduğundan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette insana mal ve çocuklar ile lütufta bulunulduğundan bahsedilir.[1616] Ayetlerde bildirildiğine göre insanoğlu tek bir nefisten yaratılmış ve eşi de ondan var edilmiştir. Zamanı gelince Cenâb-ı Allah onlara bir çocuk bahşetmiştir.[1617] Nitekim, Hz. İbrahim'e,[1618] Hz. Zekeriya'ya,[1619] Hz. Meryem'e verilen çocuklar bu şekilde bir lütfun

[1611] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/5035.
[1612] el-Bakara 2/266.
[1613] et-Tevbe 9/24.
[1614] el-İsrâ 17/64.
[1615] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/46-48; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 602; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 21/8; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 13/119-120.
[1616] en-Nahl 16/72; ; el-İsrâ 17/6; eş-Şuarâ 26 /133; Nûh 71 /12.
[1617] el-A'râf 7/189-190.
[1618] el-Hicr 15/53.
[1619] Meryem 19/7.

eseridir.[1620] Hz. İbrahim ve Hz. Zekeriya ilerleyen yaşlarına rağmen çocuk sahibi olmuş; Hz. Meryem ise olağanüstü bir şekilde Hz. İsa'nın dünyaya gelmesine vesile olmuştur.

Kişisel bağlamda olduğu kadar bazı toplumlar da kendilerine verilen çocuklarla şereflendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de İsrâiloğullarına bahşedilen nimetler sadedinde geçirdikleri kötü dönemin ardından güç ve kuvvete kavuşmaları; mal ve evlat ile bereketlenerek güçlenmelerinden bahsedilir.[1621] Dolayısıyla dünya hayatında insanın sahip olduğu çocuklar, Allah'ın bir hediyesi olarak kabul edilmektedir.

Kur'an'da bildirildiğine göre Allah, insana kendi cinsinden eşler yaratmış ve onlar vesilesiyle de çocuklar ve torunlar meydana getirmiştir. Cenâb-ı Allah, insanı en güzel nimetlerle rızıklandırmıştır. Buna rağmen yine de haktan yüz çevirip batıla inanan ve Allah'ın nimetine karşı nankörlük yapanlar bulunmaktadır.[1622] Kur'an'da insanın sahip olduğu dünyalıklar (mal, evlat vb.) dünya hayatının güzelliklerinden kabul edilir.[1623] Ancak, insan için kalıcılığı olan salih amellerin onun hakkında daha hayırlı olduğu belirtilir.[1624] Dünya hayatında rağbet edilen mal-mülk, çoluk-çocuk, ahiret için ya da Allah'a yakınlaşma hususunda fayda sağlamayan güzelliklerdir. Bunlar sadece Allah'ın yoluna sevketmek ve O'nun rızası için infak etmek suretiyle insan için ahiret mükafatına vesile olur.[1625]

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim'in duasında salih-hayırlı çocuk talebinden bahsedilir. Onun duasının, kendisine verilen halim bir çocuk müjdesiyle kabul edildiği anlatılır.[1626] Hz. İbrahim, Cenâb-ı Allah'tan niyaz ettiği çocuğun Allah'a itaat eden, O'na isyan etmeyen, yeryüzünü ıslah eden, orada bozgunculuk çıkarmayan,[1627] kullar için en faziletli

[1620] Meryem 19/19-21.
[1621] el-İsrâ 17/6.
[1622] en-Nahl 16/72.
[1623] Âl-i İmrân 3/14.
[1624] el-Kehf 18/46.
[1625] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/227.
[1626] es-Sâffât 37/100-101.
[1627] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/315.

özellik olan salih olma niteliğini taşıyan bir insan olmasını arzu etmiştir.[1628] Sonuçta hayırlı evlat niyazında bulunmak dünya ve ahiret saadeti için vesiledir.

(4) Allah'a Çocuk İsnat Edilmesi/ Kız-Erkek Ayrımından Bahseden Ayetler: Kur'an'da müşriklerin Allah'ın çocuk edindiği, bunun da dişi olarak addettikleri melekler olduğuna dair iddiaları gündeme getirilerek müşriklerin erkekleri kendileri için ayırmaları, kızları Allah'a nispet etmeleri eleştirilir.[1629] Zira müşriklerin bu inançları Allah'ın çocuk edindiğini iddia ederek tecsîme (Allah'ı cisim olarak düşünmek veya O'na cismanî özellikler nispet etmek) sapmalarına neden olmuştur. Değersiz gördükleri kızları Allah'a, değerli gördükleri erkekleri kendilerine nispet etmekle bir anlamda kendilerine üstünlük izafe etmişlerdir. Diğer yandan hem kızları aşağı varlıklar olarak görüp hem de melekleri kızlarla özdeşleştirip bir anlamda melekleri de aşağılamaya çalışmışlardır.[1630] Bu ayetlerde Cüheyne, Huzaa gibi müşrik kabilelerinden bu inancı dile getirenlere bir kınama söz konusudur.[1631] Bu bağlamda Cenâb-ı Allah, müşriklerin kendi anlayışlarına göre değersiz kabul ettikleri kızlar ile erkekler arasında keyfi bir ayrım yapmalarını reddetmektedir.

(5) Yetimlere İyi Davranmayla İlgili Ayetler: Tarih boyunca farklı zamanlarda insanlığa gönderilen ilâhî mesaj bazı uygulama farklılıkları hariç aynı imanî ve ahlâkî değerleri yerleştirmeye çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim'de kendilerinden oldukça sık sözü edilen İsrâiloğulları da Allah'tan başkasına kulluk etmemek, anneye-babaya, yakınlara, yetimlere ve yoksullara iyilikle davranmak gibi hususlarla sorumlu tutulan ve namaz-zekât ibadetlerini yerine getirmesi istenen bir toplumdur.[1632] Bu bağlamda Kur'an'da da insanlar, aralarında yetimlerin de bulunduğu bazı kimselere iyi muamelede bulunmaya teşvik edilmiştir. Müslümanlar öncelikle Allah'a ibadet etmek, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamakla sorumlu tutulmuş; sonrasında onlardan ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere ve bazı sosyal sınıflara güzel davranmaları istenmiştir. Burada güzel davranmanın karşıtı olabilecek büyüklük taslama ve böbürlenme ise yerilmiştir.[1633]

[1628] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 18/60; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 26/151.
[1629] es-Sâffât, 37/149-153.
[1630] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 914; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 23/180.
[1631] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 18/108.
[1632] el-Bakara 2/83.
[1633] en-Nisâ 4/36.

Dolayısıyla geçmiş toplumlara yapılan öğütler arasında tevhit inancı ekseninde Allah'a ibadet edilmesi, insanlara güzel muamelede bulunulması ve yardımlaşma-dayanışma çerçevesinde yetimlerin gözetilmesi olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'de de yetimlere iyi davranılması emredilmiştir.

(6) Yetim-Öksüzlerin Korunup Kollanmasından Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de bazen yetim-öksüz çocukların Allah tarafından korunduğu hissettirilir. Konunun somut örneği Kehf Sûresinde Hz. Musa ile yol arkadaşının seyahati ile ilgili kıssada zikredilir. Sûrede yer alan ayetlerde bildirildiğine göre, yolculuk esnasında Hz. Musa ve yol arkadaşı kendilerine yiyecek bir şeyler vermekten kaçınan ve onları misafir etmek istemeyen bir belde halkına rastlamış ve orada bulunup yıkılmak üzere olan duvar Hz. Musa'nın arkadaşı tarafından onarılmıştır.[1634] Hz. Musa'nın arkadaşı bunun hikmetini açıklarken duvarın iki öksüz çocuğa ait olduğunu, altında ise kendilerine ait bir hazinenin bulunduğunu haber vermiştir. Babaları salih bir kimse olan bu öksüzler, ergenlik çağına gelene kadar hazinenin muhafazası maksadıyla Allahtan bir rahmet olmak üzere duvar yol arkadaşı tarafından tamir edilmiştir.[1635] Aslında duvar yıkılmak üzere olup duvarın altındaki hazine hemen ortaya çıkacak gibidir. Cenâb-ı Allah, çocuklar güçlü-kuvvetli çağlarına ulaşmadan bu hazinenin ortaya çıkmasını murat etmemiştir. Bu nedenle Hz. Musa'nın arkadaşı duvarın yıkılmasını engellemiş ve onu bir süre daha hazineyi koruyacak biçimde onarmıştır. Ancak o, bu iyiliği kendi tasarrufu olarak değil Cenâb-ı Allah'ın emri gereği yapmıştır.[1636] Şüphesiz bunda Cenâb-ı Allah'ın rahmeti ve yetimleri koruyup gözetmesi etkili olmuştur. Nitekim Kur'an'da ifade edildiği üzere Hz. Peygamber de bir yetim olarak dünyaya gelmiş, Cenâb-ı Allah ona, kendisini yetim olarak bulup barındırdığını hatırlatmıştır.[1637] Hz. Peygamber'in hem kimsesiz bir çocukken amcasının gözetiminde büyümesi hem ona düşmanlık edenlerin şerrinden korunarak büyümesi hem de peygamberlik ve nübüvvet için seçilerek özel bir konuma

[1634] el-Kehf 18/77.
[1635] el-Kehf 18/82.
[1636] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/126; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 628; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 13/354; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 21/162.
[1637] ed-Duhâ 97/6.

yerleştirilmesi bu çerçevede düşünülebilir.[1638] Dolayısıyla Kehf Sûresinde bahsi geçen yetimler gibi bir yetim olarak peygamberimiz de ilâhî korumaya muhatap olmuştur.

2.2.2. Kadınlarla İlgili Ayetler

(1) Kadının Yaratılışından Bahseden Ayetler: Cenâb-ı Allah, Kur'an'da insanoğlunu tek nefisten yarattığını, ondan eşini var ettiğini, bu ikisinden de birçok erkekler ve kadınlar meydana getirdiğini ifade ederek kendisine karşı gelmekten sakınmayı buyurmaktadır.[1639] Buna göre insanoğlu başlangıçta tek bir candan yaratılmış olup ondan da eşi var edilmiştir. İlk can-nefis ise topraktan yaratılmıştır.[1640] Burada daha özelde Kureyş toplumuna yönelik bir hitabın olduğundan bahsedilmektedir. Kureyş kabilesi de ilk insan olan Hz. Adem'in soyundan türemiştir. Hz. Adem'den eşi yaratılmış, onlardan ise birçok kadın ve erkek meydana gelmiştir.[1641]

Kur'an'da bildirildiğine göre erkek ve kadın her iki cinsi yaratan Cenâb-ı Allah'tır.[1642] Bu bağlamda bazı ayetlerde Allah'ın insan için kendi cinsinden eşler yarattığından bahsedilir. Eşlerden evlatlar ve torunlar meydana getiren de Allah'tır.[1643] Bazı ayetlerde ise Cenâb-ı Allah'ın insanı erkek veya dişi olarak yaratışına işaret edilerek insanların övünme aracı olarak değil kaynaşıp tanışma vesilesi olması için kabile ve milletlere ayrıldıkları ifade edilmiştir. Bu açıdan insanların en üstünü Allahtan en çok sakınandır.[1644] Bir erkek ve bir kadından maksat Hz. Adem ve Hz. Havva ya da bir baba ve annedir. Tüm insanlık onlardan türemiştir, bu sebeple kimsenin kimseye üstünlük taslaması söz konusu olamaz. Dolayısıyla insan olma açısından bir kardeşlik bağı vardır.[1645] Bu ortak kökten gelme (ya da herkesin bir anne ve babadan dünyaya gelmesi)

[1638] Ebû Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Darû'l-Mizan Yayınları, 2005), 17/246.
[1639] en-Nisâ 4/1; el-A'râf 7/139; en-Nahl 16/72.
[1640] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 2/388.
[1641] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 215.
[1642] en-Necm 53/45.
[1643] en-Nahl 16/72.
[1644] el-Hucurât 49/13.
[1645] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/85; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1041; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4477.

vurgusu asgari müşterekte buluşmayı ve insanlar arasında yaratılış anlamında bir eşitlik olduğu fikrini desteklemektedir.

(2) Evlilikte ve Boşanmada İyi Geçinmek İçin Karşılıklı Özveride Bulunmakla İlgili Ayetler: Ailede kadın-erkek uzlaşısı evlilikte geçimi sağlamada olduğu kadar ayrılıkta da önemlidir. Konuyla ilgili olarak Kur'an'da bildirildiğine göre bir kadın, kocasının serkeşliğinden, geçimsizliğinden ve kendisine karşı ilgisiz-yüz çeviren bir tutum içinde kendisinden uzaklaşmasından korkarsa anlaşarak aralarını düzeltmelerinde ikisi için de bir sorumluluk yoktur. Karşılıklı anlaşmak en güzeli olmakla beraber insanoğlu bencil-cimri tabiatlı olduğu için kocaların eşlerine karşı güzel davranışlar sergilemesi ve haksızlık etmemesi emredilir.[1646] Evlilikte eşler arasında anlaşmazlık olması durumunda geçimsizlik, ayrılma ya da birbirinden yüz çevirme yerine karşılıklı olarak anlaşmak en uygun olan yöntemdir. Bu durumda daha güzel olan tutum ise hadiseyi daha kırıcı ve dönüşü olmayan boyutlara taşımadan iyi muamelede bulunmaktır. Bu hususta erkeklerin hanımlarına karşı itinalı davranması gerekir.[1647] Bu çerçevede karşılıklı anlaşmayı sağlamak için kadının mehrin bir kısmını kocasına vermesi gibi kocasının lehine olmak üzere bazı maddî-manevî fedakarlıklarda bulunmasında sakınca yoktur. Buna mukabil erkeklerin de eşlerine karşı hoşgörüyü elden bırakmaması ve iyi geçim için gayret etmesi gerekir.[1648] Dolayısıyla aile içi anlaşmazlıkların derinleşmemesi için kadının da erkeğin de bazı fedakârlıklar yapması en uygunudur. Bunu bir çeşit uzlaşma olarak değerlendirip meydana gelebilecek olumsuzlukları önleme adına kadın ve erkeğin özverili davranması olarak değerlendirmek mümkündür.

(3) Kadınların Dünya Hayatının Güzelliklerinden Oluşundan Bahseden Ayetler: Kur'an'da bildirildiğine göre insanoğlunun tabiatında kadınlar, çocuklar, altın ve gümüş vb. dünyalıklara karşı bir sevgi vardır…[1649] İnsan, dünya hayatında bunlara sahip olup elde etmeyi, bunların istifade etmeyi şiddetle arzu eder. Fakat asıl faydanın Allah katında olduğu unutulmamalıdır.[1650] İnsanlar tarafından büyük bir istekle sevilen, istenen

[1646] en-Nisâ 4/128.
[1647] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/571; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 263.
[1648] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1486.
[1649] Âl-i İmrân 3/14.
[1650] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/227.

şeylerde genel olarak bir imtihan olma özelliği vardır. Bunlara karşı duyulan muhabbet hususunda aşırı kaçıldığında insanın istenmeyen durumlara düşmesi mümkündür.[1651] Bu şeylere karşı duyulan sevginin Allah rızasına mutabık meşru yönü olduğu gibi şeytan tarafından telkin edilen gayr-ı meşru boyutu da vardır.[1652] Bu nedenle ayette insanın muhabbet duyup sahip olmak istediği her şeyde ilâhî sınırlara dikkat etmesi gerektiğine işaret edildiği söylenebilir.

(4) Allah Katında Seçilmiş Kadınlardan Bahseden Ayetler: Kur'an'da, mümin erkeklerin ve mümin kadınların birbirilerinin dostu ve yardımcısı olduğundan bahsedilerek, onların dinin emirlerine riayet edip Allah ve Resulüne itaat ettiğinden bahsedilir.[1653] Ayetlerde ifade edildiğine göre, sadaka veren erkeklere, sadaka veren kadınlara, Allah'a güzel bir borç verenlere hem harcadıkları kat kat verilir hem de kendilerine bitip tükenmeyen bir mükafat vardır,[1654] kıyamet günü de iman edip salih amel işleyenleri yaptıkları amellerin nurları aydınlatır…[1655] Ayet-i kerimelerde mümin erkeklerin ve mümin kadınların ayrıca salih amel işleyenlerin -kadın ya da erkek ayırt edilmeksizin- yaptıkları hayırlı amellerin karşılığının Cenâb-ı Allah tarafından verileceği müjdelenmektedir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de Allah katında özel bir konumu olan bazı kadınlardan da bahsedilmiştir. Bunlardan biri olan Hz. Meryem hakkında Kur'an'da ifade edildiğine göre, o Allah tarafından seçilmiş, tertemiz kılınmış ve dünyadaki bütün kadınlardan üstün kabul edilmiştir.[1656] Hz. Meryem'in annesi, karnındaki çocuğu Rabbi için adamış,[1657] Rabbi de onu memnuniyetle kabul etmiştir. Hz. Meryem'in himayesini Hz. Zekeriya üstlenmiş ve Allah tarafından Hz. Meryem'e bahşedilen değişik rızıklara şahit olmuştur.[1658] Hz. Meryem iffetini herkese örnek olacak bir tarzda korumuş; Cenâb-ı Allah, ona bir erkek evlat lütfetmiş; onu ve oğlunu bütün alemler için bir mucize kılmıştır.[1659] Hz. Meryem, Rabbinin sözlerini ve Kitaplarını tasdik etmiş ve Rabbine bütün samimiyetiyle gönülden

[1651] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 163; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/43.
[1652] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1051.
[1653] et-Tevbe 9/71.
[1654] el-Hadîd 57 /18.
[1655] el-Hadîd 57/12.
[1656] Âl-i İmrân 3/ 42.
[1657] Âl-i İmrân 3/35.
[1658] Âl-i İmrân 3/37.
[1659] el-Enbiyâ 21/91.

itaat etmiştir.[1660] İffetini koruyan ve Allah'ın mucizesine mazhar kılınan Hz. Meryem ilâhî lütfa mazhar kılınmıştır.[1661]

Hz. Meryem'in yanı sıra Firavunun hanımı Asiye de Allah katında değer atfedilip özel olarak kendisinden bahsedilen bir kadındır. Kur'an'da onun, Rabbine kendisine Firavunun yaptıklarından ve zalimlerden kurtarması; kendisine cennette bir köşk vermesi için dua ettiğinden bahsedilir.[1662] Rivayet edildiğine göre Firavun, hanımının Hz. Musa'nın dinine inandığını öğrenince ona kızgın güneşin altında işkence etmiş, Asiye de uğradığı zulümden kurtarması için Allah'a niyazda bulunmuştur.[1663] Firavunun hanımının, inancı nedeniyle uğradığı olumsuzluklar, bazen sosyal statüsü yüksek olan kadınların da dezavantajlı konuma gelebileceğini göstermektedir. Allah katındaki değerleri yüce olan kadınlardan Hz. Meryem, mucizevî bir şekilde babasız bir çocuk dünyaya getirdiği için iftiraya uğramış; Firavunun hanımı Asiye ise bir olan Allah'a inandığı için Firavunun zulmüne maruz kalmıştır. Dolayısıyla şerefli ve üstün konumlarına rağmen insanlar tarafından gördükleri muameleler nedeniyle dezavantajlı duruma gelmişlerdir.

(5) Hicret Edemeyen ve Hicret Eden Kadınların Durumundan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de çaresizliklerinden ötürü hicret edemeyen aciz, zavallı erkek, kadın ve çocuklara bir sorumluluk olmadığı bildirilir.[1664] Hicret, müminler açısından imanın bir göstergesi olsa da zayıf ve çaresizliğinden ötürü bulunduğu yerde kalanlar kınanmamıştır. Ayrıca Kur'an'da müminlerin, Allah yolunda baskı altında olup çaresiz kalan, bu durumdan kendilerini kurtarması için Allah'a dua eden ve Allah katından bir yardımcı bekleyen zavallı erkek, kadın ve çocuklar için savaşmaktan kaçınmamaları gerektiğinden de bahsedilir.[1665] Bunlar Mekke'de kalmış zayıf ve desteksiz müminlerdir. İçinde bulundukları baskıdan kurtulabilmek için sürekli dua ederek yardım istemişlerdir. Eğer

[1660] et-Tahrîm 66/12.
[1661] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/5134.
[1662] et-Tahrîm, 66/11.
[1663] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1123; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/5133.
[1664] en-Nisâ 4/98.
[1665] en-Nisâ 4/75.

yeryüzünde savaş yapılması gerekirse bunlar gibi kimseleri kurtarmak için yapılmalıdır. Neticede Mekke'nin fethi bu kimselerin kurtuluşuna vesile olmuştur.[1666]

Kur'an'da müminlerden hicret yolundan geride kalmış ve sonradan hicret eden kadınların iman hususunda imtihan edilmesi istenmektedir. Onların gerçekten iman ettiğine dair bir kanaat hasıl olursa onlar müşrik kocalarına teslim edilmemelidir. Bu kadınlarla kâfir kocaları arasındaki mahremlik durumu artık ortadan kalkmıştır… [1667] Hudeybiye Antlaşmasından sonra hicret yolculuğuna çıkan kadınlarla ilgili hükümleri belirleyen bu ayette, öncelikle bu kadınların mümin olup olmadıkları hususunda sınanması sonrasında İslam toplumuna dahil edilmesi istenmektedir. Onların sınanması kelime-i şehadet getirmeleri ya da samimi niyetle hicret yolculuğuna çıktıklarına ve herhangi bir art niyetlerinin olmadığına dair yemin ettirilmeleri şeklinde olabilir. Onların mümin olduğu yani kalplerindekiyle dillerinde söylediklerinin uyumlu olduğu kesinleşince müşrik kocalarına iade edilmemeleri gerekir. Zira Hudeybiye Antlaşması'nda sadece Mekke'den Medine'ye sığınma talep eden erkeklerin geri verilmesi taahhüt edilmiştir. Bunun yanı sıra ayette onların inkârcı eşleriyle olan bağının sona erdiği ve bu nedenle eski eşlerinden aldıkları mehirleri geri vererek aradaki bağı tamamen koparmaları gerektiği ifade edilmiştir.[1668] Bu ayet hem sonradan hicret eden kadınların durumuna açıklık getirmiş hem de onların inkârcı kocalarıyla ilgili evlilik bağının durumu netleştirilmiştir.

(6) Kadınların Tarihte Maruz Kaldığı Olumsuzluklardan Bahseden Ayetler: Tarihte birçok medeniyette kadınların negatif muameleye tâbi tutulduğu bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bunlardan Hz. Musa ve Firavun kıssasında, Firavunun İsrâiloğullarına yaptığı işkenceler ile onların erkek çocuklarını öldürtmesi ve kız çocuklarını kullanmak üzere sağ bırakmasından bahsedilir.[1669] Kur'an'da bildirildiğine göre Hz. Musa'nın asasının sihirbazların büyülerini tesirsiz bırakmasının ardından Firavun, İsrail oğullarının başkaldırmasından endişe ederek onlara önceden yaptığı çocukları öldürme ve kadınları esir etme şeklindeki eziyetleri tekrar yapacağı tehdidinde bulunmuştur.[1670] Firavunun

[1666] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/505; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 246; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1393.
[1667] el-Mümtehine 60/10.
[1668] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,*7/278-279; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1099-1100; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/4909-4910.
[1669] el-A'râf 7/141; İbrâhîm 14/6; el-Kasas 28/4.
[1670] el-A'râf 7/127.

bunu yapmaktaki maksadı İsrâiloğullarını ezerek güç ve hakimiyetin hâlâ elinde olduğunu ispat etmek, Hz. Musa'nın kendi hakimiyetine son verecek kimse olmadığını göstermek[1671] ve onların çoğalıp kuvvetlenmesi önleyerek dilediği şekilde kullanmaya devam etmektir.[1672] Ayetlerde Cenâb-ı Allah'ın onları bu kötü durumdan kurtardığı hatırlatılmakta ve bunun büyük bir imtihan olduğunu bildirilmektedir.[1673]

Kur'an-ı Kerim'de yalnız inanan erkeklerin değil inanan kadınların da çeşitli sıkıntılara maruz kaldığından bahsedilir. Buruc Sûresinde müşriklerin eziyetlerine gönderme yapılarak Ashab-ı Uhdud'un mümin erkeklere ve kadınlara yaptığı işkenceler hatırlatılır. Dolayısıyla Ashab-ı Uhdud nasıl kahrolup cehenneme atılacaksa müminlere eziyet ve işkence edip bundan vazgeçmeyen Kureyşli müşrikler de öyle cezalandırılacaktır.[1674] Çünkü ayet-i kerimede mümin erkeklere ve kadınlara her türlü işkenceyi yapıp pişmanlık duymayan-yaptığı şeylerden vazgeçmeyenler için hem cehennem azabı hem de yangın azabı olduğu bildirilmiştir.[1675] Ashab-ı Uhdud'un kim olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmakta ancak bunların kim olduğu tam olarak bilinmemektedir. Kesin olan husus, iman eden bir toplum, hükümdarlarına muhalefet etmiş, hükümdar ve inançsız taraftarları da müminleri yaktıkları ateş dolu hendeklerle eziyet ederek imanlarından caydırmaya çalışmıştır. İşte mümin kadın ve erkeklere eziyet eden bu kimselere Ashab-ı Uhdud denilmektedir. Bu hadise Kureyş tarafından bilinmekte olup zalimlerin uğrayacağı azap onlara hatırlatılarak tembihte bulunulmuştur.[1676]

İslam'dan önce Arapların kadınlar konusunda yaptıkları en kötü davranış şüphesiz kız çocuklarının diri diri toprağa gömmeleridir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, kız çocuğu dünyaya gelen kimsenin, insanlardan gizlenerek utanç içindeki durumunu tasvir eder. Ayette bu kimsenin ya utanca razı olup çocuğu yanında tutması ya da onu toprağa gömmesi arasında kaldığından bahsedilir.[1677] *''Diri diri gömülen kız çocuğuna sorulduğu zaman:''* [1678] ayetinde ise bu durumun bir vakıa olduğuna işaret edilir. Câhiliye

[1671] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 379.
[1672] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2257.
[1673] el-Bakara 2/49; İbrâhîm 14/6.
[1674] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/5691.
[1675] el-Buruc 85/10.
[1676] İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye,* 20-21; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 9/5692.
[1677] en-Nahl 16/59.
[1678] et-Tekvir 81/8.

Döneminde müşrik Araplar, birçok konuda olduğu gibi yenilecek şeyler hususunda da kadınlara ayrımcılık yapmıştır. Onlar, hayvanlardan putlar için adakta bulunmuş ve hayvanlara saibe, bahire gibi isimler vermiştir.[1679] Bu hayvanların yavrusu dünyaya geldiğinde bunu erkekler için helal kabul eden Câhiliye Arapları, ölü doğan yavrudan kadın-erkek herkesin yiyebileceğini söylemiştir. Ancak onlar, bu gerçek dışı yakıştırmalarından dolayı sorumlu tutulacaktır.[1680] Ayetin zâhirine göre yenilecek şeyler hususunda kadınlar, erkeklerin istifade ettiği bazı şeylerden yararlanamamaktadır. Ancak müşriklerin bu yaptıkları sadece meyte etini kadınlara layık görmek olup bu aynı zamanda kadınlara büyük bir hakarettir.[1681] İbn Âşûr, ayette ezvâc kelimesinin kullanılmış olmasını dikkate alarak, canlı yavrunun yenilmesinin sadece evli kadınlara yasaklanmış olduğunu belirtir. Muhtemelen onlar, eğer eşleri bu yavruların etlerinden yerlerse kısırlık, aile geçimsizliği, boşanma gibi bazı uğursuz sonuçların doğacağına inanmıştır.[1682] Neticede kendilerine helal gördükleri bazı şeyleri kadınlara yasaklamaları bir çeşit ayrımcılık olarak da nitelendirilebilir.

2.2.3. Yaşlılarla İlgili Ayetler

(1) Yaşlılığın Hayatın Zor Bir Dönemi Olarak Nitelendiren Ayetler: Kur'an'da bildirildiğine göre Cenâb-ı Allah insanı zayıf ya da zayıflıktan yaratmış sonra insana güç-kuvvet vermiş; bu güç ve kuvvetin ardından tekrar zayıflık ve yaşlılık vermiştir.[1683] Zira insan, zayıf bir çocukken büyümüş gelişmiş kuvvetli çağına ulaşmıştır. Sonrasında ise yaşlılık ve ihtiyarlık dönemine ulaşınca sanki çocukluktaki o zayıf haline geri dönmüştür.[1684] Dolayısıyla yaşlılık, çocukluk dönemi gibi insanın kendi kendine yeterli olamayacağı bir dönem olarak dezavantajların yaşanması muhtemel olan bir dönemdir.

Kur'an'da konuyla ilgili başka bir ayette insanın yaratılışının evrelerinden bahsedildikten sonra bazı kimselerin bildikten sonra bir şey bilmez duruma gelmesi için ömrün en aşağı

[1679] el-Mâide 5/103.
[1680] el-Enâm 6/139.
[1681] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/2064.
[1682] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 8/110-111.
[1683] er-Rûm 30/54.
[1684] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 833.

ucuna (*erzeli'l-umur)* çevrildiğinden bahsedilmektedir.[1685] Erzeli'l umur, ömrün daha zorlu ve insanı aciz hale getiren noksanlıkların daha çok hissedildiği ileri yaşlılık dönemidir. Kısaca hayatın bu evresi ihtiyarlık halini ve sağlıklı düşünme kabiliyetinin olmadığı bunama durumunu ifade eder.[1686] İnsan, çocukluk yıllarının ilk zamanlarındaki gibi bedenen zayıf, aklî melekelerini kullanma ve anlama kabiliyeti açısından zayıf bir hale gelir. Adeta yaratılışı tersine dönmüş gibi çocuklaşır.[1687] Bir açıdan ilk çocukluk zamanlarındaki zayıflık ve acizliğe, idraksizliğe dönerek yaratılışının esası olan toprağa yakınlaşır.[1688] Benzer anlama işaret edilen bir başka ayette ise Allah sizi yarattı, sonra sizi öldürüyor, sizden kimini de bildikten sonra bir şey bilmesin diye erzeli'l umur'a ulaştırır,[1689] buyrulmaktadır. İnsan, aşırı yaşlılık durumunda önceden bildiğini hatırlama kudretini kaybeder; çocukluktaki gibi bir şey bilmez bir duruma tekrar döndürülür. Yaşlılıkta ortaya çıkabilen unutkanlık, aklî melekenin normal şekilde kullanılamamasının bir neticesidir. Bunama ile beraber bu unutkanlık durumu ileri bir hale gelir.[1690] Aslında yaşlılık alametleri önce amelde kendisini gösterir yani kişi yaptığı şeyleri yapamaz hale gelir. Problemin temel nedeni ise insanın bilgisinin azalması ve bunu amele aksettirememekten kaynaklanır.[1691] Erzeli'l umur ifadesi bir yandan ileri yaşlılık döneminde önceden yaptığı şeyleri yapamamak gibi fiziksel gücün eksilmesini ifade ediyor gibidir. Diğer taraftan bu kavram, sorunun bilişsel kabiliyetlerdeki eksilmeden kaynaklandığına da işaret eder.

Kur'an-ı Kerim'de yaşlılığın belirtilerine Hz. Zekeriya üzerinden işaret edilir. Hz. Zekeriya da yaşlılık çağına ulaşmış, kemiklerinde gevşeklik meydana gelmiş; saçı-başı yaşlılıktan bembeyaz olmuştur.[1692] İnsanın kemikleri vücudu ayakta tutan, hareket etmesini sağlayan esası gibidir. Kemiklerde meydana gelen bir noksanlık-hastalık kuvvetin azalmasına neden olur. Saçın bembeyaz tutuşması da ateş alevinin yayılarak saçın bütününü kaplaması yani yaşın ilerlemesinden, yaşlılıktan dolayı saçın

[1685] el-Hac 22/5.
[1686] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 14/323.
[1687] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 690.
[1688] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3383.
[1689] en-Nahl 16/70.
[1690] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 578.
[1691] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 123/75.
[1692] Meryem 19/4.

beyazlamasından kinayedir.[1693] Kemiklerin kaskatı kesilmesi, kemiklerde ve eklemlerde sertlik-kireçlenme oluşması ve adeta kemiklerin kuru oduna benzemesini ifade eder.[1694] Saçın başın beyazlaması fiziksel anlamda artık yetişkinlik döneminden yaşlılık dönemine geçildiğini gösteren alametler olarak; kemiklerin gevşemesi ise iskelet sisteminde yaşlılık döneminde görülen ve hareket kısıtlılığına neden olan biyolojik alametler olarak zikredilmiştir.

(2) Yaşlılık Döneminde Görülen Mucizevî Hadiselerden Bahseden Ayetler: Meryem Sûresinde bildirildiği üzere Cenâb-ı Allah tarafından bir çocukla müjdelenen Hz. Zekeriya, kendisi kemikleri kaskatı kesilmiş yani ihtiyarlığın son sınırında olup, hanımı da kısır olduğu halde nasıl çocuk sahibi olabileceğine hayret eder.[1695] Buna rağmen Rabbinden umudunu kesmeyen Hz. Zekeriya kendisine halef olup İsrail toplumuna önderlik yapabilecek bir velî lütfetmesi için Allah'a niyaz etmiştir.[1696] Çocuk müjdesiyle karşılaşınca ise hanımının çocuk dünyaya getiremeyecek bir yaşta olması ve kendisinin de ihtiyarlaması nedeniyle bunu imkân dahilinde görmemiştir.[1697] Hz. Zekeriya'nın şaşkınlığının asıl sebebi şudur; kendisi genç iken eşi kısır olup zaten çocukları olmamıştır; şimdi ise kendisi yaşlı olup hanımı hâlâ kısırdır, bu durum çocuk sahibi olmayı adeta imkânsızlaştırmaktadır.[1698] Cenâb-ı Allah onu hiçbir şey değilken yarattığını ve çocuk verme hadisesinin kendisine kolay olduğunu bildirerek Zekeriya peygambere bir alamet olarak kendisinde bir problem olmadığı halde üç gece insanlarla konuşamayacağı hususunu bildirmiştir.[1699] (Âl-i İmran 3/41.ayette ise üç gün şeklinde bir süreden bahsedilerek sadece işaretle insanlarla iletişim kurabileceği ifade edilmiştir.)

Hz. İbrahim de yaşlılık döneminde çocuk sahibi olan bir peygamberdir. Ayette Hz. İbrahim'in hanımının bir çocuk sahibi olacağını öğrenince kısır ve yaşlı bir kadın olarak hayret ettiğinden bahsedilir.[1700] Normal olarak çocuk sahibi olmanın mümkün olmadığı bir yaşta çocuk müjdesiyle şaşıran Hz. İbrahim'in hanımının şaşkınlığından çığlık attığı

[1693] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 632.
[1694] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 633; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 13/418.
[1695] Meryem 19/7-8.
[1696] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 13/414; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3300.
[1697] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/144; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3300.
[1698] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 632.
[1699] Meryem 19/9-10.
[1700] ez-Zâriyât 51/29.

ve mahcubiyetinden yüzünü kapatmaya çalıştığı söylenmektedir. [1701] Peygamber kıssalarındaki anlatımlar, yaşlılık döneminde peygamberlerin bazı mucizevî hadiseler yaşadığını göstermektedir. Yaşlılık döneminin son evresinde çocuk sahibi olmak, insan doğasına aykırı bir durum olması hasebiyle muhataplarında hayret uyandırmıştır.

(3) Yaşlı Anne-Babaya Hürmet Edenlerin Övüldüğü Ayetler: Kur'an'da bildirildiğine göre Hz. Zekeriya ihtiyarlık çağında olup hanımı da çocuk sahibi olamayacak bir yaştayken Cenâb-ı Allah onlara Hz. Yahya'yı bahşetmiştir.[1702] Hz. Yahya'nın yaşlı anne-babasına davranış tarzı Kur'an'da övülerek, *''Ayrıca katımızdan ona şefkat ve ruh temizliği de (verdik). O, kötülükten çok sakınan biriydi. Anne babasına çok iyi davranırdı; zorba ve âsi değildi''* [1703] buyrulmuştur. Ayetlerde Hz. Yahya'nın hem kişisel özelliklerine hem de anne-babasına karşı tutum ve davranışlarına işaret edilmiştir. Zira Hz. Yahya, anne-babasının istediği şeyleri yapma hususunda acele eden, onlara karşı muhabbetini eksik etmeyen, mütevazi bir kimsedir. Hem Rabbine hem de anne-babasına karşı isyankâr bir tavır içinde olmamıştır. [1704] Ayette şefkat manasında kullanılan *''henân''* kelimesi aslında rahatlık, hoşnutluk ve özlem anlamına gelen bir kelime olup sonradan şefkat, rahmet ve muhabbet anlamlarında kullanılmıştır.[1705] Burada hem Cenâb-ı Allah'ın Hz. Yahya'ya karşı şefkatli bir yaklaşımının olması hem de Allah'ın Hz. Yahya'ya verdiği şefkat hissiyle anne-babası ve diğer insanlara karşı güzel davranışlarda bulunması kastedilmiş olabilir.[1706] Dolayısıyla duygulu ve ince düşünceli bir insan olan Hz. Yahya anne-babasına güzel muamele etmesi nedeniyle Allah tarafından övgüye mazhar olmuştur.

[1701] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 4/278; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 8/117; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1052; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4537.
[1702] Meryem 19/8.
[1703] Meryem 19/13-14.
[1704] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 5/147.
[1705] Zemahşerî*, el-Keşşâf,* 633.
[1706] Kurtubi, *el-Câm' li Ahkâmi'l-Kurân*, 13/424.

2.2.4. Da'îf ve Mustad'aflarla İlgili Ayetler

Da'îf ve *mustad'af* kelimeleri *d-'u-f* kökünden gelir. *Da'îf* kelimesi Kur'an-ı Kerim'de çıkış yolu bulmaktan aciz,[1707] kör,[1708] evlilikte sabırlı olmayan,[1709] geçici durum, zayıf kimse, nutfenin zayıflığı,[1710] aldatıcı durum,[1711] kuvvetsiz, çürük ve dayanıksız,[1712] azap,[1713] kat kat azap[1714] ve kat kat vermek, katlamak anlamlarında[1715] kullanılmıştır. *Mustad'af* ise ayetlerde zayıf, zillete düşürülmüş, ezilen kimse anlamı ifade eder.[1716] Bu kelime bazı ayetlerde küfür önderlerine tâbi olan acizler için,[1717] bazı ayetlerde ise gücü kuvveti olmayan çaresizleri[1718] ifade etmek için kullanılmıştır.[1719] *Da'îf* ve *mustad'af* kelimelerini kullanıldıkları bağlamı dikkate alarak şu yan başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

(1)Peygamberlerin Da'îf Olarak Nitelendiği Ayet: Kur'an'da Şuayb Peygamber'in Medyenliler tarafından Da'îf olarak nitelendirildiğinden, onu güçsüz, değersiz gördüklerinden ve kabilesi olmasa onu öldürme niyetinde olduklarından bahsedilmiştir[1720] Bazı rivayetlerde Hz. Şuayb'daki zayıflığın görme duyusundaki zayıflık ya da körlük olduğu söylenmiştir. Bahsi geçen zayıflığı bedendeki zayıflık şeklinde anlayanlar da vardır. Çoğunluğun görüşüne göre de buradaki *Da'îf* kelimesi destekçisi olmayan, güçsüz, kimse anlamına gelir.[1721] Medyenliler, kendilerine karşı koyacak bir güç ve kudreti olmadığı halde Hz. Şuayb'in onları, kendilerine ulaşacak bir

[1707] el-Bakara 2/266; el-Hac 22/73.
[1708] Hîrî, ''d'uf'', 212.
[1709] en-Nisâ 4/28.
[1710] er-Rûm 30/54.
[1711] Dâmegânî, ''d'uf'', 290-291.
[1712] en-Nisâ 4/76.
[1713] el-İsrâ 17/73-75.
[1714] el-Ahzâb 33/30.
[1715] el-Ahzâb 33/30.
[1716] en-Nisâ 4/75, 97-99; el-Enfâl 8/26; el-Kasas 28/4-5.
[1717] es-Sebe' 34/31-33.
[1718] en-Nisâ 4/97-99.
[1719] Mukâtil b. Süleyman, ''d'uf'', 348-349.
[1720] Hûd 11/91.
[1721] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/130; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/305; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 495; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 11/200; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 18/49.

azapla uyarmasını anlamsız bulmuştur.[1722] Bu bağlamda kavmi, Hz. Şuayb'i zayıf ve güçsüz gördükleri için onun davetini önemsememiştir.

(2) Hasta ve Müzmin-Süreğen Hasta Anlamında Da'îflerden Bahseden Ayet: Da'îf kelimesinin hastalık, süreğen-iyileşme ümidi olmayan hastalık anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de *''Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sürece- sorumluluk yoktur…''*[1723] buyrulmaktadır. Dolayısıyla müzmin hastalar, aciz yaşlılar ve gerekli nafakası olmayan yoksullara,[1724] kör, topal gibi özür sahibi olan kimselere cihada katılamadıklarında -Allah ve Resulüne sadık kaldıkları yani hakkı bilip tanıdıkları ve Allah'ın dostlarını sevip düşmanlarına buğz ettikleri sürece- herhangi bir günah olmaz. Bu kimseler, Allah Resulüyle beraber cihada katılma hususunda mazur sayılmıştır.[1725]

(3) Çocukluk Dönemi ve Yaşlılıkla Da'îfliği Bağdaştıran Ayet: İnsan hayatının çeşitli dönemlerinden bahseden bir ayette *''Sizi güçsüz yaratan, güçsüzlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüz hale getiren ve yaşlandıran Allah'tır…''*[1726] buyrulmaktadır. Zâ'f kelimesi genel olarak zayıflık anlamı ifade etmekte olup ayette geçen üç zayıflık hali nutfenin zayıflığı, çocukluk dönemindeki zayıflık ve yaşlılıktan mütevellit zayıflık olarak izah edilmiştir.[1727] Râgıb el-İsfahânî'ye göre zâ'f kelimesinin birincisi, toprak ya da nutfeyi; ikincisi, ceninin kendisini ya da bedensel zayıflığı; üçüncüsü ise yaşlılıktan kaynaklanan zayıflığı ifade eder. [1728] Bu yorumların ortak noktası, insanın yaratışından zayıf olduğu ve yaşamında güçlü dönemleri kadar zayıf dönemlerinin de olduğu yönündedir.

(4) Akıl Yönünden Da'îflerden Bahseden Ayet: Bir başka ayette ise akıl yönünden zayıf kimselerin borçla ilgili kayıtlarının velîleri tarafından tutulması istenmektedir.[1729] Bahsi

[1722] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 12/147-148.
[1723] et-Tevbe 9/91.
[1724] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/148; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 445.
[1725] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 10/331.
[1726] er-Rûm 30/54.
[1727] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/117; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 833; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 16/ 450.
[1728] Râgıb el-İsfahânî, ''d'uf'', 296.
[1729] el-Bakara 2/282.

geçen zayıf kimselerin çocuklar ile bunama durumundaki yaşlılar[1730] ve tabiatı noksan olan ya kusurundan ya dilsizliğinden ya da nasıl konuşacağını bilmediğinden dolayı yazmayı beceremeyen kimseler olduğu söylenmiştir. [1731]Dolayısıyla bunlar, maddî olarak zarara uğramamaları açısından korunmaları gereken kimselerdir.

(5) Peygamberlerin Mustad'af Muamelesine Maruz Kaldığına İşaret Eden Ayetler: Kur'an'da bazı peygamberlerin mustad'af olarak nitelendirildiklerinden bahsedilmese de hayatlarının bazı dönemlerinde bu muameleye layık görüldükleri söylenebilir. Hz. Yûsuf'un küçük bir çocukken başına gelenler bu hususta örnek olarak verilebilir. Onun hayatından bir kesit olmak üzere, kardeşleri tarafından kuyuya atılması ve yolcu kafilesindeki sakanın onu kuyudan çıkarması başına gelen hadiselerden bazılarıdır. Yalnız ve kimsesiz bir çocuk olarak Hz. Yûsuf'un kaderi satılması için bekletilen bir ticari mal mesâbesindedir.[1732] Kur'an'da kıssası zikredilen Hz. Musa, gördüğü muameleye binaen mustad'af muamelesine maruz kalmış bir diğer peygamberdir. O, hem Firavun tarafından ezilen-sömürülen mustad'af bir kavme mensup olarak hem de konuşma zorluğu yaşayan bir insan olarak peygamberlik vazifesini ifaya memur edilmiştir. Muhtemelen Hz. Musa'nın meramını düzgün bir şekilde ifade etmesine olanak tanımayan engeli, Firavun ve taraftarlarının onu bir tehdit olarak görmemesine yol açmıştır. Allah da hafife aldıkları ve değer vermedikleri bu çocuğu o zalimlerin hanedanlığını yıkan bir peygamber olarak göndermiştir.[1733] Bu vb. örnekler Allah'ın seçkin kulları olan peygamberlerin de zaman zaman haksızlığa uğratılarak mustad'af muamelesine maruz kaldığını gösterir niteliktedir.

Bunun yanı sıra Kur'an'da bazı peygamberlerin Allah'ın ayetlerini inkâr edenler tarafından öldürüldüğü ve bu günahı işleyenlerin azaba uğramayı hak ettiğinden de bahsedilir.[1734] Şüphesiz bir insanın hayat hakkına kast edilmesi uğrayabileceği en büyük haksızlık olup zayıf ve güçsüz hale getirilmenin son haddidir.

[1730] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 156; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/980.
[1731] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 4/437.
[1732] Yûsuf 12/19.
[1733] Akbaş, ''Hz. Musa'nın Dilindeki "Ukde"nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili'', 173-174.
[1734] Âl-i İmrân 3/21.

(6) Mustad'aflara Hicret Etmenin Emredildiği Ayet: Kur'an-ı Kerim'in anlatımıyla melekler, kendilerine zulmeden kimselere, canlarını aldığı esnada ne yaptıklarını sormuş, onlar ise yeryüzünde çaresiz olduklarını söylemiştir. Bunun üzerine kendilerine yeryüzünün geniş olduğu ve hicret etmeleri gerektiği hatırlatılmıştır.[1735] Bu ayette, hicret üzerine farz olduğu halde hicret etmeyen bazı kimselerden kınama sadedinde bahsedilmiştir. Bunlar Müslüman olmuş Mekkeli kimseler olup Resulullahla birlikte hicret etmemiştir. Müşrikler sebebiyle fitneye maruz kalmış hatta müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı savaşa çıkmak zorunda bile kalmışlardır. [1736] Yeryüzünde bulundukları ortamda zayıflık ve güçsüzlüklerini bahane eden bu kimseler, dinlerini rahat yaşama adına herhangi bir eylemde bulunmamış, bulundukları yerde kendi kendilerine zulmetmiştir. Oysa yeryüzünde dinlerini yaşayabilecekleri başka bir yere göç etmeleri ve içinde bulundukları çaresizlikten kurtulmaları gerekir.[1737] Kurtubi, bu ayette bahsedilen kimselerin önce Müslüman olup daha sonra Müslümanların sayısını az buldukları için dinlerinden şüpheye düşüp irtidat ettikleriyle ilgili bir rivayete yer vermiş ancak diğer rivayeti daha doğru kabul etmiştir.[1738]

Kur'an'da bildirildiğine göre erkek, kadın ve çocuklardan gerçek anlamda çaresiz, zayıf düşürülmüş olanlar hicret etmeye yol bulamamışsa bu kınamadan müstesnadır.[1739] Ayette yol (Medine yolu) anlamına geldiği söylenen *''hîle''* kelimesi, bütün yolları içine alan ve kurtuluş anlamı ifade eden genel bir kullanımdır.[1740] Cenâb-ı Allah, bir önceki ayette aslında imkânı olduğu -yol bulduğu- halde hicret etmeyip bahane ileri sürenleri kınarken bu ayette yoksulluk, acizlik ve yol-yordam bilmemeleri sebebiyle hicret etmeye güç yetiremeyen erkek, kadın ve çocukları diğerlerinden istisna etmiştir.[1741] Bu iki ayet birlikte değerlendirildiğinde yaşadıkları yerde ezilen, zayıf ve çaresiz olduklarını dile getiren kimselerin bulundukları durumu değiştirmeye muktedir oldukları takdirde bu

[1735] en-Nisâ 4/97.
[1736] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/539.
[1737] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/538; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 255; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 7/63; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/11.
[1738] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/61.
[1739] en-Nisâ 4/98.
[1740] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/65.
[1741] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/539; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 255-256; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 11/12-13.

fırsatı değerlendirmesi gerektiğine işaret edilmekte ancak gerçek anlamda çaresiz kalmış aciz kimselere herhangi bir sorumluluk yüklenmemektedir.

(7) Mustad'afların Hicret Sonucu Kavuştuğu İmkânlardan Bahseden Ayet: Cenâb-ı Allah Kur'an'da müminlere (hicret etmeden önce) yeryüzünde aciz ve insanların zararından korkan bir toplum iken yer-yurt vererek lütufta bulunmasını hatırlatmakta ve buna karşın müminlerin şükretmesi gerektiğini bildirmektedir.[1742] Burada Muhacirlere şöyle denildiği söylenebilir: İslam'ın ilk dönemlerinde Kureyş tarafından ezilip zayıf kimseler olarak yaşarken eziyetlere maruz kalıyordunuz ve insanların size kötülük yapmasından endişe ediyordunuz, oysa Medine'ye hicret ederek huzur ve güvene kavuştunuz. Medine'de ensâr sizi kucakladı, Bedir'de Allah, meleklerinin yardımına mazhar kıldı. Hatta ganimete kavuştunuz.[1743] Katâde'nin naklettiği bir rivayete göre ise bu kabile Arapların en zayıf ve aşağı kabilesiydi. Hem maddî imkânlardan mahrum hem de ahlâkî sapkınlıklar içinde yaşayan bu kabile güçlü kimseler tarafından yağmalanmış ve zelil bir durumda yaşamıştı. Cenâb-ı Allah, onlara ticaret yollarını ve güvenliğini bahşederek rızıklarını genişletmiş ve bağımsızlıklarını sağlama fırsatı vermiştir.[1744] Özel olarak bu olaya işaret etse de Umumî anlamda ayet, bulunduğu yerde horlanan ve çeşitli sıkıntılara maruz bırakılan kimselerin hicret ya da göç vesilesiyle durumlarını düzeltebileceğine vurgu yapmaktadır. Zira insanın hayatını idame ettirdiği yerde yaşaması zorlaşmışsa, baskı, tehdit gibi haksızlıklar çoğalmışsa göç zorunlu hale gelebilir.

(8) Mustad'aflardan Hicret Etmeye İmkân Bulamayanların Durumundan Bahseden Ayet: Kur'an-ı Kerim'de müminler, halkı zalim olan bir şehirden çıkabilmek için bir yardımcı-bir koruyucu- bekleyerek dua eden zavallı-aciz erkek, kadın ve çocuklar uğruna savaşmaya teşvik edilmektedir.[1745] Ayette bahsi geçen mustad'aflar, müminlerdir.[1746] Burada iki şekilde anlam verilmektedir. Birincisine göre Allah yolunda ve ezilenlerin kurtuluşu için savaşın; ikincisine göre Allah yolunda özellikle ezilenlerin kurtuluşu için savaşın. Burada, müşriklerin engellemesi sebebiyle gerçekten hicret imkânı bulamayan

[1742] el-Enfâl 8/26.
[1743] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/27; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 9/90.
[1744] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 410.
[1745] en-Nisâ 4/75.
[1746] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/241.

ve Medine'ye hicret etmeye güç yetiremeyen kimselerden bahsedilmiştir. Müşriklerin eziyetine maruz kalanlar içinde erkekler ve kadınlar bulunduğu gibi çocuklar da bulunmaktadır. Bu sıkıntılı durumdan kendilerini kurtarması için Allah'a sürekli dua eden bu kimselerden bazıları sonradan Medine'ye gitme imkânı bulmuş olup bir kısmı ise Mekke'nin fethine kadar orada zorluklar içinde yaşamak zorunda kalmıştır. Bu kimseler ancak Mekke fethedilince başlarına adil bir idareci bırakıldığında huzura kavuşmuştur.[1747]

Sadece Hz. Muhammed değil birçok peygamber, kendilerine inanmayan toplum önderlerinin, peygamberlere tâbi olan zayıf insanlara yaptıkları eziyetlere şahit olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığına göre Hz. Salih'in içinde yaşadığı kavmin kendini büyük gören ileri gelenleri, küçük gördükleri inananlara Hz. Salih'in Allah tarafından gönderilen bir peygamber olup olmadığını gerçekten biliyor musunuz, diye sormuş; inananlar da onun hak peygamber olduğuna şahitlik etmiştir.[1748] Ayette bahsi geçen mustad'aflar, Salih peygamberin kavminde ileri gelenler tarafından hor görülen ve küçümsenen kimselerdir. Müstekbirler ise mal, makam ve dünyevi imkânlar bakımından avantajlı durumda olup doğru yoldan sapan kimselerdir.[1749] Fahreddin Râzî, bu ayetten hareketle fakirliğin zenginlikten daha üstün olduğunu söylemiştir. Çünkü zenginlik ve beraberinde getirdikleri insanın yoldan çıkmasına yol açabilmektedir.[1750] Nitekim dünyada mal-mülk, statü gibi avantajları olan bazı kimseler kendilerini büyük görmeleri neticesinde diğer insanlara karşı küçümseyici tavırlar sergileyebilmektedir.

İsrâiloğulları da tarihleri içinde bazen ezilmiş ve horlanmıştır. Kur'an'da bildirildiğine göre Cenâb-ı Allah, zayıf düşürülen, hor görülen bu kavmi, bereketli ülkenin doğu ve batısına mirasçı kılmıştır…[1751] Zayıf düşürülen İsrâiloğullarını ezen Firavun ve onu takip eden taraftarlarıdır. Cenâb-ı Allah Mısır ve Şam bölgesine vaktiyle ezilen ve horlanan İsrâiloğullarını yerleştirmiş, yani onların Firavunun zulmünden kurtulup bu bölgelerde

[1747] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 246; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/460; Fahreddin er-Râzî, *Mefâhihu'l Ğayb,* 10/182.
[1748] el-A'râf 7/75.
[1749] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 370.
[1750] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 14/165.
[1751] el-A'râf 7/137.

üstün konuma gelmelerine olanak sağlamıştır.[1752] İsrâiloğulları, erkek çocuklarının öldürülerek kadınlarının sağ bırakılması, kendilerinden cizye alınması ve zor işlerde çalıştırılarak ezilmeleri suretiyle zayıf ve güçsüz bırakılmıştır.[1753]

Kur'an'da bildirildiğine göre Cenâb-ı Allah, o ülkede güçsüz düşürülenlere-ezilenlere lütufta bulunmak, onları önder yapmak ve onları ülkelerinin varisleri yapmak istemektedir.[1754] Firavun ülkesi olan Mısır'da iyice azmış, halkını gruplara ayırarak bir kısmın parya haline getirmiş, bunların kadınlarını hayatta bırakarak erkek çocuklarını öldürme yoluna gitmiştir. Bazıları Firavunun insanları inşaat, ziraat, hafriyat vs. çeşitli iş gruplarına ayırdığını söylemiştir. Bir başka görüşe göre Firavun Mısır halkını İsrâiloğulları ve Kıptiler şeklinde iki gruba ayırmış ve aralarına düşmanlık sokmuştur. Firavun bu şekilde insanları bölüp ayrıştırırken, Cenâb-ı Allah'ın muradı, ezilen ve çaresiz kimseleri dini alanda ya da idari alanda vali, yönetici gibi önderler yapmaktır.[1755]

Kur'an-ı Kerim'de dünya hayatında inkârcı ve mustad'af konumunda olanların ahiretteki durumları ve öne sürecekleri bahaneler tasvir edilmektedir. Zira inkâr edenler ne Kur'an'a ne de Kur'an'dan öncekilere inanmadıklarını açıkça beyan eder. O zalimler kıyamet gününde Rablerinin huzurunda birbirleriyle laf yarışına girer. Ezilip-hor görülenler, büyüklük taslayanlara, ''Siz olmasaydınız biz iman ederdik,'' derler. Buna karşılık büyüklük taslayanlar ezilenlere, sapıp inanmamalarının sorumlusunun kendileri olduğunu söyler...[1756] Rivayete göre Mekkeli müşrikler, Ehl-i Kitap'tan bazı kimselere sordukları sorular neticesinde, Hz. Peygamber'in vasıflarını kendi kitaplarında bulduklarına dair bazı bilgiler öğrenmiş fakat duyduklarına öfkelenerek önceden geçmiş tüm kitapları inkâr etmiştir. *''Onun önündeki''* [1757] ifadesinden kıyamet gününün kastedildiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Buna göre müşrikler Kur'an'ın vurguladığı dünyadaki her şeyin karşılığının ileride görüleceği inancını da inkâr etmiştir. Onların ahiretteki hallerine Kur'an'da *''bir görseydin''* şeklinde işaret edilmiştir. O gün yani

[1752] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 383; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 9/316; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 14/165.
[1753] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 14/221.
[1754] el-Kasas 28/5.
[1755] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 875; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 16/230; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/225.
[1756] es-Sebe' 34/31, 32, 33.
[1757] es-Sebe' 34/31.

hesap günü azgın reisler hem kendileri sapıp hem de zayıfları saptırdığı için ezilenler ise azgın liderlere uyarak saptıkları için sorumlu olacaktır.[1758]

Ayetlerde ifade edildiği üzere insan dünya hayatında baskı altında çaresiz olsa dahi bu durum onun inkâr ve küfür içinde olmasına bahane teşkil etmez. Her şeyden önce insanın hür iradesiyle iman hususunda doğru-yanlış ayırımını yapması gerekir. Ayrıca büyüklük taslayarak kendilerini ezen ve üzerlerinde baskı kuranların aldatmalarına tâbi olmaları kendileri için geçerli bir bahane değildir.

2.2.5. Muhacirlerle (Mültecilerle) İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de mülteci kelimesi bulunmaz. Sığınmak anlamı ifade eden *l-c-e* kökünden gelen melce' kelimesi ise üç yerde[1759] geçer. Bu ayetlerden ikisinde genel anlamda sığınılacak yer anlamı ön planda iken[1760] diğer ayette sığınma, Allah ile özdeşleştirilir.[1761] Mülteci kelimesi ile yakın anlamda kullanılan muhacir kelimesi ise sekiz ayette bulunur.[1762] Bu ayetlerdeki bağlam dikkate alındığında muhacirlerle (mültecilerle) ilgili şu başlıklar dikkati çeker.

(1)Allah Yolunda Hicret Etmenin Teşvik Edildiği Ayetler: Cenâb-ı Allah kendi yolunda hicret eden kimseler için hem gidecek birçok yer hem de birçok imkânın söz konusu olduğunu bildirerek niyeti hicret olmak kaydıyla gideceği yere varamadan ölen kimsenin dahi hicret sevabına nail olacağını buyurmuştur.[1763] Gerçekten hicret etmek niyetinde olan kimseler dünya üzerinde yerleşebileceği birçok belde bulabilir. Ayrıca hicret ettikleri yerde yeni fırsatlara, bolluk-berekete ve refaha kavuşma ihtimali yüksektir.[1764] Bu bağlamda alimler, hac, cihat, ilim tahsili, Allah'ın dinini yaşama, helal rızık elde etme gibi sırf dünyalığa matuf olmayan nedenlerle bir kimsenin yaptığı göçün, hicret gibi kabul

[1758] es-Sebe' 34/33; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 875.
[1759] et-Tevbe 9/57-118; eş-Şûrâ 42/47.
[1760] et-Tevbe 9/57; eş-Şûrâ 42/47.
[1761] et-Tevbe 9/118; Muhammed Fuad Abdülbâki, ''lce'', 645.
[1762] en-Nisâ 4/100; et-Tevbe 9/100, 117; en-Nûr 24/22; el-Ankebût 29/26; el-Ahzâb 33/6; el-Haşr 59/8; el-Mümtehine 60/10.
[1763] en-Nisâ 4/100.
[1764] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 5/180; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/67.

edildiğini söylemiştir. [1765] Dolayısıyla samimi niyetle din ve dünya maslahatı için yapılan her göç teşvik edilmiştir. Zira insanın içinde bulunduğu zorluklara ilanihaye katlanması gerekmez.

Kur'an-ı Kerim'de iman edip hicret edenler, Allah yolunda cihat edenler ve onları kendi yurtlarına kabul ederek her türlü imkânı sunanların gerçek müminler olduğu bildirilmiştir. Daha sonra iman edip hicret ederek cihada katılanların da (akrabalık bağı öncelikli olmak üzere) bu müminlerden olduğu belirtilmiştir.[1766] *''Gerçek müminler''* olarak adlandırılan. Muhacirler, hısım-akrabalarını, evlerini, yurtlarını bırakıp vatanlarından çıkarak imanlarını doğrulamış; Ensâr ise onları ağırlayıp barındırdığı için ecir kazanmıştır.[1767] Aralarında akrabalık bağı bulunanların aynı zamanda iman birliği içinde bulunmaları yardımlaşma ve dayanışmayı daha da güçlendirmiştir. Ayette ifade edilen bu yakınlık mevzuunu bazıları yardımlaşma-dayanışma kapsamı içinde değerlendirirken bazıları buna mirasın da dahil olduğunu söylemiştir. Bu durum farklı hükümlerin çıkarılmasına da zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda hicretin ilk yıllarında muhacirûn-ensâr kardeşliği bağlamında birbirine mirasçı olabilme hükmü geçerli iken, bahsi geçen hüküm bu ayetle kaldırılmıştır.[1768] Neticede bu iki ayette Allah yolunda hicret eden Muhacirler ve onlara maddî-manevî desteğini esirgemeyen Ensâr övülmüştür

(2) Allah Yolunda Hicretten İmtina Edenlerin Durumundan Bahseden Ayetler: Kur'an'da bildirildiğine göre müminler, Allah yolunda hicretten imtina eden münafıklar hakkında farklı düşünmeleri sebebiyle ikiye bölünmüştür. Oysa sapıtmış kimseleri bu şekilde doğru yola getirmek mümkün değildir. Münafıkların tek istediği kendilerinin saptığı şekilde müminlerin de sapmasıdır. Onlar hicret edinceye kadar onları dost edinmemek, yüz çevirmeleri durumunda ise onlara karşı farklı tedbirlere başvurmak gerekir. [1769] Müminlerden, kendileri dalalette olup inkâr ettiği gibi müminlerin de dalalete düşüp inkâr etmesini isteyenleri velî edinmemesi istenmektedir. Bunlar, görünürde iman etse bile herhangi bir dünyalık için olmadığını ispat etmek adına samimiyetlerinin ortaya çıkması

[1765] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 256; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1139.
[1766] el-Enfâl 8/74-75.
[1767] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 370; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 10/85.
[1768] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 4/262; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 4/2438-2440.
[1769] en-Nisâ 4/88-89.

için hicret etmedikçe onlara güvenmemek gerekir.[1770] Dolayısıyla o dönemde Allah yolunda hicret bir iman göstergesi durumuna gelmiştir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de hicret etmeyenlerin ölüm anındaki sıkıntılı durumları da tasvir edilmiştir. Ayette, meleklerin onlara neden hicret etmediklerini sormasından ve onların, yeryüzünde aciz ve zayıf kimseler olduklarını söyleyerek bahane bulmalarından bahsedilir. Meleklerin ise yeryüzünün geniş olduğunu ve baskı altında olmayacakları bir yerin mutlaka bulunduğunu söyleyerek karşılık verecekleri bildirilir.[1771] Bu bağlamda hicret emri verildikten sonra dünyevi bazı kaygılarla hicret etmeyenlerin, yeryüzünde çaresiz kimseler olduklarını söylemeleri uygun değildir.[1772] Bunlar, hicret etmeye niyetlenmiş ve Müslüman olduklarını açıklamış ancak bir şekilde hicretten geri kalmış kimselerdir. Müşrikler tarafından hicretten alıkonulan bu kimseler, onların fitnesine uğramış, isteyerek veya istemeden putlara tapmaya döndürülmüştür. Ancak bunlar tekrar küfre dönmekle sadece nefislerine zulmetmiştir. Kınanmalarının ve cehennemlik olarak nitelendirilmelerinin nedeni ise hicret etmek için çabalamadan küfre dönmeleridir.[1773] Ayette öncelikle inançla ilgili konularda çevresel baskılardan kurtulmak ve insanî yaşam koşullarına kavuşmak için hicret etmeyi tercih etmeyenlere yönelik ciddi uyarılar bulunmaktadır. Ayrıca bir kimsenin kendi çaresizliğinden kurtulmak için meşru olan yolları araması gerektiğine de işaret edilmektedir.

(3) Allah yolunda Hicret Edenlerin Mükafatından Bahseden Ayetler: Kur'an'da iman ederek Allah yolunda hicret edip cihat edenlerin, Allah'ın rahmetini umacağı[1774] ve bunların Allah katındaki mertebelerinin gerçekten büyük olduğu bildirilmiştir.[1775] Bu ayetler Allah yolunda hicret (ve cihat) etmenin faziletine vurgu yapar. Bu bağlamda Cenâb-ı Allah kadın ya da erkek hiç kimsenin emeğini boşa çıkarmayacağını; hicret edenlerin, evinden barkından çıkarılanların, Allah yolunda eziyete uğrayanların, savaşan ve öldürülenlerin günahlarının silineceğini ve bunların kavuşacakları mükafatları haber vermiştir.[1776] Ayetle ilgili olarak tefsirlerde şu açıklamalara yer verilmiştir: Mekkeli

[1770] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 251; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 3/375.
[1771] en-Nisâ 4/97.
[1772] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 255.
[1773] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 5/173
[1774] el-Bakara 2/218.
[1775] et-Tevbe 9/20.
[1776] Âl-i İmrân 3/195.

Müslümanlar, yaşadıkları şehirdeki inkârcıların eziyet ve baskılarına maruz kalmış ve Medine'de Resulullah'ı tasdik eden kardeşlerinin yanına hicret etmiştir. Bu, Allah yolunda yapılan bir göçtür. Çünkü onlar müşriklerin maddî-manevî zulümlerinden kurtulmak için Allah'a itaate yönelmiş ve O'na ibadet ederek huzur bulmuşlardır.[1777] Güzel mükâfat ise Allah katında olup hayırlı amel işleyenlere amelleri dolayısıyla verilecek olanla ilgilidir. Burada Muhacirlerin, uğradıkları eziyetlere karşın ahirette iyilik ve ihsana mazhar olacaklarından bahsedilmiştir.[1778] Bir başka ayette ise Allah yolunda hicret ettikten sonra öldürülen ya da ölenlerin oldukça güzel bir nimetle ödüllendirileceklerinden[1779] bahsedilmiştir. Ayette, vatanları olan Mekke'den Allah'a tâat maksadıyla Medine'ye hicret ederek Allah yolunda savaşan ve öldürülen kimseler müstakil olarak zikredilmiştir. Bu şekilde onların diğer ölülere göre üstün ve şerefli olduklarına dikkat çekilmiştir.[1780] Neticede öncelikle Allah yolunda yapılan hicret olmak üzere insanın bulunduğu ortamdaki olumsuzluklardan kurtulmak için yapacağı göçün, insanı dünyada feraha kavuşturacağı gibi niyetindeki ihlasla doğru orantılı olarak ahirette de güzel sonuçlar elde etmeyi sağlayacağı söylenebilir.

2.3. Maddî Olanaklar Bağlamındaki Dezavantajlı Bireylerden Bahseden Ayetler

2.3.1. Fakirler ve Miskinlerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de fakir ve miskinlerle ilgili ayetler daha çok yardımlaşma-dayanışma bağlamında zikredilmiştir.

(1)Fakirlere İyilik Etmekten ve İhtiyaçlarını Karşılamaktan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'e göre infak ve sadakaya en fazla hak sahibi olanlar; *''yeryüzünde gezip dolaşmaya güç yetiremeyen, Allah yolundan alıkonulmuş fakirlerdir...''*[1781] Cenâb-ı Allah, bu ayette ihtiyaç içinde olduğu simasından anlaşılan, yüzleri sararıp solmuş fakat kimseden ısrarlı bir şekilde bir şey istemeyen maddî sıkıntı içindeki fakirleri

[1777] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/380-381.
[1778] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 213; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/479.
[1779] el-Hac 22/58.
[1780] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 699-700; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 14/435.
[1781] el-Bakara 2/273.

övmektedir.[1782] Bunların edep ve hayaları sebebiyle insanlardan kesinlikle bir şey istemedikleri ya da istediklerinde ısrarlı davranmadıkları şeklinde iki farklı yorum vardır. Taberî ve Zeccâc'ın da içinde bulundukları çoğunluğun görüşü, bunların insanlardan kesinlikle bir şey istemedikleri yönündedir.[1783] Bu kimseler daha çok cihatla meşgul oldukları için geçimleriyle ilgili işlerle ilgilenmeye fırsat bulamamıştır.[1784] Fakat hastalık ya da acizlikten dolayı fakir düşmüş olmaları da mümkündür. Bu ayetin Ashab-ı Suffa hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Zira bunlar çoğunlukla ilim tedrisatı, ibadet gibi Allah yolunda olmaya vesile olan şeylerle ilgilendikleri için geçimlerini sağlayacak sürekli bir iş edinememiştir.[1785] İşte asıl sadakaya yani her türlü yardıma en çok ihtiyacı olan kimseler bunlardır.

Fakirlerle ilgili bir ayet de velîlerin yetimlerin mallarının gözetimini üstlenmesiyle ilgilidir. Ayetin ifadesine göre velîleri onların mallarını israf etmek suretiyle çabucak harcamamalıdır. Eğer zengin iseler iffetli davranmaları esastır ancak fakir iseler örfe uygun şekilde harcama yapabilirler.[1786] Bu ayete göre fakir kimse, velîsi-vasîsi olduğu yetimin malından ihtiyacı kadar harcayabilir,[1787] belli bir ücret karşılığı olmak üzere ya da borç alarak bu maldan kullanabilir.[1788] Ancak yetimin malını lüzumsuz şekilde harcamak, israf olarak kabul edilmiştir.[1789] Muhtaç olsa bir kimse gözetimi altındaki yetimin malını zayi etmemelidir.[1790]

''İsteyene ve yoksun kalmışa mallarından belli bir hak tanıyanlar;''[1791] ayetinde sâil, isteyen; mahrum ise yoksun kalmış, iffetinden dolayı bir şey istemeyen fakir anlamında kullanılan kelimelerdir. Burada onlara mallarından pay ayıranlar yani zekât verenler

[1782] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/168-169.
[1783] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 4/375.
[1784] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 152.
[1785] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/939-840.
[1786] en-Nisâ 4/6.
[1787] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/399; Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 1/381; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 3/30-31.
[1788] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 221.
[1789] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/70.
[1790] Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 3/1293.
[1791] el-Meâric 70/24, 25.

övülmüştür.[1792] Zira sâil ya da mahrum yoksulların ihtiyaçlarını karşılamanın yollarından biri de sadaka, zekât gibi malî niteliği olan ibadetlerdir.

(2) Fakirlerin gücü Nispetinde Sorumlu Olduğundan Bahseden Ayet: Kur'an'da bildirildiğine göre nikâh kıyıldıktan sonra henüz evlilik hayatına geçilmeyen ve mehrin de belirlenmediği boşanma durumunda kocanın gücü nispetinde örfe uygun bir geçimliği-maddî desteği kadına vermesi gerekir. Zengin olan kendi imkânına göre, fakir olan kendi imkânına göre bundan kaçınmamalıdır.[1793] Bu şekilde boşanma durumunda erkek, hanımına kendi imkânları ölçüsünde bir miktar mal vermelidir.[1794] Zengin kimse kendi olanaklarına göre çok; yoksul da yine kendi olanaklarına göre bir şeyler vermelidir.[1795] Dolayısıyla bu şekilde boşanma durumunda kimsenin gücünün yetmeyeceği bir külfet altına sokulmaması gerekir.

(3) Adaletin Tesisinde Zengin-Fakir Ayırımı Yapılmaması Gerektiğinden Bahseden Ayet: Kur'an-ı Kerim'de müminlere adaletli şahitler olmaları emredilmektedir. Bu bağlamda bir kimse kendisi ve en yakınları aleyhine dahi olsa adaletten şaşmamalı, hakkında şahitlik yapılan kimse maddî durumuna bakılmaksızın adalet gözetilmelidir.[1796] Ayette şahitlik hususunda müminlerin, akrabalık-yabancı olma; zenginlik ya da fakirlik gibi insanın kararlarını etkileyebilecek şeyleri görmezden gelerek yalana tevessül etmemesi emredilmiştir.[1797] Şahitlikte, hak olanın ortaya çıkması için kendi aleyhine, anne-baba ve akrabaların aleyhine dahi olsa hak olanı söylemek gerekir. İnanan bir kimse, zenginin maddî gücünden-nüfuzundan çekindiği için ya da fakire karşı merhamet duygusundan şahitlikte adaletli olmaktan vaz geçmemelidir.[1798] Ne zengine müdahene etmek ne de fakiri koruyup-kollamak için şahitlikten sakınmak, şahitliği gizlemek doğru değildir.[1799]

[1792] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1140.
[1793] el-Bakara 2/236.
[1794] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 2/77-78.
[1795] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 138; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 4/163-164.
[1796] en-Nisâ 4/135.
[1797] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 2/581.
[1798] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 264.
[1799] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1495.

Bu ayette kanun önünde eşitliğin sağlanması için şahitlikte sosyo-ekonomik durumun dikkate alınmaması gerektiğine işaret edilmiştir.

(4) Miras Paylaşımında Miskinlerin Gözetilmesinden Bahseden Ayetler: Bazı ayetlerde miskinlerin gözetilmesi, maddî yönden desteklenmesi ve yedirilmesi övülerek mağfiret sebebi sayılmış;[1800] yakın akrabanın, miskinlerin ve yolda kalmışların haklarının verilmesi istenmiş;[1801] fazilet sahibi zengin kimselerin akrabalara, miskinlere ve Allah yolunda hicret edenlere mallarından bir şey vermeyeceklerine dair yemin etmemesi ve onlara karşı affedici ve hoşgörülü olunması emredilmiş;[1802]mirasın bölüşülmesinde hazır bulunan akrabalar, yetimler ve miskinlerin, bundan faydalandırılması istenmiş ve güzel sözle gönüllerinin alınması tavsiye edilmiştir.[1803] Miskin ya da yetimlerin faydalandırılmasından maksat, onlar için vasiyette bulunmak; miras paylaşımında hazır bulunduklarında onlara da bir şeyler vermek ya da yaşları küçükken onlara kalan mirasın, vasîleri tarafından büyüdükleri zaman kendilerine verileceğinin garanti edilmesi şeklinde olabilir.[1804] Genel olarak burada kastedilenin, onlara mirastan bir şeyler verilmesi[1805] ve küçüklere bir şeyler verilemese de en azından tatlı söz söylenmesi olduğu söylenmiştir.[1806] Alimlerin çoğu bu ayetteki *'faydalandırın'* ifadesinden mendupluk kastedildiği, bunun farziyet ifade etmediği görüşündedir. Eğer burada kesin emir söz konusu olsaydı miras paylarının ayrı ayrı belirtilmesi gibi ayette bahsi geçen kimselere yapılması gereken taksimatın ölçüsü bildirilirdi. Bu bağlamda müminlere mirasla ilgili âdâbı öğretmek ve onları hayra terğib için bu ayet nâzil olmuştur.[1807] Neticede bu ayetlerde çeşitli vesilelerle yoksulluk probleminden muzdarip kimseler gündeme getirilerek insanların onlara karşı duyarlı davranmaları teşvik edilmiştir.

[1800] el-Bakara 2/83, 177, 215; en-Nisâ 4/36; el-İnsân 76/8.
[1801] el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38.
[1802] en-Nûr 24/22.
[1803] en-Nisâ 4/8.
[1804] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir*, 197.
[1805] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 1/217.
[1806] Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, 3/35.
[1807] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 221; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 6/84; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/204 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1296.

(5) Miskinlerin İhtiyaçlarını Karşılamayanların Kınanmasıyla İlgili Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette miskini doyurmayan kimseler kınanır,[1808] bu kimselerin ahirette cehennemlik olacak kimseler arasında oldukları bildirilir.[1809] Konuyla ilgili olarak Beled Sûresinde benzer bir ikaz bulunmaktadır. *''Fakat o, sarp yolu göze alamadı. O sarp yol nedir, bilir misin? Köle azat etmektir. Veya bir kıtlık gününde yakını olan bir yetimi yahut aç açık bir yoksulu doyurmaktır…''*[1810] Sûrede bahsi geçen akabe'nin cehennemde bir dağ[1811] ya da zorlu bir yol,[1812] zor bir geçit olduğu söylenmiştir. Bu geçit, nefse ağır gelen ve sevabı Allah'tan umulan şeylerle geçilmektedir. Köle azat etmek, üzeri toz-toprak içindeki miskini doyurmak gibi şeyler bu bağlamda değerlendirilir. [1813] Üzeri topraklanmış miskin, hiçbir şeyi olmayan yoksul kimse olarak tarif edilir. Bu ifadeyle özellikle salgın hastalık benzeri umumî açlık dönemlerinde son derece ihtiyaç içinde bulunan biçare yoksullar kastedilerek bu kimseleri doyurmayanlar kınama üslubuyla uyarılmıştır.[1814] Beled Sûresinde zikri geçen o günün sosyal problemlerini (kölelik, yetimlik, yoksulluk-aşırı yoksulluk gibi)[1815] gündeme getiren Cenâb-ı Allah, bu sosyal sorunlara çözüm üretmeyenleri ciddi anlamda ikaz etmiştir. Bu sosyal sorunların çözümüne destek olmak adeta akabeyi-sarp bir yolu-yokuşu aşmak gibi kabul edilmiştir.[1816]

Benzer şekilde Kur'an'da bahçe sahipleriyle ilgili olarak anlatılan bir kıssada bahçenin nimetlerinden miskinleri faydalandırmak istemeyen kimselerin başlarına dünyadayken gelen hadiseler ibret vesilesi olarak zikredilir.[1817] Kıssada vaktiyle bol ürün verirken sonradan kupkuru hale gelen bir bahçe örnek gösterilerek Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeyen Mekke müşrikleri uyarılır. Rivayete göre geçmişte dindar bir adamın çeşit çeşit meyve, ekin ve hurma ağaçları bulunan bir bahçesi bulunmaktaydı. Bu adam hasat zamanı geldiğinde fakirleri çağırır, bahçenin ürünlerinden onlara ikram eder ayrıca kendi

[1808] el-Hakka 69/34; el-Müddessir 74/44; el-Fecr 89/18; el-Maûn 107/3.
[1809] el-Müddessir 74/44.
[1810] el-Beled 90/11-16.
[1811] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/524.
[1812] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 22/291.
[1813] Zemahşerî*, el-Keşşâf,* 1204; Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 4/1857; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 17/214-215.
[1814] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 22/304; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5842-5843.
[1815] el-Beled 90/13-16.
[1816] Şevkânî, *Fethu'l Kadir,* 10/396-397.
[1817] el-Kalem 68/24.

ihtiyacının dışındaki kısmı muhtaçların istifadesi için bırakırmış. Adam ölünce oğulları, aile fertlerinin çokluğunu ileri sürerek yoksulların payını kesmeye ve bahçenin ürününü sabahleyin erkenden gizlice toplamaya karar vermiş ancak gece gelen bir afet ürünü imha ederek bahçeyi tarumar etmiş.[1818] Kıssadan hisse sadedinde Allah'ın verdiği nimetlere karşı yerine getirilen şükrün bir göstergesi olarak Allah'ın verdiğinden ihtiyaç sahibi yoksula vermek gerektiği vurgulanır.

(6) İlahi Hikmete Binaen Fakirlerin Korunmasından Bahseden Ayet: Kehf Sûresinde Hz. Musa ile Allah'ın hikmet sahibi bir kulunun yolculuğundan bahsedilir. Hikmet sahibi kimse, bir gemiyi delmek suretiyle batırmıştır. Önceleri bu davranışın amacı anlaşılamamış ancak bunun sırf gemideki yoksul insanları ve içindeki mallarını gemiyi zorla gasp etmek isteyen zalim bir yöneticiden korumak maksadıyla yapıldığı söylenmiştir.[1819]

Geminin delinmek suretiyle gasp edilmekten kurtarılması buradaki ilâhî yardımın sadece bir yönüne işaret eder. Bunun yanı sıra gemideki malların miskinlere ait olması da dikkate değerdir.[1820] Aslında gemiyi biraz zedeleyip hasarlı hale getirerek zalim hükümdarın gasp etmesinden o gemiyi kurtarmak ehveni şerreyn kabilinden olup miskin kimselerin tamamen maslahatına olan bir durumdur. İlahi hükümler açısından değerlendirildiğinde zahiren zarar gibi görünen şeylerin iç yüzü, bazen insanoğlunun menfaatine uygun şekilde gerçekleşebilir.[1821] Kıssada ilâhî iradenin miskinlerin maslahatı muvacehesinde tecelli ettiği söylenebilir.

2.3.2. İbnü's- Sebillerle İlgili Ayetler

İbnü's-sebîl terimi Kur'an-ı Kerîm'de sekiz yerde geçer. Mekke'de nâzil olan iki ayette akrabaya, yolcuya, düşkünlere hakkını vermek emredilir.[1822] Medine'de inen sûrelerde ise

[1818] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/347-348; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1131; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 21/162-163; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 8/5279-5280.
[1819] el-Kehf 18/79.
[1820] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 627.
[1821] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 21/160; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3269.
[1822] el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38.

Kur'an-ı Kerim, ibnü's-sebili farz veya nafile olarak yardım yapılacak yerler arasında zikreder. Bazı ayetlerde genel yardım niteliği ön plana alınarak yolcunun desteklenmesi gerektiğinden bahsedilirken[1823] bazı ayetlerde yardım yapılması gereken kalemler de belirtilir. Bunlar; humus,[1824] fey'[1825] ve zekâttır.[1826] Konuyla ilgili detaylı açıklama üçüncü bölümde yapılacaktır.

2.4. Hak ve Hürriyetler Bağlamındaki Dezavantajlı Bireylerle İlgili Ayetler

2.4.1. Kölelerle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim köleliğin yaygın olduğu bir dönemde nâzil olmuştur. Câhiliye Döneminde kölelerin ve kölelerin efendilerinin sosyal yapının bir parçası olduğu düşünüldüğünde onlarla ilgili hususların birçok ayette gündeme getirilmesi son derece normaldir.

(1) Köleliğin Zillet Oluşundan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de köleliğin insan için bir aşağılanma ve hor görülme olduğu Hz. Musa'nın dilinden Firavuna yapılan serzenişte dile getirilir. *"Bana karşı lütuf-dediğin nimet de İsrâiloğullarını köle kılmandan dolayıdır."*[1827] Hz. Musa, Firavunun kendisine lütuf gibi hissettirdiği hususun aslında lütuf olmadığını bilakis kendisinin Firavunun adamları tarafından neredeyse öldürülecekken nehre bırakıldığını, Firavunun yanında devamlı horlandığını adeta bir köle muamelesi gördüğünü kastetmektedir. İsrâiloğullarının köleleştirilmesi de aslında Hz. Musa'nın başına gelen zilletin benzeridir.[1828] Hz. Musa, Firavuna kendi kavmi zelil bir durumdayken minnet edilecek bir durumun olmadığını söylemektedir.[1829] Zira bir kavmin aşağılanıp zelil hale getirilmesi, o kavme mensup kimsenin de zelil kılınması demektir. Bu durumda Hz. Musa'nın beslenip büyütülmesi de nimet sayılmaz.[1830] Ayrıca

[1823] el-Bakara 2/177, 215; en-Nisâ 4/36.
[1824] el-Enfâl 8/41.
[1825] el-Haşr 59/7.
[1826] et-Tevbe 9/60.
[1827] eş-Şuarâ 26/22.
[1828] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/502; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 757.
[1829] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 2/279.
[1830] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 16/19.

Firavunun yaptığı en büyük iyilik, olsa olsa Hz. Musa'nın diğer İsrâiloğulları çocukları gibi öldürülmemesi ve karın tokluğuna köle gibi büyütülmesidir. Bunların ötesinde gerçek anlamda Hz. Musa'yı yetiştiren, annesi ve onunla ilgilenen diğer köleleştirilen kimselerdir.[1831] Dolayısıyla köleleştirilmek kadar köle muamelesine tâbi tutulmak da insan onurunu zedeleyen bir zillettir.

(2) Köleliğin Ana Kaynağına Vurgu Yapan Ayetler: Bilindiği üzere köleliğin kaynağı ile ilgili en eski uygulama savaşta esir alınan düşmanların köleleştirilmesidir. Kur'an'da *''Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çökertince esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak…''*[1832] ayetinde bu duruma işaret vardır. Zira savaş esirlerine yapılacak muamelede diğer ihtimallerin (bedelsiz serbest bırakmak, fidye karşılığı bırakmak ya da öldürmek) yanı sıra esirleri köleleştirmek de bulunur.[1833] İbn Âşûr'a göre, karşılıksız-bedelsiz şeklinde tercüme edilen ve asıl anlamı lütuf olan *''mennen''* kelimesi dikkate alındığında köleleştirme de bir lütuftur. Ona göre savaşta esirleri öldürmeyip köleleştirmek hayatta kalmalarına vesile olduğu için lütuf olarak kabul edilebilir.[1834] Yazır'a göre ayetten esir aldıktan sonra savaş esirlerini köleleştirmek ya da esirleri öldürmek şeklinde bir hüküm çıkarılamaz. Ancak alimlerin çoğuna göre yöneticiler, böyle bir uygulamaya tevessül etmek isterse köleleştirme ya da öldürme söz konusu olabilir.[1835]Dolayısıyla ayetin açık anlamını esas alanlar esirlerin köleleştirilemeyeceğini ifade ederken bazı emarelerden yola çıkanlar ayette esirlerin köleleştirilebileceği yönünde bir işaret olduğunu söylemiştir.

(3) Mü'min Köle ve Cariyeleri Öven Ayetler: Cenâb-ı Allah, Kur'an'da mümin erkeklere, iman edinceye kadar müşrik kadınlarla evlenmeyi yasaklarken, mümin bir cariyenin müşrik bir kadından (beğenilse dahi) daha hayırlı olduğunu bildirir. Aynı şekilde mümin kadınları da müşrik erkeklerle evlenmekten menederek mümin bir kölenin müşrik bir erkekten (beğenilse dahi) çok daha hayırlı olduğunu buyurur.[1836] Bunun nedeni hür veya

[1831] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/126.
[1832] Muhammed 47/4.
[1833] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1017.
[1834] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 26/81.
[1835] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4371-4372.
[1836] el-Bakara 2/221.

köle/cariye, insanların Allah'ın kulları olmasındandır.[1837] Müşrik kadın ya da erkeğin mal, güzellik ve diğer hususlarda üstünlüğünün olması durumu değiştirmez.[1838] Zira iman, dinle ilgili olup mal-mülk, güzellik ve soy vb. şeyler dünya ile alakalıdır. Dinle alakalı olan şeyler ise dünya ile alakalı şeylerden üstün ve fayda bakımından daha değerlidir.[1839] Bu ayetle insanlar tarafından oluşturulan toplumsal kategorilerin üzerinde temel nitelikte bir kategori oluşturulmaktadır. Bu kategoride belirleyici unsur, imandır. Ayete göre insanın hayattaki avantajı (milliyeti, fiziksel özellikleri, nesebi, sosyal konumu vs.) ne olursa olsun, o ancak Allah'a iman ederek değer kazanır, insanın bu ölçüte göre değerlendirilmesi gerekir.[1840] Bu bağlamda hürriyet nimetinden mahrum olduğu için birçok zillete maruz kalsalar da mümin köle ve cariyeler, her halükârda müşriklerden efdaldir.

2.4.2. Suçlularla İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de suç ve suçlulukla ilgili kavramlar günah ve günahkârlıkla bağlantılı olup hem dünya hem de ahiret bağlamında bir karşılığı bulunur. Kur'an'da suçla ilgili kelimelerle kâfir, müşrik ve münafıkların işledikleri küfür, inkâr, şirk, Peygamber ve ayetleri yalanlama, münafıklık yapma ve diğer bazı günahlar kastedilir.[1841] Ayetlerde hangi suçu, günahı işleyen fert ve toplumlara "mücrim" denildiğinden bahsedilirken, mücrimlerin dünyada ve ahirette ilâhî ceza ile cezalandırılacağı bildirilir.

(1)Kur'an-ı Kerim'de Mücrim-Suçlu Olarak Nitelenen Kimseler: Kur'an ayetlerinde hem bireyler hem de toplumlar mücrim olarak nitelenmektedir.

a-Mücrim Bireyler: Kur'an-ı Kerim'de suç ve günahta bireysel sorumluluk söz konusudur. Bu bağlamda kimsenin bir başkasının suçunu yüklenmeyeceği bildirilmiştir.[1842] Mücrim olarak vasıflandırılan kimselerin ise belli-başlı tutum ve

[1837] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 129.
[1838] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 3/458.
[1839] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/24.
[1840] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/596; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/772.
[1841] el-En'âm 6/124; eş-Şuarâ 26/99, 102.
[1842] es-Sebe' 34/25;

davranışları bulunmaktadır. Mücrim bireyler, inkârcı-küfre sapan, dinin kutsallarına karşı küçümseyici davranışlar sergileyenler ayrıca müşrik ve münafıklardır. Bunlar, Allah'a iftira edenler,[1843] ahiret hayatını inkâr edenler,[1844] kâfirler[1845] ayetleri yalanlayanlar, ayetlere karşı kibirlenenler, Allah'ın ayetleriyle alay edenler,[1846] Peygambere iman etmeyenler, onu yalanlayanlar ve alaya alanlardır.[1847] Bunlar dünya hayatı kendilerini aldatanlar,[1848] batıla dalan, yoksulu doyurmayan, haktan yüz çeviren, ahiretten korkmayanlar,[1849] müminlere gülen, onları kaş, göz işareti ile alaya alan ve onlara sapık diyenlerdir.[1850] Ayrıca müşrikler ve münafıklar da mücrim olarak nitelendirilen kimselerdendir.[1851] Mücrimlerin başlıca özellikleri Allah'ın ayetlerine, emir ve yasaklarına karşı inkârcı ve umursamaz-küçümseyici bir tavır içinde olmalarıdır. Aynı zamanda bunlar dünya hayatına düşkün, ahiret kaygısı olmayan dolayısıyla hak-hukuk tanımayan, zayıflara karşı maddî-manevî hassasiyet göstermeyen ve özellikle müminlere karşı alaycı davranışlar sergileyen kimselerdir. Bu kimselerin yaptıklarıyla ilgili herhangi bir pişmanlığından bahsedilmez, bunlar tövbe etmedikleri gibi kendilerini düzeltme gerekliliğini de hissetmeyen kimselerdir.

b-Mücrim Toplumlar: Bütün peygamberler, günaha saplanan, mücrim toplumlarla mücadele etmiştir. Peygamberler kavimlerini tevhit inancını kabul etmeye davet ettikleri gibi onları saplandıkları günahlara son vermeye de çağırmıştır. Hz. Şuayb peygamberin kavminde Allahtan başka ilahlar edinilmiş,[1852] ticaretteki günahları artmış,[1853] toplumda bozgunculuk çıkarma yaygınlaşmıştır.[1854] Onlar, inkârcılıkları ve işledikleri günahlar sebebiyle azabı hak etmiştir.[1855] Kur'an-ı Kerim'de iman, amel ve ahlak bakımından benzer olumsuz hasletlere sahip kimselerin aynı toplum içinde yer alması nedeniyle bazı toplumlar mücrim olarak nitelendirilmiştir. Allah'tan başkasına kulluk etmeleri sebebiyle

[1843] Yûnus 10/17.
[1844] er-Rahmân 55/41, 43; el-Müddessir 74/46.
[1845] el-Furkân 25/31; es-Secde 32/12; ez-Zuhruf 43/74; el-Câsiye 45/31.
[1846] el-A'râf 7/40; Yûnus 10/17, 75; el-Câsiye 45/31, 35.
[1847] Yûnus 10/13, 50; el-Hicr 15/12; en-Neml 27/69.
[1848] el-Câsiye 45/35.
[1849] el-Müddessir 74/44-45.
[1850] el-Mutaffifîn 83/29-32.
[1851] et-Tevbe 9/66; es-Sâffât 37/34.
[1852] el-A'râf 7/85.
[1853] eş-Şuarâ 26/181.
[1854] el-A'râf 7/85-86; el-Ankebût 29/36.
[1855] el-A'râf 7/91; et-Tevbe 9/70; Hûd 11/95; eş-Şuarâ 26/183.

Âd kavmi;[1856] ahlaksız davranışlardan vazgeçmedikleri için Hz. Lut'un kavmi,[1857] kör (gerçekleri göremeyen)[1858] müşrik (Allah'a ortak koşan), haddi aşan[1859] bir toplum olduğu için Hz. Nûh'un kavmi,[1860] kibirlendikleri için Firavun ve ileri gelenleri,[1861] haksızlık ve kötülük yoluna sapan zalim kavimler,[1862] Tübba'ın kavmi ve helak edilen diğer kavimler,[1863] mücrim olarak nitelendirilmiştir. Bunlar, dünya ve ahirette azaba müstehak olmuştur.

Mücrim toplumlarla ilgili ifadelerde bu kimselerin yaptıkları kötülüklere son vermediği, inkâr ve şirki tercih ettikleri, kutsal değerlerle alay ettikleri ve uyarılmalarına rağmen kendini düzeltmedikleri vurgulanır. Bu kimselerin tövbe edip mevcut durumlarını ıslah etme yönünde bir çaba gösterdiğinden bahsedilmez.

(2) Suç/Günah Olan Hususlardan Bahseden Ayetler: Kur'an-ı Kerim'de suç ve suçlulukla ilgili ayetlerin inanç, amel ve ahlakla yakından ilişkili olduğu görülür. Ayetlerde imani hakikatleri kabul etmeyen, kendilerine gönderilen peygamberin çağrısına kulak vermeyen, onların getirdiği apaçık delillere inanmayıp isyana dalanlar, mücrim-suçlu,[1864] Allah'ın ayetlerinden küstahça yüz çevirenler, zalim olarak nitelendirilir.[1865] Ayrıca ayetlere karşı büyüklük taslayanların günaha sapan mücrim bir topluluğa dönüştüğü bildirilir.[1866] Buna göre açıkça iman etmeyenler kadar peygamberlere ve onların tebliğ ettiği ilâhî mesaja duyarsız davranan, bununla alay eden, ayetlere ve apaçık delillere karşı kibirlenen kimseler mücrimdir.

Kur'an'da imandan yüz çevirmenin yanı sıra imanın salih amel ve ahlâkî erdemlerle desteklenmemesi de bozulmanın nedenleri olarak zikredilir. Ayette bildirildiğine göre helake uğrayan toplumların içinde imanı, salih ameli ve güzel ahlakı şiar edinen faziletli kimselerin bulunmaması sebebiyle yeryüzünde bozgunculuk ortaya çıkmıştır. Özellikle

[1856] el-Ahkâf 46/21-25.
[1857] el-A'râf 7/80-84; el-Hicr 15/58; ez-Zâriyât 51/32.
[1858] el-A'râf 7/64.
[1859] Yûnus 10/71, 74; Nûh 71/23.
[1860] el-A'râf 7/63.
[1861] Yûnus 10/75; Ed-Duhân 44/22.
[1862] Yûnus 10/13, 50.
[1863] ed-Duhân 44/37; el-Mürselât 77/18.
[1864] er- Rûm 30/47.
[1865] es-Secde 32/22.
[1866] el-Câsiye 45/31.

zalimler, zevk u safa peşinde şımarıklıkla günah işlemeye devam etmiştir.[1867] Bu bağlamda bir toplumda imanlı-ahlaklı kimselerin bulunmaması ya da vazifelerini yeterince yerine getirmemesi; zalimlerin ise dünyada eğlenceye dalarak günahları alışkanlık haline getirmesi yeryüzünün ifsadına neden olmuştur.

Kur'an'da Câhiliye insanının alışkanlık haline getirdiği bazı davranışların sorumluluğundan bahsedilir; ayette yetimin malını vermemek ve yetim malı yemek için onların malını kendi malına karıştırmak büyük günahlardan kabul edilir.[1868] Bu doğrultuda kendi kötü malını yetimin iyi ve kaliteli malıyla değiştirmek türünden davranışlar da aynı kategoride kabul edilebilir[1869] Neticede savunmasız ve korumasız çocuklara haksızlık yapılması, hile ile varlıklarına el konulması günah olarak nitelendirilen hususlardandır.

Kur'an'da ayrıca sosyal hayatı ifsat eden bazı tutum ve davranışların açıkça yasaklanması dikkati çeker. İftira bunlardan biridir. *''Kim de bir hata veya günah işler, sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa şüphesiz ağır bir iftira suçunu ve apaçık bir günahı yüklenmiş olur.''*[1870] Bu bağlamda ayetlerde mümin erkek ya da kadının yapmadığı şeyden dolayı itham edilerek suçlanması da iftira kapsamında değerlendirilir.[1871] Özellikle iffetli bir kadına zina suçunu isnat etmek ve bunu delilleriyle ispat edememek iftira olup bunu yapanlar da fâsık olarak kabul edilir.[1872] Bilhassa kocanın hanımı için böyle bir iddiada bulunması çok büyük bir vebal olarak değerlendirilir.[1873] Dolayısıyla kendi suçunu başkasına yüklemek, insanlara iftira atmak ve insanların iffet ve namuslarıyla ilgili çirkin yakıştırmalarda bulunmak özellikle de kocanın hanımına böyle bir iftirada bulunması her ne kadar insanlar arasındaki bir mesele gibi görünüyorsa da büyük günah olarak kabul edilir.

[1867] Hûd 11/116.
[1868] en-Nisâ 4/2.
[1869] Süddî, *Tefsiru's- Süddî el-Kebir*, 195; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 3/9-10.
[1870] en-Nisâ 4/112.
[1871] el-Ahzâb 33/58
[1872] en-Nûr 24/4, 15, 23.
[1873] en-Nûr 24/6.

3. Kötülük Problemi ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Dezavantajlılığın Nedenleri

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetler insanın başına gelen olumsuzlukların, insanı dezavantajlı hale getiren fiziksel, biyolojik, psikolojik, sosyal ve ekonomik koşullarla ilgili ipucu vermektedir. Dezavantajlılığın nedenleri incelenirken felsefi bir sorun olarak değerlendirilen kötülük probleminin konuyu ele alış tarzını dikkate almak faydalı olacaktır.

3.1. Kötülük Problemi Bağlamında Dezavantajlılık

Dezavantajlılık kötülük problemiyle yakından alakalı bir konudur. Zira insanların başlarına gelen olumsuzluklar, diğer insanlarla aynı fiziksel, sosyal, ekonomik vb. imkânlara sahip olamamak olumsuzlukların nedenini gündeme getirir. Kötülük problemi temelde Yaratıcı-Tanrı'nın mutlak anlamda iyi, merhametli, sınırsız güç ve kudret sahibi olmasıyla dünyada var olan kötülüklerin oluşturduğu çelişkiyi mantıksal bir zemine oturtmaya çalışır.[1874] Bu problemi değerlendirmede iki farklı bakış açısı söz konusudur.

Pesimist bakış açısına göre dünyada kötülük, haksızlık, adaletsizlik vardır. Bu durum, sonsuz iyilik sahibi, adaletli ve merhametli bir tanrı fikriyle örtüşmemektedir. Pesimist, insan yaşantısında karşılaşılan çeşitli örneklerle görüşünü temellendirmeye çalışır ve hadiselerin negatif yönlerine odaklanır. Buna karşın optimist bakış açısına göre kötülüğün anlamsız ve amaçsız olmadığını ispattan ziyade kötülüğün kaçınılmaz olduğunu kabullenmek gerekir. Optimist bakış açısına göre evrende kötülüğün var olması Tanrının adaletine herhangi bir zarar vermez.[1875]

Kötülükler, Doğal Kötülükler, Ahlâkî Kötülükler ve Metafizik Kötülükler olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirilmektedir.

[1874] Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 321; Frank Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995), 23.

[1875] Metin Özdemir, ''Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım'', *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Haziran 2000), 231.

(1)Doğal kötülükler: Sel, toprak kayması, yangın, deprem, hastalık gibi insanın birebir sorumluluk sahibi olmadığı durumlardır.[1876] Fiziksel kötülükler de denilen bu kategoriyi zararlı durumlar-yaratıklar, doğal afetler ve bedeni kusurlarla ilişkili olumsuzluklar şeklinde anlamak mümkündür.[1877] Doğal kötülüklerden kimin sorumlu-etkin olduğu meselesinde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlara göre, depremler, seller gibi doğal felaketler, doğanın özünden kaynaklanan bazı eksikliklerden ortaya çıkabileceği gibi, insanların çeşitli sıkıntılarla denenmesi veya azgınlıkları sebebiyle ilâhî irade tarafından cezalandırılmasından da neşet edebilir.[1878] Konuyu insanın sorumluluğu açısından değerlendirenlere göre ise doğal afetler her ne kadar tabii nedenlerle ortaya çıkmış olsa da insanın tabiatın dengesini bozucu nitelikteki müdahalesi ya da ihmalkârlığının afetler üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. İnsanoğlunun doğal afetlere karşı alınması gereken tedbirleri almaması, afet meydana geldikten sonra ise zararı en aza indirgeyecek çabayı göstermemesi beşerî sorumluluk alanını ilgilendiren faktörlerdir.[1879] Neticede insan, yaşamını devam ettirmek için doğadaki imkânlardan yararlanmakta buna rağmen doğaya ve doğal düzene zarar da vermektedir.

(2) Ahlâkî kötülükler: Zulüm, savaş gibi insanın birincil olarak sorumlu olduğu durumlar olup insanın sahip olduğu özgürlüğü kötüye kullanması sonucu ortaya çıkarlar. İnsan tabiatı veya düşüncesinden kaynaklanan, faili bizzat insan olan kötülüklerdir.[1880] Ancak ahlâkî kötülüklerde kastın olup olmaması kötülükteki sorumluluğu etkiler. İnsan dünyasındaki kötülüklerde kötü niyetten kaynaklanmayan hallerde, mesuliyet insana yüklenmez. Mesela, sürücü hatasından kaynaklanmayan bir trafik kazasında, hadise kaza olarak değerlendirilir. Ancak bir ekonomik krizde ise kriz birilerinin kazanç hırsından kaynaklanmışsa, bu kötülüğün faturası insana kesilir. Yani bu durum, ahlâkî kötülük olarak değerlendirilir.[1881] Bu açıdan ahlâkî kötülüklerde insanın kötü içsel niyetlerini bilinçli olarak davranışa dönüştürdüğü ve sorumluluğun insanda olduğu söylenebilir.

[1876] Necip Taylan, ‘‘Din Felsefesinde Kötülük Problemi’’, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 74.
[1877] Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 18-19.
[1878] Özdemir, ‘‘Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım’’, 238.
[1879] Fikret Adaman, ‘‘Sunuş: İnsandan Doğaya Afetlerin Ekonomik-Politik Topoğrafyası’’, *Afetlerle Yoksullaşma-Salgınlar, Göçler ve Eşitsizlikler*, drl. Murad Tiryakioğlu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021), XIX.
[1880] Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 30.
[1881] Alper Korkmaz, *Muhammed İkbal'de Kötülük Problemi ve Teodise* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 9.

(3) Metafizik Kötülükler: Bu yaklaşımın temelinde dünyanın sonlu varlıklardan oluşması vardır. Sonlu varlıklar eksik olup mükemmeliyetten uzaktır. Kötülüklerin ortaya çıkmasına da bu eksiklik neden olur.[1882]

Kötülük Problemi tartışılırken kötülüğün neden var olduğu hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Buna göre;

a-Kötü, iyinin tamamlayıcısı gibidir. İyinin iyi olduğunun anlaşılabilmesi ve takdir edilebilmesi için kötü de var olmalıdır. [1883] Bu, her şey zıddıyla kaimdir, anlayışının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

b-Cenâb-ı Allah, insana özgür irade vermiştir. İnsanın iradesi doğrultusunda seçim yapma özgürlüğü de vardır. Bu sebeple Yaratıcı, insanın yaptığı yanlışlardan sorumlu tutulamaz. Kötülükler, insanın bunlardan sakınıp iyi olan şeyleri tercih etmesi yani ahlâkî erdemlere ulaşması için vardır.[1884] Neticede kötülüklerden çoğu insanın bilinçli olarak yanlışta ısrar etmesi nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

c-Hristiyan teolojisine ait olan bir yaklaşıma göre ise kötülüklerin temelinde insanın asli yapısının günahkâr olması yatar. Kötülüklerin sebebi insanların günahlarıdır.[1885] Bu düşünce Hz. Âdem ve eşinin sorumlu olduğu ilk günah/aslî günahla ilişkili olup bu ilk günah nedeniyle insan hem doğuştan günahkârdır hem de günaha meyillidir.

d-Gerçek anlamda dinin ve dindarlığın var olabilmesi için kötülükler de gereklidir. Zira insanın iradesini kullanarak sorumluluk alabilmesi iyi ve kötü arasında tercih yapabilmesiyle mümkündür. Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak için de kötülüklerden sakınmak, iyiliklere yönelmek ve iradeyi bu yönde kullanmak gerekir.[1886]

[1882] Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 321-322; Thilly, *Felsefe Tarihi*, 2/23.
[1883] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 158.
[1884] Taylan, ''Din Felsefesinde Kötülük Problemi'', 75.
[1885] Aydın, *Din Felsefesi*, 157.
[1886] Taylan, ''Din Felsefesinde Kötülük Problemi'', 75.

Bu anlayışa göre, Allah'ın hoşnutluğunu elde etmek için iyi ve güzel davranışlara yönelme merkeze alınmıştır denilebilir.

3.2. Kur'an-ı Kerim'e Göre Musibetler ve Dezavantajlılık

Bu başlık altında Kur'an-ı Kerim'de musibet kavramı ile dezavantajlılık ilişkisi incelenecektir.

3.2.1. Musibet Kavramının Çerçevesi (مُصِيبَة)

Kur'an-ı Kerim'de insanın başına gelen olumsuzluklar musibet kelimesiyle ifade edilir. Musibet kelimesi yağmurun inmesi anlamındaki *s-v-b* kökünden,[1887] türeyen isabet kelimesinin isim şeklidir. Bir şeyin insanı bulması anlamındadır.[1888] Bu kelime insanın hayrına veya şerrine olan şeyler için de kullanılan bir kavram olup yağmur gibi hayra müteallik veya insanın payına düşen şer cinsinden şeyler için de kullanılır.[1889] Ancak şer cinsinden şeyler için kullanılması daha yaygındır. Bu bağlamda insanın malı ya da diğer varlıkları hususunda uğradığı belaya,[1890] akıl melekesindeki zayıflığa,[1891] insanın tabiatına uygun düşmeyen ölüm gibi şeylere musibet denilir.[1892] Genel anlamda ise insanın çözmekte zorlandığı şeyler musibet olarak değerlendirilir.[1893] Bu izahlardan hareketle musibetin, ölümün yanı sıra hastalık, kaza, bela, kıtlık, zarar, ziyan gibi insanın aleyhine olan durumları ifade ettiği söylenebilir. Dolayısıyla insanın dezavantajlı olmasına neden olan birçok şeyin musibetlerin sonucu meydana geldiği söylenebilir. Musibet kelimesi Kur'an'da on ayette geçer. Bunun yanı sıra birçok ayette aynı kökten türeyen kelimeler fitne, ölüm, kötülük, susuzluk, azap, bela, yaşlılık gibi anlamlar ifade etmek üzere kullanılmıştır.[1894]

[1887] Halil b. Ahmed, ''svb'', 2/420.
[1888] Cevherî, ''svb'', 1/165.
[1889] Râgıb el-İsfahânî, ''svb'', 288.
[1890] İbn Manzûr, ''svb'', 1/534, 535.
[1891] Firûzâbâdî , ''svb'', 106.
[1892] Cürcânî, ''svb'', 182.
[1893] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 398.
[1894] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''svb'', 416.

Kur'an-ı Kerim'de kaynağına göre musibetlerin insan kaynaklı ve ilâhî kaynaklı musibetler olmak üzere iki çeşidinden söz etmek mümkündür. İnsan kaynaklı musibetler, dedikodu, iftira, zulüm gibi insanı meşakkate sokan maddî-manevî eziyetlerdir. İlahi kaynaklı musibetler ise doğal afetler, ölüm gibi Cenâb-ı Allah tarafından gönderilen ve insan açısından kaçınmanın mümkün olmadığı felaketlerdir.[1895]

Musibet ile yakın anlamda kullanılan bela kavramı da hayır ya da şerle sınamak,[1896] eskimek anlamı ifade eder. Bedeni sıkıntıya soktuğu için üzüntü, insana ağır geldiği için sorumluluk[1897] bela olarak isimlendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Firavun tarafından İsrâiloğullarına yapılan eziyetler, büyük bela veya açık bela olarak nitelendirilirken;[1898] Hz. İsmail'in kurban edilme hadisesi açık bela[1899] olarak tavsif edilmiştir. Sonucu insan için hayır olan imtihanlara ise 'güzel bela' vasfı uygun görülmüştür.[1900] Kur'an'ın ifadesine göre insanlar dünyada sahip oldukları mal, can ve ürün gibi şeylerin kaybıyla sınanmaktadır.[1901] Zira kimin daha güzel davranacağının belli olması için hayat ve ölüm yaratılmıştır.[1902] Bu bağlamda imtihan ile ibtilâ yakın anlamda kullanılmıştır.

3.2.2. Kur'an-ı Kerim'de Dezavantajlılığın Nedenleri

Kur'an'da insanın başına gelen olumsuzluklar, kötülükler, musibetler duruma göre farklı nedenlerle ilişkilendirilmiştir. Buna göre bizzat insanın sorumlu olduğu musibetler, imtihan vesilesi olan musibetler ile bir hikmete mebni olan musibetler şeklinde üç kategoriden bahsedilebilir.

[1895] İsmail Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum* (İstanbul: Çelik Yayınları, 1996), 40; Ali Yıldız Musahan, ''Müslüman Düşüncesinde Musibet-Rahmet İlişkisi'', *EKEV Akademi Dergisi* 66 (Nisan 2016), 135.
[1896] Halil b. Ahmed, ''bly'', 1/164; Cevherî, ''bly'', 6/2285; İbn Manzûr, ''bly'', 14/84; İbnü'l-Cevzî, ''bly'', 189.
[1897] Firûzâbâdî, ''bly'', 1264; Râgıb el-İsfehânî, ''bly'', 61.
[1898] el-Bakara 2/49; el-A'râf 7/141; İbrâhîm 14/6; ed-Duhân 44/33.
[1899] es-Sâffât 37/106.
[1900] el-Enfâl 8/17.
[1901] el-Bakara 2/155.
[1902] el-Mülk 67/2.

(1) İnsanın Yapıp Ettiklerinin Sonucu Olarak Dezavantajlılık- Ceza Teorisi

Kur'an-ı Kerim'de insanların başlarına gelen musibetleri yaptıkları yanlışlarla ilişkilendiren bazı ayetler bulunur. ''*Önceden yaptıkları yüzünden başlarına bir musibet geldiğinde, "Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de ayetlerine uyup da müminlerden olsaydık!" diyecek olmasalardı (peygamber göndermezdik)''*[1903] ayetinde insanların (Kureyş ya da Yahudiler) kazandıkları günahlar ve isyana dalmaları sebebiyle musibetlere maruz kaldıklarına işaret edilir.[1904] Zemahşerî, insanların saplandıkları şirk ve küfür yüzünden başlarına gelen musibetlere karşı bir mazeret olarak kendilerine peygamber gönderilmemesini öne süreceklerini ancak bu bahanenin önüne geçmek için Allah'ın peygamber göndermeyi irade ettiğini söylemiştir.[1905]

Konuyla ilgili başka bir ayette *''Başınıza gelen her musibet kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir; kaldı ki Allah birçoğunu da bağışlar''*[1906] buyrulmaktadır. Bu ayette günahkârlara hitap edildiğini söylenmiştir. Cenâb-ı Allah'ın bazı günahkârlara cezalarını eksiksiz vermekte bazı günahkârları ise bağışlamaktadır. Hiç günahı olmayan peygamberler, çocuklar ve aklî melekeden yoksun kimselerin ise dünyada çektikleri sıkıntılar, başlarına gelen musibetler, ahirette karşılığı tastamam verilmek üzere olabileceği gibi dünyada bir maslahata binaen ilâhî hikmet gereği de olabilir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, "Ayağına batan dikenin verdiği acı da dâhil olmak üzere Müslümanın başına gelen her türlü yorgunluk, hastalık, tasa, keder ve üzüntüyü, Allah müminin hatalarını mağfiret etmeye vesile kılar"[1907] buyurmuştur. Hz. Ali'den nakledilen bir hadiste ise "Kim günahının cezasını dünyada çekmişse onun Ahiretteki cezası da kaldırılmıştır..."[1908] ifadesi bulunur. Hz. Ali'nin "İşte bu, Kur'an'da müminlere en çok ümit veren ayettir" dediği de nakledilmiştir.[1909] Çeşitli rivayetlerde bu musibetlerin, insanın işlediği mâsiyetlerden dolayı maruz kaldığı had cezaları, Kur'an'dan bir şeyi unutmak ya da insana acı veren yaralanma, hastalık vb. şeyler olduğu söylenmiştir.

[1903] el-Kasas 28/47.
[1904] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/31; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 16/289-290.
[1905] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 804.
[1906] eş-Şûrâ 42/30.
[1907] Buhârî, ''Merdâ'', 1; Müslim, ''Birr'', 49.
[1908] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 2/165.
[1909] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 980.

Dolayısıyla bunlar bir anlamda insanın günahlarının dünya hayatında kendisine geri dönmesidir.[1910] Bu ayet merkeze alındığında günahkârların başına gelen musibetler, onların günahlarının karşılığı olup, mümin, bu sayede ahirette günahların yükünden kurtulmaktadırlar.[1911]

Peygamberimiz döneminde Müslümanların da başına kendi seçimleri ya da günahları dolayısıyla musibetler gelmiştir.[1912] *''Düşmanınıza iki mislini verdirdiğiniz kayıp kendi başınıza gelince "Bu nereden başımıza geldi?" mi diyorsunuz? De ki: "O, kendinizdendir…''*[1913] Ayetin arka planında Uhud Savaşı vardır. Zira müminler, Bedir Savaşında müşriklere karşı muzaffer olmuş ancak Uhud Savaşında galip gelememiştir. Bu durum karşısında hayret eden müminlere başlarına gelen mağlubiyetin kendi hatalarından kaynaklandığı bildirilmiştir. Zira itirazlara karşın Medine'nin dışında savaşma konusunda diretilmiş[1914] bunun yanı sıra okçuların konuşlanması gereken yerde durmaması mağlubiyete zemin hazırlamıştır. Ayrıca Uhud'da zafere ulaştık düşüncesiyle ganimet hırsına düşülmesi de müminlerin yenilgiye-musibete uğramalarının nedenlerinden biridir.[1915] Dolayısıyla galibiyete engel olup savaştan zararlı çıkılmasının nedeni insanî hatalardır.

Yine Hz. Peygamber döneminde bir münafıkla Yahudi arasındaki davalaşmada benzer bir durum ortaya çıkmıştır. *''Öyleyse nasıl olur da önceden yapıp ettikleri yüzünden başlarına bir felâket gelince hemen "Biz yalnızca iyilik etmek ve arayı bulmak istedik" diye yemin ederek sana gelirler!''*[1916]Ayetin nüzul sebebi olarak aktarılan rivayet dikkat çekicidir: Bişr isimli bir münafık ve bir Yahudi arasındaki davada Hz. Peygamber'e müracaat edilmiş ancak münafık Hz. Peygamber'in verdiği hükmü beğenmediği için Hz. Ömer'e başvurarak adil bir karar vermesini istemiştir. Hz. Ömer de bu duruma öfkelenerek münafığı cezalandırmıştır. Neticede münafığın yakınları gelip Hz. Peygamber'e durumu bildirmiş ve onun kan bedelini talep etmiştir. Onlar, Hz. Ömer'den

[1910] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 18/418.
[1911] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4245.
[1912] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/402.
[1913] Âl-i İmrân, 3/165.
[1914] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/201.
[1915] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 204; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/83-84; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1225-1226.
[1916] en-Nisâ 4/62.

böyle bir hüküm çıkacağını hiç ummadıklarını ve aralarında adil bir karar verilmesi için Hz. Peygamber'e başvurduklarını belirterek yardım istemişlerdir. Ayetin iniş sebebi bu hadise olmakla birlikte genel bir ilke olarak insanın başına gelen musibetlerin kendi hatasından kaynaklandığı bildirilmiştir.[1917] Neticede münafığın, haksızlığını kabul etmeyerek Hz. Peygamberden çıkan hükme razı olmaması ve Hz. Ömer'i çıkarı için kullanmaya çalışması başına gelen kötü sonun hazırlayıcısıdır. Bu duruma düşmesi ne haksızlık ne de başka bir nedene dayanır.

Bireysel durumlarda olduğu gibi toplumsal yanlışlar da insanların başlarına gelen musibetlerin nedeni olabilir. Cenâb-ı Allah, Kur'an'da zulümleri sebebiyle birçok toplumu cezalandırdığından bahsetmiştir. Hz. Nûh, Hûd, Hz. Salih, Hz. Lût peygamberlerin kavimleri ve toplumları da yaptıkları zulümler sebebiyle birçok felakete maruz kalmıştır. Onların cezalandırılması Allah'ın onları zulmetmesinden değil, kendi kendilerine yaptıkları haksızlıklardan kaynaklanmıştır.[1918]

İnsanın hata ve kusurları yanında bazı durumlarda gerekli önlemleri almamak da dezavantajlılığın-engelliliğin sebeplerindendir. [1919] Yapılan araştırmalar ülkemizde engellilik durumunun ortaya çıkmasında doğum öncesi nedenlerin büyük bir orana sahip olduğu yönündedir. Türkiye Özürlüler Araştırması sonuçlarına göre engellilik %34 oranında doğum öncesi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.[1920] Bu durum engel durumunun ortaya çıkmasını önlemek için doğum öncesi ile ilgili yeterli tedbirin alınmamasından ya da tanı koyma hususundaki çalışmaların istenen düzeyde olmamasından kaynaklanabilir.[1921]

[1917] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/496; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 243; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/438; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 10/162-163; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1383-1384.

[1918] el-Bakara 2/54, 57; Âl-i İmrân 3/117; et-Tevbe 9/70; Hûd 11/ 101; en-Nahl 16/33, 118; el-Ankebût 29/40; er-Rûm 30/9; es-Sebe' 34/19.

[1919] Duran Ali Yıldırım, ''Tefsir İlmi Açısından Engellilik'', *İlahiyat Bilimleri Açısından Engellilik*, ed. Mustafa Başkonak - Saadettin Özdemir (Konya: Eğitim Yayınları, 2020), 48; Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 17.

[1920] Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Özürlüler Araştırması 2002* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2009), 26.

[1921] Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 16.

Ayrıca insanın ilâhî yasalara-doğal düzene karşı gelmesi, fıtratına ve evrendeki düzene aykırı şeyler yapıp düzeni bozmaya yeltenmesi, başına bazı olumsuzlukların gelmesine neden olabilir. Sağlığına dikkat etmeyenin sağlığının bozulması, yiyeceklerin genetiğiyle oynanması nedeniyle vücudun dengesinin ve bağışıklığın zarar görmesi, kurallara uymama sonucu kaza yapma, tabiatın dengesini bozucu tesirler meydana getirecek faaliyetlerde bulunmak bu bağlamda değerlendirilebilir. İnsan sorumluluğunun dikkate alınması gereken bu durumlar her ne kadar Allah'ın izni ile meydana gelse de kendi başına bir ilâhî ceza olarak yorumlandığında yanlış olur.[1922] Zira musibet olarak değerlendirilebilecek her durumda insanî sorumluluk da dikkate alınmalıdır.

(2) İmtihan Vesilesi Olarak Dezavantajlılık-Musibetler

Gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen, insan gücünü aşan, nedeni bilinmeyen olumsuzluklar-musibetler ise bir imtihan vesilesi olarak değerlendirilebilir.[1923] İnsanın sorumluluk alanına giren yaptığı işte gerekli tedbirleri alması, canını tehlikeye atmaması, sağlığını koruması dır. Fakat tüm tedbirlere rağmen gücünün ötesinde karşılaştığı sorunlar, engeller imtihan gereği olabilir.[1924]

Bununla beraber her koşulda insanın çabalaması, içinde bulunduğu zorlu durumdan çıkış ve kurtuluş yolu bulması mümkündür. Burada kadere rıza göstererek durumun kabullenilmesinin ötesinde yeni arayışlara girmek, yeni yöntemler denemek, mümkün olan olanakları en verimli şekilde kullanmak gerekir.[1925] Zira bir olumsuzluğun imtihan olması onu aşmak için gerekli çabanın gösterilmesi zorunluluğunu da beraberinde getirir.

Dünya ve ahiret hayatının varlığını kabul eden iki dünyacı anlayışa göre bu dünya sınırsız mutluluğun yaşandığı bir cennet değildir. Her insan bir şekilde sınanmakta; kimi nimet ve hayrın bolluğuyla kimi de hastalıklar, afetler ve yoklukla imtihan edilmektedir. Bu

[1922] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum,* 68-69; Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 18.
[1923] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum,* 74-75.
[1924] Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 19-20.
[1925] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum,* 76; Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 21-22.

dünyada iyilikler kadar kötülükler de bulunur; insana düşen nimete muhatap olduğunda şükretmek, şerle denendiğinde sabretmektir.[1926] İnsanların çoğu bu dünyada cenneti umut etse de dini inançlar açısından cennet ahiretle ilgili olup orada kötülük yoktur. Cehennem hayatı ise adaletin gereği olarak kötülüklerin hak ettiği karşılığı bulacağı yerdir.[1927] Bu bağlamda ahiret mutluluğuna layık olabilmek için insanın bu dünyadaki tutum ve davranışları önem arz etmektedir. *''İnsanlar, hiç imtihana-fitneye tâbi tutulmadan, sadece "İnandık!" demekle bırakılıvereceklerini mi sandılar?''*[1928]ayetinde bu duruma işaret edilmektedir. Ayette geçen fitne kavramı, sınamak anlamında bir kelimedir. Kelimenin aslı (altının veya gümüşün) özü ile posası birbirinden ayrılsın diye cevheri ateşte yakmak anlamındadır. Bir şeye aşırı düşkün olmak, sapmak, günah, küfür, kargaşa, azap, delilik, meşakkat, mal-evlat ve insanların görüşlerinde ihtilaf etmesi gibi şeyler de fitne olarak adlandırılır.[1929] Kur'an'da azap ve savaş, yakmak,[1930] yerinden yurdundan ayrılmak, düşmanla cebelleşmek, bazı ağır ibadet ve tâatleri yerine getirip nefsani zevkleri, arzu ve istekleri terk etmek, ağır yükümlülüklerle denenmek; mallarda ve canlarda yaşanabilecek çeşitli bela ve musibetlerle, fakirlik ve kıtlıkla sınanmak anlamlarında kullanılmıştır.[1931]

İnsan, iman edip diliyle kelime-i şehadet getirdiğinde Müslüman olur. Ancak, bu sözü söylemekle her şey bitmiş sayılmaz. Bunun yanı sıra ne kadar samimi olduğunu göstermesi de gerekir. Allah Teâlâ, kim sabredecek, kim doğru yoldan sapacak; kimin itaati, kimin isyanı artacak; kimin niyeti halis, kim niyetinde sebatsız, kısaca kim imanını içselleştirmiş ve kimin imanı sadece sözde kalmış bunların birbirinden ayrılması için insanları başlarına gelen iyi ve kötü şeylerle denemektedir.[1932] İnsan malına isabet eden musibetlerle denendiği gibi Allah yolunda malından infakta bulunmak gibi şer'î tekliflerle denenmektedir. Bunun yanı sıra hastalıklar, ölüm gibi canla ilgili musibetler de bulunur.[1933] Malın itlaf olması, insanın ölüm, yaralanma, esaret gibi belalara maruz

[1926] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum,* 79.
[1927] Korkmaz, *Muhammed İkbal'de Kötülük Problemi ve Teodise,* 44.
[1928] el-Ankebût 29/2.
[1929] İbn Manzûr, ''ftn'', 13/317-318; Firûzâbâdî, ''ftn'', 1221.
[1930] Halil b. Ahmed, ''ftn'', 3/300-301; Cevherî, ''ftn'', 6/2175.
[1931] Râgıb el-İsfahânî, ''ftn'', 371-372.
[1932] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 812.
[1933] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/455.

kalması birer imtihan vesilesidir.[1934] Bu bağlamda Cenâb-ı Allah, Kur'an'da müminlerin mallarıyla ve canlarıyla deneneceğinden bahsederek sabredip sakınmayı buyurmaktadır.[1935] Bu ayet aynı zamanda musibetin ve sabrın hikmetine işaret ederek musibetin sonunun rahmete dönüşebileceğini ima etmektedir.[1936]

Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğine göre sıkıntılı durumlardan sonra kavuşulan nimet kadar,[1937] mallar ve çocuklar da bir imtihan vesilesi[1938] olup insan, gerçek değerinin ortaya çıkarılması için hayırla ve şerle imtihan edilmektedir.[1939] Zira Yüce Allah, insanoğlunu rızık bolluğu-sıkıntı, sağlık-hastalık, helal-haram, itaat-mâsiyet gibi[1940] bir taraftan sabredilmesi gereken belalarla diğer taraftan şükrü gerektiren nimet ve lütuflarla imtihan etmektedir. Zira ahiret hayatında bu sabır ve şükre göre insana karşılığı verilecektir.[1941] Dolayısıyla sadece yaşanan musibetler değil insanın sahip olduğu varlıklar da imtihandır. Önemli olan hayır ya da şer insanın başına gelen şeylere karşı ortay koyduğu tutumdur.

Cenâb-ı Allah, yarattığı kullarını mümin, kâfir ya da münafık bazı musibetlerle denemektedir. Müminler sabredip ecrine ulaşsın, münafıklar ihlasa yönelsin, kâfirler ise imana gelsin, hakikate yönelsin diye sakınmaları istenerek[1942] imtihan edilmektedir.[1943] Bu şekilde müminin musibetlere maruz kalması imanındaki ihlası ortaya çıkararak gösterdiği tutuma göre derecesinin yükselmesi maksadına yöneliktir. Küfür ehli açısından ise musibetler, taptıklarının batıl olduğunu ve gittiği yolun yanlışlığını anlaması ve Cenâb-ı Allah'a yönelmesini sağlamak içindir.[1944]

[1934] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1251.
[1935] Âl-i İmrân 3/186
[1936] Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 2/505.
[1937] ez-Zümer 39/49.
[1938] et-Tegâbün 64/15; el-Bakara 2/49.
[1939] el-Enbiyâ 21/35.
[1940] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l Kur'ani'l-Azim,* 8/2452.
[1941] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 678.
[1942] İmam A'zam Ebû Hanife, ''el-Vasiyye,'' *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri,* çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 89.
[1943] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musîbetler Açısından İnsan ve Toplum,* 74.
[1944] Necati Kara, ''Kur'an ve Sünnette Bela-Musibet'', *EKEV Akademi Dergisi 1*/3 (Kasım 1998), 45.

Kur'an'da bildirildiğine göre tarih boyunca insanoğlu çeşitli şekillerde sınanmış; içlerindeki doğru söyleyenler ile yalancılar ayırt edilsin diye imtihan edilmiştir. [1945] Başka bir ayette ifade edildiği üzere insanın başına gelen olumsuzluklar birer imtihan olup insanın çaresizlik içinde olması, yoksulluk ve hayatta sahip olduğu şeylerden kayba uğraması, imtihanın bir parçasıdır.[1946] Bu durumda imtihan hem insanın içindeki iyi-kötü sırların, eğilimlerin ortaya çıkması için hem de insanın günah kirlerinden temizlenmesi içindir.[1947] Kur'an'da cihat da bir imtihan vesilesi olarak kabul edilir. Cihat edenlerin ve sabredenlerin belli olması; müminlerin davranışlarındaki samimiyetin ortaya çıkması için sınanma süreci devam etmektedir.[1948] Bu şekilde imtihan edilmenin maksadının insanın sabrını ortaya çıkarmak ve sabır sayesinde elde ettiği ecri vermek olduğu söylenmektedir.[1949]

Kur'an-ı Kerim'e göre İsrâiloğullarının Firavun tarafından uğradığı haksızlıklar ve eziyetler de sonuç itibariyle imtihandır.[1950] Hz. Musa'nın içinde yaşadığı toplumda fakir, çaresiz, zayıf ve kendisini savunup kollayacak yakınları olmayan kimseler aşağılanmış ve insan olarak saygıya layık görülmemiştir. Aynı zamanda Hz. Musa gibi konuşma becerisini yeterince kullanamayan, meramını düzgün ifade edemeyen kimseler de benzer tutum ve davranışlara maruz kalmıştır. Zira ahlâkî olgunluğa erişememiş ve güç-maddîyat odaklı toplumlarda bazı eksiklikleri olan bireylerin dışlanması kaçınılmazdır.[1951] Ayetlerde bildirildiğine göre İsrâiloğulları sadece Firavun tarafından değil saptıkları yanlış yollar ve günahları sebebiyle (günahlarından dönmeleri için) nimetlerle de musibetlerle de sınanmıştır.[1952] Açık-seçik mucizelerden olmak üzere tufan, çekirge gibi bazı imtihanlara maruz kalmışlar ancak isyankâr tutumlarını değiştirmemişlerdir. [1953] Kur'an'da bildirildiğine göre İsrâiloğulları cumartesi avlanma yasağıyla da sınanmıştır. Deniz kenarında oturan Yahudiler, cumartesi günü sürüler halinde gelen ancak diğer günlerde gelmeyen balıkları avlayarak (cumartesi) avlanma yasağını çiğnemiştir.

[1945] el-Ankebût 29/3.
[1946] el-Bakara 2/155.
[1947] Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 2/453.
[1948] Muhammed 47/31.
[1949] Yıldırım, ''Tefsir İlmi Açısından Engellilik'', 48.
[1950] el-Bakara 2/49; el-A'râf 7/141.
[1951] Özdemir, ''Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım'', 242.
[1952] el-A'râf 7/168; İbrâhîm 14/6.
[1953] el-A'râf 7/133.

Kendilerine indirilen hükümleri yok saymaktan sakınmadıkları için bu şekilde imtihana tâbi tutulmuşlardır.[1954] Bir anlamda varlıkla da yoklukla da sınanarak doğru davranışlar sergileyip sergilemedikleri ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Peygamberler bile başlarına gelen olumsuz durumlarla imtihan edilmiştir. Yani onların da dezavantaj yaşadığı durumlar olmuştur. Hz. Süleyman bu peygamberlerden biridir. ‘‘*Biz Süleyman'ı da imtihan ettik ve onu tahtı üzerinde adeta ruhsuz bir ceset hâlinde bıraktık. Sonra o bize yöneldi''*[1955] ayetinde buna işaret edilir. Hz. Süleyman'ın ne tarzda bir imtihana maruz kaldığı hakkında bazıları makul, bazıları aklın sınırlarını zorlayan birçok rivayet bulunmaktadır. [1956] Ancak Kur'an'ın özüne uygun olarak şunlar söylenebilir. Hz. Süleyman, Beytü'l-Makdis'i yaptırdığı zaman çalıştırdığı ustalar içinde hileli büyü-sihir işleriyle uğraşan bazı şeytanlar bulunmaktaydı. Hz. Süleyman'ın bunların kurduğu bir tuzak ile tahtından mahrum kaldığından, nüfuzunu kaybettiğinden veya (geçirdiği bir hastalık nedeniyle) tahtında güç ve kudret yoksunu bir ceset gibi etkisiz halde kalmış olduğundan bahsedilir. Hz. Süleyman'ın tahtından uzaklaştırılarak onun yerine heykel gibi etkisiz birinin ya da şeytanın kırk gün müddetle oturtulduğu da söylenmiştir.[1957] Bu bağlamda Hz. Süleyman gibi başka peygamberler ve peygamberlerle birlikte bulunan müminler de zaman zaman onların katlandıkları olumsuzlukları yaşamak durumunda kalmıştır. Mesela Kur'an-ı Kerim'de Hendek savaşı esnasında müminlerin zorlu şartlarla denendiğinden ve bu durumda iken şiddetle sarsıldıklarından bahsedilir.[1958] Hendek Savaşı esnasında Medine, Mekkeli müşrikler ve onlarla anlaşma yapan birçok kabile tarafından kuşatılmış; müminler, Medine'nin etrafına kazdıkları hendeklerle savunma taktiğine başvurmuştur. Hendekleri geçemeyen Mekkeli müşrikler ve taraftarları kuşatmanın uzaması, erzak problemi ve hava koşulları nedeniyle oldukça sıkıntılı bir süreç yaşamış; buna karşın müminler de etrafları kuşatılmış olduğu için ve yaşadıkları çeşitli sıkıntılar sebebiyle adeta bir iman sınavı vermiştir. Şüphesiz müminler, münafıklar ve zorluklar karşısında yılgınlık gösterenler o vakit birbirinden ayrılmıştır.[1959]

[1954] el-A'râf 7/163.
[1955] es-Sâd 38/34.
[1956] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 926.
[1957] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/347; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 18/199-204; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4097.
[1958] el-Ahzâb 33/11.
[1959] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/3880.

Müminlerin karşı karşıya kaldığı savaş, içinde barındırdığı birçok zorlukla beraber (mal ve cana gelebilecek zararla ilgili korku- açlık- olağanüstü yaşam koşulları vb.) bir imtihana dönüşmüştür.

(3) Musibetler Allah'tandır/İlahi Hikmet Teorisi

Kur'an-ı Kerim'de bazı ayetlerde insanların karşılaştığı iyi ve güzel hadiseler kadar başlarına gelen kötülükler ve olumsuzlukların da Allah'tan olduğu ifade edilmektedir.

''Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa "Bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de "Bu senden" derler. "Hepsi Allah'tandır" de… Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir...''[1960] ayetleri bu duruma işaret eder mahiyettedir.

İlk ayette bahsedilen kimseler kendilerine bir hayır dokunduğunda bunun Allah'tan geldiğine söylemekte; başlarına gelen şerlerden ise Hz. Peygamber'i sorumlu tutmaktadır. Hz. Musa[1961] ve Hz. Salih[1962] de kendi kavimlerinden benzer bir muamele görmüştür. Rivayete göre münafıkların reisi Abdullah b. Übey ve taraftarları, Uhud Savaşında müminlerden birçok kimse şehit olunca, 'bunlar bize itaat etseydi bu musibetle karşılaşmazlar, öldürülmezlerdi,' dermiş. Buna binaen Cenâb-ı Allah, *''Sağlam kaleler içinde olsanız dahi ölüm size ulaşır,''* buyurmuştur. Bu bağlamda insanın karşılaştığı olumlu-olumsuz her şey Allah'ın takdiriyle gerçekleşir. Bolluk da darlık da savaşta yaşananlar da Allah'ın takdir etmesiyledir. Cenâb-ı Allah ikinci ayette münafıkların durumunu bildirmek üzere onların Uhud Savaşında meydana gelen olumsuz tablodan Hz. Peygamber'i sorumlu tutmalarına karşılık vermiştir. Aslında Bedir'deki galibiyet ve elde edilen ganimet Allah'tan; Uhud'daki musibet, bela ve geçim darlığı ise insanın hatası-

[1960] en-Nisâ 4/78-79.
[1961] el-A'râf 7/131
[1962] en-Neml 27/47.

günahı sebebiyledir yani okçuların yerlerini terk etmesi buna neden olmuştur. Sonuçta kendi tercih ettikleri şey Allah'ın takdiriyle gerçekleşmiştir.[1963]

Bir başka rivayete göre ise Yahudiler, 'Ürün azaldı, fiyatlar arttı' gibi bahanelerle Hz. Peygamber'in uğursuz olduğunu söylemiştir. Cenâb-ı Allah tüm bunların kendi katından olduğunu beyan ederek rızkın genişliği ve darlığının bir hikmete dayandığını bildirmiştir. Bir sonraki ayette ise insana gelen her nimet, bolluk, afiyet, başarı-zafer türünden her hayır ve iyiliğin Allah'tan; sıkıntı, zorluk, eziyet ve hoşlanılmayan her şerrin ve kötülüğün ise insanın kendi yapıp ettiği şeylerin sonucu olduğu ifade edilir. [1964] Yazır, bahsi geçen hususla ilgili olarak musibetlerin yaratma bağlamında Cenâb-ı Allah'tan; irade, tercih, kesb, hak etme yani sorumluluk bağlamında kula ait olduğunu söyler.[1965]

Kur'an-ı Kerim'de münafıkların musibetlerle ilgili tutumlarına dikkat çekilirken İlahi takdir vurgusu ön plandadır. Zira münafıklar müminlerin kazançlı çıktığı durumlarda üzülürken, başlarına gelen olumsuz durumlarda onlardan uzaklaşarak sevinmiştir. Bu durum karşısında Cenâb-ı Allah, "*De ki: "Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir, O bizim mevlâmızdır''* [1966] buyurmaktadır. Zira münafıklar tabiatları gereği, Hz. Peygamber ve müminlere yaklaşımlarında samimiyetsiz bir tutum sergilemiştir. Müminlere bir iyilik, hayır dokunsa bundan hoşnutsuzluk duymuşlar; Tebük Seferi ya da Uhud Savaşı gibi zorlukların olduğu durumlarda müminlerden uzak olmalarını kendi avantajları olarak görmüşlerdir. Aslında müminler, zafer ya da şehitlik; ganimet ya da rızkın darlığı türünden, sadece Allah'ın takdiri olan şeyle karşılaşmıştır. Burada münafıkların içten içe sevinmelerine karşı Allah'a tevekkül ve O'nun takdirine rıza öne çıkmaktadır. Neticede Cenâb-ı Allah, müminlerin mevlâsıdır.[1967]

Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğine göre yeryüzünde gerçekleşen ya da insanın başına gelen musibetler henüz varlık sahasına çıkmadan Levh-i Mahfuz'da yazılmış-takdir

[1963] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/243; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 248.
[1964] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/509-510; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 278.
[1965] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1397-1398.
[1966] et-Tevbe 9/50-51.
[1967] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/119; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 436.

edilmiştir.[1968] Ayette bahsedilen kuraklık, ürünlerin azlığı veya telef olması gibi yeryüzünde meydana gelen musibetler ile canlıların muzdarip olduğu hastalık, ölüm, malın telef olması gibi musibetler henüz ortaya çıkmadan evvel bir kitapta yani Levh-i Mahfuz'da kaydedilmiştir.[1969] Bu durum her ne kadar insan idraki açısından anlaşılması zor bir durum olsa da Cenâb-ı Allah için son derece normaldir. Her şeyin kayıt altında olması, insanın başına gelen musibetler karşısında üzülmemesi ve karşılaştığı lütuflarla da şımarmaması hikmetine dayanmaktadır.[1970] Zira insanın sevindiği durumlar karşısında şımarması ya da üzüntü duyduğu hususlarda kederlenmesi Levh-i Mahfuz'daki bilgide değişikliğe neden olmaz. Dolayısıyla insan, başına gelen sevinilecek durumlarda bunu Allah'ın lütfu ve takdiri olarak görürse, elinden çıktığında çok üzülmez; başına gelen sıkıntıları, hastalıkları da gözünde çok büyütüp umutsuzluğa kapılmaz.[1971]

Bu manaya işaret eden bir ayette ise *''Allah'ın izni olmadan hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir''*[1972] buyrulur. Zira bir kimsenin başına gelen sıkıntılı durumlar ancak Allah'ın takdiri ve dilemesiyle mümkündür. Fakat Allah, iman eden kimsenin kalbini hayırlı ameller işlemeye yöneltir ve dönüşün sadece kendisine olacağını hatırlatarak hidayete erdirir. Bu konuda yapılan yorumlardan bir diğeri; insan başına gelenin zaten geleceğini başına gelmeyenin ise kesinlikle gelmeyeceğini idrak eder ve kalbi doğruya yönlendirilmiş olur, şeklindedir. Ayrıca hidayetin, musibete sabır göstermek, nimete şükretmek ve haksızlık anında affetmek olduğu da söylenmiştir.[1973] Kâfire ya da mümine, kişiye ya da topluma dokunan her sıkıntı, cana, mala ya da diğer şeylere isabet eden herhangi bir musibet sadece Allah'ın izniyle gerçekleşebilir. Allah'ın izni olmadan kimse kimseye bir zarar veremez. Bu, Allah'ın mutlak kudret sahibi olması sebebiyledir. Birçok musibetin kaynağı bizzat insanın veya toplumun kendisinden neşet eden olumsuzluklar olsa da Allah'ın izni ve takdiri olmadan musibetlerin meydana gelmesi mümkün değildir.[1974]

[1968] el-Hadîd 57/22.
[1969] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/325.
[1970] el-Hadîd 57/23.
[1971] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/51; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/230; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1085; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/4754-4755.
[1972] et-Tagâbün 64/11.
[1973] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1113.
[1974] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/5033.

Kur'an-ı Kerim'de insanların sınanma,[1975] ruhen olgunlaşmaya vesile olma,[1976] sevap kazanma ve fazilet elde etme[1977] gibi hikmetlere binaen musibetlere maruz kaldığından bahsedilmiştir.[1978]

İnsanların işlediği günahların kendilerine musibet olarak döndüğü durumlar olduğu gibi sabretmek ve ahirette ecir ve mükafata nâil olmak gibi hikmetlere binaen mücrim olmayanlar da çeşitli musibetlere uğrar.[1979] İnsan, kendinden kaynaklanmayan sıkıntı ve üzüntülerle karşılaştığında bunda bir hikmetin olabileceğini düşünerek sabrettiğinde imtihanı kazanmış olur. Ancak yaşanan her olumsuzlukta isyan etmek ve Allahtan uzaklaşmak imtihanın kaybedilmesi anlamına gelir. Bu bağlamda Cenâb-ı Allah, *"...Kim Allah'tan korkar, O'na karşı gelmekten sakınır ve (musibetlere) sabrederse hiç şüphesiz Allah bu gibi iyi davrananları mükafatlandırır"* [1980] vaadinde bulunur. Bilhassa insanın elinde olmadan meydana gelen ve katlanılmak zorunda kalınan her bela ve musibet, sabreden kimse açısından mükafat vesilesi olur.[1981] Dolayısıyla insanın başına gelen kötü şeyler mutlak manada insanın aleyhine değildir.

Konunun değerlenmesinde gözden kaçan bir husus da Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılıktır. Bu farklılık dikkate alınmadığında ilâhî fiillere makul gerekçeler ararken büyük yanılgılar içine düşülebilir. İnsan, her olayın veya durumun arka planını görme kabiliyetine sahip değildir. Cenâb-ı Allah'ın görüp bildiği ancak insanın görüp bilmediği hususlarda yanılgıya düşmek kaçınılmazdır. Kehf Sûresinde bahsedilen Hz. Musa ile yol arkadaşı hakkındaki kıssada bu türden bazı örnekler bulunur. Allah'tan alınan bilgiyle olayların iç yüzüne vâkıf olan yol arkadaşının çeşitli durumlardaki tasarruflarına itiraz eden Hz. Musa ancak kendisine gerekçeler açıklandığı zaman durumun hakikatini kavrayabilmiştir.[1982] Bu bağlamda bazı olayların hikmetini kavrayabilmek için gaybî bilgiye ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu bilgi Allah'ın sahip olduğu ancak kullar için sır olan hususlardır. Bu sebeple ilâhî tasarruflara ilişkin doğru değerlendirme yapabilmek,

[1975] el-Mâide 5/94; el-A'râf 7/141; el-Enbiyâ 21/45; el-Ahzâb 33/11; el-Mülk 67/2; el-Cin 72/17.
[1976] Âl-i İmrân 3/140-141; Muhammed 47/31.
[1977] el-Bakara 2/155; Âl-i İmrân 3/147, 186; el-Enfâl 8/17.
[1978] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 28/280.
[1979] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4245.
[1980] Yûsuf 12/90.
[1981] Musahan, ''Müslüman Düşüncesinde Musibet-Rahmet İlişkisi'', 140.
[1982] el-Kehf 18/65-82.

her zaman mümkün değildir. İnsan bilgisi sonlu ve sınırlıdır, Allah'ın bilgisi ise sonsuz ve sınırsızdır. Bunun yanı sıra Allah Teâlâ ile varlıkların ilişkisi son derece derin ve çok boyutludur.[1983] Bu nedenle bazen yaşanan musibetlerde-dezavantaj durumlarında insanın iç yüzünü idrak edemediği farklı boyutlar bulunabilir.

[1983] Özdemir, ''Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım'', 242.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA DEZAVANTAJLI BİREYLERLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

Kur'an-ı Kerim insan hayatını düzenleyecek birçok ilke vaz etmektedir. Bu ilkeler aynı zamanda çeşitli nedenlerle hayatınının tamamında ya da bir bölümünde olumsuzluklar yaşayan bireylerin kendi potansiyellerini ortaya çıkararak maddî-manevî anlamda inkişafını sağlayacak özelliktedir.

1. Kur'an'da Toplumsal Hayatın Dayandığı Temeller

İnsan tek başına yaşayacak kabiliyette değildir, diğer insanlarla iletişim ve etkileşim içinde gereksinimlerini gidermek zorundadır. Bu durum insanların toplum halinde birlikte yaşamasını gerektirir. Ancak insanların sosyal birliktelik oluşturabilmeleri için bazı ilkelerin olması lazımdır. Bu esasların bir kısmı evrensel nitelikte olup Kur'an-ı Kerim, bu esasları teyit etmektedir. Bazı ilkeler ise Kur'an'a mahsus olup, bunlar bazen tavsiye bazen de emir yoluyla vaz edilmektedir.

1.1. Kur'an'ın Teyit Ettiği Evrensel Hukuk İlkeleri

1.1.1. Eşitlik

Sözlükte iki ya da daha fazla şeyin eşit olması, denklik manasındadır. En genel anlamıyla kanunlar önünde insanlar arasında ayrım olmamasına eşitlik denir.[1984]

Yaratılış açısından insanlar arasında herhangi bir fark yoktur. Bu durum fiziksel ve biyolojik özellikleri ile sosyo-kültürel farklılıklarına bakılmaksızın insanların kanunlar karşısında eşit olmasını ve eşit muameleye tâbi tutulmasını gerektirir. Eşitliğin bu

[1984] *Türkçe Sözlük*, ''eşitlik'', 825.

özelliğine binaen kanunlar ve hukuk önünde kimsenin bir başkasından farklı muamele görmemesi esastır. Aynı şekilde fırsatlardan yararlanma ve vecibeleri yerine getirmede ayrıcalık olmaması da eşitlik ilkesinin gereğidir. [1985]

İnsanlar, bu dünyadaki haklardan yararlanma bakımından eşit olarak dünyaya gelirler. Kavramsal olarak eşitlik, evrensel bir gerçeklik olup insanın sahip olması gereken en tabii haktır. Ancak hayatın içinde her insanın aynı konumda, aynı iş-meslek dalında olması mümkün değildir. İnsanlar bir arada yaşarken toplum hayatının bir gereği olarak bazı imkânlar ve statülerde farklılaşma meydana gelir. Sosyal, ekonomik ve siyasi bir sistemin kurulabilmesi için de sosyal tabakalaşma gereklidir. Ancak bu farklılıklar baz alınarak bazı insanların haklar bağlamında ayrıcalıklı bazılarının ise dezavantajlı olduğu söylenemez.[1986] Toplum içinde bütün fertlerin farklı statüleri vardır. Çocuk olmak bir statü olduğu gibi anne-baba olmak da birer statüdür. Bu statülerden cinsiyet, ırk, milliyet gibi bazıları doğuştan getirilen statülerdir. Meslekler gibi bazı statüler ise sonradan kazanılır. İnsanlar statüleri gereği birbirinden farklı roller yerine getirir.[1987]

İslam dini, ilke ve esaslarında temel hak ve görevlerinde insanlar arasında ayrımcılık yapmaz. Dinimize göre insanın ırkı, cinsiyeti, dili, ülkesi ve coğrafyası ne olursa olsun bütün insanlar Allah'ın kuludur. İman ve ibadet etmekle, zulüm ve haksızlıktan kaçınmakla, emir ve yasaklara riayet etmekle yükümlüdür. Ayrıca Kur'an-ı Kerim tüm insanlara ayrım yapmadan gönderilmiş bir kitap olup Hz. Peygamber de tüm insanlık için son peygamberdir.[1988]

Genel olarak din olgusundaki ibadetin şekli tüm bağlıları için aynı olup bu durum ibadet edenleri birbirine yaklaştırır. Makam, mevki, ırk, zenginlik gibi farklılıklar ibadetlerle

[1985] Hayrani Altınbaş, *İslam, Demokrasi ve İnsan Hakları* (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2011), 156-157; Samiye Mustafa Haşşab, *İslam Sosyolojisi,* çev. Ali Coşkun - Nebile Özmen (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010), 47.
[1986] Gürsel Tokmakoğlu, *Muttaki* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 257.
[1987] Yümni Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 99; Haşşab, *İslam Sosyolojisi,* 47; Muhammed Tahir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi,* çev. Vecdi Akyüz vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 189.
[1988] İsmail Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 103.

eşitlenir ve insanlar birbirine yakınlaşır.[1989] Bu bağlamda din, insanlar arasındaki eşitsizlikleri gidermeye çalışan bir yapı durumundadır.[1990]

İslam insanları ayrılığa düşürecek ırkçılık gibi aşırılıkları reddeder ancak milliyeti bir realite olarak kabul eder. Bu bağlamda parçaları inkâr etmeden insanlığın bütününe yol gösterir.[1991] Zira hukuk açısından sağlanmaya çalışılan huzur ve güven ortamı ancak insanların farlılıkları hesaba katıldığında sağlanabilir. İnsanlar arasındaki farklılıkların dikkate alınmadığı bir ortamda kurallar, gücü yetmeyenlere sıkıntı verir. Bu sebeple Kur'an'da sosyal alanda eşitliği gözetmeye yönelik esaslar konulmuştur. İslam'daki eşitlik olgusu onun evrenselliği kadar fıtrat dini olmasıyla da ilgilidir. Fıtrat açısından eşit olmak da hukuk karşısında eşit olmayı gerektirir. İnsan fıtratının eşit olduğu hususlarda hukuk herkes için eşit hükümler koyar ancak insan fıtratının farklı olduğu hususlarda hukuk onlar için farklı hükümler getirebilir.[1992] Bu bağlamda insanların farklılıklarının dikkate alınması özellikle de engellilerin birbirinin aynı olmayan ihtiyaçlarına uygun sosyal düzenlemelerin yapılması eşitlik ilkesi gereğidir.[1993]

Arapçada eşitlik anlamında kullanılan kavram, müsâvat'tır. Sözlükte iki şeyin birbirine eşit ve denk olduğunu ifade eden bu kelime,[1994] ölçü ve kıymet bakımından aynı olmayı ifade eder.[1995] Asıl anlamı uzunluk, ölçü ve tartı bakımından muadil olmaktır. Daha çok fiyattaki değeri ifade etmekle beraber kıymette eşit olma anlamında da kullanılır.[1996] Kur'an'da bir ayette müsâvat masdarı fiil kalıbında *bir şeyin iki tarafını aynı seviyeye getirme* anlamında geçmektedir.[1997] Aynı kökün istivâ masdarından türeyen çeşitli kelimeler, düzenlemek, yerleşmek, kurulmak, yönelmek, ulaşmak gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime, on sekiz ayette birbirine zıt değerlere sahip olan

[1989] Hüseyin Certel, ''Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi'', *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/4 (1999), 217.
[1990] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 258.
[1991] Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu,* 172, 182-183.
[1992] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi,* 188-190.
[1993] Mehmet Aysoy, *Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası* (İstanbul: Açı Kitaplar, 2004), 82-83.
[1994] Halil b. Ahmed, ''svy'', 2/296; Cevherî, ''svy'', 6/2384; İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim,* 47.
[1995] İbn Manzûr, ''svy'', 14/410.
[1996] Râgıb el-İsfahânî, ''svy'', 252.
[1997] el-Kehf 18/96.

kimselerin ya da iyilik kötülük gibi zıt davranışlar ile bunları yapanların eşit olmayacağı anlamı ifade eder.[1998]

Kur'an'da birçok ayette insanoğlunun tek nefisten-aynı atadan türediği bildirilmiştir.[1999] Bu menşe' bakımından insanların eşit olması anlamına gelir.[2000] Kur'an'da farklı milletlere ve kabilelere ayrılmanın insanların tanışarak etkileşimde bulunma hikmetine dayandığı ve üstünlüğün sadece Allah'a karşı duyulan derin saygının göstergesi olan takva sebebiyle olduğu bildirilmiştir.[2001] Yani bir şahsın diğerine, bir toplumun başka bir topluma üstünlüğü bulunmamaktadır.[2002] Bu, dezavantajlı bireylerin yaşadığı yoksunluklar düşünüldüğünde onların uğrayabileceği ayrımcılığın önüne geçebilecek önemli bir ilkedir.

İnsanların çeşitli hususlardaki farklılıklarının bazı hikmetleri vardır. Bu bağlamda ayette *"Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun varlığının ve kudretinin delillerindendir…"*[2003] buyurulmuştur. İnsanlar, ırkına göre farklı ten rengine sahip olabilir. Keza aynı ırka mensup kimselerin de ten renkleri çeşit çeşittir. Benzer şekilde dünyanın farklı bölgelerinde insanların lisanları farklı farklıdır. İnsanlar aynı lisanı konuşurken bile değişik tarz ve üslupta konuşurlar. İnsanlar bir ana-babadan meydana geldiği halde bu farklılıklar sayesinde kimse diğer insanlarla karıştırılmaz ve ayırt edilir. Bazen dost-düşmanı ayırt etmede de sesler belirleyici olabilir.[2004] Dolayısıyla insanların ten rengi, konuştuğu dil avantaj ya da dezavantaj sebebi değildir. Bunlar, Allah'ın hikmetinin ve kudretinin göstergesi olup insanların tanınmasına vesiledir.[2005] Bu bağlamda Kur'an'da insanların çeşitli sınıflara ayrılarak sömürü düzeni kurulması reddedilmiştir. Zira Firavun (ve onun gibi büyük taslayan kimseler), insanların hor-hakir duruma düşmeleri için onları gruplara ayırmış; erkek çocukları öldürüp kız çocukları sağ

[1998] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''svy'', 373.
[1999] en-Nisâ 4/1; el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/189; ez-Zümer 39/6.
[2000] Haşşab, *İslam Sosyolojisi,* 46.
[2001] el-Hucurât 49/13.
[2002] Haşşab, *İslam Sosyolojisi*, 47.
[2003] er-Rûm 30/22.
[2004] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/99; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 828; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 25/112-113; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 16/3; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/3813.
[2005] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/9; Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 3/1389.

bırakarak fesat çıkarmaya çalışmıştır.[2006] Firavunun insanları fırkalara ayırmasının sebebi onları kendisi için köle yapmak,[2007] çeşitli hizmetlerde kullanabilmek,[2008] ve zayıf düşürerek kendilerini savunamayacak bir hale getirmektir.[2009] Firavun ve ileri gelen adamlarının büyüklenmesi hem küfürlerinde hem de insanlara karşı zulümlerinde etkili olmuştur. Kur'an, özellikle kâfirlerin niteliklerinden olan kendini büyük görme davranışını imana muhalif bir unsur olarak değerlendirir. Zira inkârdaki en önemli saik kendini büyük görmektir.[2010] Hz. Lokmân'ın oğluna nasihatleri bu açıdan önemlidir. Ayette ifade edildiği üzere insanlara karşı kibirli davranmamak ve alçakgönüllü olmak,[2011] insan olma bağlamında eşitliğin davranışlardaki en temel göstergesidir.

1.1.2. Adalet

Adalet, yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması; hukuka uygunluk; herkese kendi hakkına düşeni, kendi hakkına uygun olanı vermek anlamı ifade eder.[2012] Sözlükte istikamet anlamına gelen adalet, şeriatta dinin mahzurlu gördüğü şeylerden sakınmak suretiyle hak yol üzere dosdoğru olmak demektir. Adalet ve adl eş anlamlı olarak kullanılır.[2013] Adl, cevr'in zıddı olup[2014] insanların nefislerindeki dosdoğru olma özelliği,[2015] eşitlik ve hak anlamındadır.[2016] Kur'an'da fidye, insaf, kıymet, şirk ve tevhid anlamlarında kullanılmıştır.[2017] Râgıb el-İsfehânî, adaletin eşit tutmak anlamı ifade ettiğini söyler. Ancak burada daha çok ahkamla ilgili hususlardaki eşitlik kastedilir.[2018] Kur'an'da adalet anlamında kullanılan kavramlardan biri de

[2006] el-Kasas 28/4.
[2007] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/6.
[2008] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 16/230.
[2009] Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 3/1358.
[2010] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 194.
[2011] Lokmân 31/18-19.
[2012] *Türkçe Sözlük*, ''adalet'', 24; Dıhlevî, *Hüccetillahi'l-Bâliğa,* 2/107.
[2013] Cürcânî, '' 'adl'', 124.
[2014] Cevherî, '' 'adl'', 6/1760.
[2015] Halil b. Ahmed, '' 'adl'', 3/110; İbn Manzûr, '' 'adl'', 11/430; Firûzâbâdî , '' 'adl'', 1030.
[2016] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 324.
[2017] İbnü'l-Cevzî, '' 'adl'', 439-441.
[2018] Râgıb el-İsfahânî, '' 'adl'', 325.

kıst'tır.[2019] Kıst, paylaşmada ve hüküm vermede adaletli olmak,[2020] alışverişteki adalet, hakkaniyetli bir şekilde paylaştırılan hisse anlamında kullanılır.[2021]

Genel olarak adalet, nefiste bulunan bir meleke olup yaşanılan yerde kardeşlik duygusu içinde içtimai bir düzenin tesis edilmesini sağlayan bir olgudur.[2022] İslam da insanlara aşırılıklardan uzak, orta yolda olmayı tavsiye eder. Çünkü her türlü aşırılık bir çeşit zulümdür ve orta yol adalet, adalet de orta yoldur. [2023] Kur'an'da *''vasat ümmet''*[2024] olarak nitelendirilen hayırlı, aşırılıklardan uzak, orta yoldaki,[2025] adaletli kimselerden-toplumlardan övgüyle bahsedilmiştir.[2026]

Gazzâlî (ö. 505/1111), adaleti bütün aşırılıklardan soyutlanarak, nefsi bayağılaştıran saplantılardan uzak kalmayı sağlayan güçlü bir fazilet olarak tarif eder.[2027] Bu bağlamda adalet, dinen haramlardan ve büyük günahlardan uzak durmak, küçük günahlarda ısrar etmemek, hak yol üzere dosdoğru olmak, zulmü terk ederek hayırlı fiiller işlemek, söz, fiil ve tutumlarında içi-dışı, özü-sözü bir olmak, hevâ ve hevesine uymaktan sakınarak her hakkı sahibine teslim etmek, dengeli ve mutedil olmaktır. Adalet, sadece Allah'a karşı sorumluluklarında değil insanlara karşı sorumluluklarında da hakkı-hakkaniyeti gözetmektir. Yaptığını ilâhî iradeye uygun yapmak, her şeyi yerli-yerinde uygun şekilde yerine getirmektir.[2028]

Adaletin kanunları ilgilendiren bir boyutu olduğu gibi ahlâkî bir boyutu da vardır. Bu bağlamda İslam adalete, insan vicdanı ve toplumsal sorumlulukların getirdiği kanuni yükümlülükler bağlamında iki boyut getirmiştir. Dolayısıyla insanî ve kanuni olan arasında bir denge durumu oluşturmaya çalışmıştır.[2029] Ancak insan vicdanı başlı başına

[2019] Cevherî, ''kst'', 3/1152; İbn Manzûr, ''kst'', 7/377; Firûzâbâdî, ''kst'', 682; Mekkî b. Ebû Talib, ''kst'', 97; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 375.
[2020] Halil b. Ahmed, ''kst'', 3/388.
[2021] Râgıb el-İsfahânî, ''kst'', 403.
[2022] Dıhlevî, *Hüccetillahi'l-Bâliğa,* 2/107; Altınbaş, *İslam, Demokrasi ve İnsan Hakları,* 159.
[2023] Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil,* 1/128; Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları*, 158.
[2024] el-Bakara 2/143.
[2025] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 100-101; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/523-524.
[2026] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb, 4/107.*
[2027] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ* (b.y.: Kay Yayınları, 1994), 1/157.
[2028] Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum,* 283.
[2029] Seyyid Kutub, *İslamda Sosyal Adalet*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Arslan Yayınları, 1982), 116.

belirleyici bir konumda değildir. Mutlaka o vicdanın Allah korkusu ile denetim altında olması istenir.[2030] Dolayısıyla vicdanın ahlâkî olanı, dini güdülerle mezcetmesi adalet ve hakkaniyete uygunluk açısından daha tesirli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Kur'an'da müminlerden, hakkı ayakta tutmaları, adaletle şahitlik etmeleri;[2031] insanlar arasında uzak yakın, zengin fakir ayrımı yapmaksızın kendi aleyhine veya en yakınlarının aleyhine dahi olsa adaletle şahitlik vazifesini yerine getirmeleri istenmiştir.[2032] Bu doğrultuda adalet, dezavantajlı bireylerin haksızlığa ve ayrımcılığa uğramaması, haklarının korunması anlamında vazgeçilmez bir prensiptir. Neticede Kur'an'da sosyal, ekonomik, kültürel vb. farklılıkların adaletin gerçekleştirilmesinin önünde engel teşkil etmediği söylenebilir.

1.1.3. İnsan Haklarına Saygı

İnsan hakları kavramı, beşeri varlık olarak insanın sahip olduğu ve bu hususta hiçbir ayrımcılığın söz konusu olmadığı cihanşumûl ve inkâr edilemez hakları ifade eder.[2033] Bunun anlamı, insanın içinde bulunduğu şartlar ne olursa olsun yaratılıştan gelen yani insan olması hasebiyle Cenâb-ı Allah tarafından kendisine verilen ve onun şahsiyetinden ayrılamayan, devredilmesi söz konusu olmayan haklara sahip olmasıdır. Bu nedenle her insan diğerleriyle eşit-denk konumda olup insanî boyutta sahip olunan imtiyazların herhangi bir önemi yoktur.[2034]

Bu haklar her selim aklın kabul ettiği ve doğuştan gelen, insanın insan olmasından kaynaklanan haklar olduğu için tabii haklar; yaratılıştan getirilen haklar olduğu için ilâhî haklar şeklinde de isimlendirilir. İnsanın en temel hakkı yaşama hakkıdır. Temel haklar, yaşama hakkı ve düşünce özgürlüğü gibi doğrudan haklar ile sağlık ve eğitim gibi dolaylı haklardan oluşur. Bunun yanı sıra kişinin dokunulmazlığı, zorla çalıştırma yasağı, özel hayatın gizliliği, konut dokunulmazlığı gibi haklar klasik hak ve hürriyetlerden kabul

[2030] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 118.
[2031] el-Mâide 5/8.
[2032] en-Nisâ 4/135.
[2033] Münci Kapani, *İnsan Haklarının Uluslarası Boyutları* (İstanbul: Bilgi Yayınları, 1996), 19.
[2034] Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları,* 124.

edilir. Benzer şekilde insanın şeref ve namusu da insan olarak sahip olduğu en önemli değerlerdendir. Bu nedenle insanın şeref ve haysiyeti başkalarının tecavüzüne karşı korunmuştur. İnsan haklarının gereği olarak insan hür bir varlıktır, bu sebeple köleliğin ve esaretin kabul edilmesi mümkün değildir.[2035]

Kur'an-ı Kerim'de bazı temel insanî haklara vurgu yapılmaktadır. Bunların en önemlileri hayat hakkı,[2036] mülkiyet hakkı,[2037] hürriyet hakkıdır.[2038] Hayat hakkı, doğuştan gelen bir hak olup her insanın varlığının hayati tehlikeye sokabilecek durumlardan korunmasını ifade eder. Mülkiyet hakkı, şeyler üzerinde sahip olma hakkı olup insanın mülkiyeti altındaki varlıkların dokunulmazlığını ifade eder. Hürriyet hakkı ise özgür olma hakkı olup sosyal, ekonomik ve siyaset alanında bir kimsenin kendi tercihlerini yapabilmesi demektir.[2039] Diğer hakların bu haklar çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.

İnsan, bir taraftan bazı haklara sahip olurken diğer taraftan bazı sorumluluklar yüklenir. Zira toplumda düzenin kurulması, kendi haklarını bilmek kadar diğerlerinin haklarının bilincinde olarak sorumluluklarını yerine getirmeye de bağlıdır.[2040] Bu bağlamda insanın kendi haklarını bilmesi kadar diğer insanların bilhassa özel durumu olan kimselerinde haklarını bilmesi ve toplumda diğerlerine karşı sorumluluk bilinci geliştirmesi gerekir.

1.2. Kur'an'ın Teyit Ettiği Evrensel Ahlâkî İlkeler

1.2.1. Merhamet

Merhamet kelimesi ile Allah'ın Rahman ve Rahîm sıfatları *r-h-m* kökünden gelir. Bir kimse acıma duygusuna ve iyilik yapma düşüncesine sahibi olduğunda onun için merhametli denir.[2041] Rahmet, hayır ve iyiliğe ulaştırma iradesi olup[2042] merhamet

[2035] Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları,* 133.
[2036] en-Nisâ 4/93, el-Mâide 5/32; el-İsrâ 17/33; el-Furkân 25/68.
[2037] el-Bakara 2/188; ; en-Nisâ 6/29; en-Nûr 24/27-28.
[2038] Yûnus 10/108; er-Ra'd 13/40; el-Kehf 18/29; el-Ğâşiye 88/21.
[2039] Atilla Yayla, *Siyaset Bilimi* (Ankara: Adres Yayınları, 2015), 247.
[2040] Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları,* 125-136.
[2041] Halil b. Ahmed, ''rhm'', 2/106.
[2042] Cürcânî, ''rhm'', 95.

sevecenlik, yumuşak davranmak ve şefkat anlamındadır.[2043] Rahmet, merhamet edilen kimseye karşı iyilik yapmaya vesile olan bir inceliktir.[2044]

Kur'an'da merhamet kelimesi bir ayette geçmesine karşın[2045] rahmet kelimesi 114 defa tekrar edilmiştir. Allah'ın Rahmân ve Rahîm isimleriyle aynı kökten olan çeşitli fiil ve isimler ise iki yüz altmış kadar ayette yer alır.[2046] Bu ayetlerin çoğunda Cenâb-ı Allah'ın genel anlamda tüm insanlara ve tüm yaratılmışlara; özel olarak ise müminlere karşı lütuf ve ihsanından bahsedilir. Bazı ayetlerde ise insanların merhamet ilkesine riayet etmesi gereken yerlere işaret edilir. Buna göre evlat, yaşlı anne-babaya; anne-baba çocuklarına; eşler ve müminler de birbirlerine karşı merhametle muamelede bulunmalıdır. Bu bağlamda Kur'an'da insana yaşlılık döneminde anne-babasına merhametle muamele etmesi ayrıca Allah'ın anne-babasına (küçükken kendisine şefkatle davrandıkları gibi) merhametle muamele etmesi için niyazda bulunması istenmektedir.[2047] Ayrıca Cenâb-ı Allah, kendi varlığının delillerinden olmak üzere eşler arasındaki sevgi ve merhameti var etmesini göstermekte,[2048] dolayısıyla eşlerin birbirlerine merhamet nazarıyla muamele etmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in yanında bulunan müminlerin kâfirlere karşı sert ve tavizsiz; kendi aralarında merhametli olduklarından bahsedilerek[2049] iman edip birbirlerine sabrı ve merhameti tavsiye etmenin[2050] önemine dikkat çekilmektedir.

Merhamet insan haklarına riayet etmenin ilk basamağıdır. Çünkü merhameti olmayanlar başkalarının hakkını çiğner, bencil olur; zulüm ve gaddarlık da merhametsizlikten neşet eder. Kin, öfke, haksızlık gibi olumsuz duygular toplumsal bozulmanın sebebi olduğu gibi şefkat ve merhamet de birlikteliğin ve huzurun kaynağıdır.[2051] Zira toplumda insanî muameleler her zaman kurallara göre şekillenmez, bilakis merhamet gibi güzel ahlâkî nitelikler insanların diğerleriyle olan bağlarını kuvvetlendirir. Merhamet, özel olarak

[2043] Cevherî, ''rhm'', 5/1929; İbn Manzûr, ''rhm'', 12/230; Ezherî, ''rhm'', 5/49-50.
[2044] Râgıb el-İsfahânî, ''rhm'', 191.
[2045] el-Beled 90/17.
[2046] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''rhm'', 304-309.
[2047] el-İsrâ 17/24.
[2048] er-Rûm 30/21.
[2049] el-Fetih 48/29.
[2050] el-Beled 90/17.
[2051] Altınbaş, *İslam, Demokrasi ve İnsan Hakları,* 194-195.

ebeveynle çocuklar; hanımlarla eşleri ve müminler arasında; genel anlamda ise insanın tüm canlılarla ilişkilerinde olumlu etkileşime sebep olan bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun ötesinde merhamet, insanların zayıf, güçsüz, ihtiyaç sahibi vb. kimselerle empati kurarak pozitif davranışlar geliştirmesinde etkili olan bir duygudur.

1.2.2. Yardımlaşma-Dayanışma

Yardımlaşma, karşılıklı yardımda bulunma,[2052] toplumdaki bireylerin birbirine yardım etmesi anlamındadır.[2053] Yardımlaşma duygusunun temelinde diğerkâmlık duygusunun etkisi vardır. Zira insan, sadece kendisi hakkında değil diğer insanlar hakkında da bazı duygulara sahiptir. Her insan kendi menfaatine yönelik tasarruflarda bulunduğu gibi, başkalarına yardım etmeye de meyyâldir.[2054]

Dayanışma ise toplumu meydana getiren fertlerin/unsurların müşterek menfeatlerinin korunması, birlik ve beraberliğin sağlanması maksadıyla karşılıklı bağlılık duygusu içinde yardımlaşmalarıdır.[2055] Sosyal dayanışma toplumu oluşturan bireylerin topluma karşı sorumluluk bilinci içinde olmalarıdır.[2056] Aynı zamanda sosyal dayanışmayı toplum ya da grup fertlerinin birbirleriyle münasebetlerinde sosyal bağlılık duygusu içinde hareket etmeleri şeklinde tarif etmek mümkündür.[2057]

Yardımlaşma ve dayanışma toplumsal hayatın bir gereğidir. Zira insanlar sahip oldukları fiziksel, ruhsal ve zihinsel özellikleri bakımından farklı yaratılmıştır. Aynı şekilde insanlar sahip oldukları kabiliyetler ve imkânlar bakımından da birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar, bazıları diğerlerini aşağılayıp dışlasın diye değil, insanlar sosyal koruma bilinci içinde birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılasınlar ve birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde olsunlar diyedir.[2058] Yardımlaşma ve dayanışmanın değeri özellikle zor

---

[2052] *Türkçe Sözlük*, ‘‘yardımlaşma’’, 2536.
[2053] Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Vadi Yayınları, 2001), ‘‘yardımlaşma’’, 1395.
[2054] Abdülmuttalip Baycar, ‘‘Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu’’, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 201.
[2055] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, ‘‘dayanışma’’, 290; Türkçe Sözlük, ‘‘dayanışma’’, 602.
[2056] Muhammed Ebû Zehra, *İslam’da Sosyal Dayanışma,* çev. Ethem Ruhi Fığlalı - Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1969), 27; Şeker, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 73.
[2057] Ali Seyyar, *İslam’da Sosyal Devlet* (Ankara: MGV Yayınları, 2021), 135.
[2058] *Seyyar, Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 67.

zamanlarda daha çok fark edilir. Bu bağlamda sadece belli bir muhitin sakinlerinin sosyal birlikteliği açısından değil göçmenlerin de kendi içlerinde bir bütünlük ve birliktelik sağlamasında yardımlaşma ve dayanışmaya ihtiyaç vardır. Bu açıdan daha önce göç etmiş kimseler, sonradan gelen hemşerilerini yerleşilen şehir ya da ülkeye intibakını sağlama hususunda cesaretlendirmekte, onlara sosyal destek sağlamaktadır.[2059]

Arapçada yardımlaşma-dayanışma anlamında teâvün (yardımlaşma), tesânüd (dayanışma), tenâsur (yardımlaşma), tekâfül (dayanışma) gibi kavramlar kullanılmaktadır. Sözlükte yardım etmek,[2060] bir işte üstün gelmek anlamındaki *'a-v-n* kökünden gelen teâvün bir toplumun yardımlaşması, bunlardan bazısının bazısıyla karşılıklı yardım ilişkisi içinde olması anlamında kullanılır.[2061] *'A-v-n* kökünden gelen kelimeler Kur'an'da onbir yerde geçer. Bunlardan iki tanesinde bulunan teâvün kelimesi, yardımlaşma anlamında kullanılmıştır.[2062]

Kur'an'da müminlerin sadece iyilik ve takvada yardımlaşması, günah ve düşmanlık hususunda ise yardımlaşmaktan sakınmaları istenmiştir.[2063] Ayette, Mekke'nin fethi senesinde bazı müminlerin, Mekke müşriklerine karşı sert tutum takınma isteklerine bir gönderme vardır. Hz. Peygamber ve beraberindekilerin Hudeybiye'de umreden alıkonulmaları sebebiyle müminlere kendilerine bu muameleyi yapanlara karşı düşmanlık ve öç alma bilinciyle değil affedici bir tavırla yaklaşması emredilmiştir. Genel anlamda ise yardımlaşma dinin meşru kabul ettiği sebeplere dayanmalıdır.[2064] Buna göre başka insanlara karşı haksızlık ya da kötülük içeriğine sahip olan şeylerde yardımlaşmamak gerekir. İyilik, takva ve uğradığı haksızlığa son verme gibi nedenler yardımlaşmanın teşvik edildiği hususlardır.

[2059] Çelik, *Şehirleşme ve Din,* 64.
[2060] Halil b. Ahmed, '' 'avn'', 3/258.
[2061] Cevherî, '' 'avn'', 6/2168-2169; İbn Manzûr, '' 'avn'', 13/298; Firûzâbâdî, '' 'avn'', 1217; Râgıb el-İsfahânî, '' 'avn'', 354.
[2062] Muhammed Fuad Abdülbâki, '' 'avn'', 494.
[2063] el-Mâide 5/2.
[2064] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/12; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 277; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 11/133; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1554.

Kur'an'da bazı ayetlerde ise yardımlaşma anlamında tenâsur ve türevleri kullanılmıştır. Bu ayetlerden birinde inkârcılara hitap edilerek *"(Ey inkârcılar!) Size ne oldu ki şimdi birbirinize yardım etmiyorsunuz?"*[2065] buyrulmaktadır. Başka bir ayette ise Allah'ın yanındaki mükafatı hak edenler arasında, bir saldırıya uğradığı zaman aralarında yardımlaşanların olduğu bildirilmektedir.[2066] Ayette yardımlaşma anlamındaki tenâsur kavramının türevlerinden biri olan ''yentesırûn'' kelimesi kullanılmıştır. Yardımlaşma ruhuna işaret eden ve nasıl olması gerektiğine delâlet eden ayetlere göre[2067] ailede, akraba arasında ahengi sağlamak, sevgi ve yardımlaşma duygularının esas olduğu bir zemin hazırlamak için verici olmak gerekir.[2068]

Arapçada dayanışma kelimesi ise daha çok tesânüd kavramıyla ifade edilir. Tesânüd, *s-n-d* kökünden türemiş olup sözlükte, dayanmak, yaslanmak,[2069] alçaktan yükselmek, yerden bir dağa ya da vadiye çıkmaya yarayan şey, dayanak, destek anlamında kullanılır.[2070] Kur'an-ı Kerim'de tesânüd kelimesi geçmemektedir. Ancak kardeşlik temeline dayandırılan[2071] bir beraberlik ve dayanışma olgusuna vurgu yapılmaktadır.

Arapçada dayanışmayı ifade eden kavramlardan bir diğeri de tekâfül'dür. İnsan, hakları olan buna mukabil diğerlerinin haklarından mütevellit bazı sorumlulukları bulunan bir varlıktır. Toplum halinde yaşama sebebiyle ortaya çıkan bu durum tekâfül-sosyal dayanışma şeklinde isimlendirilir.[2072] Tekâfül, ferdin maslahatını görerek her türlü ihtiyacını karşılamasına yaradığı gibi toplum yaşantısında olumsuz durumların ortaya çıkmasının da önüne geçer. Zira her hakka mukabil bir sorumluluk bulunur ve insanlar haklarını kullanırken diğerlerine karşı vazifelerini de yerine getirmek durumundadır.[2073] Bu bağlamda dayanışmanın oluşabilmesi için fertlerin karşılıklı etkileşimlerinde

[2065] es-Sâffât 37/25.
[2066] eş-Şûra 42/39.
[2067] el-Bakara 2/177; er-Rûm 30/38.
[2068] Haşşab, *İslam Sosyolojisi*, 60-61.
[2069] Abdilkadir er-Râzî, ''snd'', 161.
[2070] Halil b. Ahmed, ''snd'', 2/283; Cevherî, ''snd'', 1/489-490; İbn Manzûr, ''snd'', 3/220; Firûzâbâdî, ''snd'', 290.
[2071] el-Bakara 2/220; el-Hucurat 49/10.
[2072] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 94.
[2073] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 102; Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları,* 134.

kardeşlik bilinci içinde samimi davranmaları kadar toplumda insanlar arası ilişkileri sosyal sorumluluğa teşvik eden bir inanç ve ahlak da olmalıdır.[2074]

Kur'an-ı Kerim insanın birey olarak tekâmülü yanında toplumda insanların uyumlu bir şekilde bir arada yaşamasını da amaçlar. Uyumlu ve her bireyin faydasına olabilecek bir toplumsal düzenin adalet, eşitlik, hakkaniyet ve vicdan hürriyeti gibi ilkelere dayanması gerekir. Bu ilkeleri ayakta tutabilmek ise ancak sosyal dayanışma ile mümkündür. Fert olarak insan hayatında adalet ancak bu şekilde gerçekleşir.[2075] Toplumsal dayanışma vesilesiyle her hak sahibine hakkı teslim edilir aynı zamanda zayıf, güçsüz ve muhtaçların da ihtiyaçları giderilir.[2076]

İslam'da sosyal dayanışmanın temeli müminlerin kardeş olması ilkesine dayanır.[2077] İman olgusuyla kenetlenen insanlar müminler olarak bir sosyal birliktelik oluşturur. Bunun yanı sıra ibadetlerin de sosyal dayanışmayı tesis edici özellikleri bulunur. Zira ibadetler insanın Allah'la ilişkilerini düzenlediği gibi insanın kendisi, diğer insanlar ve varlıklarla ilişkilerini düzenleyerek uyum içinde olmasına da vesile olur. İnsanda diğerlerinin durumlarına ve sorunlarına karşı duyarlılığı ve diğerkâmlık duygularını geliştiren ibadetler, aynı zamanda insana sağlıklı bir sosyalleşme imkânı da sunar.[2078] İbadetler bireysel olarak yerine getirilebildiği gibi diğer insanlarla birlikte de yapılabilir. Her ibadetin mutlak hedefi yaratanın rızasını kazanmaktır. Ancak ibadetlerin, insanı bencillikten kurtarma, diğerkâmlık duygularını geliştirme,[2079] başka insanlarla beraber olarak onlarla etkileşime girme, onlarla aynı duygu ve amaç için bir araya gelme ve çeşitli törenler düzenleme gibi özellik ve hikmetleri de bulunur. Bu nedenle belli başlı ibadetlerden namaz, oruç, hac, zekât ve kurban ibadetleri toplumsal dayanışmanın sergilendiği alanlardır. Beş vakit namazın cemaatle kılınması, Cuma ve bayram namazları için cemaatin zorunlu oluşu, namaz vesilesiyle müminlerin birbiriyle görüşüp birarada bulunmasını sağlar. Bu bağlamda ibadethaneler de insanlar arasında birlik ve beraberlik kadar eşitliğin de sembolüdür. Farklı sosyo-kültürel niteliklere (zenginlik-fakirlik,

[2074] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 135.
[2075] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 114.
[2076] Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 73.
[2077] el-Hucurât 49/10.
[2078] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 249.
[2079] Şentürk, *Din Psikolojisi,* 147.

tahsilli-tahsilsiz, idareci-yönetilen) sahip insanlar arasında sosyal uyumun sağlanmasında özellikle cemaatle yerine getirilen ibadetlerin önemli bir rolü vardır.[2080] Ayrıca hac ve umre de cemaatle yerine getirilen birer ibadet olarak müminler arasında dil, ırk, sosyal statü vb. farklılıkları ortadan kaldırarak Allah'a kulluk ve inanç kardeşliği ekseninde insanları bir ve beraber kılar. Bu nitelikleriyle müminleri olgunlaştıran hac ve umre, insanları bireysellikten toplumsal bir varlık olmaya doğru tekamül ettirir.[2081]

Sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın maddî enstrümanı olan zekât vesilesiyle çeşitli sosyal sınıfları muhtaçlıktan kurtaran İslam, gönüllü yardımları ifade eden sadaka vasıtasıyla da bütün ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerini karşılamayı amaçlar. Sadakanın önce yakınlar olmak üzere maddî sorun yaşayan herkese verilmesi mümkündür.[2082] Zekât ibadetinin vesile olduğu dayanışma sayesinde fakir ile zengin arasında çok yönlü bir etkileşim meydana gelir. Maddî durumları farklı olan insanları ibadet şuuru içinde birbirine yaklaştıran bu ibadet, zengin-fakir arasındaki psikolojik uzaklığı kapatır; maddî açıdan yoksunluk içinde bulunan kimseler, zekât ibadeti sayesinde ihtiyaç duydukları ekonomik desteğe kavuşarak dezavantajlı durumlarıyla başa çıkma konusunda bir imkâna kavuşur.[2083] Zekât ayrıca servetin belli kesimlerin elinde toplanmasının önüne geçerek elit bir zengin sınıfın ortaya çıkmasının önüne geçer ve fakirlik problemine çare üretmeyi hedefler. İnsanlar arasında uçurum oluşmasına neden olabilecek aşırı zengin ve aşırı yoksul kimseleri birbirine yaklaştırmayı sağlar.[2084] Zekâtı veren kimse açısından dini-sosyal sorumluluğunu getirme; zekâtı alan kimse açısından ihtiyacının karşılanmasından kaynaklanan huzur ve güven; zekâtı alan ve veren açısından ise içinde yaşadığı toplumun bir parçası olduğunu hissetme duygusu ön plana çıkar.

İslam'daki sosyal boyutları olan oruç ve zekât gibi ibadetler sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı güçlendirir. Örneğin Ramazan ayında kurulan iftar sofralarının oruç tutan-

[2080] Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 133-135; Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 245.
[2081] Habil Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 72.
[2082] Haşşab, *İslam Sosyolojisi,* 54.
[2083] Baycar, ''Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu'', 202; Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri,* 61.
[2084] Haşşab, *İslam Sosyolojisi,* 52.

tutmayan, zengin-fakir, işçi-işveren gibi toplumun her kesiminden insanı bir araya getirebilme fonksiyonuna sahip olduğu görülür.[2085]

Dinin inanç, ibadet ve ahlakla ilgili ilkeleri manevî destek ve güç sağlamada ve insanları birbirine yakınlaştırmada oldukça önemlidir. Özellikle sosyal hizmetlerin alanına giren kimseler açısından manevî-moral desteğin önemi büyüktür. Bu kimselerin yaşadıkları olumsuzlukları anlamlandırması, ihtiyaçları olan teselliye kavuşması ve içinde bulundukları dezavantajlı durumlara akılcı ve teselli edici açıklamalar bulmasında dinin etkisi büyüktür. Fertleri olumsuz duygulardan arındıracak, onların hoşgörülü bir yaklaşım tarzı geliştirmelerini sağlayacak dinamik yine dinde mevcuttur. Zira din, sosyal yapıyı yardımlaşma-dayanışma ve kardeşliğe dayanarak güçlendirmekte olup bu durum, sosyal hizmetlere ihtiyacı olan kimseler için daha özel ve derin anlamlar ihtiva eder.[2086] Bu bağlamda dini inanç, ibadetler ve bunların etrafında şekillenen gelenekler-ritüeller dezavantajlı gruplar açısından hem manevî-moral destek hem de sosyalleşme fırsatıdır.

1.2.3. Müsamaha (Hoşgörü)

Hoşgörü, Farsça ve Türkçe kökenli iki kelimenin birleşmesinden oluşan bileşik bir kelimedir. Farsça iyi, tatlı,[2087] latif, duygu okşayan, zevk veren, beğenilip ilgi uyandıran huş sıfatı [2088] ile Türkçedeki görmek masdarından gelen görü kelimesinin birleşmesiyle oluşmuştur.[2089] Hoşgörü her şeyi olabildiğince anlayışla karşılayarak mümkün olabildiği kadar hoşgörme durumu, tolerans,[2090] aldırmama anlamındadır.[2091]

Kur'an-ı Kerim'de hoşgörü anlamında kullanılan kavramlar şunlardır:

[2085] Baycar, ''Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu'', 219.
[2086] Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2022), 89.
[2087] İbrahim Olgun - Cemşit Drahşan, *Farsça-Türkçe Sözlük* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1966), ''hoşgörü'', 14; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1996), ''hoşgörü'', 376.
[2088] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* ''hoş'', 575.
[2089] İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi* (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995), 327.
[2090] *Türkçe Sözlük*, ''Hoşgörü'', 1112.
[2091] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* ''hoşgörü'', 575.

(1)Safh (صَفْح): Safh, sözlükte her şeyin yan tarafı, yüzü, bir kimsenin sadrı, kitap vb. şeylerin sayfalarını çevirmek, bir şeyin ya da birilerinin arasına girmek anlamında olup *safeha 'an* affetmek,[2092] biriyle tokalaşmak, selamlaşmak bir şeye yada bir kimseye nazikçe dokunmak[2093] birini suçundan, günahından ya da kabahatinden dolayı kınamayı bırakmak, o kimseye karşı serzenişte bulunmaktan vaz geçmek,[2094] yüz çevirmek,[2095] hoşgörüsüzlüğü terk etmek anlamına gelir. [2096] Bu kavram Kur'an'da çeşitli kullanımlarıyla birlikte toplamda sekiz kere geçer[2097] ve hoşgörü kavramı daha ziyade *safh* kelimesiyle ifade edilir.

(2) Lîn (لين): Kur'an-ı Kerim'de hoşgörü anlamında kullanılan kavramlardan biri de kabalığın zıddı olan ve yumuşak olmak,[2098] yumuşak huyluluk, kibarlık ve şefkat anlamı ifade eden[2099] *lîn*'dir. *Lîn* kelimesi ve türevleri Kur'an'da beş yerde geçmektedir.[2100]

(3) Hilm (حِلم): İnsanın nefsini ve tabiatını öfkenin heyecanından koruması, kendisine hâkim olması, [2101] hoşgörü[2102] özellikle sefîh kimseye karşı hoşgörülü olmak, Allah'ın isyankârları hemen cezalandırmaması[2103] anlamındaki *h-l-m* kökünden türemiştir. Sabırlı, temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak hilm sahibi olmayı ifade eder.[2104] Kur'an-ı Kerim'de *hilm* kelimesinin çoğulu olan ahlâm kelimesi bir ayette; [2105] hilm sahibi kimse anlamındaki halîm kelimesi ise onbeş ayette geçer.[2106]

[2092] Halil b. Ahmed, ''sfh'', 2/399-400; Firûzâbâdî, ''sfh'', 229; Zemahşerî, ''sfh'', 456.
[2093] İbn Manzûr, ''sfh'', 2/513-515; Zemahşerî, ''sfh'', 456.
[2094] Cevherî, ''sfh'', 1/383; Râgıb el-İsfahânî, ''sfh'', 282.
[2095] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 128-129.
[2096] Ebû'l-Bekâ, ''sfh'', 28.
[2097] el-Bakara 2/109; el-Mâide 5/13; el-Hicr 15/85, 85; en-Nûr 24/22; ez-Zuhruf 43/5, 89; et-Tegâbün 64/14.
[2098] Firûzâbâdî, ''lyn'', 1232; Cevherî, ''lyn'', 6/2198.
[2099] İbn Manzûr, ''lyn'', 13/394; Râgıb el-İsfahânî, ''lyn'', 457; Zemahşerî, ''lyn'', 758.
[2100] Âl-i İmrân 3/159; Tâhâ 20/44; es-Sebe' 34/10; ez-Zümer 39/23; el-Haşr 59/5.
[2101] Râgıb el-İsfahânî, ''hlm'', 129.
[2102] Firûzâbâdî, ''hlm'', 1096.
[2103] Zemahşerî, ''hlm'', 166.
[2104] İbn Manzûr, ''hlm'', 12/146.
[2105] et-Tûr 52/32.
[2106] el-Bakara 2/225, 263; Âl-i İmrân 3/155; en-Nisâ 4/12; el-Mâide 5/101; et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75, 87; el-Hac 22/59… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''hlm'', 216-217.)

(4) Hevn (هَوْن): Kur'an'da bir ayette[2107] geçen hevn kelimesi de hoşgörü ile yakın anlamda kullanılır. *Hevn*, kolaylık ve hafifletme, vakar, sükûnet, yumuşaklık-rıfk, alçakgönüllülük anlamlarını ihtiva eder.[2108] Bu kelimede, dışardan herhangi bir etki olmadan, zillete düşmeden kişinin nefsini alçaltması şeklinde alçakgönüllülük boyutu vardır. [2109] Furkân Sûresindeki kullanımı dikkate alındığında bahsi geçen alçakgönüllülüğün hoşgörüyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. [2110]

(5) *Afv (عَفْو)*: İnsana kötü ceza vermekten vazgeçmek, Allah'ın affetmesi, iyilik,[2111] höşgörü anlamı ifade eder.[2112] Kur'an'da *'afv* kelimesi iki yerde geçer. Bu kelimenin çeşitli türevleri toplamda otuz beş yerde[2113] affetmek-hoşgörmek, terketmek, malın iyisi ve çokluk anlamlarında kullanılır.[2114]

Arap dilinde ise tesâmuh (müsamaha) kelimesi hoşgörü anlamında kullanılır. Müsamaha, kınama, darp veya düşmanlıkta hoşgörülü olmak,[2115] kolaylık anlamında kullanılır. Aynı kökten gelen semahat ise cömertlik anlamındadır.[2116] Aslında semahat, hoşgörüyle beraber cömertliği de bünyesinde barındırır. İnsan, bunun sayesinde nefsinin aşırılıklarına tâbi olmaz, dünyanın geçici arzularına kendisini kaptırmaz, kemâl vasıflarına uygun olmayan davranışlara meyletmez, soyut yüce değerlere ulaşmaya kabiliyetli hale gelir.[2117]

Müsamaha görmezden gelmek, aldırmamak, bir kabahatliye karşı şiddet göstermeyip geçivermek,[2118] insanların bizden farklı görüş ve düşüncelerine karşı kınayıcı bir tutum sergilememek, anlayışla karşılayarak onların görüş, düşünce ve fikirlerini özgürce ortaya

[2107] el-Furkân 25/63.
[2108] Cevherî, ''hvn'', 6/2218; Firûzâbâdî, ''hvn'', 1240; İbn Manzûr, ''hvn'', 13/438; Zemahşerî, ''hvn'', 886; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 477; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 2/107.
[2109] Râgıb el-İsfahâni, ''hvn'', 547.
[2110] el-Furkân, 25/63.
[2111] Halil b. Ahmed, '' ʿafv'', 3/192; İbn Manzûr, '' ʿafv'', 15/72.
[2112] Firûzâbâdî, '' ʿafv'', 1313.
[2113] Muhammed Fuad Abdülbâki, '' ʿafv'', 466.
[2114] İbnü'l-Cevzî, '' ʿafv'', 436-437.
[2115] Halil b. Ahmed, ''smh'', 2/272.
[2116] İbn Manzûr, ''smh'', 2/489; Cevherî, ''smh'', 1/376; Firûzâbâdî, ''smh'', 225.
[2117] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/106-107.
[2118] Şemsettin Sâmi, *Kâmus-i Türkî* (İstanbul: Şifa Yayınları, 2015), ''müsamaha'', 1099.

koymalarına olanak sağlamak anlamında kullanılır.[2119] Bunun yanı sıra tutum ve davranışlarında sıkılık ile umursamazlık arasında dengeli orta bir yol tutma, karşılıklı ilişkilerin kolaylığı anlamı da ifade eder.[2120]

Hoşgörü genellikle insanların lisan, inanç, etnisite, cinsiyet gibi farklılıklarını normal kabul etmek şeklinde kendini gösterir. Zira hoşgörünün ortaya çıkmasındaki en büyük etken, farklılıkların doğal olduğunu kabul etmektir.[2121] Bu bağlamda Kur'an, toplum hayatının, tüm fertlerini kuşatacak şekilde güven, istikrar ve adalet esasları çerçevesinde oluşmasına yönelik esaslar koyar. En olumsuz koşullar içinde yaşayan mensuplarının dahi toplum hayatına kazandırılmasını hedefler.[2122] Toplum içinde farklı şartlara sahip değişik özelliklerde insanlar bulunur. Maddî imkânları çok olan, statüsü yüksek, sağlıklı, nüfuzlu kimseler kadar yoksul, korunmaya muhtaç, sağlığını kaybetmiş ya da engelli kimseler de toplumun ferdidir. Ancak dezavantajlı gruplar ister istemez toplumla entegre olmada bazı sıkıntılar yaşamaktadır. Onların toplumla bütünleşmesi, kaynaşması ve birlikteliğini sağlayacak olan faktör dindir. [2123] Dinin bünyesinde barındırdığı kardeşlik, dayanışma ve hoşgörü gibi temel değerler, insanların birbirlerini anlamaları ve sevmelerini de kolaylaştırır.[2124]

Kur'an'da insanların huzur, güven ve denge içinde birlikte yaşamaları için dezavantajlı kimselere karşı olumsuz tavır geliştirmemenin gerekliliğine vurgu yapılır. Yetimi hakir görmek ve istemek durumunda kalanı azarlamak,[2125] bu bağlamda kaçınılması gereken şeylerdendir. Zira yetimlik, yoksulluk gibi durumlar, her insan açısından doğal durumlar olup gelecekte başkalarının da bu sorunlarla karşılaşması olasıdır.[2126]

[2119] Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Yayınları,1988), 96; Ömer Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü* (Ankara: Erek Ofset, 2005), 37; Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü,* 33.
[2120] Tahir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi,* 88-90.
[2121] Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü,* 39.
[2122] Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü,* 273.
[2123] Sadettin Özdemir, ''Dini-Sosyal Hizmetlerin Temelleri'', *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (Şubat 2012), 207.
[2124] Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş,* 89.
[2125] ed-Duhâ 93/9-10.
[2126] Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü,* 273.

Günümüzde, sığınmacı konumunda çeşitli sıkıntılara maruz kalan insanların pek çoğu, haksız yere vatanlarını terk etmek zorunda kalmaktadır. Onların ihtiyaçlarını görmek, ensâr-muhacir kardeşliği kapsamında onlara sahip çıkmak, öncelikle güvenlikte olmalarını sağlamak gerekir. Ayrıca toplumdaki zayıf ve güçsüz kimselerin insanlık onurlarının da korunması gerekir. Bu kimselere karşı merhamet duygularıyla yaklaşılmalı ancak bu duyguları ön plana çıkararak değil, içinde bulundukları durumun iktizası mucibince onurları korunmalıdır. Fiziksel ya da zihinsel engeli olan kimselere öncelikle toplumun bir parçası oldukları dikkate alınarak hoşgörü çerçevesinde muamelede bulunulmalıdır. Bu çeşit dezavantajı olan bireylere ilgi ve istidatlarına uygun iş bulunması, çalışma koşullarının durumlarına göre düzenlenmesi ve toplumla iç içe olacak şekilde yaşamlarını sürdürmelerinin sağlanması hoşgörülü olmayla mümkündür. Zira bir toplumda tüm fertler için sosyal, ekonomik ve kültürel bütünleşmenin sağlanabilmesi ancak hoşgörüyle gerçekleşebilir. [2127]

Hz. Peygamber'in tebliğ faaliyetlerinde de hoşgörü ön plandadır. Bu sayede farklı sosyal-psikolojik özellikteki insanlar ona icabet etmiştir. Bu açıdan Hz. Peygamber zengin-fakir, asil-sıradan, hür-köle arasında ayrım yapmamıştır. *''Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi,''*[2128] ayetinde bu hoşgörüye işaret edilmektedir.

Hoşgörü öncelikle ailede eş, çocuklar ve ailenin yaşlı fertleri için gözetilmesi gereken bir ilkedir. Kur'an'da bazı ayetlerde çoluk çocuğun imtihan vesilesi olması, çocuklara ve eşe karşı-kadınlara karşı hoşgörülü olmaktan bahsedilir.[2129] Boşanma sırasında bile eşe karşı lütufkâr olmak, iyilikte bulunup hoşgörülü davranmak tavsiye edilir.[2130] Ayrıca yaşlılık çağına gelince anne-babaya karşı hoşgörüyle muamele etmenin gereğinden bahsedilir.[2131] Bunun yanında hoşgörüyle yaklaşılıp güzel sözle gönlü alınması istenen kimselerden olmak üzere miras paylaşımında hazır bulunan yetimler, yoksullar zikredilir. [2132]

[2127] Arslan, *Kur'an ve Hoşgörü,* 275-276.
[2128] Âl-i İmrân 3/159.
[2129] el-Enfâl 8/28; et-Tegâbün 64/15.
[2130] el-Bakara 2/251; Âl-i İmrân 3/14; et-Talak 65/2.
[2131] el-İsrâ 17/23-24.
[2132] en-Nisâ 4/8.

Dolayısıyla Kur'an'da çeşitli vesilelerle insanın hoşgörülü davranması gereken dezavantajlı kimselere atıf yapılmıştır.

1.3. Kur'an'ın Yerleştirmeye Çalıştığı İlkeler

1.3.1. Selamlaşma

Selam, ağacın ince, kırılgan bölümünden mesel olup, selamette olmak anlamında kullanılır. Selam, aynı zamanda Cenâb-ı Allah'ın isimlerinden biridir.[2133] *S-l-m* kökünden gelen bu kelime zâhiri ve bâtını afetlerden berî olmak,[2134] nefsin iki dünyada da sıkıntıdan kurtulmasıdır.[2135] Bunların yanında selam, hayır, güzel övgü anlamlarında da kullanılır.[2136] Selam kelimesi Kur'an-ı Kerim'de kırk beş yerde,[2137] selamlama anlamında kullanılan tehiyye kelimesi ise altı yerde geçer.[2138] Bu ayetlerde bildirildiğine göre evlere girildiği zaman Allah katından güzel ve mübarek bir selamla selam verilmesi emredilir.[2139] Ayrıca biri tarafından selam verildiğinde bunu aynen cevaplamak ya da daha güzel şekilde karşılık vermek gerekir.[2140] Zira insanî ilişkilerde mütekabiliyet geçerlidir. Selama selamla, ikrama ikramla, iyiliğe iyilikle karşılık vermek esastır. Bu nedenle selam verene zarar verilemez.[2141]

Kur'an-ı Kerim'de insanların farklı kabile ve milletlere ayrılma sebebi olarak tanışıp-anlaşmaları[2142] gösterilmiştir. Tanışıp anlaşma ise öncelikle iletişimle mümkün olup yabancı bir ortamda söze başlamanın, insanlar arasındaki resmiyeti kaldırmanın en kolay ve etkili yolu selamlaşmadır. İyi niyetin ve nezaketin sembolü olan selam, insanların

---

[2133] Halil b. Ahmed, ''slm'', 2/270; Cevherî, ''slm'', 5/1951; İbn Manzûr, ''slm'', 12/289; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 262; İbnü'l-Cevzî, ''slm'', 355.
[2134] Râgıb el-İsfahânî, ''slm'', 239; İbn Kayyım, *el-Emsâlü fi'l Kur'ani'l-Kerim,* 43.
[2135] Cürcânî, ''slm'', 104.
[2136] Mukatil b. Süleyman, ''slm'', 164; Hîrî, ''slm'', 177-178.
[2137] Hûd 11/69; er-Ra'd 13/24; İbrâhîm 14/23; el-Hicr 15/46; en-Nahl 16/32; Meryem 19/15, 33, 47; Tâhâ 20/47… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''slm'', 356.)
[2138] en-Nisâ 4/86; Yûnus 10/10; İbrâhîm 14/23; el-Ahzâb 33/44; en-Nûr 24/61; el-Furkân 25/75.
[2139] en-Nûr 24/61.
[2140] en-Nisâ 4/86.
[2141] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1409.
[2142] el-Hucurât 48/13.

birbirine karşı pozitif duygular geliştirmesine, [2143] birbirlerine yakınlık hissetmelerine ve aralarında muhabbetin oluşmasına vesile olur.[2144]

Kur'an'a göre insanların birbirlerine karşı yegâne üstünlük ölçütü takvadır. [2145] Dolayısıyla insanları birbirinden farklı kılan ırk, ten rengi ya da konuştuğu dil, üstün kılmaz. Kişi Allah'a karşı gelmekten sakındığı ölçüde iman bakımından ve ahlaken yücelir. Bu bilinçteki insanların oluşturduğu ümmet de evrensel bir şuurla insanlar arasında ayrım gözetmeyen bir anlayışın gelişmesine olanak sağlar. [2146] Selamlaşma, insanların tanışması, kaynaşması, hal-hatır sorması özetle birbirinden haberdar olabilmesi için atılan ilk adımdır. İnsanlar arası farklılıkları göz ardı eden, samimiyet duygularını harekete geçiren ve toplumdaki her statüden insanı ortak bir dille bir araya getirme faaliyetidir. Özellikle dezavantajlı insanlar için diğerleriyle iletişim kurabilme, başkaları tarafından kabul edilme, dışlanmadan kendini diğer insanlarla bir ve beraber görebilmenin bir aracıdır.

1.3.2. Kardeşlik

Arapçada *uhuvvet* kelimesi kardeşlik anlamında kullanılır.[2147] Doğum açısından anne-baba ya da bunlardan biri hususunda diğerine ortak olan kimseye kardeş denir. Süt emzirme dolayısıyla da süt kardeşliği meydana gelir. İstiare yoluyla kabile, din, sanat dalı, muhabbet vb. yönlerden aralarında ortaklık olan kimseler kardeş olarak kabul edilir.[2148] Uhuvvet kelimesinden türeyen muâhât kelimesi ise biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek anlamındadır. [2149] Özel olarak Medine'ye hicretle beraber, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacirleri önce kendi aralarında sonrasında ise Medine sakini olan ensârla kardeş ilan etmesi hadisesidir. [2150] Bunun

[2143] Halil Altuntaş, "Selâmlaşmak", *Diyanet Aylık Dergi* 259 (2012), 9.
[2144] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/304; Abdurrahman Kasapoğlu, "İslam'da Selâm ve Selâmlaşma Olgusu", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 3/6 (Temmuz-Aralık 2010), 52.
[2145] el-Hucurât 48/13.
[2146] Mehmet Aydın, *İslam'ın Evrenselliği* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000), 18.
[2147] Halil b. Ahmed, ''ehv'', 1/60.
[2148] Râgıb el-İsfahânî, ''ehv'', 13.
[2149] Cevherî, ''ehv'', 6/2265.
[2150] İbn Manzûr, ''ehv'', 14/22.

haricinde Kur'an-ı Kerim'de aynı inancı paylaşmaktan kaynaklanan kardeşlik,[2151] aynı düşünceyi paylaşmaktan kaynaklanan düşünce birliği anlamındaki kardeşlik[2152] ve sahip olunan maddî imkânlara dayalı olarak oluşan kardeşlik,[2153] Müslümanların Medine'de oluşturduğu birliğin aleyhine oluşturulan kardeşlik[2154] ve cennetlik kimselerin durumuna işaret eden kardeşlikten[2155] de bahsedilmektedir.[2156]

Genel olarak kardeşlik olgusu, Hz. Âdem ve Havva'nın soyundan gelme şeklindeki beşerî-insanî kardeşlik; nesep, süt emzirme ve evlilik yoluyla meydana gelen, hukuki sonuçlar doğuran akrabalıktan doğan kardeşlik ve aynı düşünceyi, inancı paylaşmaktan kaynaklanan inanç kardeşliği,[2157] şeklinde üç farklı kategoride değerlendirilebilir.

(1)İnsan Olma Bağlamında Kardeşlik

Kur'an-ı Kerim'de insanlar arasındaki yardımlaşma, dayanışma ve güven ortamının oluşması kardeşlik olgusu ile temellendirilir. Öncelikle karşılıklı hak ve sorumluluklarla şekillenen kardeşlik vesilesiyle erdemli toplum oluşturulması hedeflenir. Kardeşliğin tesis edilmesi ise ancak kardeşlikle ilgili ilkelerin hayata geçirilmesiyle mümkündür. Aslında Kur'an'da nihaî hedef tüm insanların kardeşliğini tesis etmektir. Çünkü insan fıtratında ve duygularında benzerlik vardır. Hz. Âdem ve Havva'dan meydana gelen insanlık, tarihi süreçte farklı coğrafyalarda, farklı din, ırk ve kültürleri oluştursa da insanın fıtratındaki temel özellikler aynı kalmıştır. Fıtrattan kaynaklanan gereksinimlerin karşılanmasında herhangi bir haksızlık ortaya çıkmaması adına kardeşlik, insanî ve ahlâkî bir temele dayanmalıdır.[2158]

[2151] el-Ahzâb 33/5; el-Hucurât 49/10.
[2152] et-Tevbe 9/67; el-Ahzâb 33/18; el-Haşr 59/11.
[2153] el-İsrâ 17/37.
[2154] el-Ahzâb 33/18.
[2155] el-Hicr 15/47.
[2156] Adil Bor, ''Kur'an'da Kardeşliğin İnsani ve Ahlâkî Temelleri'', *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research* 3/21 (Ağustos 2018), 1074.
[2157] Ramazan Şahan, ''İslam'ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları'', *Kıbrıs: Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/1 (Mayıs 2015), 115.
[2158] Bor, ''Kur'an'da Kardeşliğin İnsani ve Ahlâkî Temelleri'', 1074.

Kur'an-ı Kerim'de yaratılış açısından herkesin eşit olduğu, insanoğlunun aynı kökten türediği gerçeğinden hareketle izah edilir. Zira insanlar tek nefisten yaratılmış olmaları [2159] dolayısıyla insan olmaktan kaynaklanan kardeşlik bağıyla birbirine bağlıdır.[2160] Bu ayetler insanların aynı asıldan gelip kardeş olduklarını bildirir. Aynı atadan gelip kardeş olduğuna inanan kişiler birbirine zulüm yapmaz, üstünlük taslamaz. Bunun yerine kardeşlik, dostluk ve adalet prensiplerine göre hareket edip birbirlerine şefkat ve merhamet duyarak yardımlaşma esasına göre hareket eder.[2161]

Kur'an'da insanların aynı kökten geldikleri ifade edilerek, [2162] ırka dayalı üstünlük iddialarının temelsizliği ortaya konulur. İnsan neslinin ırklara, kabilelere ayrılmasının onların tanışmaları ve yardımlaşmaları amacına yönelik[2163] olduğu belirtilir. Farklı ırk ya da kabileden olmak üstünlük ya da aşağı olmanın göstergesi olarak kabul edilmez. İnsanların kabile ve milletlere ayrılmasının da kendi içinde bir nüktesi vardır. Araplar, insanların mensup oldukları kabile, millet, boy, aşiret gibi toplumsal birlikleri vücut uzuvlarının isimleriyle eşleştirmiş ve uzuv isimlerini bunlara vermiştir. Bu, aslında tüm insanlığın (kabile, millet, boy vs.) vücudun uzuvları mesâbesinde bir bütünün parçaları olduğu fikrinin göstergesidir. Buna istinaden insanlar arasında eşitlik esas olmalıdır.[2164] Dolayısıyla ayet, ırkçılığın her çeşidini reddeden bir anlayış ortaya koymaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de tüm insanların aynı kökenden gelmesi itibariyle kardeş olduğu bildirilir. Ancak küfrü imana tercih eden en yakınımız dahi olsa ona muhabbet beslememek gerekir.[2165] Ayette ifade edildiği üzere Müslümanlara saldırıda bulunmayan, onlara düşmanlık etmeyen insanlara karşı iyilik yapmak ise yasak değildir.[2166] Bu nedenle İslam esaslarını kabul etmeyen herkesi aynı kategoride değerlendirmemek gerekir.[2167] Dolayısıyla müminlere karşı düşmanlık etmeyen farklı inançtaki kimselere karşı insanlık

[2159] en-Nisâ 4/1; el-A'râf 7/189.
[2160] Bor, ''Kur'an'da Kardeşliğin İnsani ve Ahlâkî Temelleri'', 1059.
[2161] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/167.
[2162] en-Nisâ 4/1; el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/189; ez-Zümer 39/6.
[2163] el-Hucurât 49/13.
[2164] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4478.
[2165] et-Tevbe 9/23-24; el-Mücâdele 58/22; el-Mümtehine 60/1-4.
[2166] el-Mümtehine 60/7-9.
[2167] Remzi Kaya, *Kur'an'da Dostluk İlişkileri* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 229.

anlamında kardeşlik duygusu beslemek ve olumlu tutumlar geliştirmekte herhangi bir sakınca yoktur.

(2) Nesep ve Süt Emzirmeden Kaynaklanan Kardeşlik

İnsan olmak hasebiyle diğer insanlarla kardeş olmak haricinde mahremiyetle ilgili konular, miras ve nafaka meseleleriyle alakalı olarak hukuki sonuçları olan kan ve süt kardeşliği vardır. Bu, özel bir kardeşlik türü olarak insanlıkta kardeş olmakla kıyaslandığında hem hukuki hem ahlâkî değer ifade etmesi açısından daha kapsamlı olup bazı sorumlulukları beraberinde getirir. Kan hısımlığından kaynaklanan kardeşlik, mahremiyet, miras ve nafaka yükümlülüklerini ihtiva eder. Süt kardeşliğinde ise sadece mahremiyetle ilgili durumlar söz konusudur.[2168]

Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğine göre insanların ne anneleri ne de oğulları iddia ve arzularına göre belirlenen kimseler değildir.[2169] Annelerle ilgili olarak *"... Onların analarıancak kendilerini doğuran kadınlardır... "*[2170] buyrulmuştur. Bu ayetler, nesep ve kardeşliğin oluşmasında kan yakınlığının gerektiğini ifade eder.[2171]

Kur'an-ı Kerim, insanların dünyaya gelmesine vesile olan anneleri gibi süt emziren kadınları da onların anneleri kabul eder.[2172] Bu konuyla ilgili olarak bir rivayette Hz. Ali'nin evlenmesi için Peygamberimize Hz. Hamza'nın kızını önermesinden bahsedilir. Peygamberimiz (s.a.v.); "O bana helal olmaz. Çünkü o, benim sütkardeşimin kızıdır"[2173] buyurmuştur. Dolayısıyla süt emme yoluyla oluşan kardeşlik de kan bağıyla (nesep yoluyla) oluşan kardeşlik gibi mahremiyet oluşturmaktadır.

(3) İnanç Kardeşliği

[2168] Şahan, ''İslam'ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları'', 137.
[2169] el-Ahzâb 33/4-5.
[2170] el-Mücâdele 58/2.
[2171] el-Enfâl 8/75; el-Ahzâb 33/6.
[2172] el-Bakara 2/233; en-Nisâ 4/23; et-Talak 65/6.
[2173] Müslim, ''Rada'', 11; Nesâî, ''Nikâh'', 50.

Kur'an-ı Kerim'de inanç bağlamında kardeşliğe özel bir önem verilir. Ayetlerde insanların birbirine düşman durumdayken iman sayesinde kalplerinin birbirine ısındırılarak kardeş durumuna geldiklerinden bahsedilir.[2174] Bu kardeşlik her ne kadar soy ve akrabalık bağından kaynaklanan kardeşlik gibi olmasa da insanlar arasında bir bağ kurması bakımından bunlara benzer.[2175] Medineli Evs ve Hazrec kabileleri İslam'ı kabul etmeden önce aralarında düşmanlık ve ayrılık olan iki kabiledir. İslam'ı kabul edince aralarında ülfet ve muhabbet meydana gelmiştir. Ayet özelde bu iki kabileye işaret etse de mana umumîdir.[2176]

Kur'an'a göre sadece müminler kardeştir.[2177] Onların kardeşliği din kardeşliği olup aralarında çıkan bir çatışmada ya da birbirleriyle savaşmaları durumunda aralarını bulmak gerekir.[2178] Bu kardeşlik her ne kadar soy kardeşliği gibi olmasa da insanlar arasında bir bağ kurması bakımından bunlara benzer. Nesep bakımından kardeş olanların arası bozulduğunda ya da akraba arasında anlaşmazlık çıktığında insanlar bunların arasını düzeltmeye gayret eder; din kardeşliğinde de aynı ihtimamın gösterilmesi ve aynı inancı paylaşan kardeşlerin arasının bulunması gerekir.[2179] Bir bakıma din kardeşliği nesep kardeşliğinden daha ileridir. Zira din farkı olunca nesep kardeşliğinin hükümleri ortadan kalkar; ancak nesep farklı olunca din kardeşliğinin hükmü devam eder.[2180]

Kur'an-ı Kerim'de, müminler imanları sebebiyle,[2181] kâfirler ise küfür ortak noktasında birleşmelerinden dolayı kardeş sayılmıştır.[2182] Peygamberlerin kavimleriyle alakaları dikkate alınarak Hz. Hud'a, 'Âd kavminin kardeşi;[2183] Hz. Salih'e, Semûd kavminin kardeşi;[2184] Hz. Şuayb'e de Medyenlilerin kardeşi[2185] denilmiştir.[2186]

[2174] Âl-i İmrân 3/103.
[2175] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1038.
[2176] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/251.
[2177] el-Hucurât 49/10.
[2178] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/82.
[2179] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1038.
[2180] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 19/383-384; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 28/130.
[2181] Âl-i İmrân 3/103; et-Tevbe 9/11; el-Hucurât 49/10, 12; el-Haşr 59/10.
[2182] Âl-i İmrân 3/111, 156, 168; el-Ahzâb 33/18; el-Haşr 59/11-12.
[2183] el-A'râf 7/65; Hûd 11/50; el-Ahkâf 46/21.
[2184] el-A'râf 7/73; Hûd 11/61; en-Neml 27/45
[2185] el-A'râf 7/85; Hûd 11/84; el-Ankebût 29/36.
[2186] Murat Kayacan, "Kur'an'da İnsani Kardeşlik", *Kur'anî Hayat Dergisi* 2/12 (2010), 46-50.

İnanç temelli kardeşlik, insanları birbirine bağlayan bir özelliğe sahip olup insanlar arasındaki dünyevi tüm farklılıkları ortadan kaldırır. Zira insanın tabiiyeti, ten rengi, dili, cinsiyeti ne olursa olsun zaman ve mekân sınırı olmaksızın aynı inanç insanları birleştirir. İnanç esaslı kardeşlik ölümden sonra ahiret hayatını etkileyecek bir kardeşliktir. Din kardeşliği dünyada hukuki sonuçlar doğurmaz ancak dünyadaki soy kardeşliği inanç kardeşliğiyle desteklenmezse bu kardeşliğin bir anlamı kalmaz.[2187]

Din-inanç kardeşliğinin en güzel örneği Medine'ye hicretten sonra Hz. Peygamber'in Müslümanlar arasında dayanışma temelli olarak tesis ettiği Muâhât'tır. Hicretin beşinci ayında Mekkeli Muhacirler ile Medineli ensâr kardeş ilan edilmiş[2188] ve Medine'de İslam toplumunun manevî temelleri atılmıştır. İslam öncesi dönemde Araplar arasında muâhât, bilinen-uygulanagelen bir şeydir. Ancak Hz. Peygamber, Müslümanlar arasında birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu oluşturmak ve birbirlerine ülfet etmelerini sağlamak için muâhâtı daha farklı bir amaç için kullanmıştır. Bu sayede Mekkeli ve Medineli farkı gözetilmeksizin Müslümanların tamamı İslam kardeşliği etrafında kenetlenerek iman esasına dayalı manevî bir desteğe kavuşmuş oldu.[2189] Bu bağlamda muâhât, Muhacir-Ensâr kaynaşmasına ve dayanışmasına vesile olması açısından İslam'ın daha güçlenmiş bir şekilde gelişmesine zemin hazırlayan bir inanç kardeşliğidir. Malını, mülkünü ve bütün imkânlarını Mekke'de bırakan Muhacirler için maddî-manevî sıkıntılarına merhem olma anlamına gelen bu kardeşlik; kendi ihtiyaç içinde olsa dahi varını-yoğunu hicret eden din kardeşlerinin istifadesine sunan ensâr açısından bir samimiyet göstergesidir. *"Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler..." [2190]* ayeti bu duruma işaret eder.[2191] Hucurât Sûresindeki başka bir ayetle[2192] bu kardeşliğin sevgi, şefkat, yardımlaşma ve dayanışma üzerine kurulduğu beyan edilmiştir. Muhacirlerle ensâr'ı birbirine mirasçı kılacak derece

[2187] Şahan, ''İslam'ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları'', 136.
[2188] Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* nşr. İhsan Abbâs (Beyrut: Darû's-Sadr, 1968), 1/204.
[2189] Mehmet Akbaş, ''Muhacirûn- Ensâr Kardeşliğinin Serüveni'' *İSTEM* 15 (2010), 66.
[2190] el-Haşr 59/9.
[2191] Akbaş, ''Muhacirûn- Ensâr Kardeşliğinin Serüveni'', 62.
[2192] el-Hucurât 49/10.

ileri boyutlu olan bu kardeşlik, sonradan nâzil olan ve akrabaların birbirlerine varis olmasının daha uygun olduğunu[2193] bildiren ayetin hükmü uyarınca tahsis edilmiştir.

Din kardeşlerinin birbirlerine karşı vazifelerinden bazıları dezavantajlı bireyler açısından daha çok önem arz eder. Din kardeşine hor-hakir davranmamak bunlardan biridir. Bir müminin diğer insanlara eziyet etmesi, onları küçümseyip alay etmesi ve herhangi bir şekilde hakaret etmesi Kur'an'da yasaklanmıştır.[2194] Peygamberimiz (s.a.v.) de, "Bir kimsenin, Müslüman kardeşini küçük görmesi günah olarak kendisine yeter."[2195] buyurmuştur. Bu nedenle müminler, insanları incitecek her türlü söz ve davranıştan kaçınıp onların şahsiyetlerini karalayacak niteleme ve adlandırmalardan sakınmalıdırlar.

Müminlerin birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde olmaları da din kardeşlerinin birbirine karşı vazifelerinden biridir. Bir ayette geçen iyilik ve takvada yardımlaşma,[2196] Allah'ın emirlerini yerine getirme hususunda insanların birbirine teşvik edici şekilde davranması olup bunun mukabili Allah'ın nehyettiği şeylere karşı sakındırıcı bir tavır sergilemektir. İyilik ve takvanın aynı manayı ifade eden iki lafız olduğu söylenmiştir. Çünkü iyilik insanları Allah'ın hoşnutluğuna, takva ise Allah'ın rızasına ulaştırır. Herkesin kendi yetenek ve imkânına göre diğerleriyle yardımlaşma duygusu içinde olması gerekir. Alim olan ilmiyle, zengin olan malıyla, cesareti olan cesaretiyle, güçlü olan gücüyle Allah rızası için diğerlerine yardımda bulunmalıdır.[2197]

Kur'an-ı Kerim'de yetimlerin haklarının-mallarının gözetilmesi de kardeşlik hukuku bağlamında değerlendirilen hususlardandır.[2198] Dolayısıyla toplumda korunma ve gözetime ihtiyacı olan kimselere karşı bazı vazifeler kardeşlik anlayışı içinde yerine getirilmelidir.

[2193] el-Enfâl 8/75.
[2194] el-Hucurât 49/11; el-Hümeze 104/1.
[2195] Buhârî, ''Mezalim'', 3.
[2196] el-Mâide 5/2.
[2197] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/268-269.
[2198] el-Bakara 2/220.

1.3.3. Cemaat Bilinci

Cemaat, (bazısını diğer bazısına yaklaştırarak bir şeyi) toplamak, farklı şeyleri bir araya getirmek anlamındaki *c-m-'a* kökünden türemiştir. Cemaat ise her şeyin sayısı, bolluğu ve insan topluluğu anlamındadır.[2199] Kur'an'da *c-m-'a* kökünden gelen birçok kelime bulunmakla beraber müstakil olarak cemaat kelimesi geçmemektedir.[2200]

Genel anlamda insanların iman noktasındaki beraberliğine önem veren Kur'an-ı Kerim'de[2201] hak dinden uzaklaşılması, ayrılık tohumlarının ekilerek Müslümanların birliğinin bölünmesi veya buna alet olunması şiddetle kınanır.[2202] Ayrıca toplumun fırkalara ayrılıp birbirine düşürülmesi Allah'ın gönderdiği azap çeşitleri arasında sayılır.[2203] Bu minvalde bir hadiste de "Cemaatte rahmet, tefrikada azap vardır" buyurulmaktadır.[2204]

Kur'an ve sünnet çerçevesinde teşekkül eden dini prensipler kişinin hayatını düzenleyip şekillendirdiği gibi insanların bir arada uyum içinde yaşamalarını da sağlar. Müslümanların birbirini sevmeye teşvik edilmesi, cemaat oluşturulmasının istenmesi insanların kalplerini birbirine ısındırarak sosyalleşme bilincini güçlendirir, yalnızlaşmayı önler. İnsan sosyalleşerek hem toplumsal görevleri üstlenmeye istekli hale gelir hem de yalnızlığın ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinden kurtulmuş olur.[2205] Özellikle cemaatle yerine getirilen ibadetler vasıtasıyla birey sosyalleşerek toplumun bir parçası haline gelir. Sosyal hizmet alan dezavantajlı gruplar açısından toplumsal bütünleşme ve özgüven duygusunun gerçekleşmesinde cemaatle yerine getirilen ibadetler önemli bir görev yerine getirir.[2206] Buna mukabil ibadetlerini yerine getirme isteğinde olan

[2199] Halil b. Ahmed, ''cm'a'', 1/249; Cevherî, ''cm'a'', 3/1198; İbn Manzûr, ''cm'a'', 8/53; Firûzâbâdî, ''cm'a'', 710; Râgıb el-İsfahâni, ''cm'a'', 96-97.
[2200] Âl-i İmrân 3/25, 173; en-Nisâ 4/23; el-Mâide 5/109; el-En'âm 6/35; Tâhâ 20/60; el-Meâric 70/18; el-Kıyâmet 75/3; el-Mürselât 77/38; el-Hümeze 104/2… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''cm'a'', 175-177.)
[2201] el-Hucurât 49/10.
[2202] et-Tevbe 9/107-108.
[2203] el-En'âm 6/65.
[2204] Ahmed b. Hanbel, 4/375.
[2205] Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 241.
[2206] Özdemir, ''Dini-Sosyal Hizmetlerin Temelleri'', 199; Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1997), 29-30.

dezavantajlı bireyler çeşitli engeller yüzünden cemaatle ifa edilen ibadetlere veya törenlere katılamadığında hem sosyalleşme anlamında hem de vecibelerini yerine getirememenin verdiği vicdani rahatsızlık anlamında bazı olumsuz duygular yaşayabilir.[2207]

Dinin birçok unsurunun toplumsal bütünlüğü destekleyen bir işlevi vardır. Ezan okunması, topluca namaz kılınması, sadece dini nitelikli birer ritüel değil aynı zamanda birlik ve beraberlik duygusunu besleyerek insanların yalnızlaşmasının önüne geçen sosyal olgulardır.[2208] Cemaat sayesinde aynı şuurla bir araya gelen insanların hem aralarında olumlu bir bağ kurulmakta hem de yardımlaşma ve dayanışma bilincinin temelleri atılmaktadır.[2209] Camiler, ırkı, mezhebi, meşrebi, tarikatı, coğrafyası ne olursa olsun tüm Müslümanların mabedidir. Camiler, insanlar arasında ortak şuur oluşturmasıyla sosyal uyumun yakalandığı, eşitlik ve kardeşliğin, maddî-manevî arınmanın ve huzurun yaşandığı kutsal mekanlardır.[2210] Kur'an'da *''Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin''*[2211] ayetinde cemaatle ibadete teşvik vardır.

Cemaatle namaz kılmak, insanların tanışıp kaynaşmasına, sevgi-saygı çerçevesinde sosyal etkileşim kurmasına olanak sağlar.[2212] Namazların cemaatle kılınmasının teşvik edilmesi, Cuma ve ve bayram namazları için cemaatin zorunlu oluşu, ayrıca zekât gibi mali ibadetler ile oruç tutmak, fıtır sadakası vermek, kurbanı paylaşmak toplumda birlikteliği ön planda tutan, insanları biribirine yaklaştıran özelliklere sahiptir.[2213] Oruç, nefsi terbiye etme ve yardımlaşmanın[2214]; zekât, dini-iktisadi dayanışmanın; hac bir ve bütün olmanın ibadet diliyle ifadesidir.[2215] Bu bağlamda özellikle dezavantajlı bireylerin sosyalleşmesinde dinin ve dini pratiklerin önemli bir yeri vardır. Zira din, dezavantajlı

[2207] Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 89-90; Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva,* 41-42.
[2208] Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu,* 104.
[2209] Certel, ''Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi'', 221.
[2210] Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum,* 256-257; İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik* (Bursa: Emin Yayınları, 2010)*,* 95; Baycar, ''Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu'', 219.
[2211] el-Bakara 2/43.
[2212] Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum,* 235.
[2213] Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum,* 105; Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri,* 80.
[2214] Şentürk, *İslamî Hayatın Psikolojik Temelleri,* 38.
[2215] Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu,* 104-105.

bireylerin manen rehabilitasyonu ve toplumla bütünleşmesi için inanç, ibadet ve ahlak boyutlarıyla birçok fırsatı doğal olarak temin eder. Böylece manevî yapıları güçlenen dezavantajlı bireylerin kültürel, ekonomik alanlarda gelişmesini sağlayacak motivasyon da elde edilir.[2216] Dolayısıyla bir ve bütün olmanın ifadesi olan cemaat şuuru, Kur'an'ın telkin ettiği inanç, ibadet ve ahlak esaslarının bir semeresi olarak toplumsal bütünleşmeyi temin eden bir bilinç oluşturur. Sosyal hayatta var olmak, bir bütünün parçası olduğunu hissetmek özellikle sosyal izolasyona maruz kalma ihtimali yüksek olan dezavantajlı bireyler için ayrı bir öneme sahiptir.

1.3.4. Îsâr

Îsâr, bir şeyi veya bir kimseyi kendisine üstün tutma, başkasını tercih etme,[2217] bir kimsenin başkasının faydasını kendi yararından önce gözetmesi ve başkasını korumaya öncelik vermesi anlamına gelip kardeşliğin en ileri seviyesidir.[2218] Türkçede bu kelimenin karşılığı diğerkâmlık veya özgeciliktir.

Îsâr kavramı Kur'an-ı Kerîm'de dört ayette sözlük anlamında,[2219] bir ayette[2220] ise terim anlamında kullanılmıştır. Îsâr'ın terim anlamına işaret eden ayette nefsinin cimriliğinden sakınarak fey'den istifade etme hususunda Muhacirleri kendi nefislerine tercih eden ensâr övülmüştür.[2221] Ayetin nüzul sebebinden bahseden rivayete göre; Hz. Peygamber, Nadiroğullarının mallarını Muhacirlere bölüştürmüş, ensâr'a ise üç ihtiyaç sahibi kimse hariç herhangi bir pay vermemiştir. Hz. Peygamber'in fey'den pay verme teklifine karşı ensâr, hem kendi yurtlarına-mallarına Muhacirleri ortak etmeye devam edeceklerini belirtmiş hem de fey üzerinde Muhacirleri kendilerinden daha çok hak sahibi gördüklerini söylemiştir. Ayetin sonunda insanın nefsinin teşvik ettiği cimriliği yenen ensâr gibi

[2216] Süleyman Hayri Bolay, "Din Eğitiminin Şümulu", *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri* (Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981), 106.
[2217] Halil b. Ahmed, ''esr'', 1/56; Cevherî, ''esr'', 1/576; İbn Manzûr, ''esr'', 4/7; Râgıb el-İsfahânî, ''esr'', 9.
[2218] Cürcânî, ''esr'', 36.
[2219] Yûsuf 12/91; Tâhâ 20/72; en-Nâziât 79/38; el-A'lâ 87/16.
[2220] el-Haşr 59/9.
[2221] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/340.

kimselerin kurtuluşa ereceği bildirilmiştir.[2222] Ayetin nüzulüyle ilgili farklı rivayetler de bulunur. Bunlara göre ayet, evinde misafir ettiği kimseye çoluk-çocuğunun azığını yedirip, onu ağırlayan ensâr'dan bir mümin hakkında nâzil olmuştur.[2223] Rivayetlerdeki ortak vurgu ise kendileri ihtiyaç içinde olsalar dahi Müslüman kardeşlerini kendilerine önceleyen ensâr'ın övülmesidir. Onlar, mallarında, evlerinde muhacirleri kendilerine tercih etmişlerdir. Hatta bunu ihtiyaç içinde oldukları halde yapmaktan çekinmemişlerdir. Ancak îsâr, sadece malla özveride bulunmaktan ibaret bir ahlâkî erdem değildir. Nitekim ashâbın, Uhud'da Rasûlullahı korumak için canlarını hiçe sayma pahasına yaptıkları fedakârlıkları da bulunmaktadır. Dolayısıyla malla yapılan îsâr gibi canla yapılan îsâr örnekleri de bulunur. Ensâr'ın şahsında somutlaşan îsâr tok gözlülüğün ve ahlâkî olgunluğun en üstün şeklidir.[2224] Başkasının canını kendi canından üstün görmek, başkasının maslahatını kendi çıkarına tercih etmek ancak fazilet timsali olan kimselerin davranışı olabilir.

İslam medeniyetinin insana kazandırdığı değerlerden biri de îsâr'dır. İslam medeniyetinin ortaya koyduğu tüm değerler gibi îsâr da Kur'an-ı Kerim'de vurgulanarak Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından teşvik edilmiş ve Müslüman kültürünün bir parçası durumuna gelmiştir.[2225] Îsâr, kendinden koparıp verme, kendi hakkını kardeşine devretme,[2226] kişisel menfaat kaygısı taşımadan diğer insanlar için faydalı olmaya çalışmaktır. Egoizmin zıddı olan îsâr, başkalarının iyiliğini düşünerek, onların hazlarını artırmak ve acılarını azaltmak için çaba sarf etmek şeklinde kendisini gösterir. Kişinin kendi ihtiyacı olsa bile sahip olduğu olanaklardan başkalarını istifade ettirmesi, başkasının faydasını kendi faydasına tercih etmesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) insanlar arasında yerleştirmeye çalıştığı davranışlardan biri olarak başkasının alışverişi üzerine teklifte bulunmamak, başkasının evlilik teklifinde bulunduğu kıza talip olmamak gibi somut ilkelerde isâr'ın tesiri görülür. Aynı şekilde İslam medeniyetinin önemli bir parçası olan

[2222] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/260; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1095; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/288; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 20/363.
[2223] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 20/363.
[2224] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 20/362-364; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/287; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/4843-4844.
[2225] İbrahim Sarıçam, ''Vahyin 1400. Yılında İslam Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)'', *Vahyin 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.),* ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Seçil Ofset, 2011), 572-573.
[2226] Osman Nuri Topbaş, *Medeniyetimizin Fazilet Zirvelerinden Vakıf, İnfak, Hizmet* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2002), 90.

vakıf sisteminin ortaya çıkışında da insanın bencilliğinden sıyrılarak kendine ait bir şeyi insanların faydasına sunması etkilidir.[2227]

Kur'an-ı Kerim'de insanın fert olarak kendi haklarını ve bireyselliğini korumasına önem verildiği kadar sosyal hayatta bütünün faydasını gözeten bir anlayış kendini hissettirir. Buna göre bireysellikle cemiyetçilik arasında bir anlayış teşvik edilir. İki zıt kutup arasındaki insanî denge ise isâr-diğerkâmlık ile sağlanır.[2228] Kur'an'ın teşvik ettiği diğerkâmlık, insanı ben merkezci bencilliğinden kurtararak biz merkezli özgür fertlerden oluşan bir bütün oluşturmaya sevk eder.[2229] Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de kendi ihtiyacı olduğu halde (sahip olduğu şeyi), kendisi yemek istediği halde yemeğini yoksula, yetime ve esire ikram edenler övülmüştür.[2230] Zira insanlara şefkatle bakmak, onların sevinç ve kederlerini paylaşmak, muhtaçların ihtiyaçlarını gidermek ve insanlığın ortak değerlerinde buluşmak, hak dinin özünde yer alan temel dinamiklerdir. Bu sebeple diğerkâmlık belli şartlara göre gerçekleşen bir olgu olmanın ötesinde dil, kültür, zenginlik gibi farklılıkları aşmaktır. Nefisleri bencillik ve cimrilik kıskacından kurtararak insanların birbirlerinin ihtiyacını gidermesini sağlamaktır.[2231] Diğerkâmlık sadece mevcut ortamda huzur ve barış içinde yaşamayı sağlamakla kalmaz aynı zamanda gelecekte de başkasının maslahatını kendi çıkarlarına önceleyebilen, diğer insanların acılarını hafifletmeye çalışan, bencillik, kıskançlık ve haset duygularından sıyrılmış toplumların inşa edilmesini temin eder.[2232]

Dinimizde ibadetlerin özünde insanın birey olarak tekâmülü kadar sosyal gelişimi de hedeflenir. Bu bağlamda Kur'an, insanların maddî ibadetlerde verme-alma olgusunu şekillendirirken cimrilik etmeme,[2233] verilen malın iyi türden olması[2234] ve başa-kakıp iyiliği boşa çıkarmama[2235] prensiplerini gündeme getirmiştir. Kur'an'daki ibadetler bir

[2227] Sarıçam, ''Vahyin 1400. Yılında İslam Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)'', 578-579.
[2228] Altınbaş, *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları*, 131-132.
[2229] Ahmet Özbay, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bencillik ve Diğerkâmlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 380.
[2230] el-İnsân 76/8.
[2231] Özbay, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bencillik ve Diğerkâmlık,* 409-410.
[2232] Özbay, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bencillik ve Diğerkâmlık,* 382.
[2233] Âl-i İmrân 3/180;
[2234] el-Bakara 2/267.
[2235] el-Bakara 2/262-263.

yandan insanı bencil duygularını frenlemeye sevk ederek olgunlaştırırken diğer taraftan Allah rızası için sahip olduklarından başka insanların hayrı için fedakârlık yapmaya alıştırır. Oruç, ihtiyaç sahibi insanların halini anlamayı sağlar; açlık ve susuzluğu derinden hisseden insandaki empati duygusunu harekete geçirerek diğerkâmlığı geliştirir. Orucun manevî boyutunun da tesiriyle insan maddî ve bencil isteklerinden sıyrılır; başkalarını düşünmeye ve onların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır.[2236] Zekât, sadaka, kurban gibi ibadetler toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayı kalıcı bir sistem haline getirir ve tüm topluma yaygınlaştırır.[2237] Dolayısıyla insan, ibadetlerini yerine getirirken aynı zamanda bireysel olarak olgunlaşarak sosyal açıdan çevresi için faydalı bir fert haline gelir.

1.3.5. Üstünlük Ölçütü Takva

Sözlükte takva kelimesi korumak, sakınmak,[2238] eziyet ve zarar veren şeyden korumak anlamına gelen *v-k-y* kökünden gelir. Bir kimsenin, zor duruma düşürebilecek tehlikelere karşı nefsini koruması anlamında kullanılır.[2239] Dini bir tabir olarak takva, Allah için sakınmak anlamındadır.[2240] Cürcânî'ye göre takvâ; tâat söz konusu olduğunda ihlas, mâsiyet söz konusu olduğunda terk ve sakınma ifade eder. Takvanın çeşitli tanımları yapılmıştır. Bunlara göre takva, Allah'ın dışındaki her şeyden sakınmaktır; şeriat âdâbını muhafaza etmektir, Allah Teâla'ya ibadetten uzaklaştıran her şeyden sakınmaktır; nefsin hazlarını terk etmek ve yasaklardan sakınmaktır; nefsinde Allah'tan başka bir şeyi görmemektir; nefsini başkasından daha hayırlı görmemektir; Allah'ın dışında insanın tâbi olduğu şeyleri terk ederek nefsinin hevâsına uymayı bırakmasıdır; kişinin söz ve davranış olarak Hz. Peygamber'e tâbi olmasıdır.[2241] Takvanın başlangıcı haşyet duymaktır. Bundan maksat da sırasıyla Allah'a iman, tövbe etmek, tâatleri yerine getirmek, mâsiyetlerden sakınmak ve ihlaslı olmaktır.[2242]

[2236] Özbay, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bencillik ve Diğerkâmlık,* 145-151.
[2237] Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 95.
[2238] Halil b. Ahmed, ''vky'', 4/394.
[2239] İbn Manzûr, ''vky'', 15/401-402.
[2240] Cevherî, ''vky'', 6/2527.
[2241] Cürcânî, ''vky'', 58-59.
[2242] İbnü'l-Cevzî, ''vky'', 219-220; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 2/23.

Takvâ kelimesi ise Kur'an'da on yedi yerde geçer.[2243] Bunlardan biri de insanların birbirinden takva dışında üstünlüğünün olmadığını buyuran Hucurât sûresindeki ayettir.[2244] Rivayete göre Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber, Bilal-i Habeşî'den Kâbe'nin çatısına çıkarak ezan okumasını istemiş ve bununla Mekkeli müşriklerin zelil olmasını amaçlamıştır. Bilal-i Habeşî ezan okuyunca müşriklerin ileri gelenleri bu durumu nefislerine yedirememiş ve Bilal-i Habeşî'yi küçümseyen sözler sarf etmiştir. Bu sebeple Cenâb-ı Allah bütün insanların Hz. Âdem ve Havva'dan türediğini bildirerek onların sadece birbiriyle tanışmaları maksadıyla kabilelere ayrıldığını ve insanların takva dışında birbirine üstünlüklerinin olmadığını bildirmiştir.[2245] İnsanların kabilelere ayrılması sadece soy bakımından mensubiyetlerini bilmek ve tanışmalarında-yardımlaşmalarında kolaylık sağlamak açısından anlam ifade eder. Takva ise Cenâb-ı Allah katında değer ifade edip faziletli olarak tanınmaya vesiledir. İnsanların üstünlükleri belirleyen şey, mallarının çokluğu, kabilelerinin hangi kabile olduğu ya da kalabalık oluşu değil, Allah'ın farz kıldığı şeyleri yerine getirme ve mâsiyetlerden kaçınma anlamında gösterdikleri titizliktir.[2246] Bu açıdan soy sopla övünmenin hiçbir geçerliliği yoktur. Zira Allah ve Resulü açısından değerli olmanın ölçütü sadece takvadır.[2247]

Aslında ayetin ifadesine göre müşriklerin küçümsedikleri Bilal-i Habeşî, takvasıyla diğer insanların avantaj olarak addettikleri şeyleri geride bırakarak üstün konuma gelmiştir. Nitekim o, içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına göre asil bir soydan gelmemiştir, azatlı bir köledir ve mal varlığı bakımından zayıf bir kimsedir. Fakat takvası sebebiyle Allah katında değerli ve erdemli bir insandır. Dolayısıyla dünyada insanları ayrıcalıklı konuma getiren çeşitli avantajlar Allah katında insanı yüceltmediği gibi insanî boyutta da dezavantajlı durumda bulunan kimselere karşı rencide etme aracı olmamalıdır.

Takva duygusunu içinde taşıyan kimsenin dünyada üstünlük olarak kabul edilen şeylere karşı bakışı farklıdır. Normalde insan nefsi, her şeyin iyisini kendisi için isteyen bencil bir yapıdadır. Takvalı kimse yani muttaki ise sadece dünyaya ilişkin kazanımların, maddî

[2243] el-Bakara 2/197, 237; el-Mâide 5/2, 8; el-A'râf 7/26; et-Tevbe 9/108, 109; Tâhâ 20/132; el-Hac 22/32, 37; Muhammed 47/17… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâkî, ''vky'', 758-759.)
[2244] el-Hucurât 49/13.
[2245] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/263-264.
[2246] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/86; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1041.
[2247] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 19/417; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4478-4479.

imkânların kendisine getireceği külfetin farkında olur, iradesini bu yönde kullanmaktan imtina eder. Maddî-manevî denge durumunu gözetir. Her işinde ilâhî irade ile uyumlu sonuçların ortaya çıkmasına gayret eder.[2248] Çünkü muttaki, sadece Allah'a itaat etme amacı güder. Bu da onun ihlaslı olmasından kaynaklanır. Takvalı kimsenin niyetindeki samimiyet hem ibadetinde hem de davranışlarında kendini gösterir. Muttaki, nsanların birbirlerine üstünlük vesilesi olarak kullandıkları dünyevi varlıkları, sosyal statüleri, başarı, hastalık ve dertlerden beri olmak gibi nimetleri iyi bir amaca hizmet ettiği sürece olumlu bir şekilde değerlendirir. Bunları Yaratanın rızası için kullanır.[2249] Bir başka ifadeyle takva, insanın kendisini Allah'ın korumasına koyarak, ahirette zarar ve eleme sebep olabilecek şeylerden titizlikle korunması, günah olan şeylerden uzak durarak tâatlere sarılması, haram ve yasak olan şeylerden imtina etmesidir.[2250] Muttakinin hayata yaklaşımında da farklılık vardır. Çevresine karşı duyarlı olan muttaki tüm varlıklarla uyum içinde yaşayan, kendi bencilliğinden sıyrılan kimsedir. İnsanın uyumlu olması idrak etmesini ve her konuda bilinçli davranmasını gerektirir. Bu sebeple muttaki, olayları ve insanları yüzeysel olarak değil tüm yönleriyle olgun ve bütünleştirici bir tavırla ele alır, diğer insanları da kaderine terk etmez, onlara yardım etmeyi bir ibadet şuuru içinde gerçekleştirendir.[2251]

Takva, dünyada tâbi olunan imtihandan başarıyla çıkabilmenin anahtarlarından biridir. Âl-i İmran Sûresinde Cenâb-ı Allah, insanın dünyada malı ve canı hususunda deneneceğinden bahsederek gerek Ehl-i Kitap'tan gerekse müşriklerden işitilecek incitici sözlere karşı sabrı ve takvayı tavsiye etmektedir.[2252] Cenâb-ı Allah'ın takvalı olunmasını emrettiği hususlardan biri de kadınların haksızlığa maruz kaldığı alanlardan olmak üzere boşama ile ilgili konulardır.[2253] Bahsi geçen ayetlerde kadınların iddeti ve boşanması hususunda haksızlığa uğratılmaması ve bu hususta takvalı olunması gerektiğine işaret vardır.[2254] Ayrıca kadınların mehirleri verilirken de takvaya uygun davranmak[2255] esastır.

[2248] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 243.
[2249] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 251-252.
[2250] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/90; Karagöz, *Allah Kelâmı Kur'an'ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum,* 281.
[2251] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 259-260.
[2252] Âl-i İmrân 3/186.
[2253] et-Talak 65/1-2.
[2254] Lütfullah Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1985), 151.
[2255] el-Bakara 2/237.

Nitekim kadınlar gerek kişiliğinin aşağılanması gerekse evlilik ve boşanma sürecinde haklarının çiğnenmesi suretiyle olumsuzluklara daha fazla maruz kalmaktadır. Bu nedenle Cenâb-ı Allah kadınların haklarına riayet edilmesini gözetmiş;[2256] evlilik kurumunda kadınlara karşı adaletle muamelede bulunmayı emretmiştir.[2257] Kadınlara yapılacak olan adaletli muamelenin dayandığı esas da takvadır.[2258]

Kadınların çocuklarına karşı bazı sorumlulukları olduğu gibi erkeklerin çocuklarının anneleri olan kadınlara karşı bazı sorumlulukları vardır. Kur'an'a göre anneler, çocuklarını iki yıl emzirir. Ayete göre anne ve çocuğun masraflarını karşılamak babaya düşer. Ancak bu konuda takvaya riayet etmek esastır. Emzirme hususunda ne anneye eziyet edilmeli ne de baba kaldıramayacağı bir masrafın altına sokulmalıdır.[2259] Dolayısıyla kadın ve erkek çocuklarına karşı sorumlulukları hususunda birbirlerine muamelelerinde takvaya uygun hareket etmelidir.

Takvanın ölçütlerinden biri de malından infak etmektir.[2260] İnsanoğlu dünyada malı ve canı hususunda denenmekte olup bu hususlarda takvaya riayet etmek esastır. Zira nefsinin cimriliğinden kendisini koruyan takvalı kimse kurtuluşa erecektir.[2261] Mal-mülk, zenginlik insanın aşırı bir şekilde sevdiği ve vazgeçemediği şeylerden olup[2262] takva kişiyi çok sevdiği dünya nimetlerinden ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmaya sevk etmelidir.[2263] Dolayısıyla muttakinin çevresine karşı duyarlı olması, yoksula, ihtiyaç sahibine karşı verici davranması takvasının gereğidir.

Genel anlamda insanlar arasındaki eşitlik ve hakkaniyetin sigortası mesâbesinde olan takva, ezilmesi, hakkının çiğnenmesi muhtemel dezavantajlı grupların korunmasında en önemli manevî etkenlerden biridir. Çünkü takva kötülüklerden arınmak ve güzel davranışları itiyat edinmektir. İman ise takvanın davranışlarla ilgili boyutundan önce

[2256] Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva,* 155.
[2257] en-Nisâ 4/129.
[2258] Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva,* 157.
[2259] el-Bakara 2/233.
[2260] el-Bakara 2/2.
[2261] et-Tegâbün 69/15-16.
[2262] Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva,* 120.
[2263] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 239.

gelir.[2264] Bu bağlamda takvanın ilk mertebesi şirkten içtinap edip Allah'a iman etmekle başlar; ikinci mertebesi büyük-küçük günahlardan sakınarak bunları işlememek hususunda gösterilen kararlılık ve farzları yerine getirmektir. Bu şer'i anlamda takvayı ifade eder. Üçüncü mertebesi ve son derecesi ise Allah'tan başka her şeyden gönlü arındırarak sadece Allah'a yönelmektir.[2265] Bu bağlamda takva, insanın kendisini ilâhî iradenin gözetimi altında hissetmesidir. Diğer taraftan takva, insanın kişiliğini olgunlaştıran, kemâle ulaşmasını ve muvazenesini korumasını sağlayan bir etkendir.[2266] İnsanların birbirlerinden üstünlüğünün ölçütü olarak takvanın belirtilmesi de bu duygunun insanı ilâhî iradeyle uyumlu dengeli davranışlar ortaya koymaya sevk etmesindendir.

Takvanın bir açıdan insanın kendisini davranışlarının zararlarından koruması anlamına geldiği de söylenebilir. İnsan nefsi ifrat ve tefrit arasında yaşadığı ahlâkî gerilimden Allah'ın koyduğu sınırları koruyarak dengeye kavuştuğunda kurtulabilir.[2267] Dolayısıyla iyi olmanın, iyilik yapmanın dayandığı esas takvadır. Takvanın zorluklara, darlığa sabretmek, öfkeyi kontrol altına almak, insanların hatalarına karşı hoşgörülü davranmak, iman ve ibadet şuuruyla hareket etmek, salih ameller yapmak ve toplum bilincine uygun hareket etmek gibi davranışsal boyutları da vardır.[2268] Bu şekliyle insanın Allah katındaki üstünlüğünün ölçütü olan takva duygusu, dünyada insanların birbirlerine karşı muamelelerinde geliştirmeleri gereken pozitif tutumların da kaynağıdır.

1.3.6. Tevazu

Sözlükte kendi derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek anlamındaki *v-d-'a* kökünden türeyen tevazu[2269] kibrin karşıtı olup kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasını ifade eder.[2270] Türkçede alçak gönüllülük,

[2264] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 38.
[2265] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/169.
[2266] Süleyman Kaya, *Kur'an'da İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 190; Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 245.
[2267] Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 76-77.
[2268] Tokmakoğlu, *Muttaki,* 239.
[2269] İbn Manzûr, ''vd'a'', 8/397.
[2270] Cevherî, ''vd'a'', 3/1300; Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/133.

büyüklenmemek, kibirli davranmamak anlamında kullanılır.[2271] Tevazuun zıddı kibirdir. Kibir; bir şeyin büyük olması,[2272] bir kimsenin kendisini başkalarından üstün kabul etmesi, kendisinde olmayan bir üstünlüğü varmış gibi görmesi ve bu şekilde göstermeye çalışmasıdır.[2273]

Kur'an-ı Kerim'de büyüklük ve büyüklenme Cenâb-ı Allah hakkında övgü, yaratılmışlar hakkında yergi ifade eder. Bu nedenle Yüce Allah, kendisinden mütekebbir-büyüklenen[2274] olarak bahseder. Buna karşın birçok ayette İblisin huzur-u ilâhîden kovulma nedeninin büyüklük taslamak olduğu ve Cenâb-ı Allah'ın kibirlenenleri sevmediği[2275] bildirilir.[2276] Cenâb-ı Allah, kemâl sıfatlara haiz, tüm noksanlıklardan münezzeh olduğu için tüm övgülere de yüceliğe de layık olandır.[2277] Ancak beşerî boyutta insan kusurlarıyla vardır. İyi ve güzel nitelikleri kadar kötü özellikleri ve noksanlıkları da bulunur. Bu açıdan büyüklenmek, kibirli olmak insanın sınırlı yapısıyla örtüşen şeyler değildir. İnsanın her şeyden önce yaratıcısına karşı alçakgönüllü olması ve sınırlarını bilmesi gerekir. Kibir ise insanı doğru düşünmekten, aklını-iradesini doğru yönde kullanmaktan alıkoyar. Kulluk şuurundan uzaklaşan insan kulluktan kaynaklanan ahlâkî erdemleri de gösteremez olur.[2278]

Kur'an'da tevazu kelimesi geçmez ancak alçakgönüllü olmayı, kendini diğer insanlardan üstün görmemeyi ifade eden kelimeler, tevazu anlamında kullanılmıştır.

Mâide Sûresinde müminlere karşı alçakgönüllülükle muamelede bulunan ancak kâfirlere karşı vakarlı davranan kimseler övülmüştür.[2279] Ayet-i kerimede yer alan *''ezille''* kelimesinin nefsini küçük görmek, alçakgönüllülük yapmak anlamına geldiği söylenmiştir.[2280] Ayrıca Kur'an'da alçakgönüllü davranılmasına en layık kimselerin

[2271] Şemsettin Sami, ''tevazu'', 370.
[2272] Firûzâbâdî, ''kbr'', 468.
[2273] Râgıb el-İsfahânî, ''kbr'', 421.
[2274] el-Haşr 59/22-24.
[2275] en-Nahl 16/23.
[2276] el-Bakara 2/34; es-Sâd 38/74.
[2277] İbn Manzûr, ''kbr'', 5/125.
[2278] Kadir Polater, ''Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları'', *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran 2013), 86.
[2279] el-Mâide 5/54.
[2280] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 12/26.

kişinin anne-babası olduğu bildirilmiştir.*''(Anne-babaya) Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger.''*[2281] Bu ayette geçen *"cenâha'z-zül"* ifadesinin tevazudan kinaye olduğu söylenmiştir.[2282] Bu bağlamda hassas, incinmesi muhtemel kimselere daha itinalı davranmalı özellikle yaşlanmış anne-babaya karşı davranışların temelinde alçakgönüllülük olmalıdır. Buna karşın bazı ayetlerde insanları beğenmeme, onlara çalım atarak yürüme gibi kendini büyük görme ifadesi olan davranışlar, Allah'ın sevmediği kimselerin davranışları olarak nitelendirilmiştir.[2283] Ayetlerde tevazuun zıt anlamlıları olan kibirlenmek, böbürlenmek, kendini beğenmişlik ve diğer insanları küçümsemek kınanmıştır. [2284] Dolayısıyla tevazu insanın yalnızca kimseye karşı kendini büyük görmemesi değil bunu davranışlarıyla da göstermesidir.

Tevazu sahibi kimselerin bir özelliği barışsever olmalarıdır. *''Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, "selam" deyip geçen kullardır.''*[2285] Ayette geçen *''hevnen''* kelimesi kibirlenip büyüklenmeden, isyan ya da günaha sapmadan yumuşak bir davranış tarzıyla,[2286] vakarla ve sükûnet içinde tevazu ile yürümek olarak yorumlanmıştır. [2287] Ayete göre tevazu, insanı kendini bilmezlerden ayıran bir erdemdir.

Tevazu sahipleriyle ilgili*''...Sen de Allah'ın buyruklarına içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri müjdele!''*[2288] ayetinde geçen *''muhbitîn''* kelimesinin masdarı olan ihbât, Rabbine yönelmek, itminana ermek, Allah'a karşı haşyet duymak ve tevazu olarak açıklanmıştır.[2289] Bu bağlamda ahlâkî bir nitelik olarak tevazu insanın önce yaratıcısına sonra tüm insanlara karşı alçakgönüllülükle muamele etmesi, kendini kimseden üstün görmemesidir. Beşeriyet kusurlulukla maluldür. Bu nedenle hiçbir insanın diğerine karşı mutlak anlamda bir üstünlüğü olmadığı gibi hiçbir ırkın, milletin diğerine üstünlüğünün olduğu düşünülemez. Allah'ın kulu olma bağlamında kadın-erkek, genç-yaşlı ayrımı

[2281] el-İsrâ 17/24.
[2282] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 20/192.
[2283] el-İsrâ 17/37; Lokmân 31/18.
[2284] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 2/328; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/30.
[2285] el-Furkân 25/63.
[2286] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 5/483.
[2287] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/107.
[2288] el-Hac 22/34.
[2289] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/268.

yoktur. Dünyevi zenginlik, makam-mevki de insanı daha erdemli kılmaz. İnsana değerli kılan kul olarak sınırlarını bilmesi ve diğer insanlarla karşılıklı anlayışın, hoşgörünün hâkim olduğu ilişkiler kurmasıdır. Yaşlı anne-babaya, aynı inancı paylaştığı kimselere karşı alçakgönüllü olmak, kendini diğer insanlardan büyük ya da üstün görmemek gerekir. Bu ahlâkî ilke özellikle dezavantajlı gruplar açısından ayrı bir anlam ifade eder. Zira yaşadıkları çeşitli yoksunluklar nedeniyle psikolojik, sosyolojik, ekonomik anlamda birçok olumsuzlukla mücadele eden kimselerin en çok rahatsızlık duyduğu hususlardan biri de sosyal dışlanmadır. Onlara karşı tevazu çerçevesinde sürdürülecek insanî ilişkiler sosyal dışlanma denilen ötekileştirme, yalnızlaştırmanın önüne geçebilir. Aynı zamanda karşı karşıya oldukları zorluklarla mücadele ederken en azından çevredeki insanların olumsuz davranışlarıyla metanetleri sarsılmadan kendilerini diğerlerinden daha değersiz hissetmelerinin önüne geçilebilir.

2.Kur'an'da Dezavantajlı Bireylerin Durumlarını İyileştirmeye Yönelik Düzenlemeler

Bu başlık altında Kur'an'da dezavantajlı bireylerin karşılaştığı sorunlara çözüm niteliğinde olan ve onların içinde bulundukları zor durumlarla baş etmelerini kolaylaştıracak düzenlemeler incelenecektir.

1.2. Engelli Bireylere Yönelik Düzenlemeler

Kur'an'da dezavantajlılık anlamında daha fazla sorunla mücadele etmek zorunda kalan engellilerle ilgili aşağıda belirtilen bazı düzenlemelerden söz edilebilir.

(1) Engellilere Değer Verilmesinin İstenmesi

Engellilere bizzat Cenâb-ı Allah tarafından değer verildiği Abese Sûresinin ilk ayetlerinden açıkça anlaşılır. Rivayete göre Abdullah b. Ümmü Mektum, Hz. Peygamber'e bazı şeyler sormak ya da konuşmak üzere yanına gelirken, Hz. Peygamber, Mekke'nin ileri gelenleriyle konuşup onları doğru yola sevk etmeye çalışmaktaydı. İbn

Ümmü Mektum'un araya girerek konuşmayı bölmesinden hoşnut olmayan Hz. Peygamber, ona cevap vermedi ve yüzünde bir hoşnutsuzluk belirtisi ortaya çıktı. *''Yüzünü ekşitip başını çevirdi. Görme engelli o kişi geldi diye…''*[2290] ayeti bu duruma işaret eder. Cenâb-ı Allah, elçisini bu ifadelerle uyararak mal-mülk, makam-mevki ve nüfuz sahibi kimselerin, Allah'tan korkup sakınan kör bir insan karşısında bir kıymetinin olmadığını bildirmiştir.[2291] Bu durumda Hz. Peygamber'in öğüt almak istemeyen, kendini müstağni görene değil vaz ü nasihat talep eden, irşat olmak isteyen âmâ kimseye iltifat etmesi gerektiğinden bahsedilerek doğru davranış tarzına işaret edilmiştir.[2292] Toplum içinde bir insanı küçük düşürmek maksadıyla engelini vurgulayan kör, topal gibi ifadelerin kullanılması yaygındır. Ancak ayette açık bir biçimde âmâ denilerek, bu vb. engeli olanlara karşı daha itinalı ve yumuşak davranmak gerektiği belirtilmiştir.[2293] Ayrıca burada âmâ bir Müslümanın müşriklere nispeten önceliğe ve daha fazla değere sahip olduğu ifade edilmiştir.[2294] Dünyada sırf varlıklı ve nüfuzlu diye insanların üstün olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Sosyal konumu itibariyle değer verilmeyen bir mümin, hangi statüde olursa olsun inkârcı birine tercih edilmelidir. Zira insanı erdemli kılan malı-mülkü, konumu değil takvasıdır. Diğer taraftan herhangi bir engeli bulunan kimseyle sözlü iletişimde de tutum ve davranışlarda da incitici davranışlardan sakınmak ve nezaketle muamele etmek gerekir.[2295]

Bu ayetlerle Cenâb-ı Allah bir yandan Hz. Peygamber'i davranışı nedeniyle uyarırken diğer taraftan engelli bir mümini taltif etmiştir. Abdullah b. Ümmü Mektum hadisesi özel bir durum olsa da bu olay üzerinden engellilere nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili genel davranış kuralları Hz. Peygamber'in şahsında tüm müminlere gösterilmiştir.

[2290] Abese 80/1-10.
[2291] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 3/235; İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, 10/3399; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/460,461; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1179; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 22/71.
[2292] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/5576.
[2293] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 31/56; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5575.
[2294] Cemâlüddîn el-Kasimî, *Mehâsinu't-Te'vîl* (Beyrut: Darû'l-Fikr, 1978), 17/55.
[2295] Mesut Tay, ''Abese Sûresi Bağlamında Hz. Peygamber'e Yöneltilen İtâb Ayetleri'', *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/2 (2021), 62.

(2) Tedavi Olmaya Teşvik Edilmesi

Kur'an-ı Kerim'de görme engellilerin tedavisiyle ilgili iki ayet, Hz. İsa'nın mucize olarak çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıp üflediğinde Allah'ın izniyle kuş oluvermesi, alaca hastasını ve körü iyileştirmesi ve ayrıca ölüleri diriltebilmesinden bahseder.[2296] Taberî, bu hadiseleri Hz. İsa'nın peygamberliğinin delili yani mucize olarak nitelendirerek o dönemde tıp bilgisine sahip kimselerin bunları iyileştirecek bir ilacının olmadığını bildirir.[2297] O dönemde tıp ilmi ileri seviyede olduğu için Hz. İsa'ya verilen mucizeler de engel ve hastalık durumlarıyla ilgili olup[2298]onun peygamberliğini inkâr edenlere bir hüccet niteliğindedir.[2299]

Yûsuf Sûresinde Hz. Yakup'un göz rahatsızlığının şifa bulması tedavi anlamındaki ayetlerden bir diğeridir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yakup'un oğlu Yûsuf'un özleminden dolayı ağlamaktan gözlerine ak indiğinden bahsedilir.[2300] Ayette bahsi geçen *''gözlere ak inmesi''*nin manası şu şekilde açıklanmıştır; insanın gözünden çok yaş geldiğinde gözün siyahımsı kısmı adeta bulanık beyaz bir görünüm arz eder. Bazı yorumlarda Hz. Yakup'un (a.s.) gözlerinin tamamen körleştiği ya da puslu da olsa bir miktar görebildiği bilgisine rastlanır.[2301] Hz. Yakup'un iyileşme süreciyle ilgili olarak ise Hz. Yûsuf'un gömleğini babasına göndermesi ve onun gömleği yüzüne sürerek tekrar görmeye başlamasından bahsedilir.[2302] Söylendiğine göre bu, nesilden nesle tevarüs edilen, Hz. Yûsuf'un koruduğu, cennetten gelme bir gömlek olup onu babasına göndermesini Cebrail (a.s.) emretmiştir. Çünkü o gömlekte cennet kokusu olup hangi hastanın üzerine konulsa mutlaka şifa bulmuştur.[2303] Böylece Hz. Yakup'un görme kabiliyeti Hz. Yûsuf'tan ayrı düşmeden önceki duruma dönmüştür.[2304]

[2296] Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110.
[2297] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 2/260.
[2298] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/145.
[2299] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 3/311.
[2300] Yûsuf 12/84.
[2301] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 527; Fahreddin er-Râzî, *Tefsiru'l Kebir: Mefâhihu'l-Ğayb,* 18/195; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir,* 5/118.
[2302] Yûsuf 12/93, 96.
[2303] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 530.
[2304] Şevkânî, *Fethu'l-Kadir,* 5/133.

Neticede Kur'an'da görme engelli ve alaca hastalığına yakalananlara yönelik mucize kabilinden iyileşme hadiselerinden bahsedilmiştir. O dönemde insanların bu hastalıkları tedavi etmede aciz kalması, bu hastalıklara çare bulunamayacağı anlamına gelmez. Nitekim günümüzde katarakt tedavi edilebilmektedir. Bu durumda gelecekte başka hastalık ya da özür durumlarıyla ilgili tedavi olanaklarının geliştirilebileceği de söylenebilir.[2305] Bu ayetlerdeki iyileşme durumlarına işaret edilmesi, insanları tıp biliminde çalışıp yeni gelişmeler yapmaları için teşvik etme amacına matuf olabilir.

Eyüp Peygamber'in kıssasında ise bir çeşit engel durumu olarak kabul edilen süreğen hastalık-yatalak olma durumunun şifa bulmasından bahsedilir. Hz. Eyüp, Kur'an-ı Kerim'de (şiddetli ve uzun süren) hastalıktan muzdarip bir peygamber olarak Cenâb-ı Allah'a durumunu arz etmiştir.[2306] Rivayete göre Hz. Eyüp'ün iki kardeşi olup onun yanına uğradıklarında hastalığından kaynaklanan rahatsız edici bir durum sebebiyle yanına yaklaşmaktan kaçınmışlardır. Biri, diğerine; Allah, Eyüp'ü iyi bilseydi başına bu dert gelmezdi, demiştir. Hz. Eyüp bu söylenenlere çok içerlemiş ve Cenâb-ı Allah'ı gücendirdiğinden korkmuştur. Dua ederek, bu durumun kendisinden giderilmesini istemiştir.[2307] Sonuçta Cenâb-ı Allah duasına icabet ederek başındaki dert ve sıkıntıları gidermiş ve kaybettiği (sağlığına ve) dünya nimetlerine yeniden kavuşmasını sağlamıştır.[2308] Peygamber kıssalarında engel ve hastalık durumlarıyla ilgili ifadeler hem Allah'ın sevgili kullarının da çeşitli hastalıklara yakalanabileceğine hem de Allah'ın inayetiyle çaresiz gibi görünen dertlerin-hastalıkların çaresinin bulunabileceğine işaret eder. Bu durum tedavi edilemeyen rahatsızlıklara şifa olabilecek olanakların araştırılmasına teşvik de olabilir.

(3) Dini Anlamda Ruhsat Tanınması

İslam kolaylık dini olup bu genel ilke birçok hususta geçerlidir. Bu bağlamda Cenâb-ı Allah, *''Allah kolaylık diler, zorluk dilemez…''*[2309] buyurmuştur. Ayetlerde bildirildiğine

[2305] İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadisler Işığında Engelliler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 20.
[2306] el-Enbiyâ 21/83.
[2307] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* 8/2459.
[2308] el-Enbiyâ 21/84.
[2309] el-Bakara 2/185.

göre insanın sorumluluğu gücü nispetinde olup Yüce Allah, kimseye gücünün üstünde bir şey yüklememiştir.[2310] İnsan tabiat olarak zayıf yaratıldığı için Allah, insanlardan bazı şeyleri hafifletmeyi murat etmiştir.[2311] Ayrıca O, insana güçlük yapmayı istemediği gibi[2312] din konusunda da hiçbir zorluğa muhatap kılmamıştır.[2313] Bu minvalde Resulüne ve müminlere kolay olan dinin yolunu göstermiştir.[2314] Bu ve benzeri Kur'ani ilkeler ve Hz. Peygamber'in uygulamaları esas alınarak kolaylık ilkesi hem genel prensip olarak hem de bazı olağanüstü durumlarda müminlerin maslahatına olmak üzere kullanılmıştır. İslam kültür ve medeniyetindeki uygulamalar baz alındığında da engelli olma durumu pozitif ayrımcılığın yapıldığı ve bu durumdaki insanlara birtakım kolaylıkların sağlandığı bir alandır.[2315] Zira Cenâb-ı Allah'ın emrettiği bir şeyin bir zorluk sebebiyle yerine getirilememesi mahzuru ortaya çıktığında o şeyin yerine başka bir şeyin konulması gerekir. Zira bir kimse o şeyi çok zorlanacak yapacak ya da terk etmek durumunda kalacaktır. Bunlardan birincisi dindeki kolaylık prensibiyle çelişir. İkinci durum ise insanda serkeşliğe ve umursamazlığa neden olur. Bu sebeple zorunlu hallerde bazı ibadet ve amellerde ruhsat tanınmaktadır.[2316] Bu kolaylıklar, şu şekilde tasnif edilebilir.

a-Abdest ve Namazla İlgili Ruhsatlar: Kur'an'da abdest alınması gereken hususların bildirildiği bir ayette aynı zamanda abdest için su bulunamamışsa yapılması gereken de izah edilmiştir. *''...Eğer hasta veya yolculukta iseniz ya da biriniz ayak yolundan (hacet yerinden) gelmişseniz yahut kadınlara dokunmuş da su bulamamışsanız, bu durumda, temiz bir toprakla teyemmüm edin, (hafifçe) yüzlerinize ve ellerinize sürün...* [2317] buyrulmuştur. Bu ayetin hükmü gereği hasta, yaralı ya da vücudunda kırık olan -gusül abdesti almasına mâni bir rahatsızlığı olan- kimse teyemmüm abdesti alabilir.[2318] Hastalık insanı itidalden ve alışkın olduğu durumdan çıkaran olumsuzluk ve iyi olmama hali olarak tanımlanır. Kişi suyun soğukluğunun ölüme sebebiyet vermesinden korkarsa, su ile guslettiğinde ağrıları-acısı şiddetleniyorsa ya da kendisinde bulunan bir hastalık sebebiyle

[2310] el-Bakara 2/286.
[2311] en-Nisâ 4/28
[2312] el-Mâide 5/6.
[2313] el-Hac 22/78.
[2314] el-A'la 87/18.
[2315] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 27.
[2316] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 1/183-184.
[2317] en-Nisâ 4/43.
[2318] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/466.

bir arıza kalacağından, bir uzvunu kaybedeceğinden endişe ederse -gusül abdesti yerine- teyemmüm abdesti alabilir.[2319] Bu dindeki kolaylık prensibinin bir gereğidir.

Benzer şekilde müminlerin teheccüd namazından muaf tutulması da bir kolaylık olarak kabul edilebilir. Bilindiği gibi Müzzemmil Sûresi 20.ayet teheccüd namazıyla ilgili olup bu namaz Hz. Peygamber'e farz olup diğer müminler için mendup hükmündedir. Zira Cenâb-ı Allah, ümmet içinde hastalığın kendisini zayıflattığı ve buna güç yetiremeyen kimselerin olduğunu bildiği için bu sorumluluğu müminlerden kaldırmıştır.[2320] Hasta ve özürlü olma durumunda olduğu gibi ticaret, maişet veya rızkın temini için çalışanlar, cihat veya hicret gibi nedenlerle mücadele edenler için de bu namaza kalkmanın güçlük sebebi olacağı bilinmektedir.[2321] Bu gibi nedenlerle Cenâb-ı Allah teheccüd namazı hususunda İslam ümmetine kolaylık sağlamıştır.

b- Oruçta Kolaylık: Farz olan Ramazan orucuyla ilgili dezavantaj gruplarıyla ilgili bazı kolaylıkların olduğu *''...İçinizden hasta veya yolcu olan, (orucu) başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir,''*[2322] ayetinde ifade edilmiştir. Alimler, ayette geçen hasta ifadesiyle hangi hastaların kastedildiği hususunda ihtilaf etmiştir. Bazıları hasta ifadesinin mutlak olarak zikredilmesi sebebiyle her türlü hastanın bu kapsamda olduğunu söyler. Diğerleri ise oruç tutulduğunda hastalığı artan, hastalığı şiddetlenen kimselerin kastedildiği kanaatindedir. Oruca güçlükle dayananların ise yaşlı erkek ve kadınlar olduğu söylenmiştir.[2323] Yazır, ayette geçen hasta ifadesini oruç tuttuğu takdirde zarar görecek kadar hasta olan kimse olarak anlamaktadır.[2324]

Ramazan orucundan bahseden sonraki ayette de kolaylık ilkesinin dikkate alındığı görülür. Ayette,*''...Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar.*

[2319] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/358; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 10/115.
[2320] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/399; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1153; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 21/354.
[2321] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/399; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1153; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 30/187.
[2322] el-Bakara 2/184.
[2323] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 112.
[2324] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/629.

Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor,''[2325] buyrulmuştur. Burada geçen hastalık hususunda insanın namaza kalkmasına engel olan hastalık, mutlak anlamda hastalık ya da insanın zorlukla dayandığı, oruç tutulduğu takdirde daha kötüye gitme ihtimali olan hastalık şeklinde farklı yorumlar yapılmıştır. Taberî ve Fahreddin Râzî, bunlardan sonuncusunu tercih etmiştir.[2326] Genel olarak buradaki hastalık müzmin hastalık, iyileşme ümidi kalmamış hastalık olarak da izah edilir.[2327] Dolayısıyla şiddetli hastalık hali, oruç tutmaya dayanamayacak derecede zayıflık-güçsüzlük ve müzmin hastalık durumunda oruç hususunda kolaylık sağlanmıştır. Buna göre iyileşme umudu olanların tutamadığı oruçları kaza etmesi esas olmakla beraber, iyileşme ihtimali olmayan hastalıklar ile aşırı yaşlılığın getirdiği güçsüzlük durumunda orucun fidyesi verilmelidir.

c- Hac ve Umre ile ilgili Kolaylık: Kur'an-ı Kerim'de *''Oraya gitmeye gücü yeten kimselerin, Kabe'yi haccetmeleri, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır''* [2328] buyrulmaktadır. Ayetteki ifade şartları taşıyan kimse için vücup ifade eder. Fakat kimlere haccın farz olduğu hususunda müfessirler *''gücü yeten kimseler''* ifadesi hakkında farklı görüşler ileri sürmüştür. Taberî'nin tercih ettiği görüşe göre hac için mânisi olmayan yani müzmin hastalık, aşırı yaşlılık, yol güvenliği, hava koşulları vb. olumsuzluklarla mücadele etmek zorunda kalmayan kimselere hac farzdır.[2329]

Hz. Peygamber, *''gücü yetmek''* ifadesinin azık ve binek olduğunu söylemiştir.[2330] Alimlerin çoğunun tercih ettiği görüş de bu muvacehededir. Ancak İbn Zübeyr'den gelen bir görüşte bu ifadeyle insanın oraya gitmeye gücünün yetmesinin kastedildiği söylenmiştir. İnsan bazen azık ve binek bulsa da gücü-kuvveti hacca gitmeye müsaade etmeyebilir.[2331] Dolayısıyla özür ve hastalık halleri haccı yerine getirememe bağlamında birer mazerettir.[2332] Ayette geçen *istitâa* bir şeyi yapmaya güç yetirebilme durumudur. Bu da insanın bedeninin sıhhati ile bineği yoksa yürümeye güç yetirebilmesini ifade

[2325] el-Bakara 2/185.
[2326] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/495; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/79-80.
[2327] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/631.
[2328] Âl-i İmrân 3/97.
[2329] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/294.
[2330] Müslim, ''Kitâbu't-Tefsir'', 2998.
[2331] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 184.
[2332] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/232.

eder.[2333] Bir başka ifadeyle *istitâa* haccı gerçekleştirme vasıta ve sebeplerinin selameti yani beden ve mal kudretinin yerinde olması demektir.[2334] Hacla mükellef olmak için akıllı, ergenlik çağına girmiş olmanın yanı sıra hem beden hem de malla ilgili yeterlilik sahibi olunması gerekir. Bedeni yeterlilik, zihinsel ya da bedensel anlamda bir engelin olmaması demektir. Buna göre felçli, görme engelli, yatalak, hasta ve kötürümlere hac farz değildir. Ayrıca hac ve umre esnasında ihram yasaklarını çiğnemek zorunda kalan kimseler için de bazı kolaylıklar vardır. [2335] Hac ve umreyi yerine getiren bir kimse hastalık ya da başındaki rahatsızlık sebebiyle tıraş olmak zorunda kalırsa fidye olarak oruç tutması, sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir.[2336] Başını tıraş etmesine sebep olacak bir hastalık ya da yara, parazit gibi bir durum sebebiyle tıraş olmak durumunda kalan bir kimse ayette bahsi geçen bir şeyi kefâret olarak yerine getirmelidir. [2337] Bunlar, mazereti olan kimselerden hac ibadetine noksanlık izafe edebilecek şeyleri gidermeyi sağlayan kolaylıklardır.

d- Cihatla İlgili Ruhsat: Kur'an-ı Kerim'de sefere katılamayacak durumdaki güçsüz ve hastalara samimi olmaları halinde cihattan geri kalmaları sebebiyle bir günahın olmadığından bahsedilir.[2338] Ayette zayıflar şeklinde nitelendirilen kimselerin, yaşlılar, aşırı zayıf kimseler olduğu söylenmiştir. Hastalar ifadesi ile kastedilen ise körler, topallar ve müzmin hastalardır. Bunların topluca hasta şeklinde nitelendirilmesi savaşma hususunda yeterli aktiviteyi gösterememeleri sebebiyledir. Savaşma konusunda ruhsat verilen üçüncü sınıf ise gerek savaş donanımı-yol gideri gerekse binek hususunda cihada çıkmaya maddî gücü yetmeyenlerdir. [2339] Kurtubi, bu ayetin acizlik durumunda mükellefiyetin düşmesine işaret ettiğini söylemiştir. [2340] Dolayısıyla fiziksel durumu uygun olmayan hasta ya da engellilerle maddî olanakları yetersiz olan yoksullara cihada çıkma hususunda muafiyet tanınmıştır.

[2333] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 8/167; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/10.
[2334] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1149.
[2335] Ramazan Ayvallı, ''İslam'da Engellilerle İlgili Bazı Hükümlerin Değerlendirilmesi'', 130-131.
[2336] el-Bakara 2/196.
[2337] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/531; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 119; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/713.
[2338] et-Tevbe 9/91.
[2339] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/148; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 445; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/163.
[2340] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 10/331.

Kur'an'da ayrıca seferden geri kalan engellilere de bazı kolaylıklar getirilmiştir. Bu bağlamda kör, topal, hasta ya da engelli müminlerin ihtiyaç içinde kalmaması için onların yakınlarının evlerinde yemek yemelerinde bir sakınca olmadığı bildirilmiştir.[2341] Ayetin nüzulü hakkında farklı rivayetler bulunur. Bir rivayete göre Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderilmeden önce Medine'de bulunanlar, çeşitli hastalıklara müptelâ kimselerle birlikte yemek yemezlermiş. Âmâ kimse gözü görmediğinden elini, topal kimse ayağını insanları rahatsız edecek surette hareket ettirebilir; hastaların ise rahatsızlığı ya da bundan mütevellit nahoş kokusu aynı sofrada yemek yediği insanları rahatsız edebilir, düşüncesiyle bundan sakınanlar olmuştur. İşte ayet-i kerime, cahili ahlakın göstergesi olan kibirliliğe karşı uyarıcı olmak üzere nâzil olmuştur. Bazıları, bu ayetin kör, topal, hasta olanlarla yemek yeme hususunda Müslümanlara izin vermek maksadıyla indirildiğini söylemiştir. Çünkü Müslümanlar *''mallarınızı batıl yollarla yemeyin...''*[2342] ayetiyle bundan sakındırıldıklarını düşünmüştür. Bazıları, bu ayetin müzmin hastalığı olanlara bahsi geçen evlerde yemek yeme izni verilmek üzere indirildiği görüşündedir. Bazıları, müzmin hastalığı olanların kendi mülkleri olmayan bir yemeği yemekten imtina ettiklerinden bahseder ve ayeti bu durumla ilişkilendirir. Bazıları, bu ayete göre savaşa gidenlerin geride bıraktıkları evlerden yemek yeme hususunda kör, topal ve hastalığı olanların bir sorumluluğu olmadığını söyler. Bazıları ayette, engelli kimselerin savaştan geri kalmalarından dolayı bir sorumluluğun veya günahın olmadığı hususunun bildirildiği görüşündedir. Bazıları ise ayetin müzmin hastalığı olanlarla yemek yemekten çekinen bazı kimselere, onlar istediği takdirde birlikte yemek yemelerine cevaz vermek üzere indirildiğini iddia eder.[2343] Taberî ve Râzî bu görüşlerden, gazveye katılanların geride bıraktıkları evlerden kör, topal, hasta ve müzmin hastalığı olanların yemek yemesine ruhsat verildiği şeklindeki görüşü daha makul bulmuştur. Zira Hz. Peygamber döneminde gazveye çıkan Müslümanlar evlerinin anahtarını yakınlarına teslim etmiş; geride kalanlar da ayette bahsi geçen engel gruplarına yemek yedirmek istediğinde lüzum halinde onları kendilerine anahtarı bırakılan evlere götürmüştür. Ancak

[2341] en-Nûr 24/61.
[2342] el-Bakara 2/188.
[2343] Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 3/1309.

onlara bu evlerden bir şey alıp yedirme hususunda tedirginlik hissetmişlerdir. Ayette bu kimseler için herhangi bir sorumluluğun olmadığı bildirilmiştir.[2344]

Başka bir ayette ise cihada katılmayanların durumunu netleştirmek için, müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- savaştan geri kalanlarla Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenlerin bir olamayacağı ve Allah yolunda tüm imkânlarını kullanarak savaşanların daha üstün olduğundan bahsedilir.[2345] Ayette bahsi geçen *darar*, hastalık, körlük, topallık, yatalak olma gibi bir özür durumu demektir. Ayet ilk nâzil olduğunda *uli'd-darar* kısmının bulunmadığı rivayet edilmiştir. İbn Ümmü Mektum bunu duyunca 'ben de mi' ayette kınanan/oturup kalanlardan biriyim, diye sormuş ve onun bu sorusu üzerine Peygamberimize ikinci defa vahiy gelerek *''ğayri uli'd-darar''* ifadesi nâzil olmuştur. Böylece o ve onun gibi kimselere savaşa katılmadıkları için bir sorumluluğun olmadığı bildirilmiştir.[2346] Kurtubi, *uli'd-darar* kelimesinin kötürüm anlamına geldiğini söyler ve burada savaşa çıkmasına engel teşkil eden mazeret sahiplerinin kastedildiğine dair görüşlere yer verir.[2347] Fahreddin Râzîye göre özür sahipleri anlamındaki *üli'd-darar* körlük, topallık veya hastalık gibi özür durumlarını ifade ettiği gibi savaşa katılma hususunda gerekli ekipmana sahip olmayan kimseleri de kapsamaktadır.[2348] Bu durumda yoksulluk nedeniyle savaş teçhizatını temin edemeyenler de cihattan muaftır, denilebilir. Genel anlamda ise ayette cihat hususunda engellilere karşı pozitif ayrımcılık yapılması öngörülmektedir.[2349]

Fetih Sûresinde savaşa katılamama konusunda mazeret sahibi olanların zorlanamayacağı ve sorumluluğunun bulunmadığı gözü görmeyen, ayağında topallık bulunan ve hastalar bağlamında[2350] ifade edilmiştir. Bu ayetle kör, topal ve hasta kimselerin mazeretleri sebebiyle müminlerle birlikte savaşa katılma ve onlarla beraber düşmana karşı koyma konusunda zorunlu olmadıkları bildirilmiştir.[2351] Ayetin nüzul sebebi olarak aktarılan bir

[2344] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 4/53; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/447-449; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/36-37.
[2345] en-Nisâ 4/95.
[2346] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 254-255.
[2347] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/56-57.
[2348] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 11/7.
[2349] Seyyar, *Dünya'da ve Türkiye'de Engelli Dostu Sosyal Politikalar,* 69.
[2350] el-Fetih 48/17.
[2351] Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an,* 3/66; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/62; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1027.

rivayette Fetih Sûresi 16.ayette savaştan geri dönenlere karşı yapılan uyarıdan endişe eden kötürümlerin kendi durumlarını Hz. Peygamber'e sorması üzerine bu açıklamanın yapıldığından bahsedilir. Yani körlükleri, kötürümlükleri ve zayıflıkları sebebiyle cihattan geri kalmalarından ötürü onlar için günah söz konusu değildir.[2352] Zira bu üç sınıfın savaşın gerekliliği olan hücum etme ve geri çekilme hususunda yeterli aktiviteyi göstermesi mümkün değildir. Kulak, dil gibi uzuvlarla ilgili özür durumlarının değil körlük, topallık ve hastalığın zikredilmesi, savaşta düşmanla mücadele ve savaşın gereklerini yerine getirme hususunda yaşanacak olumsuzluklardır.[2353] Özür sahipleri, savaşa katılma konusunda sorumlu tutulamaz ancak istedikleri takdirde katılmaktan menedilmezler.[2354] Bu durumda onlara sağlanan kolaylığın tamamen onların zarar görmemesi maksadıyla sağlandığı söylenebilir.

Bu ayetlerde, özellikle fiziksel engel türlerine sahip olan kimselerin cihat gibi sorumluluklardan muaf tutulduklarına ve onların en temel ihtiyaçlarının karşılanmasında sosyal sorumluluk bilinciyle hareket etmenin gerektiğine işaret edilmektedir.

Savaş/sefer esnasında sağlanan kolaylıklara değinen bir ayette; *''Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırdığın zaman onlardan bir bölük seninle beraber namaza dursun, silâhlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secde ettiklerinde ötekiler arkanızda olsunlar, sonra henüz namazlarını kılmamış bulunan (bu) bölük gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve bunlar da ihtiyat tedbirlerini ve silâhlarını alsınlar…*[2355] buyrulmaktadır. Bu ayet sefer esnasında dört rekâtlık farz namazların kısaltılacağına işaret eder. Ancak burada düşmanın saldırmasından korku duyulduğunda da namazların kısaltılarak kılınması gerektiğine dair özel bir işaret vardır. Bunun şekli de iki gruba ayrılan müminlerin her bir grubunun birer rekâtı imamla beraber kılıp diğerini ayrıca tamamlamaları şeklindedir.[2356]

[2352] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 19/313.
[2353] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/93-94.
[2354] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4419.
[2355] en-Nisâ 4/102.
[2356] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 5/183.

Savaşla ilgili ruhsat verilen hususlardan biri de mazereti olanların namaz esnasında (şartlar uygunsa) silahlarını bırakılabilmesiyle ilgilidir. Yukarıdaki ayetin devamında *''...Eğer yağmur yüzünden bir zarar görürseniz veya hasta olursanız silâhlarınızı bırakmanızda size bir günah yoktur. Yine de ihtiyat tedbirinizi alın!..''*[2357] buyrulmuştur. Konu, düşmanla karşılaşıldığında Hz. Peygamber tarafından nöbetleşe bir şekilde kıldırılan namazla (korku namazı ya da savaş anında kılınan namaz) ile ilgilidir.[2358] Ayette yaralanmış ya da hasta olup savaş esnasında nöbetleşe namaz kılarken silahlarını taşıyamayacak durumda olanların silahlarını bırakmasında herhangi bir mahzur olmadığı bildirilmiştir. Yine de düşmana karşı tedbir alıp, ani bir baskın ya da saldırı durumuna karşı onları gözetlemek gerekir.[2359] Dolayısıyla korku namazı esnasında yağmur gibi olumsuz tabiat koşullarının yanı sıra fiziksel anlamda insanın güçsüz olması silah bırakması için ruhsat olarak kabul edilmiştir.[2360]

(2) Sefihlerin Mallarının Korunmasının İstenmesi

Kur'an-ı Kerim akıl yürütme kabiliyeti yeterince gelişmeyen ya da bunu doğru kullanamayan kimselerin haklarının korunmasına son derece önem verir. Özellikle akılca zayıf ya da borcunu yazdıramayacak durumdaki kimsenin velîsinin adil bir şekilde borcu yazdırması istenir.[2361] Bu ayette geçen sefîh, yaşça küçük kimse; zayıf ise aklını kendi hayrına kullanamayan kimse olarak yorumlanmıştır.[2362]

Sosyal hayatta insanın geçimini sağladığı mallarının muhafazası ve insanın ihtiyaç içinde kalmaması için bazı tedbirlerin alınması gerekir. Bu aynı zamanda aklı ermeyenlerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için zorunludur. Ayette, sefîhlere yani akli melekelerini sağlıklı bir şekilde kullanamayanlara mallarınızı vermeyin, buyrulmaktadır. [2363] İnsanın geçimi bir açıdan elindeki maddî varlıklara bağlıdır. Bu nedenle yerli-yerinde harcama becerisi olmayan cahil kimselere ve çocuklara malların teslim edilmemesi gerekir. Kişi

[2357] en-Nisâ 4/102.
[2358] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 257.
[2359] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/546; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1445-1446.
[2360] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/109.
[2361] el-Bakara 2/282.
[2362] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir,* 168.
[2363] en-Nisâ 4/5.

eşi ve çocuklarının maişetini, beslenme ve giyinme gibi ihtiyaçlarını karşılama hususunda vazifesini yerine getirmelidir. Ancak mallar üzerinde tasarruf yetkisini sefîh niteliğine hâiz ise eşe ve çocuklara bırakmamalıdır.[2364] Ayrıca bu ayeti, mallarınızı mudârabe usûlü vermeyin ya da ticaretten anlamayan bir vekile teslim etmeyin veya kâfirlere mallarınızı teslim etmeyin, biçiminde anlayanlar da vardır. Aslında hacr altındaki herkesin bu kapsama girmesi mümkündür. Küçük çocuk, mecnun ve müflis ya da malını mâsiyete harcayan yetişkin bu kapsamda değerlendirilebilir. Cenâb-ı Allah, yetimlerin mallarının verilmesini emredip, kadınların da mehirlerinin verilmesini buyurunca buluğa ermemiş kimseye malın verilmesinin caiz olmadığını açıklamıştır. Bu ayet, yetim için vasî, velî veya kefilin geçerli olduğuna delil olarak kabul edilir.[2365] Sanki Cenâb-ı Allah şöyle diyor gibidir. Ben size yetimlere mallarını vermenizi emretmiştim ancak bu onların aklı başında olmaları durumunda söz konusudur. Fakat onlar saçıp savuran, neyi nereye harcayacağını kestiremeyen kimseler olurlarsa onların bu sefîhlik durumu kendilerinden zail olana dek onlara mallarını teslim etmemek gerekir. Bunun maksadı zayıf ve acizlerin mallarını korumaktan ibarettir.[2366] Hitap velîlere yönelik olabileceği gibi babalara yönelik de olabilir. Buna göre çocuklarda sefîhlik mevcutsa babalarına mallarını çocuklarının eline teslim etmeme yetkisi verildiği söylenebilir.[2367]

Kur'an'daki genel kullanım dikkate alındığında dini ve dünyevi işlerde akli melekelerini doğru kullanamayan, temyiz kabiliyeti tam olmayan ve malını koruma konusunda gerekli tedbirleri alamayan kimseye sefîh denildiği görülür. Bu nedenle sefîh, hacr altında olmaya müstehaktır. Zira malı saçıp savurma riski olduğu gibi dinini ifsat etme tehlikesi de bulunur.[2368] Dolayısıyla sefîhlerin hem dini hem de dünyevi maslahatları gözetilerek mallarını ziyan etmemeleri için bazı tedbirlerin alınması istenmiştir.

(3) Engellilik Durumuyla İmtihan Edilme ve Karşılığında Mükafat Verilmesi

[2364] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir,* 196; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/215; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/185.
[2365] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/50.
[2366] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/190; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 4/220.
[2367] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 219; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/191.
[2368] Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 1/379.

Kur'an'a göre insanın iman etmesiyle herşey olup bitmiş sayılmaz, (imanındaki sadakatin ortaya çıkması için) insan imtihana tâbi tutulur.[2369] Ayetlerde bildirildiğine göre önceki toplumlar da imtihana tâbi tutulmuş olup (imanında) sadık olan ve olmayan Allah tarafından ortaya çıkarılmıştır. [2370] Zaten hayat ve ölümün yaratılmasındaki hikmet de kimin daha güzel davranacağını denemek içindir.[2371] Kur'an'a göre insan, ölümlü olup sonunda yaratıcısına döndürülecektir. Dünya hayatında zarar ya da nimet[2372] hayır ya da şer cinsinden karşılaşılan her şey bir imtihan vesilesidir.[2373] Kur'an'da bildirildiğine göre insanın imtihan edildiği (şer kabilinden) olgular arasında korku, açlık, mal ve ürünlerin eksiltilmesi vb. şeyler bulunmakta ve bu durumlarda sabredenler müjdelenmektedir.[2374] Savaş da zorlu bir imtihan olup buna tahammül edemeyenlerin ortaya çıkması için savaş-cihat vesile olmaktadır. [2375] Sonuçta Cenâb-ı Allah, kendi yolunda öldürülenlerin amellerini boşa çıkarmayacağını bildirmektedir.[2376]Neticede insanoğlu dünyada çeşitli vesilelerle imtihana tâbi tutulmakta; başına gelen olumsuzluklara sabredenler için bunlar mükafat vesilesi olmaktadır. Dolayısıyla insanın yaşadığı hiçbir şey boşuna değildir, davranış şekline göre karşılığını alacağı imtihanın bir parçasıdır.

1.3. Toplumsal Anlamda Dezavantajlı Olan Bireylere Yönelik Düzenlemeler

Bu başlık altında çocuklar, kadınlar ve yaşlıların durumlarıyla ilgili Kur'an'da yer alan düzenlemelerden bahsedilecektir.

2.2.1. Çocukların Durumuyla İlgili Düzenlemeler

(1) Çocukların İhtiyaçlarının Karşılanması

[2369] el-Ankebût 29/2.
[2370] el-Ankebût 29/3.
[2371] el-Mülk 67/2.
[2372] ez-Zümer 39/49.
[2373] el-Enbiyâ 21/35.
[2374] el-Bakara 2/155.
[2375] Muhammed 47/31.
[2376] Muhammed 47/4.

Kur'an'da bildirildiğine göre küçük çocukların beslenme ihtiyaçlarının karşılanması öncelikle emziren annelere aittir. Anneler normal koşullarda çocuklarını iki yıl emzirerek beslenmelerini sağlar. Annelerin yiyecek ve giyecek türünden ihtiyaçları ise çocuğun babası tarafından karşılanır. Bu hususta kimsenin gücünün üstünde bir şeyle sorumlu tutulması söz konusu değildir. Babanın vefat etmesi durumunda onun sorumluluklarını varisleri yerine getirmelidir. Çocuğun ihtiyaçlarının karşılanmasında ne anne ne de babanın zarara uğratılmaması gerekir. Çiftler dilerse anlaşarak iki yıldan önce emzirmeye son verebilir dilerse çocuğun süt anneye verilmesine de karar verebilir. Süt anneye örfe göre belirli bir maddî bedel ödenir.[2377]

Ayetin hangi annelerden bahsettiği hususunda farklı görüşler vardır. Bunlardan ilkine göre ayette evli ya da boşanmış genel anlamda annelerle ilgili durum vuzuha kavuşturulmaktadır. İkinci görüşe göre burada boşanmış annelerden bahsedilmekte ve emzirme görevlerini yerine getirmeleri istenirken çocuğun babasına da vazifeleri hatırlatılmaktadır. Üçüncü görüşe göre ise burada iddet bekleyen kadınlar kastedilmiş olabilir.[2378] Ancak evliliği devam eden ya da boşanmış anneler, çocuğun süt emme hakkını ya bizzat yerine getirir ya da çocuğun babasıyla birlikte bir süt anne ile anlaşmayı tercih edebilir. Dolayısıyla her halükârda çocukların emzirilmesi için gerekli şartlar hazırlanmalıdır.

Kur'an'da çocukların bakımı ve yetiştirilmesine verilen önemin bir diğer göstergesi de hamile ve emzikli kadınlara oruç ibadetinde tanınan ruhsattır. Çocukların hayatını ya da beslenmesini sıkıntıya sokabilme ihtimaline karşın oruç ibadeti ertelenebilmektedir.[2379] Bu konuyla ilgili olarak *''... İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca (oruç) tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir''*[2380] buyrulmuştur. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre oruca güçlükle dayananlardan (veya oruca güç yetiremeyenlerden) kastedilen hamile ve emzikli kadınlardır. Bir başka rivayette ise bunların yaşlı kadın ve erkekler olduğunu söylemiştir. Ancak hamileler ve emzikli kadınlar hastalar gibi tutamadıkları orucu kaza eder, yaşlı

[2377] el-Bakara 2/233.
[2378] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/125-126.
[2379] Bilgin, *İslam ve Çocuk,* 43.
[2380] el-Bakara 2/183-184.

kadın ve erkekler -kaza etme imkânı olmayan yaşlılar- fidye verir.[2381] Bu bağlamda hamile ve emzikli olma, çocuğun zarara uğratılmaması maksadına binaen orucu kazaya bırakabilme mazeretidir.

(2) Eğitim-Öğretim ve Güzel Terbiyenin Teşvik Edilmesi

Kur'an-ı Kerim'e göre mallar ve çocuklar aslında bir imtihan vesilesi olup gerçek mükafatın Allah katında olduğu bilinmelidir.[2382] Cenâb-ı Allah, bunlarla insanı dener, imtihan eder ve kimin bunlar hususunda Allah'ın hakkını yerine getireceğini ortaya çıkarmak ister. Onlarla ilgili emredilen ve nehyedilen hususlara riayet edilip edilmediğini gözetir.[2383] Mallar ve evlat insanın tutkun olduğu insanı günah ve belaya sokabilecek birer imtihandır. [2384] Dolayısıyla insanın malları ve evlatları hususunda bazı yükümlülükleri olması doğaldır.

Ayette ifade edildiği üzere insanın hem kendisini hem de yakınlarını cehennem ateşinden koruması gerekir.[2385] Bunun için insanın nefsini ve ailesini tedip etmesi hem nefsini hem de ailesini hayır olan şeylere yönlendirip şerlerden sakındırması gerekir.[2386] İnsanın kendisini cehennem ateşinden korumasının yolu Allah'a itaat niteliği olan şeyleri yaparak nehyettiği şeylerden sakınmaktır. Yakınlarını (eş, çocuklar vb.) cehennem ateşinden korumak ise onlara Allah'a itaat olan şeyleri öğretmekle mümkündür. Bu nedenle bir kimsenin ailesini cehaletten koruması elzemdir.[2387]

Her şeyden önce çocukların putlardan ve şirkten uzak bir şekilde sağlam bir inanca sahip olması gerekir. Hz. İbrahim de Kur'an'da bildirilen bir duasında bunu dile getirmiştir.[2388] Hz. İbrahim Kur'an'da haber verilen başka dualarında da kendi zürriyetinin namazı

[2381] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 1/225-226; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 3/146-147.
[2382] el-Enfâl 8/28.
[2383] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/30; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 410.
[2384] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 4/2391.
[2385] et-Tahrîm 66/6.
[2386] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/378.
[2387] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/330; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1121 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 30/46.
[2388] İbrâhîm 14/35.

dosdoğru kılan,[2389] namaza devam edenlerden olması yönünde niyazda bulunmuştur.[2390] Dolayısıyla doğru inancın, dini değerlerin ve ibadetlerin aile büyükleri tarafından çocuğa benimsetilip öğretilmesi gerektiği söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de çocuklara verilmesi gereken dini terbiyeye işaret eden ayetler kadar onlara âdâb-ı muâşereti öğretmeyi tavsiye eden ifadelere de rastlanır.

Çocukların, diğer büyükleri gibi aile içindeki âdâba riayet etmeyi öğrenmesi esastır. Örneğin ayette ifade edildiği üzere çocukların evde başkalarının odalarına girerken (büyüklerinin yaptığı gibi) izin isteyerek girmeleri gerekir.[2391] Özellikle ergenlik çağına girmiş çocukların bir önceki ayette zikredilen sabah namazından önce, öğle vakti ve yatsı namazından sonra olmak üzere üç vakitte[2392] izinsiz bir şekilde insanların özel alanı olan odalarına girmemesi gerekir. [2393] Dolayısıyla çocuklara asgari davranış kuralları öğretilerek[2394] evde ve toplum hayatında doğru davranışlar geliştirmeleri sağlanmalıdır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'in çocuk yetiştirmede ihmalkârlığa mahal vermeyen, cehaleti önlemeyi amaçlayan, sosyal hayatın icaplarını dikkate alan hem dünya hem de ahiret için faydası olacak bir terbiye ve eğitim şekli vaz ettiği söylenebilir.

(3) Mirasla İlgili Hakların Belirlenmesi

Câhiliye Devrinde kadınlar, küçük çocuklar ve savaşma kudretine haiz olmayan küçük erkek çocuklara nesep bağı olmasına rağmen mirastan pay verilmemiştir.[2395] O dönemde mirasçı olmanın nesep bağı dışında diğer şekli ise, hılf'tır. Hılf, bir anlaşması vasıtasıyla iki kişinin birbirini her koşulda destekleyeceğini bağlayıcı tarzda kabul etmesidir. İnsanlar bu şekilde birbirlerine mirasçı olmuş, hangisi önce ölürse hayatta olan diğerinin malından pay talep etmiştir. Ayrıca Câhiliye Döneminde başkasının çocuğunu evlat edinme de mirasçı olmanın bir başka şeklidir. Evlat edinilen kimse artık kendi babasının

[2389] İbrâhîm 14/37.
[2390] İbrâhîm 14/40.
[2391] en-Nûr 24/59.
[2392] en-Nûr 24/58.
[2393] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/446; Bilgin, *İslam ve Çocuk,* 165.
[2394] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3538.
[2395] Süddî , *Tefsirü's-Süddî el-Kebir,* 197.

adıyla değil kendisini evlat edinen kimsenin soyundan geliyormuş gibi kabul edilmiştir. İslamiyet gelince başlangıçta evlatlık ve hılf müessesesini onaylamıştır. Hatta buna hicret kardeşliğini de eklenmiştir. Fakat sonradan bu mirasçı olma sebepleri geçerliliğini kaybetmiştir. Nesebe dayalı, kız ve erkek çocuklarının mirastan ayrı oranlarda pay aldığı bir sistem tesis edilmiştir.[2396]

Kur'an-ı Kerim ayrıca vefat edenin çocukları ve anne-babasının mirastaki haklarını belirlemiştir. Buna göre çocuklar mirastan pay almaya ölenin anne-babasından daha fazla hak sahibidir. Bu sebeple çocuklara üçte iki, anne-babaya üçte bir pay ayrılır.[2397] Dolayısıyla çocukların mağdur olmaması adına mirastaki payları belirlenerek maddî açıdan hakları güvenceye alınmıştır.

2.2.2. Yetimlerin Durumlarıyla İlgili Düzenlemeler

(1) İnsan Olarak Haysiyetlerinin Korunmasının İstenmesi

Kur'an-ı Kerim'de haksızlıkları önlemek, adaleti sağlamak ve insan haysiyetini korumak için yetimi ezmemek, isteyeni azarlamamak emredilmiştir.[2398] Yani yetime zulmederek, onu zayıf, güçsüz duruma düşürerek hakkının çiğnenmesine neden olmamak gerekir. İsteyeni de azarlayıp uzaklaştırmadan gerek yemek yedirerek gerekse ihtiyacını gidererek destek olmalıdır.[2399] Burada yetimin hor görülmemesi gerektiğinden bahsedilir. Ayrıca İbn Mesud'un kıraatine göre ayette, yetimin malının yenilerek ona yapılan haksızlık ve olumsuz muamelelere karşı bir yasaklamanın söz konusu olduğu söylenebilir. Zira yetimlere karşı yapılan olumsuz muameleler Allah'ın gazabını celbeder. Aslında anlatılmak istenen husus yetimlere karşı lütufkar davranılması gerektiğidir.[2400] Bu bağlamda yetime değer vermeyenler kınanmıştır. *"Hayır! Doğrusu siz, Allah'tan ikram bekliyorsunuz ama kendiniz yetime değer vermiyor, ona ikram etmiyorsunuz,"*[2401]

[2396] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/203.
[2397] en-Nisâ 4/11; Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/186.
[2398] ed-Duhâ 93/9-10.
[2399] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 7/538.
[2400] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1209; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 22/348.
[2401] el-Fecr 89/17.

ayetinde işaret edilenler, Cenâb-ı Allah kendilerine birçok ikramda bulunmuşken bundan yetime ikrama yanaşmayan, iyilik ve hayra tevessül etmeyen kimselerdir.[2402] Bu kimseler normalde yetimin ihtiyaçlarını karşılamak, onu doyurmak için yarışmaları gerekirken onları doyurmaya teşvik dahi etmez hatta bundan birbirlerini sakındırır.[2403]

Yetimlerin yalnızca beslenme gereksinimlerinin karşılanması yeterli değildir, zira bunlar Kur'an'da hüsnü muameleye en fazla layık olan kimselerle birlikte zikredilmiştir. *"Yalnız Allah'a ibadet edip O'na hiçbir şeyi şerik yapmayın. Anneye, babaya, akrabalara, yetimlere, güzel muamele edin."* [2404] mealindeki ayetle yetimlere güzel bir şekilde muamelede bulunulması istenir. Kur'an-ı Kerim'de benzer uyarıların İsrâiloğullarına da yapıldığından ve bu hususlara riayet edileceğine dair onlardan söz alındığından bahsedilir.[2405] Bu iki ayette de yetimlere ihsanda bulunulması emredilmiştir. Dolayısıyla yetimlere karşı sergilenecek muamelenin odak noktasını ihsan kavramı oluşturur. İhsan ise Allah'a hakkıyla iman ve itaat etmekten çeşitli şekillerde desteğe ihtiyaç duyabilecek farklı zümrelere yapılması istenen iyiliklere kadar geniş bir yelpazeyi içine alır.[2406] Aslında burada ihsan türünden yapılan amellerin ihlasla yerine getirilmesi gerektiğine de işaret edilmiştir.[2407] Yetime ihsanda bulunmak, duruma göre onun maddî ihtiyaçlarını karşılamak olabileceği gibi sevincini ve üzüntüsünü paylaşmak, yalnız olmadığını hissettirmek, şefkat ve merhametle hüsnü muamelede bulunmak gibi farklı şekillerdeki davranışları kapsar. Kur'an'da ihsana uygun davranışların teşvik edilmesine karşın yetimi itip kakanların kınanması suretiyle yetimlere muamelede müminlerin sergilemesi gereken davranışlara dikkat çekilmiştir.[2408] Bu bağlamda Yüce Allah'ın şu beyanına yer vermek gerekir: "*Baksana şu dini, mahşer ve hesabı yalan sayana! O, yetimi şiddetle itip kakar."* [2409] Bunlar yetimi hakkından mahrum ederek onu kovan ve ona zulmeden kimselerdir. İnsanları da yoksulun en temel ihtiyacı olan yemeği yedirmeye teşvik

[2402] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1201.
[2403] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 8/5809.
[2404] en-Nisâ 4/36.
[2405] el-Bakara 2/83.
[2406] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/229; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1354-1355.
[2407] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/297-298.
[2408] Ali Can, ''Kur'an'a Göre Yetimlerin Himayesi'', *Diyanet İlmi Dergi* 52/3 **(**Temmuz-Ağustos-Eylül 2016), 153.
[2409] el-Maûn 107/2.

etmezler.[2410] Yetimi doyurmak için ailesini göndermezler, maruftan men eder ve zayıf kimselere yaptıklarından dolayı görecekleri cezayı da yalanlarlar.[2411]

(2) Yetimlerin Haklarını Korumanın Emredilmesi

Kur'an-ı Kerim'de yetimlerin maddî haklarının korunmasına büyük önem verilmiştir. Özellikle onların gözetimini üstlenen kimselerin yanlış uygulamalarının önüne geçmek için yetimlere mallarının verilmesi, murdar olanla temiz olanın değiştirilmemesi gerektiği belirtilmiş ve onların malını kendi malına karıştırarak adeta kendi malı gibi harcamanın bir suç olduğu bildirilmiştir.[2412] Zira bir kimse helal malını yemek yerine başkasının malına el uzatırsa bu haram bir davranıştır ve el uzattığı mal da kendisine murdar olur.

Kur'an'da bildirildiğine göre yetimlerin mallarıyla ilgili asıl yapılması gereken, onlar ergenlik çağına girene kadar malları üzerinde onların kârına olacak tasarruflar dışında herhangi bir müdahalede bulunmamaktır.[2413] Ayette ifade edildiği üzere yetimlerin mallarının belli bir olgunluğa ulaşınca kendilerine teslim edilmesi gerekir. Onların mallarıyla ilgili uygulama, evlilik çağına ulaşana kadar mallarını koruyarak beklemek, onlar rüşte ermişlerse mallarını teslim etmek şeklinde olmalıdır. Buna karşın onlar yetişkin olur korkusuyla mallarını çabucak harcamak hoş görülmemiş, ihtiyaç sahibi velînin ancak ihtiyacı nispetinde bu maldan faydalanabileceği, zengin ise maldan harcamaması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra yetimlere malları teslim edildiği zaman şahit bulundurulması istenmiştir.[2414]

Yetimlerle ilgili olarak, *''Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir''*[2415] ayeti nâzil olduğunda insanlar, haksız bir şekilde yetimlerin hakkına geçebilecekleri korkusuyla onlarla bir arada yaşamaktan ve onların mallarında tasarrufta bulunmaktan kaçınmıştır.

[2410] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/571; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 9/6167.
[2411] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1223; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 22/511.
[2412] en-Nisâ 4/2.
[2413] el-En'âm 6/152; el-İsrâ 17/34.
[2414] en-Nisâ 4/6.
[2415] en-Nisâ 4/10.

Bu durum yetimlerin durumlarının daha çok bozulmasına neden olmuş, kimse onlarla bir arada bulunmak istemediği gibi malları konusunda da onları yardımsız bırakmaya başlamıştır. Sonuçta yetimlerle her şeylerini ayıran velîleri-vasîleri bu durumda hem yetimlerin hem de kendilerinin külfet altında kaldığından bahsederek Hz. Peygamber'e başvurmuşlardır.[2416] Buna binaen indirilen ayette Peygamberimize hem dünya hem de ahiretle ilgili olarak yetimlerle ilgili durumun nasıl olacağı sorulmuş; ayette öncelikle onların ıslah edilmesi gerektiği ve onların insanların arasına katılması durumunda insanların kardeşi durumunda oldukları bildirilmiştir.[2417]

Buna göre din kardeşliği esas alınarak karşılık alınmaksızın onların mallarını geliştirmeye özen göstermelidir. Bunun mukabili onların mallarına ifsad niyetiyle yaklaşmamalı ve haksızlığa neden olacak davranışlardan kaçınmalıdır. Ayet, yetimlerle bir arada bulunmayı, onların mallarında tasarrufta bulunmayı -hem yetimlere hem de velîlerine- zorluk olacağı gerekçesiyle yasaklamamakta ancak bu hususta zulme sapmamayı,[2418] borç ya da çalışmanın karşılığı olmadan haksız bir şekilde onların malını yememeyi emretmektedir.[2419] Yetimlerin ıslahı yani durumlarının düzeltilmesi, tedip açısından yani ilim, edep ve fazilet bakımından geliştirmek şeklinde olabileceği gibi malını (tüketip bitirmemesi için) ticari açıdan da olabilir. Burada ıslah ifadesinden kastedilenin yetimlerin mallarının geliştirilmesi ve artırılması şeklinde olması daha makul görünmektedir. Herhangi bir maksat ya da ücret talep etmeden malın artırılması için çalışmak ise en güzel davranıştır.[2420]

Kur'an'da yetimlerin mallarının gözetilmesi, mirastaki haklarının korunması hususunda vasîlerinin içlerinde endişe hissetmeleri gerektiği -kendi çocuklarının durumuyla kıyaslamaları istenerek- hatırlatılır.[2421] Çünkü yetimler hem miraslarından tam olarak hak alma hem de mallarının korunması ve reşit olduklarında bu malların kendilerine teslim edilmesi hususlarında korunmaya, gözetilmeye muhtaçtır. İnsanların vicdanlarına hitap edilerek kendi çocuklarını düşünmeleri-yetimlerin yerine onları koymaları istenmiştir.

[2416] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/116-117; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 128.
[2417] el-Bakara 2/220.
[2418] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/593.
[2419] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/389.
[2420] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/51.
[2421] en-Nisâ 4/9.

Bugün yetim çocukların başına gelen bir gün başkalarının-kendilerinin çocuklarının başına da gelebilir. Bu nedenle yetimlerin miras haklarının korunması hususunda vasîlerin ve velîlerin daha hassas davranması gerekir.[2422] İnsanların vicdan duygularına hitap edilen bu ayette vasîlerin insaflı davranmaları ve yetimlerin durumuyla empati kurabilmeleri için kendi çocukları üzerinden örnek verilmiştir.

Kur'an'da ayrıca miras payları açık bir şekilde beyan edildikten sonra, miras taksiminde hazır bulunan yakınların, yetimlerin ve yoksulların gözetilerek paylaşılan maldan onlara bir miktar verilmesi, hiç değilse onlara güzel söz söylenmesi emredilmiştir.[2423] Buna göre bir kimsenin sorumluluğu altında olsun-olmasın yetimleri gözetmesi ve yetimlere mirasta payı olmasa da bir şeyler vermesi gerekir.[2424] Bu insanın ihtiyaç sahibi yetimleri gözetmek adına kişinin kendi faziletinden ötürü yapması gereken bir iyiliktir.

(3) Yetimlerin İhtiyaçlarını Karşılamanın Emredilmesi

Kur'an-ı Kerim'de yetimlerin, öncelikle kendilerine ait malların ciddi uyarılarla korunmaya alınması suretiyle sonrasında ise belirli gelir kalemleriyle ya da gönüllü yardımlarla ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gidilmiştir.

Yetimlerin gereksinimlerini karşılayarak başkasına muhtaç hale gelmemeleri için alınan mali tedbirlerden biri de fey'den kendilerine pay ayrılmasıdır. Sözlükte gölge anlamına gelen bu kelime,[2425] ganimet, haraç[2426], özel olarak meşakkat çekilmeden elde edilen ganimet anlamında kullanılır. Bazıları bunu (gölgenin) geri dönmesi anlamında kullanıldığını söyler. Buna binaen fey' gölge misali dünyanın geçici malını ifade eder.[2427] Ayette ifade edildiğine göre fey'den yararlanma hakkı Allah'a, Resulüne, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara ait olup, bu durum zenginliğin sadece belli kimseler arasında dönüp dolaşan bir imkân olarak kalmayıp toplumdaki diğer insanların

[2422] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/87; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/399-400; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1296.
[2423] en-Nisâ 4/8.
[2424] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/83-84; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/396.
[2425] Halil b. Ahmed, ''fey'', 3/348.
[2426] Cevherî, ''fey'', 63.
[2427] İbn Manzûr, ''fey'', 1/123-124; Firûzâbâdî, ''fey'', 48; Râgıb el-İsfahânî, ''fey'', 389.

da istifade edebilmesine olanak sağlanması içindir.[2428] Ayrıca Kur'an'da ganimetlerde de Allah'ın, Resulü'nün, yakınların, yetimlerin, yoksulların ve yolcularının payının olduğundan bahsedilmiştir.[2429]

Peygamber Efendimiz bir yetim olarak dünyaya gelmiş ve Cenâb-ı Allah'ın lütfu sayesinde muhtaçlık çekmeden yetişmiştir.[2430] *''Bir yetim iken bulup da seni barındırmadı mı?''*[2431] ayetinde Cenâb-ı Allah'ın, Peygamberimizin yetişmesi için gerekli şartları sağlamasından bahsedilmiştir. Başlangıçta (annesi kendisine hamile iken) babadan yetim kalan Hz. Peygamber altı yaşında annesini, sekiz yaşındayken dedesini kaybetmiş,[2432] daha sonra onu amcası Ebû Talip yetiştirmiştir.[2433] Amcası hariç bütün yakınlarını küçük yaşta kaybetmesine rağmen Cenâb-ı Allah onu açıkta bırakmamış ve mutlaka bir yakını onun bakımını üstlenmiştir. Buna binaen ondan da yetimi üzüp-incitmemesi istenmiştir.[2434] Peygamberimizin şahsında tüm insanlara yetimin asıl koruyup-gözeteninin Cenâb-ı Allah olduğu ve yetimleri üzüp-incitmenin büyük bir sorumluluk olduğu anlatılır.

İnsanın barınma ihtiyacının yanı sıra en önemli temel ihtiyaçlarından biri de beslenmedir. Bu, özellikle babasının gözetiminde yetişme şansı olmayan çocukların yaşayabilecekleri en önemli problemlerden biridir. Zira çoluk-çocuğunun asli ihtiyaçlarını karşılamak babanın görevidir. Babanın kaybı durumunda ailenin hem yoksunluk hem de yoksulluğa maruz kalması muhtemeldir. Bu sebeple Kur'an'da yetime yemek yedirmek,[2435] ona ikramda bulunmak;[2436] özellikle de zor zamanlarda 'açlık gününde' yakını olan bir yetimi doyurmak emredilmiştir.[2437]

[2428] el-Haşr 45/7.
[2429] el-Enfâl 8/41.
[2430] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 30/388.
[2431] ed-Duhâ 93/6
[2432] İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye,* 76; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 8/5900.
[2433] İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye ,*80; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed ibn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbad,* zabt. Şuayb el-Arnavut, Abdülkadir el-Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981), 1/76; Hasan, *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai,* 1/65; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 22/342.
[2434] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 31/220; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 8/5902.
[2435] el-İnsân 76 /8
[2436] el-Fecr 89 /17
[2437] el-Beled 90/14-15.

Kur'an, insanların Câhiliye Döneminde benimsedikleri yanlış inançlarla ve davranış kalıplarıyla mücadele ettiği gibi ahlâkî anlayış bağlamında doğru değerlerin yerleştirilmesi için ciddi bir çaba ortaya koyar. Bu bağlamda insanların iyilik olarak telakki ettikleri şeylerin gerçek anlamda iyilik olmadığı; iyiliğin, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, Kitab'a ve peygamberlere iman eden; mala olan sevgisine rağmen onu yetimlerin de içinde bulunduğu ihtiyaç sahiplerine verenin yaptığı davranışlar olduğundan bahseder.[2438] Ayette zengin müminlerin neyi infak edebileceklerine dair sorulan soruya, hayır olarak infak edilen her şeyin anne-baba, yakınlar ve yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar için olduğu ifade edilir.[2439] Ayette anne-baba ve yakınlardan sonra yetimler zikredilmiştir. Ancak yakınların içinde de yetimlerin bulunabileceği dikkate alınmalıdır.[2440] Dolayısıyla insanın yaptığı infakta en yakını olan ebeveyninden sonra sırasıyla yakını olan yetimleri ve akrabalığı olmayan yetimleri gözetmesi gerekir. Bu, bir anlamda infak yoluyla yapılan iyiliğin yakından uzağa doğru yayılması ve tüm toplumu kuşatması anlamına da gelir.

(4) Yetimlerin Evlilikle İlgili Durumlarının Düzenlenmesi

Câhiliye Devrinde Araplar, gözetimleri altındaki yetim kızların mallarından faydalanmayı alışkanlık haline getirmiş; yetim kızların malları ellerinden çıkmasın diye onlarla evlenmişlerdir.[2441] Cenâb-ı Allah bu uygulamanın yanlışlığına dikkat çekerek, yetimlerin mallarını zulüm yoluyla yiyenlerin karınlarına sadece ateş doldurmuş olacaklarını bildirmiştir.[2442] Bu ayet, yetimlerin mallarına yaklaşmaya, onlar adına tasarrufta bulunmaya izin vermekle beraber borç ya da çalışma karşılığı olmayan haksız bir usûlde bu malları kullanmayı-harcamayı yasaklamıştır.[2443]

Kur'an-ı Kerim'de yetim kızlar konusunda adaleti yerine getiremeyecek kimselerin kendilerine helal olan başka kadınlarla evlenmesi emredilir; evliliğin de en fazla dört

[2438] el-Bakara 2/177.
[2439] el-Bakara 2/215.
[2440] Bilgin, *İslam ve Çocuk,* 79.
[2441] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/50.
[2442] en-Nisâ 4/10.
[2443] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/217; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/400-401.

kadınla olabileceğinden bahsedilir. Ayetin devamında bu kadınlar arasında adaleti sağlayamayacağından korkan kimsenin bir eş ve cariyesiyle alakadar olmasının daha uygun olduğu ifade edilir.[2444] Ayrıca Cenâb-ı Allah, bu konuda fetva isteyenlere kendilerine ait mirası vermemek için evlenilen yetim kadınlar, zayıf çocuklar ve yetim kızlar hakkında adaletin yerine getirilmesi gerektiğini bildirir.[2445] Zira Câhiliye Döneminde Araplar, yetim kızlara ve kadınlara hakları olan mirası ve mehri vermemekle kalmamış bunun yanında nikâhları altına alarak başkasıyla evlenmelerine de engel olmuştur.[2446] Dolayısıyla bahsi geçen ayet o dönemde uygulanagelen haksızlıklara son verip yetimlere karşı adaletli olmayı emretmek maksadıyla nâzil olmuştur.[2447]

2.2.3. Kadın Haklarına Yönelik Düzenlemeler

(1) Allah'ın Kulu Olma Bağlamında Eşit Olma

Kur'an-ı Kerim'de kul olma bağlamında kadın ve erkekler arasında cinsiyet farkı gözetilmez. Dinin emir ve yasaklarında, herkesi ilgilendiren genel hükümlerde müşterek hitap cümleleri kullanılması bundandır.[2448] *''Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız...''*[2449] *''İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir''*[2450] ayetlerinde her iki cinse yönelik hitap tarzı kendisini gösterir.

Nitekim asr-ı saadette erkekler gibi kadınların da Hz. Peygamber'e yapılan biate katılmaları; Kur'an hükümleri gibi Hz. Peygamber'e bağlılığın da her iki cins için geçerli olduğuna işaret eder. Bu çerçevede Kur'an'da kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak

[2444] en-Nisâ 4/3.
[2445] en-Nisâ 4/127.
[2446] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 262; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1485.
[2447] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 5/212.
[2448] el-Bakara 2/153-172,183; 264; Âl-i İmrân 3/130; en-Nisâ 4/136.
[2449] Âl-i İmrân 3/110.
[2450] Âl-i İmrân 3/104.

koşmamak, zina, hırsızlık gibi haramları işlememek hususunda biat ettiklerinde Hz. Peygamber'in onların biatlerini kabul etmesi emredilmiştir.[2451]

Câhiliye Döneminde siyasi ve dini anlamda seçimlerinin değeri olmayan kadınlar, İslam'ı kabul ettikten sonra (kadın-erkek ayrımı yapılmadan) tüm müminlerden alınan biatle önemli bir kazanım elde etmiştir. Bu sayede kadınlar, kabile asabiyetinden bağımsız bir şekilde kendi idarecilerini, liderlerini seçebilmiş ve özgürce iradelerini ortaya koyabilmiştir.[2452] Hz. Peygamber, Medine'ye hicret etmeden önce Akabe Biatlerinde erkeklerden olduğu kadar kadınlardan da biat almıştır.[2453] Mekke'nin fethi günü de Hz. Peygamber, erkeklerden sonra kadınlardan biat almıştır. Hz. Peygamber Safa tepesindeyken Hz. Ömer daha aşağıdaki bir mekânda Hz. Peygamber adına kadınların biatini kabul etmiştir.[2454] Burada dikkate değer bir husus da erkeklerden de aynı hususlarda biat alınmış olmasıdır.[2455] Biatin o dönemde kadınlar için anlamlı olmasının bir başka nedeni de farklı statülerdeki kadınları aynı toplumun eşit birer ferdi haline getirmesidir. Dolayısıyla kadın ve erkeği aynı ilkeler etrafında bir araya getiren biat sosyo-kültürel farklılıkları olan tüm kadınları da aynı toplumun üyesi olma ve aynı yükümlülüklerden sorumlu olma anlamında eşitlenmiştir.[2456] Bu şekliyle biat dini ve toplumsal anlamda kadın ve erkeğin aynı sorumluluklara sahip olduğunu gösterdiği gibi kadınlar arasındaki ayrımcılığa neden olabilecek farklılıkları da eşitlemiştir.

(2) Haksızlığa Uğrayan Bazı Kadınların Gözetilmesi ve Gözetilmesinin İstenmesi

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber döneminde bazı kadınların uğradıkları haksızlıklar sebebiyle dezavantajlı duruma geldiklerinden bahsedilir. Bunlardan biri Hz. Ayşe (ö. 58/678) ile ilgili olan ifk hadisesi,[2457] diğeri ise Havle bint Salebe ile ilgili olan zıhâr olayıdır.[2458] İftiraya uğrayan Hz. Ayşe, kocasını şikâyet eden Havle bint Salebe

[2451] el-Mümtehine 60/12.
[2452] Emine Peköz, ''Hz. Peygamber Döneminde Kadınların Biatı'', *Akademik Siyer Dergisi* 3/5 (Ocak 2022), 31.
[2453] İbn Kayyım, *Zâdü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbad,* 1/100.
[2454] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/308.
[2455] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/4919.
[2456] Peköz, ''Hz. Peygamber Döneminde Kadınların Biatı'', 41.
[2457] en-Nûr 24/11-20.
[2458] el-Mücâdele 58 /1-4.

hadiselerinde olduğu gibi bizzat Cenâb-ı Allah mazlumlara hakkını teslim ederek onları taltif etmiştir.[2459] Her iki durumda da inen ayetler mevzu bahis olan kadınların sorunlarını çözmüştür. Bu bağlamda Cenâb-ı Allah'ın bu problemlere getirdiği çözümlerde olduğu gibi insanların da iftiraya ve haksızlığa uğrayan kadınlara karşı onların sorunlarını çözecek tarzda davranış sergilemesi teşvik edilmiştir denilebilir.

Bu hususta bazen de Cenâb-ı Allah, zayıf durumdaki kadınlara seçilmiş kulları vasıtasıyla inayet göstermiştir. Hz. Musa'nın Medyen'e doğru yöneldiğinde hayvanlarını sulamak için diğer insanları bekleyen iki genç kıza yardım etmesinden bahsedilen ayetlerde[2460] Allah'ın, Peygamberi vasıtasıyla mazlumları gözettiği görülür. Ayetin ifadesinden kızların güçsüz olduklarını ihsas ettirmeleri ve babalarının da ihtiyar olduğunu söylemeleri dolaylı bir şekilde yardım istediklerini göstermektedir.[2461] Bu örnekler, Cenâb-ı Allah'ın zayıf, güçsüz durumda olan ya da haksızlığa uğrayan kadınları gözettiğini ve gözetilmesini istediğini gösterir mahiyettedir.

(3) Evlilikle İlgili Düzenlemeler

Câhiliye Devrinde bir kimse, erkek kardeşi, oğlu[2462] ya da babası vefat edince onun eşi üzerinde miras yoluyla hak sahibi olurdu. Ensâr arasında da bir kimsenin yakın arkadaşı vefat ettiğinde malına mirasçı olduğu gibi hanımına da (ölen adamın ödediği mehri ödeyerek) mirasçı olma adeti vardı. Kadın, bir kimse üzerine örtü atmadan akrabalarının yanına sığınırsa bu muameleden kurtulurdu.[2463] Kur'an'da evlilikle ilgili düzenlemeler yapılırken öncelikle Câhiliye Döneminde yaygın bir uygulama olan kadınların miras yoluyla zorla alınmasının helâl olmadığı ve açıkça bir ahlaksızlık söz konusu olmadıkça kadınlara verilen şeylerin bir kısmını geri almak için onların zorlanmaması gerektiği

[2459] Akbaş, ''Hz. Musa'nın Dilindeki Ukde'nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili'', 173-174.
[2460] el-Kasas 28/22-24.
[2461] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 20/103.
[2462] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir,* 199.
[2463] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/221-222; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/453.

bildirilmiş,[2464] bu gelenek yasaklanarak Allah'ın gazabını celbeden iğrenç bir günah olarak isimlendirilmiştir.[2465]

Geçmişteki yanlış uygulamaların tadil edilmesi sonrasında ise Kur'an'da mümin erkekler için nesep yakınlığından, süt hısımlığından ve evlilik yoluyla meydana gelen hısımlıktan kaynaklanan evlenme yasağına konu olan kimseler zikredilmiştir.[2466] Böylece nesep ve evlilik yoluyla evlenilmesi haram olan kimseler açığa kavuşturulmuştur.[2467] Yine Kur'an'da bildirildiği üzere cariyeler hariç olmak üzere evli kadınların nikâhlanması da söz konusu değildir. Bunların dışındaki kadınların iffetli yaşamak, gayr-ı ahlâkî bir yola tevessül etmemek ve evlenilmek istenen kadınların mehirlerini vermek şartıyla nikâhlanmasında bir sakınca olmadığı bildirilmiştir.[2468] Zira Câhiliye Devri uygulamalarından olmak üzere bazı erkeklerin kadınlara mehir vermeden evlenme adeti bulunmaktaydı. İslam gelince kadınların hakkı olan mehrin bir karşılık beklemeden verilmesi emredilmiştir.[2469] Ayette ifade edildiğine göre evlilik esnasında kadınların hakkı olan mehir gönül rızasıyla verilmelidir. Ancak kadın mehir hususunda eşine kolaylık gösterirse erkek bundan rahatlıkla istifade edebilir.[2470] Burada hitabın kime yönelik olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Bazıları hitabın kadınların eşlerine yönelik olduğunu söyler. Yani burada erkeklerin hanımlarına mehirlerini tam olarak vermeleri emredilmiştir. Bir diğer rivayete göre ise hitap kadınların velîlerine yöneliktir. Zira Câhiliye Döneminde velîleri kadınların mehirlerini alıp onlara herhangi bir şey vermemiştir. Bir başka rivayete göre ise ayette evlenecek kadının aşiretinin ödenen mehre el koymak suretiyle yaptığı haksızlığa işaret edilmiştir.[2471] Dolayısıyla ayette genel olarak kadının mehir hakkını elinden alan uygulamalara gönderme yapıldığı söylenebilir.

(4) Boşanmaya Benzeyen Durumlarla İlgili Düzenlemeler

[2464] en-Nisâ 4/19.
[2465] en-Nisâ 4/22.
[2466] en-Nisâ 4/23.
[2467] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/223.
[2468] en-Nisâ 4/24.
[2469] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/215.
[2470] en-Nisâ 4/4.
[2471] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/44-46.

Câhiliye Döneminde evliliğin şeklen devam ettiği ancak asıl itibariyle evliliği sonlandıran bazı gelenekler bulunmaktaydı. Bunlardan biri zıhâr denilen bir uygulama olup bir kimse boşama ifadesi olmamakla birlikte söylenmesi yakışıksız olan bazı sözleri söyleyerek eşini evlilik hayatında boşanmış gibi yalnız bırakırdı.[2472] Kur'an'da ifade edildiğine göre hanımlarına zıhâr yapanlar, söyledikleri sözlerle eşlerini annelerine benzetir; oysaki onların anneleri kendilerini dünyaya getiren kadınlar olup bu vb. sözleri söyleyen kimseler gerçek dışı ve çirkin bir söz söylemiştir. Ancak her şeye rağmen Cenâb-ı Allah, affedicidir. Bu sebeple zıhârdan dönerek evlilik hayatına devam etmek isteyen kimselere köle âzât etmeleri emredilmiş; buna imkân bulamayanların altmış gün art arda oruç tutması; buna da gücü yetmeyen kimselerin altmış yoksulu doyurması istenmiştir.[2473]

Câhiliye Döneminde evlilik hayatını fiilen sonlandıran uygulamalardan biri de îlâ'dır. Hanımlarına îlâ yapanlar için dört ay bekleme süresi bulunur. Bu süre içinde yeminlerinden dönenler hakkında Cenâb-ı Allah Kur'an'da merhamet sahibi olduğunu buyurmaktadır.[2474] İlâ, erkeklerin eşleriyle evlilik münasebetinde bulunmayacaklarına dair yemin etmesine denir.[2475] Bu, Câhiliyedeki boşama şekillerinden biri olup adam eşini istemediğinde karısından ilâ yoluyla uzaklaşır, böylece kadının başkasıyla evlenmesine de mâni olurdu. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Câhiliye Dönemindeki ilânın süresi bir veya iki sene ya da bundan daha fazla idi.[2476] Bu türden bir yeminin maksadı ise kadına zarar vermekten ibaretti. İslam gelince insanlar Câhiliyede yaptıkları bu uygulamaya devam etmiştir. Cenâb-ı Allah ise bu uygulamayı kaldırmış ve bir süre tayin ederek boşanmak isteyenlere süre tanımıştır. Evliliğe devam etmek isteyenler içinse eşiyle bir araya gelme fırsatı ortaya çıkmıştır.[2477] Süre tayin edilmesindeki bir başka maslahat ise erkeğin hanımına ilâ yoluyla eziyet etmesinin ve zarara uğratmasının önüne geçmektir.[2478] İlâ aslında insanların geleceğe dair ettiği diğer yeminlere benzemektedir.

[2472] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/238; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1086; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 20/286.
[2473] el-Mücâdele 58/2-4.
[2474] el-Bakara 2/226.
[2475] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 2/44.
[2476] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 4/22.
[2477] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/80.
[2478] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/18; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 131.

Ancak yeminlerle ilgili genel bir hüküm olarak, yeminleri iyi ve hayırlı işlerin önüne engel kılmamak gerekir.[2479]

Câhiliye Devrinde zıhâr ve îlânın yanı sıra yıldızlar sayısınca boşama da evliliğe son verme usûllerindendi. İlâ hususunda Cenâb-ı Allah dört aylık süre belirlemiş, zıhârda keffareti öngörmüş, yıldızlar sayısınca boşamayı da üç boşama ile sınırlamıştır.[2480]

(5) Boşanma ve İddetle İlgili Düzenlemeler

İnsan hayatını ferdi, ailevi ve toplumsal planda düzenleyen Cenâb-ı Allah, boşanma konusunu da düzenleyerek belli kaidelere uyulmasını zorunlu kılmıştır. Gerek ahlâkî gerekse hukuki düzeyde yapılan ıslahatlar sayesinde boşamadaki keyfi uygulamalara son verilerek huzurlu bir sosyal yapının oluşturulması yolunda uhrevi müeyyideler de gündeme getirilmiştir.[2481]

İslam fıkhında boşama, ric'i (geri dönülebilir) veya bâin (dönüşü olmayan) talak şeklinde olabilmektedir.[2482] Kur'an'da bildirildiğine göre geri dönülebilir talâk ile boşanan kadınlar, üç kuru' müddetince bekleyip kendilerini kontrol etmeli ve hamilelik durumunun olup-olmadığını açıkça söylemelidirler. Eğer barışma durumu ortaya çıkarsa bu süre içinde tekrar eşlerine dönmeleri mümkündür.[2483] Ayetin devamında *''Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir,''*[2484] buyrulmaktadır. Buna göre aynı kadınla evlendikten sonra boşanma ancak iki defa olabilir. İkinci boşanmadan sonra tekrar evlilik yapılıp üçüncü boşanma gerçekleşirse bir daha aynı kadınla evlenmek ancak kadının başka bir erkekle evlenerek boşanması durumunda mümkündür.[2485] Bu şekilde boşamanın üç ile sınırlandırılması, evlilik hayatının ciddiye alınarak boşanmanın kadınların aleyhine bir

[2479] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 2/365.
[2480] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 3/229-230.
[2481] Hasan Ali Görgülü, ''Câhiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslam'ın Boşanmada Örfe İtibar Etmesi,'' *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1999), 122.
[2482] Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* 1/358-359.
[2483] el-Bakara 2/228.
[2484] el-Bakara 2/229.
[2485] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/121.

eziyet haline dönüştürülmemesine yönelik bir düzenleme olabilir. Zira Câhiliye Devrinde erkekler, eşlerini istedikleri kadar boşar sonra da onlara geri dönerlerdi. Bu, kadın açısından son derece eziyet verici bir durum olup Bakara Sûresi 229.ayetle boşamaya sınırlama getirilmiştir. Aslında bu sınırlamayla boşamanın gelişigüzel değil düşünerek yapılması gerektiği de vurgulanmış;[2486] muhtemel ihmalleri önleyerek boşanmadan dolayı pişman olmanın önüne geçmek amaçlanmıştır.[2487]

Kur'an'da bildirildiğine göre boşanmış kadınlar, boşanma iddetini tamamlayınca ya onları iyilikle tutmak ya da bırakmak gerekir. Sırf kadınlara eziyet olsun diye onları zorla nikâh altında tutmak ahlâkî değildir. Bu şekilde davranan sadece kendisine haksızlık etmiş olur.[2488] Nitekim Câhiliye Devrinde bazı kimseler, aslında evli kalmak istemedikleri halde hanımlarına eziyet olsun veya hanımları fidye ödemeye mecbur olsun diye iddetini tamamlamak üzere olan hanımlarına döner ve boşamanın gerçekleşmesine fırsat vermezdi. Ayette bu uygulamanın yanlışlığı vurgulanmıştır.[2489]

Kur'an'da evlilik hayatına geçilmeden boşanma gerçekleştiğinde iddet beklenilip beklenilmeyeceği hususu da açıklığa kavuşturulur. Bu durumda kadının iddet beklemesine gerek yoktur.[2490] Nikâhlanılan ancak henüz evlilik hayatına geçilmeden ve mehir belirlenmeden bir kadının boşanmasından dolayı herhangi bir sorumluluk bulunmaz. Ancak herkesin kendi maddî gücü nispetinde manevî tazminat kabilinden bir miktar geçimlik vermesi en uygun olandır. İyilik yapanlar ve yapmak isteyenler bu şekilde davranır.[2491] Ancak evlilik hayatı başlamadan boşanan kadınların eğer mehirleri belirlenmişse mehirlerinin yarısını vermek gerekir. Kadın isterse mehirden vazgeçebilir. Erkek de isterse mehrin tamamını verebilir. Mehri verirken erkeklerin cimrilik yapmaması gerekir. Bu şekilde yapmaları takva açısından en uygun olan davranıştır.[2492] Koca tarafından tayin edilmeyen mehir, kadının baba tarafından kendi emsali kadınların

[2486] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 2/73; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 2/381; Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/215.
[2487] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/216.
[2488] el-Bakara 2/231.
[2489] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/122.
[2490] el-Kasas 28/5.
[2491] el-Bakara 2/236.
[2492] el-Bakara 2/237.

mehri kadardır. Çünkü bir şeyin değeri benzerleri ile kıyaslanarak tespit edilir.[2493] Bu durumda evlilik hayatı başlamasa da kadının mağdur edilmemesi, ayrılan kimseler arasında karşılıklı hoşgörünün tesis edilmesinin amaçlandığı söylenebilir.

Kur'an'da boşanmanın gerçekleşmesi durumunda nasıl bir yol izleneceği de belirlenir. Ayetin ifadesine göre boşanmanın, kadınların iddet süresi dikkate alınarak gerçekleştirilmesi gerekir. Boşanmış kadınlar açıkça bir ahlaksızlık yapmadığı müddetçe iddet sürelerini eşlerinin evlerinde tamamlar. Ne eski eşleri onları evden çıkarmalı ne de kendileri evden çıkıp gitmelidir.[2494] Hatta iddeti tamamlayıncaya kadar eski eşlerin, kadınları evlerinden çıkarmadığı gibi onların nafakasını karşılamaya devam etmesi, hamile iseler doğuma kadar nafakalarının karşılanması, çocuğun emzirilmesi konusunda erkeğin eski eşine maddî destek sağlaması da yine Kur'an'da iddet bekleyen kadınlarla ilgili belirlenen prensiplerdir.[2495] Bunun yanı sıra kadınların iddetlerini tamamlaması durumunda erkeklerin meşru biçimde onlara dönerek nikahı devam ettirmeleri mümkün olduğu gibi ayrılmaya da karar verilebilir. Ancak ayrılırken de kadınların haklarının çiğnenmemesi vurgulanır.[2496]

Boşanma ve kadınların iddetiyle ilgili ayetlerde, boşanmada karşılıklı anlayışı esas alan, geriye dönülebilir boşanma durumunda eşlerin bir araya gelmesine olanak tanıyan ve iddet sürecini kadının aleyhine olmayacak şekilde şekillendiren bir anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. Kur'an'ın boşanma ve iddet hususunda belirlediği ilkeler, kadınların dezavantaj yaşamasının önüne geçerek onların haklarının ortaya konulduğu bir çerçeve oluşturmayı sağlar.

Kur'an'da boşanmanın kesin olarak gerçekleştiği durumlarda da erkeklerin kadınlara haksızlık yapmaması vurgulanır. Bu bağlamda Nisâ Sûresinde kadınlara verilen mehri geri almak, mehri geri alabilmek için iftira atarak onları ahlaksızlıkla itham etmek çirkin bir davranış olarak nitelendirilmiştir.[2497] Bunun yanı sıra vefat eden erkeklerin dul

[2493] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/200.
[2494] et-Talak 65/1.
[2495] et-Talak 65/6-7.
[2496] et-Talak 65/2.
[2497] en-Nisâ 4/20.

eşleriyle ilgili olarak ise onların bir yıl süreyle evlerinden çıkarılmaksızın geçimlerinin sağlanması gerektiği Kur'an'da belirtilen hususlardandır.[2498] Bu ayetlerin muhtevasına göre kadınların mağduriyet yaşamasının önüne geçilmeye çalışıldığı, Câhiliye Dönemindeki yanlış uygulamaların tashih edildiği ve kadınların maddî-manevî zarara uğratılmaması için bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir.

(6) Kadınların Geçimleri-Kazançları ve Nafakalarıyla İlgili Düzenlemeler

Kur'an'da bildirildiğine göre, erkekler kadınlar üzerinde kâvvamdır. Bunun sebebi Allah'ın insanların bazısını bazısından üstün yaratması ve erkeklerin kendi mallarından mehir ve nafakayı sağlamalarıdır. Kadınların ve kocaların birbirlerinin üzerinde hakları bulunmaktadır. Her iki tarafın birbirinin hakkını gözetmesi gerekmektedir.[2499] Erkeklerin kavvâm olması, onların kadınların geçimlerini sağlamaları, mehirlerini vermeleri ve aynı zamandan onlardan sorumlu olmaları demektir. Zira erkekler sadece kadınların geçimlerini sağlamakla kalmayıp Allah'ın emrettiği şeylerde onlara destek olmalarıyla ve birçok işin yürütülmesinde ailede-toplumda ön planda olmalarıyla bu vasıfla nitelenmişlerdir.[2500] Bunu bir çeşit idarecilik vazifesi olarak düşünmek mümkün olup ailede kadının geçiminin sağlanması erkeğin vazifesidir.

Kur'an'da bildirildiğine göre çocuklarını emzirdikleri iki yıl içinde kadınların geçimleri ve masrafları çocuğun babasına aittir. Erkeğin bunu gücü nispetinde yerine getirmesi gereklidir. Babanın ölmesi durumunda varis bu sorumluluğu yerine getirmelidir...[2501] Bahsi geçen kadınların evlilik akdinin devam etmesi ya da boşanmış olması durumu değiştirmez. İki yıl çocuklarını emzirdikleri süre boyunca nafakaları eşlerinin sorumluluğundadır.[2502]

Dünya hayatında ve nimetlerinde herkesin bir nasibi vardır. Allah birtakım şeyleri bazı insanlara daha fazla vermiş olabilir ancak insan, kendinde olmayıp diğerlerinde olan

[2498] el-Bakara 2/240.
[2499] en-Nisâ 4/34.
[2500] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/451; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 234.
[2501] el-Bakara 2/233.
[2502] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 136; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/796-797.

şeylere göz dikmemelidir. Bu nedenle Kur'an'da hem erkeklere hem de kadınlara kendi çalışıp kazandıklarından bir pay olduğu ve herkesin çalışıp Allah'ın lütfundan hayırlı olan şeyleri istemesi gerektiği bildirilmiştir.[2503] Bu ayetle Cenâb-ı Allah, kadın ya da erkek için kendi amelinin karşılığı olduğunu buyurarak başkasının sahip olduğunu (maddî varlıklar ya da erkeklerin sorumlu olduğu cihadı) temenni etmemek gerektiğini vurgulamıştır.[2504] Zira insanın dünya malından-makamından elde ettiği yalnızca Allah'ın onun hakkında takdir ettiğiyle ilgili olup bu konuda kimsenin kimseye haset etmesi uygun değildir.[2505] Bu ayette dolaylı olarak erkekler gibi kadınların da kendi kazançları üzerinde hak ve söz sahibi olduğu kastedilmiş olabilir.

(7) Mirasla İlgili Düzenlemeler

Câhiliye Döneminde mirasçı olmanın yolları nesep ve sebep idi. Nesep yakınlığı olsa bile kadınlara ve küçük çocuklara (özellikle de kız çocuklarına) mirastan herhangi bir pay verilmezdi. Miras, at üzerinde savaşma kabiliyeti olan,[2506] düşmandan ganimet alabilen kimseler arasında bölüştürülürdü.[2507] Kur'an-ı Kerim'de anne-baba vefat ettiğinde erkek mirasçıların mirastan pay alması gibi kadın mirasçıların da bir payının olduğu bildirilmiş; az ya da çok Allah tarafından takdir edilmiş olan miktarın kız çocukları-kadınlar dahil olmak üzere mirasçılara verilmesi gerektiğini ifade edilmiştir.[2508] Bahsi geçen ayet Câhiliye Döneminde savaşma kabiliyetine sahip erkekler dışındaki kimselere miras verilmemesi anlayışını değiştirmek için indirilmiş ve kadınların mirastan alması gereken oran da açıkça ifade edilmiştir.[2509] Buna göre erkek, kadına nispetle iki pay alır. Mirasçılar ikiden fazla kadınsa mirastan üçte iki oranında pay almaları gerekir. Vefat eden kimsenin çocuğu tek kadın ise mirasın yarısı ona kalır. Ölen kimsenin çocuğu varsa mirasından anne-babası için altıda bir oranında her birine pay düşer. Eğer ölen kimsenin

[2503] en-Nisâ, 4/32.
[2504] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/449.
[2505] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 234.
[2506] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/216.; Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 3/2.
[2507] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/402.
[2508] en-Nisâ 4/7.
[2509] Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* 3/32-33.

çocuğu yoksa tek mirasçı da anne-baba ise mirasın üçte biri anneye kalır. Ölenin kardeşleri varsa annenin alacağı miras altıda bir oranındadır.[2510]

Câhiliye Döneminde mirasçı olamayan kız çocukları ve kadınlar, bu ayetlerin hükmü gereği mirasçı olmaya hak kazanmıştır. Aslında ifade edilmek istenen husus bir kadın hissesinin iki katının verilmesinin erkeklere yeteceğidir.[2511] Genel olarak ailenin korunması ve ihtiyaçlarının-geçiminin sağlanması, düşmanla savaşmak gibi zorlu vazifeler erkeklerindir. Erkeklerin sahip oldukları mallardan aileleri için harcama yapma yükümlülüğü olmasına karşın kadınların böyle bir mükellefiyeti yoktur. Ayrıca kadınların aile fertlerini himaye gibi bir sorumluluğu bulunmaz, erkekler ise bir yakını vefat edince geride kalanları himaye ve iaşelerini sağlama bakımından yükümlüdür.[2512] Bu gibi nedenlere binaen erkeklerin miras payının daha fazla olduğu söylenmektedir. Diğer taraftan bu ayetlerin hükmü gereğince kadınlar ve kız çocukları, kendilerine verilmeyen miras haklarını almaya başlamıştır.

2.2.4. Yaşlılarla İlgili Düzenlemeler

(1) Yaşlıların Bakım ve Gözetimi

Kur'an'da bir insanı öldürmek ya da yeryüzünde bozgunculuk ve fesat çıkarma suçlarının karşılığı olması hariç bir insanın öldürülmesi tüm insanlığı öldürmek olarak; buna mukabil bir insanın yaşamasına vesile olmak tüm insanlığın hayatını kurtarmak olarak kabul edilmiştir.[2513] Bu bağlamda canın, korunması gereken en temel değer olduğuna işaret edilmiştir. Dolayısıyla insanın her türlü ihtimama daha çok ihtiyaç duyduğu yaşlılık döneminde de can sağlığının her şeyden önce geldiği söylenebilir. Kur'an'da da yaşlıların sağlık açısından daha fazla ihtimam gösterilmesi gereken kimseler olduğuna işaret eden bazı ifadelere rastlanır. Yûsuf Sûresinde, Hz. Yûsuf'un bir şekilde kardeşi Bünyamin'i alıkoyması üzerine kardeşlerinin onun yaşlı bir babasının olduğunu söyleyerek kendi

[2510] en-Nisâ 4/11.
[2511] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 223.
[2512] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/185; Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 4/406.
[2513] el-Mâide 5/32.

içlerinden birinin Bünyamin'in yerine alınmasını istemeleri[2514] yaşlıların sağlığının üzüntüyü kaldırmaya müsait olmadığına işaret eder. Kardeşleri, Bünyamin'in ona sevgi bakımından düşkün,[2515] ileri yaşta ve muhterem,[2516] bir babasının olduğunu ifade ederek bu hususta Mısır azizinden anlayış talep etmiştir. Zira Hz. Yakup hem yaşı hem de yaşadığı üzüntüler nedeniyle son derece hassas bir durumdadır. Nitekim yaşlılık dönemi birçok rahatsızlığın yaşanmaya başlanmasıyla daha fazla ihtimam gösterilmeye ihtiyaç duyulan bir dönemdir.[2517] Hz. Yakub'un oğulları da bu durumun gereği olarak babalarının daha çok üzülmesini istememiştir.

Kasas Sûresinde Hz. Şuayb'in kızları olduğu söylenen iki genç kızın koyunlarını sulamak amacıyla su kaynağının yakınında beklediğinde Hz. Musa'ya söyledikleri de yaşlıların bakım ve gözetimi hususunda bazı ipuçları vermektedir. *"Çobanlar sulayıp çekilmeden biz (hayvanlarımızı) sulayamayız; babamız da çok yaşlı" dediler,''*[2518] ifadesinden anlaşıldığına göre genç kızlar, yaşlılıktan dolayı zayıf düşen babalarına bazı yorucu ve ağır işlerde yardımcı olmaktadır.[2519] Zira yaşlıları her açıdan koruyup kollamayı ve ihtiyaçlarını karşılamayı içeren bakım ve gözetim vazifesi başta yaşlıların ailesi, akrabası olmak üzere onların bakımıyla ilgilenen yakından uzağa doğru geniş bir çerçeveyi ilgilendirir.[2520]

Ana babaya iyilik ve ihsanın emredildiği ayetler,[2521] Hz. Peygamber'in bakıma muhtaç ana-babası, akrabası olan kimseleri, onların her tür bakım ve hizmetini yapmaları konusunda teşvik etmesi[2522] yaşlıların bakım ve gözetimine verilen önemin göstergesidir.

[2514] Yûsuf 12/78.
[2515] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/379.
[2516] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 525; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 11/420.
[2517] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 313.
[2518] el-Kasas 28/23.
[2519] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/496; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 797; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 16/257.
[2520] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 318.
[2521] el-İsrâ 17/23.
[2522] Buhârî, "Tıbb", 1; Ebû Dâvûd, "Tıbb", 1; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiü's-Sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: el-Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.), "Tıbb", 2; İbn Mâce, "Tıbb", 1.

(2) Yaşlıların Maddî Haklarının Korunması

Yaşlılık, insan hayatını birçok yönden etkileyip ekonomik zorlukları beraberinde getirebilen bir dönemdir. İslam, yaşlıların maddî-manevî ihtiyaçlarını karşılamaya özen göstererek yaşanabilecek olumsuzlukları bertaraf etmek adına bazı tedbirler almıştır.[2523] Bu bağlamda bazı Kur'ani ilkeler yol gösterici olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de genel olarak insanın cömert olması emredilir. Ancak cimrilikle cömertlik arasındaki dengenin korunması gerektiğine de atıf yapılır. Bu bağlamda insanın cimrilik yapması kadar israf derecesine varacak şekilde saçıp savurması hoşgörülmez.[2524] Bu ayet doğrudan yaşlılık döneminden bahsetmese de insanın güç-kuvvetinin azaldığı, sağlığının eskisi kadar çalışmaya elvermediği yaşlılık döneminde muhtaç hale gelmemek için titizlik gösterilmesi gerektiğine de işaret edebilir. Zira Kur'an'da, küçük çocukları olup yaşlılık dönemine ulaşan bir kimsenin, çeşitli meyve ağaçlarının yer aldığı bahçesini, yıldırımlı bir kasırga ile tarümar olmuş şekilde görmek istemeyeceği[2525] bir mesel formunda anlatılır. Dolayısıyla yaşlılık döneminde en azından geride kalan çoluk-çocuğunun muhtaç hale gelmemesi için maddî varlıkların korunması önemlidir.

Diğer taraftan eceli yaklaşan bir kişinin de geride bırakacağı anne-babasını düşünmesi gerekir. Bu bağlamda Kur'an'da vefat etmek üzere olup öleceğine kesin kanaat getiren kimsenin kendi malından öncelikle anne-babası ve yakın akrabasına meşru şekilde vasiyette bulunması emredilmiştir.[2526] Bu ayet, viladet ve akrabalığın miras üzerinde vasiyette bulunurken öncelikli olduğuna işaret eder. Bahsi geçen yakınlara ne miktarda miras bırakılacağı ise vefat edecek kişiye bırakılmış ve Nisâ Sûresinde miras paylarının bildirildiği ayetler nâzil olana kadar bu ayetin hükmü geçerli olmuştur.[2527] Ancak miras payları belirlendikten sonra da varis lehine olmak üzere vasiyette bulunulabileği kanaatide olanlar da vardır.[2528] Ayette öncelikli olarak mirasta yakınlığın gözetildiği ve

[2523] Algan, *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı,* 311.
[2524] el-İsrâ 17/29.
[2525] el-Bakara 2/266.
[2526] el-Bakara 2/180.
[2527] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/65; Kurtubi, *el-Cami' li-Ahkâmi'l-Kur'an,* 3/179-180; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/613-614.
[2528] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 111.

vefat etmek üzere olan kimsenin anne-babasının, akrabasının ihtiyaç içinde kalmadan hayatını idame ettirmesinin amaçlandığı söylenebilir.

Kur'an'da ayrıca anne-baba ile belli başlı dezavantajlı grupların, Allah yolunda harcama yapılacak kimseler sınıfında değerlendirildiği görülür. ''*Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır.''*[2529] Bu ayette öncelikli olarak anne-baba zikredilmiştir. Zira yokluktan varlık alemine gelişin maddî alemdeki sebepleri onlardır. Anne-baba zayıf ve güçsüz bir haldeyken çocuklarına bakmış ve onları yetiştirmiştir.[2530] Dolayısıyla iyilik niyetiyle yapılan harcamalarda öncelikli olarak onlar hak sahibidir.[2531] Bu ayetin, yaşlı bireylerin nafakalarının karşılanması yani geçimlerinin sağlanması hususunda öncelikle çocuklarına bir sorumluluk yüklediği de söylenebilir.

(3) Yaşlılara Hürmet Gösterilmesi

Kur'an-ı Kerim'de anne-babaya iyi davranmak tavsiye edilmekte; özellikle annenin hamilelik ve emzirme dönemlerinde çektiği sıkıntılar hatırlatılarak bu hususta hem Allah'a şükredilmesi hem de anne-babaya verdikleri terbiye sebebiyle minnet duyulması istenmektedir.[2532] Çocuğun bu dönemde anne tarafından beslenmesi hem annenin şefkatinden hem de Cenâb-ı Allah'ın lütfundan kaynaklanmaktadır.[2533] Dolayısıyla Cenâb-ı Allah'ın lütfuna şükretmek gerektiği gibi annenin emeklerine kadirşinaslık gösterilmesi de gerekir. Bu çerçevede Kur'an'da geçmiş milletlerden İsrailoğullarına da Allah'tan başkasına ibadet etmemek yanında ana-babaya ve yakınlardan başlayarak ihtiyaç sahiplerine iyilik etmenin emredildiği bildirilir.[2534] Dolayısıyla ilâhî mesaj tarihin farklı dönemlerinde aynı ilkelere vurgu yaparak insanın öncelikle kendi anne-babasına iyilik yapmasını vurgulamıştır.

[2529] el-Bakara 2/215.
[2530] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 6/25.
[2531] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/755.
[2532] Lokmân 31/14; el-Ahkâf 46/15.
[2533] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/127.
[2534] el-Bakara 2/83.

Kur'an'da hayatın her döneminde anne-babaya hürmetkâr olunması salık verilmiştir. Özellikle yaşlılık çağına ulaşıp çocuklarının ilgi ve desteğine ihtiyaç duyan anne-babaya karşı incitici bir söz söylenmemesi, azarlanmaması ve güzel söz söylenmesi emredilmiştir.[2535] Cenâb-ı Allah bu ayette hem anne-babaya iyilik ve ihsanı emretmiş hem de onlardan gelebilecek ve kişide eziyet hissi uyandırıp usanmaya sebep olabilecek davranışlara karşı insanın sabırlı davranmasını istemiştir. Ayrıca kırıcı ve kaba sözden sakınmayı, gönül alıcı nazik ve kibar ifadeler kullanmayı buyurmuştur.[2536] Yüce Allah, tevhidin ardından anne-babaya iyilik etmeyi zikretmiş ve insanın can sıkıntısının göstergesi olan en ufak sözle dahi onlara karşı kırıcı olmasını kerih görmüştür.[2537] Dolayısıyla Kur'an'da öncelikle en yakınlarımız olmak üzere genel olarak yaşlı bireylere karşı güç ve kudretleri yerindeyken kendilerine gösterilen saygının devam ettirilmesi ve insan olarak haysiyetlerinin korunması hedeflenmiştir.

Kur'an'da yaşlılara iyilik ve ihsanla muamelede bulunulmasıyla ilgili emir, Müslüman anne-baba ile sınırlı bir durum değildir. Ehl-i küfür dahi olsa çocuğu üzerinde hak sahibi olan bütün anne-babalara, Allah'a şirk koşmaya zorlamaları dışında itaat edilmesi gerektiğinden bahsedilerek[2538] onlara hüsnü muamelede bulunulması istenmiştir. Ancak anne-baba çocuğuna Allah'a şirk koşmasını ya da mâsiyeti emrediyorsa bu konuda onlara boyun eğilmemesi gerektiği de bilinmelidir.[2539] Rivayete göre Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675), İslam'ı kabul edince annesi, onun İslam'dan dönmesi için hiçbir şey yememek ve içmemek üzere yemin etmiş fakat talebine müspet bir karşılık alamamıştı. Ayette bu çeşit zorlamalarla karşılaşan kimselerin şirke dönme konusunda ebeveynine itaat etmemesi ancak güzel davranışlarda bulunmaya devam etmesi istenmiştir.[2540] Ayetin sonunda şirk koşma halinde dahi anne-babaya ihsanda bulunma halinin devam etmesine dikkat çekilerek cezalandırma işi ve yetkisinin Yüce Allah'ta olduğu ifade edilmiştir. Kişi dünyada iken Allah'a isyan olmayan hususlarda müşrik anne-babaya itaat ve hürmet etmeli ancak inanç konusunda onlara tâbi olmaktan kaçınmalıdır.[2541] Bu durumda insanı

[2535] el-İsrâ 17/23.
[2536] Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhu,* 3/234; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/21.
[2537] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 594; Şerif Radî, *Telhisü'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'an,* 132; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 20/191.
[2538] el-Ankebût 29/8; Lokmân 31/15.
[2539] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/57; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 25/36.
[2540] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/3845.
[2541] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 824.

isyana sürüklemediği sürece her halükârda aile büyükleriyle ilgili hürmetkâr bir tavır sergilemenin emredildiği söylenebilir.

(4) Dini Emirlerde Ruhsat-İbadetlerde Kolaylık

a- Cilbâb Konusunda Ruhsat: Kur'an-ı Kerim'de herkesin sorumlu olduğu bazı hükümlerin, yaşlı kadın ya da erkekler hakkında hafifletildiği görülür. Yaşlı kadınlar için hafifletilen hükümlerden biri de cilbâb-dış giysi hakkındadır. Normalde Kur'an'da kadınların dışarı çıkarken üzerlerine cilbâb giymeleri istenirken[2542] evlilikle ilgili beklentisi kalmamış ve belli bir yaşa ulaşmış kadınların dış elbiselerini giymeksizin dışarıya çıkabilmelerine izin verilir ancak dış giysilerini kullanmalarının onlar için daha hayırlı olduğu bildirilir.[2543] Cilbâb giyilmeden dışarı çıkılabilmesi hususunda farklı yorumlar yapılmıştır. Bazıları burada kastedilenin dış giysi olabileceği gibi başörtüsü de olabileceğini söyler.[2544] Çoğunluğun görüşüne göre ise ayetteki ifadelerle kadınların süslerinin ortaya çıkmasına mâni olan, elbisenin üzerine giyilen cilbâb, ridâ, bürde ile başörtüsünün üzerine giyilen peçe konusunda yaşlı kadınlara ruhsat tanınmıştır.[2545]

b- İbadetlerle İlgili Kolaylıklar: Yaşlılar için sağlanan bazı kolaylıklar ise ibadetlerle ilgilidir. Orucun farz kılındığı ayetin[2546] sonrasında kimlerin oruç ibadetini kazaya bırakabileceğine de değinilir. Buna göre hasta, veya yolcu olanlar tutamadıkları oruçları başka günlerde tutabilir. Ayrıca oruca güçlükle dayanabilenler için fidye verebilme kolaylığı getirilmiştir.[2547] Mükelleflerden hasta ve yolcu olanlar oruçlarını hastalık ve yolculuk günleri dışında başka zamanda tutarlar. Oruca güçlükle dayananlar ise ceza olarak fidye verirler.[2548] Ayetin manasının iki şekilde olabileceği söylenmiştir. *''Yutîgûnehu''* ifadesi, oruca güç yetirenler anlamına geldiği gibi oruca güçlükle dayananlar, zorlukla katlananlar manasını da ifade eder. Bu kimseler, yaşlı erkek ve

[2542] el-Ahzâb 33/59.
[2543] en-Nûr 24/60.
[2544] Süddî, *Tefsirü's-Süddî el-Kebir,* 363; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 15/340;
[2545] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/446; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 736; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/33; Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil,* 3/1308; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 18/296.
[2546] el-Bakara 2/183.
[2547] el-Bakara 2/184.
[2548] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/492.

kadınlar olup orucu bozduklarında fidye vermeleri gerekir. Ayette bahsi geçen kimseler, orucu bütün güç, kuvvet ve imkânlarını zorladıkları halde zorlukla tutabilenlerdir.[2549] Genel olarak yaşlılar, hamile ve emzikli kadınlar tutamadıkları takdirde iftar ederler. Bunlardan hamile ve emzikli kadınlar İmam Şafii ve İmam Malik'e (ö. 179/795) göre fidye verir ancak mazeretleri ortadan kalkınca oruçlarını kaza ederler. Hanefiler'e göre ise hamile ve emzikli kadınlar fidye vermez, mazeret durumları ortadan kalkınca oruçlarını kaza ederler. Yaşlılıktan dolayı oruca dayanma hususunda zorluk çekenler ise fidye vermekle yükümlüdür. Bu konuda ittifak vardır.[2550] Kur'an-ı Kerim'de oruç ibadetiyle ilgili olarak yaşlıların içinde olduğu mazeret gruplarına kendi durumlarına uygun kolaylıkların sağlandığı görülmektedir.

Hac ibadetiyle ilgili olarak da güç ve kuvveti yerinde olmayan yaşlılara bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Zira *''...Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır...''*[2551] ayetindeki gücü yetmek ifadesi azık ve binek olarak açıklandığı gibi haccetmeye takatin olması şeklinde de izah edilmiştir.[2552] Hac ibadeti hem mal hem de bedenen yapılan bir ibadet olduğu insanın haccı yerine getirebilecek gücü de olmalıdır.[2553] Yaşlılığın ileri dönemleri düşünüldüğünde bazı yaşlıların güç ve kuvvetinin hac ibadetini yerine getirmeye müsait olamayacağı söylenebilir. Bu durumda vekaleten o kimsenin yerine başkası hac yapabilir. Hz. Peygamber'in buna müsaade ettiğiyle ilgili bir hadise göre "Has'am kabilesinden bir kadın Veda Haccı yılında Resulullah'ın yanına gelerek; "Ey Allah'ın Resulü! Allah'ın hac ibadetini kullarına farz kılan emri babama binek üzerinde duramayacak derecede yaşlı iken ulaştı. Babamın yerine ben hac yapsam, olur mu?" diye sordu; Resulullah "Evet" diye cevap verdi.[2554] Buna göre gücü kuvveti yerinde olmayan ileri yaştaki Müslümanlar bu kolaylıktan faydalanabilir.

[2549] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 112; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 3/145-146; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 2/167-168; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/632
[2550] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 2/166.
[2551] Âl-i İmrân 3/97.
[2552] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 184.
[2553] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1149.
[2554] Buhârî, ''Hac'', 1; Müslim, ''Hac'', 71.

Yaşlılara sağlanan kolaylıklardan bir diğeri de cihatla ilgilidir. Cihattan muaf olanlardan bahsedilen *''Güçsüzler, hastalar ve harcama yapma imkânı olmayanlar için -Allah ve peygamberine sadık kaldıkları sürece- sorumluluk yoktur...''* [2555] ayetinde geçen *güçsüzler* sınıfında aciz yaşlıların da olduğu söylenmektedir.[2556] Dolayısıyla Cenâb-ı Allah'ın yaşlı bireylere güçlerinin üzerindeki bazı mükellefiyetleri bazen hafifleterek bazen de onlardan sorumluluğu kaldırarak kolaylık sağlamıştır.

2.2.5. Da'îf ve Mustad'afların (Zayıf ve Ezilenlerin) Durumunu Düzenleme

Kur'an-ı Kerim'de yaşadığı yerde zalimlerin çoğunlukta olduğu ancak orayı terk etmeye güç yetiremeyen ayrıca velîye-koruyucuya da ihtiyacı olup ezilen, erkek, kadın ve çocukların haklarının savunulması istenir.[2557] Burada konu savaşla ilgili olup kâfirlerin baskısı altında bulunan inanan zayıfları kapsar. Bu kimselere karşı en kötü muameleler yapılmış ve dinleri hususunda fitneye düşürülmüşlerdir. Cenâb-ı Allah, kendi adının yüceltilerek dininin izhar edilmesi ve zayıf müminlerin kâfirlerin elinden kurtarılması, [2558] müminlerin çocuklarının küfrün ahvalinden ve iman hususunda cahillikten kurtarılması için cihat edilmesini istemiştir. [2559] Bu nedenle esirlerin kurtarılması Müslümanlara vaciptir.

Nitekim Mekke'de müminlere yapılan yoğun baskılar neticesinde, onlara Medine'ye hicret emri verilmiştir. Ancak, müminlerle birlikte çeşitli nedenlerle hicret edemeyen ezilen erkek, kadın ve çocukların herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktadır.[2560] Ayyâş b. Ebî Rebîa (ö. 15/636) olayında olduğu gibi hapiste olmak, bağlı kalmak veya hasta ya da sakat olmak, hicret için gerekli olan imkânlardan yoksun olmak vb. sebeplerle müşriklerin arasından çıkamayan, mustad'af olarak onlarla yaşamak durumunda kalan, bu yüzden dini hayatını riske atmış bulunan kimseleri Allah bağışlayacağını

[2555] et-Tevbe 9/91.
[2556] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/148; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 445; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 16/163.
[2557] en-Nisâ 4/75.
[2558] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/459.460.
[2559] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 5/122-123.
[2560] en-Nisâ 4/98.

bildirmiştir.[2561] Çünkü O, hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmamıştır.[2562] Bu ayetlerden içinde bulunduğu zor koşulları terk etmeye gücü yeten mustad'afların hicret ya da göç ederek bu durumdan kendisini kurtarması gerektiği anlaşılır. Ayrıca sosyal bir sorumluluk olarak müminlerin, zalimlerle savaşmak gerekse bile bu durumda olan zayıf kadın, erkek ve çocuklara destek olması gerekir. Bunun haricinde kendisini içinde bulunduğu baskı ortamından kurtaramayan kimseye sorumluluk yoktur.

2.2.6. Yoksulların Durumuyla İlgili Düzenlemeler

Kur'an-ı Kerim'de fakirlik problemiyle karşı karşıya olan kimseler için bazıları bireysel bağlamda; bazıları da dini-sosyal sorumluluk bağlamında meseleye çözüm olabilecek tavsiye ve emirler bulunur.

(1)Çalışıp Kazanmaya Teşvik

Kur'an-ı Kerim'de gündüz ve gecenin yaratılmasından bahseden ayetlerde dolaylı olarak çalışıp kazanmaya teşvik vardır. "*Sizin için geceyi bir örtü, uykuyu dinlenme hali kılan, gündüz vaktini ise bir diriliş ortamı yapan O'dur."*[2563] Zira gündüz vakti çeşitli sıkıntılar çeken, sürekli hareket halinde olan insan gece dinlenip rahata kavuşmakta gündüz ise geçimi için hayata karışıp adeta yeniden dirilmektedir.[2564] Dolayısıyla insan, günlük hayatında belli bir zamanı maişetini sağlama amaçlı meşguliyetlerle geçirmelidir.

Kazanç konusunda insanın kendi nasibine düşenin gayretinde olması gerekir. Bu bağlamda başkalarının sahip olduklarına özenmemelidir. *''Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var…''*[2565] Burada mana aslında erkeklerin de kadınların da kazandıkları-yaptıkları şeyler karşılığında sevap ya da ikâb cinsinden bir

[2561] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/539; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 253; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/63.
[2562] el-Bakara 2/286.
[2563] Yûnus 10/67; el-İsrâ 17/12; el-Furkân 25/47.
[2564] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 15/421.
[2565] en-Nisâ 4/32.

karşılık olduğudur.[2566] Bir başka görüşe göre kadın veya erkek için çaba ve gayreti nispetinde az ya da çok çalışmasına göre fakirlik-zenginlik anlamında kesb denilen bir karşılık bulunur. Bu bağlamda Allah'ın sonsuz hazinesinden, nimetlerinden talep etmek ve başkasının sahip olduğu şeyleri temenni etmemek gerekir. Rivayete göre erkekler, kadınlara göre mirastan fazla pay almalarına dayanarak kendilerini avantajlı olarak görmüş ve bu durumu ahirette de her amelin iki katı mükafat görecekleri şeklinde değerlendirmiştir. Bunun üzerine Ümmü Seleme (ö. 62/681) ve yanındaki bir grup kadın, erkeklere farz kılındığı gibi kendilerine de cihadın farz kılınmasını ve böylece çok sevap kazanabilmeyi temenni etmiştir. Ayet bu hadiseye binaen nâzil olmuştur.[2567] Konuyla ilgili bazı rivayetler, insanların, başkalarının sahip olduğu dünyalıklar üzerinden temennide bulunmalarının hoş karşılanmadığı yönündedir. Bazı rivayetler ise Allah katında sevimli olan ameli işlemenin mükafatı hakkında olup kadın-erkek herkes için kendi çabasının karşılığının olduğuyla ilgilidir.[2568]

İnsanlar ibadetlerini yerine getirince artık geçimleriyle meşgul olmalıdır. *"Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın"*[2569] ayetinde bu yönde bir anlam vardır. Kazanç elde etme, ticaret, çalışma, ilim talebi, nafile ibadet ve insanların ihtiyaçları olan diğer kazanımları için yeryüzündeki nasiplerini aramaları gerekir.[2570] Bu bağlamda insan, çalışıp çabalama konusunda durumuna ve gereksinimine göre her türlü imkânı değerlendirmelidir.

Kur'an-ı Kerim'de bazı hadiseleri çalışıp kazanma -özellikle kadının çalışması- anlamında teşvik ya da delil olarak kabul edenler vardır. Bu bağlamda Kasas Sûresinde Hz. Musa'nın, hayvanlarını sulamak için bekleyen genç kızlara yardım etmesi hadisesi[2571] ile ilgili yapılan bir tevile göre burada kadının çalışıp geçim yollarını aramasına direkt bir işaret olduğu söylenmektedir.[2572] Sonuçta Kur'an'da erkek ya da kadın insanın geçimi

[2566] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/448.
[2567] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 234.
[2568] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/271-273.
[2569] el-Cuma 62/10.
[2570] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1108; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 20/476; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4991.
[2571] el-Kasas 28/23-24.
[2572] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 20/101.

için gerekli maddî koşulların hazırlandığına işaret edilerek ondan bu yönde çaba göstermesi istenmektedir.

(2) İnfak Vasıtasıyla Yoksulların İhtiyaçlarını Giderme

Nafaka, insanın kendisi ve ailesi için harcamak istediği ve harcadığı şeye denir.[2573] Râgıb el-İsfahânî'ye göre harcanıp tüketilen şey nafakadır. İnfak ise mal ile ilgili olsun-olmasın vacip ya da isteğe bağlı harcamaları ifade eder.[2574] Genel anlamda malı ya da parayı harcamaya, ihtiyaç için malı sarf etmeye infak denilir.[2575] İnsanın çoluk-çocuğuna, yoksul ve ihtiyaç sahibi kimselere yaptığı maddî harcamalar yanında ilim öğretme gibi manevî yönü olan hayırlar da infak olarak değerlendirilir. İnfak kapsamındaki maddî harcamalar ise bazen isteğe bağlı harcamaları bazen de zorunlu bir ibadet olan zekâtı ifade edebilir.[2576]

Kur'an'da 'yoksul düşme' anlamında bir ayette geçen infak kavramı,[2577] yetmiş kadar ayette 'harcama yapmak' anlamında kullanılmıştır.[2578]

Kur'an'da genel olarak malı verenin Allah olduğu ve bu sebeple bu maldan başkalarını da istifade ettirmenin gerektiğinden bahsedilir.[2579] Ayetlerde bildirildiğine göre varlıklı Müslümanların malında yoksulların hakkı bulunur.[2580] Dolayısıyla ihtiyaç sahipleri için gerekli desteği sağlamak zenginlerin sorumluluğudur. Bu sorumluluğu farz, vacip ya da nafile türünden harcamalarla yerine getirmek mümkündür.

Kur'an'da anne-baba, yakınlar, yetimler, miskinler ve yolcular için yapılacak harcamalarda (infakta) asıl önemli olan şeyin hayır yapma kastı olduğu bildirilmiş

[2573] Halil b. Ahmed, ''nfk'', 4/252.
[2574] Râgıb el-İsfahânî, ''nfk'', 502.
[2575] Cevherî, ''nfk'', 5/1560; Abdü'l-Kadir er-Râzî, ''nfk'', 325; İbn Manzûr, ''nfk'', 10/358; Cürcânî, ''nfk'', 36.
[2576] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/192-193.
[2577] el-İsrâ 17/100.
[2578] el-Bakara 2/215, 262, 270; en-Nisâ 4/24, 39; el-Enfâl 8/63; el-Kehf 18/142; es-Sebe' 34/39; el-Hadîd 57/7, 10… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''nfk'', 715-716.)
[2579] en-Nûr 24/33; el-Hadîd 57/7.
[2580] ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/24-25.

olup[2581] Allah'a karşı gelmekten hakkıyla sakınan muttakilerin bir özelliğinin de kendilerine rızık olarak verilenden infak etmeleri olduğu belirtilmiştir.[2582] Kur'an'da hangi şeylerden infak edilebileceği hususunda ihtiyaç fazlasının infak edilebileceğinden bahsedilir.[2583]Ancak infakta bulunurken dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bu bağlamda ayetlerde ifade edildiğine göre insanın kazandığı şeylerin iyisinden vermesi gerekir. Kendi nefsine hoş gelmeyen adi şeyleri hayır diye vermeye tevessül etmemek esastır.[2584] Ayrıca infakın makbul olması için malın Allah yolunda harcanması gerektiği gibi sonrasında başa kakma ve karşı tarafı incitme gibi ibadetin değerini düşüren tutum ve davranışlardan kaçınmak gerekir.[2585] Bu bağlamda infak sadece ihtiyaç sahiplerinin maddî gereksinimlerini karşılamaktan ibaret olmayıp düşünsel ve manevî boyutu olan bir ibadettir.[2586] İnfak, Allah'ın ahdine vefa göstermek, O'ndan korkarak kötü bir şekilde hesaba çekilmekten sakınmakla yakından ilgilidir. Dolaysıyla infak, dünya ve ahirette insanı kurtuluşa eriştirip yüceltecek olan akıllılık ve doğru düşünme kabiliyetiyle bağlantılıdır.[2587] Maddî imkânları yerinde olan kimseler infakta bulunarak hem Allah rızasını kazanmakta hem de yoksulluğun olumsuz tesirlerinin azaltılarak toplumun sosyo-ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmaktadır.[2588] Bunun yanı sıra infak, kendinde olandan şeyden âdâbına uygun bir şekilde vermeyi gerektiren bir ibadettir. Bir yandan insanların ihtiyaçlarını gidermeyi gözeten maddî yönü bulunan infakta aynı zamanda vicdanî-sosyal sorumluluğu yerine getirme ve ihtiyaç sahipleriyle manevî bağ kurma özelliği vardır.

(3) Zekât Vasıtasıyla Yoksulların İhtiyaçlarını Karşılama

Z-k-y kökünden türeyen zekât kelimesi, sözlükte; artmak, çoğalmak, bereketli olmak, temiz olmak, iyi ve verimli olmak gibi anlamlara gelmektedir.[2589] Sözlük anlamından yola çıkarak bu kelimenin temelde iki anlamı ihtiva ettiği söylenebilir: Birincisi artmak,

[2581] el-Bakara 2/215.
[2582] el-Bakara 2/2.
[2583] el-Bakara 2/219.
[2584] el-Bakara 2/267.
[2585] el-Bakara 2/262.
[2586] Abdurrahman Kasapoğlu, *Zekât Psikolojisi* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2016), 184.
[2587] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 127.
[2588] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 145.
[2589] Halil b. Ahmed, ''zky'', 2/189; İbn Manzûr, ''zky'', 14/358; Abdilkadir er-Râzî, ''zky'', 141.

çoğalmak; ikincisi ise, temiz olmak, arınmak şeklindedir. İsfahânî de bu anlam boyutuna işaret ederek zekât ibadetinin *z-k-y* kökünden gelen bir kelimeyle isimlendirilmesinin sebebinin ya zekâttaki bereket beklentisi ya da bu vesileyle nefsin tezkiye edilmesi olduğunu söylemiştir.[2590] Dini bir tabir olarak zekât, mal sahibinin malından belli bir miktarı belli kimselere vermesi anlamındaki ibadeti ifade eder.[2591] Zekât, dinin zengin olarak kabul ettiği kimselerin bir mükellefiyeti olup sosyal yönü baskın bir gerekliliktir.[2592]

Kur'an- Kerim'de *''İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (manevî kârlarını) kat kat artıranlar onu verenlerdir''*[2593] ayeti, zekâtın kelime anlamındaki artmaya işaret eder. Zekât, sözlükte temizlemek ve geliştirmek anlamı da ifade eder. "*Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al!''*[2594] ayetinde sadaka kelimesiyle ifade edilen zekât bu anlamda kullanılmıştır. Zira zekât, malı temizler ve geliştirir. Aynı zamanda insanın nefsini cimrilik hasletinden arındırır.

Hz. Peygamber, Mekke'de ikamet ederken zekât ihtiyarî bir ibadetti ve muayyen bir hükme tâbi değildi. Çünkü Mekke'de müminlerin sayısı az olup henüz sosyal bir düzen teşekkül edecek durumda değillerdi. Müminler Hz. Peygamber'e imtisalen bunu yapıyorlardı. Fakat Medine döneminde Müslümanların sayısı artmış, ekonomik durumları da birbirinden farklı kimselerden teşekkül eden bir sosyal yapı meydana gelmişti. Toplumsal hayatta sosyo-ekonomik tedbirlerin alınması ayrıca devlet işlerinin düzenlenmesi ve savaşların finanse edilmesi gerekiyordu.[2595] Bu gibi hikmetlere binaen zekât sarf yerleri belirlenmiş bir ibadet olarak farz kılındı.

Kur'an-ı Kerim'de zekât, namazla beraber 27 kere geçer. Zekât, zenginlerin servet sevgisiyle yoldan çıkmalarına, kibirlenerek bencilleşmelerine; yoksulların da sabırsızlık

[2590] Râğıb el-İsfahânî, ''zky'', 213-214.
[2591] Cürcânî, ''zky'', 99; el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât,* 1/53.
[2592] İbrahim Fuad Ahmed Ali, *el-İnfaku'l-Âm fi'l-İslam* (Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1973), 61.
[2593] er-Rûm 30/39.
[2594] et-Tevbe 9/103.
[2595] Ahmed Ali, *el-İnfaku'l-Âm fi'l-İslam,* 61.

gösterip şikâyet etmelerine mâni olur. Toplumda zenginlere duyulabilecek kin ve nefretin önüne geçerek iktisadi dengesizliğin sosyal bir çatışmaya dönüşmesine engel olur. Zira İslam nazari olarak kin, haset gibi tehlikelerle mücadele ettiği gibi insan ve topluma zararı olabilecek olumsuz duyguları azaltabilecek somut yaklaşımlar da ortaya koyar. Bu bağlamda çeşitli nedenlerle darda ve zorda kalanlara sadece maddî destek sağlamakla kalmayan zekât ibadeti, kardeşlik duygusunu besleyerek sevgi ve fedakârlık bilincini geliştirir.[2596]

Zekât, zengin ile yoksul arasında diyalog ortamı oluşturan, Allah'ın farz kıldığı bir ibadet olarak zengine bir mükellefiyet yükleyerek yoksulluk gibi önemli bir toplumsal sorunla mücadele edilmesini sağlar.[2597] Bu bağlamda zekât fakirlikle mücadele etmede İslam'ın sürekli bir kaynağı durumundadır.[2598] Zekât vesilesiyle bir yandan muhtaç kimselerin ihtiyaçları karşılanarak sosyal adalet tesis edilirken diğer taraftan vicdanî bir sorumluluk da yerine getirilir.[2599] Zekât ibadetindeki bu manevî boyut sebebiyle insanların birbiriyle yakınlaşması ve aralarında muhabbet gelişmesi de sağlanmış olur.[2600]

İslam, büyük-küçük, zengin-fakir tüm insanların hayatın güzelliklerinden faydalanmalarını ister.[2601] Kur'an-ı Kerim'de helal ve temiz olmak kaydıyla Allah'ın nimetlerinden faydalanmada bir sınır bulunmaz.[2602] Ayrıca toplumda tüm insanların bu nimet ve imkânlardan yararlanabilmesi için gerekli koşulların hazırlanması istenir.[2603] Bu bağlamda toplumda varlıkla yokluk arasında bir muvazene kurmak zekât ibadetinin amaçlarındandır.[2604] Aynı zamanda zekât ibadeti vasıtasıyla güzel ahlâkî niteliklerin kazanılması ve insanların birlikte yaşama bilinci edinmesi sağlanır. Zekât ibadetinde iki türlü maslahat vardır. Bunlardan birincisi, nefis terbiyesine yönelik olan maslahattır ki insanı cimrilik hastalığından kurtarır. İkincisi ise insanlar arasında düzenin sağlanmasına

[2596] Topbaş, *Medeniyetimizin Fazilet Zirvelerinden Vakıf, İnfak, Hizmet,* 50-57; el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/879-890.
[2597] el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât,* 2/891-892; Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 159.
[2598] el-Karadavî, *Müşkiletü'l Fakr,* 152.
[2599] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 120.
[2600] Yusuf Ziya İnan, *İslam Dininde Sosyal Adalet İlkeleri* (İstanbul: Erzen Yayınları, 1967), 22; Kasapoğlu, *Zekât Psikolojisi,* 123.
[2601] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, 206.
[2602] el-Bakara 2/168; el-A'râf 7/32.
[2603] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 206.
[2604] İnan, *İslam Dininde Sosyal Adalet İlkeleri*, 22

matuftur. Bu yönüyle zekât, yoksulluk kapısını kapatarak ihtiyaç sahiplerini hayata bağlar.[2605] Her toplum için zenginlik ve fakirlik değişkenlik gösterebilir. Bugün fakir olan bir gün zengin; zengin olan da fakir olabilir. Bu açıdan zengin dahi olsa zekât, bir kimse için sosyal bir güvence durumundadır. Zira fakir düşme endişesi ortaya çıktığında kişi zekâtın kendi lehine bir güvence teşkil ettiğini bilir.[2606] Dolayısıyla zekâtın bir sosyo-ekonomik bir güvence sistemini bünyesinde barındırdığı söylenebilir.

İnsanın gönüllü olarak ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunması mümkündür. Ancak zekât hem sosyal güvenlik hem de sosyal sigorta işlevi görerek insanların güven ve huzur içinde yaşamalarına vesile olur. Zekâtın kapsamında ihtiyaç sahibi olması muhtemel birçok sınıf vardır. Bu yönüyle zekât son derece kapsamlı ve toplumun tüm fertlerini kuşatıcı bir ibadettir.[2607] Nitekim zekâtın sosyal dayanışma işlevi sadece yoksullukla mücadelede değil hürriyetini kaybetmiş kölelerin özgürlüğüne kavuşturulmasında, yangın, sel, deprem gibi musibetlerin zararının telafisinde, borç yükü altında ezilen kimselerin desteklenmesinde geçerlidir. Allah yolunda olanların zekâtla desteklenmesi, yolcuların ihtiyaçlarının karşılanması zekâtın sosyal dayanışma işlevini yerine getirdiği diğer sınıflardandır. Dolayısıyla zekât, çok yönlü bir sosyal dayanışma enstrümanıdır.[2608]

Cenâb-ı Allah, temiz ve helal rızıkları ve süs niteliğinde olan şeyleri kullarının istifadesi için yaratmıştır.[2609] Bunlardan yararlanma esas olmakla beraber Kur'an'da altın ve gümüşü biriktirip bunları Allah yolunda infak etmeyenler kınanmıştır.[2610] Bu bağlamda zekât ibadeti zengin Müslümanları, mallarından Allah yolunda harcama yapmaya sevk ettiği gibi birikimlerin yatırım için kullanılarak bireysel ve toplumsal maslahatların gerçekleşmesini sağlar. Aynı zamanda ümmetin kaynaşmasını ve ortak bir ruh geliştirmesinde rol oynar.[2611] Dolayısıyla zekât ekonomik anlamda dezavantajlı konumda olan bireylerin maddî refahına katkı sağlayarak ve yatırımı teşvik ederek toplumsal

[2605] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/60-61.
[2606] Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 256.
[2607] el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât,* 2/891.
[2608] el-Kasapoğlu, *Zekât Psikolojisi,* 124; Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 168-171.
[2609] el-A'râf 7/32.
[2610] et-Tevbe 9/34.
[2611] el-Karadavî, *Fıkhu'z- Zekât*, 2/891.

kalkınmayı destekler. Bu sayede insanlar arasında kaynaşmanın, birlik ve beraberliğin alt yapısını da oluşturmuş olur.

(4) Sadaka Vasıtasıyla Yoksulların İhtiyaçlarını Karşılama

Sadaka, sözlükte yalan söylemenin zıddı olan ve bir haberin gerçek olması, doğruluk, doğru söylemek, doğrulamak gibi anlamlara gelen *s-d-k* kökünden türemiştir. Terim olarak sadaka, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşyayı ifade etmek için kullanılır.[2612]

Özel anlamda sadaka, fakirlere bağışlanan şey,[2613] bir kimsenin Allah'tan ecrini umarak yaptığı bağışa denir.[2614] Sadaka bazı ayetlerde farz olan zekât ibadetini ifade eder.[2615] Ancak genel anlamda zekâttan ayrı olarak bir kimsenin gönüllü olarak yaptığı yardımlar için bu kavram kullanılır.[2616] Sadaka, insanın imanındaki doğruluğu gösterdiği için doğru söylemek anlamındaki *s-d-k* kökünden türeyen bir kelime ile isimlendirilmiştir.[2617] En geniş anlamıyla Allah'a iman sebebiyle yaratılmışlara ve özellikle de diğer insanlara sadâkat göstermek şeklinde de ifade edilebilir.[2618]

Sadaka açıktan verilebileceği gibi gizlice de verilebilir ancak göstermeden verilmesi daha uygundur.[2619] Genel olarak farz niteliği olan sadakayı yani zekâtı açıktan vermenin, tatavvu niteliği olan sadakayı ise gösteriş kaygısı olmaması için gizli vermenin daha uygun olacağından bahsedilir.[2620]

[2612] Abdilkadir er-Râzî, ''sdk'', 181; Cürcânî, ''sdk'', 132.
[2613] Cevherî, ''sdk'', 4/1506.
[2614] İbn Manzûr, ''sdk'', 10/193-194; Cürcânî, ''sdk'', 113.
[2615] et-Tevbe 9/58-60-103.
[2616] el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât*, 1/56.
[2617] Râgıb el-İsfahânî, 278; Şehmus Demir, ''Kur'an'da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi'', *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Haziran 2007), 22; el-Karadavî, *Fıkhu'z-Zekât*, 1/56.
[2618] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 137.
[2619] el-Bakara 2/271.
[2620] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/164-165; Zamahşeri, *el-Keşşâf,* 152; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 7/78; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/933-935.

Sadaka ile vicdan arasında yakın bir ilişki vardır. İnsandaki empati duygusunu harekete geçiren sadaka, Kur'an'ın büyük önem verdiği merhamet ve kardeşlik duygularının bir sonucudur. Sadaka için muayyen sınır ya da süre söz konusu değildir. Çünkü insanın gönüllü olarak istediği zaman yapabileceği tüm iyilikler sadakadır. Ancak sadakanın da bir âdâbı olup gelişigüzel ifa edilen bir ibadet değildir. Bu bağlamda sadaka, zenginin yoksula bir lütuf olarak kendi üstünlüğünü ortaya çıkarmaya çalıştığı bir riyakârlık malzemesi olmamalıdır. Zira sadakayı verenin en basit başa kakma davranışı verilen sadakanın salih amel derecesine ulaşmasına mâni olur. Bu ise vicdan duygusunun görmezden gelindiği ahlâkî olmayan bir davranıştan öteye geçemez ve insanî ilişkileri zedeler.[2621] Bu sebeple sadakanın yoksulun izzet-i nefsinin rencide edilmeden ve riyakârlık yapılmadan verileni makbuldür. Zira ihtiyaç sahibini inciterek yapılacak tasadduk yerine güzel, gönül alıcı bir söz söylenmesi evlâdır.[2622] Gösteriş için infakta bulunanların yaptığı gibi insanların başına kakarak ve onlara eziyet vererek sadakaları boşa çıkarmamak gerekir. Bu tür davranışlar, insanın kazandığı şeylerden hiçbir şekilde istifade edememesine neden olur.[2623] Münafıkların yaptığı gibi Allah rızası ve ahiret mükafatı için değil de sırf gösteriş amaçlı yapılan infaktan bir hayır meydana gelmez.[2624] Haddi zatında sadaka sadece maddî olarak yapılan yardımlardan ibaret de değildir. Söylenen güzel bir söz ve diğer insanların faydasına olmak üzere yapılan her türlü hayırlı davranış aynı şekilde sadakadır.[2625] Hz. Peygamber, iki kişi arasında adilane hüküm vermeyi, bineğine binmek isteyene yardım etmeyi, güzel söz söylemeyi, namaz için mescide giderken atılan adımları, sıkıntı verici şeyleri yoldan kaldırmayı sadaka olarak nitelendirir.[2626] Kur'an'da bazı durumlarda kefâret olarak sadaka verilmesi istenir. İhramlı iken tıraş olmak zorunda kalanların yapması gereken şeylerden biri de sadaka vermektir.[2627] Bu bağlamda sadaka ibadetteki kusuru telafi ettiği gibi başka insanlara da destek sağlamaktadır. Sadaka, bir yandan müminlerin diğer insanlara yapabileceği her türlü iyi ve güzel davranışı içine alırken diğer taraftan ihtiyaç sahiplerinin sorunlarına

[2621] Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet,* 122-134.
[2622] el-Bakara 2/263; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/901; Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, 135; İnan, *İslam Dininde Sosyal Adalet İlkeleri,* 23.
[2623] el-Bakara 2/264.
[2624] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/153; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 150; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 7/53.
[2625] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 137.
[2626] Buhârî, ''Sulh'', 11, ''Cihâd'' 72, 128; Müslim, ''Zekât'', 56; Ebû Dâvûd, ''Tatavvu'' 12, ''Edeb'' 160.
[2627] el-Bakara 2/196.

çözüm olabilecek maddî destekle de ilgilidir. Dezavantajlı gruplar içinde basit insanî yardımlardan maddî desteğe kadar farklı boyutlarda diğer insanların desteğine ihtiyaç duyanlar olabilir. Bu sebeple Allah rızası maksadıyla insanların hayrına ve iyiliğine yapılan her iş ve davranış değerlidir.

(5) Birr Vasıtasıyla Yoksulları Gözetme

Birr kelimesi akrabalık bağı, cennet, hayır ve ihsanın genişliği,[2628] dünya ve ahiret iyiliği, kurtuluş, takva, lütuf, [2629] tâat ve doğruluk, [2630] din anlamındadır. [2631] İtaatsizlik kelimesinin zıddı olarak kullanılır.[2632] *Birr*, güzel davranmak ve iyilikte bulunmaktır. Bir açıdan Allah'a karşı kulluk görevlerini yerine getirmek olan *birr* diğer açıdan tüm insanlara karşı iyilik ve güzellikle muamele etmek, özellikle de muhtaçlara karşı hayır-hasenatta bulunmaktır.[2633] Kur'an-ı Kerim'de akrabalık bağını gözetmek, tâat ve takva anlamlarında kullanılmıştır.[2634] Genel olarak *birr,* gerçek manada imandan kaynaklanan, sosyal hayatta çeşitli nedenlerle desteğe ihtiyacı çeşitli gruplara yönelik yapılan iyilikleri ifade eden;[2635]tâatleri kendisinde toplayan bir kavram olup Allah'a yakınlaşmaya vesile olan her şeyi içine alır.[2636] Bu çerçevede *birr'*i salih amelleri, yüksek ahlâkî değerleri ve samimiyeti kapsayan bir üst kavram olarak düşünmek mümkündür.[2637] Bu geniş anlam çerçevesine işaret eden bir ayette *''Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik (birr) değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir…''*[2638] buyrulmaktadır. Bu bağlamda insanın birr'e ulaşması için sevdiği şeylerden infak etmesi de gerekir.[2639] Ayette bahsi geçen *birr*'in cennet, cennete

[2628] Firûzâbâdî, ''brr'', 348.
[2629] Ezherî, ''brr'', 15/186-188.
[2630] İbn Manzûr, ''brr'', 4/51.
[2631] Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 150.
[2632] Cevherî, ''brr'', 2/588.
[2633] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 151.
[2634] Mukâtil b. Süleyman, ''brr'', 167; İbnü'l-Cevzî, ''brr'', 190,191.
[2635] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/472.
[2636] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/40.
[2637] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 374.
[2638] el-Bakara 2/177.
[2639] Âl-i İmrân 3/92.

ulaştıran sevap veya Allah'ın dostlarına yaptığı iyilik, ikram ve ihsan olduğu söylenmiştir. *Birr*'e ulaşmanın yolunun ise yoksula, muhtaca yapılan harcamalarla mümkün olduğu; ayrıca infak edilen malın infak eden açısından iyi-değerli olması ve kendisi ihtiyaç duysa da bunu iyilik yolunda harcamaktan kaçınmaması gerektiği ifade edilmiştir. [2640] Bunun yanı sıra *birr*'in şiddetli fakirlik, hastalık, engellilik gibi durumlarda sabırlı davranmakla ya da düşmanla karşılaşıldığı anda mukavemet göstermek ve sebat etmekle bağlantısı vardır.[2641] Zira gerçek anlamda *birr*, iman, ibadet, salih amel ve ahlâkî olgunluğu gerektirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de yardımlaşma ve dayanışmanın dayandırıldığı esaslardan biri de *birr'*dir. Buna göre müminlerin (Câhiliye Dönemindeki gibi) düşmanlık ve haddi aşmak hususunda değil,[2642] iyilik ve takva'da yardımlaşması[2643] gerekir. Sosyal anlamda *birr,* tüm iyilik vasıtalarını kullanarak yardımlaşma ve dayanışma bilinci içinde olmaktır. Bu, yalnızca hayır ve iyilik yapan kimselerin fazileti ve nail olacağı ecir bağlamında değil toplumda desteklenmeye ihtiyacı olan tüm bireylerin insanca yaşama seviyesine ulaşabilmesi ve sosyal kaynaşma açısından da önemlidir.

(6) Yoksullara İhsanda Bulunma

Kur'an'da iyilik yapmayı, iyiliği güzel bir şekilde yapmayı ifade eden kavramlardan biri de ihsan olup bu kelime güzel olmak anlamındaki *h-s-n* kökünden türemiştir. [2644] Kötülük ve günahın zıt anlamlısı olarak kullanılan ihsan, [2645] hayır niteliğinde olan şeyleri yapmaktır. Şeriatta, insanın Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmesine ihsan denilir.[2646] Kur'an-ı Kerîm'de ihsan kavramı oniki yerde geçer.[2647]

[2640] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 2/290; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 8/147-148.
[2641] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/598.
[2642] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 11/133.
[2643] el-Mâide 5/2.
[2644] Halil b. Ahmed, ''hsn'', 1/318.
[2645] İbn Manzûr, ''hsn'', 13/117; Firûzâbâdî, ''hsn'', 1189.
[2646] Cürcânî, ''hsn'', 13,14.
[2647] el-Bakara 2/83, 178, 229; en-Nisâ 4/36, 62; el-En'âm 6/151; et-Tevbe 9/100; en-Nahl 16/90; el-İsrâ 17/23; el-Ahkâf 46/15; er-Rahmân 55/60, 60.

İhsan, iyilik yapmak ve lütufta bulunmakla kıyaslandığında daha genel bir kavramdır. Bir konuda adaletin gerektirdiğinden fazlasını yapmayı ifade eder. Zira adalet hak ve hukuka uygun bir şekilde borcunu verip alacağını almaktır. İhsanda ise iyilik anlamında vazifesi olandan fazlasını yapmaya çalışmak vardır. Bu bağlamda bir kimsenin mecburiyeti olmadığı halde lüzumundan fazlasını vermesi; alması gereken durumlarda ise daha azına razı olması ihsandır.[2648]

İhsan, insanın dini vazifelerini ve sosyal hayatın gereklerini iyilik yapma duygusuyla en güzel şekilde yerine getirmesidir. Bünyesinde şefkat ve yumuşak davranma eğilimi olan ihsan, insanın başta anne-babası olmak üzere tüm insanlara ve canlılara karşı faziletin gerektirdiği şekilde özveriyle muamelede bulunmasıdır. [2649] Kur'an'da ihsanda bulunulacak kimselerin başında anne-baba gelmekte sonrasında akraba, yetimler, yoksullar, yakın ve uzak komşular, yakın arkadaş, yolcular ve insanın elinin altında bulunan kimseler (köle ve cariyeler) zikredilmektedir.[2650]

İhsan sahiplerinin, yumuşak davranmak, severek-isteyerek başkalarına güzel davranmak, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek ve öfkenin esiri olmamak gibi nitelikleri kendisinde topladığı görülmektedir. [2651] Kur'an'da bu niteliklere sahip kimselerden övgüyle bahsedilmektedir.[2652]

Dolayısıyla ihsan, insanın en yakınları ve tüm insanlara (özellikle de ihtiyaç sahiplerine) maddî-manevî sosyal sorumluluk duygusuyla şefkat, yumuşak huyluluk ve yardımseverlik duygusuyla hareket etmesini sağlayan bir duyarlılıktır. Şüphesiz bu tarz davranışlar dezavantajlı kimseler açısından sadece ihtiyaçlarının karşılanması bağlamında değil, psiko-sosyal açıdan kendilerini değerli hissetmeleri anlamında önem arz etmektedir.

[2648] Râgıb el-İsfahânî, ''hsn'', 119.
[2649] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 153.
[2650] en-Nisâ 4/36.
[2651] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 296.
[2652] Âl-i İmrân 3/134.

(7) Kard-ı Hasen (Karz-ı Hasen) Vasıtasıyla Yoksulların İhtiyaçlarını Giderme

Sözlükte borç vermek,[2653] kesip koparmak, (çaprazından) geçip gitmek, şiir söylemek, ödünç vermek, gibi anlamlara gelen *kard (karz)*, terim olarak geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç/borç vermek demektir.[2654] Varlıklı bir kimsenin sırf Allah rızasını gözeterek, dinin emirlerine uygun bir şekilde ve maddî çıkar kaygısı taşımadan, bilhassa muhtaç kimselere faizsiz borç vermesine *kard (karz)* denir.[2655] Kronik olarak yoksulluk çeken ya da geçici olarak maddî desteğe muhtaç olan kimselerin ihtiyaçlarını karşılamak bazen de borç vererek giderilebilir. Bu borç verme işleminin samimiyet ve hoşgörü çerçevesinde gerçekleştirilmesi *kard-ı hasen (karz-ı hasen)* ile mümkündür.

Kard (karz) kelimesi Kur'an-ı Kerim'de toplamda on üç yerde geçer. Bunların on ikisinde *kard-ı hasen (karz-ı hasen)* şeklinde mecâzî olarak Allah'a verilen güzel borç anlamında kullanılır.[2656] Bu ayetlerden birinde *''Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder''*[2657] ifadesi bulunur. Cenâb-ı Allah, ayette lütfuyla ikramda bulunup geniş rızık verdiği mümin kullarını kısıtlı imkânlara sahip olan kimselere özellikle de Allah yolunda cihada çıkacak mücahitlere en güzel şekilde borç vermeye teşvik etmektedir. Sonuçta bu şekilde borç verene Allah tarafından karşılığının fazlasıyla verileceği bildirilmektedir.[2658] Ayette geçen Allah'a borç vermek ifadesi yapılan hayrın sevabını O'ndan ummaktır. Bu cihat için malından harcamak şeklinde olabileceği gibi Allah yolunda yapılan her türlü infakı da içine alabilir.[2659] *Kard-ı hasen (karz-ı hasen),* insanın gönlünden koparak, temiz niyetle ve ihlasla karınca kararınca artırdığı şeylerden verilen ödüncü ifade eder. Bu şekilde ödünç veren kimse, Allah tarafından verilecek olan kat kat karşılığa müstehak olurlar.[2660]

[2653] Halil b. Ahmed, ''krd'', 3/376.
[2654] Cevherî, ''krz'', 3/1101-1102; İbn Manzûr, ''krd'', 7/216-217; Firûzâbâdî, ''krd'', 652.
[2655] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 148.
[2656] el-Mâide 5/12; el-Hadîd 57/11, 18; et-Tegâbün 64/17; el-Müzzemmil 73/20… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''krd'', 542-543.)
[2657] el-Bakara 2/245.
[2658] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/105; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 4/219-220.
[2659] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 141.
[2660] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/822.

Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya vesile olan *kard/karz*'ın temelinde ödünç ya da borç olarak verilen mal, para vb. şeylerin geri alınması vardır. Dinimizde her şeyden önce borç-alacak ilişkisine faizi bulaştırmamak gerekir. *Kard-ı hasen (karz-ı hasen)* uygulamasında ise borçlu kimsenin ödeme hususunda zorluk çektiği biliniyorsa ödeme için sıkıştırmamak, ek süre vermek ya da geri ödeme konusunda ısrarcı olmamak en güzelidir. [2661] Bu bağlamda borçlu kimselere gösterilmesi gereken kolaylıklardan bahseden bir ayette, maddî sıkıntı içinde olanın durumu düzelene kadar beklemek gerektiğinden bahsedilerek verilen borcu karşı tarafa bağışlamanın daha hayırlı olduğu ifade edilir. [2662] Ayette maddî sıkıntı içindeyse borçlu kimseye mühlet vermek gerektiğinden bahsedilmektedir.[2663] Ancak borç verme hususundaki en güzel davranış borcunu ödeyemeyecek durumdaki kimseden bir şey talep etmeden alacağını Allah rızası için hibe etmektir.[2664] Bu bağlamda *kard-ı hasen (karz-ı hasen)* uygulaması sayesinde borç yükü altında ezilen kimselerin ihtiyacı karşılandığı gibi borç verenin Allah katındaki kazancı katlanmaktadır.

(8) Vakıf Müessesesi Yoluyla İhtiyaç Sahiplerini Desteklemek

Kur'an-ı Kerim'de bilinen anlamıyla vakıf müessesesinden bahsedilmez. Ancak her türlü iyiliğin ve hayır anlamında yapılan fedakarlığın teşvik edildiği Kur'an'da vakıfla ilgili temel prensiplerin yer aldığını söylemek mümkündür.[2665] Maddî bir karşılık gözetmeden diğer insanlara hizmeti hedefleyen vakıf müessesesi, tarih boyunca İslam ülkelerinde önemli bir sosyo-ekonomik rol üstlenmiştir. Vakıf hem dini hem de hukuki yönü olan bir sosyal kurum olup insanın yapısında mevcut olan yardımlaşma duygusunun dini esaslarla buluşmasından neşet etmiştir.[2666]

Vakıf kelimesi *v-k-f* kökünden mastar olup durma, yarıda kesme, alıkoyma, mâni olma, kesinti, oturmanın aksine ayakta durma gibi manalara gelir. Bir şeyi hapsetmek, durdurmak manalarını da içeren vakıf, Arapçada hayvanın durdurulması ve yularından

[2661] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 149.
[2662] el-Bakara 2/280.
[2663] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/975.
[2664] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 149.
[2665] Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri,* 194.
[2666] Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, t.y.), 183.

tutulması,[2667] bir evin hayır için bırakılmasına denir.[2668] Bu anlamda vakıf, bina, arsa ya da herhangi bir mülkün menfaatinin başkalarının faydasına hasredilmesidir. Esasında vakfın hukuki manası, bir şeyi Allah'ın mülküne geçirip, gelirinin ya da kullanımının fakirlere bağışlanmasıdır.[2669] Bir başka ifadeyle vakıf, menfaati Allah'ın kullarına hasredilen bir malı Allah'ın mülkü kabul etmek ve bu malı herhangi bir şekilde birinin mülkiyetine geçirilmekten ebediyen alıkoymaktır.[2670] İmam-ı Âzam'a (ö. 150/767) atfedilen bir tarife göre ise vakıf, malın, vakfedenin mülkünde kalması ancak bundan elde edilecek menfaatin tasadduk edilmesidir.[2671]

Vakıf, Yaratandan ötürü yaratılmışlara karşı sevgi, saygı ve merhametin bir göstergesi olan infakın müesseseleşmiş halidir.[2672] Kur'an'da vakıf düşüncesine kaynaklık edebilecek birçok ayet bulunur.[2673] Bunun yanı sıra dünya hayatının sonlu olduğu ve öldükten sonra dünyada sahip olunanların insana fayda sağlamasının ise maddî varlığını, malın gerçek sahibi olan Allah yolunda sarf etmekle mümkün olacağı inancı vakıf sisteminin ortaya çıkmasında önemli bir etkendir.[2674] İslam kültüründe sadaka-i cariye denilen bu tasadduk şekli, Hz. Peygamber ve ashabının söz ve uygulamalarına dayanır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in insanın öldüğünde sadaka-i cariye vesilesiyle hayrının devam edeceğine dair hadisi[2675] ile Hz. Ömer'in sahip olduğu Semg hurmalığı hususunda Hz. Peygamber'in rehberliği ile yaptığı vakıf ameliyesi[2676] vakıf sistemine delil olarak gösterilir. Bu somut delillerin yanında Kur'an ve sünnette Müslümanların edinmesi gereken bir hayat tarzı olarak insanın sahip olduğu maddî varlıkları ve sahip olduğu manevî değerleri sadece kendisi için değil diğer insanların maslahatı için kullanmasına vurgu yapılır. İslam medeniyetinde zekât, infak gibi ibadetler ve vakıf gibi müesseseler,

[2667] İbn Manzûr, ''vkf'', 9/359-360; Fîruzâbâdî, ''vkf'', 860.
[2668] Râgıb el-İsfahânî, ''vkf'', 530.
[2669] Muhammed b. Mustafa Vânî, *Lugat-ı Vankulî* (İstanbul: yy,1218), 2/148; Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985, 8/156.
[2670] Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968), 4/284.
[2671] Cürcânî ''vkf'', 212; Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l Hidâye,* 6/140.
[2672] Topbaş, *Medeniyetimizin Fazilet Zirvelerinden Vakıf, İnfak, Hizmet,* 13, 125.
[2673] Âl-i İmrân 3/92; Mâide 5/2; Hac 22/77.
[2674] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 155.
[2675] Müslim, ''Vasiyye'', 14; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenu Ebû Davud,* tlk. Ahmed Sa'd Ali (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1952), ''Vesâya'', 14; Tırmizî, ''Ahkâm'', 36.
[2676] Buhârî, ''Vesâya'', 12.

yoksulu korumanın yanında bencilliği yenerek özgeci davranışları teşvik ederek bunu hem bireyin hem de toplumun yaşantısına yerleştirmeye çalışan uygulamalardır.[2677]

Câhiliye Devrinde insanlar vakıf sisteminden haberdar değildi. Bu bağlamda bir bağış türü olarak bu sistem, İslami esaslarla şekillenerek iyiliği kalıcı hale getirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü insan ne tasadduk ederse etsin sonunda tükenir. Muhtaç kimselerin ise ihtiyacı bitmez. Aynı zamanda yoksulların nesilden nesile sayısı da azalmaz, yoksulluk bir problem olmaya devam eder. Dolayısıyla vakıf sisteminin amacı yoksulların ihtiyaçlarını geçici olarak değil, sürekli olarak karşılayacak bir kaynak sağlamaktır.[2678]

Maddî bir çıkar kaygısı olmadan ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, insanların değişik alandaki ihtiyaçlarını karşılamak için bir anlamda sosyal hizmet işlevi yerine getiren vakıflar, tarihi süreçte aynı zamanda toplumsal barışın bir güvencesi olmuştur. Hayırsever zenginler, yardımlaşma ve dayanışma ekseninde devletin üzerine düşen yükü hafifleterek önemli bir sosyal hizmeti yerine getirmiştir. [2679] Neticede vakıf müessesi, devlet, zenginler ve sosyal hizmete daha çok ihtiyacı olan kesimlerin farklı açılardan gereksinimlerine hizmet etmiştir.

Yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine, dullara, öksüz ve yetimlere, borçlulara, ilim tabelerine, evlenecek genç kızlara, hizmetçilere, çocuklara, yaşlılara veya ammenin hayrına vesile olacak işlere hizmet sunan farklı türlerdeki vakıflardan bahsedilir. Cami, tekke, mescid gibi ibadethanelerle ilgili olan vakıflar; medrese, kütüphane gibi eğitim-öğretimle ilgili vakıflar; kışla, saray, tophane gibi sivil-askeri bazı kurumlarla ilgili vakıflar; çarşı, bedesten gibi ekonomik hayatı ilgilendiren mekânlarla ilgili vakıflar; hastane, imarethane, kervansaray gibi sosyal alanla ilgili vakıflar; su bentleri, çeşme gibi su tesisleriyle ilgili vakıflar; pehlivan, kemankeş meydanları gibi sportif alanla ilgili vakıflar bunlardan en önemlileridir.[2680] Dolayısıyla vakıfların ictimai, kültürel, askeri, iktisadi ve

[2677] Sarıçam, ‘‘Vahyin 1400. Yılında İslam Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)’’, 580-581.
[2678] Dıhlevî, *Hüccetüllahi'l-Baliğa,* 2/180.
[2679] Seyyar, *İslam'da Sosyal Devlet,* 156.
[2680] Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, 201-202.

sosyal hizmete yönelik farklı boyutlarından bahsetmek mümkündür. Bu nedenle vakıfların çok farklı alanlarda sosyal desteğe ihtiyaç duyabilecek dezavantajlı bireylere destek sağladığı söylenebilir.

İnsanların hayırseverlik ve yardımlaşma duygularını harekete geçiren vakıf müessesesinin bir uzantısı olan imaretler de ilim talebeleri, yoksul halk ve yolculara yiyecek tedarik etmesi açısından ciddi bir hizmet yerine getirmiştir.[2681] Özel anlamda aşevi anlamına gelen imaret kelimesi genel olarak külliye benzeri bir sistem olarak cami, medrese, şifahane, kervansaray ve kütüphane gibi yerleşim yerinin merkezini oluşturan yapı sisteminin bütününe verilen isimdir.[2682] Dolayısıyla imaret türü yapıların başta dezavantajlı bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasından her kesimden insanın istifade edebileceği eğitim ve sağlık hizmetlerine kadar çok yönlü bir amme hizmeti yerine getiren müesseseler olduğu görülmektedir.

(9) Fidye Vasıtasıyla Yoksulların Gözetilmesi

Fidye, birini içinde bulunduğu rahatsızlık veren durumdan kurtarmak için ödenen karşılık, bedel anlamındadır.[2683] Bir ibadetin yerine getirilememesi veya ibadet esnasında bazı kusurların işlenmesi durumunda ya da düşmanın elindeki esiri kurtarma maksadıyla ödenen bedele, yerine getirilmesi gereken sorumluluğa *fidye* denir.[2684]

Kur'an-ı Kerîm'de *fidye* kelimesi üç ayette geçer.[2685] Bahsi geçen ayetlerde *fidye* verilmesi istenen durumlar zikredildiği gibi bu fidyenin hangi dezavantajlı gruplara verilmesi gerektiğinden de bahsedilmiştir.

a-Oruç Fidyesi Olarak Miskinin Doyurulması: Kur'an-ı Kerim'de bir kimsenin normal şartlarda oruç tutabildiği halde hastalık, yaşlılık vb. nedenlerle oruca güç yetiremediği

[2681] Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, 208.
[2682] Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 19.
[2683] Cevherî, ''fdy'', 6/2453.
[2684] Râgıb el-İsfahânî, ''fdy'', 374.
[2685] el-Bakara 2/184, 196; el-Hadîd 57/15.

durumlarda her güne karşılık olmak üzere bir yoksulu doyurması gerektiği bildirilir.[2686] Güç yetirememe durumu, zorlukla güç yetirme şeklinde de yorumlanmıştır. Buna göre oruç tutmaya zorlukla dayanan ve oruç tuttuğunda zarar görmesi muhtemel müzmin hastalar ve gücü tükenmiş yaşlılar da fidye verebilir.[2687] Fidye karşılık, bedel anlamında olup yerine getirilemeyen ibadetin yerine ikame edilir. Dolayısıyla belirtilen koşullarla ilişkili olarak oruç ibadetinin ifa edilememesi ve kaza etme imkânının da bulunmaması durumunda her güne karşılık bir miskinin doyurulması suretiyle onların en temel ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gidilmiştir.[2688]

b-İhram Yasaklarından Tıraş Olma Fidyesi Vasıtasıyla Yoksulların Desteklenmesi: Hac veya umre esnasında bir kimse hasta olur ya da başındaki bir rahatsızlık nedeniyle başını tıraş etmek zorunda kalırsa oruç, sadaka ya da kurban cinsinden bir fidye ödemelidir.[2689] İnsanın başında bulunabilecek bit vb. parazitler, baştaki şiddetli ağrı ya da iltihap gibi hastalıklar nedeniyle hac esnasında başın tıraş edilmesi gerekebilir. Bu durumda ibadetteki noksanlığı giderebilmek için fidye verilmesi emredilmiştir. [2690] Peygamberimizin bir hadisine göre fidye olarak üç gün oruç tutulmalı veya altı fakir sadaka olarak sabah-akşam doyurulmalı ya da kurban kesilmelidir.[2691] Burada fidye olarak belirlenen hususlardan iki tanesinin yoksulların en temel ihtiyaçlarından olan beslenme sorununun çözümüne katkı sağlayabileceği söylenebilir.

(10) Kefâretler Vasıtasıyla Yoksulların Gözetilmesi

Kefâret, inkâr etmek, nankörlük etmek anlamındaki *k-f-r* kökünden türemiştir. Bir hatanın veya yeminin örtüldüğü, kendisiyle silindiği şey;[2692] sadaka, oruç vb. bir şeyle işlenen günahın, suçun örtülmesine kefâret denir.[2693] Buna göre kefâret, dini bir yükümlülüğü

[2686] el-Bakara 2/184.
[2687] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 112; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/631.
[2688] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/88 Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 3/145.
[2689] el-Bakara 2/196.
[2690] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/532; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 119; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 5/162; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 3/291; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/715.
[2691] Müslim, ''Hac'', 80-86.
[2692] Halil b. Ahmed, ''kfr'', 4/39; Cevherî, ''kfr'', 3/808; Firûzâbâdî, ''kfr'', 471; Râgıb el-İsfahânî, ''kfr'', 435.
[2693] İbn Manzûr, ''kfr'', 5/48.

yerine getirememe ya da hata-günah olan bir şeyi yapma sonucu ilâhî affa nail olmak, işlenen kusuru telafi etmek ve cezadan kurtulmak maksadıyla yerine getirilen davranışlardır.[2694] Kur'an-ı Kerim'de kefâretin mantığı iyiliklerin kötülükleri sileceği[2695] yönündeki ilâhî düsturla ilişkilidir. Genellikle insanın vicdanı işlediği suç ve günahtan rahatsızlık duyar ve bunu izale edecek çözüm arar, kefâret de bu çözüm yollarından biridir.[2696]

Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen kefâretlerden yemin kefâreti ve ihram yasağını çiğneme kefâreti yoksulların beslenme ihtiyacını gidermeye yöneliktir.

a-Yemin Kefâreti Vasıtasıyla Yoksulların İhtiyacını Giderme: Cenâb-ı Allah, kullarını lağv yani kasıtsız olarak yaptıkları yeminlerden sorumlu tutmamış ancak niyet ve kasıt gözetilerek yapılan yeminlerden dolayı sorumlu tutmuştur. Normalde bu yeminlerin gereğinin yerine getirilmesi evladır. Ancak insanın bu tür yeminini bozması durumunda öncelikle on yoksulu doyurması ya da giydirmesi veya bir köle azat etmesi gerekir. Bunları yapmaya imkân bulamayan ise üç gün oruç tutmalıdır.[2697] Bahsi geçen şeyler, ibadetin yerine getirilmesindeki eksikliği telafi etmek üzere bedel olarak tespit edilmiştir.

b- İhram Yasağını Çiğneme Kefâreti Olarak Yoksulların İhtiyacını Giderme: Kur'an-ı Kerim'de ihramlı iken kasten avlanarak bir hayvanı öldüren kimse, ceza olarak avladığına denk bir hayvanı Kabe'ye ulaştırarak kurban etmeli veya yoksulları doyurmalı ya da buna denk olacak bir şekilde oruç tutmalıdır.[2698] Bir kimse ihramlı iken kasten ya da kasıtsız olarak bir hayvanı avlar-ölümüne sebep olursa bu cezalara muhatap olur. Yoksulların doyurulması da bu cezalar arasındadır.[2699]

Kefâretlerde insan hayatını etkileyen iki özellik bulunur. Bunlardan birincisi hata, günah veya suçu işleyeni olgunlaştırıp terbiye etmektir. Zira kefâretler, dış baskı ve zorlama ile

[2694] Mehmet Katar, ''Dinlerde Kefâret Anlayışı'', *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1988), 45.
[2695] Hûd 11/114.
[2696] Hasan Güleç, ''İslam'da Kefâretler'', *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 449.
[2697] el-Mâide 5/89.
[2698] el-Mâide 5/95.
[2699] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 3/167; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 309; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1813.

değil, insanın içinden gelerek yerine getirdiği telafi yöntemleri olduğu için suç işleyende kalıcı davranışlar meydana getirir. Kefâretlerden elde edilen maslahatın ikincisi sosyal alanla ilgili olup kölelere hürriyetinin kazandırılması, toplumda yoksulların beslenme ve giyimle ilgili gereksinimlerinin karşılanması vb. içtimai maslahatların elde edilmesini sağlar.[2700] Bir diğer açıdan suç ve günah işleyen kimseyi toplumun parçası haline getirir. Kefâret amacıyla yerine getirilen şeyler de sonuçta birey ve toplumun faydasına olan şeylerdir.[2701]

(11) Hacda Kesilen Kurbanlardan Yoksulların İstifade Ettirilmesi

İnsanlar hac çağrısına uydukları zaman kesilen kurbanlıklardan kendileri yiyebilecekleri gibi zorda kalmış fakirler de bundan istifade ettirilmelidir.[2702] Ayette geçen *bâis'*in zorda kalmış, üzerinde borç yükü bulunan çok yoksul kimse; *fakir'*in ise zayıf ve dayanıksız yoksul olduğu söylenmiştir.[2703] Dolayısıyla hac esnasında kesilen kurbanlar, dezavantajlı gruplardan yoksulların beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlamaktadır

2.2.6. İbnü's-Sebillerle İlgili Düzenlemeler

Kur'an'da ibnü's-sebillerin ihtiyaçlarını karşılamak için bazı gelir kalemlerinden bahsedilmiştir.

(1) Humus (خُمُس): Yolcunun hak sahibi olduğu gelirlerden biri savaşlarda elde edilen ganimetlerden beytülmale ayrılması gereken beşte birlik payı ifade eden humustur. *"...Ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'ın, peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır,"* [2704] ayeti hükmü gereğince yolcular, bu gelir kaleminden istifade eder.

[2700] Güleç, ''İslam'da Kefâretler'', 467.
[2701] Katar, ''Dinlerde Kefâret Anlayışı'', 57.
[2702] el-Hac 22/28.
[2703] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim,* 8/2489.
[2704] el-Enfâl 8/41.

(2) Fey'(فَيْأ): Ganimet,[2705] özellikle savaş yapılmadan elde edilen ganimet bu kelimeyle ifade edilir.[2706] *''Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp Resulüne fey' olarak verdikleri, Allah, Peygamber, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir,"*[2707] ayetinin hükmü yolculara da fey'den pay ayrılması yönündedir.

(3) Zekât(زَكوة): Tevbe Sûresi 60.ayette, zekât genel olarak sadaka olarak isimlendirilmekte ve zekâtın verilmesi gereken sınıflar tek tek sayılmaktadır. Buna göre farz olan zekâttan ibnü's-sebil denilen yolda kalanın-yolcunun da pay alma hakkı vardır.[2708] Yolcu olarak kabul edilen sınıf hakkında bazı yorumlar yapılmıştır. Buna göre Taberî, bir memleketten başka bir memlekete geçen kimseye ibnü's-sebil denildiğini söyler.[2709] Zemahşerî'ye göre ise zekâtın sarf edilmesi gereken sekiz sınıfın sonuncusu olan ibnu's-sebîl, malı olsa da malından uzak bir şekilde yolculuğa çıkan, kendi vatanında zengin dahi olsa bulunduğu yerde fakirlik içinde olan kimsedir.[2710] Dolayısıyla maddî durumuna bakılmaksızın yolculuk yapan kimse ihtiyaç içinde kalabileceği düşüncesiyle çeşitli gelir kalemleriyle desteklenmektedir. Humus, fey' ve zekât vasıtasıyla bir anlamda yolcular, sosyal sigorta kapsamına alınmıştır.

2.3. Hürriyeti Kısıtlanan Bireylerin Durumlarını İyileştirme Bağlamında Yapılan Düzenlemeler

Bu başlık altında köleler, bir şekilde suçla ilintisi olan kimselerle ilgili düzenleme ve bu kimselerin durumunu iyileştirme bağlamında yapılan ıslahatlar ele alınacaktır.

[2705] Halil b. Ahmed, ''fye'', 3/348.
[2706] İbn Manzûr, ''fye'', 1/126.
[2707] el-Haşr 59/7.
[2708] et-Tevbe 9/60.
[2709] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 4/127.
[2710] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 438.

2.3.1. Köle ve Cariyelerle İlgili Düzenlemeler

(1) Köle ve Cariyeleri Özgürleştirmeye Teşvik

Kölelik, İslam'ın ortaya çıkardığı bir sistem değildir. İslam, ortaya çıktığı dönemden itibaren tüm dünyada kabul görmüş kölelik düzenini uygulanmaya devam ettirmiştir. Fakat İslam'da kölelik, dünyanın diğer yerlerinden farklı şekilde çeşitli nedenlerle hürriyetini kaybederek zayıf düşmüş insanların barındırılarak maddî-manevî durumlarının ıslah edildiği bir sistem haline gelmiştir.[2711] Hatta kölelerin kendi kendilerini idare edebilir bir konuma gelmelerine zemin hazırlanıp onlara özgürlüklerini satın alabilme şansı da tanınmıştır.

Kur'an'ın köleliğe karşı tutumunda göre çarpan bir diğer husus da zekâttan kölelere pay ayırmak suretiyle[2712] adeta kölelerin özgürlüklerine kavuşturulması için devlet bütçesinden tahsisat ayrılmasının emredilmesidir.[2713] Bunun yanı sıra İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren gönüllü olarak iyilik yapma yollarından biri de köle azat etmektir. Kur'an'da bir sosyal müessese olarak köleliğin varlığı kabul edilmiş ancak çeşitli vesilelerle köleliğin şartlarını iyileştirecek ve köleleri hürriyete kavuşturmayı teşvik edecek esaslar da belirlenmiştir.

(2) Dinen İşlenen Kusurlara Karşılık Belirlenen Kefâretler ile Kölelerin Özgürlüğe Kavuşturulması

a- Hata ile Bir Mümini Öldürme Kefâreti Olarak Köle Azadı: Köleleri özgürlüğüne kavuşturma vesilelerinden biri, istemeden bir mümini öldürme suçunu işlemektir. Kur'an'da bildirdiğine göre böyle bir fiili bilerek işlemek bir mümine yakışmamakla birlikte kasıt olmaksızın bunun meydana gelmesi durumunda mümin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturmak ve ailesine diyet ödemek gerekir. Hata sonucu öldürülen mümin, düşman olan bir topluma mensup ise yine mümin bir kölenin özgürlüğüne

[2711] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 2/292.
[2712] et-Tevbe 9/60.
[2713] Hamidullah, *İslam Peygamberi,* 2/691-692.

kavuşturulması gerekir. Anlaşmalı bir topluma mensup bir müminin hata sonucu öldürülmesi sonucunda ise öldürülen kişinin ailesine diyet teslim edilmeli ve mümin bir köle hürriyetine kavuşturulmalıdır.[2714] Zira Cenâb-ı Allah'ın bir müminin başka bir mümini bilerek öldürmesini mübah görmesi söz konusu değildir. Böyle bir fiil ancak hata sonucu olabilir ki bunu yapan kimse ayette belirtilen kefâreti yerine getirmeli veya diyet ödemelidir.[2715] Ayetin maksadı nefy değil, haramlık ve yasak bildirmektir. Aslında burada kasten bir mümini öldürmenin büyük bir sorumluluk olduğuna işaret edilmiştir. Ancak istemeden savaşta bir düşmana silahını doğrultmuşken bir mümini öldürmek, ölüm cezası verilen bir kimsenin yakınında duranın suçlu zannedilmesi veya silahını kullandığında karşıdakinin insan olduğunu bilmeden öldürmek kasıtsız fiiller türündendir. Bu gibi durumlarda yukarıdaki ayetin mucibince hareket edilmelidir.[2716] Burada köle azat edilmesi Allah'ın hakkı kabilinden bir kefârettir, diyet ise insan hakkı olan bir cezadır. Zira hayat hakkı her şeyden önce hakkullahtır, hürriyet de bir hayattır. Bu bağlamda bir mümini istemeden öldüren kimsenin bir köleye hürriyet bahşetmesi de bir anlamda yeni bir hayat vermek gibi olduğundan en güzel kefârettir.[2717]

b- Yemin Kefâreti Olarak Köle Azadı: Köle azadını gerektiren durumlardan biri de bir konuda yemin ederek kendini sorumluluk altına sokmaktır. İnanan bir kimsenin bu durumda yemin kefâretini eda etmesi gerekir. Kur'an'da bildirildiğine göre Cenâb-ı Allah, yeminlerle bağlanan sözlerden dolayı insana sorumluluk yüklemiştir. Bu türden yeminlerin kefâreti, on fakiri doyurmak ya da giydirmek veya bir köleyi özgürlüğüne kavuşturmak olarak belirlenmiştir. Bunlara güç yetiremeyen için son olarak üç gün oruç tutmak gerektiğinden bahsedilir. Bu kefâretler, yemin ettikten sonra bozulan yeminler için söz konusudur.[2718] Kefâretler bir yönden ceza niteliğine haiz olup diğer taraftan bir ibadet anlamı da taşır.[2719] Dolayısıyla bozulmak zorunda kalınan yeminin dinen telafisi ya da cezası olarak nitelendirilebilecek hususlardan biri de köle azadıdır.

[2714] en-Nisâ 4/92.
[2715] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/526; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 253-254.
[2716] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 7/7-9.
[2717] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1418-1419.
[2718] el-Mâide 5/89.
[2719] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1801.

c- Zıhâr Kefâreti Olarak Köle Azadı: Câhiliye Arapları tarafından uygulanan ve aile hayatını sekteye uğratan bir gelenek olan zıhâr, erkeğin hanımını kendi annesi ya da kız kardeşine benzetmesi şeklinde gerçekleşen ve eşleri aynı çatı altında birbirine yabancı-haram hale getiren bir uygulamadır.[2720] Kur'an-ı Kerim'de böyle bir uygulamaya tevessül eden kimsenin söylediği sözden dönmesi, köle azadı şartına bağlanmıştır.[2721] Rivayet edildiğine göre Evs b. Sâmit isimli bir sahâbî hanımı Havle bint Salebe'ye zıhâr yapmış, eşinin Peygamberimize şikayeti üzerine söylediğine pişman olan erkeğin tekrar evlilik hayatına dönebilmesi için kefâret olabilecek cezaları bildirmek üzere bu ayetler indirilmiştir. Dolayısıyla zıhâr uygulamasının evlilik hayatını sona erdiren kötü sonuçları, belirlenen kefâreti yerine getirmek suretiyle çözüme kavuşturulmuştur.[2722]

(3) Kölelerin, Zekât ve Sadaka Vasıtasıyla İhtiyaçlarının Giderilmesi

Kur'an-ı Kerim'de kölelerin gerek farz olan zekât ibadeti vasıtasıyla gerekse gönüllü olarak yapılan bağışlarla-sadakalarla maddî açıdan ihtiyaçlarının karşılanmasına önem verildiği görülür. Cenâb-ı Allah, rızık konusunda bazı kulların diğerlerinden daha avantajlı olduğunu buna karşın onların, kendi maiyetlerindeki hizmetçi ya da kölelere karşı verici bir tutum sergilemediklerinden ve köle ile hizmetçileri kendilerine yakın bir duruma getirmeye yanaşmadıklarından bahseder. Bu şekilde davranan kimselerin kendilerine verilen rızık bolluğu nimetinin şükrünü eda etmiş olmayacaklarını belirtir.[2723] Köleler de efendileri gibi insandır. Bu sebeple yeme-içme hususunda efendilerine nasip edilen nimetlerden kölelerin de istifade ettirilmesi gerekir. Bu, dünya nimetlerinden faydalanma hususunda kullarının eşit hale gelmesi için Cenâb-ı Allah'ın yapılmasını istediği bir şeydir.[2724]

Kur'an'da, iman edilmesi gereken hususlarla birlikte malı sevmesine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyip-dilenene ve kölelere (özgürlükleri için) verenlerin; namazı dosdoğru kılanların, zekâtı verenlerin ve bazı erdemleri

[2720] Cürcânî, ''zhr'', 122.
[2721] el-Mücâdele 58/3.
[2722] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/238-239; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 1086; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4775-4776.
[2723] en-Nahl 16/71.
[2724] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/537; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 578.

alışkanlık haline getirenlerin tutum ve davranışları iyilik-hayır kapsamında zikredilir.[2725] Ayette müminler, ihtiyaç sahiplerine gönüllü yardımda bulunmaya teşvik edilmiştir. Zira insan mala-mülke sahip olmayı çok sevse de Allah'a olan bağlılığının bir göstergesi olarak ihtiyaç sahibi bazı kimseler yanında mükâtep kölelere bağışta bulunması gerekir. Onları özgürlüklerine kavuşturmak maksadıyla satın almak da bu bağlamda değerlendirilir.[2726]

Muhtaçların, özelde kölelerin maddî ihtiyaçlarının karşılanması için bazen de farz olan ibadetler vesile kılınmıştır. Zekâtın verilmesi gereken toplumsal sınıflardan bahseden ayette [2727] diğer ihtiyaç sahibi kimselerle birlikte kölelerin de zikredilmesi, içinde bulundukları statüde birçok zorlukla mücadele etmek durumunda kalan kölelerin maddî sorunlarını azaltmaya yönelik önemli bir adım olarak düşünülebilir.

(4) Köle ve Cariyelere İnsani Değer Atfedilmesi

İnsanın toplumda saygın bir konum edinmesinin gereklerinden biri de normal bir aile yaşantısına sahip olmasıdır. Çünkü genel ahlakın korunması, yeni nesillerin anne-baba himayesinde sağlıklı koşullarda büyütülmesi, insanların gayr-ı meşru birlikteliklerinin önlenmesi toplumları oluşturan en küçük sosyal birlik olan aile yaşantısıyla mümkündür. Köleliğin söz konusu olduğu toplumlarda ise kölelerin birçok gayr-ı insanî muameleye maruz kalmasının yanı sıra iffetini koruması ve dünyaya gelen çocukların nesebini tespit etmek zor olabilir. Zira köle ve cariyelerin yaşadığı koşullar her zaman evlenerek bir aile kurmasına fırsat vermeyebilir. Ancak Kur'an'da bekârların evlendirilmesi teşvik edildiği gibi salih kölelerin ve cariyelerin birbiriyle evlendirilmesi de teşvik edilmiştir. Ayrıca evlilikte fakirliğin fazla sorun edilmemesi istenmiştir. [2728] Köle ve cariyelerin evlendirilmesi öncelikle gözü ve iffeti haramdan muhafaza etmek içindir.[2729] Ayrıca bu şekilde cariyelerin hem fuhşa düşmesi hem de efendileri tarafından fuhuş amaçlı kullanımının önüne geçilmiş olur.[2730] Yapılan bu düzenlemelerle köle ve cariyelerin

[2725] el-Bakara 2/177.
[2726] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 2/54; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 109.
[2727] et-Tevbe 9/60.
[2728] en-Nûr 24/32.
[2729] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/417.
[2730] İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr,* 5/16.

düzenli bir aile hayatında çocuklarını güvenle yetiştirmeleri sağlanmış, onların İslam öncesi uygulamaların uzantısı olabilecek gayr-ı ahlâkî yollara tevessül etmeleri ya da bu maksatla kullanılmaları önlenmiştir.

Diğer taraftan Kur'an'da cariyelerle evlenmenin teşvik edildiği durumlar da vardır. Bilindiği gibi evlenmek, ev için gerekli bazı eşyalara sahip olmak kadar evlenilen kadına bir mehir ödemeyi de gerektirir. Evliliğin maddî külfeti elbette hür kadınlarla evlenme hususunda daha ağırdır. Ayette bildirildiğine göre hür kadınla evlenecek imkânı olmayan kimse, bekâr hayatını tercih etmek yerine mümin cariyelerle sahiplerinin izniyle evlenmelidir. Zaten insanları öncelikle bir araya getirmesi gereken şey, iman birliğidir. Yalnız cariyelerin iffetli bir yaşamı tercih etmeleri ve gayr-ı meşru vesilelere başvurmamaları şart koşulmalı, mehirleri de örfe uygun biçimde verilmelidir. Cariyelerle evlenme izni kötü yola düşmekten korkan, iffetini muhafaza edemeyeceğinden kaygılananlar için söz konusudur.[2731] Mümin, zorunluluk durumunda buna tevessül etmeli ancak imkânı varsa hür hanımla evlenmelidir.[2732]

Köle ve cariyelerin aile hayatı kurmaya ve evlilik hayatına özendirilmeleri, imkânı olmayan müminlerin cariyelerle evlenebilmesi, onların iffetlerini ve onurlarını korumaya yönelik önemli adımlar olarak değerlendirilebilir.

(5) Kitabet-Mükâtebe Akdi

Kitâbet ya da *mükâtebe* akdi denen azatlık sözleşmesi, kölenin efendisine kazandığından ödeme yaparak kendi nefsini dolayısıyla özgürlüğünü satın almasıdır.[2733] Kur'an-ı Kerim'de mükâtebe akdinden bahseden ayette şöyle buyrulur. *"Köle ve cariyelerinizden sizinle kitabet-mükatebe akdi yapmak isteyenlerle, eğer onlar hakkında hayırlı olacağına kâni iseniz, onlar ile mükâtebe yapınız..."*[2734] Ayetten, köle efendisiyle mükâtebe akdi yapmak istediğinde -bu akdi yapmakta köle için hayır olduğu takdirde- efendi açısından

[2731] en-Nisâ 4/25.
[2732] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 232; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 6/227; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 3/1333.
[2733] Râgıb el-İsfahânî, ''ktb'', 425; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 5/3512.
[2734] en-Nûr 24/33.

bu akdi yapmanın vücûbuna dair hüküm çıkaranlar olduğu kadar burada mendupluk kastedildiğini söyleyenler de bulunur. Taberî ve Zemahşerî bunlardan vücûpluk veçhini tercih eder.[2735] Kölenin mükâtebe isteğinde bulunması halinde onunla bu akdi yapmanın müstehap olduğu da söylenmiştir. Çünkü o, bağımsız olmak, kazanç sahibi olmak ve evlenmek maksadı ile bu istekte bulunmuş olabilir ve bu onun için daha iffetli olur.[2736] Cessâs'ın tercihi, sahip olunan kölenin bu talebinin efendisi için zorunluluk ifade etmediği yönündedir.[2737] Bu ayetten hareket eden İslam hukukçularına gelince onlar konuyu hak ve sorumluluk bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre kölenin mükâtebe akdi vasıtasıyla özgürlüğünü satın almak istemesi onun hakkıdır; köle sahipleri için bu talebe cevap vermek ise bir görevdir.[2738] Müfessirlerin ve İslam hukukçularının farklı görüşler arasında tercihini dile getirdiği mükâtebe akdi konusu, sonuçta kölelerin özgürlüğünü kazanma fırsatlarından biri olarak dikkate değerdir.

2.3.2. Suçlular (Tutuklu, Hükümlü ve Eski Hükümlüler) Hakkındaki Düzenlemeler

(1) Suçluların Cezalandırılmasında Adaletin Gözetilmesi

Kur'an'da cinayet suçunun cezası hususunda *''Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas yazıldı (farz kılındı). Özgüre karşı özgür, köleye karşı köle ve dişiye karşı dişi…''*[2739] buyrulmuştur. Ayetin nüzul sebebi olarak gelen rivayete göre iki Arap kabilesi İslam'ın gelişinden önce birbiriyle çarpışmış, bazıları ölürken bazıları yaralanmıştır. Öldürülenler içinde köleler ve kadınlar da bulunmaktadır. Ancak bunlar öldürme ve yaralamalar karşılığında diyeti kabule yanaşmamıştır.[2740] Bu kabileler İslam'ı kabul edince hem sayı hem de mal bakımından daha avantajlı olan taraf diğerlerinden köleye karşılık hür; kadına karşılık erkeğin kısas edilmesini isteyerek adaletten sapmıştır.[2741]

[2735] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/422-423; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 729.
[2736] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l Kur'an,* 15/236.
[2737] Cessâs, *Ahkâmû'l-Kur'an,* 5/151.
[2738] Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu,* 4/48.
[2739] el-Bakara 2/178.
[2740] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 1/94.
[2741] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/482-483; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 3/64.

Peygamberimizin bi'setinden önce bir insanın öldürülmesine karşılık Hristiyanlar, sadece affı gündeme getirmiştir. Yahudi ahkâmında ise katil affedilmemiş, katl cezası verilmiştir. Buhârî (ö. 256/870) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) aktardığına göre ise İsrâiloğulları diyeti katl'den daha çok benimsemiştir. Dolayısıyla Yahudiler cinayet suçuna işlerine geldiği şekilde ceza verme yoluna gitmiştir. Araplar da Yahudilere benzer şekilde davranmıştır. Bu sistemde öylesine bir taraflılık ve keyfilik söz konusudur ki kendilerinden bir köle öldürüldüğü zaman karşı taraftan bir hür, bir kadın öldürüldüğünde karşı taraftan bir erkek ya da bir erkek öldürüldüğü zaman karşı taraftan iki erkek öldürmeyi kendilerinde hak olarak görmüşlerdir. Yaralama hadiselerinde de kendilerine bir zarar geldiğinde karşı taraftan iki katını talep etmişlerdir. Rivayet edildiğine göre, eşraftan birinin katledilmesi neticesinde yakınları toplanmış ve babası bu katl hadisesine karşılık ya evinin semanın yıldızlarıyla doldurulması ya da tüm kavmin kendisine teslim edilmesini şart koşmuştur.[2742] Bu ayetle kısas uygulamasının esasları belirtilerek cezalandırmada adaletin sağlanması amaçlanmıştır. Güç ve nüfuza göre değil hakkaniyet esasına göre belirlenen kısas ilkelerine göre zayıf ve düşük statüye sahip kimselerin dezavantajlı konuma gelmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Kur'an'da cezalandırma hususunda aşırılıklara değinen bir ayette*''Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velîsine yetki verdik; ancak o da öldürme hususunda sınırı aşmasın…''*[2743] buyrulmuştur. Ayette haksız yere öldürülen kimsenin velîsine verilen yetkinin; katilin öldürülmesini talep etme, diyet isteme ve affetme yetkisi olduğu söylenmiştir. Öldürülen kimsenin velîsi bu üç seçenekten birini tercih edebilir. Ancak velînin katilden başkasının cezalandırılmasını istemesi aşırıya kaçacağı için yasaklanmıştır.[2744] Zira Câhiliye Döneminde cinayet hadiselerinde, katil yerine başkasına kısas uygulamak, öldürülen kimse yerine birden fazla kimseye kısas uygulamak ve katilin uzuvlarını kesmek şeklinde aşırılığa neden olan cezalandırma yöntemleri vardı. Bu ayetle haksız yere bir cana kıyılmasının yasaklanmasının yanı sıra bu türden haksızlıkların önlenmesi de

[2742] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 110; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/601.
[2743] el-İsrâ 17/33.
[2744] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 2/257.

amaçlanmıştır.[2745] Dolayısıyla suçlu bile olsa bir kimseye yaptığının üzerinde bir cezanın verilmesi, insanî olmayan cezalandırma yöntemlerinin uygulanması yasaklanmıştır.

(2) Suçlular/Günahkârlar İçin Tövbe-Af Yolu

Tövbe sözlükte Allah'a dönmek, (günahından dolayı) utanmak, [2746] pişmanlık, günahından dönmek anlamındadır. [2747] Tövbe, kalpten günah hususundaki ısrar düğümünü çözerek Allah'a dönmek sonra Rabbin bütün haklarına riayet etmektir. Şeriatta tövbe zemmedilen fiillerden methedilen fiillere hemen yapılması gereken bir dönüşü ifade eder. Ayrıca tövbe işlenen günahı kabullenerek nedamet duymak ve bundan vazgeçmektir. [2748] Tövbenin makbul olması için bazı şartları taşıması gerektiği söylenmiştir. İsfahânî'ye göre bu şartlar; çirkinliğinden dolayı günahı terk etmek, onu yaptığı için pişmanlık duymak, o günaha bir daha dönmemeye kesin karar vermek, vazgeçilen amelleri işlemeye sevk eden şeylere karşı önlem almak şeklindedir.[2749]

Gazzâlî tövbenin, insanın günahlarından her şeyi bilen ve ayıpları örten Allah'a dönmesi, olduğunu söyler. Ona göre de tövbenin bazı şartları vardır. Bunlar, tövbenin her durumda ve herkes için yapılabilir olduğunu; küçük ya da büyük bütün günahlara tövbe edilebileceğini, küçük günahların önemsenmediğinde büyük günahlara sebebiyet verebileceğini bilmek ve tövbenin hemen yapılması gerektiğinin bilincinde olmaktır.[2750] Gerçek bir tövbenin dönüştürücü bir işlevi olup bütünüyle günahkâr olan bir kimseyi faziletli ve örnek bir insana dönüştürebilir.[2751] Diğer taraftan ihlasla yapılan bir tövbe suç ya da günahın insanın benliğinde oluşturacağı pişmanlık gibi olumsuz duyguları bilinçaltına itmeden ve hissedilen vicdani rahatsızlığı bunalım boyutuna taşımadan kabullenerek telafi etmeyi de sağlar.[2752]

[2745] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 596; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 13/74.
[2746] Halil b. Ahmed, ''tvb'', 1/191.
[2747] Cevherî, ''tvb'', 1/91; İbn Manzûr, ''tvb'', 1/233; Firûzâbâdî, ''tvb'', 62.
[2748] Cürcânî, ''tvb'', 63.
[2749] Râgıb el-İsfahânî, ''tvb'', 76.
[2750] Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din,* 1335-1336.
[2751] Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 63.
[2752] Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 238-239.

Kur'an-ı Kerîm'de tövbe kavramı seksen sekiz yerde geçer, otuz beş yerde Allah'a, diğerlerinde insanlara nispet edilir. Ayrıca Cenâb-ı Allah, on bir ayette kendisini tevvâb olarak nitelendirir.[2753] Tövbenin makbul olması için bazı ayetlerde salih amel işlemek;[2754] bazı ayetlerde ise (nefsini) ıslah etmek şart koşulur.[2755] Dolayısıyla tövbenin davranışlara yansıması gereken bir arınma vasıtası olduğu söylenebilir.

Tövbe, her şeyden önce yapılan hatalardan, işlenen günahlardan dolayı pişmanlık hissetmeyi gerektirir. Tövbedeki bu pişmanlık hissi başka zamanda kusur ya da günaha tevessül etmeyecek derecede insanda kendisini ıslah etme bilinci oluşturur.[2756] Bu şekilde bir kimsenin günah ve kusurları sebebiyle kendisini kınaması aynı zamanda pozitif yönde bir etkiyi de beraberinde getirir. Zira hatalarıyla yüzleşmek insanın karakterini sağlamlaştırır.[2757] Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kendini kınayan nefse yemin edilmiştir.[2758] Neticede tövbe, insanın yaptığı hatalardan, işlediği suçlardan dolayı hissettiği rahatsızlık ve ağır suçluluk duygusundan kurtularak o günahı hiç işlememiş gibi eski temiz haline dönmesini sağlar.[2759]

Tövbe, kulun günahlarından duyduğu pişmanlıkla ilgili olsa da Kur'an-ı Kerim'de tövbenin kabul edilmesinin ilâhî iradeye bağlı olduğu ifade edilmiştir.[2760] Kur'an ve Sünnete göre, affın kapsamı ve Allah'ın bağışlayıcılığı çok geniştir. Suçlu kişi eğer pişmanlık duyarsa, bunun her zaman Allah katında kabul edilebileceğini ummalıdır. Suç işleyen ilelebet yaptığı suçun esiri değildir. Tövbe etmediği, aynı zamanda helâlleşmesi gerekirken helâlleşmediği takdirde ise hep suçunun esiri olarak kalır.[2761] İnsan vicdanının sesini duyarak yaptığı yanlıştan pişmanlık duyduğunda, Allah'ın af kapısı sonuna kadar açıktır. *"De ki: Ey nefislerine karşı israf eden-aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar"* [2762] ayeti de bunu tasdik eder. Ayet şirk

[2753] el-Bakara 2/37, 54, 128; Âl-i İmrân 3/90; en-Nisâ 4/17, 18, 92; et-Tevbe 9/104, 112; el-Mü'min 40/3; eş-Şûrâ 42/25… (bkz. Muhammed Fuad Abdülaki, ''tvb'', 157-158.)
[2754] Tâhâ 20/82.
[2755] el-Mâide 5/39.
[2756] Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 264.
[2757] Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi,* 190.
[2758] el-Kıyâmet 75/2.
[2759] Kerim Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi* (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013), 344.
[2760] et-Tevbe 9/15-27; el-Ahzâb 33/24.
[2761] el-Müddessir 74/38.
[2762] ez-Zümer 39/53.

hariç, her türlü günahın (tövbe edilmesi şartıyla) affedilebileceğini bildirir. Konuyla ilgili birçok rivayette günahlarından dolayı ye'se düşenler için bu ayetin bir çıkış yolu gösterdiği nakledilmiştir. Ümitsizliğe düşenler arasında Hz. Hamza'nın (ö. 3/625) katili Vahşi (ö. 23/644), uğradıkları eziyetler nedeniyle fitneye düşen Ayyaş b. Ebû Rebia (ö. 15/636) veya Velid b. Velid (ö. 8/629) gibi Müslümanlar ve müşriklerden vaktiyle küfür ve şirk içinde yaşamış olup İslam'ı kabul etmek isteyen ancak tövbelerinin kabul olmayacağını düşünen bazı kimselerin olduğu nakledilmiştir.[2763] Ayette geçen *''israf''* ifadesi ile burada günah işleyerek nefsinin aleyhine olmak üzere aşırı gitmek kastedilmiştir. Bu ayetin tövbe etmek kaydıyla günahkâr kimseler için en büyük ümit vesilesi olduğu söylenmiştir.[2764]

İslam ceza anlayışında cezanın esası ferdin ıslahı, toplumun korunması, ilâhî kurallara muhalefet edilmesini önlemek, kanunlara ve toplum düzenine uymayı sağlamaktır. Cezalandırmanın amacı intikam ya da acı vermek değildir. Cezalandırmada suçluyu tedip ederek suç işlenmesinin önüne geçmek hedeflenir.[2765] İslam'da suç olgusu günahla ilintili olduğu için cezalandırmanın maddî boyutu kadar manevî arınma anlamında tövbeye de önem atfedilmiştir.

İslam hukukçuları tövbeyi hapis cezasının nihayete erdiren sebeplerden biri olarak kabul eder. Tövbenin cezayı düşürdüğüne dair deliller, bazı ayet ve hadislere dayanır. *"İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin..."* [2766] *, "...Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder''*[2767] ayetleri ve "Günahından dolayı tövbe eden, günahsız gibidir"[2768] hadisi tövbe edenin cezadan muaf olacağı şeklinde değerlendirilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Ebû Lübâbe ve Amr el-Hatiyeh isimli sahâbîleri tövbe edip pişmanlıklarını beyan ettikleri için hapisten çıkarması buna delil olarak kabul edilir.[2769] Bir açıdan tövbe, günümüzde iyi hali

[2763] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/393-394; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 944; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 18/ 294-295.
[2764] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/4233.
[2765] Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* 1/210.
[2766] en-Nisâ 4/16.
[2767] el-Mâide 5/39.
[2768] İbn-i Mâce, "Zühd", 30.
[2769] Ebû Gudde, *Ahkamü's-Siccîn,* 91.

görülen mahkûmun şartlı salıverilmesine benzemektedir.[2770] Ancak İslam hukukunda, tövbe etmenin cezayı düşürüp-düşürmemesi hususunda işlenen suçun türü etkilidir ve mezheplerin, suçlunun tövbesi ile cezalandırma hakkında farklı yorumları bulunur. Buna göre eşkıyalık ve soygun suçundan dolayı tövbe etmenin had cezasını düşüreceği hususunda görüş birliği vardır.[2771] Mâide Sûresi'de geçen *''Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir… Ancak onları yenip ele geçirmenizden önce tövbe edenler müstesna! ''*[2772] ayetlerinin buna delâlet ettiği söylenmiştir.

Diğer suçlarda ise tövbenin cezayı düşürüp düşürmediğiyle ilgili olarak içtihat farklılığı vardır. Hanbelîler ve bazı Şafiîlere göre tövbe had cezasını düşürür. Ancak suçlu hem tövbe edip hem de cezasını çekmek isteyebilir. Yönetim kademesinin tercihine göre ceza uygulanıp uygulanmayacağı belirlenir. Malikî ve Hanefîlere göre tövbe, eşkıyalık ve soygun dışındaki had cezalarını düşürmez.[2773]

Konunun cezasının infazını tamamlamış eski hükümlüler açısından durumu ise şu şekilde değerlendirilebilir. İslam hukuku bağlamında bir suçlunun cezasını çekmesi artık onun suçla bağlantısının kalmadığını gösterir. Bu yüzden ceza infazından sonra eski hükümlünün suçlu gibi muamele görmeye devam etmesi, İslam hukuku açısından aşırılıktır. Dolayısıyla bu kimsenin sosyal dışlanma, ayrımcılık vb. muamelelere maruz kalması doğru değildir.[2774] Ayrıca bir kötülük yaptığında ya da nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayan ve günahlarının bağışlanmasını isteyenlere karşı Cenâb-ı Allah'ın bağışlayıcı davranacağı Kur'an'da birçok ayette bildirilmiştir. Ayrıca tövbe eden kimselerin bir özelliği de yaptıkları kötülüklerde ısrarcı olmamaları ve kendilerini ıslah etmeleridir.[2775] Bu bağlamda suça karışmış/günah işlemiş ve cezasını çekmiş kimselerin suçunun ya da günahının hem kişide hem de toplumda oluşturabileceği olumsuz etkileri

[2770] Nasi Aslan, "Kur'an ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Hakları", *Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları,* ed. Muhsin Demirci (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2014), 548.
[2771] Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* 1/213.
[2772] el-Mâide 5/33-34.
[2773] Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* 1/214.
[2774] Yıldırım, *İslam Hukukunda Mahpusun İnsani Hakları*, 103.
[2775] Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/17; el-Mâide 5/39; el-A'râf 7/153; Tâhâ 20/82; el-Furkân 25/70-71.

ortadan kaldırmanın bir yolu da tövbedir. İnsanlar büyük hatalar işleyen kimselere karşı kabullenici davranmakta zorlanır. Ancak yaptığı hatanın cezasını çeken ve tövbe edip halini ıslah edenlere karşı Cenâb-ı Allah olumsuz bir tutum ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla diğer insanların, bu kimseleri sosyal hayattan dışlamasının ya da bazı maddî-manevî olanaklardan mahrum bırakmasının dini bir dayanağının bulunmadığını söylemek mümkündür.

2.4. Göçmenlere-Mültecilere Yönelik Düzenlemeler

Kur'an'da hicret ekseninde göçmenlere yönelik bazı pozitif uygulamalar yapıldığı ve bu yönde teşvikte bulunulduğu görülmektedir.

(1)Allah Yolunda Hicret Edenlere Veli-Mevlâ Olmanın Takdir ve Teşvik Edilmesi

Mevlâ kelimesi *v-l-y* kökünden türemiş olup yakınlık,[2776] nusret anlamında kullanılır. Velayet-vilayet şeklinde kullanımı ise bir işi yerine getirmeyi üstüne almak anlamında olup ikisinin aynı anlamı ifade ettiği söylenir. Velî ve mevlâ kelimeleri de aynı anlamda kullanılır.[2777] Esasında velâ, iki veya daha fazla şeyin arasında meydana gelen bağ ya da yakınlığı işaret eden bir kelimedir. İstiare yoluyla mekân bakımından, inanç, hısımlık, sadakat ve yardım bakımından yakınlığı ifade eder.[2778] Bir kimsenin mülkü olan kölesini azat etmesinden sonra kölesiyle durumu ya da dostluk anlaşmasından kaynaklanan mirasçı olma durumu velâ kelimesiyle ifade edilir.[2779] Mevlâ kelimesi ise müttefik ve dost,[2780] azat eden ve azat edilen, malik, sahip ve yakın, komşu, amca oğlu, halif,[2781] tâbi olan [2782] anlamında, çoğulu olan mevâli ise dostlar ve varisler anlamında

[2776] Cevherî, ''vly'', 6/2528; Firûzâbâdî, ''vly'', 1344; Ezherî, ''vly'', 15/447.
[2777] İbn Manzûr, ''vly'', 15/401.
[2778] Râgıb el-İsfahânî, ''vly'', 533.
[2779] Cürcânî, ''vly'', 213; Tehânevî, ''mevlâ'', 2/1671, 1672.
[2780] Halil b. Ahmed, ''vly'', 4/ 400.
[2781] Firûzâbâdî, ''vly'', 1344; Cevherî, ''vly'', 4/2529; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 397.
[2782] Ezherî, ''vly'', 15/451.

kullanılır.[2783] Kur'an'da türevleri hariç mevlâ ve mevâli kelimeleri yirmi iki yerde geçer.[2784]

Kur'an'a göre iman ederek hicret edenler ile Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihat edenler ve muhacirleri barındıranlar birbirinin velîsi konumundadır. İman edip hicret etmeyenlere karşı ise böyle bir sorumluluk bulunmaz. Din hususunda yardım talep ettiklerinde -aralarında dostluk anlaşması olan bir topluma karşı olmadıkça- onlara yardımcı olmak gerekir.[2785] Hicret edenler, Allah ve Resulüne olan sevgilerinden dolayı vatanlarını ve kavimlerini terk edenler muhacirlerdir. Muhacirleri yurtlarında ağırlayanlar ise ensâr'dır. Bunlar birbirinin velîsi konumundadır. Miras konusunda dahi birbirlerine velî olmuşlardır (birbirlerine mirasçı olma durumu Ahzâb Sûresi 6.ayet inene kadar devam etmiştir). [2786]

Benzer bir ayette ise, iman eden, hicret eden, cihat edenlerle onları barındıran ve yardım edenlerin gerçek müminler olduğu ve onlar için büyük bir mükafatın bulunduğu bildirilmektedir.[2787] Dini uğruna vatanını, malını mülkünü terk edip gerekirse ailesini geride bırakmak suretiyle imanının gereğini yerine getiren kimseler bu davranışlarıyla imanlarını doğrulamıştır. [2788] Onlara yardım edip barındıranları da büyük bir ecir beklemektedir.

Kur'an'da bildirildiğine göre yeryüzünde haksızlığa uğrayarak Allah yolunda hicret edenler bu dünyada güzel bir yere yerleştirilecek, ahirette de daha büyük bir ecir elde edeceklerdir.[2789] Hicret edenler, Peygamber ve ashabıdır. Bunlar, Mekkeli müşrikler tarafından zulme uğramış, kavimlerini, evlerini terk edip dinleri uğruna Allah'a sığınarak

[2783] Mekkî b. Ebû Talib, ''mevlâ-mevâli'', 109.
[2784] el-Bakara 2/286; Âl-i İmrân 3/150; el-En'âm 6/62; el-Enfâl 8/40; Yûnus 10/30; en-Nahl 16/76; el-Hac 22/13, 78; ed-Duhân 44/41; Muhammed 47/11… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''vly'', 768.)
[2785] el-Enfâl 8/72.
[2786] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/67; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 421; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 4/2437.
[2787] el-Enfâl 8/74.
[2788] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/70; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 421; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 4/2438.
[2789] en-Nahl 16/41.

hicret etmişlerdir. Önce Habeşistan'a sonra Medine'ye hicret edilmiştir. Bazıları bu kimselerin hicret yolundan geri döndürülenler olduğunu söylemiştir.[2790]

Cenâb-ı Allah, eziyetlerle sınandıktan sonra vatanlarından göç edip sabır gösterenlerin yardımcısı olduğunu bildirmektedir.[2791] Ayette, Ammar (ö. 37/657) ve arkadaşlarının çok farklı bir konumda olduklarından bahsedilmiştir. Zira Cenâb-ı Allah, onların karşısında değil yanındadır, onları kendi haline terk etmiş değildir, onların velîsidir. Onlar müşrikler tarafından birçok eziyete ve işkenceye maruz kaldıkları için inkâr ifade eden şeyler söylemek zorunda kalmıştır. Fakat daha sonra müminlerle birlikte hicret etmişler, cihada çıkmışlar ve Allah yolunda sabır göstermişlerdir. Cenâb-ı Allah da onların durumlarını bildiği için bundan dolayı kendilerine gücenmemiştir.[2792]

Hicret, inanan kimselere yapılan maddî-manevî baskı ve eziyetlerin dayanılmaz boyuta ulaşmasıyla gündeme gelmiştir. Zor durumda olan müminlere yurtlarının kapılarını açan ve her şeylerini onlarla paylaşarak gerçek dostluk örneği gösterenleri ise Cenâb-ı Allah övmüş ve ahiret mükafatı ile müjdelemiştir. Nitekim insanın yaşadığı yerde çeşitli nedenlerle insanca yaşama ihtimali kalmamışsa göç ya da hicret etmek gerekli hale gelebilir. Bu durumda özellikle göç etmeye mecbur edilen kimselere karşı kardeşlik bilinciyle hareket etmek önem arz eder.

(2) Hicret Edenlere Yardım Edilmesi, İhtiyaçlarının Giderilmesi

Kur'an'da bazı gelirlerin Allah rızası için O'nun Resulüne yardım ederken yurdundan ve mallarından ayrı düşen yoksul muhacirlere ayrıldığından bahsedilir. Buna göre muhacirlerden önce bu yurda yerleşen imanlı kimseler onlara ayrılan gelirlerden dolayı herhangi bir rahatsızlık duymazlar. İhtiyaç sahibi olsalar dahi onları kendilerine tercih ederler.[2793] Bu ayetlerin ilkinde muhacirlerin (yakınlar, yetimler, miskinler ve yolcular) yoksullarından olup Rablerinin rızası için yani cennet sevabını umarak yurtlarından

[2790] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/521-522; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 573; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 12/326.
[2791] en-Nahl 16/110.
[2792] Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 4/561-562; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 585.
[2793] el-Haşr 59/8-9.

çıkarılan ve mallarını geride bırakan, Allah'a ve Resulüne mallarıyla ve canlarıyla yardım eden kimselerden bahsedilir. İkinci ayette ise kendisi ihtiyaç içinde olsa da bu yoksul muhacirleri barındırıp yardım edenlerin faziletine vurgu yapılır. Bunlar feyden muhacirlere verilenden dolayı içlerinde haset duygusu hissetmeyen samimi Müslümanlardır.[2794] Neticede muhacirlerin dinleri uğruna yaptığı fedakârlık kadar ensâr'ın muhacirlere karşı gösterdiği yardımlaşma ve kardeşini kendi nefsine tercih etme tutumu her bakımdan örnek niteliğindedir.

Kur'an'da bildirildiğine göre müminler arasındaki dayanışma her koşulda devam etmelidir. Müminlerden yardımsever ve zengin olanlar yakınlarına, ihtiyaç sahiplerine ve Allah yolunda hicret edenlere yardımda bulunmamak için yemin etmemeli, onlara karşı bağışlayıcı ve hoşgörülü davranmalıdırlar.[2795] Ayetin nüzul sebebi, Beni Mustalik Gazvesi esnasında Hz. Ayşe'nin ordudan geri kalmasını bahane eden bazı kimselerin onun hakkında çirkin yakıştırmaları dile getirmesidir. Bu çirkin yakıştırmalar Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) kulağına da gitmiş; bunları yayan kimselere artık yardımda bulunmayacağına dair yemin etmiştir. Ayet, bu hadiseye işaret ederek yapılan yardımları devam ettirmenin gerekliliğini beyan etmiştir.[2796] Dolayısıyla müminler arasındaki yardımlaşma ve dayanışma ortamı, insanlardan kaynaklanabilecek olumsuzluklar sebebiyle sekteye uğratılmamalıdır. Maddî anlamda dezavantajlı kimselerin ihtiyaçlarını karşılamak başta yakınları olmak üzere din kardeşlerinin sorumluluğundadır.

3. Dezavantajlı Bireyleri Psikolojik-Manevî Açıdan Destekleme/Güçlendirme

Kur'an'da dezavantajlı bireylerin karşılaştıkları zorlukları aşmasına yardımcı olacak bazı ilkeler bulunmaktadır. Bu başlık altında bu ilkelerden insanı psikolojik açıdan destekleyen ve manevî açıdan yücelterek karşılaştığı mahrumiyetlere rağmen yaşamı ve yaşamdan sonrasını anlamlı kılmayı sağlayan ilkelere/değerlere yer verilecektir.

[2794] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 7/259-260; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 29/286-287.
[2795] en-Nûr 24/22.
[2796] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 722.

3.1. İman

İman, korkmanın zıddı olan ve güvenmek anlamındaki *e-m-n* kökünden türemiş olup tasdik etmek demektir.[2797] Şeriatte iman, kalp ile itikadı, dil ile tasdik etmeyi ifade eder.[2798] İsfahânî, bu tarife üçüncü bir unsur olarak salih ameli de ekler.[2799] Tehânevî'ye göre ise Cenâb-ı Allah'ın temenni ettiği güvenilirlik ve doğruluğa girmeye iman denilir.[2800] Kur'an'da iman, tasdik olmaksızın dille ikrar, gizli veya açıkça tasdik ve tevhid anlamlarında kullanılmıştır.[2801]

İnsanların çoğunda gözlenen bir özellik olarak bir kimse kendisini sıkıntıya sokan, baş etmekte zorlandığı bir durumla karşılaştığında güvenip dayanacağı, sığınacağı bir yer arar. Bu durumda din, birçok insan için bir teselli kaynağıdır.[2802] Dinin özü ise imandır, imanın esası da Allah'ın birliğine inanmaktır. İnsan, Allah'ı kudreti sonsuz, bilgisi sınırsız, irade ettiğinde insanı içinde bulunduğu sıkıntı ve açmazlardan kurtuluşa ulaştırabilecek üstün özellikleriyle tanır.[2803] Bu niteliklere sahip olan bir varlığa inanmak, güvenmek insanı karamsarlıktan, ümitsizlikten ve gelecek hakkında olumsuz duygulardan kurtarır, insanda güven duygusu oluşturur.[2804] İman, Allah'ı hatırlamak, huzur ve güvene kavuşmak ve hayatın anlamını içinde hissetmektir.[2805] Bu bağlamda Kur'an'da kalplerin ancak Allah'ı anarak huzura kavuşacağı,[2806] iman edip salih amel işleyenlere büyük bir mükafat olduğu ve onların korku ve üzüntü çekmeyecekleri bildirilir. [2807]

İnsanın çaresizlik, güçsüzlük duygularıyla başa çıkmasında imanın önemli bir rolü vardır. Zira doğumunda güçsüz, zayıf bir varlık olan insan maddî-manevî ihtiyaçlarının

---

[2797] Halil b. Ahmed, ''emn'', 1/90; Cevherî, ''emn'',5/2071; Firûzâbâdî, ''emn'', 1176.
[2798] İbn Manzûr, ''emn'', 13/23; Cürcânî, ''emn'', 37.
[2799] Râgıb el-İsfahânî, ''emn'', 26.
[2800] Ezherî, ''emn'', 15/514.
[2801] Mukâtil b. Süleyman, ''emn'', 47.
[2802] Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 65.
[2803] Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 245.
[2804] Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi- Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 200.
[2805] Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an,* 65.
[2806] er-Ra'd 13/28.
[2807] el-Bakara 2/62.

karşılanması için başkalarının desteğine ihtiyaç duyar. Yetişip olgunluk çağına gelse de her insanın hastalık, tabii felaket, kaza vb. durumlarda kendisini çaresiz ve güçsüz hissettiği görülür. Bu nedenle özellikle zor zamanlarda insan, kendisini emniyette hissetmeye, kendinden daha güçlü, kudretli bir varlığa sığınmaya-dayanmaya daha çok ihtiyaç duyar.[2808] İnsan, zayıf ve çaresiz kaldığı durumlarda kendisinden üstün ve yüce bir kudrete güvendiğinde; gücünü aşan durumları O'na havale ederek tevekkül ettiğinde korkularından ve çaresizliğinden sıyrılarak güçlenir.[2809] Her açıdan üstün olarak kabul edilen bir varlığa bağlanma ise insanın umutlarının gerçekleşmesi, geleceğe dair umut besleme açısından bir güven duygusu sağlar. İnsanın kaygı ve endişelerden uzaklaşarak huzura kavuşmasını sağlar. Zira güven duygusu insanın temel ihtiyaçlarından biridir ve insan gücünün üstündeki ya da bilip tanımadığı şeylere karşı içinde bir korku taşır. Bu korku figürü Allah'a bağlılıkta önemli bir etkendir. Kişi, korktuğu şeylerden emin olabilmek, kendini daha güvende hissetmek için Allah'a sığınma ihtiyacı duyar. İnsandaki belli-başlı korkulardan biri de ölüm korkusudur. İnsan bir taraftan ölümden korkar, bir taraftan da ölümsüz olmayı arzu eder. Ölüm korkusunun en çok yaşlıları etkilediği görülür. Çünkü insan, yaşamının sonuna geldiğini hissettikçe bu durum derin bir endişeye neden olur. Ancak kişinin Allah'a olan imanı ve ahiret inancı-ölümden sonra bir hayat olduğu inancı, insanı yaşadığı ölüm endişesinden kurtarmayı sağlar.[2810] Bu bağlamda ahirete iman, dünyada karşılaşılan hastalıklar, kazalar, afetler gibi olumsuzluklara, en önemlisi de ölüm gerçeğine karşı teselli ve telafi edici bir rol oynar.[2811] Zira insanın yaşadığı ölüm korkusuyla başa çıkarken ümit duygusunu kaybetmemesi önem arz eder.[2812] Ahiret inancı sayesinde insan, ölümün bir son olmadığı bilinci edinerek dünyada karşılaşılan sıkıntıların bir karşılığı olacağına kanaat getirir. Bu inanç, insanı olumsuz yaşam koşullarına karşı daha dirençli kıldığı gibi ölümden sonraki hayat hususunda ümit beslemeye sevk eder.

[2808] Peker, *Din Psikolojis*i, 77-78.
[2809] Tarhan, *İnanç Psikolojisi- Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*, 200-201; Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, 42-43; Peker, *Din Psikolojisi,* 79; Tarhan, *İnanç Psikolojisi- Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*, 205-206.
[2810] Peker, *Din Psikolojisi,* 80-83.
[2811] Hökelekli, *İslam Psikoloji Yazıları,* 150.
[2812] Tarhan, *İnanç Psikolojisi- Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*, 208.

İmanın insanın psikolojik sağlamlığı üzerindeki olumlu etkileri kadar toplumsal birliğe de katkıları bulunur. Zira imanın kazandırdığı güven duygusu, insana kendisi dahil tüm insanlar, hayat ve evren hakkında farklı bir bakış açısı ve şuur kazandırır.[2813] Özellikle iman temelli inanç birliği, insanları birbirinden ayrıştıran farklılıkları bir çatı altında bütünleştirir. Bu bütünleşme bir açıdan kendi sahip olduğu dil, renk vb. özellikleri aşmayı diğer taraftan aynı inançta diğerleriyle kaynaşarak başkaları için kendinden fedakârlıkta bulunabilecek bir ahlâkî olgunluğa ulaşmayı sağlar. Dolayısıyla inanç birliği sosyal anlamda bütünleştirici bir işleve sahiptir.[2814]

İnancın hayatın her anını ve her durumunu kuşatan bir özelliği vardır. Böyle bir inanç insana mutlu anlarında sevgi ve şükranlarını sunabileceği; sıkıntılı anlarında ise umutsuzluk ve ruhsal çöküntüden kurtaracak bir dayanak sağlar. Güçlü bir inanca sahip olmayan kimse hayatta yaşadıkları kayıplarda aşırı umutsuzluğa kapılır; yaşadığı tabii felaketler karşısında çatışma ve gerginlik yaşar, gelecekten umutsuz olur.[2815] Dolayısıyla iman, hayata güven ve umutla bakmayı sağlar.

Kur'an'da insan hastalandığında şifa verenin Allah olduğundan bahsedilir.[2816] Hastalık insanın yeme, içme gibi hususlarda aşırılıklarından veya vücudun itidalinin hazımsızlık gibi nedenlerden bozulmasıyla meydana gelir. Hastalık haddi zatında bir nimet değildir ancak şifa, Allah'ın kullarına verdiği (yenilen, içilen şeyler gibi) bir nimettir.[2817] Şifa vermenin Allah'a nispet edilmesi, maddî sebepler kadar şifanın kaynağının unutulmaması gerektiğine de işaret eder.

İman, olumsuz durumlara karşı mümine dayanma gücü verir; korku, ümitsizlik ve hüzne kapılmaya engel olur.[2818] Mümin, Allah'ın velîsi-dostu olduğunu[2819] bilir ve bütün olumsuzlukları bu bilinç içinde değerlendirir.[2820] Allah'a güvenip O'na tevekkül eden

[2813] Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 244; Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 93.
[2814] Hökelekli, *İslam Psikoloji Yazıları,* 151.
[2815] Peker, *Din Psikolojisi,* 245.
[2816] eş-Şuarâ 26/80.
[2817] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/511; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/144-145.
[2818] Ali Ulvi Mehmetoğlu, *İnanç Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 52.
[2819] el-Bakara 2/256; Hûd 11/113.
[2820] Mehmetoğlu, *İnanç Psikolojisi,* 53.

kimse başına gelen felaketler ve sıkıntılı durumlar karşısında sükûnetini korur, gerekli tedbirleri almakla beraber çözüme ulaşamadığı durumlarda yeni çarelere başvurur. Gücünün yetmediği olumsuzlara karşı üstün ve yüce yaratıcısına dayanır.[2821] Bu nedenle dezavantajlı bireylerin sağlam bir inanca sahip olmaları hayatta yollarına daha emin adımlarla ilerlemelerini sağlayacağı gibi onların psikolojik çöküntü, umutsuzluk gibi olumsuzluklara karşı koruyacak bir güç te verir.

3.2. Sabır

Sabır, katlanamamak, yılgınlık göstermek anlamındaki *cz'a* kökünün zıt anlamlısıdır.[2822] Kelime olarak şiddetten sakınmayı, yemininde sebatlı olmayı ifade eder.[2823] Sabır, insanın kendisini tutması,[2824] nefsini yılgınlık ve dayanıksızlıktan korunması, musibetler karşısında dirençli olması,[2825] belalar ve musibetlerden kaynaklanan acıları (Allah'tan başkasına) şikayet etmeyi terk etmesidir.[2826] Sabır aklın, şeriatın ve sağduyunun gerektirdiği şekilde nefsin zorluklara dayanması ve nefsi (aşırılıklara karşı) tutmak[2827] ayrıca belalar ve acılar karşısında ruhen itidalli davranmak, zorluklarla karşı karşıya kalındığında kendi davasında sebat göstermek gibi bir anlam çerçevesine sahiptir.[2828] Gazzâlî, sabrın iki boyutu olduğundan bahseder. Bunlardan birincisi, bedenin zorluklara dayanıklılığı ve zor gelen şeylere devamlılık göstermekle ilgilidir. İnsanın zorlu ibadetlere dayanması ve bunlara devam etmesi kadar hastalık ve insanı helak edebilecek nitelikteki yaralanmalar ve bedeni sıkıntılara tahammül göstermek de bu grupta değerlendirilebilir. Sabrın ikinci boyutu ise nefsin meşru olmayan isteklerine karşı dayanmayı ve bunlara karşı gösterilen mukavemeti ifade eder.[2829] Kur'an'da beş ayette sabır kelimesi geçer,[2830] yüz civarında ayette de aynı kökten gelen çeşitli kelimeler

[2821] Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi,* 345; Hökelekli, *İslam Psikoloji Yazıları,* 149.
[2822] Firûzâbâdî, ''sbr'', 422.
[2823] Halil b. Ahmed, ''sbr'', 2/376; Abdülaziz el-Uzeyzî, *Nüzhetü'l-Kulûb,* 293.
[2824] Firûzâbâdî, ''sbr'', 421; İbnü'l-Cevzî, ''sbr'', 387-388; Zemahşerî, ''sbr'', 921.
[2825] Cevherî, ''sbr'', 2/706.
[2826] Cürcânî, ''sbr'', 112.
[2827] Râgıb el-İsfahânî, ''sbr'', 273.
[2828] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar,* 146-147.
[2829] Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din,* 1406.
[2830] el-Bakara 2/45, 153; Yûsuf 12/18, 83; el-Beled 90/17; el-Asr 103/3.

bulunur.[2831] Bu ayetlerde çoğunlukla sabırlı davranmanın erdemlerine ve sabredenlerin kavuşacağı mükafata vurgu yapılır.

Sabır, dini tebliğle vazifeli olan peygamberlerin özelliklerindendir.[2832] Kur'an'da Hz. Lokmân'ın oğluna tavsiyeleri arasında başına gelen şeylere sabretmek de vardır.[2833] Ayette ifade edildiğine göre inananlar açısından her şeyden önce imanda sabırlı olmak ve putperest müşriklerin aşağılamalarına karşı dayanıklılık göstermek gerekir. Bu yönde gösterilen sebat, ebedî kurtuluşun anahtarı olarak tavsif edilir.[2834] Zira müminlerin katlanmak zorunda oldukları acılar sadece bedenî ızdıraplardan ibaret değildir. Kâfirlerin küçümsemesi, alay etmesi ve müminleri suiistimal etmesi müminler için bir acı kaynağıdır.[2835] Bu bağlamda inançlı bir insanın zayıf ve güçsüz duruma düştüğü durumlarda yılgınlık göstermemesi, sabırlı davranması esastır.

Kur'an'da bir kimsenin cezalandırma hususunda aynı şekilde karşılık vermesinin mümkün olduğu ancak sabır göstermesinin daha hayırlı olduğundan bahsedilir.[2836] Bu çerçevede ayetlerde kendisine yapılan kötülüğe sabredip kötülükle karşılık vermeyenlere düşmanların tuzağının zarar veremeyeceği,[2837] kötülüklere karşı iyilikle muamelede bulunanların düşmanlıkları dostluğa çevirebileceği ve bunun da sabırlı davranarak faziletli olanı tercih etmeleri sayesinde olacağı[2838] bildirilmiştir.

Kur'an'a göre insanın başına gelen çeşitli musibetler bir imtihan aracıdır.[2839] Korku, açlık, mal ya da can kaybı yaşandığı zamanlarda sabredenler Allah katında mükafata nail olup ebedi kurtuluşa erecektir.[2840] Bu minvalde Gazzâlî, sevilen kimselerin kaybedilmesinin, malla ilgili musibetlerin ve sıhhatin kaybedilmesi ile gözün kör olması

[2831] el-En'âm 6/ 34; el-A'râf 7/137; Hûd 11/11; er-Ra'd 13/22; İbrâhîm 14/21; en-Nahl 16/42, 96, 110, 126; el-Furkân 25/42; el-Mü'minûn 23/111; eş-Şûrâ 42/43…(bkz. Muhammed Abdülbâki Fuad, ''sbr'', 399-401.)
[2832] el-Ahkâf 46/35.
[2833] Lokmân 31/17.
[2834] el-Mü'minûn 23/110-111.
[2835] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 148-149.
[2836] en-Nahl 16/126.
[2837] Âl-i İmrân 3/120.
[2838] el-Fussilet 41/34-35.
[2839] el-Furkân 25/20.
[2840] el-Bakara 2/155-157; Âl-i İmrân 3/142; Muhammed 47/31.

ve uzuvların işlevine taalluk eden illetlere sabretmenin büyük ecre neden olacak şeylerden olduğunu söyler.[2841]

Ayetlerde zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutum ve davranışları asıl iyilik olan hususlardan kabul edilir.[2842] Savaş durumunda sabredip sorumlu davranan Müslümanları Allah melekleriyle destekleyeceğini vadeder.[2843] Ayrıca Allah'a gönülden itaat edip O'na gönülden bağlanan kimselerin niteliklerinden olmak üzere musibetlere sabretmek de zikredilir.[2844] Gazzâlî, Kur'an'da sabrın üç şeklinden bahsedildiğini söyler. Farzları yerine getirmede karşılaşılan meşakkatlere sabır göstermek, haramları işlememe hususunda sabırlı olmak ve musibet anında sabır göstermek. Bunlardan musibetlere sabır göstermek en ziyade sevaba şayan olandır.[2845]

Cenâb-ı Allah, sabredenlerle beraber olduğunu,[2846] sabır ve takvalarıyla güzel davranışlarda bulunanların ecirlerinin asla ziyan etmeyeceğini bildirmektedir.[2847] Ayrıca Allah sabredenleri hem sevmekte[2848] hem de onlara ecirlerini kat kat vereceğinden bahsetmektedir.[2849] Müslümanlara düşen ise Allah'tan sabır dilemek[2850] ve kendileri sabırlı davrandığı gibi birbirlerine de sabrı tavsiye etmektir.[2851]

Sabır ile sağlam bir karakter arasında güçlü bir ilişki vardır. Çünkü sabır, kuvvetli bir iradeye sahip olan kimselerin tutumudur. Sabırlı kimse zorluklar ve engeller karşısında yılmaz, kararlılıkla hedefine ulaşmaya çalışır. Bu açıdan sabır sadece zorluklara dayanmayı değil amaçlara ulaşmayı da sağlayan bir özelliktir. İnsanın teorik ya da pratik sahadaki hedeflerine ulaşması da sosyal, iktisadi ve siyasi alanlarda gerekli çabayı

[2841] Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din,* 1412.
[2842] el-Bakara 2/177.
[2843] Âl-i İmrân 3/125.
[2844] el-Hac 22/34-35.
[2845] Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din,* 1408.
[2846] el-Bakara 2/153, 249; el-Enfâl 8/46, 66.
[2847] Hûd 11/115; Yûsuf 12/90.
[2848] Âl-i İmrân 3/146.
[2849] en-Nisâ 4/25; en-Nahl 16/96.
[2850] el-Bakara 2/250; el-A'râf 7/126.
[2851] el-Beled 90/17; el-Asr 103/3.

göstermesi de sabırla mümkündür.[2852] Bu bağlamda İslam'ın emrettiği ibadetler, insandaki sabrı, metaneti ve zorluklara dayanma gücünü artırmaktadır.[2853]

Sabrın insanı olgunlaştıran ve yücelten bir özelliği vardır. İnsan gerek kendi nefsinden kaynaklanan zafiyetlerle gerek çeşitli vesilelerle karşılaştığı güçlüklerle gerekse insanların eziyet ve düşmanlıklarından kaynaklanan olumsuzluklarla sabırla mücadele ettiğinde sağlam bir karaktere sahip olur.[2854] Diğer taraftan karşılaşılan zorluklar, yaşanan musibetler yeni başlangıçlar ve olgunlaşma anlamında bazı fırsatları beraberinde getirir. Zira hayatın olumsuz koşullarına maruz kalan insanların dayanıklılık anlamında bünyelerinin kuvvetlendiği ve bu sayede kendi potansiyellerini açığa çıkararak başarılı işler gerçekleştirdiği bilinmektedir.[2855] Dolayısıyla sabır, yılgınlık göstermeden zorluklara karşı mücadele gücü veren, insanı güçlendiren ve neticesi itibariyle hayırlı sonuçlar elde etmeyi sağlayan bir erdem olarak insanı yüceltir.

Dezavantajlı gruplar da hayatta birçok meşakkate katlanmak zorunda kalmaktadır. Bu zorluklar karşısında yılgınlık göstermemek, kendi potansiyelini geliştirmek, olumsuzlukların daha az olduğu bir hayata kavuşmak anlamında önemlidir. Diğer taraftan dünyada karşılaşılan her sıkıntı sabır gösterdiği sürece mümin kimse için ahiret ecrini beraberinde getirecektir.

3.3. Şükür

Şükür, ihsanı tanımak[2856] ve onu yaymak,[2857] ihsanda bulunanı iyiliğinden dolayı medh etmektir.[2858] Şükür, insan açısından övmek, methetmek; Allah açısından karşılık vermek anlamındadır.[2859] Şükrün iki çeşidinden bahsedilir. Lisani şükür; insanın kendisine verilen nimetlerin şükrünü kalbinde hissetmesi, lisanıyla dile getirmesi ve bunun gereğini

[2852] Necati, *Kur'an ve Psikoloji,* 260-265.
[2853] Şentürk, *Din Psikolojisi*, 151.
[2854] Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 261.
[2855] Çakmaklı, *Aileler için Sosyal Hizmet,* 141.
[2856] Halil b. Ahmed, ''şkr'', 2/348.
[2857] İbn Manzûr, ''şkr'', 4/423.
[2858] Cevherî, ''şkr'', 2/702.
[2859] Firûzâbâdî, ''şkr'', 419.

yerine getirerek tazimde bulunmasıdır. Örfi şükür; kulun, Allah'ın kendisine verdiği işitme, görme ve bunun gibi tüm nimetleri yaratılış amacına uygun kullanmasıdır.[2860] Kur'an'da şükür kelimesi[2861] ile bu kelimenin çeşitli türevleri yetmiş beş yerde geçer.[2862] Bu ayetlerin çoğunda Allah'ın kullarına ihsanından ve kullarına verdiği nimetlere şükredilmesi gerektiğinden bahsedilir.

Gazzâlî şükrün ilim, hâl ve amelden oluştuğunu söyler. Bunların içinde ilim esas olup, ilimden hâl, hâlden de amel neşet eder. İlim, nimetin nimeti verenden geldiğini bilmektir. Hâl, kendisine verilen nimetten dolayı mutlu olmaktır. Amel ise nimeti verene duyulan minnet ve muhabbetin gereğini yerine getirmektir. Amel, kalple, dille ve uzuvlarla yapılabilir.[2863] Bu bağlamda şükrün bir tarifinde de dille şükretmek, kalp ile şükretmek ve uzuvlarla şükretmekten bahsedilir.[2864] Dil ile Şükür: İnsanın diliyle kendisine nimet vereni zikretmesi, onu övüp yüceltmesidir. Kalp ile Şükür: Nimeti verene karşı kalben minnettarlık duymak, nimeti bahşedeni hatırlamak ve O'na karşı muhabbet beslemektir. Uzuvlarla Şükür: İnsanın her uzvu Allah'ın bir nimeti olup kendileri için belirlenmiş bir vazifesi vardır. Bu yüzden hangi uzuv ne için yaratılmışsa onun için kullanılması, bunlarla Allah'a isyan olan şeyleri yerine getirilmemesi azaların şükrüdür. Amel ile Şükür: Asıl şükür, insanın minnettarlığını sadece diliyle değil salih amellerle yerine getirmesidir. Yani Allah'ın verdiği nimetler O'nun rızası doğrultusunda kullanılıyorsa bu amelle şükretmek olur.[2865] Malı olanın malından Allah rızası için infak etmesi, ilmi olanın ilmiyle amel etmesi ve başkalarını bundan istifade ettirmesi, gücü-kuvveti yerinde olanın Allah rızası için güçsüzlerin yardımına koşması bu kapsamda değerlendirilebilir.

Kur'an'da Cenâb-ı Allah, şükredenlere yönelik olarak nimetini artırma vadinde bulunmaktadır.[2866] İnsan, tevhide yönelir, küfürden sakınırsa,[2867] şükrederek Allah'a

[2860] Cürcânî, ''şkr'', 109-110.
[2861] el-Furkân 25/62.
[2862] el-Bakara 2/52, 56, 185; Âl-i İmrân 3/123; en-Nisâ 4/147; el-Mâide 5/6, 89; el-A'râf 7/10; el-Enfâl 8/26; İbrâhîm 14/7; en-Nahl 16/14, 78; el-Hac 22/36; en-Neml 27/40… (Muhammed Fuad Abdülbâki, ''şkr'', 386.)
[2863] Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din,* 1422.
[2864] Cürcânî, ''şkr'', 109-110.
[2865] Durak Pusmaz, ''Kur'an'da Şükür Kavramı'', *Diyanet İlmi Dergi* 35/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999), 65-67.
[2866] İbrâhîm 14/7.
[2867] Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman,* 2/184.

tâatini artırır, yani emrine uyar, nehyinden sakınırsa Allah da ona yardımını ve nimetini artırır.[2868] Şükrün, nimeti vereni hatırlayıp minnetini dile getirmek ve nimeti Allah'a mâsiyet olan yere değil tâat niteliği olan yere sarf etmek olduğu da söylenmiştir.[2869] Nimetin artması maddî ve manevî anlamda gerçekleşebilir. Maddî anlamda Cenâb-ı Allah, o kimseye verdiği hayrı artırır, malını bereketlendirir. Böylece daha çok nimete kavuşma imkânı ortaya çıkar. Manevî anlamda nimetin artması ise kul şükrettikçe Allah'a yönelir, O'nun nimetleri ve ihsanı hakkında daha çok tefekkür eder ve O'na olan sevgisi ve bağlılığı artar. Dolayısıyla kulun nimete şükür vesilesiyle nimeti verenle arasındaki bağ güçlenir.[2870] Kur'an'da bildirildiğine göre insanın hayır ya da şer cinsinden karşılaştığı her şey bir sınav olup[2871] insana verilen nimetler ve karşılaşılan musibetlerin imtihan özelliği bulunur. İmtihanda başarılı olmak için musibetlere sabretmek kadar sahip olunana nimetlere şükretmek gerekir. Bu açıdan Cenâb-ı Allah, kulundan bir nimeti geri aldığında ümitsiz olanı kınadığı gibi sıkıntıdan sonra nimete kavuşup şükretmeyeni ve şımarıp böbürleneni de yermiştir.[2872] Bu yüzden insanın nimete kavuşunca şımarmaması ve nimeti verene şükretmeye devam etmesi gerekir. Zira bir kimse kendisine verilen nimete şükretmek yerine mâsiyeti tercih ederse bu nimet onun hakkında bir musibete dönüşür.[2873]

Kur'an'da şükür, bir açıdan küfrün karşıtı olan iman anlamında da kullanılmıştır.[2874] Zira insanın nimeti vereni hatırlamaması/tanımaması imanla çelişen bir özellik olup, küfür de Allah'ı tanımamayı, O'nun ihsan ve nimetlerini görmezden gelmeyi içermektedir. Bu bağlamda Kur'an'da Allah'ın nimetlerine karşı şükran duyulması beklenmekte ve bu durum bir anlamda imanın göstergesi kabul edilmektedir.[2875]

Şükür, imanla alakalı olduğu kadar, ahlâkî bir fazilettir. Nimete mazhar olan kimse, genellikle kendisini diğer insanlardan farklı ve üstün görür. Kişi nimetin hikmetini

[2868] İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l Kur'ani'l-Azim*, 7/2236; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/441.
[2869] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, 12/109.
[2870] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/85, 86.
[2871] el-Enbiyâ 21/35.
[2872] Hûd 11/ 9-10; Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 4/260.
[2873] Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb-Kalplerin Azığı,* çev. Yakup Çiçek vd. (İstanbul: Semerkand Basım Yayın, 2004), 2/253.
[2874] en-Neml 27/40.
[2875] İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, 165- 166.

kavrayamazsa bu durumda isyan edebilir, ahlaken yozlaşabilir, imanı tehlikeye düşer. Aslında nimet içinde olup iman ve ahlakı yitirmek en büyük kayıptır.[2876] Kur'an'da bildirildiğine göre sahip oldukları nimetlerden dolayı şımaran, doğru yoldan sapan birçok millet helak olmuştur.[2877] Zira önemli olan maddî varlığın çokluğu değil, varlığı vereni tanımak, sahip olduğu nimetlerin şükrünü yerine getirmektir.

Şükrün insan psikolojisine birçok olumlu tesiri vardır. Hayatta sahip olduklarına şükreden, kendisine verilen nimetlerin bilincinde olan insanların sosyal ilişkilerinin daha güçlü olduğu, diğer insanlarla daha uyumlu ve derinlikli ilişkiler kurduğu ve daha az yalnızlık çektikleri görülmektedir. Nitekim insanın toplum içinde yaşaması birlik, beraberlik ve paylaşımla mümkündür. Şükretmek de bünyesinde sevgi, birlik, beraberlik ve paylaşımcılık barındırdığı için insanları ve toplum fertlerini birbirine yakınlaştıran, toplumsal bağları kuvvetlendiren bir unsurdur.[2878]

Modern çağda insanın hep daha fazlasını istemesi, doyumsuz maddî beklentileri kendisini daha da mutsuz hale getirmiştir. Sürekli olarak kendisinden daha üst seviyedekine odaklanmak ve sahip olduklarını diğer insanların elindekilerle mukayese etme alışkanlığı, daha fazlasına sahip olamamanın verdiği mutsuzluğu artırmaktadır. Bu bağlamda kendi koşulları içinde sahip olunanların kadrini bilmek modern tatminsizliğin önüne geçebilecek bir yaklaşımdır.[2879] Çeşitli alanlarda olumsuzluklar yaşayan dezavantajlı bireylerin de ellerinde olmayan şeylere kederlenmek yerine sınırlı da olsa sahip olduklarına şükretmeleri daha pozitif bir ruh halini beraberinde getirecektir.

Her şeyden önce insanın kendisi ve ihtiyaç duyabileceği her şeyi yaratana şükür etmesi, nimeti vereni tanıması, ibadet şuuruyla minnetini ifade etmesi önem arz eder. Sonra insan, elindeki nimetin kıymetini bilmelidir. *''Sakın kendilerini sınamak için onların bir kesimini yararlandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine göz dikme! Rabbinin sana*

[2876] Yakup Yüksel, *Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 44.
[2877] el-Kasas 28/58.
[2878] Gülüşan Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü* (İstanbul: DEM Yayınları, 2014), 125-126.
[2879] Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü,* 135.

verdiği nimetler daha hayırlı ve daha kalıcıdır.''[2880] Dolayısıyla dünyada küfür içinde olanların sahip oldukları nimetlere imrenmemek gerekir. Mümin, dünyada sıkıntı çekse de ahirette bunun karşılığının olduğunu bilmelidir. Ahiret nimeti sosuz ve sınırsızdır; bu durumda küfür ehline özenmenin anlamı yoktur.[2881] Zira küfür ehli hakkı kabul edip iman edecekler mi diye ellerindeki nimetlerle sınanmaktadır. Bu durumda ellerindeki mal-mülk iman etmedikleri takdirde gıpta edilecek bir şey değildir.[2882] Ayrıca insan, her zaman nimet ve hayır içinde olmayabilir, bazen insanın içinde bulunduğu olumsuzluklarla başa çıkabilmesi, bu güce sahip olması da şükretmeye değerdir.[2883]

İnsanın psikolojik durumu açısından sürekli korku, kaygı ve olumsuz düşünceler taşımak vücutta nasıl olumsuz tesirlere yol açıyorsa; muhabbet, merhamet ve şükür bilinci içinde olmak da vücudun işleyişini özellikle de kalbi olumlu yönde etkilemektedir. Kişinin sahip olduğu nimetlere, iyiliklere odaklanmasını sağlayan şükür, yoksun olduğu şeyleri düşünerek insanın kendisini mutsuz ve huzursuz hissetmesinin önüne geçer. Sürekli şikayet halinde olmamak, elindekilerin değerini bilip takdir etmek aynı zamanda insanın hem kendisiyle hem de diğer insanlarla olumlu etkileşimde bulunmasını kolaylaştırmaktadır.[2884]

Kur'an'da bildirildiğine göre şükreden kendi iyiliği için şükretmektedir; nankörlük eden kimseye gelince aslında Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.[2885] Zira nankörlük edenin kendisinden başkasına zarar vermesi söz konusu değildir.[2886] İnsan, kendisine verilen nimetin kadrini bilip şükredince Allah'a karşı şükran borcunu ödemiş olur. Ancak bunun Allah'a değil kula faydası vardır ve Allah'tan (sevap ya da nimet bakımından) daha çoğunu talep edebilir.[2887]Allah'ın şükredenleri mükafatlandıracağını unutmamak gerekir.

[2880] Tâhâ 20/131.
[2881] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 5/234.
[2882] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 670-671.
[2883] Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, 133.
[2884] Göcen, *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, 140-141.
[2885] en-Neml 27/40.
[2886] Lokmân 31/12.
[2887] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 24/197-198.

3.4. Dua

Dua kelimesi, çağırmak, [2888] çağrı, [2889] Allah'tan istemek, [2890] talep etmek anlamındadır.[2891] Daha aşağıdaki bir konumda olanın, en yüce olandan bir şeyi elde etmeyi istemesi demektir.[2892] Dua kelimesi çağırmak anlamındaki davet kelimesiyle yakınlık gösterir. Nûr Sûresinde Hz. Peygamber'i çağırma (dua) esnasında saygılı ve hürmetkâr davranmanın emredildiği ayette[2893] dua âdâbına işaret edilmiştir. Kur'an'da dua kelimesi yirmi yerde geçer.[2894] Ayrıca da'vâ ve da'vet kelimeleri de bazı ayetlerde aynı anlamda kullanılmıştır. Bahsi geçen ayetlerde dua kelimesi ve aynı kökten gelen kelimeler Allah'a yakarma, ihtiyacını ve dileğini arz etme, O'ndan yardım talep etme, çağırma, nida etme gibi anlamlar ifade etmektedir. [2895]

Cenâb-ı Allah, kendisine dua edilmesini istemiştir.[2896] Bu yönüyle dua kulluğun bir göstergesi olup insanın yaratanına yönelmesini ifade eden bir özellik arz eder. Kur'an'da bildirildiğine göre insan bir tehlike ve sıkıntıya düşünce bütün samimiyetiyle Allah'a yönelir; yatarken, otururken, ayakta dururken bıkmadan usanmadan dua edip iyilik ve başarı ister. Ancak Cenâb-ı Allah onlardan bu sıkıntıyı giderince bir kısmı şirk O'na şirk koşmaya başlar.[2897] Sıkıntıdan maksadın zayıflık, hastalık gibi bedeni olumsuzluklar ile kuraklık ve afetler gibi harici nedenler olduğu söylenmiştir.[2898] Ayette başına gelen musibetlerin ortadan kalkması ve nimete kavuşmak için dua edenlerden bahsedilmiştir. Bunlardan bazısı başlarındaki sıkıntı giderilince sıkıntıyı gidereni tanımazlıktan gelerek O'na şirk koşmuştur.[2899] Bu ayet insanın kendisini zorlayan bir durumla karşılaştığında

[2888] Halil b. Ahmed, ''d'ay'', 2/31.
[2889] Cevherî, ''d'ay'', 6/2337.
[2890] Firûzâbâdî, ''d'ay'', 1282.
[2891] Cürcânî, ''d'ay'', 91.
[2892] İbnü'l-Cevzî, ''d'ay'', 292.
[2893] en-Nûr 24/63.
[2894] el-Bakara 2/171; Âl-i İmrân 3/38; er-Ra'd 13/14; İbrâhîm 14/39; Meryem 19/48; el-Enbiyâ 21/45; en-Nûr 24/63; en-Neml 27/80; er-Rûm 30/52; el-Mü'min 40/50… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''d'ay'', 260.)
[2895] Muhammed Fuad Abdülbâki, ''d'ay'', 257-260.
[2896] el-Mü'min 40/60.
[2897] er-Rûm 30/33.
[2898] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 6/106; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 830; Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 16/433.
[2899] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 6/3827.

öncelikle Allah'a müracaat etmesi gerektiğine ve asıl yardımın O'ndan geleceğine işaret eder mahiyettedir.

Cenâb-ı Allah, Kur'an'da kullarına yakın olduğunu ve kendisine dua ettiklerinde karşılık vereceğini bildirmektedir. [2900] Bu ayette Cenâb-ı Allah'ın davetine tâatlerle ya da dua ederek icabet edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. [2901] Cenâb-ı Allah'ın yakın olmasından maksat duaya kolaylıkla karşılık vermesi ve hızlı bir şekilde kullarının ihtiyacını gidermesidir.[2902] Her şeyden önce dua insana karşılaştığı sıkıntılarda, yaşadığı olumsuzluklarda yalnız olmadığını hatırlatır, derdini paylaşabileceğini gösterir. [2903] Özellikle cemaat halinde yapılan dualaların birliktelik ve ortak şuur geliştirme anlamında sosyal dayanışmayı güçlendiren bir etkisi vardır.[2904]

Duanın hakikatinde insanın yaratıcısını bilip tanıması vardır. Bu bağlamda duada asıl olan insanın yaratıcısına isteğini bildirmesi değil O'na kulluğunu ve ihtiyaç içinde olduğunu göstererek müracaat etmesidir. Duada maksat bu olunca insanın kaza ve kadere rıza göstermesi, kendi payına düşecek olanın ardına düşmekten ziyade ilâhî kudreti tazim etmesi ön plandadır. Ayette Cenâb-ı Allah'ın yakın olduğunu bildirmesi aslında dua için aracıya ihtiyaç duyulmadığına işaret ettiği gibi insanın Allah'la arasına girebilecek her türlü ve duygu ve düşünceden uzaklaşarak dua etmesinin önemine de vurgu yapar.[2905] Şu hâlde duanın makbul olması ve duaya icabet edilmesinde insanın samimiyetinin önemli bir rolü vardır.

Duanın, isteklerin kulluk şuuruyla Allah'a arz edilmesi ve O'nun yardımının talep edilmesinin yanında insanın maddî-manevî yapısı üzerinde pozitif tesirleri vardır. Dua gerek uzvi gerekse ruhsal hastalıklarda tedavi edici bir güce sahiptir. [2906] İnsan yaratıcısıyla iletişime geçerek hem içinde bulunduğu durumu ifade etmekte hem de ilâhî enerjiyle etkileşime girerek maddî ve manevî olarak güçlenmektedir. Bir başka açıdan

[2900] el-Bakara 2/186.
[2901] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 1/500.
[2902] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 113.
[2903] Şentürk, *Din Psikolojisi,* 164.
[2904] Ümit Horozcu, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 214.
[2905] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/665.
[2906] Horozcu, *Din Psikolojisi,* 231.

insan dua ettiği zaman benliğinin derinliğindeki henüz keşfedilmemiş potansiyel gücün farkına varmaktadır.[2907] Bu sayede hayatta karşılaştığı zorluklarla mücadele etmesi, yaşadığı olumsuzlukları anlamlandırması ve pozitif bir enerjiyle karşılaştığı engellerle mücadele etmesi kolaylaşmaktadır. Dua eden kimse arzu ettiği şeyleri Allah'tan isteyerek Allah'a yakınlaştığını, O'nun tarafından korunup-kollandığını hissetmektedir. Bu aynı şekilde dezavantajlı bireylerin umutlarını taze tutan, onlara güven veren bir anlayış olup önemli bir motivasyon kaynağıdır.[2908] Ancak dua, sadece içten bir şekilde Allah'a yönelme ve O'ndan bazı şeyler talep etme ameliyesi değildir. Zira duanın kavli boyutu kadar fiilî boyutu da vardır. Bu da ulaşılmak istenen, talep edilen şeyle ilgili gerekli maddî şartları yerine getirmek demektir. İnsan dua ettiğinde bedeni ve ruhsal tüm güçlerini ve kabiliyetlerini talep ettiği şeye odaklayarak neticeyi Cenâb-ı Allah'tan bekler.[2909] Bu durum insanın sorumluluk alanıyla ilgili olan her türlü şartı yerine getirmesinin *dua* anlamına geldiğini de gösterir. Dezavantajlı bireylerin de manevî açıdan huzur ve güvene kavuşması kadar mücadele etmek durumunda kaldıkları zorluklar karşısından fiilen harekete geçerek ulaşmak istedikleri şeyleri elde edebilmelerinde duanın bu çift boyutu etkili olabilir.

3.5. Tevekkül

Sözlükte ısmarlamak, yerine bırakmak anlamındaki *v-k-l* kökünden türeyen tevekkül, Allah'a güvenmek,[2910] başkasına değil sadece O'na dayanmak,[2911] aczini izhar ederek kendinden başkasına dayanmak,[2912] insanların elinde olan şeylerden ümidi kesip Allah katındaki şeylere güvenmek anlamındadır.[2913] Râgıb el-İsfahânî'ye göre tevekkülün iki veçhesi vardır; bunlardan birincisi birini kendisine vekil yapmak, diğeri ise birine dayanmaktır.[2914] Gazzâlî de insanın tevekkül ettiği kimseye kalben itimat ettiğini, bu

[2907] Hökelekli, *Din Psikolojisi,* 228-229.
[2908] İslam Musayev, *Engelli Bireylerin Din Eğitimi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 160.
[2909] Şentürk, *Din Psikolojisi,* 163.
[2910] Halil b. Ahmed, ''vkl'', 4/397; İbn Manzûr, ''vkl'', 11/734.
[2911] Zemahşerî, ''vkl'', 921.
[2912] Cevherî, ''vkl'', 5/845; İbn Manzûr, ''vkl'', 11/736; Firûzâbâdî, ''vkl'', 1069.
[2913] Cürcânî, ''vkl'', 63.
[2914] Râgıb el-İsfahânî, ''vkl'', 531.

nedenle ondan bir acziyet husule geleceğini aklına getirmeyeceğini söyler.[2915] Zira tevekkülde akıl ve vicdanın bir gereği olarak insanın çaba ve gayretini tahdit eden olumsuz koşullardan yılgınlık göstermemesi ve müspet neticeyi Allah'tan niyaz etmesi vardır.[2916]

Kur'an'da kırk ayette değişik fiil kalıplarında kullanılan tevekkül kavramı,[2917] dört ayette ism-i fail olarak mütevekkil şeklinde geçer.[2918] Aynı kökten gelen vekil kelimesi ise yirmi dört yerde bulunur ve Allah'ın vekil olduğundan bahsedilir.[2919]

Kur'an'da insanın savaş dahil her durumda sadece Allah'a tevekkül edip güvenmesi istenir. *"Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah'a güvensinler.''* [2920] Ayette Bedir günü Cenâb-ı Allah'ın müminlere yardımından bahsedilmiş ve O'nun yardım ettiğine kimsenin galip gelemeyeceği bildirilmiştir. Buna mukabil Cenâb-ı Allah, Uhud gününde müminleri yardımsız bırakmıştır ve O'nun yardımsız bıraktığına başka yardım edebilecek kimse yoktur. Müminler Allah'a ve Resulüne tâati bırakmamalı, O'nun emirlerine imtisal etmelidir ki Allah da onları yardımsız bırakmasın. O halde müminler Allah'ın yarattıklarına değil sadece O'na güvenip dayanmalıdır.[2921]

Tevekkülün ne olduğu hususunda bazı kimseler yanlış bir anlayışa yönelmiş ve tevekkülü adeta insanın üzerine düşenleri ihmal etmesi olarak algılamışlardır. Halbuki tevekkül insanın sebepleri ihmal etmesi anlamına gelseydi insanlara meşveret emredilmezdi. Dolayısıyla tevekkül, insanın zâhiri sebeplere uygun davranması fakat gönlünü bu sebeplere bağlamayıp Allah'a güvenmesidir.[2922] Tevekkül olgusunda dikkati çeken bir

[2915] Gazzâlî, *İhyâ u Ulumi'd-Din*, 1620.
[2916] Kenan Çığman, *Kaza-Kader, Hayır ve Şer, Rızık, Ecel ve Tevekkül* (Ankara: Pars Matbaası, t.y.), 241.
[2917] el-Mâide 5/34; el-En'âm 6/91; Yûsuf 12/67; er-Ra'd 13/26; İbrâhîm 14/12; el-Enbiyâ 21/87; el-Hac 22/74… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''vkl'', 762-763.)
[2918] Âl-i İmrân 3/159; Yûsuf 12/67; İbrâhîm 14/12; ez-Zümer 39/38.
[2919] Âl-i İmrân 3/159, 173; en-Nisâ 4/81, 109, 132, 171; el-En'âm 6/66, 102, 107; Yûnus 10/108; Hûd 11/12; Yûsuf 12/17, 66; İbrâhîm 14/12… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''vkl'', 762-763.)
[2920] Âl-i İmrân 3/160.
[2921] Taberî, *Tefsiru't-Taberî,* 2/356; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 202.
[2922] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 9/69-70; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 2/1218.

başka husus da Allah'a güvenip dayanan, işini Allah'a havale eden kişinin acziyetini idrak etmesidir. Bu açıdan insan, gücünün sınırlı olduğunu bilmelidir. Mutasavvıflardan bazıları tevekkülü, Allah korkusu dışında her korkuyu gönülden çıkarıp rızık ve maişet için çalışmayı terk etmek şeklinde anlar. Fakihlerin çoğu ise sebeplere tevessül ettikten sonra Allah'a dayanmanın tevekkül olduğu görüşündedir.[2923] Dolayısıyla tevekkülün sebepleri yerine getirdikten sonra kişinin işini Allah'a havale etmesi, O'na güvenip dayanması olduğunu söyleyenler kadar sebeplere tevessül etmeden sonucu Allah'a havale etmek olduğunu söyleyenler de vardır.

Kur'an-ı Kerim'de geçen kıssalarda da tevekkül olgusu dikkat çekmektedir. Hz. Nûh'un kavminin olumsuz tavırlarından[2924] ve Hz. İbrahimle kavminin arasının ayrılmasından bahseden ayetlerde[2925] Allah'a tevekkül edilmesi gerektiği ifade edilir. Hz. Yûsuf kıssasında Hz. Yakup'un oğullarına şehre farklı kapılardan girmelerini tavsiye etmesi hadisesinde, (alınabilecek tedbiri düşündükten sonra) hem kendisi Allah'a tevekkül etmekte hem de oğullarından tevekkül etmelerini istemiştir.[2926] Hz. Yakup, oğullarının çokluğu sebebiyle nazar değer endişesinden ya da oğullarının siyasi otorite tarafından bir tehdit olarak algılanması kaygısıyla şehre farklı kapılardan girmeleri için onları tenbihlemiştir.[2927] Çocuklarının korunması için önce tedbire başvuran Hz. Yakup'un bunun akabinde Allah'a tevekkül etmesi dikkati çekicidir. Kur'anı Kerim'de ayrıca hicret ehlinin sabredip tevekkül etmesi,[2928] savaş gibi durumlarda müminlerin Allah'a tevekkül etmesi[2929] gerektiğinden de bahsedilir.

Her insanın hayatında kaygı, üzüntü, sıkıntı, çaresizlikle karşı karşıya kaldığı, çevresel faktörler tarafından zorlandığı, kendisini çaresiz hissettiği bazı durumlar olabilir. Aynı şekilde bu durumlarla başa çıkma, olumsuzlukların üstesinden gelme ve güven arayışı her insanda vardır.[2930] Tevekkülün temelinde de evrende her şeyin yaratıcısına olan inanç ve sonsuz güven vardır. Zira insan sonlu ve sınırlı bir varlık olarak her daim varlığındaki

[2923] Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân,* 5/385.
[2924] Yûnus, 10/71.
[2925] et-Talak 65/3.
[2926] Yûsuf 12/67.
[2927] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 18/176-178.
[2928] en-Nahl 16/42.
[2929] Âl-i İmrân 3/122; el-Mâide 5/11.
[2930] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 195.

anlamı keşfetmek ve gücünün yetmediği yerde yaratıcısına güvenmek ister. Bu açıdan insanın her anlamda huzura kavuşmasının teminatı olan tevekkül onun yaratılışındaki esrarı çözmesinin de anahtarıdır. İnsanın psikolojik anlamda dingin bir ruh haline sahip olması, karşılaştığı korku, kaygı ve belirsizlik gibi olumsuz duygu durumlarıyla başa çıkması, sağlam bir inanç ve inançtan kaynaklanan tevekkülün insana verdiği sonsuz güven duygusuyla mümkündür. Allah'a inanıp O'na dayanan kimse, başta yok olma endişesi olmak üzere gücünün üzerinde olup kendisini aciz hissettiren her durumda Allah'ın sonsuz kudretine sığınır; yardımı, desteği yine O'ndan bekler.[2931] Bu açıdan tevekkül, insanın zorlandığı durumlarda potansiyelini ortaya koyarak ihtiyacı olan güven duygusunu kendisinden daha üstün bir makamda yani yaratıcısında bulmasıdır. İnsanın karşılaştığı olumsuzluklar karşısında iyimserliğini koruması, moral-motivasyonunu çöküntüden koruması tevekkülle ilişkilidir. Dolayısıyla karşılaştığı musibetlerde Allah'a olan güven ve bağlılığını muhafaza eden mütevekkil kimselerin psikolojik anlamda daha metanetli ve ümitvar olduğu söylenebilir.[2932] Özellikle dezavantajlı gruplar açısından gücü nispetinde gayretini ortaya koyma, yaşanan zorluklara karşı çözüm üretme ve sonucu Allah'a havale etmeyi beraberinde getiren tevekkül, maddî ve manevî anlamda birçok olumsuzluğun üstesinden gelmenin anahtarı olabilir.

3.6. Dengeli Kader İnancı

Kader, muvafık kaza, Allah'ın bir şeyi takdir etmesi, bir şeyin başka bir şeyle uygun düşmesi anlamındadır.[2933] Kelime olarak kader, ölçüp biçme, takdir etme, biçimlendirme, hayır ya da şer, güzel ya da çirkin, hikmete uygun ya da akla muğâyir olarak her şeyi bulunduğu durum üzere bırakmak; sevap ve ceza bakımından zamanda-mekânda ve malda her şeyin olduğu gibi vuku bulmasıdır. Aynı kökten gelen takdir kelimesi ise hisselere ayırdı, muktedir oldu, hükmünü geçirdi anlamlarına gelir. Kader kelimesinin temel anlamı takdir etmektir.[2934]

[2931] Kasım Karataş - Mustafa Baloğlu, ''Tevekkülün Psikolojik Yansımaları'', *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 116.
[2932] Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler*, 63.
[2933] Halil b. Ahmed, ''kdr'', 3/265; Tehânevî, ''kdr'', 2/1301.
[2934] İbn Manzûr, ''kdr'', 5/75-76.

Bazı alimler, kader ve kazayı farklı şekilde nitelendirir. Yaygın kanaatin zıddına kaderi kaza; kazayı da kader olarak tanımlayanlar vardır. Buna göre kader, zâti iradenin kendileri için belirlenen vakitte eşyaya taalluk etmesi, muayyen bir sürede ve muayyen bir sebebe bağlı olarak görünen durumlardan birinde ortaya çıkmasına denir. Kaza ezeli olup bütün mevcudatın Levh-i Mahfuzda topluca var olmasıdır; kader ise devam eden bir süreç olup şartları gerçekleştikten sonra bunların çeşitli şekillerde varlık alemine çıkmasıdır.[2935]

Kur'an'da kader ve kaderle ilgili kelimeler on yedi ayette geçer. Fiil kalıbındaki kullanımlarında Allah'a nispet edilen bu kelimenin türevleri ise yirmi beş ayette bulunur.[2936] Kur'an'da birçok ayette kader inancına işaret edilmesine rağmen iman esaslarının bir arada zikredildiği ayetlerde[2937] bu inanç esası zikredilmemiştir. Kader kelimesi bazı ayetlerde miktar ve ölçü anlamında,[2938] bazı ayetlerde plan, düzen, tayin etmek gibi anlamlarda, [2939] bazı ayetlerde ise rızkın daraltılması anlamında kullanılmıştır. [2940] Kur'an'da insanın yaratılması, [2941] mahlûkatın mukadderatının belirlenmesi de kader olarak addedilmiştir. [2942] Zira Cenâb-ı Allah, kâinatı ve yaratılmışların tamamını kendi tasarrufu olmak üzere bir kadere-ölçüye göre yarattığını ifade etmektedir.[2943] Kur'an'da bazı ayetlerde, her şeyin çizilmiş bir kadere bağlı olarak meydana geldiğinden bahsedilirken [2944] buna karşın insanın yaptıklarında kesbinin bulunduğunu dile getiren ayetler de bulunmaktadır.[2945]

Ehl-i sünnet itikadına göre Allah mutlak kudret sahibi olup kullarına istitâat verdiği için kullar yaptıkları şeylerin sorumluluğuna sahiptir. Bu bağlamda kader inancı insanın

[2935] Cürcânî, ''kdr'', 146; İsfahânî, ''kdr'', 395.
[2936] el-Mâide 5/34; el-En'âm 6/91; er-Ra'd 13/26; en-Nahl 16/75, 76; el-Enbiyâ 21/87; el-Hac 22/74; ez-Zümer 39/67; el-Fetih 48/21; el-Mürselât 77/23; el-Fecr 89/16… (bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, ''kdr'', 536-537.)
[2937] el-Bakara 2/177, 285; en-Nisâ 4/150,
[2938] el-Kamer 54/12, 49; Er-Ra'd 13/8,17; el-A'la 87/3; et-Talak 65/3; ez-Zuhruf 43/11; el-Mü'minûn 23/18; el-Mürselât 77/23; el-Vâkıa 56/60; es-Sebe' 34/18; el-Hicr 15/60; el-Kadir 97/1.
[2939] e-Müzzemmil 73/20; Yâsîn 36/39; Tâhâ 20/40;
[2940] el-İsrâ 7/30; Er-Ra'd 13/26; el-Ankebût 29/62; ez-Zümer 39/52.
[2941] el-Abese 80/19; el-Ahzâb 33/38
[2942] el-Furkân 25/2.
[2943] el-Hicr 15/21.
[2944] et-Tevbe 9/51; el-A'râf 7/178; es-Secde 32/13; el-En'âm 6/39; et-Tekvir 81/29; Yûnus 10/99.
[2945] el-İsrâ 17/13; Âl-i İmrân 3/182; el-Fussileet 41/46; el-Kehf 18/29; el-Müddessir 74/38; Yûnus 10/27; el-İnsân 76/3; el-En'âm 6/104.

fiilleriyle ilgili sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.[2946] Zira sünnetullah gereği kâinatta her şey nedensellik ilkesine göre işler. Tedbir alınmadığında trafik kazaları, yangın, sel, deprem vb. felaketlerde insan hayatı tehlikeye girerek engellilik gibi durumlar ortaya çıkabilir. İnsan, her koşulda üzerine düşen tedbiri aldığında olumsuz neticelerle karşılaşma olasılığı ortadan kalkacak ya da en aza inecektir.[2947] Bu nedenle musibet ya da afet olarak nitelendirilebilecek olayların sonuçlarını mutlak anlamda kader olarak değerlendirmek doğru değildir. Meseleyi musibet-imtihan ilişkisi bağlamında değerlendirdiğimizde ise hayatta karşılaşılan her olumsuzluğun mutlak manada insanın aleyhine olduğu neticesine ulaşılamaz. Zira Allah, insanı yaratmış, bazı mükellefiyetler yüklemiş ancak çeşitli musibetlerle sınayarak onun tekâmül etmesini dilemiştir.[2948] Dolayısıyla insanın hayatta karşılaştığı zorlukların, onu geliştiren, olgunlaştıran ve olumlu yönde dönüştüren bir boyutu da vardır.

Allah, dünyayı ve onun düzenini mükemmel bir şekilde yaratmış, insanlığın hizmetine vermiştir.[2949] Kötülük olarak bilinen her şey insanların eylemlerinin bir sonucudur. Bilimsel gelişmelerle ortaya konulmaktadır ki, doğal felaket olarak adlandırılan doğa olayları dünyadaki nizamın yürümesi için gerekli olan evrensel kanunların bir sonucudur. İnsan, tabiatı yaratılış gayesine uygun bir şekilde kullanmayıp onu tahrip ettiği zaman, bu eyleminin cezasıyla karşı karşıya kalabilmektedir. Bu nedenle iyi amaçla yaratıldığı halde kötü kullanım veya tedbirsizlik nedeniyle ortaya çıkan acı ve ızdırapların Allah'a izafe edilmesi doğru değildir.[2950]

Doğal felaketler gibi engellilik sorununun çözümünde de insan sorumluluğunu dikkate alan insan merkezli bir yaklaşımın dikkate alınmasında büyük fayda vardır. Allah'ın bilgisi, irade ve kudretinin sınırsız ve insan idrakinin üzerinde olması nedeniyle kaderin tam olarak kavranması mümkün değildir. Zaten insan, kendi sınırlarını aşan, gücünün yetmeyeceği alandan sorumlu da değildir. Bu yüzden engellilik gibi bir olguyu insanın gücü, sorumluluğu ve özgürlüğü açısından değerlendirmek sorunun çözümüne katkı

[2946] Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1985), 310-311.
[2947] Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler*, 51.
[2948] Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi,* 308-309.
[2949] Lokmân 31/20; el-Câsiye 45/13; el-İsrâ 17/70.
[2950] Hulusi Arslan, "Doğal Felaket ve Istıraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri", *Marife Dergisi* 2/2 (Güz 2002), 32-33.

sağlayabilir. Şayet engelliliğin meydana gelmesinde insan ihmali ya da tesiri bulunuyorsa buna insanın sorumluluğu çerçevesinde değerlendirmek daha doğrudur. Kendi özgür iradesinin ve sorumluluğunun bilincinde olan insanın engellilik ile ilgili sorunlara çözüm üretmesi daha kolaydır. Ancak tüm olumsuzlukları Tanrı merkezli bir yaklaşıma dayandırarak insanı sorunların çözümünde pasif hale getirmek insanî sorumluluğu görmezden gelmek demektir. [2951] İnsanın engellilik gibi yaşadığı tüm dezavantajlı durumlarda öncelikle kendi üzerine düşeni yapması önem arz eder. Bu nedenle kader, insanın başına gelen her problemin mutlak manada ilâhî alanla ilişkilendirilebileceği bir inançtan ziyade insanın kendi sorumluluk alanıyla ilgili yükümlülüklerini yerine getirerek süreç odaklı davranmasını gerektirir.

Kur'an'da dengeli bir hayatın temelinde kadın-erkek insanın çalışması ve hakkına razı olmasının önemine işaret edilir. *''(Ey erkek ve kadın cinsi!) Allah'ın sizi birbirinizden ustun kıldığı şeyleri temenni etmeyin. Çünkü evet, erkeklere kazandıklarından pay vardır ama kadınlara da kazandıklarından pay vardır...''*[2952] Bu ayette, Allah'ın bazı insanları bazılarından avantajlı kıldığı makam ve servet gibi hususları temenni etmeleri ve bu nedenle birbirlerine haset etmeleri yasaklanmıştır. Çünkü bu avantajlar Allah'ın taksimi olup bir hikmet ve plandan, kulların durumlarını, yani kuluna bol rızık mı az rızık mı vermesinin daha hayırlı olacağını bilmesinden kaynaklanmıştır.[2953] Zira insanın varlıklı olma istediği bazen onu isyan ve azgınlığı da sevk edebilmektedir. *"Şayet Allah, kulları için rızkı iyice yaysaydı, yeryüzünde kesinlikle azarlardı"* [2954] ayetinde de zenginliğin her zaman insan için hayırlı neticelere vesile olmadığına işaret vardır. Zira zenginlik insanı, yoldan çıkmaya sevk edebilir; yoldan çıkan insan da haksızlık yapmaya başlar. İnsanın zulüm ve haksızlık yapmasında ise kendini büyük görmenin, kibrin etkisi vardır.[2955] Dolayısıyla insanın sahip olamadıklarının kendisini mâsiyete sürükleme ihtimali de söz

[2951] İsmail Bulut - Celal Büyük, ''Kader ve Kötülük Problemi Sarkacında Engellilik'', *Engellilik Bağlamında Dini Yaklaşım, Dini Başa çıkma ve Din Eğitimi*, ed. Abdülkerim Bahadır (İstanbul: Yeditepe Ofset-Yayıncılık, 2016), 64.
[2952] en-Nisâ 4/32.
[2953] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 234.
[2954] eş-Şûrâ 42/27.
[2955] Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 979.

konusudur. Bu bakış açısı insanın sahip olamadıklarına üzülmek yerine kendisinde olanın hayrına en uygun olduğu yönünde gönül huzuruna kapı aralayabilir.

Kader inancı, insanın kendi üzerine düşeni yaptıktan sonra yaratıcısına teslim olması, O'nun takdirine güvenmesi anlamındadır. Dolayısıyla insanın kontrol edip edemeyeceği durumlar arasındaki sınır kaderdir. Zira insan özgür iradeli bir varlık olarak olmuş ve olacak her şeyin yüce yaratıcının bilgi ve takdiri çerçevesinde gerçekleştiğini bildiğinde kendisini teslimiyet ekseninde bir huzur duygusu kuşatır.[2956] Kader algısında insanın hayata olumlu bir çerçeveden bakabilmesi, yaşanan tüm kötülüklere rağmen varlığını bir iyilik ve değer olarak görmesi önemlidir. Çünkü karşılaşılan tüm olumsuzluklara rağmen yaşamın bünyesinde iyilik potansiyeli vardır. Bu sebeple insanın hayata karşı pozitif bir bakış açısı geliştirmesi ve yaşamı anlamlı kılan değerleri kavraması önemlidir.[2957] Kader, insanın her türlü tedbiri aldıktan sonra ortaya çıkan sonucu Allah'ın takdiri olarak görmesi, sonuca rıza göstermesi demektir. Böyle bir bakış açısına sahip olmak, olumsuzluklar karşısında umutsuzluk ve depresyonun önüne geçerek hadiseleri metanetle karşılamayı ve aşırı davranışlardan sakınmayı beraberinde getirir. İnsan her hadisede kadersel bir yön bulunduğu fikriyle olaylara daha iyimser ve sağduyulu bir şekilde yaklaşabilir.[2958] Bu açıdan kader inancının insanı yaşadığı olumsuzluklara karşı rahatlatıp teselli ettiği söylenebilir.[2959] Özellikle insanî herhangi bir tesirin söz konusu olmadığı ağır hastalık ya da engellilik durumunda engelli bireyin ve ailesinin kendilerini suçlamaması ve durumun kabullenilmesinde kader inancı teselli edici olabilmektedir. Böyle durumlarda ilâhî takdire teslim olarak bunda bir hikmetin bulunabileceğini düşünmek, Allah'a güven duymaya sevk etmekte ve insanı rahatlatmaktadır.[2960] Zira insanın hayatta değiştirebileceği şeyler olduğu gibi ne yaparsa yapsın sonucu değiştiremeyeceği durumlar da olabilir. Böyle durumlarda isyan edip hayata ve dünyaya negatif bir anlam yükleyerek umutsuz olmaktansa, neticeyi kader olarak kabullenmek ve meseleyi kendisinden üstün bir merci ile ilişkilendirmek insanı manevî çöküşten kurtaran bir bakış açısı olabilir.

[2956] Tarhan, *İnanç Psikolojisi- Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu,* 209-210.
[2957] Bulut - Büyük, ''Kader ve Kötülük Problemi Sarkacında Engellilik'', 65.
[2958] Yavuz, *Günümüzde İnancın Psikolojisi*, 345; Faruk Karaca, "Kader Algısı-Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Empirik Bir Araştırma", *İslamî Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 479.
[2959] Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri,* 42.
[2960] Musayev, *Engelli Bireylerin Din Eğitimi*, 136; Coşkun, *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler,* 161.

3.7. Ahirete İman-Ahiret Mükafatı Va'di

Âhiret, mütekaddim kelimesinin zıddı olup son,[2961] ilkten sonra (olan),[2962] dâru'l-bekâ anlamındadır.[2963] Bu bağlamda dünya hayatı, ilk yaratılış anlamında kullanılırken ikinci yaratılış ahiret hayatı anlamında kullanılır.[2964] Kur'an'da ahiret kelimesi ve ahiret anlamında kullanılan el-yevmü'l-âhir (son gün), dâru'l-âhire (son ikamet mahalli), en-neş'etü'l-âhire (son yaratılış) toplamda yüz on yerde geçer.[2965]

Ahiret inancı ölüm olgusuyla yakından ilgilidir. Ölüm ise her insan için kaçınılmaz bir sondur. Ölüm gerçeği karşısında insanlar ölümü inkâr ve kabullenme bağlamında farklı tutumlar geliştirmiştir.

-Ölümü İnkâr Etme: Ölümü yok sayarak dünya hayatında haz ve mutluluk odaklı yaşama, ölümü bilinç dışına atarak uzun ve huzurlu yaşama imkânlarını sonuna kadar değerlendirme şeklinde kendini gösterir. Seküler hayat anlayışının bir uzantısı olarak ölüm ve ölümden sonrası gündem dışı tutulur.[2966]

-Ölümü Kabullenme ve Ahiret İnancı: Ölüm doğum kadar doğal olsa da insanlarda korku ve kaygıya neden olan bir olaydır. Ancak sağlam bir inanca sahip olup dini değerlerle uyumlu bir yaşantıyı benimseyenlerin ölümü kabullenmesi daha kolay olmaktadır.[2967] Bu bağlamda ölümü kabullenmede ahiret inancının pozitif bir etkisi olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra ahiret inancı hayatı anlamlı kılma hususunda da önemli bir işleve sahiptir. Kur'an'da kimin daha iyi amel yapacağını ortaya çıkarmak için yaratıldığı bildirilen hayat ve ölüm [2968] insanın daha güzel davranışlar sergilemesine, aklını daha doğru

[2961] Halil b. Ahmed, ''ehr'', 1/60.
[2962] Cevherî, ''ehr'', 1/576.
[2963] Firûzâbâdî, ''ehr'', 342.
[2964] İbnü'l-Cevzî, ''ehr'', 149; Râgıb el-İsfehânî, ''ehr'', 13.
[2965] el-Bakara 2/4, 86, 94, 102, 114, 130, 200, 201, 217, 220; Âl-i İmrân 3/22, 45, 56, 77, 85, 145, 148, 152, 176; en-Nisâ 4/74, 77, 134; el-Mâide 5/5, 33, 41; el-En'âm 6/32, 92, 113, 150… (bkz. Fuad Abdülbâki, ''ehr'', 21-23.)
[2966] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din,* 42, 43.
[2967] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din,* 147-149.
[2968] el-Mülk 67/2.

kullanmasına, Allah'ın haramlarından sakınmasına, O'na karşı bağlılığında ve davranışlarını anlamlandırmasına tesir eder.[2969] Zira ahiret inancına göre ölen kimsenin varlıkla alakası kesilerek yok olup gitmez; acı ya da tatlı yaptıklarının karşılığını göreceği beka alemine döner. Ölüm bir yokluk olmayınca hayat da abes değildir. Ahiret hayatında ilâhî azaptan sakınarak mağfirete nail olmak ise güzel ameller yapmak ve bu hususta öne geçmekle mümkündür.[2970] Bu çerçevede ahiret inancı, bir otokontrol sistemi geliştirmeyi sağlayarak insanı, kötü ve çirkin işlerden uzak durmaya, iyi-faydalı ve güzel ahlakın gerektirdiği işleri yapmaya sevk eder. Bu sayede insan her şeyin karşılığının görüleceği günde yaptığı hayırlı amellerle hazır bulunma bilinci içinde olur.[2971] Nitekim ahiret inancının insanda sorumluluk bilincini geliştiren ve görünenin ötesinde kalıcı değerleri ön plana çıkaran bir niteliği vardır. Zira sadece dünyevi olan şeyler için çaba göstermek, hayatın ötesindeki anlamı kavrayamamak anlamına gelir. Bu ise boşluk ve anlamsızlık, değersizlik duygularının kaynağıdır. Ölüm sonrasının da dikkate alındığı hayat tarzında insan, maddî ve tüketilenin ötesinde kalıcılığı olan değerler için çaba gösterir. İnsanda amaçlılık duygusunu besleyen bu yaklaşım hayatın anlamsız olarak görülmemesini sağladığı gibi ahirete yönelik ulvi maksatların gözetildiği çalışmaların ortaya çıkmasına kaynaklık eder.[2972] Dolayısıyla insan için hem dünya hayatı hem de ölümden sonrası anlamlı hale gelir. Ayrıca ahiret inancının insan psikolojisi üzerinde de olumlu etkileri bulunur. Yalnızlık, çaresizlik, fiziksel rahatsızlıklar, ölümcül hastalıklar, tabii felaketler vb. durumlarda dinin özellikle de ahiret inancının telafi edici bir tesiri vardır. Zira bu olumsuz durumlar ve duygular insanı yıpratarak hayatı katlanılmaz bir hale getirir. Ahiret inancı ise başa gelen musibetleri anlamlandırmada, psikolojik yapıyı güçlendirmede ve kaybedilen şeylerin verdiği üzüntüyle başa çıkmada ümit kaynağıdır.[2973] Özellikle tıp biliminin çare sunamadığı, psikolojik desteğin her zaman fayda veremediği durumlarda acıları hafifletme, musibetlere sabretme, zorlukların üstesinden gelme, hayatı ve ölümü anlamlandırarak güzel bir yaşama kavuşabilmeyi ümit etme ahiret inancıyla

[2969] Hâzin, *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil, 4/1755.*
[2970] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 7/5156,5159.
[2971] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 160; Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, 39.
[2972] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 153-154.
[2973] Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*, 40; Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 158-159.

mümkündür.[2974] Dolayısıyla ahiret inancı, insanın dayanmakta zorlandığı acı ve üzüntülerle, kayıplarla başa çıkmasında teskin edici bir etkendir.

İnsanda ölüm korkusu kadar ölümsüzlük arzusu da bulunur. Ölümlü varlık yapısına rağmen insan sonsuz dek yaşama ve geleceğe dair emel besleme eğilimindedir. Ayrıca insanda bir adalet arzusu bulunur. Bunlar hem insanın hayatta karşılaştığı sıkıntılar karşısında ümitvar olmasını sağlar hem de yaşlılıkta daha belirgin hale gelen ölüm korkusuyla baş etmeyi kolaylaştırır.[2975] Bilindiği gibi yaşlılıkta ortaya çıkan umutsuzluk duygusu, bazı yaşlı bireyleri intihara sürükleyebilmektedir. Ancak sağlam bir inanca sahip olan yaşlıların intihar etme oranı son derece düşüktür. Yaşlılar, yaşadıkları stres ve bunalım gibi durumların üstesinden gelirken inançlarına dayanmakta; inançları sayesinde olumsuz duyguların tesirinden kurtularak olumlu davranışlar geliştirebilmektedir. Modern dönmelerde dinin ve inancın gözardı edilerek seküler hayat tarzının benimsenmesi ömrünün son demlerinde umutsuzluk, yalnızlık duygularını derinden hisseden, hastalıklarla mücadele eden ve başkasına bağımlı yaşamak zorunda kalan kimselerde intihar eğilimini artırmaktadır.[2976] Buna karşın inançlı insan için ahiret hayatı veya ahiret yurdu yapılan her amelin karşılığının görüleceği yerdir.[2977] Zira dünya hayatı gerçek olduğu gibi ahiret de haktır. İnsan, dünya hayatından sonra yapıp ettiklerine göre ebedi cennet ya da cehenneme müshehak olacaktır. Cennet dünyada benzeri olan ve olmayan nimetlerin bulunduğu bir nimet yurdu olup orada acı, elem bulunmamaktadır. İnsan için gayb niteliğinde olan ahiret alemini insan aklıyla ihata etmek mümkün değildir. Ancak nasıl bugünün yarını varsa dünyadan sonra da bir alem vardır. Bu nedenle o gün için hazırlanmak gerekir.[2978] Ahirete inananlar, öldükten sonra bu dünyada kazandıkları sevaplarıyla değer göreceklerini bilir, diğer insanların faydasına olmak üzere hayır ve hasenatta bulunmaya gayret eder. İnananların kazanmayı ümit ettiği ahiret mükafatı olan cennet de insanlığın faydasına olan fiillerin yapılmasında bir motivasyon unsuru olarak dikkat çeker.[2979]

[2974] Musayev, *Engelli Bireylerin Din Eğitimi*, 159.
[2975] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 150-151.
[2976] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 33,159-160.
[2977] Abduh - Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm,* 1/113.
[2978] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/199-200.
[2979] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 163.

Ahiret inancı aynı zamanda insanın mutlak adalete olan özlemini destekler mahiyettedir. Dünyevi açıdan güç, makam, servet, sağlık, zekâ ve yetenek herkeste aynı derecede bulunan nimetler değildir. Bazı insanlar çok çabalamadığı halde dünya hayatının güzelliklerini elde etmekte, rahat ve huzurlu bir hayat sürebilmektedir. Bazı kimseler ise çokça çabaladıkları hatta bütün güçlerini kullandıkları halde nimet ve imkânlardan diğerleri kadar istifade edememektedir. Bazı insanlar sakatlık, yoksulluk, güçsüzlük vb. nedenlerle toplum hayatında hem kendilerini yeterince ortaya koyamamakta hem de bazı alanlarda geri planda kalmaktadır. Bazıları uzun ve rahat yaşamakta, bazıları sıkıntılı bir hayat sürmekte bazıları ise henüz çocuk iken ölmektedir. Tüm bunlar, olumsuzluk yaşayan insanlar için karamsarlık, ümitsizlik nedenidir. Ancak bu hayatın ötesinde her türlü eşitsizliğin olumsuzluğun ortadan kalkacağı ve gerçek anlamda her hakkın yerine konulacağı güne olan inanç bu sıkıntılara sabretmeyi kolaylaştırmakta ve ahiret mükafatı, ilâhî adalet duygusu insandaki ümit duygusunu yeşerterek her durumda iyilik yapmayı hatırlatmaktadır.[2980]

Nihaî ve mutlak bir adaletin ahirette olacağı düşüncesi diğer taraftan dünyada böyle bir düzeni kurmanın insan sorumluluğunda olduğunu ihsas ettirir. Dolayısıyla bu dünyada üzüntü nedeni olan savaş, yoksulluk, hastalık, haksızlık vb. durumları önlemek için insan üzerine düşeni yapmakta mıdır? Sonuçta dünya imtihan dünyasıdır; insan kendisine verilen ve verilmeyenlerle sınanmaktadır. Ancak insan bu dünyada maddî eşitliği sağlayamasa da ahlâkî olarak adaleti gözeten bir sistem kurmak için çabalayabilir.[2981]

Dünyada yapılan her şeyin karşılığının görüleceği esasına dayanan ahiret inancının bazı güzel hasletleri beraberinde getirmesi beklenir. Nimete şükretmek, musibet anında sabretmek, yaptığı kötülüklerden dolayı hak sahibinden helallik istemek, Allah'tan bağışlanma dilemek ve kötülük yapana karşı affedici olmak herkes için kolay yapılabilir şeyler değildir. Bunlara ulaşmak sağlam bir ahiret inancına sahip olup ahiret için çalışmakla mümkündür.[2982] Neticede ahiret inancı ölümün bir son ve yokluk olmaması anlamına gelip salih amel işleyenler için sonsuz bir mutluluk vadeder. Bu inanç bir

[2980] Şentürk, *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri,* 41; Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, 165-166.
[2981] Hökelekli, *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din,* 166.
[2982] Karagöz, *Kur'an'a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum,* 122.

yandan insanları iyi ve güzel işler yapmaya sevk ederken özellikle hayatını konfor içinde geçirememiş, çeşitli nedenlerle diğer insanların sahip olduğu imkânları gereğince ve yeterince kullanamamış ve maddî-manevî yoksunluklarla baş etmek durumunda kalmış dezavantajlı kimseler için umut anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim, insan hayatını, onun hem dünya hem de ahiret saadeti için dizayn eden bir hidayet rehberidir. Temelde insanlar arasında herhangi bir ayrım gözetmeyen Kur'an, fiziksel, biyolojik, sosyo-ekonomik vb. nedenlerle yoksunluk yaşayan, ezilen, ayrımcılığa ya da haksızlığa uğrayan insanların huzura, güvene ve insanî yaşam koşullarına ulaşmasını hedefler. Bu bağlamda vaz ettiği tüm ilkelerde insanın maslahatını gözetir, onların haklarının teslim edilmesini amaçlar. Kur'an'a göre insanın dünyada yaşadığı olumsuzluklar, musibetler boşuna değildir. Zira dünya hayatı bir imtihan olup insan, çeşitli nimetlerle denendiği gibi sıkıntılarla da sınanmaktadır. Dolayısıyla iyi ya da kötü yaşanan her şey bir hikmete dayandığı gibi bunlar, insanın tekâmül etmesine ve ahiret mükafatını kazanmasına da vesiledir. Ancak Kur'an'da insanın başına gelen olumsuzluklar ve yaşanan dezavantajlar sadece ilâhî alanla ilişkilendirilmez; insanın yaşadığı olumsuzluklardaki etkisi gündeme getirilerek içinde bulunduğu zorlukları aşma hususundaki sorumluluğu da hatırlatılır. İnsan, başına gelebilecek musibetlere karşı maddî-manevî bazı tedbirleri alması yönünde teşvik edildiği gibi bunları aşması için gayret göstermeye de sevk edilir. Dolayısıyla engelli olmak da dahil her türlü olumsuzluğu mutlak anlamda kader olarak kabullenmekten ziyade, Kur'an, insanın üzerine düşeni yapmasını salık verir, umutsuzluğa düşme sebeplerini ortadan kaldırmaya çalışır. Bunun yanı sıra yaşanılan her olumsuzluğun ahiret sevabına ulaştıracağını müjdeler. Dolayısıyla dezavantajlılıkla ilgili hem dünyevi hem de uhrevi motivasyon sağlayarak insanı çaresiz ve çözümsüz bırakmaz.

Kur'an'da dezavantajlı bireyleri ilgilendiren birçok prensip yetim çocukların, kadınların, yoksulların, kölelerin durumlarında olduğu kadar açık ve detaylı değildir. Muhtemelen adı geçen grupların Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde karşı karşıya kaldığı sorunların fazla oluşu bu durumda etkili olmuştur. Ancak Kur'an'da diğer dezavantaj gruplarıyla ilgili tavsiyeler, emirler, düzenlemeler, ortaya konulan ilkeler de azımsanmayacak ölçüde yer alır. Araştırmada Kur'an'ın, bazen ilgili olduğu bağlamda bazen de farklı konuların içine

serpiştirilmiş şekilde işaret yoluyla her dezavantaj grubuyla ilgili, onları maddî-manevî anlamda rahata kavuşturacak ilkeleri kendi bütünlüğü içerisinde vaz ettiği görülmüştür. Bunlar, bir araya getirip değerlendirildiğinde ise genel olarak insanın dünyada karşılaştığı olumsuzlukların, yoksunlukların ve eksikliklerin onu Allah katında değersizleştirmediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çerçevede Kur'an'da engellilik durumunun insan için bir nakısa olarak değerlendirilmediği ve daha çok hakka-hakikate karşı duyarsız olma anlamındaki mecâzî engelliliğin bir sorun olarak kabul edildiği görülmüştür.

Yapılan araştırmada Kur'an'ın dezavantajlı bireylerle ilgili olarak ortaya koyduğu çerçevenin ütopik olmadığı anlaşılmıştır. Bu bağlamda Kur'an'ın insanlarda kendileriyle aynı imkân ve fırsatlara sahip olmayan, onlarla eşit koşullarda yaşayamayan güçsüz, zayıf, yoksul, çaresiz insanlara karşı ahlâkî bir bilinç oluşturmanın zeminini oluşturmaya çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira Kur'an, eşitlik-adalet ve insan haklarıyla şekillenen ve insanların bir arada yaşamasını sağlayan evrensel ilkeleri iman ve kardeşlik, merhamet, birlik şuuru gibi inancın beslediği değerlerle güçlendirmiş; yeri geldiğinde insana, kendi ihtiyacı varken muhtaç olanı düşünerek onun için fedakârlık yapmayı sağlayacak bir ahlâkî olgunluk kazandırmıştır.

Yapılan araştırmada Kur'an'ın gerek insan haklarını ve çerçevesini belirleyerek gerekse bunları gerçekleştirecek imani ve ahlâkî motivasyonu sağlayarak dezavantajlı bireylere normal hayat şartlarına sahip insanlarla birlik ve beraberlik içinde yaşayabileceği bir ortamı sağlamayı amaçladığı görülmüştür. Üstünlüğün takva ölçütüne bağlanarak çeşitli alanlarda sahip olunan avantajların Allah katında önemli olmadığının vurgulanması da bu nedenledir. Araştırmada müminlerin içinde yaşadığı sosyal yapıyı inanç kardeşliği ekseninde şekillendiren Kur'an'ın insanların birbirlerine karşı sorumluluklarını gündeme getirdiği; maddî niteliği olan bazı ibadetleri, dinen yerine getirilmesi gereken bazı kefâretleri sosyal sorumluluk işlevi yerine getirecek şekilde dizayn ettiği anlaşılmıştır. Nitekim Kur'an da insanı yalnız yaşayan ve yalnızlığa mahkûm bir varlık olarak değil toplum içinde var olan, kendi tekamülünü toplum içinde gerçekleştiren ve sadece kendisinden değil yakından uzağa doğru ailesi, yakınları-akrabaları ve tüm toplumdan sorumlu bir varlık olarak telakki eder. Bu çerçevede yapılan araştırmada bazı ibadetlerin imanın bir göstergesi olmanın yanı sıra insanın sosyal sorumluluğunu yerine

getirebileceği bir hüviyet taşıdığı görülmüştür. Bu bağlamda sadaka, zekât, infak gibi ibadetlerin sosyal-ekonomik adaletin tesis edilmesinin bir aracı olduğu anlaşılmış ayrıca cemaatle kılınan namazların, oruç, hac, kurban gibi ibadetlerin hem kulluk vazifesinin yerine getirilmesini sağladığı hem de sosyal birlikteliği ve sosyal dayanışmayı güçlendirdiği fark edilmiştir. Dolayısıyla yapılan araştırmada inanç ve duygu birlikteliği kadar ibadetlerin de din mensuplarını maddî-manevî anlamda bütünleştirdiği ve bu bütünleşmenin özellikle dezavantajlı bireylerin kendisini yalnız hissetmemesi ya da ayrıştırılmaması bağlamında önemli bir tesirinin olduğu görülmüştür. Bu bağlamda insanın dezavantaj yaşadığı durumlarda dini-kültürel aktivite olarak değerlendirebilecek olan cemaatle yerine getirilen beş vakit namaza, cuma ve bayram namazlarına, teravih namazlarına, dini bayramların kutlanmasına, mevlit etkinliklerine ve sohbetlere iştirak etmesi hem diğer insanlarla hemhâl olarak sosyalleşmeye hem de manevî bünyeyi güçlendirmeye zemin hazırlar niteliktedir.

Her insanın maddî-manevî bakımdan hayatının her döneminde pozitif şartlar içinde yaşaması ya da hiçbir olumsuzluğa maruz kalmaması mümkün değildir. Bu nedenle Kur'an insanın hak ve sorumluluklarını belirlerken içinde bulunduğu koşulları dikkate almış, insanı gücünün üzerindeki şeylerle sorumlu tutmamıştır. Zorunlu hallerde ibadetlerde ve sorumluluklarda bazı kolaylıkları gündeme getirmiştir. Bu çerçevede yapılan araştırmada Kur'an'ın bazı durumlarda abdest, namaz, oruç, hac, cihat gibi ibadetlerde dezavantajlı bireyler için bazen kolaylık prensibini gündeme getirdiği bazen de bir kısım ibadetlerden muaf tuttuğu görülmüştür. Dolayısıyla Kur'an'da dezavantajlı bireylere bazı durumlarda pozitif ayrımcılık yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra Kur'an'daki bazı ilkelerin insanın zorluklarla karşılaştığında sağlam durması, yılgınlık göstermemesi, umutsuzluğa kapılmaması için psikolojik anlamda direnç gösterebilmesini temin eder nitelikte olduğu görülmüştür. Bu minvalde araştırmada Kur'an'da işaret edildiği üzere insanın Allah'a imanının, O'na tevekkül etmesinin, elinde bulunan imkân ve fırsatlar için şükretmesinin, zorluklara karşı sabır göstermesinin, metanetli olmasının ayrıca maruz kaldığı her sıkıntının uhrevi mükafata vesile olacağına inanmasının manevî anlamda güçlenmeyi sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmamızda Kur'an'ın dezavantajlı bireylere insan olarak değer verdiği, öncelikle hayat hakkı ve özgürlük hakkı olmak üzere haklarını teslim ettiği, ibadet ve sorumluluklarda bazı kolaylıklar sağladığı, ekonomik anlamda desteklediği, yüz yüze kaldıkları olumsuzlukları çözüme kavuşturabilecek bazı fırsatların zeminini hazırladığı, sosyal imkânlardan yararlanmalarını desteklediği görülmüştür. Dolayısıyla Kur'an'ın dezavantajlı bireylerin yaşadığı maddî problemleri en aza indirgeyecek ilkeler vaz ettiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra daha çok dezavantajlı bireylerin karşı karşıya kalabileceği umutsuzluk, ruhsal çöküntü gibi sorunların Kur'an'da vaz edilen iman, tevekkül, sabır, şükür, dua, dengeli kader inancı ve ahiret inancı gibi insanın psikolojik ve manevî yönünü kuvvetlendiren ilkelerle çözüme kavuşturulabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Neticede Kur'an'ın dezavantajlı bireylerin maddî-manevî gereksinimlerini çok boyutlu olarak ele alıp ihtiyaçlarını gidermeye matuf ilkeler vaz ettiği, onların yaşadıkları sorunlara çözüm ürettiği, onlara gelişme imkânı sağladığı, onların toplumsal bütünleşmesine katkı sağladığı ve her şeyden önemlisi insanları sahip olunan-olunmayan şeyler bağlamında değil Allah'a bağlılık ve takva ekseninde değerlendirdiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Abdü'l-Kadir er-Râzî, Zeynü'd-Din Muhammed b. Ebi Bekr b. *Muhtâru's-Sıhâh.* thk. Ahmet İbrâhîm Zühve. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 2014.

Abduh, Muhammed - Rıza, Reşid. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm.* 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2. Basım, 1947.

Acar, Burak - Yaman, Ömer Miraç. ''21. Yüzyılda Yeni Bir Dezavantajlı Grup: Yaşlı Hükümlüler''. *Turkish Studies Social Sciences* 14/4 (2019), 1179-1199.

Açıkel, Yusuf. ''Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler''. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2010), 15-44.

Açıkgöz, Reşat - Yusufoğlu, Ö. Şükrü. ''Türkiye'de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları'', *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 76-114.

Adaman, Fikret. ''Sunuş: İnsandan Doğaya Afetlerin Ekonomik- Politik Topoğrafyası''. *Afetlerle Yoksullaşma-Salgınlar Göçler ve Eşitsizlikler*. drl. Murad Tiryakioğlu. XIX-XXIV. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2021.

Adnan Kulaksızoğlu, ''Çocuk Psikolojisi ve Gelişimi''. *Farklı Gelişen Çocuklar*. ed. Adnan Kulaksızoğlu, İstanbul: Epsilon Yayınları, t.y.

Adomeit, Klaus. *Hukuk ve Devlet Felsefesi: Eski Yunan Düşünürlerinin Devlet Hakkındaki Görüşleri.* çev. Halil Akkanat. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 2004.

Ağılkaya Şahin, Zuhal. *Manevî Danışmanlık Nasıl Uygulanır.* İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 1. Basım, 2017.

Ahmed Ali, İbrâhîm Fuad. *el-İnfakü'l-Âm fi'l-İslam*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1. Basım, 1973.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani. *el-Müsned.* şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.

Ahmed Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslam* (İstanbul: y.y.,1314),

Aile Eğitim Rehberi-Süreğen Hastalıklar, yay.haz. Ahmet Rasim Kalaycı. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, 2007.

Ak, Yüsra. *Çoklu Bir Dezavantajlılık Olarak Engelli Yoksulluğu: Türkiye Örneği.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 8. Basım, 1988.

Akbaş, Ahmet. ''Hz. Musa'nın Dilindeki "Ukde"nin Mahiyeti ve İlgili Tartışmaların Tahlili''. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Güz-2020), 141-181.

Akbaş, Mehmet. ''Muhacirûn-Ensâr Kardeşliğinin Serüveni''. *İSTEM 15* (Aralık 2010), 61-77.

Akbulut, Süleyman. ''Eğitim''. *Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu-Erişilebilirlik, Eğitim, Çalışma Hayatı ve Sağlık Verileri-Analizler.* yay.haz. Süleyman Akbulut vd. 119-219. Ankara: Hermes Tanıtım-Ofset, 1. Basım, 2015.

Akça, Meryem - Arda Akyıldız, Nihal. ‘‘Yaşlı Bireyler İçin Geleneksel Yapıların Erişilebilirlik Değeri Üzerine Bir İnceleme: Malatya Beşkonaklar Evi’’. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 22/57 (Ekim-Aralık 2022), 713-744.

Aker, Tamer vd. “Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları”. *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 3 (2002), 97-103.

Akgün, Rumeysa. ‘‘Kadınlar’’, Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar.* ed. Hüseyin Doğan. 55-83. Ankara: Nika Yayınevi, 2020.

Akgündüz, Ahmed. *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 6. Basım, 2006.

Akın, Ayşe vd. “Türkiye’de Anne Ölümleri ve Nedenleri”. *Aktüel Tıp Dergisi-Kadın Sağlığı Özel Sayısı* 6/1 (Ocak-Şubat 2003). 24-29.

Akköz Çevik, Semra. ‘‘Suriye’den Türkiye’ye Göç’ün Etkileri’’. Gümüşhane: *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi* 5/2 (2016), 80-83.

Akyürek, Yunus. ‘‘Câhiliye Dönemi Ḳureyş Toplumunda Ḥilf Olgusu. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20/*38 (Aralık 2018). 33-56.

Akyüz, İsmail. ‘‘Kur’an Kurslarındaki Kadınların Sosyalleşmelerine Yönelik Değerlendirme ve Çözüm Önerileri’’. *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur’an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar.* ed. Abdullah İnce. 129-139. Ankara: Ayrıntı Yayınevi, 1. Basım, 2019.

Albayrak, Haşim vd. *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Elyaf Matbaa ve Baskı Hizmetleri, 2014.

Altan, Ömer Zühtü. *Kadın İşçiler ve Türkiye’de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu ile Korunması* Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1980.

Altan, Ömer Zühtü. *Sosyal Politika Dersleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2006.

Altınbaş, Hayrani. *İslam Demokrasi ve İnsan Hakları*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2011.

Altun, Fatih - Birinci, Mehmet. ‘‘Suriyeli Sığınmacılara Yönelik Sosyal Yardım ve Sosyal Hizmet Uygulamalarının Göç Yönetimi Bağlamında Değerlendirilmesi’’. *Disiplinler arası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu*. ed. Kadir Canatan vd. 103-133. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2015.

Altuntaş, Betül. ‘‘Dezavantajlı Grupları Yazmak’’. *Sosyal Politika ve Dezavantajlı Gruplar*. ed. Betül Altuntaş. 1-15. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 3. Basım, 2020.

Altuntaş, Hilal. “Selamlaşmak”. *Diyanet aylık Dergi* 259 (2012), 9-12.

Apak, Adem. ‘‘Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Gönderildiği Sosyo- Kültürel Ortam’’. *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.) Milletlerarası İlmi Toplantı (2010: İstanbul).* ed. Ahmed Kavas. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011.

Aras, Bahattin. ‘‘Uluslararası Belge ve Kararlar Işığında Cezaevlerindeki İdari ve Yargısal Denetimin İnsan Hakları İhlallerini Önlemedeki Etkisi’’. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2 (2022), 1297-1345.

Arıkfidan, Meryem. *İslam Hukukunda Kadın Haklarının Korunmasına Yönelik Tedbirler*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Aslan, Nasi. “Kur’an ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Hakları”. *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları.* ed. Muhsin Demirci. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2014.

Arsal, Sadri Maksudi. *Umumî Hukuk Tarihi.* İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 3. Basım, 1948)
Arslan, Hulusi. "Doğal Felaket ve Istıraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri". *Marife Dergisi* 2/2 (Güz 2002). 19-34.
Arslan, Ömer. *Kur'an ve Hoşgörü.* Ankara: Erek Ofset, 1. Basım, 2005.
Artuk, Mehmet Emin vd. *Ceza Hukuku Özel Hükümler.* Ankara: Turhan Yayınları, 2007.
Aslan, Abdülgaffar. *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2003
Atalay Algan, Nazan. *İslam Hukukunda Yaşlı Bakımı.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2022.
Ateş, Süleyman. *İslam'da Kadın Hakları.* İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
Ayata, Ayşe vd. *Türkiye'de İnsan Ticaretinin Farklı Formlarına Olan Talebin İncelenmesi*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 2008.
Aybar, Melahat. *İhtiyarlık ve Hastalıkları.* İstanbul: Tan Matbaası, 1966.
Aybay, Rona. *İnsan Hakları.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
Aydın, Hayati. *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi.* İstanbul: Ensâr Yayıncılık, 1. Basım, 2010.
Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Basım, 1999.
Aydın, Mehmet. *İslam'ın Evrenselliği*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000.
Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa Hanefî. *el-Binâye fi şehi'l-Hidâye.* 10 Cilt. tsh. Muhammed Ömer. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1980.
Ayten, Ali. *Tanrı'ya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
Aysoy, Mehmet. *Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası.* İstanbul: Açı Kitaplar, 2004.
Ayvallı, Ramazan. ''İslam'da Engellilerle İlgili Bazı Hükümlerin Değerlendirilmesi''. *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu*. 108-131. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.
Bacanlı, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme.* Ankara: Nobel Yayın, 7. Basım, 2003.
Bal Özkaptan, Bilge. ''Göç Sürecinin Göç Edenler ve Göç Edilen Yerlerde Yaşayan Bireylerin Sağlık Durumları Üzerindeki Etkisi'', Zorunlu Göç ve Doğurduğu Sosyal Travmalar. 354-372. Ankara: HEGEM Yayınları, 2018.
Baral Kulaksızoğlu, Işın. ''Yaşlılık ve Psikiyatrik Hastalıklar'', *Klinik Gelişim Dergisi* 22/4 (2009), 65-74.
Baycar, Abdülmuttalip. ''Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu''. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 199-225.
Baysal, Ayşe. "Beslenme Sorunları". *Gıda* 6/5 (Ekim 1981). 3-10.
Bayur, Yusuf Hikmet. *Hindistan Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
Beauvior, Simon de. *Yaşlılık-İlk Çağı*. çev. M. Ali Kayabal. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.
Bedük, Mehmet Nusret. ''Türk İş Hukuku'nda Eski Hükümlü İstihdamı'', *Çimento İşveren Dergisi* 16/1 (Ocak 2002), 13-36.
Belen, Fatıma Zeynep. ''Dezavantajlı Gruplara Yönelik Manevî ve Psiko-Sosyal Bakım Uygulamaları: Sevilla Örneği''. *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevî Bakım.* ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatıma Zeynep Belen. 15-37. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Bensadon, Ney. *Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları,* çev. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Baskıdan çevrilmiştir, 1994.
Berki, Şakir. *Roma Hukuku.* Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1949.
Berve, Helmut. *Eskiçağ Tarihine Dair Altı Konferans-Greklerde Kölelik Müessesesi.* çev. Afif Erzen. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1968.
Bhugra, Dinesh. ‘‘Psychiatry in Ancient Indian Texts: A Rewiew’’. *History of Psychiatry* 3/10 (1992), 167-186.
Bilgin, Beyza. *İslam ve Çocuk.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım,1997.
Bilgin, Rıfat - Doğan, Hüseyin. ‘‘Tutuklu ve Hükümlüler’’. *Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar.* ed. Hüseyin Doğan. 281-304. Ankara: Nika Yayınevi, 1. Basım. 2020.
Bilgin, Vecdi. *Bizi Kuşatan Toplum.* Bursa: Düşünce Kitabevi, 1. Basım, 2009.
Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968.
Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006, drl. Lema Uyar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
Bolay, Süleyman Hayri. “Din Eğitiminin Şumulü”. *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
Bor, Adil. ‘‘Kur’an’da Kardeşliğin İnsani ve Ahlâkî Temelleri’’. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research* 3/21 (Ağustos 2018). 1056-1077.
Boynukalın, Ertuğrul. ‘‘Makâsıdu’ş-Şerîa’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/425-429. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
Brewer, Douglas J. - Teeter, Emily. *Mısır ve Mısırlılar.* çev. Nihal Uzan. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011.
Budda, A. Hilmi Ömer. *Dinler Tarihi.* İstanbul: Gazete, Matbaa, Kütüphane, 1. Basım, 1935.
Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihü'l-Buhârî: el-Camiu’l-Müsnedü’s-Sahih.* 10 Cilt. Beyrut; Kahire: Darü’t-Te’sil, 2012.
Buhushan Gupta, Vidya. ‘‘Hindular Engellilikle Nasıl Başetmektedir?’’. çev. Semanur Uzun, Engellilik ve *Dinler.* ed. Süleyman Turan. 263-272. İstanbul: Açılım Kitap, 1. Basım, 2017.
Bulut, İsmail - Büyük, Celal. ‘‘Kader ve Kötülük Problemi Sarkacında Engellilik’’. *Engellilik Bağlamında Dini Yaklaşım, Dini Başa çıkma ve Din Eğilimi.* ed. Abdülkerim Bahadır. 41-68. İstanbul: Yeditepe Ofset-Yayın, 2016.
Burcu, Esra. *Türkiye’de Özürlü Birey Olma-Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2007.
Burcu, Esra. *Engellilik Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.
Burkay, Senem. ‘‘Sosyal Problem Görünümüyle Sapma ve Suç’’, *Sosyal Problemler Sosyolojisi:* Dünyadan ve Türkiye’den örnekler. ed. Nurşen Adak. 287-326. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009.
Caillods, Françoise. *Education Strategies for Disadvanted Groups: Some Basic Issues.* Paris: International Enstitüte for Educational Planning/UNESCO, 1998.
Can, Ali. ‘‘Kur’an’a Göre Yetimlerin Himayesi’’. *Diyanet İlmi Dergi* 52/3 **(**Temmuz-Ağustos-Eylül 2016), 129-163.

Cebeci, Lütfullah. *Kur'an'da Şer Problemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.
Cebeci, Lütfullah. *Kur'an'a Göre Takva*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1985.
Cengiz Yılmaz, Arife - Demir, Gülsen. ''Göç Sürecinde Kadın''. *Sakarya Üniversitesi Uluslararası-Disiplinler arası Kadın Çalışmaları Kongresi*. 33-45. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2009.
Cerrahoğlu, İsmail. "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1-4 (1963). 81-92.
Certel, Hüseyin, ''Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi''. *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/4 (1999), 209-222.
Certel, Hüseyin. *Suçlularda Dine Dönüş.* Ankara: Nobel Yayınları, 1. Basım, 2009.
Cessâs, Hüccetü'l İslam İmam Ebû Bekir Ahmet b. Ali er-Râzî. *Ahkâmû'l-Kur'an.* thk. Muhammed Sadık Kamhavî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-it-Türasi'l-Arabî, 1992.
Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab kable'l-İslam***.** Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin, 1. Basım, 1970.
Cevherî, İsmail b. Hammad*. es-Sıhâh Tâcü'l-Lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*. thk.Ahmed Abdülğafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil-Melâyin, 4. Basım, 1990.
Cevherli, Kübra. ''Kur'an Kurslarındaki Kadınların Dezavantajlılık Durumları''. *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur'an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar*. ed. Abdullah İnce. 53-62. Ankara: İlahiyat, 1. Basım, 2019.
Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkındaki Kanun (Kanun No.5275). *Resmî Gazete* 5275. (29 Aralık 2004), Erişim 27 Nisan 2024.
Chauvier, Stephane. ''The Right to Basic Resources''. *Freedom From Poverty as a Human Rights: Who Owes What to the Very Poor?* 303-322. ed. Thomas Pogge. USA: Oxford University Press, 2007.
Constitution of the World Health Organization. Basic Documents Forty-fifth edition, Supplement, October 2006.
Coşkun, Ali. *Sosyal Değişme, Kadın ve Din.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
Coşkun, İbrahim. *İlâhî Adalet ve Engelli Bireyler*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
Coulanges, Fustel de. *Antik Site.* çev. İsmail Kılınç. Ankara: Epos Yayınları, 2011.
Coyle, Andrew. *Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım*. London: International Centre for Prison Studies, 2002.
Creamer, Deborah Beth. *Disability and Christian Theology: Embodied Limits and Constructive Possibilities*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerif. *Mu'cemu't-Ta'rifât.* thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadile, t.y.
Çabuk, Güngör Toprak - Çavuşoğlu, Turgay. ''İnsan Ticareti ve Sosyal Hizmet''. *Dezavatajlı Gruplar ve Sosyal Politika*. ed. Betül Altuntaş. 225-258. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Basım, 2020.
Çağatay, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, t.y.
Çağlar, Ali. *Türkiye'de Sığınmacılar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011.
Çağlar, Doğan. ''Geri Zekalılar''. *Özel Öğretime Giriş*. 241-277. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1987.
Çağlar, Doğan. ''Ortopedik Özürlüler''. *Özel Öğretime Giriş*. 171-209. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Basım,1987.
Çağlar, Selda. ''Engellilerin Erişebilirlik Hakkı ve Türkiye'de Erişebilirlikleri''. *A.Ü.H.F. Dergisi* 61/2 (2012). 541-598.

Çağlayan Gümüş, Deniz vd. ‘‘Çocuklar İçin Yapılı Çevrede Erişilebilirlik Rehberi’’. 1091-1097. Konya: Uluslararası Yeşil Başkentler Kongresi, 2018.
Çakır, Özlem. “Türkiye’de Kadının Çalışma Yaşamından Dışlanması”. *Kayseri, Erciyes İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 31 (2008). 25-47.
Çakmaklı, Kemâl. *Aileler İçin Sosyal Hizmet*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları,1991.
Çalık, Etem. “İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasi ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi”. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/16 (2017), 41-68.
Çalışkan, Cüneyt-Özcebe, Hilal. ‘‘Afetlerde Enfeksiyon Hastalıkları Salgınları ve Kontrol Önlemleri’’. *TAF Preventive Medicine Bulletine* 12/5 (2013), 583-588.
Çapcıoğlu, İhsan - Çapcıoğlu, Fatma. ‘‘Psiko-Sosyal Destek ve Manevî Bakım Uygulamaları: Budapeşte Örneği’’. Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevî Bakım. ed. İhsan Çapcıoğlu - Fatıma Zeynep Belen. 37-69. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2016.
Çeker, Orhan. *Çocuk ve Hakları.* İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2004.
Çelik, Celaleddin. *Geleneksel Şehir Dindarlığından Modern Kent Dindarlığına*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
Çelik, Celaleddin. *Şehirleşme ve Din.* Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
Çelik, Yılmaz. *İslam’da Sosyal Hizmet-Hz. Peygamber Dönemi.* İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017.
Çığman, Kenan. *Kaza-Kader, Hayır ve Şer, Rızık, Ecel ve Tevekkül*. Ankara: Pars Matbaası, t.y.
Çinpolat, Salih. *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da Çocuk Algısı.* Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
Çinpolat, Salih. “Yahudilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”. Dini Araştırmalar 20/51 (Haziran 2017), 137-152.
Çocuk Hakları ve Gazetecilik Uygulamaları, Hak Temelli Perspektif. UNICEF: Dublin Teknoloji Enstitüsü, 2007.
Dalkıranoğlu, Tülin - Çetinel, Fatma Gül. “Konaklama İşletmelerinde Kadın ve Erkek Yöneticilerin Cinsiyet Ayrımcılığına Karşı Tutumlarının Karşılaştırılması”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2008). 277-287.
ed-Dâmeganî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmûsu’l-Kur’an (Islâhu’l-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’ani’l-Kerim).* thk. Abdülaziz Seyyidü’l-Ehl. Beyrut: Dâru’l-İlm lil-Melâyin, 1983.
Demir, Ergun vd. ‘‘Sığınmacıların/Geçici Koruma Altına Alınanların Sağlık Hizmetlerinden Yararlanmasında Mevcut Durum ve Yaşanan Sorunlar, Engeller’’. *Savaş, Göç ve Sağlık.* 83-94. Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 2016.
Demir, Muzaffer. “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/2 (Aralık 2012), 315-338.
Demir, Şehmus. ‘‘Kur’an’da Zekât Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi’’. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Haziran 2007), 9-30.
Demirbaş, Timur. *İnfaz Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, 2021.
Demirbaş, Timur. ‘‘Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi’’. *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun. 3-40. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 13. Basım, 1996.
Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *Özürlüler Araştırması 2002.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2009.
Dıhlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetüllahi'l-Baliğa.* 2 Cilt. thk. Seyyid Sabık. Kahire: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 2005.
Diakov V. - Kovalev S. *İlkçağ Tarihi-Uzakdoğu, Ortadoğu, Eski Yunan*. çev. Özdemir İnce. Ankara: V Yayınları, 1987.
Dirican, Rabia. ''Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları'', *Çocuk ve Gelişim Dergisi* 2/2 (2018), 51-62.
Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.
Donuk, Abdülkadir. ''Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile''. *Aile Yazıları: 1-Temel Kavramsal Yapı ve Tarihi Süreç*. drl. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem. 289-303. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.
Dönmezer, Sulhi. *Kriminoloji.* İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984.
Durant, Will. *Kıssatü'l-Hadare.* 4 Cilt. çev. Muhammed Bedran. Kahire: Mektebetü'l-Usra, 2001.
Duri, Abdulaziz. *İlk Dönem İslam Tarihi.* çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
Düzgün, Şaban Ali. ''Bireyin, Toplumun ve Dinin İnşası Üzerine''. *Bütün Boyutlarıyla Din*. ed. Murat Sülün. 181-202. İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 1. Basım, 2016.
Dwyer, P. - Brown, D. "Meeting Basic Needs? Forced Migrants and Welfare". *Social Policy and Society* 4/4 (Ekim 2005), 369-380.
Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani. *Sünenu Ebû Davud.* 2 Cilt. tlk. Ahmed Sa'd Ali. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1952.
Ebû Gudde, Hasan Abdulğani. *Ahkamü's-Siccin ve Muâmeletü's-Sücenâ fi'l-İslam*. Kuveyt: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1987.
Ebû Halil, Şevki. *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi.* çev. Atik Aydın - Abdülhadi Timurtaş. Van: Bilge Adam Yayınları, 2005.
Ebû Hanife, İmam A'zam. ''el-Vasiyye.'' *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri.* çev. Mustafa Öz. 86-91. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Musa el-Hüseyni. *Külliyyât-u Ebi'l-Bekâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
Ebû Talib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi. *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb -Kalplerin Azığı*. çev. Yakup Çiçek vd. İstanbul: Semerkand Basım Yayın, 2. Basım, 2004.
Ebû Zehra, Muhammed. *el-Cerime*. Kahire: Darû'l-Fikri'l-Arabi, 1966.
Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Toplum Düzeni*. çev. Nurettin Demir-Vesim Taylan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1993.
Ebû Zehra, Muhammed. *İslam Hukukunda Suç ve Ceza*. çev. İbrahim Tüfekçi. 2 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 1994.
Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Sosyal Dayanışma.* çev. Ethem Ruhi Fığlalı - Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1969.
Ecer, Cihangir. ''İslam'da Kadının İbadet Hayatı ile İlgili Bazı Problemler ve Çözüm Önerileri''. *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı*. 207-222. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.

Efe, Adem. ‘‘Engelli Çocuklar ve Ailelerinin Sorunlarının Tespiti ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği)’’. *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*. yay.haz. Ahmet İshak Demir. 851-882. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2010.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Hukukun Serüveni.* İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 1. Basım, 2011.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukuku.* İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2. Basım, 2016.

Ekşi, Nuray. “İklim Mültecileri”. *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 10-58.

Elmas, Abdullah. ‘‘1923-2016 yılları arası Hükümet Programlarında Dezavantajlı Gruplar’’. *Social Sciences Studies Journal* 4/15 (2018), 945-953.

Enç, Mitat. ‘‘Görme Özürlüler’’. *Özel Öğretime Giriş*. 49-82. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1987.

Enç, Mitat. *Körler-Ruhbilim, Eğitim ve Öğrenimleri.* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Engelliler Hakkında Kanun (Kanun No. 5378). *Resmî Gazete* 25868 (7 Temmuz 2005). Erişim 19 Mart 2024. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5378&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5

Engin, Nihat. *Osmanlı Devleti’nde Kölelik*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1998.

Erbay, Celal. *İslam Hukukunda Küçüklerin Himayesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları,1998.

Erdoğan, Necmi. “Giriş: Yoksulları Dinlemek”. *Yoksulluk Halleri-Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri.* ed. Necmi Erdoğan. İstanbul: Demokrasi Kitaplığı Yayınları, 1. Basım, 2002.

Erdugan, Fatma Erbil, *Türkiye’de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği*. Ankara: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayın No:50, Kasım 2010.

Erdoğmuş, Belgin. *Roma Hukuku Tarihi Giriş-Hukuk Tarihi Genel Kavramlar*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Eren, Mehmet. ‘‘İbn Mahled el-Attar’ın (ö.331/943) ‘‘Ahbaru’s-Sıbyan’’ındaki Rivayetler Çerçevesinde Anne-Babanın Çocuklarına Karşı Sorumlulukları’’. *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu.* yay.haz. Ahmet İshak Demir. 212-249. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2010.

Ereş, Figen. ‘‘Eğitimin Sosyal Faydaları: Türkiye-Avrupa karşılaştırılması’’. *Milli Eğitim Dergisi* 33/167 (2005), ss.y.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi.* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.

Ergüden, Deniz. *Sosyal Dışlanma Açısından Bedensel Engelli Bireylerin Yaşantılarının İncelenmesi.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Ergün, Mustafa. *Eğitim ve Toplum. Eğitim Sosyolojisine Giriş*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 1987.

Erişilebilirlik Kılavuzu (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı). ed. Deniz Çağlayan Gümüş. Ankara: Uzman Matbaacılık, 2020.

Erkal, Mustafa E. *Sosyoloji-Toplumbilimi.* İstanbul: Filiz Kitabevi, 2. Basım, 1983.

Erkoç, Beyza - Danış, M. Zafer. ‘‘Yoksullar’’. Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Bireyler. ed. Hüseyin Doğan. 139-164. Ankara: Nika Yayınları, 1. Basım, 2020.

Erkul, İhsan vd. *Sosyal Politika Dersleri.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984.

Erol Karaca, Zehra - Nam, Dilek. ‘‘Kronik Bir Sosyal Sorun: Engellilere Yönelik Ayrımcılık’’. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (Bahar2021). 167-194.
Eroğlu, Kafiye. ‘‘Kadın ve Üreme Sağlığına Genel Bakış’’. *Kadın Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği El Kitabı.* yay.haz. Anahit Margirit Coşkun. 15-38. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2021.
Esen, Hüseyin. *İslam’da Suç ve Ceza.* İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimolojisi.* İstanbul: Sosyal Yayınları, 1995.
Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi. *Tehzibu’l-Lüğa.* 15 Cilt. thk. Yakup Abdü’n-Nebi. Kahire: ed-Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercümenin ofseti, t.y.
Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu’l-Ğayb: Tefsiru’l-Kebir*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur’an.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 1996.
Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad. *Meâni’l-Kur’an*. 3 Cilt. Beyrut: Alemü’l-Kütüb, 3. Basım, 1983.
Ferreira, Francisco H.G. - Gignoux, Jeremie. *Eğitimde Fırsat Eşitsizliği: Türkiye Örneği,* Devlet Planlama Teşkilatı-Dünya Bankası, 2010.
Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakup. *Kâmûsu’l-Muhît.* thk. Muhammed Naim el-Araksusi. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r- Risale, t.y.
Franklin, Bob. ‘‘Giriş’’. çev. Alev Türker. *Çocuk Hakları.* der. Bob Franklin. 14-35. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 1993.
Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*. çev. Suat Kemâl Angı. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2003.
Frydman, Rene - Taylor, Sabine. *Hamilelik*. çev. Maide Selen. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1991.
Ganong, William F. *Tıbbi Fizyoloji*. çev. Orhan Andaç vd. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 5. Basım, 1977.
Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u Ulumi’d-Din.* Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. b.y.: Kay Yayınları, 1994.
Genevieve, Lloyd. *Erkek Akıl, Batı Felsefesinde Erkek ve Kadın.* çev. Mutttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
Gençtürk, Zahide - Korkmaz, Adem. ‘‘Eski Hükümlü Bireylerin İşgücü Piyasasına İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Araştırma’’. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 24/2 (2019), 369-384.
Göcen, Gülüşan. *Şükür: Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*. İstanbul: DEM Yayınları, 2014.
Göç Terimleri Sözlüğü. çev. Littera Çeviri ve Dil Hizmetleri. ed. Bülent Çiçekli. Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü-IOM, 2009.
Göçoğlu, Volkan. “Dezavantajlı Gruplar Üzerinde Yapılan Bir Kamu Politikası Sonlandırmasının Analizi: Eski Hükümlülerin Özel Sektördeki İstihdam Zorunluluğunun Kaldırılması”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015), 846-863.
Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Basım, 1980.
Gökçeoğlu Balcı, Şebnem. *Sosyal Güvenlik Hakkı Açısından Yaşlı Bakımı*. İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2017.

Gökduman, Ömer. *Ceza İnfaz Kurumlarında Eğitimin Önemi.* İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
Görgülü, Hasan Ali. ‘‘Câhiliye Devrinde Boşanma Çeşitleri ve İslam’ın Boşanmada Örfe İtibar Etmesi’’. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1999), 112-126.
Görgülü, Ülfet. *Kadın ve Siyaset: İslam Toplumunda Kadının Siyasal Hakları Üzerine Fıkhî Bir İnceleme.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
Görgün Baran, Aylin. ‘‘Yaşlılıkta Sosyal Dışlanmanın Toplumsal Boyutu’’. *Yaşlılık: Disiplinler arası Yaklaşım, Sorunlar, Çözümler-2*. ed. Velittin Kalinkara. 105-125. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
Gözlü, Ahmet - Yılmazcan, Defne. ‘‘Antik Yunan’da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği’’. *Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2017). 117-136.
Gül, Emine. *Kur’an’da Engelliler*. İstanbul: Akis Kitap, 2005.
Güleç, Hasan. ‘‘İslam’da Kefâretler’’. *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 449-473.
Güloğlu, Tuncay - Güven Çepni, Gülhan. ‘‘Dezavantajlı Gruplar Açısından Yoksulluk Profilleri’’. *Journal of Economics and Political Sciences*, 2/1 (2022), 80-101.
Gültekin, Özlem. ‘‘Göç ve Din İlişkisine Dair Ampirik Bir İnceleme’’, 1-9. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://andcenter.org/wpcontent/uploads/2019/11/GOC_ve_DIN_ILISKISINE_DAIR_AMPIRIK_BIR_I.pdf
Gün, Ayşegül. “İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin DKAB Dersine Yönelik Tutumları: Amasya ve Samsun Örneği”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (2015), 61-92.
Günaltay, Şemsettin. *İran Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
Gündüz, Altay. *Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür.* İstanbul: Büke Yayınları, 2002.
Gündüz, Gökhan Sait. *Sosyal İçerme Politikalarının Uygulanmasında Kamu İstihdam Kurumlarının Rolü.* Ankara: ÇSGB, Uzmanlık Tezi, 2007.
Günşen İçli, Tülin. *Çocuk Suç ve Sokak*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Genel Yayınları, 1. Basım, 2009.
Günşen İçli, Tülin. *Kriminoloji.* Ankara: Seçkin Yayınları, 7. Basım, 2007.
Günşen İçli,Tülin. *Türkiye’de Suçlular-Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Özellikleri.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 3. Basım, 1993.
Güran, Sakıp. *Cezanın İnfazı- Sistemler ve Tatbikat*. Ankara: Matbaa Yeni Cezaevi, 1942.
Gürer, Rabia - Altıntaş, Mehtap. *Kutsal Kitaplarda Kadın*. İstanbul: Hayy Kitap, 1. Basım, 2017.
Gürkan, Ahmet. *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi*. Ankara: Akçağ Yayın-Basım; İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969.
Gürkan, Ülker. *Ev Kadınlarının Hak ve Sorumlulukları Alanında Eşitlik İlkesinin Sağlanması İçin Ekonomik Güvenceye Sahip Kılınmaları Sorunu.* Ankara: Türkiye Kadın Yılı Kongresi, Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği Yayınları, 1978.
Gürses, İbrahim. *Dindarlık ve Kişilik*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2010.
Hablemitoğlu, Şengül - Özmete, Emine. *Yaşlı Refahı Yaşlılar için Sosyal Hizmet.* Ankara: Kilit Yayınları, 2010.

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-Ayn.* 4 Cilt. thk. Abdülhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi,* çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
Harcar, Tijen vd. "Kadına Yönelik Şiddet ve Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Durumu". *Toplum ve Demokrasi* 2/4 (Eylül-Aralık 2008), 51-70.
Hasan, Hasan İbrahim. *Tarihü'l-İslam: es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafî ve'l-İctimai.* Beyrut: Dâru'l-Cîl, 13. Basım, 1991.
Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Tefsiru'l-Hâzin Lübâbü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil.* tsh. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995.
Hîrî, Ebû Abdurrahman İsmail b. Abdullah ed-Dârir. *Vücûhu'l-Kur'ani'l-Kerim.* thk. Fatıma Yusuf el-Hiyemî. Dımeşk: Dâru's-Sekâfe, 1996.
Hong, Shen. ''Access To Higher Education For Disadvantaged Groups in China A Summary Report'', *Chinese Education And Society* 37/1 (Ocak-Şubat 2004), 54–71.
Horozcu, Ümit. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
Hökelekli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: DEM Yayınları, 2009.
Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
Hökelekli, Hayati. *Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: DEM Yayınları, 1. Basım, 2008.
İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Haşiyetü Reddü'l Muhtar Ale'd- Dürri'l-Muhtar*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Vecdi Akyüz vd. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr.* 30 Cilt. Tûnus: Dâru Sahnûn lin-Neşr ve't-Tevzi', 1997.
İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Haşimi el-Bağdadi. *Kitabu'l-Muhabber.* Beyrut: Dâru'l-Afakil Edebiye, t.y.
İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim.* thk. Esat Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Bâz, 1. Basım, 1997.
İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman. *Mukaddime*. thk. Abdullah Muhammed Derviş. Şam: Dâru'l-Ya'reb, 1. Basım, 2004.
İbn Hazm, Ebû Muhammed. *el-Muhallâ*. thk. Muhammed Münir Dımaşki-Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: İdâretü'l-Tabâ'a, 1928.
İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye.* Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 2009.
İbnü'l-Hümam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid, *Şerhu Fethü'l-Kadir.* 10 Cilt. b.y.: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1970.
İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar. *Siret-u İbn İshak*. thk. Muhammed Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1981.
İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *el-Emsâlü fi'l-Kur'ani'l-Kerim*. thk. Said Muhammed Nemru'l Hatib. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983.
İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyaseti'ş Şer'iyye*. Dımaşk: Dâru'l-Beyan, t.y.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbad.* thk. Şuayb el-Arnavut-Abdülkadir el-Arnavut. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1981.

İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 1986.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Halil Me'mun Şiha. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1996.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem. *Lisanü'l-Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ.* nşr. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968.

İbn Uzeyzi es-Sicistâni, Ebû Bekr Muhammed. *Nüzhetü'l-Kulub fi Tefsiri Garibi'l-Kur'ani'l-Aziz*. thk. Yusuf Abdurrahman Maraşlı. Katar: Vizaretü'l Evkâf ve Şuûnû'l İslamiyye, 2013.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî. *Nüzhetü'l-Aʿyüni'n-Nevâẓır fî ilmi'l-Vücûh ve'n-Neẓâir.* thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist.* 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Hayyât, t.y.

İkizoğlu, Musa. ''Yoksulluk ve Özürlülük İlişkisi''. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 1/2 (2001), 83-94.

İmamoğlu, Abdülvahit. *Psikolojik ve Ahlâkî Açıdan Çocuk Suçluluğu.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2015.

İmam Şibli. *Asr-ı Saâdet.* çev. Ahmet Karataş. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Basım, 2002.

İnan, Yusuf Ziya. *İslam Dininde Sosyal Adalet İlkeleri*. İstanbul: Erzen Yayınları, 1967.

İnce, Abdullah. ''Kur'an Kurslarındaki Dezavantajlı Kadınların Sosyalleşmesine Olumsuz Etki Eden Faktörler''. *Sosyo-Psikolojik Boyutuyla Kur'an Kursları ve Dezavantajlı Kadınlar*. 63-84. ed. Abdullah İnce. Ankara: İlahiyat, 1. Basım, 2019.

İskân Kanunu (Kanun No.5543). *Resmî Gazete* 26301 (26 Eylül 2006). Erişim 27 Nisan 2024. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/09/20060926-

İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar.* İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 1997.

Kabakçı Karadeniz, Hülya. ''Yoksulluğun Nedenleri'', *Gelir Dağılımı ve Yoksulluk,* ed. M. Çağlar Özdemir - Emel İslamoğlu. 161-180. Ankara: Seçkin Yayınları, 2017.

Kablay, Sebiha - Yaşar Şimşek, Gizem. ''Türkiye'de Dezavantajlılık: Engelliler ve Sosyal Politika'', *Sosyal Politikada İleri Araştırmalar*. 13-37. ed. İbrahim Görücü. Afyonkarahisar: Yaz Yayınları, 2024.

Kafalı, Hasan. *Yoksulluk ve Din-Kütahya Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Kahraman, Fatih - Kahraman, Ahmet Burak. ''Dezavantajlılığın Çocuk Halleri: Dünyada ve Türkiye'de Dezavantajlı Gruplarda Yer Alan Çocukların Durumu''. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/20 (2017), 255-268.

Kahraman, Ferruh. *İtikadi Açıdan Hristiyanlık ve İslamiyet'te Günah*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslam Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.

Kapani, Münci. *İnsan Haklarının Uluslarası Boyutları*. İstanbul: Bilgi Yayınları, 3. Basım, 1996.
Kara, Necati. ‘‘Kur’an ve Sünnette Bela-Musibet’’, *EKEV Akademi Dergisi 1*/3 (Kasım 1998), 33-58.
Kara, Uğur vd. *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
Karaca, Faruk. “Kader Algısı-Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Empirik Bir Araştırma”. *İslamî Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 479-489.
Karadağ, Özge - Altıntaş, Kerim Hakan. ‘‘Mülteciler ve Sağlık’’. *TAF Preventive Medicine Bulletine* 9/1 (2010), 55-62.
Karadeniz Çelebican, Özcan. ‘‘Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik’’. *A.Ü.H.F. Dergisi* 43/1 (Mayıs 1993), 299-311.
Karadeniz Çelebican, Özcan. *Roma Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986.
Karafazlı, Hazel - Tuna, Cem. ‘‘Türkiye’de Cezaevlerinde Uygulanan Eğitim Politikaları’’. *Eğitim Yönetimi ve Politikaları Dergisi 1/2* (2020). 42-53.
Karagöz, İsmail. *Kur’an’a Göre Musibetler Açısından İnsan ve Toplum.* İstanbul: Çelik Yayınları, 2. Basım. 1996.
Karagöz, İsmail. *Allah Kelâmı Kur’an’ın Hedefi Örnek Müslüman Örnek Toplum.* Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2020.
Karagöz, İsmail. *Ayet ve Hadisler Işığında Engelliler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku.* 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 5. Basım, 1996.
Karaman, Hüseyin Buğra - Bulut, Sefa. ‘‘Göçmen Çocuk ve Ergenlerin Eğitim Engelleri, Psikolojik Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma’’. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018). 393-412.
Karan, Mehmet Akif. ‘‘Biyolojik, Psikolojik ve Sosyal Açıdan Yaşlanma’’, *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri (Tartışmalı İlmi Toplantılar).* ed. M. Faruk Bayraktar. 17-32. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 1. Basım, 2007.
Karasu, Teceli - Taşkan, Hakim. ‘‘Savaş Nedeniyle Göç Edenlerin Yaşadıkları’’. *Disiplinler arası Göç ve Göç Politikaları Sempozyumu. 501-519. ed. Kadir Canatan vd.* İstanbul: İZÜ Yayınları, 1. Basım, 2015.
Karataş, Kasım. ‘‘Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları: Bir Sosyal Politika Yaklaşımı’’. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi* 2/2 (2002), 43-55.
Karataş, Kasım - Baloğlu, Mustafa. ‘‘Tevekkülün Psikolojik Yansımaları’’. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 110-118.
Karataş, Zeki. ‘‘Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller’’. *Engellilik ve Dinler.* 13-32. ed. Süleyman Turan. İstanbul: Açılım Kitap, 1. Basım, 2017.
Karataş, Zeki. ‘‘Korunmaya Muhtaç Çocukların Sorunları’’, *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*. 829-850. yay.haz. Ahmet İshak Demir. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2010.
Kardaş, Nevin vd. *Örnekleri ile Türkçe Sözlük.* 4 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
el-Karadavî, Yusuf. *Fıkhu’z-Zekât.* 2 Cilt. Katar: Dâru’l-Mekâsıd, 2020.
el-Karadavî, Yusuf. *Müşkiletü’l-Fakr ve Keyfe Âlecehe’l-İslam*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985.

Karakaş, Banu - Çevik, Ömer Can. ‘‘Çocuk Refahı: Çocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme’’. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18/3 (Aralık2016), 887- 906.

Karakaş Doğan, Fatma. *Cezanın Amacı ve Hapis Cezası.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Kasapoğlu, Abdurrahman. “İslam’da Selam ve Selamlaşma Olgusu”. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 3/6 (Temmuz-Aralık 2010), 49-87.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Zekât Psikolojisi.* İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 1. Basım, 2016.

Kasimî, Cemâlüddîn. *Mehâsinu’t-Te’vîl*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1978.

Katar, Mehmet. ‘‘Dinlerde Kefâret Anlayışı’’. *Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1988). 44-58.

Katar, Mehmet. *Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslam’da Tövbe*. Ankara: Andaç Yayınları, 2003.

Kaya, Korhan. *Hinduizm*. Ankara: Dost Kitabevi, 2001.

Kaya, Remzi. *Kur’an’da Dostluk İlişkileri*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.

Kaya, Süleyman. *Kur’an’da İmtihan.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1.Basım, 2003.

Kayacan, Murat. “Kur’an’da İnsani Kardeşlik”. *Kur’anî Hayat Dergisi* 2/12 (2010), 46-50.

Kaypak, Şafak - Kahraman, Mehmet. ‘‘Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansıması’’. *Mustafa Kemâl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33(2016), 298-315.

Kazıcı, Ziya. *İslam Müesseseleri Tarihi.* İstanbul: Kayıhan Yayınları, t.y.

Kazu, İbrahim Yaşar. ‘‘Sosyo-Ekonomik Açıdan Dezavantajlı Kişilerin Eğitimleri Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar’’. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 34 (2018). 38-47.

Keleş, Ruşen. *Kentleşme Politikası.* Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 1996.

Kettanî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *Nizamü'l Hükümeti'n Nebeviyye.* thk. Abdullah Halidi. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 2. Basım, t.y. (1 c.'de 2 c.)

Kılavuz, Mehmet Akif. ‘‘Yaşlılık Döneminde Dini Etkinliklerin Sosyal Destek Sağlama Açısından Önemi’’. *Değerler Eğitimi Dergisi.* 2/5 (2004). 81-89.

Kılıçarslan, Nebi. *Engellilerde Sosyalleşme ve İletişim Bağlamında İbadet Alanlarının Ulaşılabilirliği: Hacı Hasan Camii Modeli Örneği.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Kırkpınar, Leyla. *Türkiye’de Sosyal Değişme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Kıvılcım, Zeynep Kıvılcım. “Suriyeli Mültecilere Karşı Türkiye’de Hukuksal Şiddet: Geçici Koruma Rejimi”, (Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Forumlar Dizisi, Forum 7: Can Pazarından Hayat Savaşına: Zorunlu Göç ve Sığınmacılar). *İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* No:54 (Mart 2016). 163-172.

King, Sharon V. ‘‘The Beam in Thine Own Eye: Disability and Black Church’’. *The Western Journal of Black Studies* 22/1 (1998).37-48.

Kitab-ı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.

Knott, Kim. *Hinduizm’in ABC’si.* İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2000.

Koçak, Orhan - Altun, Serdar. “Ceza İnfaz Kurumundaki Mesleki Eğitim Faaliyetlerinin Hükümlü İstihdamına Katkıları”. *Çalışma İlişkileri Dergisi* 1/1(2010), 95-117.

Koçak, Yüksel - Terzi, Elvan. ‘‘Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri’’, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/3 (2012), 163-184.
Koray, Meryem. *Sosyal Politika.* Bursa: Ezgi Kitabevi, 2000.
Koray, Meryem. *Sosyal Politika*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
Korkmaz, Alper. *Muhammed İkbal’de Kötülük Problemi ve Teodise*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
Korkmaz, Arif. *Göç ve Din-İsveç’teki Kulu’lular Örneği.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
Köknel, Özcan. *Depresyon-Ruhsal Çöküntü.* İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları, 1. Basım.1989.
Kömürcü, Nuran - Doğan, Yeliz Merih. ‘‘Gebelik Dönemi Sorunları ve Hemşirelik’’. *Kadın Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği El Kitabı*. yay.haz. Anahit Margirit Coşkun. 167-193. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2021.
Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
Köse, Begüm. ‘‘Sosyal Bir Problem Olarak Yoksulluk’’. *Sosyal Problemler Sosyolojisi: Dünyadan ve Türkiye’den Örnekler.* ed. Nurşen Adak. 215-246. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009.
Köse, Saffet. *İslam Hukukuna Giriş.* İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 15. Basım, 2021.
Kula, M. Naci. *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*. İstanbul: DEM Yayınları, 1. Basım, 2005.
Kumaş, Ali. *İslam Engelliler Hukuku.* Rize: STS Yayınları, 1. Basım, 2016.
Kur’an-ı Kerim, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 5. Basım, 2016.
Kurt, Abdurrahman. ‘‘Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu’’. *Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 97-122.
Kurt, Mehmet. *Cezaların İnfazı ve Ceza İnfaz Kurumlarının Sorunları*. Ankara: Adalet Yayınları, 2007.
Kurt, Sevil. ‘‘Çocuk Haklarına İlişkin Temel Uluslararası Belgeler ve Türkiye Uygulaması’’. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 36 (Ağustos 2016), 99-121.
Kutub, Seyyid. *İslamda Sosyal Adalet*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Arslan Yayınları, 1982.
Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’an.* thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006.
Lamichhane, Kamal. *Disability, Education and in Developing Countries*. Delhi: Cambridge University Press, 2015.
Lees, Sue - Mellor, Jenny. ‘‘Kızların Hakları’’. çev. Alev Türker. *Çocuk Hakları.* drl. Bob Franklin. 187-212. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 1993.
Lombroso. *Suç İşlemenin Sebepleri ve Önlemleri*. çev. Sadi Anadolu. İstanbul: Sebat Kitabevi, 1935.
Mahran, Heba - Mostafa Kamal, Samar. ‘‘Physical Disability in Old Kingdom Tomb Scenes’’. *Athens Journal of History* 2/3 (2001), 169-192.
Markham, Fulya Saner. ‘‘Kadın İstihdamı: Politikalar Etkili mi, Değil mi?’’, *ÇSGB AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Bülteni* 53 (2010), 4-9.
Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Te’vilâtu’l-Kur’an.* thk. Ahmet Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mizan Yayınları, 2005.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b.Muhammed b. Habib Basrî. *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilayetü'd-Diniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1985.
Mayer, Margit. "The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities and Urban Movements". *International Journal of Urban and Regional Research* 27/1 (Mart 2003), 108-130.
Mayer, Steven E. *What is A Disadvantaged Group? Effective Communities Project.* (Minneapolis: MN, Kasım 2003), 1-7.
Mazaheri, Aliakbar. *İslam Öncesi İran Ailesi*. Tahran: Nashre Ghatre, 1995.
Mehmetoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisi.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 1. Basım, 2013.
Mekkî b. Ebû Talib. *el-Umde fi Garibi'l Kur'an. thk.* Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1984.
Memiş, Ekrem. *Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar.* Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2018.
Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi.* Bursa: Ekin Kitabevi, 1. Basım, 2006.
Merzuki, Şeyh Ebû Ali. *Kitabu'l-Ezmine ve'l-Emkine.* 1 Cilt (1. Ciltte 2 Cilt). Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, t.y.
Mesûdânî Murad. *Târîhu'l-Kadâ 'İnde'l-Arab.* Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2014.
Mikdad, Mahmud. *el-Mevâli ve Nizamü'l-Velâ.* Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
Miles, M. ''Dinlerin Engellilik ve Engelli İnsanlara Yönelik Tutumlara Bazı Etkileri'', çev. M. Enes Vural, *Engellilik ve Dinler.* ed. Süleyman Turan. 63-82. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.
Miles, M. ''Doğu Dini Konteksinde Engellilik''. çev. Beyza Aybike Deveci, *Engellilik ve Dinler*. ed. Süleyman Turan. 205-234. İstanbul: Açılım Kitap, 1. Basım, 2017.
Mirshekvayi, Mohammad. *Kadın ve Kültür.* Tahran: Nashre Ney, 2003.
Muhammed Fuad Abdülbâki. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim.* Kahire: Dâru'l-Hadis, 1945.
Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman.* thk. Ahmed Ferid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir. *el-Vücûh ve'n-Nezâir*. haz. Ali Özek. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.
Murat, Sedat. ''Genel Olarak Özürlülere Yönelik Çalışmalar ve İSMEK Örneği''. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 56 (2009), 22-89.
Musahan, Ali Yıldız. ''Müslüman Düşüncesinde Musibet-Rahmet İlişkisi'', *EKEV Akademi Dergisi* 66 (Nisan 2016), 129-142.
Musayev, İslam. *Engelli Bireylerin Din Eğitimi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
Musızvıngoza, Ronald. *Kadın Sağlığının Sosyo-Kültürel Belirleyicileri: 15–49 Yaş Grubundaki Anne Adaylarının Doğum ve Sağlık Hizmetleri Süreçlerinin İncelenmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
Mustafa Haşşab, Samiye. *İslam Sosyolojisi*. çev. Ali Coşkun - Nebile Özmen. İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2010.
Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi, *Sahîhu Müslim.* tsh. Muhammed Salih Haşim. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
Nasser, Mervat. ''Pscychiatry in Ancient Egypt'', *Bulletin of Royal Collage of Pscychiatrists* 11/12 (Aralık 1987), 419-422.

Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji.* Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü Nesâî*. İ'dad Abdülfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 3. Basım, 1988.
Okandan, Recai Galip. *Roma Amme Hukuku.* İstanbul: Kenan Matbaası, 1944.
Okandan, Recai Galip. *Umumî Hukuk Tarihi Dersleri,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952.
Okandan, Recai Galip. "Romalıların Suç Telakki Ettikleri Fiiller ve Bunlara Terettüp Eyleyen Cezalar". *Tahir Taner'e Armağan,* 327-350. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956.
Oktay, Fatime Gül. ''Kadın Göçünün Yoksulluğa Etkisi: Isparta Örneği'', *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari İlimler Fakültesi Dergisi* 25/2 (2020), 167-183.
Olgun, İbrahim - Drahşan, Cemşit. *Farsça-Türkçe Sözlük.* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1966.
Okuturlar, Mehmet H. *Özel Eğitim.* İstanbul: Okuturlar Yayınları, 1968.
Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 5. Basım, 2000.
Öcal, Adem. ''Dezavantajlılıkla İlgili Temel Kavramlar''. *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Bilgiler.* ed. Adem Öcal. 2-14. Ankara: Pegem Akademi, 1.Basım, 2015.
Öğmüş, Harun. *Câhiliye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
Özbay, Ahmet. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bencillik ve Diğerkâmlık.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2022.
Özbolat, Abdullah. *Statü ve Din*. Adana: Karahan Kitabevi, 1. Basım, 2017.
Özdemir, Mehmet Nadir. *İslam'ın İlk Döneminde Kölelik*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2006.
Özdemir, Metin. ''Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım''. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Haziran 2000), 225-257.
Özdemir, Sadettin. ''Dini-Sosyal Hizmetlerin Temelleri''. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (Şubat 2012), 193-212.
Özgül, Hakan. ''Erişilebilirlik'', *Mevzuattan Uygulamaya Engelli Hakları İzleme Raporu (Erişilebilirlik, Eğitim, Çalışma Hayatı ve Sağlık Verileri-Analizler).* yay.haz. Süleyman Akbulut vd. 55-118. Ankara: Hermes Tanıtım-Ofset, 1. Basım, 2015.
Özgülnar, Nuray. ''Kadınların Sorunları''. *Savaş, Göç ve Sağlık*. 52-56. Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları, 2016.
Özlü, Tevfik. ''Çocuk ve Sigara'', *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu.* yay.haz. Ahmet İshak Demir. 69-81. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2010.
Özsan, Gül. *Türkiye'de Modernleşme ve Kadın Sağlığı Politikaları*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
Özsoy, Yahya. ''İşitme Engelliler''. *Özel Eğitime Giriş*. 83-133. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Basım,1987.
Özsoy, Yahya. ''Konuşma Özürlüler''. *Özel Eğitime Giriş.* 135-170. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 3. Basım,1987.
Özsoy, Yahya. ''Okullarda Görme Taramalarının Körlüğü Eğitim Yönünden Önemi''. *Körlük Sorunları, Seminer Çalışmaları ve Bildiriler.* Ankara: Türkiye Körler Vakfı Yayınları, 1978.

Öztürk, Akif - Akdoğanoğlu, Elif. ‘‘Küresel Problem: Eğitim’’. *Sosyal Problemler Sosyolojisi: Türkiye’den ve Dünyadan Örnekler*. ed. Nurşen Adak. 67-98. Ankara: Siyasal Yayın-Dağıtım, 2009.
Öztürk, Bahri - Erdem, Mustafa Ruhan. *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Emniyet Tedbirleri Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları, 10. Basım, 2008.
Öztürk, Mustafa. *Türkiye’de Engellilik Gerçeği*. İstanbul: MÜSİAD Cep Kitapları, 2011.
Öztürk, Mustafa. *Hayata Renk Katanlar-Engelli Grupları*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi.* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2. Basım, 2008.
Peköz, Emine. ‘‘Hz. Peygamber Döneminde Kadınların Biatı’’. *Akademik Siyer Dergisi* 3/5 (Ocak 2022), 29-43.
Polater, Kadir. ‘‘Kur’an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları’’. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran 2013), 63-88.
Pusmaz, Durak. ‘‘Kur’an’da Şükür Kavramı’’. *Diyanet İlmi Dergi* 35/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1999), 65-78.
Renou, Louis. Hinduizm, çev. Maide Selen. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1993.
Rezayi, Hasan. *Sasani Döneminde İran.* Tahran: Nashre Ghatreh, 1998.
Rispler - Chaim, Vardit. *Disability in Islamic Law*. Dordrecht: Springer Verlag, 2007.
Sağır, Adem. *Zorunlu Göçler Sürgünler ve Yol Hikayeleri-Ulupamir Kırgızları Örneği.* Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012.
Sandıkçı, Kemal. ‘‘Açılış ve Protokol Konuşmaları’’. *Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu.* yay.haz. Ahmet İshak Demir. 11-13. İstanbul: Ensâr Vakfı Yayınları, 2010.
Sanatizadeh, Homayun. *Zerdüşt Ayinin Tarihi*. İsfahan: Nashre Gostar, 2001.
Sancaklı, Saffet. ‘‘Hadislerde Yaşlılık Olgusunun Değerlendirilişi’’, *Manevi Sosyal Hizmetler*, ed. Ali Seyyar. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.
Sarıbaş, Süleyman - Babadağ, Gonca. ‘‘Temel Eğitimin Temel Sorunları’’. *Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi* 3/1 (2015), 18-34.
Sarıcık, Murat. *İslam Öncesi Dönem-Câhiliye Kültürü.* Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2002.
Sarıcık, Murat. *Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlıda Kölelik, Cariyelik ve Harem*. Isparta: Tuğra Ofset, 1999.
Sarıçam, İbrahim. ‘‘Vahyin 1400. Yılında İslam Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)’’, *Vahyin 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.).* ed. Ahmet Kavas. 571-581. İstanbul: Seçil Ofset, 2011.
Sarıkaya, Mehmet Emin. ‘‘Zorunlu Göç Bağlamında Kur’an’da Göç’’. *Journal of* ‘‘Yaşlılık ve Huzurevi’’*Analitic Divinity* 2/1 (2018), 235-252.
Sarman, Abdullah vd. ‘‘Savaş ve Göçün Çocuklar Üzerindeki Travmatik Etkileri’’. *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar*. ed. Vahap Özpolat. 32-40. Ankara: HEGEM Yayınları, 2018.
Saygılı, Sefa. *Yaşlılık Psikolojisi.* İstanbul: Türdav Yayın Grubu, 2015.
Sayın, Hüdayi. *Uluslararası Hukuk ve Türk Hukuku Bakımından Göçmen Kaçakçılığı, İnsan Ticareti, Cinsel Sömürü Suçları ve Bunlarla Mücadelede Uluslararası İş birliği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Schwartz, Glenn M. ‘‘Archaelogy and Sacrifice’’. *Sacred Killing The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*. ed. Anne M. Porter - Glenn M. Schwartz. 1-32. USA: Winona Lake, Indiana Eisenbrauns, 2012.
Schwarz, Andreas B. *Roma Hukuku Dersleri*. çev. Türkan Rado. İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1965.
Seçen, Kıymet Gökçen. *Eski Hükümlülerin Toplumla Bütünleşmeleri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz.* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
Selçuk, Mualla. “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”. *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyum Bildirileri*. 28-35. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,1997.
Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû Sehl. *el-Mebsût.* 30 Cilt. Mısır: Matbaatü’s-Saade, 1324.
Serin, Hüseyin. ‘‘Sosyal Medyada Çocuk Hakları İhlalleri: Ebeveynler ve Öğretmenler Farkında mı?’’. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2019),1-27.
Sever, Hanifi - Arslan, Salih. ‘‘Modern Bir Kölelik Olarak İnsan Ticareti’’. *Çağın Polisi Dergisi* 79 (Temmuz 2008), 42-47.
Seydişehrî, Mahmud Esad. *Tarih-i İlm-i Hukuk.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331.
Seyyar, Ali. *Değişen Dünya’da ve Türkiye’de Sosyal Politikalar*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2006.
Seyyar, Ali. *Dünya’da ve Türkiye’de Engelli Dostu Sosyal Politikalar.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
Seyyar, Ali. *İslam’da Sosyal Devlet.* Ankara: MGV Yayınları, 1. Basım, 2021.
Seyyar, Ali. *Özürlülere Adanmış Sosyal Politika Yazıları.* Adapazarı: Adapazarı Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006.
Seyyar, Ali. “Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele”. *Yoksulluk/Yoksulluk Sempozyumu-2003.* ed. Ahmet Emre Bilgili - İbrahim Altan. 3 Cilt. İstanbul: Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, 1. Basım, 2003.
Sezen, Yümni. *İslam’ın Sosyolojik Yorumu.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
Shahid, İrfan. ‘‘İslam Öncesi Arabistan’’. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti.* çev. İlhan Kutluer. 4 Cilt. 19-43. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
Sharma, Arvind. Hinduizm on its Own Terms. New Delhi: D.K. Printworld, 1. Basım, 2016.
Sibâî, Mustafa. ‘‘Tarih Boyunca Kadın Haklarının Gelişimi ve Müslüman Kadının Hukuku’’. *İslam’da Kadın Hakları.* 2 Cilt. Ankara: y.y., 1993.
Sibâî, Mustafa. *İslam Sosyalizmi*. çev. M. Niyazioğlu. İstanbul: Hareket Yayınları, 2. Basım, 1976.
Sissa, Giulia. ‘‘The Sexsual Philosophies of Plato and Aristotle’’. *A History of Women-From Ancient Goddesses to Christian Saints*. ed. Pauline Schmitt Pantel. 5 Cilt. 46-82. London: Chambrich üniversity Press, 4. Press, 1994.
Smith, Anthony. *İnsan, Yapısı ve Yaşamı.* çev. Erzen Onur-Nida Tektaş. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1. Basım, 1972.
Stern, Sacha. *Jewish Identity in Early Rabbinic Writings*. Leiden-NewYork-Köln: E. J. Brill, 1994.
Süddî el-Kebir, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdirrahman b. Ebî Kerîme A‘ver. *Tefsirü's-Süddî el-Kebir*. thk. Muhammed Atâ Yusuf. 1 Cilt. Mansûre: Dâru’l-Vefâ, 1993.

Şafiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm.* thk. Rıfat Fevri Abdulmuttalib. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 2001.
Şahan, Ramazan. ''İslam'ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları''. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/1 (Mayıs 2015), 113-140.
Şahin, Tijen. *Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2009.
Şantaş, Fatih. ''Yoksulluğun Sağlık Statüsü ve Sağlık Hizmetleri Kullanımı ile İlişkisi'', *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (Ekim 2017), 545-591.
Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihâl. 2 Cilt.* Beyrut: Dâru'l-Marife, 1975.
Şeker, Aziz. *101 Soruda Sosyal Çalışma ve Sosyal Hizmetler*. Ankara: SABEV Yayınları, 1.Basım, 2009.
Şeker, Mehmet. *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2007.
Şemsettin Sami. *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015.
Şen, Mustafa. *Kur'an'da Zenginlik ve Fakirlik*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
Şen, Yusuf Furkan - Özkorul, Gözde. ''Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Yeni Bir Eşik: Sığınmacı Krizi Bağlamında Bir Değerlendirme''. *Göç Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Temmuz 2016), 86-119.
Şenel, Alaaddin. *Siyasal Düşünceler Tarihi.* Ankara: Teori Yayınları, 1986.
Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
Şentürk, Habil. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
Şentürk, Habil. *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
Şerif Radî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa Alevi. *Telhisü'l-Beyân fî Mecâzâti'l-Kur'an.* Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1.Basım, 1986.
Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî. *Fethu'l Kadir: el-Cami' beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye.* thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk. 10 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 2020.
Şişman, Yener. ''Engelliler Eşitlik, Ayrımcılık ve Eğitim Hakkı''. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 14/31 (Ocak 2014), 57-85.
Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tefsiru't-Taberî.* 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1994.
Tahiroğlu, Bülent. ''Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik'', *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 45/1-4 (Temmuz 2011), 649-676.
Tahiroğlu, Bülent - Erdoğmuş, Belgin. *Roma Hukuku Dersleri*. İstanbul: Der Yayınları, 2005.
Tamer, Mehmet - Birvural, Ali. ''Zorunlu Göçün Toplumlarda Oluşturduğu Problemler''. *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar.* ed. Vahap Özpolat. 9-20. Ankara: HEGEM Yayınları, 2018.
Tanilli, Server. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası-İnsanlık Tarihine Giriş.* İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 2. Basım, 1984.
Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi-Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu.* İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım. 2009.
Tarhan, Nevzat. *Kadın Psikolojisi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 3. Basım, 2005.
Taşçı, Faruk. *Sosyal Politikada Dezavantajlı Gruplar: Tarih, Yaklaşım ve Uygulama*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2018.

Tay, Mesut. ‘‘Abese Sûresi Bağlamında Hz. Peygamber'e Yöneltilen İtâb Ayetleri’’. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 3/2 (2021), 50-64.
Taylan, Necip. ‘‘Din Felsefesinde Kötülük Problemi’’, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 47-79.
Tehânevî, Muhammed b. A’la b. Ali el-Faruki el-Hanefi. *Keşşâfü Istılâhâtü’l-Fünun ve’l-Ulum.* 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan lin-Naşirin, 1. Basım, 1996.
Tekdemir, Nazmiye - Yılmaz, Hakkı Hakan. ‘‘Türkiye ve Avrupa Ülkelerinde Çocuk Yoksulluğunun Belirleyicileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme’’. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 53/3 (Aralık 2020), 1075-1104.
Tekin, Ahmet. *Kur’an ile İlan Edilen İnsan Hakları.* İstanbul: Kelam Yayınları, 2006.
Tekin, Feridun. *Hz. Peygamber Döneminde Sosyal Hizmetler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2019.
Tepealtı, Fahrettin. *Avrupa Birliği’nin Göç Politikaları ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
Tezcan, Münür. *Kur’an’ın Engellilere Yaklaşımı ve İslam’ın Engellilere Tanıdığı Kolaylıklar.* Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa- Book 2-Sabha Parva. çev. Kisâri Mohan Ganguli. b.y.: Scanned at sacred-textcom, 2003.
The Laws of Manu, çev. Wendy Doniger - Brian K. Smith. London: Penguin, 1991.
Thilly, Frank. *Felsefe Tarihi*. 2 Cilt. çev. İbrahim Şener. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995.
Timurturkan, Meral vd. ‘‘Hükümlü Olmanın Sosyal Tezahürleri: Sosyal Dışlanma, Damga ve Suç’’. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/20 (Eylül 2017), 138-157.
Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmiü's-Sahih*. 5 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y.: el-Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.
Tiryakioğlu, Murad - Yağcı, Sabâ. ‘‘Derinleşen Kent Yoksulluğunun Kaderini Salgın mı Belirleyecek?’’. *Afetlerle Yoksullaşma-Salgınlar, Göçler ve Eşitsizlikler*. drl. Murad Tiryakioğlu. 199-217. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2021.
Thomas, Yan. ‘‘A Compulsory Norm’’. *A History of Women-From Ancient Goddesses to Christian Saints*. 5 Cilt. ed. Pauline Schmitt Pantel. 83-138. London: Chambrich üniversity Press, 4. Press, 1994.
Tocqueville, Alexis de. *Sömürge ve Kölelik,* çev. Burak M. Nuri Gücin vd. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
Tokmakoğlu, Gürsel. *Muttaki.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
Tomanbay, İlhan. ‘‘Uluslararası Göç, Sığınma ve İnsan Kaçakçılığı/Ticareti Sorunları ve Sosyal Dışlanma’’. *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet temelleri ve Uygulama Alanları*. haz. Hakan Acar vd. 299-327. Ankara: Maya Akademi, 1. Basım, 2013.
Tomanbay, İlhan. “Engelli ve Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmet Kuruluşları”, *Sosyal Hizmet Kuruluşları,* ed. İlhan Tomanbay - Nuray Karaca. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
Topbaş, Osman Nuri. *Medeniyetimizin Fazilet Zirvelerinden Vakıf, İnfak Hizmet.* İstanbul: Erkam Yayınları, 2002.

Topçu, Sevcan. *Göç Eden ve Göç Etmeyen Kadınların Sağlığı Geliştirme Davranışlarının Değerlendirilmesi.* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Topgül, Seda. ‘‘Engellilerin Kentsel Erişim Sorunları ve Yaşam Standartları Üzerine Tokat Şehri Örneği’nde Bir Değerlendirme’’, *Toplumsal ve Siyasal Bilim Araştırmaları.* ed. Mustafa Talas. 52-74. b.y.: İksad Publications, 2018.

Topgül, Seda. ‘‘Yaşlıların Sosyo-Ekonomik Durumları Üzerine Bir Değerlendirme’’. *Toplumsal ve Siyasal Bilim Araştırmaları.* ed. Mustafa Talas. 164-196. b.y.: İksad Publications, 2018.

Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş.* Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2022.

Travis, Jeremy vd. *The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequences. Committee on Causes and Consequences of High Rates of Incarceration.* Washington DC: The National Academies Press, 2014.

Turan, Süleyman. *Hristiyanlıkta Engellilik Teolojisi.* Rize: STS Yayınları, 2013.

Turgut, Ayşe Şeyma. ‘‘Engelliler’’, *Sosyal Hizmette Dezavantajlı/Risk Altındaki Gruplar,* ed. Hüseyin Doğan. 109-138. Ankara: Nika Yayınevi, 2020.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, *Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması-2010*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, 2011.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Türkan, Mevlüde - Sezer, Sergender. ‘‘Yaşlı Yoksulluğunun Yarattığı Sosyal ve Psikolojik Sorunlar- Muğla Örneği’’. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/4 (Aralık 2017), 35-57.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2010.

Türkiye’de Mültecilik ve Sığınma Başvurusu Bilgi Broşürü. İstanbul: Helsinki Yurttaşlar Derneği, 2007.

Udeh, Abdulkadir. *İslam Ceza Hukuku ve Beşerî Hukuk*. çev. Akif Nuri. İstanbul: Özdemir Basımevi, 1976.

Uyanık, Memet Zeki. *İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Ünal, Vehbi. ‘‘Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları’’. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (Aralık 2018), 1457-1482.

Vânî, Muhammed b. Mustafa. *Lugat-ı Vankulî.* 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1218.

YUKK, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (Kanun No.6458). *Resmî Gazete* 28615 (11 Nisan 2013), Erişim. 27 Nisan 2024. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-

Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise.* Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Yardımcı, Sibel. ‘‘Sakatlığın Tarihsel İnşası’’. *Engellilik ve Ayrımcılık (Eğitimciler İçin Temel Metinler ve Örnek Dersler*). drl. Kenan Çayır vd. İstanbul: Karekök Yayınları, 1. Basım, 2015.

Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Yasım, Yavuz Kağan. ‘‘Dezavantajlı Gruplar ve İşgücü Piyasası’’, *İşgücü Piyasasında Dezavantajlı Gruplar,* ed. Yavuz Kağan Yasım, 1-22. Ankara: Türk Metal Sendikası Eğitim ve Araştırma Merkezi, 2. Basım, 2019.

Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnancın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1. Basım, 2013.

Yavuz, Ömer. *Afetler Sonrası Yapılan Sosyal Yardımlar ve Hizmetler*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2014.

Yavuz, Yunus Vehbi. *Kur'an'da Kadının Hak ve Özgürlüğü*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1999.
Yavuzer, Haluk. *Çocuk ve Suç*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 8. Basım, 1996.
Yayla, Atilla. *Siyaset Bilimi*. Ankara: Adres Yayınları, 2. Basım, 2015.
Yazgan, Hüsnü. *Sorgu Yargılama Cezaevi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili.* 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 3. Basım, 1979.
Yenidünya, Ahmet Caner. *İnsan Ticareti Suçu (TCK. md. 80).* Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.
Yeşilorman, Mehtap. ''Toplumsal Eşitlikte Kör Nokta: Kadın Eşitsizliğine Genel Bir Bakış''. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2001), 269-280.
Yıldırım, Ahmed Hamdi. *İslam Hukukunda Mahpusun İnsani Hakları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
Yıldırım, Duran Ali. ''Tefsir İlmi Açısından Engellilik''. *İlahiyat Bilimleri Açısından Engellilik*. ed. Mustafa Başkonak - Saadettin Özdemir. 46-69. Konya: Eğitim Yayınları, 1. Basım, 2020.
Yıldız, Gültekin. *Mapusâne*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
Yıldız, Selver. ''Yaşlılara Yönelik Sosyal Politikalar''. *Sosyal Politika*. ed. Aysen Tokol - Yusuf Alper. 335-347. Bursa: Dora Yayıncılık, 2011.
Yılmaz, Abdullah Tamer. *Türkiye İş Kurumu Tarafından Dezavantajlı Gruplara Yönelik Uygulanan Mesleki Eğitim Kurslarının Etkilerinin İncelenmesi ve Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesine Yönelik Öneriler*. Ankara: ÇSGB İŞKUR Genel Müdürlüğü, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, 2016.
Yılmaz Bolat, Emine. ''Süreğen Hastalığı Olan Çocuklar ve Hastane Okulları''. *Milli Eğitim Dergisi* 47/218 (Mayıs 2018), 163-186.
Yılmaz, Hüseyin. ''Hz. Peygamber Döneminden Günümüze Kadınlar ve Cami Eğitimi'', *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (Aralık 2007), 107-130.
Yılmaz, Vedat - Çelik, Murat. ''İç Göçün Sebepleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis Örneği'', *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Sosyal Travmalar*. ed. Vahap Özpolat. 132-159. Ankara: HEGEM Yayınları, 2018.
Yitik, Ali İhsan. *Hinduizm Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
Young, Katherine K. *Women in World Religions.* ed. Arvind Sharma. New York: State University of New York Press, 1987.
Yörükoğlu, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı. A*nkara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.
Yörükoğlu, Atalay. *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk.* İstanbul: Özgür Yayınevi, 1992.
Yurttagüler, Laden. "Eğitim Hakkı: Uygunluk ve Ulaşılabilirlik". *Üniversite Gençliği ve Sosyal Haklar Raporu*. 138-145. Toplum Gönüllüleri Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi STK Eğitim ve Araştırma Birimi, 2007. https://abmuzakere.bilgi.edu.tr/public/docs/3.3.genclilkvesosyalhaklar_t%C4%B1klay%C4%B1n%C4%B1z_2.pdf
Yüksel, Yakup. *Tasavvufta Sabır ve Şükür Anlayışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
WHO, World Health Organization. *World Report on Disability*. Malta: World Health Organization, 2011.
WHO, World Health Organızation. *International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps*. Geneva: y.y., 1980.

Wilinski, A. ‘‘Roma Ceza Hukuku ve Ceza Usûl Hukukuna Bir Kuşbakışı’’. çev. Belgin Erdoğmuş, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (1983), 329-335.
Wolf, Sula. *Problem Çocuklar ve Tedavi*. çev. Ayhan Oral-Seçkin Kara. İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 1. Basım. 1986.
Zastrow, Charles. *Sosyal Hizmete Giriş.* çev. Aslıhan Aykara vd. Ankara: Nika Yayınları, 2014.
Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl. *Meâni'l-Kur’an ve İ'râbuhu*. 4 Cilt. thk. Abdülcelil Abduhu Şelebi. Beyrut: Alemi’l-Kütüb, 1. Basım, 1988.
Zehebi, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b.Osman. *Tarihu’l-İslam ve Vefeyâtü’l-Meşâhîri ve’l-A‘lâm.* thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. Beyrût: Dâru’l-Kitâbu’l-Arabî, 2. Basım, 1990.
Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer. *Esasü’l-Belağa.* thk. Mezid Neim-Şevki el-Mearri. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1998.
Zemahşerî, Ebû’l-Kasım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki’t- Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil.* 1 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Marife, 3. Baskı, 2009.
Zeydan, Abdülkerim. *el-Mufassal-Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile.* çev. Erdinç Ahatlı. İstanbul: Asalet Yayınları, 1. Basım, 2019.
Zeydan, Corci. *Medeniyet-i İslamiye Tarihi.* trc. Zeki Megamez. 4 Cilt. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
Zimmer, Heinrich. *Hint Felsefesi.* çev. Sedat Umran. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1992.
Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhu’l-İslamî ve Edilletühü*. 8 Cilt. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 2. Basım, 1985.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Meral		SALMAN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Arapça(orta)		İngilizce(orta)
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme**		**Kurum Adı**
Lise	1990	1994	Pendik İmam Hatip Lisesi
Lisans	1994	1999	Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2015	2019	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2019	2025	Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum	**Başlama - Ayrılma**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2012	2013	MEB
2.	2013	–	MEB
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:(Makaleler)	1-Kur'an-ı Kerim'de Ümniyye Kavramı 2-Kur'an-ı Kerim'in Cem'inde Neshedilen Ayetler Meselesi 3-Lahn Olgusunun Ortaya Çıkışı ve Kıraatlerin Dilsel Açıdan Temellendirilmesine Etkisi 4-Psiko-Sosyal Birer Olgu Olan Gülme ve Ağlamanın Kur'an'daki Mahiyeti		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih: 26/05/2025 **İmza:** **Adı-Soyadı:** Meral SALMAN		